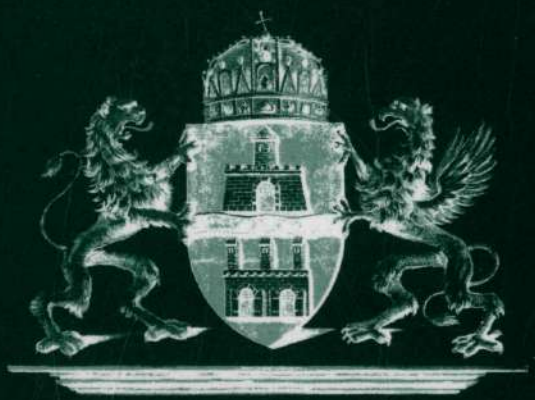
BUDAPEST RÉGISÉGEI

XXXIII.

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM

BUDAPEST RÉGISÉGEI

XXXIII.

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM • BUDAPEST 1999

Szerkesztőbizottság

BENCZE ZOLTÁN

BODÓ SÁNDOR

ENDRŐDI ANNA

ZSIDI PAULA

SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA

Fordította

JÁNOSI TIBOR

Fotók

BAKOS MARGIT, TIHANYI BENCE, KOMJÁTHY PÉTER

Rajzok

KUCZOGI ZSUZSA, LÁNG ANDREA, VICZKÓ TAMÁS,

VIEMANN ZSOLT, MAJOR JÁNOS, ŐRI SÁNDOR

Technikai Szerkesztő

H. HANNY ERZSÉBET

Nyomdai előkészítés

NÉMETH LÁSZLÓ

HU-ISSN 0133-1982

© BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, 2000

Felelős Kiadó

BODÓ SÁNDOR FŐIGAZGATÓ

TARTALOMJEGYZÉK

A SZENT ZSIGMOND TEMPLOM ÉS A ZSIGMOND KOR BUDAI SZOBRÁSZATA

KONFERENCIA A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUMBAN, 1996

FELD ISTVÁN: BEVEZETŐ 7
EINFÜHRUNG

SZÉKELY GYÖRGY: A BUDAI SZENT ZSIGMOND TEMPLOM KUTATÁSTÖRTÉNETÉHEZ 15

KUBINYI ANDRÁS: A BUDAVÁRI SZENT ZSIGMOND KÁPTALAN A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN 19

VÉGH ANDRÁS: ADATOK A BUDAI KISEBB SZŰZ MÁRIA, MÁS NÉVEN SZENT ZSIGMOND TEMPLOM ALAPÍTÁSÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ 25

FELD ISTVÁN: BESZÁMOLÓ AZ EGYKORI BUDAI SZENT ZSIGMOND TEMPLOM ÉS KÖRNYÉKE FELTÁRÁSÁRÓL 35

BUZÁS GERGELY: A BUDAI SZENT ZSIGMOND TEMPLOM KŐFARAGVÁNYAI 51

VERES SZILVIA EDIT: KERÁMIALELETEK A SZENT ZSIGMOND TEMPLOM SZOBORTÖREDÉKEI MELLETT 67

MESTER EDIT: ÜVEGLELETEK A BUDAVÁRI SZENT ZSIGMOND TEMPLOM ÁSATÁSÁBÓL 83

BODOR IMRE: AZ 1974-BEN FELTÁRT BUDAVÁRI SZOBORLELETET KÍSÉRŐ PÉNZLELETEK 89

MAROSI ERNŐ: A BUDAVÁRI ZSIGMOND-KORI SZOBROK KÉRDÉSEI HUSZONKÉT ÉV (ÉS A SZENT ZSIGMOND TEMPLOM FELTÁRÁSAI) UTÁN 93

LŐVEI PÁL: A STIBOR-SÍREMLÉKEK MESTERE 103

SALLAY DÓRA: A BUDAI SZENT ZSIGMOND PRÉPOSTSÁG FÁJDALMAS KRISZTUS-SZOBRÁNAK IKONOGRÁFIÁJA 123

TANULMÁNYOK

GABLER DÉNES: TERRA SIGILLATÁK AZ ALBERTFALVAI VICUSBÓL 143
TERRA SIGILLATEN AM NÖRDLICHEN TEIL DES VICUS IN ALBERTFALVA

SZIRMAI KRISZTINA: AZ ALBERTFALVAI VICUS 155
DAS VICUS VON ALBERTFALVA 1994

CHRISTINE ERTEL: KONSTRUKTIVE BAUTEILE VON RÖMISCHEN GRABBAUTEN IM AQUINCUM-MUSEUM 197
AZ AQUINCUMI MÚZEUM RÓMAI SÍRÉPÍTMÉNYEINEK KONSTRUKTÍV ÉPÍTŐELEMEI

SZABÓ KLÁRA: OLDALFALÁN CSAVART ÁRKOLÁSOS BRONZVÖDÖR ALBERTFALVÁRÓL *243*
UN SEAU D'ALBERTFALVA (RADNÓTI TYPE XI, 57.)
KÉRINÉ BUZÁS ZSUZSA: RÓMAI KORI BRONZVÖDÖR RESTAURÁLÁSA *260*

HARALD W. MÜLLER: DIE HERKUNFT DER MARMORE VON AQUINCUM *265*
NÉHÁNY AQUINCUMI MÁRVÁNYEMLÉK KŐANYAGÁNAK EREDETÉRŐL

KATALIN KÉRDŐ: BEITRÄGE ZUR MATERIALUNTERSUCHUNG DER AQUINCUMER MARMORDENKMÄLER *269*
ADATOK AZ AQUINCUMI MÁRVÁNYEMLÉKEK ANYAGVIZSGÁLATÁHOZ

R. FACSÁDY ANNAMÁRIA: RÓMAI SÍRKERTEK BUDAÚJLAK DÉLI RÉSZÉN *279*
ROMISCHE BEGRÄBNISSTÄTTE AN DER SÜDLICHEN SEITE VON BUDAÚJLAK

IRÁSNÉ MELIS KATALIN: RÉGÉSZETI ADATOK A BUDAPESTI XI-XIII. SZÁZADI KIRÁLYI UDVARHELYEK KUTATÁSÁHOZ *291*
ARCHÄOLOGISCHE ANGABEN ZUR FORSCHUNG DER KÖNIGLICHEN RESIDENZ

HOLL IMRE: KÖZÉPKORI KÁLYHACSEMPÉK MAGYARORSZÁGON, VII. A LOVAGALAKOS KÁLYHA CÍMERTARTÓ CSEMPÉJÉNEK ÚJ PÉLDÁNYA – MŰHELYKÉRDÉSEK *313*
MITTELALTERLICHE OFENKACHELN IN UNGARN, VII. EIN NEUES ECKENKACHELEXEMPLAR DES OFENS MIT RITTERFIGUREN – WERKSATTSFRAGEN

H. GYÜRKY KATALIN: SZÍRIAI FESTETT ÜVEGPOHÁR TÖREDÉKEI A BUDAI KIRÁLYI PALOTÁBÓL *325*
BRUCHSTÜCK EINES BEMALTEN SYRISCHEN GLASBECHER AUS DER KÖNIGLICHEN BURG VON BUDA

VÉGH ANDRÁS: RÉGÉSZETI FELTÁRÁSOK A BUDAI VÁRALJÁN, A KÖZÉPKORI TÓTFALU TERÜLETÉN *331*
ARCHÄOLOGISCHE AUSGRABUNGEN AM FUßE DER BUDAER BURG, IM GEBIET DES MITTELALTERLICHEN TÓTFALU

MOCSKONYI MELINDA: XIV. SZÁZADI BŐRCIPŐK AZ OSTROM UTCÁBÓL *347*
LEDERSCHUHE AUS DER OSTROM STRAßE

KOCSIS EDIT: ÁSATÁS A TÖLGYFA UTCA 24-BEN. *351*
EXCAVATIONS AT 24. TÖLGYFA STREET

JUHÁSZ ETELKA: KÉTFEJŰ SASOS KÁLYHACSEMPÉK ÓBUDÁRÓL *361*
OFENKACHEL MIT DOPPELTEN ADLERKÖPFEN AUS ÓBUDA

ADATKÖZLÉS

HORVÁTH FRIDERIKA: ALBERTFALVA BENSZÜLÖTT DURVA KERÁMIÁJA. *367*
HANDGEMACHTE GEFÄßE AUS ALBERTFALVA

PETŐ MÁRIA: ÚJABB ADATOK A PESTI SÍKSÁG KELTA KORI TÖRTÉNETÉHEZ *381*
NEUERE ANGABEN ÜBER DIE GESCHICHTE KELTISCHEN ZEITALTERS DER PESTER EBENE

MEGEMLÉKEZÉSEK

PÓCZY KLÁRA: B. BÓNIS ÉVÁRA EMLÉKEZÜNK *391*
ZUM GEDENKEN AN ÉVA B. BÓNIS

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE *395*

A SZENT ZSIGMOND TEMPLOM ÉS A ZSIGMOND KOR BUDAI SZOBRÁSZATA

KONFERENCIA A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUMBAN, 1996

FELD ISTVÁN

BEVEZETŐ

1996. november 8-án a Budapesti Történeti Múzeum és a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézete tanácskozást rendezett a Vármúzeum Király-pincéjében Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) uralkodása idejének néhány fontos történeti, régészeti és művészettörténeti kérdéséről „A Szent Zsigmond templom és a Zsigmondkor budai szobrászata" címmel. Kilenc évvel korábban, 1987. június 8. és 11. között ugyanitt már egy nemzetközi konferencia tárgyalta e jelentős uralkodóegyéniség és kora szerteágazó problémakörét,[1] mégpedig Zsigmond magyarországi trónra léptének 600., halálának pedig 550. évfordulója alkalmából. Ugyanekkor nagyszabású kiállítást is bemutattak a korszak művészetéről a múzeum földszinti kiállítótereiben.[2] Mi indokolhatta, hogy ilyen rövid idő múlva ismét a magyar történelmi köztudatban ugyan méltatlanul háttérbe szorult király uralmának idejét vizsgálva gyűljenek össze a magyar késő középkor kutatói? Erre egy másik kiállítás – tulajdonképpen csak kamarakiállítás – címével lehet a legfrappánsabban válaszolni, amely 1996 szeptemberétől ugyancsak a Vármúzeumban, annak I. emeleti időszaki kiállítótermében volt látogatható: A budavári Szent Zsigmond templom és gótikus szobrai.[3]

1994 és 1996 között ugyanis feltárták a királyi palota északi előterében az 1410 körül Szűz Mária és Szent Zsigmond tiszteletére emelt és 1767 után teljesen elbontott királyi kápolna alapfalmaradványait, és mellettük egy építési gödörből nagyszámú fiugrális és építészeti faragványtöredék bukkant elő. Bár az utóbbiak mennyisége meg sem közelítette a Zolnay László által 1974-ben feltárt szobrokét, már szinte az első pillanattól egyértelmű volt kapcsolódásuk a csupán néhány száz méterre délebbre napvilágra került híres leletegyütteshez. Mindez számos, már a korábbi kutatásban is felmerült kérdés újra-, illetve továbbgondolását tette szükségessé, s azáltal, hogy az új leleteket igen gyorsan bemutatták, kézenfekvő volt egy munkakonferencia megrendezése is.

Az itt következő tanulmányfűzér ennek a rendezvénynek az előadók által rendelkezésünkre bocsátott anyagát tartalmazza, kiegészítve néhány olyan munkával, amely ott ugyan előadásként nem hangzott el, de tárgya miatt feltétlenül indokoltnak tűnt itteni megjelentetése.

Közülük az első három dolgozat a templommal összefüggő történeti kérdésekkel foglalkozik. Székely György akadémikus tanulmánya eredetileg a kamarakiállítás megnyitójaként hangzott el, a múzeum egykori főigazgatója azonban az ilyen alkalmakkor szokásos protokolltól igencsak eltérve széles ívű kutatástörténeti áttekintésre vállalkozott. Dolgozata Kumorovitz L. Bernát 1963-ban megjelent alapvető tanulmányát méltatva behatóan foglalkozik az egyház kettős titulusa kapcsán a mártír burgundiai király, Szent Zsigmond magyarországi kultuszával. A szerző ugyanakkor hangsúlyozza, hogy az alapító Luxemburgi Zsigmond névválasztása elsősorban a szent Prágában, atyja, IV. Károly császár által meghonosított különös tiszteletével magyarázható. A kápolna történeti szerepének tárgyalása mellett kitér az 1974-es szoborlelet problematikájára is. Utal a szobrok azonosítási kísérleteire, s felhívja a figyelmet Gerevich László feltételezésére, aki az 1529. évi török ostrommal hozta kapcsolatba azok pusztulását és földbe kerülését. Nem kerüli el figyelmét az új leletek hasonló értelmezési lehetősége sem, miközben kiemeli, hogy még 1533-ban is tudomásunk van az egyház kanonokjairól.

A múzeum régésze, Végh András tanulmányában arra vállalkozik, hogy ugyancsak Kumorovitz L. Bernát eredményeiből kiindulva továbbgondolja a kápolna alapításának kérdéskörét. Elsősorban arra hívja fel a figyelmet, hogy az alapító előtt nem csupán atyja prágai példája lebegett. Fontosnak véli a szintén uralkodói rezidenciának tekinthető Nürnberg esetét is, ahol 1349 után a lerombolt zsinagóga helyén emeltette IV. Károly a Frauenkapellét, amely többek között az udvar reprezentációs igényeit is kielégítette. Álláspontja szerint feltűnő azonosságok figyelhetők meg e nürnbergi, illetve a budai kisebb Szűz Mária- vagy Szent Zsigmond templom funkciójában, elhelyezkedésében, sőt építészeti megjelenésében is. Feltételezhető gazdag díszítése alapján is figyelemre méltónak tartja Buzás Gergely még 1992-ben megfogalmazott azon feltevését, hogy az 1974-es szoborlelet az utóbbi egyházhoz tartozhatott. Véleménye szerint felépítését az indokolta, hogy a királyi udvar Visegrádról Budára költözése kapcsán a XV. század első negyedében a Várhegy déli részén kiépült a királyi rezidencia. Felfogását azzal is alá kívánja támasztani, hogy a dolgozat második részében meggyőző okfejtéssel bizonyítja, miszerint téves az a felfogás, hogy már az 1360-as évek végén sor került a zsidók áttelepítésére e helyről a város északi részére. Ez szerinte csak az 1400-as évek elején történhetett meg. Végül az idézett nürnbergi analógia alapján azt a feltételezést is megkockáztatja, hogy Luxemburgi Zsigmond királyi kápolnája talán épp az ekkor elhagyott zsinagóga telkén épült fel.

Kubinyi András professzor munkájában azt hangsúlyozza, hogy a középkori uralkodói rezidenciák gyakori tartozéka volt egy társaskáptalan. Ő is elfogadja Kumorovitz L. Bernát nézetét, miszerint az uralkodó 1410-ben a kápolnaispánság, a királyi kápolna testülete keretében alapította az új templom káptalani szervezetét, majd az előbbi 1430-as években bekövetkezett megszűnése után – ön-

álló birtokok hiányában – az utóbbi is felbomlott. Munkájában behatóan foglalkozik az újjáalapítás körülményeivel, amelyek eredményeképpen azután a XV. század végén a társaskáptalan az egyik leggazdagabb magyarországi egyházi testületté vált. Ennek okát elsősorban abban keresi, hogy a templom igen alkalmas volt a királyi rezidencia szakrális igényeinek kielégítésére, így többek között két királyné – feltehetően mindkét esetben ideiglenes – nyughelyéül szolgált. Ugyanakkor, mint ezt az ismert prépostok életpályájának részletes elemzése után megállapítja, a birtokok egyúttal az ország vezető hivatalnokainak ellátását is biztosították.

A tanulmányok következő csoportja a legújabb régészeti feltárások eredményeit összegzi. Elsőként a templom feltárója, Feld István magáról az ásatásról ad tömör régészeti beszámolót. Ennek során hangsúlyozza, hogy a kutatások során előkerült objektumok közül sem a legkorábbi, túlnyomórészt fából készült építmények, sem pedig – a templom építése miatt később részben elbontott – első kőházak esetében nem bizonyítható, hogy azok a korai zsidónegyedhez tartoztak volna. Úgy véli, hogy Zsigmond elsősorban azért választhatta ezt a helyet az általa alapított egyház számára, mivel ez volt a rezidenciának kiszemelt város déli részének legmagasabb pontja. Kiemeli, hogy magából a templomépületből lényegében csak alapfalakat lehetett feltárni, s a templom területén egyetlen sír sem került elő. Az újkori terepszintsüllyesztések miatt a környék profán épületeiből – így a templomtól délre állt, feltehetően a prépost lakóhelyeként szolgáló házból is – csak a pincék maradtak meg. Egy itt tervezett mélypince építésével hozza kapcsolatba azt, az utóbbi ház keleti fala előtt feltárt gödröt is, amelyet – az itt talált pénzleletek tanúsága szerint 1522 után – töltöttek fel azzal a jelentős leletanyagot tartalmazó törmelékkel, amelynek keletkezése minden bizonnyal a Szent Zsigmond templom tetőzetét és belső berendezését még 1541 előtt ért tűzvésszel hozható összefüggésbe. Végül hangsúlyozza, hogy bár az általa vezetett ásatás egyértelműen csak azt bizonyíthatta, hogy az 1974-ben a közelben feltárt szobrok nem készülhettek 1410 előtt, továbbra is fenntartja álláspontját, miszerint az utóbbiak földbe kerülésére is csak a XVI. században kerülhetett sor.

Buzás Gergely tanulmányában az újonnan előkerült, túlnyomórészt a templomhoz köthető faragványokat teszi közzé. A templomtól délre eső gödörből származó több mint 260 darab, számos különböző méretű alakhoz tartozó, gyakran erősen megégett szobortöredék közül véleménye szerint kiemelendő egy *Vir dolorum* számos töredéke, két női fej a feltehetően hozzájuk tartozó további darabokkal (az egyik talán Szent Margit lehetett), egy Evangelista Szent Jánosra utaló kehely, egy szakállas fej, egy drapériás alsó test torzója, továbbá több kisebb, esetleg konzolfigurákhoz tartozó faragványtöredék (kézfej, kartöredék, női fej), valamint egy díszes drapériadarab és egy talpazattöredék cipőkkel. Ezek kivétel nélkül durva mészkőből készültek, egy részük festett volt, szemben két további kisméretű fejjel, amelyek esetében reális lehetőségként merült fel, hogy anyaguk műkő. Ez utóbbiak eredetileg valamilyen hátfalra voltak felerősítve, hasonlóan két, terrakottából mintázott, aranyozott kis angyalszoborhoz. Mindezek mellett mintegy ezer architektonikus faragvány is előkerült, többségüket kisépítészeti szerkezet részeként határozza meg a kutató, s jelentős részüket egy egyszerű, kőrácsos szentélyrekesztőfalhoz köti. A gótikus faragványok mellett figyelemre méltónak tart egy XVI. század eleji, vörösmárvány szenteltvíztartót. A templomszentélytől északra, török kori leletekkel együtt előkerült építészei töredékek közül egy liliomos ablakmérművet és egy fülkesor töredékeit stiláris szempontból is elemezhetőnek tart. Különösen behatóan foglalkozik az áttört mellvédes, szamárhátíves-keresztvirágos lezárású szentélyrekesztővel, amelynek átjáróiban rekonstrukciója szerint különböző fejekkel díszített kis konzolok tartották magát a mérművet. A szerző ezután a hasonló szerkezeti megoldások széles ívű európai áttekintését adja. Megállapítja, hogy míg a legközelebbi szerkezeti párhuzamok Angliából származnak, az egyes részletformák szervesen beleillenek a Zsigmond-kor művészete magyarországi formakincsébe. Végül részletesen tárgyalja az újonnan előkerült figurális faragványok és az 1974. évi szoborlelet tagadhatatlan kapcsolatát. Hangsúlyozza, hogy az előbbiek között az utóbbiak szinte mindegyik stiláris csoportjának képviselőjét megtalálhatjuk, azaz itt ugyanannak a szobrászműhelynek az alkotásairól lehet szó. Emiatt a legvalószínűbbnek azt tartja, hogy mindkét leletcsoport a Szent Zsigmond-kápolnával hozható összefüggésbe, miközben továbbra is úgy véli, hogy földbe kerülésük ideje és körülményei élesen eltértek egymástól.

A következő két kisebb tanulmány a szobrokat tartalmazó gödör régészeti leletei közül az üveg-, illetve a kerámiatárgyakat dolgozza fel. Mester Edit a töredékekből rekonstruálható üvegpalackok, poharak, serlegek, serlegfedők és csészék többségét jó minőségű velencei importáruként határozza meg, míg a nagyszámú ablaküveg-töredékből és a hozzájuk tartozó ólomkeret-maradványokból egy háromszöges rendszerű üvegezésre következtet. E tárgyak párhuzamai ugyanazt a korhatározást adják, mint a Veres Szilvia Edit által elemzett kerámiatárgyaké, azaz – leszámítva a gödör ásásakor ide került kevés XIII–XIV. századi cserepet – a XVI. század elejét. A jellegzetes, szürke, ún. osztrák edények mellett különösen nagy számban kerültek elő a szobrok mellől fehér anyagú fazekak, fedők, festett korsók és poharak, de ugyanígy képviselve voltak a téglaszínű, illetve kifejezetten vörös cserépedények, utóbbiak már jellegzetes mázas kivitelben is. A díszkerámiát egy Mária-feliratos kézmosótál jelentette, s jelentős volt a kályhaszemtöredékek mennyisége. Külön figyelmet érdemel az itt részletesen nem elemzett hatalmas tömegű színes mázas tetőcserép is.

Bodor Imre nem az új ásatás, hanem az 1974. évi feltárás mindeddig közöletlen leletcsoportja, az akkor napvilágra került 77 pénzérme elemzését végezte el. A hat lelőhely közül a szobrok többségét magába foglaló 74/4. szelvény pénzei alapján hangsúlyozza, hogy annak betöltésére 1440 körül kellett, hogy sor kerüljön – ugyanis figyelmen kívül hagyhatónak véli az ugyanitt már a kidobott földben talált két, a XV. század 2. feléből való érmet. Hasonló eredményre jut a többi lelőhely esetében, későbbi bolygatással magyarázva az ún. IV. helyiség II. Lajos (1516–1526) érmét.

A kötet utolsó három tanulmánya művészettörténeti kérdések vizsgálatára vállalkozott. Marosi Ernő akadémikus, a Zolnay László által feltárt leletek első feldolgozója először az 1974 óta eltelt időszakot tekinti át a szobrok tudományos értékelése szempontjából. Sorra véve az első, 1976–1977. évi közleményeket, s ezzel kapcsolatban a datálás, az osztályozás és az utóbbi vonatkozásban a kiállítás kérdéseit, hangsúlyozza, hogy a vizsgálat során az adott körülmények között a stíluskritikai-stílustörténeti vizsgálati módszer lett a kiindulópont. Míg ő maga kezdetben a szoborlelete alapvetően két stílusváltozat szerint különítette el, újabb felismerései szerint sokkal inkább figyelembe kell venni azt a tényt, hogy egy műhely számos kőfaragójának munkáiról lehet szó. A stílus szélesebbkörű magyarországi elterjedésére vonatkozó elképzelések ismertetése után sorra véve a budai palotával kapcsolatos újabb rekonstrukciós kísérleteket, – és utalva a legújabb ásatási eredményekre, – megállapítja, hogy az 1974. évi lelet befejezetlen vagy elhelyezetlen darabjai miatt aligha bizonyítható a teljes szoborsorozat Szent Zsig-mond templomhoz való kötése. Majd részletesen foglalkozik a szobrokkal kapcsolatos vitával, amely a nemzetközi kutatásban, elsősorban Michael Viktor Schwarz és Lothar Schultes között folyt, megállapítva, hogy az utóbbi álláspontját látszanak igazolni az újabb magyarországi eredmények. Végül Arthur Saligeri és Ulrike Heinrichs-Schreiber újabb megállapításai kapcsán elsősorban datálási és eredeztetési kérdések problémájára tér ki, s a Szent Zsigmond templom leleteivel összefüggésben a hazai kutatás előtt álló feladatokat veszi sorra. A szerző munkájához egy utólagos megjegyzést csatolt: a Vármúzeum lapidáriumából 1999-ben előkerült, az 1974. évi lelet kékköpenyes női szent figurájához illeszkedő, még 1949-ben kiásott kéztöredéket ő is a szobrok egy része egykori várpalotabéli felállítása bizonyítékának tekinti.

Lővei Pál tanulmányában a budai szobrok műhelyének egyik feltételezett – a budai Nagyboldogasszony-templom mellett 1907-ben előkerült ifjabb, Stiborhoz köthető síremlékről nevezett – mestere munkásságával foglalkozik. Mindenekelőtt a kiemelkedő emlék előkerülésének körülményeit rekonstruálja, majd az idősebb Stibor székesfehérvári síremlékének kutatástörténetét ismerteti, hogy utána sorra vegye a többi, e mesterhez köthető töredéket, így a bosznai Bobovác várából újabban előkerült sírkőtöredékeket. Tanulmányát a mester stíluskörébe sorolható további sírkövek elemzésével zárja.

A kötet utolsó dolgozata a Szent Zsigmond templom ásatásából származó legjelentősebb, számos töredékéből összeállítható *Vir dolorum* szobor ikonográfiai elemzése. Sallay Dóra először részletes leírását és rekonstrukcióját adja a leletnek, a datálás mellett kísérletet téve egykori elhelyezésének meghatározására is. Ezután az ábrázolási típus ikonográfiájának kialakulását elemzi részletesen, majd pedig a budai szobor közvetlen párhuzamait értékeli. Végül az ilyen típusú ábrázolások funkcionális kérdéseit tárgyalva arra a következtetésre jut, hogy nem tekinthető véletlennek ezek főként a Csehországot övező régiókban megfigyelhető elterjedése. Reméljük, a budai Szent Zsigmond templommal kapcsolatos újabb történeti és régészeti kutatások e kötetben olvasható összegzése, valamint a régebbi és az új szoborleletek művészettörténeti elemzése további új tudományos megállapítások forrása lesz mind a hazai, mind pedig a nemzetközi kutatásban.

ISTVÁN FELD

EINFÜHRUNG

Am 8. November 1996 organisierte das Historische Museum der Stadt Budapest und das Insitut für Kunstgeschichte der Ungarischen Akademie der Wissenschaften eine eintägige Arbeitssitzung im sog. Königskeller des Burgmuseums über einige wichtige geschichtliche, archäologische und kunsthistorische Fragen der Regierungszeit des ungarischen Königs Sigismund von Luxemburg (1387-1437) unter dem Titel „Die Heilige Sigismund-Kirche und die Skulptur der Sigismund-Zeit in Buda". Vor neuen Jahren, zwischen dem 8. und 11. Juli 1987 beschäftigte sich an dieser Stelle eine internationale Konferenz mit diesem bedeutenden Herrscher und mit seiner Zeit, mit dem weit verzweigenden Problemkreis seiner Epoche.[1] Das geschah anläßlich des 600. Jubliäumsjahres der Thronbesteigung des Königs und des 550. Jahrestages seines Todes. Zur gleichen Zeit wurde eine großzügige Ausstellung über die Kunst dieser Zeitperiode in den Erdgeschoßräumen des Museums eröffnet.[2]

Was könnte das erneuerte Zusammenkommen der Forscher des ungarischen Spätmittelalters motivieren? Warum interessierte man sich wieder für die Regierungsperiode eines Königs, der im allgemeinen Geschichtsbewußtsein der Ungarn unwürdig ins Hintergrund gedrängt worden war? Auf diese Frage kann man mit dem Titel einer anderen, zwar nur einer Kammerausstellung frappant antworten, die ab September 1996 im Sonderausstellungsraum des Museums zu sehen war. Es hieß: „Die Heilige Sigismund-Kirche in Buda und ihre gotische Skulpturen".[3]

Zwischen den Jahren 1994 und 1996 wurden nähmlich im nördlichen Vorfeld des Budaer Königspalastes die Grundmauerreste der königlichen Kapelle, die um 1410 zu Ehren der Heiligen Jungfrau und des Heiligen Sigismunds gebaut und nach 1767 völlig abgerissen wurde, freigelegt. Daneben tauchte in einer Baugrube eine große Anzahl von figurellen und architektonischen Steinmetzbruchstücke auf. Obwohl ihre Menge die Anzahl der von László Zolnay 1974 entdeckten Skulpturen auch annährend nicht erreichte, war ihre Verbindung mit dem berühmten – nur einige hundert Meter südwests ausgegrabenen – Fundkomplexes vom Anfang an eindeutig. All das machte das Wieder- und Weiterdenken mehrerer, in der früheren Forschung aufgetauchten Fragen nötig. Diese neuen, Funde wurden schnell ausgestellt und die Veranstaltung einer Arbeitskonferenz wurde offenbar nötig.

Die nachfolgenden Studien enthalten das Material, die von den Referenten dieser Konferenz zu unserer Verfügung gestellt wurden. Es wurde auch noch von einigen solchen Arbeiten ergänzt, die zwar als Vorträge nicht vorgeführt wurden, aber wegen ihrem Inhalt schien ihre hiesige Publikation als unbedingt notwendig.

Die ersten drei Arbeiten befassen sich mit historischen Fragen der Heiligen Sigismund-Kirche. Die Studie vom Professor György Székely wurde ursprünglich als Eröffnungsrede der Kammerausstellung präsentiert, aber der frühere Generaldirektor des Museums wiech von den Protokollvorlesungen, die in solchen Fällen üblich sind, stark ab und reichte dem Publikum eine breite Übersicht der Forschungsgeschichte. Er pries die diesbezügliche, grundlegende Arbeit von Bernát L. Kumorovitz aus dem Jahre 1963 und befasste sich dann in ihrer Tiefe – im Zusammenhang des doppelten Patroziniums der Kirche – mit dem Kult des burgundischen Martyrenkönigs, Sigismunds des Heiligen in Ungarn. Er nahm aber an, daß die Namenswahl Sigismunds von Luxemburg mit dem Kult des Heiligen in Prag zusammenhänge, der von seinem Vater, Kaiser Karl IV. eingeführt wurde. Außer der Behandlung der geschichtlichen Rolle der Kapelle reflektierte der Verfasser auch auf die Problematik der Skulpturenfunde aus dem Jahre 1974. Er wies auch auf die Identifizierungsversuche der Figuren hin und machte die Zuhörer auf die Vermutung von László Gerevich aufmerksam, der die Vernichtung und Begrabung der Skulpturen mit dem türkischen Angriff aus dem Jahre 1529 in Verbindung brachte. Die ähnliche Erläuterungsmöglichkeit der neuen Funde entwiech auch nicht seiner Aufmerksamkeit. Dabei heber aber auch die Tatsache hervor, daß die Domherren der Heiligen Sigismund-Kirche noch im Jahre 1533 erwähnet wurden.

András Végh, der Mitarbeiter des Museums nimmt sich den Mut – ausgehend von der Studie von Bernát L. Kumorovitz – über den Fragenkreis der Gründung der Kapelle weiterzudenken. Zuerst macht uns er darauf aufmerksam, daß vor dem Gründer das väterliche Beispiel nicht nur aus Prag vorlag. Er nimmt auch den Fall von Nürnberg – auch als eine Residenzstadt des Herrschers – als wichtig, wo an der Stelle der nach 1349 abgerissenen Synagoge Kaiser Karl IV. die Frauenkapelle errichten ließ – die unter anderen auch die Repräsentationsansprüche des Hofes befriedigte. Laut Véghs Standpunkt kann man auffällige Übereinstimmungen bei der Nürnberger und der Budaer „kleineren" Jungfrau- bzw. Heiligen Sigismundkirche, in ihrer Funktion und Platzwahl, sowie nicht zuletzt in ihrer baulichen. Erscheinung bemerken. Ausgehend von der voraussetzbaren reichen Ausstattung des letzterwähnten Gebäudes hält er die schon 1992 formulierte Hypothese von Gergely Buzás besonders bemerkenswert, nach der die 1974 gefundenen Skulpturen zu dieser Kirche gehören könnten. Die Errichtung des Baus erklärt Végh mit dem im ersten Viertel des 15. Jahrhunderts erfolgten Umzug des königlichen Hofes von Visegrád nach Buda, als auf dem südlichen Teil des Burgberges eine königliche Resiedenz ausgebaut wurde. In Zusammenhang

damit beweist er im zweiten Teil seiner Arbeit, daß die Auffassung, laut der die Juden schon am Ende der sechziger Jahren des 14. Jahrhunderts von dieser Stelle in den nördlichen Teil der Stadt umgesiedelt wurden, falsch sei. Das konnte seiner Meinung nach erst am Anfang des 15. Jahrhunderts passieren. Auf Grund der schon erwähn-ten Nürnberger Analogie wirft er zum Schluß die Hypothese auf, daß die Kapelle des Königs Sigismund vielleicht eben auf dem Grundstück erbaut wurde, wo einst die zu dieser Zeit aufgelassene erste Synagoge der Juden von Buda stand.

Professor András Kubinyi betont dann in seiner Arbeit, daß zu den mittelalterlichen Herrscherresidenzen oft ein Gemeinschaftskapitel gehörte. Was die früheste Zeit anbelangt, akzeptiert er den Standpunkt von Bernát L. Kumorovitz, laut deren Sigismund von Luxemburg 1410 die Kapitelorganisation der neuen Kirche im Rahmen der Hofkapellengeschpanschaft, bzw. der Körperschaft der königlichen Hofkapelle gründete. In den dreißigen Jahren des 15. Jahrhunderts erlosch dann die letztere, und zugleich – wegen Mangel an selbständigen Güter – verschwand auch die ersterwähnte Organisation vom Podium der Geschichte. Der Verfasser beschäftigt sich dann besonders ausführlich mit den Umständen der Wiedergründung und stellt fest, daß am Ende des 15. Jahrhunderts das Kapitel zu einer der reichsten kirchlichen Körperschaften des Landes wurde. Den Grund dafür findet er in der Tatsache, daß die Kirche sehr günstig für die Befriedigung der sakralen Ansprüche der königlichen Residenz war. Sie diente sogar als zeitweilige Begräbniss-tätte von zwei Königinnen. Auf Grund der detaillierten Analyse der Lebensläufe der bekannten Propsten stellt er aber auch das fest, daß die Güter des Kapitels zur gleichen Zeit die Versorgung der führenden Beamten des Landes sicherten.

Die zweite Gruppe der Studien fasst die Ergebnisse der neuesten archäologischen Forschungen zusammen. Zuerst überreicht dem Leser der Freileger der Reste der Sigismund-Kirche, István Feld, einen knappen Ausgrabungsbericht. Dabei betont er, daß die gefundenen Objekte und Gebäude, weder die frühesten, meistens aus Holz errichteten Bauten, noch die ersten – später wegen des Kirchenbaus zum Teil abgerissenen – Steinhäuser, nicht mit den Gebäuden des hier vorausgesetzten alten Judenviertels zu identifizieren sind. Er meint, Sigismund wählte diese Stelle als Bauort der von ihm gestifteten Kirche vorwiegend deshalb, weil dieser der höchste Punkt des südlichen Teiles seiner Residenzstadt war. Er betont noch, daß man aus dem ehemaligen Kirchengebäude nur die Grundmauer freilegen konnte und innerhalb der Kirchenmauer kein einziges Grab vorzufinden war. Wegen der starken neuzeitlichen Geländesenkungen blieb aus den profanen Gebäuden der Umgebung – darunter aus dem südlich der Kirche errichteten Haus, das mit dem Sitz des Propstes identifiziert werden kann – nur die oft mehrgeschossigen Keller übrig. Der Verfasser bringt die freigelegte Grube, die vor der östlichen Mauer des letzerwähnten Hauses laut den Münzfunden nach 1522 aufgefüllt wurde, auch mit der Bauarbeit eines Tiefkellers in Verbindung. In der Grube fanden die Archäologen einen einheitlichen Bauschutt, was ein wertvolles Fundmaterial enthielt. Das alles könnte aus einem Feuerbrand stammen, der noch vor 1541 das Dach und die innere Einrichtung der Heiligen Sigismund-Kirche vernichtete. Abschließend meint der Autor, daß die von ihm geführte Ausgrabung nur dafür eindeutige Beweise bringen konnte, daß die 1974 freigelegten Skulpturen auch nicht vor 1410 enstanden. Was aber den Zeitpunkt der Begrabung dieses berühmten Fundmaterials anbelangt, hält er sich wieterhin an seiner Überzeugung fest, daß es nicht vor dem 16. Jahrhundert passieren konnte.

Gergely Buzás berichtet in seiner Arbeit ausführlich über die neugefundenen Steinmetzarbeiten, die fast ausschließlich mit der Heiligen Sigismund-Kirche in Verbindung zu bringen sind. Aus der Baugrube südlich der Kirche stammen mehr als 260 figurelle Bruchstücke, die oft gebrannt waren und mehreren, nach der Größe unterschiedlichen Figuren zuzuordnen sind. Unter ihnen heben sich sich zahlreiche Bruchstücke eines Vir Dolorum heraus, sowie zwei Frauenköpfe mit den dazugehörenden Bruchstücken – einer von ihnen konnte der Kopf der Heiligen Margarethe sein –, ein Kelch, der auf den Evangelisten Johann hinweist, ein bartiger Kopf, der Torso eines Unterkörpers mit Draperie, sowie mehrere kleinere Bruchstücke – Oberhand, Armbruch-stück, Frauenkopf –, die eventuell zu Konsolenfiguren gehören konnten. Es sind auch noch ein verziertes Draperienstück und ein Sockelbruchstück mit Schuhen zu erwähnen. All diese wurden ausnahmslos aus rauem Kalkstein gefertigt. Ein Teil von ihnen war bemalt, nicht aber weitere zwei kleine Köpfe, die auf Grund der vorläufigen Untersuchungen aus Kunststein hergestellt wurden. Diese letzteren waren ursprünglich auf irgendeine Rückwand befestigt, ähnlich, wie die auch in der Baugrube gefundenen zwei kleinen, vergoldeten Engelfiguren aus Terrakotta. Außerdem kamen dort noch etwa tausend architektonische Fragmente zum Vorschein, die von dem Autor vor allem als Teile einer kleinarchitektonischen Struktur bestimmt und einem einfachen Lettnerbau mit Maßwerk zugeordnet werden. Außer diesen gotischen Steinmetzarbeiten hält er noch einen Weihwasserbecken aus Rotmarmor vom Anfang des 16. Jahrhunderts für wichtig. Unter den Architekturfragmenten einer anderen, nördlich des Kirchenchors freigelegten Fundstelle – wo türkenzeitliche Begleitfunde die Zeit der Begrabung bestimmten – hält der Verfasser ein Fenstermaßwerk mit Lilien, sowie die Fragmente einer Nischenreihe für eine stilkritische Analyse geeignet. Im zweiten Teil seiner Arbeit befaßt er sich besonders ausführlich mit der möglichen Rekonstruktion der erwähnten Chorverschlußwand, die über eine durchbrochene Brüstungsmauer und einen Abschluß mit Eselsrückenbogen und mit Kreuzblumen verfügte, und in ihren Durchgängen das Maßwerk von kleinen Konsolen mit verschiedenen Köpfen getragen wurde. Wir bekommen dann einen weitspektrigen Überblick der ähnlichen europäischen Strukturen und Lösungen. Der Autor stellt fest, daß zwar die nächsten strukturellen Paralellen aus England stammen, die einzelnen Teilformen passen aber eindeutig in den Formenkreis der ungarischen Kunst der Sigismund-Zeit ein. Am Ende des Beitrags behandelt er noch detailliert die unstreitbare Verbindung der neuerlich gefundenen Skulpturen mit dem Fundensemble aus dem Jahre 1974. Er betont, daß wir unter

den neben der Heiligen Sigismund-Kirche gefundenen figuralen Stücken die Vetreter fast aller stilistischen Gruppe des früheren Skulpturfundes auffinden können, sie sind also wahrscheinlich Produkte derselben Steinmetzwerkstatt. Daher kommt Gergely Buzás zur Schlußfolgerung, daß beide Fundgruppen höchstwahrscheinlich mit der Heiligen Sigismund-Kirche in Verbindung zu bringen sind, wobei er weiterhin der Meinung ist, daß die Zeit und Weise, wie sie in die Erde gelangten, recht unterschiedlich war.

Die nächstfolgenden zwei kleinen Studien behandeln die zusammen mit den Skulpturnen gefundenen Glas- und Keramikwaren. Edit Mester definiert die nur aus Bruchstücken rekonstruierbaren Glasflaschen, Becher, Pokale, Pokaldecken und Tassen in ihrer Mehrheit aus Qualitätsware aus Venedig, also als Importwaren. Aus der großen Anzahl von Fensterglasscherben und Bleirahmenüberreste rekonstruiert sie ein dreieckiges Glasierungssystem. Die Parelellen dieser Objekte geben dieselbe Zeitbestimmung, wie die von Szilvia Edit Veres analysierten Keramikgegenstände. Abgesehen von den wenigen Scherben des 13–14. Jahrhunderts, die während der Aushebung der Baugrube hierher gelangten, stammen alle vom Anfang des 16. Jahrhunderts. Außer den charakteristischen, sog. österreichischen Gefäßen wurden zusammen mit den Skulpturen vor allem Töpe, Topfdeckel, bemalte Krüge und Becher aus weißem Material gefunden. In gleichem Maße waren aber ziegelfarbige oder rote Keramikgefäße vertreten, die letzteren oft in glasierter Ausführung. Zur Prunkkeramik gehörte ein Handwaschschüssel mit Maria-Aufschrift und auch die Menge der Ofenkeramik war bedeutend. Einer besonderen Aufmerksamkeit wert sind die hier nicht detailliert analysierten, mit farbiger Glasur versehenen Dachziegel, die aus der Grube in einem großen Masse zum Vorschein kamen.

Imre Bodor überreicht dem Leser auch eine archäologische Analyse, er untersucht aber nicht die Funde der neuen Ausgrabung, sondern eine bisher unpublizierte Fundgruppe der Freilegungsarbeiten im Jahre 1974, die damals gefundenen 77 Geldmünzen. Er betont auf Grund der Münzfunde vom Quadrant 74/4 – woher die meisten Skulpturen stammen –, daß die Auffüllung des Gebietes um 1440 geschenen sollte, denn er betrachtet die zwei, in der ausgehobenen Erde gefundenen Münzen aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts für die Datierung als unwichtig. Auf ähnliche Resultate kommt er auch im Falle der anderen Fundorte und erklärt mit späteren Durchwühlungen das Vorhandensein einer Münze des Königs Ludwig II. (1516–1526) im sog. Raum IV.

Die letzten drei Arbeiten behandeln dann die reinen kunsthistorischen Fragen des Problemkreises. Unter ihnen ist der Beitrag vom Professor Ernö Marosi besonders wichtig. Der erste Bearbeiter der von László Zolnay freigelegten Skulpturen gibt hier – mit Hinblick auch auf Ergebnisse der Freilegung der Heiligen Sigismund-Kirche – einen ausführlichen Überblick der Forschungsgeschichte des berühmten Fundes. Im Zusammenhang mit den ersten Publikationen – vor allem aus den Jahren 1976–1977 – analysiert er die Fragen der Datierung, der Klassifizierung und nicht zuletzt der Ausstellung der Skulpturen. Er stellt fest, daß unter den gegebenen Umständen der Ausgangspunkt der Forschung vor allem die Verwendung der stilkritischen-stilgeschichtlichen Methode war. So separierte er selbst am Anfang die Figuren anhand von zwei Stilvarianten, kam später aber immer mehr zur Überzeugung, daß es hier um die Arbeiten von mehreren Meister einer Werkstatt handeln könnte. Nach der Aufzählung der bisherigen Vorstellungen über eine eventuelle breitere Verbreitung dieses Stils in Ungarn und der neueren Rekonstruktionsversuche des Budaer Königspalastes stellt er fest, daß wegen der unvollendeten oder nicht aufgestellten Statuen des Fundmaterials aus dem Jahre 1974 die Verbindung der ganzen Skulpturenserie mit der Heiligen Sigismund-Kirche kaum zu beweisen ist. Danach beschäftigt sich der Autor besonders ausführlich mit der wissenschaftlichen Debatte, die über die Budaer Skulpturen in der internationalen Forschung, besonders zwischen Michael Viktor Schwarz und Lothar Schultes geführt wurde. Er stellt fest, daß die neuen Funde aus Ungarn den Standpunkt des letzteren Wissenschaftlers zu bestätigen scheinen. Am Ende werden dann wieder die Datierungs- und Herkunftsfragen anhand der neuen Feststellungen von Arthur Saligeri und Ulrike Heinrichs-Schreiber behandelt und die Aufgaben aufgezählt, die vor der weiteren ungarischen Forschung stehen. Der Autor fügt dann seiner Arbeit eine nachträgliche Ergänzung an. 1999 traf man nähmlich im Lapidarium des Burgmuseums auf einem Oberhandbruchstück aus der Ausgrabung im Jahre 1949.Es wurde dann festgestellt, daß es zu der 1974 gefundenen Heiligenfigur mit blauem Mantel gehört. Das könnte darauf hinweisen, daß wenigstens ein Teil der Skulpturen im Königspalast aufgestellt war.

Pál Lövei behandelt in seiner Studie den Meister „der Stibor-Grabmäle" und dessen Werk. Der hypothetisch als Mitglied der Werkstatt der Budaer Skulpturen der Sigismund-Zeit bewertete Meister erhielt seinen Namen von dem 1907 bei der Budaer Hauptpfarrkirche gefundenen Grabstein des jüngeren Stibors, eines bedeuteten Aristokraten der Zeit. Der Verfasser rekonstruiert zuerst die Fundumstände dieses hervorragenden Kunstwerkes, danach macht uns die Forschungsgeschichte des Grabdenkmals des älteren Stibors aus Székesfehérvár bekannt. Es folgt dann die Analyse aller Bruchstücke, die mit dem Meister in Verbindung gebracht werden können, darunter die neueren Grabsteinfunde aus der bosnischen Burg Bobovác.

Die letzte Arbeit ist eine ikonographische Untersuchung der wichtigsten Statuen, die während der Freilegung der Heiligen Sigismund Kirche gefunden wurde, einer aus zahlreichen Bruchstücken zusammengestellten *Vir dolorum*-Figur. Dóra Sallay gibt zuerst eine ausführliche Beschreibung und die Rekonstruktion des Fundes, wobei sie außer der Datierung auch die ursprüngliche Stelle der Statuen festzustellen versucht. Danach analysiert die Kunsthistorikerin die Entstehung der Ikonographie dieses Typus in Einzelheiten und bewertet die unmittelbaren Paralellen der Budaer Statuen. Am Ende der Arbeit behandelt sie die funktionellen Fragen dieser Darstellungen und kommt auf die Konklusion, daß ihre Verbreitung – meisten in den mit Böhmen benachtbaren Regionen – kein Zufall war.

Die Organisatoren der Arbeitskonferenz hoffen, daß die

in den folgenden Studien zusammengefaßten Ergebnisse der bezüglich der Heiligen Sigismund-Kirche von Buda geführten neueren historischen und archäologischen Forschungen, sowie die kunsthistorische Untersuchung der älteren und neueren Skulpturenfunde zur Quelle neuer wissenschaftlichen Erkenntnisse, werden – nicht nur in der ungarischen, sondern auch in der internationalen Forschung.

ANMERKUNGEN

1 Sigismund von Luxemburg. Kaiser und König im Mitteleuropa 1387–1437. Hrsg. J. MACEK, E. MAROSI, F. Seidt. Warendorf, 1994.
2. Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. 1. Tanulmányok, 2. Katalógus. (Die Kunst in der Zeit König Sigismund von Ungarn 1387-1437.) Szerk. BEKE L., MAROSI E., WEHLI T. Bp. 1987.
3. A budavári Szent Zsigmond templom és gótikus szobrai. Kiállítási katalógus. Szerk. BUZÁS G., FELD I. Bp. 1996.

SZÉKELY GYÖRGY

A BUDAI SZENT ZSIGMOND TEMPLOM KUTATÁSTÖRTÉNETÉHEZ

A Budapesti Történeti Múzeumban helyet kapott A budai Szent Zsigmond templom és szobrai című kiállítás lehetőséget ad és feladatot jelöl az eltűnt középkori egyház történetének újragondolására. Szinte jelképesnek tekinthető, hogy a kiállítást előkészítő töredékes anyagban egy olyan renaissance vörösmárvány, feliratos szenteltvíztartóra figyeltem fel, amelynek szövege széttöredezett, s csak az „ora pro (n) o (b) i (s)" szavak maradtak olvashatók. Kik és kit kértek érettük való fohászkodásra? Ez újra felélénkítheti az érdeklődést egy évtizedek óta kutatott, s most a régészeti és restauráló munka nyomán új tárgyi anyaggal gyarapított kérdéskör iránt. Azt bizton állíthatjuk, hogy a feltárt egyházra vonatkozó okleveles és elbeszélő forrásanyagot hiánytalanul ismerte már a múzeumhoz elszakíthatatlan kötelékekkel kapcsolódó Kumorovitz L. Bernát. Az ő vállalt feladata elsősorban az volt, hogy szétválassza a palotabeli és a váron kívüli királyi kápolnára vonatkozó forrásokat, de eredménye ezen messze túlnőtt. Zsigmond király kérelmét egy új alapítás jóváhagyására 1410 augusztusában Ozorai Pipo nemes férfiú, temesi ispán vitte XXIII. Jánoshoz mint pápához. A ma ellenpápának tekintett egyházfő megadta az engedélyt, és Kumorovitz szerint mint kápolna 1414-ben még építés alatt állt, első kanonokjai csak 1417–1418-ban tűnnek fel, amikorra az építkezés csak nyersen fejeződhetett be, a kápolna teljes felszerelése és művészi kiképzése pedig 1424 táján. Erre az időpontra utal Eberhard Windecke emlékezése a budai Zsidó utcában Zsigmond király által alapított fél káptalanról Isten és egyben Szent Zsigmond tiszteletére. Ennek alapján helyeztem magam a Zsigmond templom alapítását a budai Vár elé, a Zsidó utcába. Kumorovitz L. Bernát azt a felfogást, hogy a kápolna a volt honvédelmi minisztérium romos épületének délnyugati sarkán állott, már Nagy Emese próbaásatásával bizonyítottnak minősítette. Egészen precízen Kubinyi András határozta meg, hogy a budai Zsidó utca (utóbb Szent Zsigmond utca) és a Szent János utca déli végénél építtette Zsigmond a templomot, s ott a teret ugyancsak Szent Zsigmondról nevezték el. Az ellenpápa a tervezett társaskáptalant Szűz Mária nevével hagyta jóvá (sub vocabulo beate virginis Marie... collegiatam ecclesiam), így szerepel 1429-ben is egy ott történt kihirdetés kapcsán (in capella... s.dei genitricis virg. Marie) és 1434-ben helyrajzi eligazító adatként (ad capellam B.M.V.spectans). Windecke ettől eltért, pedig ő nem a hivatalos, hanem az élő említésekben használt kettős név második elemét jól tudhatta. Az ellentmondást Kumorovitz alapos egyházjogi ismeretei alapján feloldotta: egy kápolnának vagy templomnak több védőszentje is lehetett, a titulus használatában pedig idővel eltolódás (csere) is lehetséges. Önálló káptalani életének és külön kanonoki karának kialakítását az oklevéladó kápolnaispánság megszűnése (1435 körül) utánra tette a diplomatika kitűnő tudósa.[1]

Szent Zsigmond kultusza nem volt ismeretlen Magyarországon, de csak egy szent volt a sok ünnepnappal rendelkező között. Már a XII. század végi Pray-kódexben szerepel május 1-jén Zsigmond király (Sigismundi regis) ünnepe, s ugyanez található a szepesi káptalan XIV. századi missaléjában, a XIV. századi és a XV. századi pozsonyi missaléban. Egy nap eltéréssel is több misekönyvbe bekerült. Május 2-án szerepel a király és vértanú (Sigismundi regis et mr.) ünnepe egy XIV. századi magyar egyházi missaléban. Ugyanazon a napon a király emlékezete szerepel (Sigismundi regis) egy másik XIV. századi pozsonyi missaléban. Ebben az utóbbi kódexben még egy ünnepe bukkan fel az október 15-i napon mint királyé és vértanúé (Sigismundi regis mr.). Ezt az ünnepet közelebbről segít meghatározni a bizonytalan időpontú, de közelebbről megadott ünnep egy XIV. századi felső-magyarországi missaléban (alia de allacione sci zygismundi) szeptember 27. utánra helyezve. Ez tehát az ereklyék elhelyezésének napja volt. Így van ez már a Pray-kódexben is október 16-án (Sigismundi regis... Translacio S. Sigismundi) és a XIV. századi magyarországi, a XIV. és a XV. századi pozsonyi missalékban (Sigismundi regis). Érdekes, hogy a szerzetesi kultusz nem volt ennyire sem kiterjedt. Az 1394. évi garamszentbenedeki missale nem adja a májusi ünnepet, csak az október 16-it (Sigismundi regis), és ugyanez megvan kettős jelzővel a XIV. századi töredékes magyarországi pálos rendi missaléban is aznapra (Sigismundi regis et mr. com.), de mert a május hiányzik belőle, eldönthetetlen, hogy a pálosok hogyan viszonyultak a májusi ünnepnaphoz. De hogy kultusza mélyebb nyomot hagyott a pálosokban, azt jelzi, hogy a Baranya megyei Gercsen pálos monostora (kisbátéi monostor) kettős patrocíniummal (Szent László és Szent Zsigmond) szerepel Gyöngyösi Gergely történeti művében, ez 1355–1363 között már létezett.[2]

Mégis valószínűbb, hogy Zsigmond magyar király nem ezekből a magyarországi egyházi előzményekből indult ki, amikor nevet választott a tervezett prépostságnak. Már Kumorovitz L. Bernát rámutatott, hogy nem lehetetlen, miszerint Zsigmondot prágai emlékei ihlették a Szűz Mária-, illetve Szent Zsigmond-társaskáptalan alapításában. Prágai várkápolnáját IV. Károly már 1344-ben társaskáptalanná fejlesztette, préposttal és 24 kanonokkal bővítve ki annak személyzetét. A cseh szakirodalom mutat rá a mélyebb összefüggésekre. IV. (Csehországban I.) Károly a prágai székesegyházi építkezéssel nemcsak a honi szenteket dicsőítette, hanem Burgundia királyság védőszentjét, Szent Zsigmondot, akinek földi maradványait Arelatból elhozat-

ta. Ez a király 523-ban halt meg. Parler 1362-ben fejezte be Szent Zsigmond-dómbeli sekrestyéjét és kápolnáját. A szent tumbája fölé helyezett láda őrizte az ereklyéket 1367 óta. Ennek az sem volt akadálya, hogy a velencei Embrachi család műhelyében keletkezett cofanetti típusú faragott láda fafelületeit borító elefántcsont domborműveken szerelmi jelenetek voltak. Károly nagy becsben tarthatta a még 1337-ben Velencét felkeresve ajándékul kapott emlékét. A család Szent Zsigmond-kultusza elmélyült 1371-ben, amikor a Karlsteinben tartózkodó uralkodót súlyos betegség döntötte le. Kétségbe esett felesége, Erzsébet gyalog zarándokolt a várból Prágába, hogy Szent Zsigmond segítségét kérje férje gyógyulásához. A császárné nyolc edénykényi aranyat adományozott ekkor a székesegyházbeli Szent Zsigmond-oltár díszítéséhez. Ez a kultusz a XV. század egyházpolitikai viharait is túlélte. A szent ünnepe (Sigismundi regis) május 1-jén a prágai székesegyház 1492. évi missaléjában is ott van. Csakhogy a folyamatosságot lokálisan megszakíthatta a huszita felkelők átmeneti felülkerekedése. Valószínűleg a cseh katolikus emigránsok és udvaroncok budai tartózkodása is szerepet kapott az arra az országra is áhítozó magyar király cselekményeiben. A budai Szent Zsigmond templomban cseh nyelvű prédikációkat is tartottak (1424). Az intézmény kanonokjainak sorában 1429-ben név szerint is említenek egy csehet (Symone de Jessenych).[3]

A tudomány – illetve kutatástörténeti szakaszok kérlelhetetlen egymást váltásának – érdekes példája, hogy a Budapest története II. kötete 1973-ban jelenvén meg, a művészettörténeti rész írója, a hervadhatatlan érdemeket szerzett palotaásató Gerevich László még nem is utalhatott az első feltárt gótikus szoboregyüttes problematikájára. Enélkül is dús gótikát mutatott be. Az első gótikus szoboregyüttes megtalálója, Zolnay László várostörténeti kötetében több helyen is megemlékezett a Vár északi előterében, a mai Szent György tér, a hajdani Szent Zsigmond piaca területén állt Szent Zsigmond-társaskáptalan templomának építéséről mint Zsigmond mecénátusának köszönhető budai objektumról. Ezt a királyi házikápolnával és a kápolnaispánsággal szervezetileg egybetartozó egyházat Zsigmond 1410 körül alapította, részben Szécsényi (Salgai) Miklós elkobzott javaiból emeltette. Zolnay itt nem vette figyelembe – amit pedig Kumorovitz kiemelt –, hogy a Salgai-adat 1435-nél nem lehet korábbi. Így a két mozzanat nem esik egybe. Nagyobb probléma azonban, hogy fel sem ötlött az ásató régészben a rövid szövegrészek tanúsága szerint, hogy innen származhatnak a szobrok. Zolnay Lászlót egy egyedülálló szoboregyüttes megtalálásának büszkesége tölthette el, halála után pedig a Budapesti Történeti Múzeum az együttest mint zárt, állandó kiállítási egységet alakította ki. Még arra is merültek fel elgondolások, kiket ábrázolnak a szobrok a kor személyiségei közül. Váralljai Csocsán Jenő szerint a budavári szobrok arcvonásai könnyen azonosíthatók Zsigmond király, sógora Garai Miklós nádor, apósa Cillei Hermann, Albert király, Luxemburgi Erzsébet, valamint Hunyadi János, Pálóczi országbíró arcvonásaival. Szerinte az élethű portrék már a renaissance közeledtét jelzik. Jóval meggyőzőbb Marosi Ernő megítélése, mert ő számos egyetemes párhuzamot, illetve kapcsolatot mutatott be. Az egyik most számunkra fontos megfigyelése a Budapesti Történeti Múzeum jubileális Zsigmond-kiállításának tömegek elől rejtőző katalógusmondata a lovagalak torzójáról: A budai szobor közeli rokonai a XV. század elejének Szent György-, Szent Vencel-, Szent Oszwald-, Szent Zsigmond-szobrai között találhatók, ideális megfogalmazásuk a müncheni Graphische Sammlung Szent Vencelt és Szent Zsigmondot ábrázoló rajzán megtalálhatók. Akkor senki sem gondolt arra, hogy ez a leszűkülő felsorolás halad a valóságos lehetőség felé, mert nem lehetett sejtés sem arról, mit rejt még a föld.[4]

A kiállításon bemutatott pompás faragványok csak aláhúzzák azt a Kumorovitz L. Bernát által érzékelt ellentmondást, hogy 1451-ben Hunyadi János kormányzó és az országtanács egyfelől fényes egyháznak (insignis ecclesiának) minősítette, másfelől már nem tudott arról, hogy korábban prépostság volt, csak kápolnának vélte, amit most akartak prépostsággá fejleszteni. A történeti segédtudományok kiemelkedő tudósa ezt a Szent Zsigmond-egyház írásbeliség terén játszott szerepe elvesztésével magyarázta. Ugyanő hangsúlyozta jelentőségét a királyi udvar vallási szükségleteinek ellátásában. Ezt igazolja Mátyás első hitvese, Podebrád Katalin oda temetése, aminek kapcsán humanista névváltozata is felmerül (in divique Sigismundi ede). Hogy Szűz Mária-társaskáptalanként is ismerték, mutatják Hunyadi Mátyás 1471. és 1474. évi megjelölései. A kettősséget oldani segíthetett, hogy Lindvai Bánfi Miklós a Szent Zsigmond-prépostság mellett Szűz Mária mennybe viteléről nevezett kápolnát alapított. A Budapest története című mű sajátos tematikai felosztása (a szellemi művelődés és a művészet szétvágása) tette lehetővé, hogy Kubinyi András gondosan összegyűjtötte a prépostság zenei és humanista irodalmi kapcsolatait. A prépost és káptalanja 1503-ban minden szombaton misét mondott Mátyás király és az adománytevő Corvin János lelki üdvéért. A kettős név volt ismert a pápai kúriában is (1505: beate Marie virginis alias sancti Sigismundi; 1506: beate Marie virginis seu sancti Sigismundi). Az udvari kapcsolatok és a palotához való közelség lehet a magyarázata annak, hogy a templom legjelentősebb szerepéhez az 1514. évi kereszteshadjárat és parasztháború idején jutott. Az év április 24-én a Szent Zsigmond templomban tartott ünnepélyes istentiszteleten adta át Bakócz Tamás érsek a vezéri zászlót a székely Dózsa György vitéznek. A legmagasabb egyházi és kancelláriai pályán felemelkedett alacsony származású főpapnak talán eszébe jutott, hogy 1484-ben, amikor Mátyás király kíséretében kijött a Szent Zsigmond templomból, ott vett át egy kérvényt egy felvidéki város képviselőjétől. Ha nem is, a városokra mindenesetre nagyon figyelt a válságos időben. Kényes feladatot kapott a pappá ugyan nem szentelt, de pénzügyi főhivatalnoksága mellett a Szent Zsigmond-egyház prépostja, Várdai Pál. Neki kellett a királyi parancsot vinnie Nagylucsei Dóczi Ferenc és Damján uraknak, hogy engedjék szabadon azokat a bányászokat (pro eliberacione illorum captivorum montanistarum), akik a kivetni nem szokott terhek körüli vita folytán kerültek fogságba. A prépost sikerét a király 1514. július 8-i levelében rögzítette. A kettős nevű egyház kanonokjainak házát 1515-ben is említik.[5]

A kiállítás azonban nemcsak az újabb ásatásnak az intézmény építészeti kifejlődésére vonatkozó eredményeit tárja fel, hanem a pusztulás újragondolására is késztet. Szakembereken kívül nem sokan olvashatták Gerevich László azon fejtegetéseit, amelyeket a Zsigmond-kiállítás katalógusába írt. Feltételezése szerint az 1529. szeptember 8-án lezajló török ostromban kezdődött meg a budai Vár pusztulása. Miután a törökök behatoltak a városba, a Szent Zsigmond templom melletti utcából jó közelről lőtték a palotát. Mivel keresztény király vette át az uralmat, elmaradt a törökök szoborarccsonkítása. Szapolyai János igyekezett eltávolíttatni a palota oldalán lehullott díszítéseket, szobrokat. Gerevich úgy látta, hogy a szobrokat bizonyos kegyelettel temették egy nagyobb gödörbe. Ez tehát kimondatlanul is a Zolnay-féle leletegyüttes magyarázata volt, a palota építészeti tartozékaiként, mégiscsak a Szent Zsigmond utca közelében. Ettől tehát el kell különítenünk az 1988 és 1996 közötti ásatások eredményét, az egykori prépositi ház udvarán felfedezett, 1530 körül megszüntetett pincegödröt, amelynek betöltéséből a Szent Zsigmond templom gótikus szobordíszének, építészeti tagozatainak és egykori berendezésének jelentős töredékei kerültek elő.

A Zolnay László és a Feld István feltárta maradványok, a Gerevich László és Buzás Gergely általi értelmezések az elrejtés tekintetében nagyjából egybeesnek, ám ez nem jelenti az egyházi intézmény megszűntét. Buda város tanácsa 1533-ban is számolt a kettős nevű, a budai Vár előtti egyház kanonokjaival. Mindezeket igazolja, hogy az ásatási terepen I. Ferdinánd király pénzének hamisítványai is előkerültek.

Mindezek fényében kiemelhetjük, hogy évtizedeken át a Budapesti Történeti Múzeumhoz szervesen kapcsolódó topográfiai, diplomatikai, régészeti munka a palotával szomszédos térség feltárására törekedett. Az utókor talán meglepő jelenségnek tekinti majd, hogy a múzeum más ásatási szerveződésnek engedte át a megelőző években a feltárás érdemét csakúgy, mint az ásató régészt. A jelen kiállítással viszont egy új harmónia állott helyre a múzeum újabb kötelezettségérzete jeleként. Ha az új feltárások miatt mind a topográfiai ismeretek módosulnak, mind a gótikus szobrok fogalomköre és feltehetően állandó kiállítása is átalakul, ez mit sem von le Gerevich, Zolnay, Marosi érdemeiből, sőt az egymásraépülés gazdagodását jelzi a névsort tovább gyarapítva. Számomra külön öröm, hogy valamennyiükkel együtt dolgozhattam. A kutatás jelen pillanatban felvetődő problémáit érzékelteti a kiállítási forgatókönyv figyelemre méltó megállapítása: Feltűnő az a hasonlóság, amely a Szent Zsigmond templom szobrait az 1974-ben, Zolnay László által feltárt gótikus szoborlelethez köti: a korábbi lelet szinte minden csoportjának képviselőjét megtaláljuk itt is. Lényegében biztosra vehetjük, hogy a Szent Zsigmond templom szobrait ugyanaz a műhely készítette, amelynek többi, a kutatók egy részének álláspontja szerint soha fel nem állított és egyenesen a műhelyből szemétre került művét Zolnay László egy közeli középkori ház pincéjében találta meg. Joggal vetődik fel a kérdés, vajon az 1974-es lelet szobrai is nem a Szent Zsigmond templom számára készültek-e. A bátor kérdésfeltevés is a kiállítás nagy erénye. A kiállítás nyomán újrainduló gondolkozás, tisztázó vita minden bizonnyal érinti a budavári gótikus szobroknak nevezett leletegyüttes fogalmát és eredetét, befolyásolhatja a lelőhely térbeépítése és bemutatásra fenntartása kompromisszumkeresését. Nagy lehetőséget nyújt az egyazon épületben összekerült kiállítások anyagának stílusegybevetése, a kvalitásos töredékek kőzettani összehasonlítása, a két leletegyüttes érmeleleteinek újabb kritikai egybevetése. Ez viszi előre a tudományt, ez gazdagítja az I. kerületet és az egész országot.[6]

JEGYZETEK

1. KUMOROVITZ, 110., 113–114., 120–121., 123–124., 128., 131–133., 135., 140., 143., 146.; SZÉKELY, 365.; KUBINYI, 16., 76–77.; MDC 3. (1382–1439), 553., 943. szám.
2. RADÓ, 37., 39., 69., 70., 74., 75., 79., 81., 89., 90., 100., 116. 127., 128.; GYÖNGYÖSI, 351–353., 359–360.
3. KUMOROVITZ, 113., 120., 135.; SCHWARZENBERG, 14; KAVKA, 53.. 159., 169., 178.; RADÓ, 173.; SZÉKELY, 365.; MDC 3. ,943. szám.
4. Budapest története 2. Bp., 1973, 269–288.; ZOLNAY, 346., 354., 362..; KUMOROVITZ ,110., 133.; Váralljai Csocsán Jenő: Mátyás király és a magyar renaissance. In: Gesta Hungarorum 1. Történelmünk a Honfoglalástól Mohácsig. Tanulmányok. Zürich, 1984, 179.; MAROSI, 254–255.; ZOLNAY–MAROSI (passim).
5. KUMOROVITZ, 116., 120., 128–129., 139., 146.; Vármúzeum, Mályusz-féle regeszták, kézirat, 657. szám; KUBINYI, 150–151., 157., 159.; FEKETE NAGY Antonius–KENÉZ Victor–SOLYMOSI Ladislaus–ÉRSZEGI Geisa: Monumenta a rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Bp., 1979, 113. szám; GEREVICH, 174.
6. GEREVICH, 169–170.; BUZÁS–FELD; KUMOROVITZ, 129., 147.; Feld István tájékoztató feljegyzése a Szent Zsigmond templom ásatási körének érmeleleteiről, 1996. szeptember 11.

IRODALOMJEGYZÉK

BUZÁS–FELD=BUZÁS Gergely–FELD István: A budai Szent Zsigmond templom és gótikus szobrai (kiállítási katalógus). Bp., 1996.

GEREVICH=GEREVICH László: A budai vár Zsigmond korában. In: Művészet Zsigmond király korában 2. Katalógus. Bp., 1987, 148–180.

GYÖNGYÖSI=GYÖNGYÖSI Gergely: Arcok a magyar középkorból. Gyomaendrőd, 1983.

KAVKA=KAVKA, Frantisek: Am Hofe Karls IV. Leipzig, 1989.

KUBINYI=KUBINYI András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest története 2. Bp., 1973, 7–233.

KUMOROVITZ=KUMOROVITZ L. Bernát: A budai várkápolna és a Szt. Zsigmond-prépostságtörténetéhez. TBM 15., 1963, 109–152.

MAROSI=MAROSI Ernő: Buda, a vár Zsigmond-kori szobrai. In: Művészet Zsigmond király korában 2. Katalógus. Bp., 1987, 254–255.

RADÓ=RADÓ, Polycarpus (recensuit): Libri liturgici manu scripti bibliothecarum Hungariae. Bp. ,1947.

SCHWARZENBERG=SCHWARZENBERG, Karl: Zur Geschichte Böhmens im Zeitealter der Gotik (Gotik in Böhmen Hrsg. von Karl M. Svoboda.) München, 1969.

SZÉKELY=SZÉKELY György: A huszitizmus és a magyar nép I. Századok 3. 1956, 331–367.

ZOLNAY=ZOLNAY László: Az elátkozott Buda–Buda aranykora. Bp., 1982.

ZOLNAY–MAROSI=ZOLNAY László–MAROSI Ernő: A budavári szoborlelet. Bp., 1989.

KUBINYI ANDRÁS

A BUDAVÁRI SZENT ZSIGMOND KÁPTALAN A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN

A Zsigmond király által a budai királyi palota előtt alapított Szent Zsigmond-, vagy más néven „új" Mária-egyház és társaskáptalan történetét legutóbb Kumorovitz L. Bernát professzor dolgozta fel egy kiváló tanulmányban. Egykori mesterem azonban inkább az alapítástörténettel foglalkozott, és bár számos késő középkori adatot is összegyűjtött, még mindig maradt néhány – nem is lényegtelen – kérdés nyitva.[1]

Kumorovitz művéből kiderül, hogy Zsigmond király 1410-ben Mária titulussal társaskáptalant akart létrehozni Budán. Egy pápai döntvény kihirdetése 1429-ben már a Zsigmond által Szűz Mária tiszteletére újonnan épített budai kápolnában történt, ahol a tanúk között jelen van a kápolna őrkanonoka, valamint négy kanonoka és két papja. Más, 1418–1419-es oklevelekkel összehasonlítva kiderült, hogy ezeket a kanonokokat a kápolnaispánság személyzetének kell tekinteni. Számomra meggyőző módon el kell fogadnunk Kumorovitz azon nézetét, hogy mind az új „kápolna", mind a várkápolna a kápolnaispánsághoz tartozott, amelyet társaskáptalani formában szervezett át a király, s amelynek így a kápolnaispán lett a prépostja.[2] A kápolnaispánság részt vett a királyi udvar írásbeli munkájában: az 1370-es évektől ő használta a királyi középpecsétet, majd az 1430-as évek közepén megszűnt oklevéladó tevékenysége.[3] Úgy látszik, hogy az 1410 táján megkezdett építkezésekkel a király a kápolnaispán irányítása alatt egy új, nagyobb templomot akart építeni, hiszen elég gyakori volt a középkori uralkodói rezidenciáknál egy társaskáptalan megléte.[4] A kápolnaispánsággal összekapcsolt társaskáptalanhoz tartozott természetesen az új Mária-egyházon kívül a korábbi palotakápolna is.[5]

És ezzel eljutottunk a problémákhoz. Bár Eberhard Windecke, Zsigmond ismert életrajzírója úgy tudta, hogy az uralkodó Schallaga Miklós – azaz Salgai, másként Szécsényi Miklós – elkobzott birtokait adományozta az általa Budán Szent Zsigmond tiszteletére alapított társaskáptalannak, Engel Pál bebizonyította, hogy a Salgai-vagyonból semmit sem kapott a káptalan.[6] Windecke azt azonban mégis tudta, hogy az új Mária-templom egyik neve Szent Zsigmond volt, és azt is, hogy társaskáptalani formában működött. Ebből viszont az következik, hogy a templom kanonokjai ellátását a kápolnaispánság birtokai (és az oklevél-kiállításért kapott díjak) fedezték, a kápolnaispánság megszüntetése tehát komoly nehézségeket okozhatott. Kérdésessé vált az is, hogy a palotakápolna és az új egyház továbbra is közös irányítás alatt marad-e. Minden arra mutat, hogy ez megszűnt.

Azt viszont, hogy a Szent Zsigmond-egyház nem kapott saját birtokokat, a hírhedt dömösi konfliktus világosan igazolja. Közismert, hogy a század közepén Kapusi Bálint pápai penitenciárius – és egy időben a pápa magyarországi követe – pálos szerzetesként Dömöst a pálos rend számára akarta megszerezni, és saját magát neveztette ki dömösi pálos perjelnek. Hunyadi kormányzó és a rendek ezt a királyi kegyúri jog megsértéseként értelmezték, ők ugyanis a dömösi prépostságot egyesíteni akarták a Zsigmond által létesített új budai Mária-kápolnával, prépostnak pedig Botos István kancelláriai tisztviselőt nevezték ki. A pápa végül engedett, létrehozta az egyesítést, Botost pedig a maga részéről is kinevezte prépostnak.[7]

A pesti országgyűlésen összegyűlt rendek nevében Vitéz János már 1450. június 12-én a pápához írt levelében azt kérte, hogy Dömöst „egy bizonyos királyi kápolnával, amely a budai várnál díszesen épülten, de javadalom nélkül áll" egyesítsék.[8] A kormányzó és az országtanács 1451. március 27-én a pápához benyújtott supplicatiójukban ezt még részletesebben fejtették ki. „Buda királyi városban [áll] egy jeles egyház, vagyis kápolna, amelyet ugyanazon néhai Zsigmond császár alapított és építtetett, halála közbejötte miatt [azonban] semmi vagy csak csekély jövedelemmel van dotálva."[9] Ugyanez V. Miklós registrumkönyvében így van megszövegezve: „A Szűz Mária kápolna, amelyet Zsigmond császár Buda városában alapított, de halála közbejötte miatt, nem javadalmazott, hasonló módon [azaz, mint Dömös] társasegyházzá, vagyis prépostsággá alakíttassék", és Dömössel örökre egyesíttessék.[10]

Még ha a kérvényeket nem is lehet szó szerint venni, az a tény, hogy az új budai prépostság általunk ismert birtokait mind később szerezte, arra utal, hogy a kápolnaispánság megszűnte után valóban nem rendelkezett birtokokkal. A királyi palota előtt álló díszes templomot (és papságát) viszont nem hagyhatták anyagi erőforrások nélkül. Botos – aki már 1449-ben, a Kapusi-féle viszály előtt dömösi prépost volt – haláláig megtartotta prépostságát, azaz az 1460-as, 1470-es évek fordulójáig.[11] Legkésőbb 1476-tól van utóda: Horváth István volt glogoncai prépost, királyi titkár.[12] Azt azonban ma még nem tudom megmondani, hogy a pápai engedélyt végrehajtották-e, és Botos valóban egy egyesített prépostságot kormányzott-e. Horváth – és utódai – már csak a dömösi káptalan élén álltak.

Először egy 1470. november 12-i királyi oklevélben fordul elő a budai Boldogságos Szűz Mária-egyház prépostja. Mátyás ugyanis arra utasítja János prépostot és széki várnagyát, hogy szolgáltassanak igazságot Debrentei Tamás nyitrai püspöknek és a szekszárdi apátság adminisztrátorának egy széki szőlő ügyében, amelyet a püspök

a Széken alapított Szent Tamás- és Zsófia-kápolnának adott. Itt a bátaszéki, korábban cikádori egykor ciszterci apátságról van szó. A baj ezzel kapcsolatban csak az, hogy Debrentei – akkor még zágrábi püspöki címmel – 1460-tól volt a széki apátság kormányzója, és 1476-ban újból mint a széki és a szekszárdi apátságok kormányzója szerepel.[13] Az ügy feltehetően összefügg a Debrenteivel kapcsolatos politikai zűrzavarral. Elképzelhető, hogy az Újlaki Miklóssal szoros kapcsolatban álló, Vitéz Jánossal több ízben összetűző zágrábi, majd nyitrai püspök kénytelen volt lemondani először Székről, azonban a Vitéz-összeesküvés leverésében nagy szerepet játszó, ezért boszniai királysággal jutalmazott Újlaki visszaszerezte számára a javadalmat. Az sem lehet véletlen, hogy 1466 és 1474 között Döbrentei nem mutatható ki a királyi tanácsban, noha püspökként helye lett volna ott.

Ez azonban még mindig nem magyarázza meg a budai Mária-káptalan széki jelenlétét. 1457-ben V. László kérésére III. Callixtus pápa hozzájárult, hogy a budai plébániát egyesítsék a széki apátsággal, és társaskáptalant hozzanak belőle létre.[14] Amennyiben a „parochia" említés elírás, megoldódnak a problémák, igaz, ez esetben fel kell tennünk, hogy a dömösi terv egyáltalán nem sikerült. Ezek szerint a volt cikádori apátság birtokai lettek volna a Szent Zsigmond-káptalan ellátói. Ezt viszont nem tudták azonnal keresztülvinni, mert Szék Újlaki érdekkörébe tartozott, az apátságot az ő emberei kormányozták. Az ötlet nem volt rossz: Széknek Tolnában, Baranyában és Bodrog megyében jelentős birtokai voltak, évi jövedelmét Mátyás 1462-ben 3000 forintra becsülte, ami igen magas összeg.[15]

1476 után mindenesetre visszakapta a káptalan széki uradalmát. 1510-ben pl. az apátsághoz tartozó Tolna megyei Lángfő földesura (Huszti) Márton, a Szent Zsigmond prépostja.[16]

Valószínűleg 1474-ben jutott a káptalan következő nagy adományához. Monoszlai Csupor János erdélyi vajda 1472-ben kapta meg a kihalt Kórógyi család javait:[17] ezek közé tartoztak többek között a Valkó megyei gazdag Eszék, Draszád és Hagymás mezővárosok, amelyek közül Hagymás 1480-ban a budavári új káptalané, az ugyancsak az eszéki uradalomhoz tartozó Jakabfalván pedig 1487-ben mutatható ki a prépostság birtokosként.[18] A jelek szerint azonban az uradalom többi része nem került a kezükre. Ez azonban lényegtelen, mert a XV. század második felében az ismert lélekszámú mezővárosok között Eszék a harmadik helyen áll, de a másik kettő is jelentős volt. Bácskai Vera ötös szorzószámmal – valószínűleg inkább alábecsülve – 1469-re Eszéknek 1020, Hagymásnak 805, Draszádnak 460 lakost ad meg, ami együttvéve 2285 személyt jelent.[19]

A kérdés csak az, hogy az eszéki uradalmat kitől kapta a káptalan: Csuportól-e vagy a királytól. (Az előző esetben is királyi jóváhagyás kellett!) Mátyás ugyanis nem sokkal a vajda halála után, 1474. március 13-án „a mi különleges ájtatosságunk miatt, amellyel a Boldogságos Szűz Mária iránt, akinek a nevére alapították Budán a társasegyházat, rendelkezünk" megerősíti Csupor vajda végrendeletét, aki egy budai házat a Boldogasszony-társasegyház utcájában hagyott misealapítvány fejében a prépostnak és a káptalannak. A király consensust ad az adományhoz, valamint a házban rejlő királyi jogot is odaajándékozza.[20] Sem az nem elképzelhetetlen, hogy a végrendeletben az eszéki uradalomról is szó volt, erről pedig külön oklevél készült, de az sem, hogy az uralkodó a koronára szállt uradalmat adta át a káptalannak.

1493-ban a helyzet változott. A budai káptalan előtt megjelent Geréb Péter királyi udvarmester, és előadta, hogy az elmúlt zavaros időben Münzer János prépost és a budavári új Boldogságos Szűz Mária-káptalan megvédés céljára átadta neki Eszéket és tartozékait, valamint Hagymást és Draszádot. Amíg a király nem kárpótolja mással Gerébet, a birtokok nála maradnak, a jövedelem azonban továbbra is a káptalant illeti.[21] Ez nyilván nem volt hasznos a káptalannak. Csak 1503-ban kapták vissza. Huszti Márton prépost és a káptalan Pettauban (!) oklevelet állít ki, hogy mivel Corvin János herceg – Geréb Péter örököse – visszaadta Eszéket és a többi birtokot, minden szombaton misét fognak mondani Mátyás király és leszármazottai lelki üdvéért.[22]

Az „új Mária", másként Szent Zsigmond-egyház ezenkívül még a Fejér megyei Dinnyésméd birtokot kapta valamikor, 1503-ban és 1507-ben Ostffy Ferenccel pereskednek miatta.[23] Ez természetesen össze sem hasonlítható a széki és az eszéki uradalmakkal. Ebből csak az az érdekes, hogy a XIV. század óta egyetlen egyházi testület sem részesült ilyen hatalmas birtokokban, mint a hosszabb ideig szinte birtoktalanul tengődő „Új Mária"-egyház. Ennek prépostja most az ország legnagyobb egyházi birtokosai közé került, így a javadalom igen keresetté kellett, hogy váljon. A káptalan „felfuttatásának" oka ismeretlen. Talán azzal magyarázható, hogy a budai Vár előtt állván alkalmas maradt a királyi rezidencia szakrális szükségletei kielégítésére. Itt temették el Podjebrád Katalin királynét,[24] és Foix-i Annát, II. Ulászló feleségét is. Ő róla azt tudjuk, hogy ideiglenesen itt helyezték el 1506-ban azzal, hogy majd férjével együtt Székesfehérvárott temetik el. És valóban, a király halála után kihantolták, és férjével együtt temették el Fehérvárott.[25] Elképzelhető, hogy ez volt a terv Katalin királynével is, csak ezt nem hajtották végre Beatrix, az új feleség miatt. A király ide járt vecsernyére.[26]

A préposti stallum tehát fontos szerepet játszott. Sajnos nem tudjuk, hogy az újjáalapított káptalan első ismert prépostja, János, aki alatt a nagy birtokszerzés történt, ki volt. Nem lehetett Münzer János, a kilencvenéves évek prépostja, aki valószínűleg akkor még fiatal lehetett. Münzer minden valószínűség szerint a hasonló nevű, bambergi eredetű nyolcszoros budai bíró második feleségének, aki a nürnbergi Mühlstein családból származott, a fia volt. Münzer Buda leggazdagabb polgára, rokona (sógora vagy apósa), Mühlstein Vid pedig kamaraispán.[27] Münzer 1491–1498 között mutatható ki prépostként.[28]

Utóda az a Huszti Márton lett, aki az eszéki uradalmat káptalana számára Corvin Jánostól visszaszerezte. Vele megint kapcsolat jött létre a királyi palotakápolnával, ő ugyanis a királyi „cantor et musicus" címet viselte, így a királyi kápolna ének- és zenekarának vezetője, azaz „Kapellmeistere" volt. Pályáját valószínűleg Beatrix királyné udvarában kezdte, aki 1492-ben 44 dukátot fizet „Domino

Martino cantori". „Úr" címe alapján feltehetően már akkor rendelkezett valami egyházi javadalommal, egyébként huszti, mezővárosi polgárfiú volt. Azon ritka magyar származású udvari zenész, szakmájának kiváló mestere volt, akinek a zeneművészetbeni szolgálatát (in arte musices servitutem) II. Ulászló nagyra értékelte. Ugyanis Huszti „maga mellé véve az ehhez szükséges, és ebben a művészetben jól jártas csoportot" „a mi tisztességünkre és egész udvarunk ékességére" végezte feladatát, ahogy a király írja. Ezért felmenti az uralkodó a prépost két Huszt mezővárosi házát – az egyik a szülőháza – minden adó alól egy 1506. szeptember 21-én kelt oklevelében. Ez is mutatja jobbágyszármazását. 1503. február 24. és 1510. szeptember 16. között maradtak fenn őt prépostként említő oklevelek.[29]

Huszti a királyi udvartartás egyik nem jelentéktelen személyisége volt ugyan, az egyetlen zenész azonban, aki ilyen gazdag javadalomhoz jutott. (Lehet, hogy azért, mert a többi külföldi volt?) Utódai azonban már mind a királyi hivatalok magasállású tisztviselői közé tartoztak. Első ismert utóda Várdai Pál deák kincstári tisztviselő lett. Várdai nem az előkelő Kisvárdai Várdai családból, hanem egy jelentéktelen somogyi birtokos nemesi családból származott.[30] Az 1510-es évek elején tűnik fel a kincstárban, mégpedig Herendi Miklós kincstartó helyetteseként. 1512. november 25-én és december 6-án a főnöke nevében kelt okleveleket ura helyett Várdai alkincstartó írta alá.[31] Maradt – rövid megszakítással – Herendi utóda, Beriszló Péter helyettese is. Mivel ura egy személyben horvát–szlavón bán is volt, többnyire ténylegesen Várdai vezette a kincstárt.[32] Ebben az időben nyerhette el a Szent Zsigmond-prépostságot. 1513. július 10-én még egregiusnak, vitézlőnek, nevezik az alkincstartót, saját alkincstartói (és főnöke helytartói) minőségben kiadott oklevelein 1513. szeptember 2-án még nem nevezi magát prépostnak,[33] 1514. január 8-án azonban igen,[34] igaz, nem adja meg, hogy minek a prépostja.

1514. május 11-én azonban már „venerabilis"-ként – ahogy a prépostokat címezik – nevezik meg a budai új Mária-egyház prépostját, Várdai Pált.[35] 1514-ben mint egyetlen egyházi személy első helyen szerepel a Hármaskönyv felülvizsgálatára kijelölt bizottságban: Várdai Pál, Szent Zsigmond-prépost, a királyi jövedelmek adminisztrátora. (Rajta kívül Batthyány Benedek budai várnagy [volt kincstartó], három ítélőmester, az alnádor, egy királyi titkár és két választott királyi tanácsi köznemesi ülnök foglalt helyet a bizottságban.)[36] Értenie kellett tehát a hazai szokásjoghoz, és tekintélye volt a köznemesség előtt is. Külföldön őt tekintették kincstartónak, noha adminisztrátor címmel a valóságban még mindig a kincstartói feladatának egyre ritkábban eleget tevő Beriszló bán helyettese volt csak. Az 1515-ös bécsi csúcstalálkozón Pál „diák" kincstartóként említik a magyar királyi tanács megjelent tagjai között.[37]

Beriszlót II. Ulászló halála után leváltották a kincstartóságból, utána egy korábbi kincstári tisztviselő, Szalkai László váci püspök, királyi titkár következett. Szalkai 1517. május 22-én mondott le a kincstartóságról, és már aznap kinevezték utódát: Várdai Pál Szent Zsigmond-prépostot. Lehet, hogy Szalkai már akkor átvette a kancellárságot.[38] Prépostunk ezzel jogilag is az ország egyik legfontosabb hivatalának élére került. Tekintélyét mutatja, hogy amikor az 1518. Szent György-napi országgyűlés sikertelensége után a királyi tanács utoljára hozott a köznemesek nélkül törvényt, az első helyen ő áll a püspökök után, megelőzvén a rangban előtte álló Kretschmer Lőrinc székesfehérvári és Paksi Balázs (ó)budai prépostot.[39] Ezután már csak püspökség következhetett: 1521-ben veszprémi püspök lett. További pályája, újabb kincstartóságai, egri püspöksége, majd Mohács után esztergomi érseksége már nem tartozik e tanulmány tárgykörébe.

A budai Vár előtti Szent Zsigmond-prépostságban Várdait 1522 nyarán a medgyesi születésű szász Piso Jakab követte királynéi titkár minőségben.[40] Az ismert humanista apostoli protonotárius és jogi doktor pápai szolgálatból került vissza Magyarországra. Több ízben volt előtte itthon pápai követ. Ez nyilván hozzájárult ahhoz, hogy 1517-től királyi titkár és II. Lajos tanára legyen. Egyházi javadalomként a pécsvári Szent János-prépostságot kapta, nyilván nem állt jelentősebb javadalom rendelkezésére. Királyi – és Szent Zsigmond-préposti kinevezése alapján királynéi – titkárként főként diplomataként foglalkoztatták. 1527-ben halt meg.[41]

A Buda eleste előtti – a tudomásunk szerinti utolsó – Szent Zsigmond-prépost egy másik szász, Huet Márton volt nagyszebeni plébános lett, akinek a katolikus hithez való ragaszkodása miatt el kellett városát hagynia. János király szolgálatába állt, aki királyi titkárnak nevezte ki, és aki a prépostságot is neki adta. 1538-ban még az.[42]

A prépostság javadalmának értékét mutatja, hogy az utolsó három prépost az ország vezető hivatalnokai közé tartozott: a pénzügyigazgatás irányítója, ill. két királyi titkár. Az sem érdektelen, hogy az ismeretlen vezetéknevű János préposttól eltekintve három városi és egy mezővárosi polgárfiú és egy jelentéktelen nemes töltötte be a javadalmat. Münzer lényegében az egyetlen kivétel a Jagelló-kor és János király öt prépostja közül, a dúsgazdag budai polgárfiú kinevezése talán egy gesztus lehetett a fővárosi polgári vezetőréteg irányába. Huszti nem volt ugyan hivatalnok, de mint a királyi ének- és zenekar főnöke feltehetően szoros befolyással rendelkezett a királynál, nyilván nem véletlen, hogy ő szerezte vissza az eszéki uradalmat. Érdekes összehasonlítani a két régebbi társaskáptalannal, amelyek elöljárói közt szintén a királyi hivatalnokok voltak többségben. Mátyás és a Jagellók alatt az (ó)budai káptalan 11 prépostja közül 9, a 7 székesfehérvári prépost közül 5 szolgált a királynak.[43] Mindez arra mutat, hogy a budavári Szent Zsigmond-káptalan újjáalapításával (és nagy birtokkal történő ellátásával) a vezető hivatalnokok ellátásához biztosítottak új javadalmakat.

A káptalan kanonokjairól sokkal kevesebb adatunk maradt. Ezek azonban arra engednek következtetni, hogy az összetétel hasonlított a többi káptalanhoz, az egyházi középréteghez. A csak keresztnévvel említettek közül András mester 1510-ben dékán – azaz a káptalan gazdasági ügyei intézője – volt, aki Szék mezővárosában tartózkodott, nyilván a széki uradalmat igazgatta.[44] Ezenkívül ismerjük Erdélyi Tamás[45], Gyöngyösi Máté[46], Haller Rup-

recht[47], Szatmári Mátyás[48] és Tordai Imre[49] kanonokok neveit (leszámítva a XV. század első felében a kápolnaispánság kanonokjait). Haller Münzer prépost rokona, a hasonló nevű budai bíró fia, egyetemet végzett humanista volt.[50] Gyöngyösi, Szatmári és Tordai mezővárosi polgárfiak voltak, akár a többi káptalan kanonokjainak többsége.[51] Befejezés előtt idézném itt Haller egy latin versét:

Carmen Roberti Haller Budensis ad Lectorem.
Hac Cynicae praecepta puer sanctissima secte
Suscipe quae grauibus sensibus aucta vides.
Hec te censores rigidi tetricique Catones
Abducent, Cynicum quod sibi nomen habent.
Mordaces fuerunt taxandis moribus olim
Hec qui sub nitida luce coire solent.
Huc quem sincerae delectat regula vitae
Festinet, Cynicus si cupit esse sophus.

Haller ezt a versét a „Cratis Thebani Cynici philosophi Epistolae" című mű számára írta, ami arra utal, hogy legalábbis ő, de lehet, hogy kanonoktársai is foglalkoztak a klasszikus irodalommal.[52] Azt tudjuk, hogy Várdai prépost rendezett ünnepséget prépostságán, amelyen cseh humanisták is részt vettek.[53]

Összefoglalásként a következőt állapíthatjuk meg. A királyi kápolnaispánság keretében alapított „Új Mária"- vagy Zsigmond-egyház káptalani szervezete a jelek szerint a kápolnaispánság megszűntével felbomlott. A társaskáptalan újjá – sikertelen kísérletek után – csak a XV. század második felében alakult. Igazi fejlődésnek a két nagy uradalom megszerzése (Szék és Eszék) juttatta. Ezáltal – és főként az eszéki uradalom visszaszerzése után – a káptalan az egyik legjobban dotált magyar egyházi javadalommá vált, amelynek préposti stallumát – akár az (ó)budait és a székesfehérvárit – elsősorban magasállású királyi tisztviselők kapták meg. Az viszont nem biztos, hogy eredetileg is ez volt a nagy adománnyal az udvar célja, bár nem zárható ki. Az is lehet, hogy az eredeti cél, a királyi rezidenciához kapcsolódó szakrális hely volt a döntő. Ide tartozna ideiglenes királynéi temetkezőhely jellege.

JEGYZETEK

1. KUMOROVITZ, 109–151.
2. KUMOROVITZ, 112–113., 124–125.
3. KUMOROVITZ, 125–128.
4. KUMOROVITZ, 120.; LEWALD, Ursula: Burg, Kloster, Stift. In: Die Burgen im deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung. Bd. 1. Hsg. Hans Patze. Vorträge und Forschungen 19. Sigmaringen, 1976, 155–160.; Hans PATZE–Werner PARAVICINI: Zusammenfassung. In: Fürstliche Residenzen im spätmittelalterlichen Europa. Vorträge und Forschungen 36. Sigmaringen, 1991, 480–482.; A társaskáptalanokra: LEMARIGNIER, Jean-Francois–GAUDEMET, Jean–Mgr. MOLLAT, Guillaume: Institutions ecclésiastiques. In: Ferdinand Lot et Robert Fawtier: Histoire des institutions françaises au Moyen Age 3. Paris, 1962, 192–196.
5. KUMOROVITZ, passim.
6. ENGEL Pál: Salgai Miklós. LK 63, 1992, 15–26.
7. A dömösi konfliktusra l. pl. MÁLYUSZ, 588.
8. Johannes Vitéz de Zredna: Opera quae supersunt. Ed. Iván Boronkai. In: Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Ser. Nova. Tom. 3. Bp., 1980, 125.
9. FRAKNÓI, 38.
10. LUKCSICS Pál: XV. századi pápák oklevelei 2. In: Olaszországi Magyar Oklevéltár 2. Bp., 1938, 295., 1219. sz.
11. BÓNIS, 170.
12. KUBINYI András: A Mátyás-kori államszervezet. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk. Rázsó Gyula, V. Molnár László. Bp., 1990, 94–95., 139., 286. jegyzet.
13. KUBINYI András: Mátyás király és a monasztikus rendek. In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. 1. Szerk., Takács Imre. Pannonhalma, 1996, 539–540. (Itt korábbi irodalom is.)
14. HERVAY, 86.
15. Birtokai: HERVAY, 86–88.; jövedelme: Mátyás király levelezése a római pápákkal. Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia I/6. Bp., 1891, 21.
16. Dl. 89001.
17. ENGEL Pál: A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században. In: Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 5. Bp., 1971, 311.
18. CSÁNKI Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 2. Bp., 1894, 281–283., 320., 368.
19. BÁCSKAI, 25.
20. Df. 248754.
21. OL. Fl. Zay család lt. Lit. D. fasc. 1. nr. 9. (L. még 1498: uo. nr. 13.)
22. Dl. 37748.
23. Dl. 46651., 46819.
24. BÁCSKAI, 129.
25. 1506: „il corpo dila Serenissima Regina fu posto in vno deposito in vna chiesa, ni fato altro funere dicendo, volerlo mandar in Alba Regal, doue e le sepulture dile Re." Wenzel Gusztáv, Marino Sanuto világkrónikájának Magyar-országot illető tudósításai. Magyar Történelmi Tár 24. 1877,142–143.; 1506. július 24. „regina Hungarie francigina defuncta est, et sepulta in Templo divi Sigismundi Budę". KUBINYI András: Budai Kakas János és történeti feljegyzései. In: TBM 18. 1971, 74. Amikor 1516-ban férje, II. Ulászló meghalt: „Also hadt man dye konygyn avsgraben vndt avf eyn svarczen bagen gelegdt: vndt nach der bar dye bodtsaften gangen midt dem kardynal vndt bissoffen, darnach des kvnigs seligen gedechdenys bagen, darnach der kvnygyn selyge gedechtnvs bageb vndt sye bede gen Beyssenberg gefvrdt vndt czihen al hern mydt czv der begrebnys." Die letzten Stunden des Königs Wladislaw II. In: Ungarische Revue 1884, 41. Anna első temetésénél, sem kihantolásánál csak Kakas János említi a templom nevét. Mind a Podjebrád Katalin-analógia, mind a Zsigmond templom kapcsolata a palotával is indokolja az itteni eltemetést.
26. KUMOROVITZ, 120.
27. KUBINYI, 1963, 89.; KUBINYI András: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. LK 37. 1966, 243–246.
28. 1491: KUBINYI, 89., 69. jegyzet; 1498: l. fenn 21. jegyzet.
29. KUBINYI András: Huszti Márton, II. Ulászló udvari muzsikusa. Adatok a királyi ének- és zenekar történetéhez a XV–XVI. században. In: Magyar Zenetörténeti Tanulmányok Szabolcsi Bence 70. születésnapjára. Bp., 1969, 65–74. KUBINYI (ui.): II. Ulászló 1506. évi kiváltságlevele Huszti Márton számára, 73–74.
30. SOLYMOSI László: Nagybajom és pusztáinak története. A kora középkortól a jobbágyfelszabadításig. Feudalizmus-kori történetünk lokális vizsgálata. Kaposvár, 1979, 26.; SOLYMOSI László: A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása. TSz 19. 1976, 140–141.
31. Bártfa városi lt. Okl. 4302. sz.; Dl. 47025.
32. KUBINYI András: Beriszló Péter és budai szerepléseBudRég 20., 1963, 125–136.
33. Dl. 82366.; Bártfa városi lt. Okl. 4369. sz.
34. Kassa városi lt. Schwartzenbach gyűjt. 933. sz.

35. Dl. 106083. 272.
36. Webőczy István Hármaskönyve. Szerk. Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen, Márkus Dezső. Bp., 1897. 18.
37. Riccardus BARTHOLINUS: Odeporicon idest Itinerarium Reurendissimi in Christo patris et Domini, D. Mathei Sancti Angeli Cardinalis Gurcensis..., Viennae, 1515, lapszám nélkül; Paulus Dieck thesaurarius. A névsor végétől a harmadik, utána egy Ország és Erdődi Péter, közvetlen előtte Sárkány Ambrus, az előtt egy Podmaniczky, az előtt pedig Bornemissza János, valamennyi arisztokrata, áll. Ebben a névsorban öt magyar főpap, nyolc arisztokrata és Várdai szerepel. A 14 fő közül ő a tizenkettedik.
38. KUBINYI András: Szalkai László esztergomi érsek politikai szerepléseAetas 1. 1994, 106–107.
39. SZABÓ Dezső: A magyar országgyűlések története II. Lajos korában. Bp., 1909, 232.
40. Df. 260438.
41. BÓNIS, 323.; KUBINYI András: Diplomáciai érintkezések a Jagelló-kori magyar állam és a pápaság között (1490–1526). In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatainak 1000 éve. Szerk. Zombori István. Bp., 1996, 124.
42. FABRITIUS Károly: Pemfflinger Márk szász gróf élete. Értekezések a történelmi tudományok köréből 4/6. Bp., 1875, 29. skk., 92. skk.
43. KÖBLÖS, 113–114., 127.
44. Dl. 89001.
45. Dl. 20319. (1495).
46. Gyöngyösi ferences oklevelek XCVI. sz. (1513).
47. KUBINYI, 96–97. Meghalt 1515–1519 közt.
48. Gyöngyösi ferences oklevelek XCVI. sz. (1513).
49. Dl. 106083. 129–130. (1512) – Dl. 39059. (1514).
50. L. fenn, 47. jegyzet.
51. KÖBLÖS, 27–29.
52. A verset már közöltem egy Németországban megjelent tanulmányomban: KUBINYI, 120., az eredeti nyomtatvány: OSzK Apponyi Hungarica 81.
53. FÓGEL József: II. Ulászló udvartartása (1490–1516). Bp., 1913, 90.

IRODALOMJEGYZÉK

BÁCSKAI=BÁCSKAI Vera: Magyar mezővárosok a XV. században. In: Értekezések a történeti tudományok köréből 37. Bp., 1965.

BÓNIS=BÓNIS György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp., 1971.

FRAKNÓI=FRAKNÓI Vilmos: Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez. Bp., 1899.

HERVAY=HERVAY, Ferenc L.: Repertorium Historicum Ordinis Cisterciensis P: in Hungaria. Bibliotheca Cisterciensis 7. Roma, 1984.

KÖBLÖS=KÖBLÖS József: Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. In: Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12. Bp., 1994.

KUBINYI=KUBINYI, András: Die Nürnberger Haller in Ofen. MVGN 52. 1963–64.

KUMOROVITZ=KUMOROVITZ L. Bernát: A budai várkápolna és a Szent Zsigmond-prépostság történetéhez. TBM 15. 1963, 109–151.

MÁLYUSZ=MÁLYUSZ Elemér: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Századok 1957.

VÉGH ANDRÁS

ADATOK A BUDAI KISEBB SZŰZ MÁRIA, MÁS NÉVEN SZENT ZSIGMOND TEMPLOM ALAPÍTÁSÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ

I.

Harmincnégy évvel ezelőtt jelent meg a Tanulmányok Budapest Múltjából lapjain Kumorovitz L. Bernát professzor azon munkája, amely a budavári, Szűz Mária titulust viselő két királyi kápolnát gondos forráselemzéssel megkülönböztette egymástól, majd történetüket külön-külön részletesen bemutatta.[1] A budai vár előtt álló újabb vagy kisebb Szűz Mária-, más néven Szent Zsigmond-egyházat megemlítő történeti munkák máig Kumorovitz professzor pontos adatait és időt álló következtetéseit használják fel.[2] Ezt fogom tenni én is, amikor az alábbiakban megpróbálom néhány ponton továbbgondolni a kápolna múltját.

A budai egyházi testületek, templomok történetét rendkívül nehéz feladat feldolgozni a források elégtelensége miatt, az újabb Szűz Mária-egyház azonban szinte szerencsésnek mondható, hiszen alapításáról szóló forrással többel is rendelkezünk.

Ismeretes, hogy XXIII. János pápának két 1410-ben kiállított oklevele is megemlékezik az új egyházról: az augusztus 3-án kiállított oklevélben olvashatjuk, hogy Zsigmond király Budán Szűz Mária tiszteletére káptalant alapított, már a templom építésébe is belefogott és több ezer forintot költött az építkezésre, augusztus 18-án pedig bucsúengedélyt adott ki a pápa magyarországi legátusa útján a királyi várban lévő és a váron kívüli Szűz Máriának szentelt királyi kápolnákat felkeresők számára.[3] Az alapítást elbeszélő másik forrásunk Zsigmond király korának krónikása, Eberhardt Windecke, aki az 1424. esztendőnél említi meg, hogy Zsigmond király Budán, a Zsidó utcában, az új kápolnában Szent Zsigmond tiszteletére káptalant alapított.[4] A későbbi kettős patrocinium és a két forrás helymegjelölése kétségtelenné teszi, hogy mindkét esetben ugyanarról az egyházról van szó. Kumorovitz L. Bernát hívta fel a figyelmet arra, hogy ugyanebben az időszakban a királyi kápolna testületében feltűnnek a kanonoki címek.[5] Ebből ő arra következtetett, hogy Zsigmond király atyja, IV. Károly császár példáját követve királyi kápolnájának testületét kívánta átalakítani káptalanná.

Korántsem egykorú forrás, de érdekes történetet mond el a káptalan alapításáról Tinódi Lantos Sebestyén, aki mintegy százötven évvel a történtek után Zsigmond királyról írt énekében úgy tudja, hogy Tari Lőrinc látomása indíttatta a királyt a templom alapítására. Lőrinc vitéz ugyanis beszámol uralkodójának arról, hogy Szent Patrik purgatóriumában járva őt is a pokolban látta, és erre Zsigmond azt feleli: gondoskodik róla, hogy ne így történjen. Tizenhárom várost (nyilván a szepesi városokat érti) elzálogosít, és az összegen építteti meg a Szent Zsigmond templomot gazdag javadalmakkal látva el papságát.[6] Bár Sebestyén deák régebbi éneket mond el, amire hivatkozik is: „Énekben hallottam, vagy volt, vagy nem volt", az események mégsem egészen történhettek így, hiszen Tari Lőrinc 1411-ben járt Írországban, Szent Patrik purgatóriumában, az alapítás pedig 1410 előtt ment végbe.[7] A szepesi városokat szintén az alapítás után, 1412-ben zálogosította el a király a Velencével vívott háború költségeinek fedezésére, ami persze nem zárja azt ki, hogy ne fordíthatott volna ebből az összegből a templom építésére.[8] Vajon megőrzött-e Tinódi története valamennyit az egykori személyes indíttatásokból, vagy csupán az események népies és költői fantáziával jócskán kiszínezett magyarázatát láthatjuk benne: a túlvilágot járt lovag intelméhez kötve a király egyik leghíresebb templomalapítását.

Zsigmond király az 1408. esztendőtől fogva folyamatosan Budán tartotta udvarát, és a kormányhivatalok is végérvényesen átköltöztek ide Visegrádról. Ez az az időszak a király életében, amikor azzal egy időben, hogy magyarországi uralmát megszilárdította, egyre nagyobb befolyásra tett szert a birodalom ügyeinek irányításában. A királyi rezidenciának tekintett Budán nagyszabású építkezésekbe kezdett, amelynek része az új Szűz Mária-kápolna alapítása is.

Mi indíthatta Zsigmond királyt arra, hogy a budai királyi palota építkezései mellett, attól nem messze, de mégis a város területén emeljen a királyi kápolna megreformált testülete számára Szűz Mária és védőszentje Szent Zsigmond tiszteletére kápolnát?

Kumorovitz L. Bernát jó érzékkel látta meg, hogy Zsigmond király az ő atyja, IV. Károly császár példáját követte a káptalanalapításban, de meg kell állapítanunk, hogy a példa nem csupán a kápolna szervezetének átalakítására korlátozódott. Való igaz, hogy a császár prágai székhelyén 1338-ban már megkezdte társaskáptalanná fejleszteni udvari kápolnáját, a Mindszentek-kápolnát, 1357-ben pedig karlsteini várának Mária kápolnájában alapított káptalant.[9] Emellett azonban témánk szempontjából sokkal fontosabb udvari kápolna alapítása a szintén rezidenciának tekintett Nürnbergben.

IV. Károly másodszori német királlyá koronázása után Bonnból visszatértében Prágában bocsátotta ki engedélyét a nürnbergi városi tanács számára 1349. november 16-án, hogy a zsidó negyed házait lerombolva két piacteret hozzanak létre, továbbá elrendelte azt is, hogy a zsinagóga helyén Szűz Mária tiszteletére templomot építsenek.[10] Az 1349. esztendő során nagy megrázkódtatások érték a vá-

rost, ebben az évben pusztította végig a nagy pestisjárvány. Ehhez járult, hogy a már az előző évben elkezdődött ún. „kézművesfelkelés" előzte a patríciusokból álló tanácsot, és a várost Károly hűségéről az ellenlábas Wittelsbachok táborába vezette. Csak nagy nehézségek és engedmények árán tudta Károly a számára annyira fontos város régi kormányzatát és engedelmességét helyreállítani.[11] Ennek egyik következménye volt a zsidók előzésének engedélyezése és sokuk lemészárlásának hallgatólagos eltűrése.[12] A zsidók lebontott zsinagógájának helyén feltehetően 1352 előtt megkezdődött a Frauenkapelle építése, és 1355-re már készen állt a szentély. Ebben az évben császárrá koronázásáról visszatértében állította fel IV. Károly a kápolna testületét. Az 1355. július 8-án kelt alapítólevélben a császár elmondja, hogy Nürnberg császári városában császársága dicsőségére, az Istenszülő Szűz Mária és Jézus Krisztus tiszteletére, valamint *a maga és ősei lelkiüdvére* új kápolnát alapított és építtetett, amelybe most egy vikáriust és két szerpapot rendel, akik a prágai székesegyház Szűz Mária-káptalanjának voltak alávetve. Később lett csak a vikáriusból prépost és a kanonokok száma is hétre emelkedett. Az alapítólevélből megtudjuk azt is, hogy a császár a kápolna testülete számára feladatul a napi liturgia végzését rendelte el. A papoknak mindennap el kellett imádkozni a zsolozsmát, és misét kellett mondani Szűz Mária tiszteletére azokkal a megemlékezéseket tartalmazó imádságokkal – commemoratiókkal – együtt, amelyeket VI. Kelemen pápa engedélyezett a feletes prágai Szűz Mária-káptalan számára. A császár mindezek szükségleteire nürnbergi soltészánál 1000 Ft-ot helyezett el, amelyből évente bizonyos összeget fizettek a papi testület fenntartására.[13]

Az új császári udvari kápolna papságának feladata tehát a császár által létrehozott, a maga és ősei lelki üdvét szolgáló miscalapítvány végzése volt. IV. Károly császár számára sajátosan és egymástól szétválaszthatatlanul szövődött egybe a magánáhítat az állami, hivatalos vallásossággal. Köztudott, hogy kortársai közül kitűnt ebben mind tudatosságban, mind ilyen jellegű áhítata intenzitásában. Ennek kifejezése volt a császár szent- és ereklyetisztelete is.

Amikor az új kápolna 1358-ban teljesen elkészült Johannes de Marignola bisignanói címzetes püspök felszentelte a második oltárt Szent Vencel ereklyéivel, Szent Vencel, Vince, Vitus, a 10 000 mártír, Szent Mária Magdolna, Borbála, Katalin, Margit, Ilona és a 11 000 Szűz tiszteletére.[14] Ekkortól tehát a kápolnának kettős titulusa lett: Szűz Mária és Szent Vencel. SzentVencel kiválasztása a kápolna védőszentjeként nem egyszerűen a cseh királyság patrónusa tiszteletének propagálása volt. IV. Károly császár keresztneve ugyanis valójában Vencel, a cseh királyfi egykor anyai nagyapja, II. (Przemysl) Vencel cseh király után kapta nevét. A Károly nevet a bérmakeresztségben, 1323-ban Párizsban nyerte bérmakeresztapjától, IV. Károly francia királytól. Vencel-Károly a későbbiekben egyre magasabbra emelkedve, elnyerve a cseh királyi trónt, majd a császárságot keresztségeiben kapott védőszentjeit, Szent Vencelt és Szent (Nagy) Károly császárt, mint országai és uralma égi patrónusait különleges tiszteletben részesítette.[15]

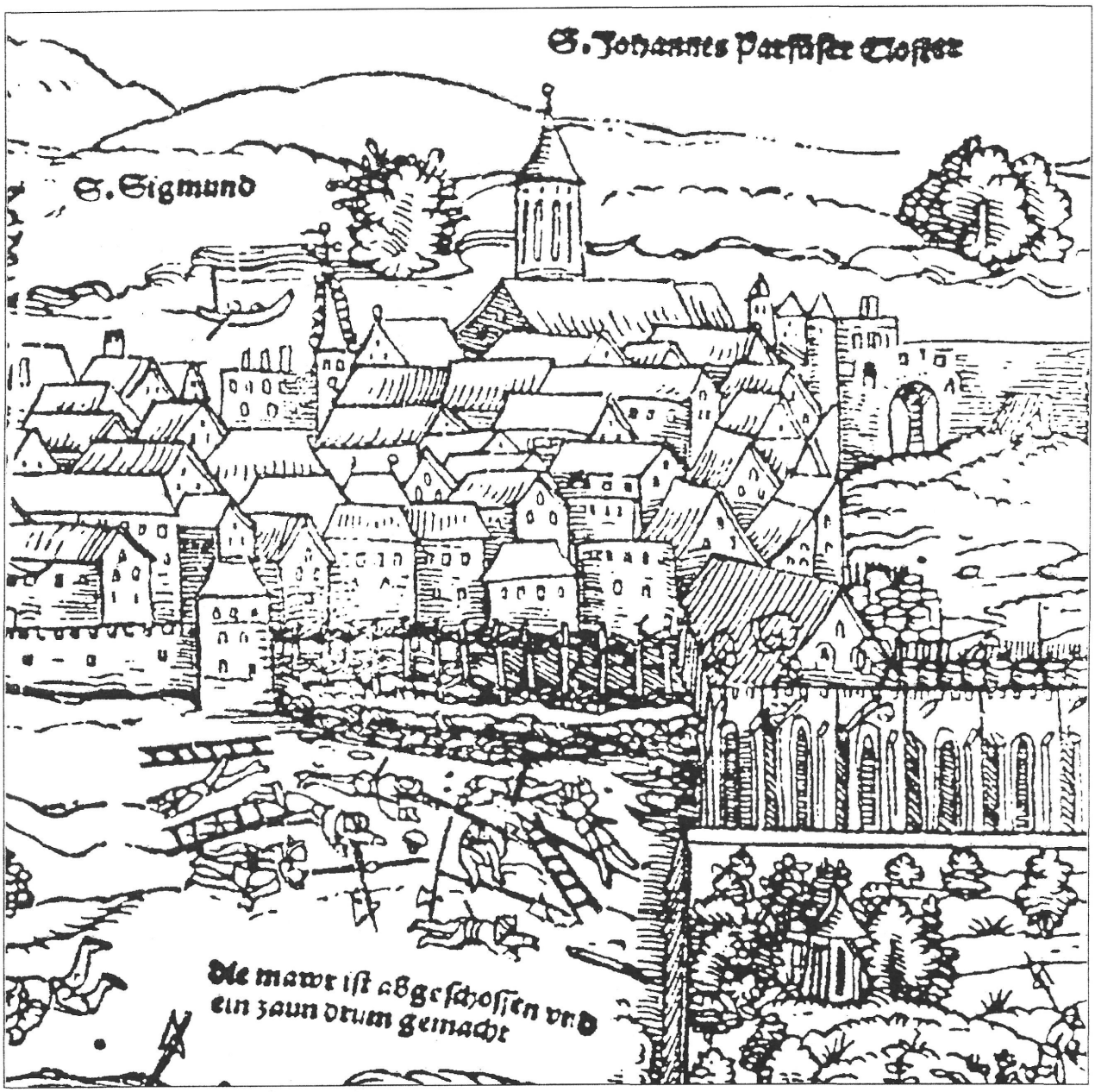
Károly császár elhalmozta a kápolnát ereklyékkel is. 1358-ban egy harmadik oltárt is szenteltek az apostolok tiszteletére, Evangélista Szent János, Keresztelő Szent János, Szent Péter, Szent Pál, id. Szent Jakab és Szent Miklós ereklyéivel. A kápolna temlomgondnoka, Stephan Schuler 1442-ben feljegyezte, hogy a császár a kápolnának adományozott többek között egy darabot a szent keresztfából, két tüskét Kriszus töviskoszorújából, egy darabot Mária övéből, Máriának a kereszt alatt viselt fátyolából két darabot, követ a Golgotáról, a jászolnak és a bölcsőnek, amelyben Jézus feküdt egy-egy darabját, annak a szivacsnak egy darabját, amellyel Jézusnak inni adtak a keresztfán, Szent Péter fogát, Szent Antal, Márton, István, Lőrinc, Vince, Vitál, Vitus, Adalbert, Móric, Viktor, Miklós, Borbála, Katalin, Ilona és sok más szent ereklyéit.[16]

Az udvari papság liturgikus funkciói, valamint az ereklyék tisztelete és őrzése mellett a nürnbergi Szűz Mária-kápolna az udvari reprezentáció igényeit is kielégítette. A nyugati homlokzaton elhelyezett Michaelischor karzattal nyílt a templomtérbe, ahonnan a császár az istentiszteletet követhette. Ebben a tekintetben a kápolna az aacheni palotakápolna mintáját követte. A Michaelischorból lehetett kilépni az előcsarnok feletti erkélyre, amely feltehetően a birodalmi koronázási jelvények és a birodalmat oltalmazó ereklyék – korabeli névvel a *Heiltum* – ünnepi bemutatására készült. Innen mutatta meg 1361-ben IV. Károly a fia, Vencel születésének megünneplésére összegyűlt tömegnek a császári jelvényeket. Az udvari reprezentáció körébe sorolható a gazdag szobrászati díszítés is, mind a nyugati homlokzaton és az előcsarnokban, mind pedig a templom szentélyében.[17]

Ha most figyelmünket ismét Zsigmond király kápolnaalapítására fordítjuk, könnyen felismerhetjük az általa követett mintát apja nürnbergi építkezésében, a párhuzamok túlságosan gazdagok ahhoz, hogy véletlen vagy általánosságokban mozgó egybeesésről lenne szó. A budai Szűz Mária-kápolna ugyanúgy udvari kápolna, mint a nürnbergi Frauenkirche. Mindkettő a rezidenciának tartott város polgárnegyedében emelkedik, holott mindkét városban épült királyi, illetve császári városi vár és palota. Mindkét egyház exemt volt (ez udvari kápolna rangjukból következik) és testülete káptalant alkotott. Mindkét templomot Szűz Máriának szentelték, amely kibővült Vencel-Károly és Zsigmond személyes védőszentjeinek tiszteletével.

Ezen sokszoros hasonlóságok feljogosítanak arra, hogy a nürnbergi Frauenkirche álló épületére és meglévő gazdag történeti forrásaira tekintve értelmezhessük a budai Szűz Mária-kápolna maradványait és a rá vonatkozó jóval hiányosabb adatainkat.

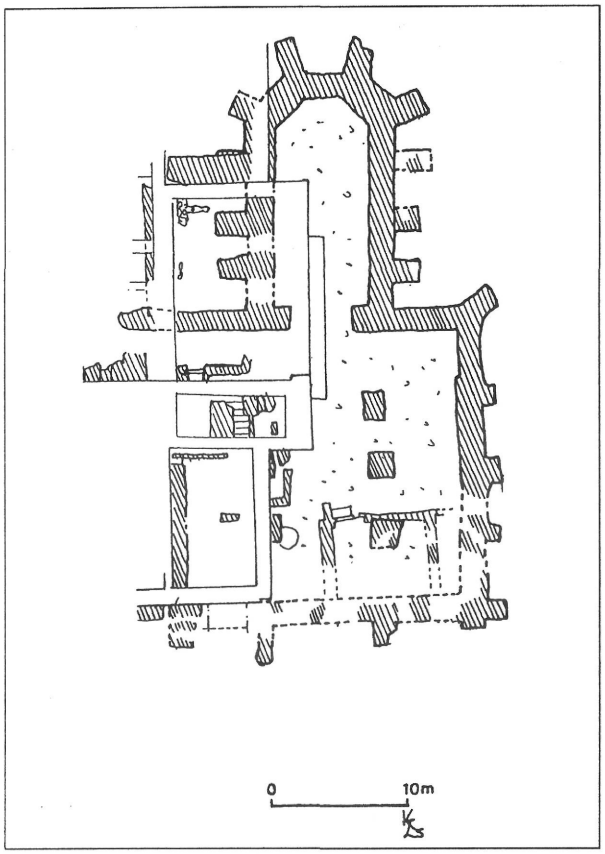
Láttuk, hogy a nürnbergi kápolna Szent Vencel patrocíniuma az egyik mellékszentélyben emelt oltárról és az ott elhelyezett ereklyétől ered. Budán is ehhez hasonlóan valamelyik oltár Szent Zsigmondnak lehetett szentelve, ahol a szent ereklyéjét is őrizhették. Talán erre utal Jagelló Zsigmond herceg számadáskönyveiben az a bejegyzés, miszerint 1501. január 5-én, vízkereszt vigíliájának vecsernyéjén, amikor a Szűz Mária- és Szent Zsigmond templomból körmenet vonult a királyhoz, a herceget egy

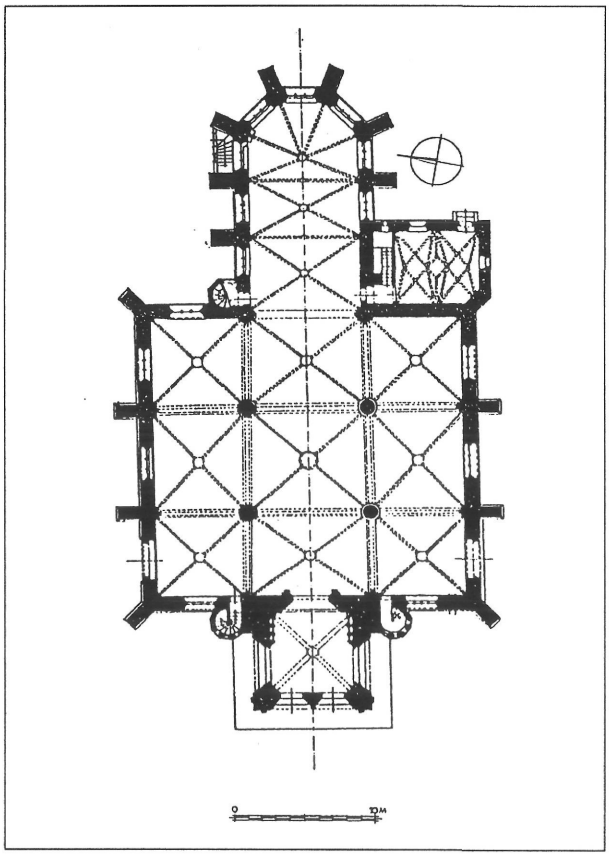
1. kép. A kisebb Szűz Mária (Szt. Zsigmond) templom és környezete 1545-ben Erhard Schön fametszetén.

pap kereste fel ereklyékkel.[18] Szent Zsigmondot már IV. Károly nagy tiszteletben tartotta, burgund királlyá koronázása óta különös képpen. A mártír burgund király kultuszát mint a cseh királyság patrónusát is erősen propagálta, miután a szent maradványait St. Maurice in Wallisból Prágába vitette, ahol 1362-ben a Szent Vitus-székesegyház Szent Zsigmond tiszteletére emelt oldalkápolnájában helyeztette el.[19] További kutatás témája lehet, hogy mi lett az ereklye sorsa, mivel Pray György és Podhradszky József is ismertet egy általunk még eredeti forrásban fel nem lelt adatot, amely szerint Zsigmond király 1424-ben (sic!) a husziták által veszélyeztett Szent Zsigmond-ereklyét Váradra vitette.[20] Balogh Jolán megállapítása szerint az ereklyének semmilyen későbbi váradi említését nem ismerjük, amelyből ő arra következtetett, hogy a szent maradványait visszavitték Prágába.[21]

Igen jól hasznosíthatók számunkra a nürnbergi kápolna liturgikus funkciójára fennmaradt adatok is. Rengeteg jel utal arra, hogy a budai kápolna alapításánál szintén számolhatunk hasonló jellegű misealapítvánnyal. A későbbiekben itt tett misealapítványok közül ismert Corvin János hercegé 1503-ból és Monoszlói Csupor Miklós erdélyi vajdáé 1474-ből.[22] Ugyanerre a funkcióra utalnak a királynék sírjai. Mátyás király itt temettette el első feleségét, Pogyebrád Katalint 1464-ben.[23] Hasonlóképpen cselekedett II. Ulászló király 1506-ban, felesége Candalei Anna nyugvóhelyéül jelölve ki az egyházat.[24] Talán Tinódi Lantos Sebestyénnek a tanulmány elején idézett verse is közöl velünk valamilyen hiteles információt, azt mondja el ugyanis, hogy a király lelke üdvösségéért emeltette a templomot. Erre pedig a templomalapítás kegyes cselekedetén túl a kor elképzelése szerint úgy lett volna módja, ha

2/a. kép. A kisebb Szűz Mária (Szt. Zsigmond) templom alaprajza (Buzás–Feld 1996 nyomán)

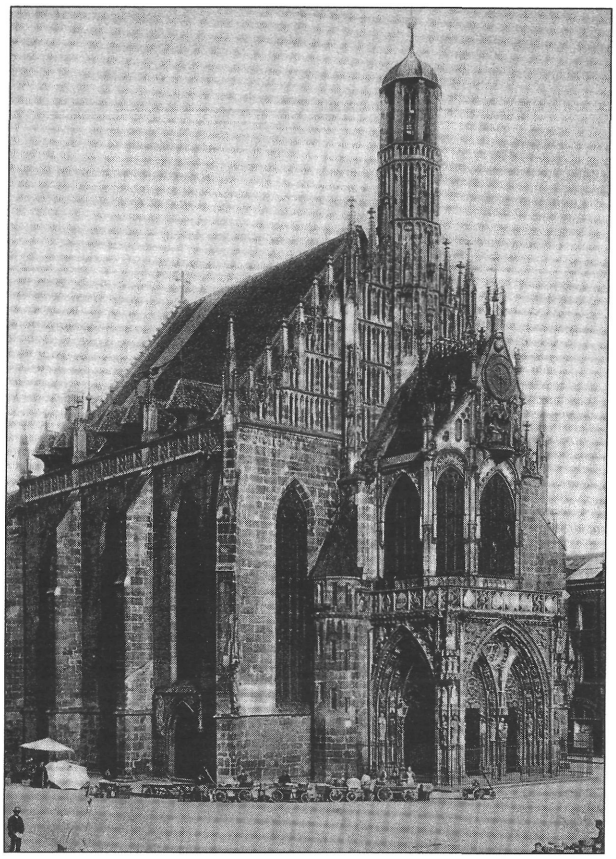

2/b. kép. A nürnbergi Frauenkirche alaprajza (Bräutigam 1965 nyomán)

az üdvözülés érdekében misealapítványt tesz. Forrás híján nem tudhatjuk, hogy ő valóban így cselekedett-e, vagy csak Tinódi köti az alapító személyéhez a misemondatás funkcióját. A meglévő források azonban sírokról és misealapítványokról szólnak, és mindez valószínűvé teszi, hogy a Szent Zsigmond-káptalan tagjainak egyik fő liturgikus feladata az alapítványi misék mondatása volt, az alapítványokat pedig az ország királyai és előkelői tették.

A templomépítésben megnyilvánuló reprezentációs szándék Budán is nyilvánvaló, a városi környezet eleve nagyobb nyilvánosságot jelentett, mint amire a királyi palota zártabb világa lehetőséget adott. Ez nyilvánul meg a királyi udvar itteni részvételében a liturgián – amire Mátyás korából rendelkezünk adattal –, illetve az 1514-es kereszteshadjárat meghirdetésében és a fővezér itteni felavatásában.[25]

Rendkívül érdekes eredményre vezet a két kápolna épületének összehasonlítása, már amennyire ezt a csekély budai maradványok lehetővé teszik. Alaprajzában mindkét templom azonos mintát követ, azt az igen általános városi templomtípust, amely háromhajós, hajója négyzet alakú, a mellékszentélyek egyenesen záródnak, a főszentély és hajója azonos hosszúságú, és a főszentély szélessége közel a harmada a hajó szélességének. Ennek a típusnak a nürnbergi templom sem a legkorábbi emléke, de az egyik legszabályosabb, legkidolgozottabb példája. Természetesen a két épület készítése közötti hatvanévnyi különbség kizár minden konkrét stiláris kap-

3. kép. A nürnbergi Frauenkirche 1900 körül

csolatot. Az azonban meglepő, hogy a jóval később épült budai kápolna méretre is közel egyező nürnbergi rokonával, a mintaadás a liturgikus és reprezentációs célokon túl az épület megjelenésében is felimerhető. Eltérést a két kápolna között csupán a pillérek számában (Nürnbergben 2 pár, illetve Budán 3 pár), továbbá a külső támpillérek elhelyezésében figyelhetünk meg. Nem tudjuk, hogy a budai kápolna felépítménye bazilikális vagy csarnok rendszerű volt-e. A Schön-féle metszet csarnokra utal, ugyanakkor a budai kápolna alaprajzában és méreteiben egyező rokona, a Zsigmond-kori Mária Magdolna-plébániatemplom bazilikális szerkezetű volt a hajóknak a tornyon megfigyelhető lenyomata alapján. A nürnbergi kápolna gazdag szobrászati díszítése, amely elsősorban Szűz Máriához kötődő témákat mutat be, felveti azt a lehetőséget, hogy hasonlóan gazdag, megegyező tematikájú szobrászati díszítéssel kell számolnunk a budai kápolna esetében is. Ezt egyébként igazolják a templom szépségét kiemelő források is, köztük Bonfini leírása, aki Zsigmond király jeles építkezései között említi meg az általa még teljes szépségében látott kápolnát.[26] Ezért mindenképpen igen komolyan kellene venni a további kutatásnak Buzás Gergely azon felvetését, amely az 1974-es gótikus szoborleletet kapcsolatba hozhatónak érzi a kápolnával.[27]

II.

Még egy izgalmas és szerteágazó várostörténeti kérdés merül fel a kápolna alapítása kapcsán. Mindkét kápolnát zsidónegyed helyén emelték. Nürnbergben azt tették, amit Németország több más városában is a XIV. század folyamán lezajlott pogromok idején. Az elűzött zsidók házait eladományozták, a zsinagóga helyén pedig keresztény templom épült, az általam ismert esetekben mindig Szűz Mária tiszteletére. Ez történt Kölnben, Würzburgban, Bambergben, Regensburgban.[28]

A budai zsidók kiűzését 1360 körülre keltezi történetírásunk, annak ellenére hogy magára az üldözésre semmilyen konkrét forrással nem rendelkezünk. Az mindenesetre közismert, hogy I. (Nagy) Lajos király az 1360-as évek elején az egész ország területéről kiűzte a zsidókat, majd néhány év múlva enyhítve szigorán visszafogadta őket.[29] Erre az országos érvényű adatra épül fel azután a budai helycsere elmélete: a korai források által a déli városrészben említett zsidónegyed házait a kiűzéskor előkelőknek adományozták, és így a visszatérő zsidók házai már foglaltak voltak, ezért hát a király saját városi háza, a Kammerhof melletti még üres telkekre telepítette le a visszafogadottakat.[30] Tetszetős elmélet, sajnos első számú hiányossága az, hogy semmilyen forrás nem támasztja alá. Elgondolkodhatunk azon is, vajon az 1360-as években tényleg a király városi házának környéke volt-e annyira kevéssé beépítve, hogy ide telepítsék a király zsidóit. A forrásokba beletekintve már jobban kételkedhetünk, ha tudjuk például, hogy a Kammerhof északnyugati szomszédja a Szécsényiek, vagyis egy nagy hatalmú bárói família háza volt, amelyről első adatunkat 1337-ből ismerjük, de a későbbiekben még 1441-ben is megemlítik őket.[31]

A költöztetési elmélet konkrét bizonyítékául egy ma már igazolhatóan tévesen összeállított házbirtoklási történet szolgált. Eszerint egy zsidó utcai házat Nagy Lajos király 1365-ben, tehát a költöztetési elmélet szempontjából igen alkalmas időben, János kőfaragónak adományozott a királyi épületek emelésében végzett szolgálataiért. A művészettörténet-írás egész generációja „Pocakos" János mesterben és műhelyében vélte felfedezni a királyi palotától a Nagyboldogasszony-templomig megannyi budai épület építőjét a XIV. század 60-as, 70-es éveiben. Az utóbbi évek kutatási eredményei mára teljesen megcáfolták ezt a tetszetős és a valóságnál jóval egyszerűbbre sikerült képet, amelyben együtt volt minden: a mester, a mű és a biztos keltezés is.

Arra azonban nem figyelt még fel a kutatás, hogy János mester házadományának megfeleltetése a Zsidó utcai házzal szintén téves volt. Az azonosítás Pataki Vidorra megy vissza, aki a „Pocakos" János-féle házat a régi Zsidó utcában, a későbbi Szent Zsigmond utcában helyezte el tévesen.[32] Pedig János mester házának története jól adatolható. A későbbiekben ugyanis ez a ház az esztergomi érsekek városi palotája lett a város legfontosabb piacterén, a Szent György téren, a Szent János kapu közelében, a keleti oldalon, amelyről számos forrás fennmaradt a káptalan levéltárában.

Az érsekség háza abból a két, egymással szomszédos épületből fejlődött ki, amelyet Kanizsai János érsek 1396-ban adományozott az általa az esztergomi székesegyház oldalához épített Szűz Mária-kápolna számára.[33] Az is ismert, kik voltak a házak korábbi birtokosai. Az egyik házat Peliskei Ákos fia Mikcs özvegyétől, Annától szerezte az érsek csere útján ugyanebben az évben. Ekkor már a vele szomszédos másik ház a birtokában volt, mivel az egyik szomszédként őt, a másik szomszédként pedig egy bizonyos néhai Hallert neveztek meg.[34] A másik házat tehát már régebben birtokolta az érsek, valóban, 1395-ben testvérei, Miklós tárnokmester és István udvarmester lemondtak az érsek javára a ház őket illető tulajdonáról, hiszen azt 1374-ben nagybátyjuk, Kanizsai István zágrábi püspök vásárolta „Pocakos" János kőművestől (murator).[35] Mindkét esetben szomszédokként egyrészt Ákos fiait nevezik meg, másrészt Miklós kancellárt. Ennek a háznak a története azonban még tovább is követhető, ha „Pocakos" Jánost azonosnak vesszük, ahogy a művészettörténeti szakirodalom teszi, azzal az azonos nevű kőfaragóval (lapicida), akinek számára I. Lajos király 1365-ben építészi szolgálatai jutalmául házat adományozott. Az ekkor megnevezett szomszédok egyike ekkor is Miklós, a királyi titkospecsét jegyzője, a másik pedig szentdemeteri Besenyő Gergely fia, István. Így megtudhatjuk, hogy a házat egy bizonyos Cracherius mestertől vásárolta a király, korábban pedig zsidók lakták, bizonyára az országból történt kiűzetésük előtt.[36]

Pataki téves azonosítása abból az adatból indult ki, hogy Kanizsai Miklós tárnokmester 1394-ben – vagyis két évvel testvére, János esztergomi érsek fent ismertetett házadománya előtt – az esztergomi Krisztus Testekápolna házát a Zsidó utcában cserével megszerezte, és ennek a háznak az egyik szomszédja a néhai Prodavizi

Ákos bán volt.[37] Látszólag ugyanaz az Ákos, valójában azonban két különböző személy, bár egy nemzetség, éppen az Ákos nemzetség Mikcs ágának tagjai. Az egyik a Peleskei melléknevű Ákos, akinek fiai Micsk és László voltak, Micsk özvegye pedig az az Anna, akivel János érsek házát elcserélte. A másik Ákos az előbbinél egy generációval fiatalabb, az előbbi testvérének, Istvánnak a fia, és a mellékneve Prodavizi, szlavón báni tisztséget viselt 1387-ig.[38] Úgy tűnik tehát, hogy külön-külön háztulajdonaik voltak, hiszen amikor Anna a házat az érsekkel elcserélte, az oklevél nem említi Prodavizi Ákos fiait, akiket pedig nem lehetett volna kihagyni egy közös tulajdon cseréjéből. Az azonosítás további része azért sem megfelelő, mivel ezt a házat Kanizsai Miklós tárnokmester az oklevél szerint egymaga cserélte. Tehát nem mondhatott le később István testvérével együtt annak birtokjogáról János érsek javára, ahogy Pataki az 1395-ös adatot ideillesztette, csak közösen bírt ház tulajdonáról mondhattak ilyen módon le. A ház korábbi története is ellentmond az azonosításnak, mivel a Krisztus Testekápolna számára 1384-ben Demeter esztergomi érsek adományozta.[39] A Zsidó utcára vonatkozó forrás tehát nem vonatkoztatható sem János kőfaragó házára, sem a János érsek adományozta házakra.

Az elmondottakból az az első látásra furcsa állítás következik, miszerint kiűzetésük előtt a Szent György tér egyik házát zsidók lakták. Ezek a zsidók a birtoklástörténet szerint nem voltak gettóba zárva, hiszen a város legfontosabb piacterén éltek.

Érdekes végigkövetnünk a zsinagógára vonatkozó forrásokat is. A részben feltárt, késő gótikus kéthajós zsinagóga, egyik pillérére vésett évszáma alapján és Scheiber Sándor olvasata szerint, 1461-ben épült.[40] Vélhetően ez az épület már azonos az 1462-ben egy pereskedés során említett zsinagógával. Az oklevél perhalasztásról szól Kapi János és a zsidók közössége között két ház, a néven nevezett zsinagóga és az ún. Jakabháza ügyében.[41] Ez az utolsó értesülésünk a perről, ezért nem ismerjük annak végkifejletét. Az ügy előzményéről azonban több forrás is szól, és ez tartogat számunkra néhány elgondolkodtató mozzanatot.

Egy 1420. január 16-án kelt oklevélből megtudhatjuk, hogy Anna, Kapi Miklós fia András özvegye a városi tanács előtt bemutatta Jakab deák, egykori esztergomi várnagy, budai polgár záloglevelét, amelyben 2226 Ft kölcsönt vett fel Andrástól, majd elmondta, hogy Jakab ugyan törlesztett valamennyit az adóságból, amiről nyugtát is adott, de még mindig tartozik neki 1626 Ft-tal, és kérte a tanácsot, hogy hajtsák be az összeget; a tanács megidézte Jakabot, hogy vagyonát felbecsülni jelenjen meg a tanács előtt, de a többszöri felszólítás ellenére Jakab nem jelent meg, ezért a tanács úgy döntött, hogy mivel nem tudta felbecsülni Jakab áruit vagy egyéb javait, ezért tulajdonait, többek között két, egymással szomszédos házát a Szombatpiacon az özvegynek adják át. Megnevezték a szomszédokat is, egyfelől Tamás fia János özvegyét, másfelől a szegényházat.[42] Nem tudjuk, hogy az átadás valóban végbement-e, talán nem, mivel egy 1439. június 23-án kelt oklevél szerint a budai káptalan előtt a néha Kapi András deák fia János a maga, illetve felesége, Anna és fiai, István és András nevében eltiltja Albert királyt és Erzsébet királynét, hogy eladják vagy elzálogosítsák azt a két házat a Szombathelyen, amelyben most Jakab és Ferenc zsidók laknak, Jakabot és Ferencet pedig eltiltja, hogy a házat birtokba és használatba vegyék.[43] A szomszédok ekkor is változatlanok. Lehetséges, hogy Jakab deák zsidóknak is tartozott, és ilyen úton került kezükbe a ház birtoka, de elképzelhető persze más megoldás is. Mindenesetre a tiltakozásnak nem sok foganatja lehetett, sőt úgy tűnik, hogy az ügy a hosszan elhúzódó pereskedések sorsára jutott, mivel egy 1440. március 17-re keltezett újabb oklevélben Betlendi Gergely és Setétkúti Balázs budai alvárnagyok és a zsidók albírái fogott bírák és Hédervári Lőrinc nádor, zsidóbíró jelenlétében elhalasztják Szent György oktávájára azt a pert, amely a Zsidó utcában, a Szombatkapu felé elhelyezkedő két ház miatt Kapi János, valamint Márton és Áron zsidók között folyt, mivel Márton és Áron nem tudtak a tárgyalásra felkészülni és új határidő kijelölését kérték.[44] Évekkel később még mindig folyt a per, hiszen egy 1449. március 18-án kelt oklevélből arról értesülünk, hogy az ország rendjei előtt Kapi János a maga és fiai, István, András, János, Sándor és Frigyes nevében tiltakozik, hogy Hunyadi János kormányzó elidegenítette két szomszédos házukat a Szombathelyen, amely a néhai Jakab deák, budai polgár tulajdona volt, és most zsidók lakják.[45] Szomszédokként ekkor is ugyanazon neveket adják meg, mint 1420-ban. Ezután következik az 1462-es, már említett, perhalasztásról szóló adat a zsinagóga néven nevezésével.

Mindenekelőtt tanulságos a ház helyszínének elnevezéseit megfigyelni. Ha nem két szomszédos házról lenne végig szó, amely így elég feltűnő, és nem lennének sorra ugyanazok a szomszédok megnevezve, valamint nem említenék meg ismételten Jakab deák nevét, el is bizonytalanodhatnánk, valóban ugyanarról a két házról történik-e említés minden esetben. Így viszont el kell fogadnunk, hogy az 1440-ben a Szombat kapu felé tartó Zsidó utcának nevezett utcát beleértették mind a Szombathely, mind a Szombatpiac értelmébe (1420, 1439, 1449). Vagyis ez a megjelölés nem csak a Szombatkaputól nyugatra lévő területet illette meg.

De talán ennél is tanulságosabb a birtoklástörténet. Hiszen a későbbi zsinagógát is magába foglaló telek ezek szerint nem az 1360-as vagy 70-es években került zsidó tulajdonba, hiszen valamivel 1420 előtt még a volt esztergomi várnagy, Jakab deák birtokolta azokat, a Kapiak pedig ki nem fizetett adósságuk fejében követelték Jakabtól, majd később a szerintük azt jogtalanul használó zsidóktól. (NB.: Jakab tehát nem Mendel Jakab, akire a Jakabháza kifejezést szokás vonatkoztatni).

Érdemes áttekintenünk a Zsidó utca elnevezést is, mikor melyik Zsidó utcára vonatkozik. Az első elnevezés csak 1384-ből (!) származik, amely biztos, hogy a déli városrészben volt (a mai Szent György utca), mivel tíz évvel később, 1394-ben ugyanezen házbirtok helymegjelölésében a Zsidó kapu név is szerepel.[46] Hogy a zsidók feltehetően a városalapítás ideje óta itt laktak, egy 1307-es adat bizonyítja, miszerint Werner fia László, Károly Róbert pártján álló, előzött bíró a zsinagóga melletti kapunál tört be fegyvereseivel a városba.[47] A korai zsidó temető

maradványai is a Zsidó-kapu alatt, a völgyben kerültek elő, a mai Pauler utca környékén, a Krisztinavárosban.[48] Nagyon tanulságos az 1390-ben keletkezett plébániahatárper okirata is, mivel ebben a Mária Magdolna-egyház plébánosa joghatósága alá tartozónak vallja a város déli részén a Zsidó utcát és a Szent János utcát egészen a királyi udvarig.[49] Sehol egy „egykori", vagy „néhai" kifejezés. Utoljára Eberhard Windecke krónikájában találkozunk a Zsidó utca elnevezéssel a déli részen, amikor is az 1424. évnél megjegyzi, hogy Zsigmond király a Zsidó utcában új káptalant alapított.[50] De az emlékezet olyan erős, hogy még csaknem száz évvel később, egy 1511-ből származó oklevél is egykor zsidók lakta utcáról beszél.[51]

Ezzel szemben az északi részen először a már említett 1440-es oklevél nevezi meg a Zsidó utcát a Szombat kapu mellett, majd a későbbiekben már mindig itt emlegetik.[52] A források hiányosságát azonban jól mutatja, hogy egészen 1526-ig nem ismerünk a már említetteken kívül egyetlen zsidó háztulajdonra vonatkozó iratot sem.

Az elmondottakhoz néhány gondolatot szeretnék fűzni munkahipotézisként, amelyet megfontolásra ajánlok a további kutatáshoz.

A János kőfaragó házáról ismert adatok arra mutatnak, hogy a korai zsidónegyed nem volt még gettó jellegű. A zsidók ugyan feltehetően legszámosabban a Zsidó utcában éltek, ahol a zsinagógájuk is állott, de ez nem jelentette azt, hogy kizárólag csak itt lakhattak. Véleményem szerint ez beleillik abba az általános képbe, miszerint kiűzetésükig a zsidók számos olyan jogot élveztek, amely kevésbé szorította őket a zárt gettókba.[53] Városi letelepedésüket és birtokszerzésüket sem gátolták nagyon, és számos adat szerint egyenrangú polgárokként kezelték őket. Tehát nem csupán a korai Zsidó utcában számolhatunk Budán velük.

Azt is láthattuk, hogy az áttelepítésre nem rendelkezünk konkrét adatokkal, a késő középkori zsidónegyed legfontosabb épületének, a zsinagógának a telke pedig csak a XV. század 20-as éveiben kerülhetett zsidó tulajdonba. Ez az adat kételyeket támaszt bennem: Vajon valóban az 1360-as évek végén költöztették át a zsidókat a város másik végébe?

Mi indokolta ilyen jelentős változás végrehajtását? Úgy érzem, a magyarázatot továbbra is a déli királyi palota kiépülésénél és a királyi udvar Budára költözésénél kell keresnünk. Nagy Lajos 1381-ben adományozta el a Kammerhofot kedvelt pálos szerzeteseinek, hogy Remete Szent Pál újonnan megszerzett ereklyéjét szükség esetén biztonságba helyezhessék. A kutatás ebből arra következtetett, hogy ekkorra már a város déli részén annyira előrehaladtak a palota bővítési munkálatai, hogy a király lemondhatott a régi királyi kúria épületeiről. Eddig az időpontig, vagyis 1381-ig azonban véleményem szerint nem valószínű, hogy a Kammerhof mellé zsidókat telepített volna. A zsidó negyed a királyi palota szomszédságában igazán akkortájt válhatott nemkívánatossá, amikor a királyi udvar véglegesen Budára költözött. A XV. század első negyedében a királyi palota újabb, nagy léptékű bővítése és ezzel egy időben a Szűz Mária-kápolna felépítése polgári épületek kisajátítását és lebontását tették szükségessé. A Szűz Mária-kápolna feltárása során bebizonyosodott, hogy az épületet korábbi polgárházak lebontása, pincéik feltöltése után kezdték alapozni. Óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy nem a déli zsidó negyed megszüntetése teremtette meg a lehetőséget a városrész átalakítására és az új kápolna épületének elhelyezésére? Miért pont ezeket a telkeket választotta ki a király a kápolnaépítkezésre a telkek sorában? Nem a zsidóktól elhagyott zsinagóga helyén építette fel új udvari kápolnáját?

Ezt a kérdést ma már feltehetően csak az ásatások tudják megválaszolni. Ha szerencsénk lesz. Ugyanis a zsinagóga lehetett egy lakóház helyiségeiben is elhelyezve, ahogy a Táncsics Mihály utca 26. alatt a középkori imaház ma is látható. A Szent Zsigmond templom alatt feltárt pincék erre aligha tudnak választ adni. Talán ha a rituális fürdő maradványaira lelnének, kútra, földbe süllyesztett ciszternára vagy valamely más, szerencsés tárgyi leletre.

És persze az is előfordulhat, hogy ötletemnek az egykori valósághoz semmi köze, és majd egyszer másutt, talán az utca túloldalán bukkannak fel a város első zsinagógájának maradványai.

JEGYZETEK

1. KUMOROVITZ, 109–149.
2. KUBINYI, 1973. 7–240.
3. Bologna, 1410. augusztus 3.: *„...et attendo etiam, quod sicut idem Pipo nobis exposuit, tu cupiens transitoria cum eternis felici commercio commutare, de bonis tibi a deo collatis in honorem ac sub vocabulo beate virginis Marie decrevisti collegiatam ecclesiam pro uno preposito et certis canonicis in partibus huiusmodi et in civitate Bude erigere et sufficienter dotare, et etiam eandem fundari feceris et exponi multa millia florenorum et ad consummationem et prosecutionem intendere salutarem..."* Arch. Secr. Vatican. Reg. Vatican. Liber 342., fol. 87. (Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. Ed. Augustinus Theiner. Romae–Parisis–Pestini–Vindobonae 1859. 187–189.; MDC 3/1. 287–288.; Zsigmond-kori Oklevéltár. 2/2. Kiadta Mályusz Elemér. Bp., 1958, 396. 7807. sz.).
   Bologna, 1410. augusztus 18.: *„...omnibus vere penitentibus et confessis, qui beate Marie virginis in castro Budensi et extra idem castrum capellas regias in nativitatis, assumptionis, annuntiationis, purificationis et visitationis...ac dedicationis capellarum earundem festivitatibus devote visitaverint..."* Arch. Secr. Vatican. Reg. Datariae seu Lateranensia. Vol. 342. fol. 83ᵛ–84. (MDC 3/1. 288.)
4. *„CCI. Hie macht konig Sigemont zü Ofen ein halp thümherrnstift in der Judengassen. (209.) In der selben wilen stifte konig Sigemont ein halp thumherrnstift /más kéziratokban: domerei, domereistift, thumherngestift/ in der stat zu Ofen in der Juden gassen in der nuwen capellen in gottes ere und in sant Sigemunts ere; zu dem selben stifte das meist teil gap er des Schalagas güter, also das selbe stift volbrocht wart."* ALTMANN, 179.
5. KUMOROVITZ, 113–114.
6. *„Ezt császárnak Tar Lőrinc megmondá,*
   Ezt felelé: lészen arról nagy gondja,
   Mint ő ágyát pokolból kiiktassa,
   És hogy mennyországba igazgathassa.

Koronának egy kis ágát elrontá,
Tizenhárom várost ő elszakasztá,
Nyolcvan-ezer forintért zálogosítá,
Budán Szent Zsigmondot avval rakatá.

Belé gazdagságot, papokat szörze,
Jószágot nagy sokat oda engede,
Szent Zsigmondnak ő azt felnevezteté,
Hanemha ágyát avval kivehette."
(Tinódi Lantos Sebestyén énekei. Régi magyar költők tára. 3. Bp. 1881. 358.)

7. KOVÁCS 12.
8. MÁLYUSZ Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp. 1987. 92.
9. MACHILEK 88.
10. Prága, 1349. november 16.: *„Wir Karl von Gots gnaden Romischer kung ze allen zeiten merer des Reichs und kung ze Beheim voriehen und tun kunt offenlich an diesem brief allen den, di in sehent oder horent lesen, dass wir angesehen haben solchen gebrechen der gemeinlich ist untz her gewesen in der stadt ze Nurnberg, bei namen dar an, dass in der selben stat kein grosser platz nicht en ist, dar an di leut gemeinlich an gedienge kaufen und vorkaufen mugen, und andirr iren nutz schaffen. Dar umb wann wir bedacht haben, dass es uns, dem Reich, der Stat un den Burgeren da selbst nutz und gut ist, haben wir den ratleuten un der burgeren da selbst ze Nuremberg irlaubet und erlauben auch mit diesem brief, dass si alle di Judenhauser zu Nuremberg, di gelegen sint zwischen Frantzen des Hallers und Fritzzen des Beheims heuser, und dar zu di Juden schul und di vier Judenheuser, di czu mittelst zwischen den zwein strassen und gegen Ulriches des Stromayrs haus gelegen sint, brechen mugen und sullen darauz zwene pletzze machen, dy ewiclichen also bleiben und zu der Stat gemeintlich gehoren, und also, dass furbass nymmermer dar auf kein haus sol gemachet werden, auzgenommen daz man aus der Judenschul sol machen eine kirchen in sant Marien ere da ez di burger aller peste dunket. Und dar umb wann wir wollen gentzlich, dass dise unser erlubung furgang hab, wollen wir, dass alle gab, verleihung, brief und hantfesten, di wirandern leuten geben und getan habrn oder noch ieman anders teten oder geben umb di vorgenant(en) Judenhauser und Judenschul, wizzent oder unwizzent, weder craft noch mact haben sullen, und wiederrufen..."* H.St.A.München „R.St.Nürnberg U 760." (Reg. Imp. VIII. Nr. 1192. – MGH Legum sectio IV. Constitutiones et acta publica imperatorum et regum. Tom. IX. Fasc. III. Weimar 1977. Nr. 616., 481.)
11. SCHULTHEISS, 42–53.; Nürnberg – Geschichte einer europäischen Stadt. Szerk. Pfeifer, Gerhard. München, 1971.
12. MÜLLER, 34.
13. Nürnberg, 1355. július 8.: *„...Ad cumulum nostri culminis cedere non ambigimus et salutis, si illius cultus regie celsitudinis vigilantia propagatur, cuius immensa virtute per ampla mundi spacia imperii nostri potentia dilatatur. Eapropter ad laudem ipsisus et gloriam ac ad honorem gloriose semperque virginis Marie genitricis Dei et domini nostri Ihesu Christi pro nostre et progenitorum nostrorum animarum salute in civitate nostra imperiali Nurnbergensi, Babenbergensis diocesis, novam ecclesiam siue capellam erexi-mus, fundavimus et creavimus, in qua tres presbiteros, unum videlicet vicarium principalem et duos mansionarios constituimus, capellam eandem cum eisdem vicario et mansionariis precentori chori sancte Marie in ecclesia Pragensi (...) subicimus et perpetuo tamquam visitatori et patrono disponimus et intendimus est subiectos in tantum, quod idem precentor solus dumtaxat prefatum vicarium, mansionarios vero concorditer cum maioribus dicti chori sancte Marie mansionariis vel parte ipsorum saniori episcopo Babenbergensi, loci diocesano, presentet canonice confirmandos (...) Disponimus etiam, ut in eadem capella per singulos dies officium et hore canonice ac missa de gloriosa domina nostra a vicario et mansionariis ipsis per choros divisim stantibus et sibi alternatim respondentibus expressis vocibus propter paucitatem vero ipsorum sine musica et sine nota, legantur modo et ordine et commemorationibus, quibus huiusmodi officium beate memorie domini Clemens papa in choro sancte Marie in ecclesia Pragensi noscitur confirmasse; diebus autem sabbati missam predictam, quanto frequentius poterunt, cum nota decantent.(...) Quoniam autem spiritualia sine temporalibus subsistere diu non possunt, pro comparandis dote et redditibus et proventibus annuis, ad sustentationem, ad utilitatem et stipendium vicarii et mansionarium ipsorum necessariis, mille florenos auri aput scultetum Nurnbergensem sub bono testimonio reposuimus..."* Arch. Eccl. Metropol. Prag. sign. XI,18. (Mon. Hist. Boem. III., 346. n. 14. – Reg. Imp. VIII. Nr. 2168. – Reg. dipl. epist. Bohem. et Morav. Pars VI. Fasc. I., 36. n. 60.)
14. MACHILEK, 100.
15. SCHNEIDER, 380.
16. MACHILEK, 100.
17. BRÄUTIGAM, 170–197.; LEYH, Robert: Die Frauenkirche zu Nürnberg. München – Zürich, 1992.
18. Buda, 1501. január 5.: *„Item vespere sacerdoti, qui venerat cum reliquis in aulam domini principis, quum processiones cum columbatione Beate Virgine et Sancto Sigismundo ad dominum regem, dedi I. ortt."* (Zsigmond lengyel herceg budai számadásai. Közzéteszi: Divéky Adorján. Magyar Történelmi Tár 3. sorozat 1. kötet (26. kötet) Bp., 1914, 85.)
19. MACHILEK, 99.
20. PRAY, 116–117.; PODHRADSZKY, 42.
21. BALOGH, 44.
22. Buda, 1503. február 25.: *„...ideo nos prefato domino Iohanni duci fide nostra et conscienda medianter promittimus, quod nos successoresque nostri perpetui quolibet Sabbato cuiuslibet septimane cuiusvis anni semper et perpetuum missam Beate Virginis de conceptione pro refrigerio anime eiusdem domini ducis suorumque heredum et posteritatum universorum in predicta ecclesia Beate Virginis solemnium cantabimus et continemus..."* OL Dl. 37.748.
Buda, 1474. március 13.: *„...pro decantatione missarum sancte crucis eidem collegiate ecclesie beate Marie virginis et perconsequens preposito et capitulo eiusdem ecclesie fecisset..."* Esztergomi Primási lt. Arch. Saec. U. 95.
23. *„Sub iisdem fere temporibus, regalis nuptiae celebratae: quum post mortem prioris sponsae, de qua supra duximus, filiae Georgii Regis Boemiae, iam nuptiae instarent, quam antequam emitteretur est carcere, desponsarat. Hanc magnifico duxit apparatu, miroquem amore dilexit. Boemi hanc proceres, Tricinium usque duxerant, hinc Regali pompa Pontifices et Optimates Ungarici accepere, Budamque duxere, ubi nuptiarum solemnitas celebrata. Catharinae huic nomen fuit. Vix quartum cum Rege annum clausit, et ante coronationem immatur morte surrepta, in divique Sigismundi aede sepulta."* (BONFINI Dec. III. Liber III. 408.)
24. 1506. július 24.: *„Hac die ecclesia Agriensi cathedralis fulmine icta conflagravit, et regina Hungarie francigena defuncta est, et sepulta in templo divi Sigismundi Bude."* Budai Kakas János feljegyzései. BTM 66.451.1. (KUBINYI, 1971, 59–79.) Ezen feljegyzésnek ellentmondanak azok a velencei követjelentések, amelyek a királyné székesfehérvári temetkezéséről szólnak. (ENGEL, 625.) A múlt század elején, 1827-ben a Szent György tér szintsüllyesztési munkállatai során egy gazdag női sírra bukkantak, amelyet a leletet leíró Jankovich Miklós mint Pogyebrád Katalin sírját határozott meg. Tekintve, hogy két királynő itteni sírjáról is tudunk, és nem kizárt, hogy más előkelő asszonyok is ide temetkezhettek, a sír azonosítását tévesnek tarthatjuk. A leletek azóta – egy ostyatartó szelence kivételével – a Nemzeti Múzeumban sajnos elkallódtak. (JANKOVICH Miklós: Budán felfedezett gazdag sírbolt, mellyben hihetőleg Katalin, Mátyás Király első hitvesének és Podiebrad György leányának teteme találtatott. Pesten 1827; NAGY Emese: Jankovich Miklós régészeti és műemléki tevékenysége. In: Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás. Szerk. Belitska-Scholtz Hedvig. MűF 17. Bp., 1985, 132–133.)
25. Buda, 1484. március 28.: *„...zw de vesper was der konig zw Santh Sigmundt unnd do er off das gschlosz gyeng von der vesper, nam ich seyn war unnd gap im eyne supplicatio, dy nam der Erdody Thamasch, seyn Canczler von myr..."* Bártfa követének jelentése városához. (IVÁNYI Béla: Bártfa szabad királyi város levéltára. I. Bp. 1910. 347.l. 2320.reg.) 1514.: *„Sequenti die Cardinalis templum Divi Sigismundi magno comitatu ingressus, sacris peractis Pontificis indultum pro concione promulgat, ac non solum in temp-*

lis, quae Budae et Pesthi habentur, sed ubique in majoribus collegiis sacerdotum, quae vulgo Capitula et Conventus appellantur, tam suae legationis, quam Regia auctoritate curat publicandum." „Igitur Cardinalis in eadem Divi Sigismundi aede, sacris prius solemni more celebratis, vexillum album cum cruce praegrandi purpurea ad hoc Romae preparatum, Georgio de manu porrigit; alteramque crucem purpuream, sed minorem, ipsius pro altari in genua provoluti paludamento, se spectante, a suo sartore assuendam curat; additisque ad Deum pro ipsius ac totius expeditionis felici ac prospera fortuna precibus in castra dimittit, quae erant in agro Pesthano,..." (ISTVÁNFFY, Nicolaus: Regni Hungarici historia. Liber V. Köln 1724, 41.

26. *„Referunt praeterea principis magnificentiam superbissima eius aedificia, atque illa in primis, quae Budae statuit, ante arcem sacellum erexit, quod divo Sigismundo dicavit, cuius quippe numini se peculiari religione fecerat obnoxium, idque amplissimo sacerdotum collegio donavit."* (BONFINI Dec. III. Liber III., 343–345.)
27. BUZÁS,1992, 160–170.; BUZÁS, 1993, 89–97.; A budavári Szent Zsigmond templom és gótikus szobrai. Kiállítási katalógus. Szerk. Buzás G., Feld I. Bp., 1996, 5–7., 12–16.
28. MÜLLER, 34.; ECKERT, 126–129.
29. KOHN, 131–136.; BÜCHLER, 27–28.
30. KUBINYI, 1973, 79–80.; ZOLNAY, 1952, 19–20., 25.; ZOLNAY, 1987, 28–29. Érdekes, hogy az ún. budai vita, vagyis a XIII–XIV. századi királyi szálláshely lokalizásáról folytatott polemizálás egymással szembenálló résztvevői a zsidó negyed elköltöztetésében egységes álláspontot vallottak. A Gerevich László vezette „déliek" koncepciójába a költöztetés elmélete jól beleillett, hiszen azzal érveltek, hogy a régi Zsidó utca a palota közelségében zavarta a királyi udvart, és a kiűzés egyik mozgatórugója az értékes ingatlanok megszerzése volt. Választ csak arra nem kapunk, miért tűrte volna meg az udvar a zsidókat ezen a területen az 1360-as évekig, és miért pont ekkor kobozta el házaikat. Az elsősorban Zolnay László által képviselt „északiak" részéről viszont logikai ellentmondásba ütközik a költöztetési elmélet, hiszen valószínűtlen, hogy a zsidókat a Kammerhof eladományozása, vagyis 1381 előtt telepítették volna a királyi udvar tőszomszédságába, és éppen itt lett volna a telepítésre alkalmas üres terület.
31. Buda, 1337. november 16.: „... in contrata sancti Nicolai prope ad curiam regiam ibidem sitam..." OLDF 266.368. (Štatny Oblastny Archiv v Nitre. Uzovich cs. lt. 20.)
Buda, 1441. január 3. A budai plébániák közötti határleírásban a Nagyboldogasszony- és a Mária Magdolna-plébániák közötti határnál olvassuk: *„...ad quandam viam de ipsa civitate nostra inter eandem antiquam domum regiam et domum condam Frank wayvode versus predictam ecclesiam sancti Petri martiris tendentem,..."* Átírta Hety-i Benedek közjegyző 1441. augusztus 16-án: Arch. Prim. Strig. U. 46. Mivel ismerjük a Kammerhof Szent Márton-kápolnájának helyét (l.: H. GYÜRKY Katalin: A Szent Márton-kápolna régészeti maradványai Budán. ArchÉrt 111. 1984, 29–42.), valamint ettől északra az itt említett kaputornyot és utat (l. ZOLNAY László: Ásatások a budai I., Táncsics Mihály u. 9. területén. A XIII–XIV. századi budai rezidencia kérdéséhez. ArchÉrt 94. 1967, 39–47.; uő: Ásatások a budai I., Táncsics Mihály u. 9. területén. ArchÉrt 95. 1968, 40–60.; GARÁDY Sándor: Jelentés az 1936–42. évben végzett ásatásokról. BudRég 13. 1943, 418–427.) a Szécsényi-ház helyzete egyértelműen megállapítható.
32. PATAKI, 241–299.
33. Esztergom, 1396. április 20.: *„...domos duas nostras Budenses contiguas positas in castro Budensi in vicinitate domorum quondam magistri Nicolai cancellarii a parte porte sancti Johannis a parte vero aquilonis quondam Hallar civium Budensium..."*, Eszt. kápt. magán lt. 46-1-6.
34. Buda, 1396. május 1.: *„...quandam aliam domum prenominatarum dominarum Anne et Sare in eodem Castro in vicinitate domorum predicti Johannis archiepiscopi et condam Heller adiacentem..."* Eszt. érs. lt. Arch. Saec. Q 53.
35. Buda, 1395. december 20.: *„...quandam domum...in castro predicto in vicinitate domorum condam magistri Nicolai cancellarii regie maiestatis et filiorum Akus habitam..."* Eszt. kápt. magán lt. 64-1-4. Buda, 1374. december 15.: *„...quandam domum suam in castro predicto in vicinitate domorum filiorum Akus et magistri Nicolai cancellarii domini nostri regis habitam..."* Eszt. kápt. magán lt. 64-1-2.
36. 1365. február 4.: *„...quendam fundum curie seu locum sessionalem olim iudeorum in civitate nostra Budensi in vicinitate domorum magistri Nicolai secreti sigilli nostri prothonotarii et Benedicti filii Gregorii Bissenii de Sancto Demetrio adiacentem..."* Esz. kápt. hh. lt. 6-4-17.; XVI. századi másolata: Eszt. kápt. magán lt. 64-1-7.
37. Esztergom, 1394. október 8.: *„...quandam domum ad ipsam capellam pertinentem sitam in platea iudeorum in Buda versus vineas, cui ab uno latere domus reverendi domini episcopi Zagrabiensis a parte vero porte iudeorum domus condam Achus bani site sunt..."* Átírta Miklós esztegomi helynök 1429. augusztus 12-én: Eszt. kápt. magán lt. 72-1-2.
38. KARÁCSONYI, 97.
39. Esztergom, 1384. április 24.: *„...domumque nostram in platea iudeorum inter domos magistri Akus filii Stephani filii condam Mykch bani de Prodaviz et Gleorgii/ cantoris Wesprimiensis situatam..."* Eszt. kápt. m. lt. 72-2-5.; XVIII. századi átirata: Eszt. kápt. magán. lt. 72-2-6.
40. SCHREIBER, 83–85.
41. Buda, 1462. június 10.: *„...super facto domorum Sinagoge et Jacabhaza..."* OL Dl 64.385.
42. Buda, 1420. január 13.: *„...duas domos in foro Sabbati castri predicti prescripti Iacobi sibi invicem contiguas, in vicinitate relicte Iohannis filii Thome parte ab una et domus animarum parte ab altera..."* OL Dl 64.201.; Átírta a budai káptalan 1454. augusztus 18-án: OL Dl 64.373.
43. Óbuda, 1439. június 23.: *„...duarum domorum in civitate Budensi in loco Sabbati, in vicinitatibus domorum relicte...Iohannis filii Thome ab una et animarum parte ab altera habitarum..."* OL DL 13.441.
44. Buda, 1440. március 17.: *„...quarundam duarum domorum in platea iudeorum Budensium, versus portam Zombathkapw habitorum..."* OL Dl 64.349. (MNM Kapy család lt. K. Fasc. III. Nr. 77.)
45. Buda, 1449. március 18.: *„...quasdam duas domos ipsorum lapideas in foro Sabbati civitatis Budensis sibi invicem contiguas ac in vicinitatibus domorum relicte Johannis filii Thome ab una parte vero ab altera animarum existentes, habitas..."* Eszt. érs. lt. Arch. Saec. Y 50.
46. L. 37., 39. jegyzeteket. Bár a Zsidó utcáról van szó, a megnevezett tulajdonosok mind keresztények.
47. *„Quo facto in eisdem eventibus Ladislaus filius Wernerii de captivitate regis Vencezlai anno fere tertio liberatur et cum Johanne filio Chaak castrum Budense per portam, que est iuxta synagogam Iudeorum, feria quinta post festum beate Petronelle virginis, noctis in silentio subintravit et quosdam cives Budenses, suos adversarios et proditores invasit subito et destruxit."* (Scriptores Rerum Hungaricarum. Vol. I. Ed. Emericus Szentpétery. Bp., 1937, 485.)
48. KAUFMANN, 219–223.; ZOLNAY, 1987, 16–17.
49. Buda, 1390. december 1.: *„...item platea Iudeorum et a sancto Iohanne usque ad Curiam Regis fuit similiter de dicta parochia Sancte Marie Magdalene..."* (SCHIER, Xistus: Buda sacra sub priscis regibus. Viennae, 1774, 103–111.; MDC 3/1. 50–51). Meg kell jegyezni, hogy a megállapított határok ezt a területet a Nagyboldogasszony-plébániának juttatják.
50. L. 4. jegyzet.
51. Buda, 1511. június 19.: *„in vico sew plathea antiqua per Judeos quondam inhabitata..."* OL Dl 22.563.
52. L. 44. jegyzet.
53. KUBINYI 1995. 7–10.

ALTMANN=ALTMANN, Wilhelm: Ebehard Windeckes Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds. Berlin, 1893.

BALOGH=BALOGH Jolán: Varadinum. Várad vára. MűF 13. Bp., 1982.

BONFINI=Atonius Bonfinius: Rerum Ungaricarum Decades. Ed. I. Fógel–B. Iványi–L. Juhász. Lipsiae, 1936.

BRÄUTIGAM=BRÄUTIGAM, Günther: Die Nürnberger Frauenkirche. Idee und Herkunft ihrer Architektur. In: Festschrift für Peter Metz. Szerk. Schlegel, Ursula–Zoege von Manteuffel, Claus. Berlin, 1965, 170–197.

BUZÁS 1992=BUZÁS Gergely: Hozzászólás a budai királyi vár északi előudvarának, főbejáratának és a Zsigmond-palota rekonstrukciójának kérdéséhez. Műemlékvédelem 36. 1992, 160–170.

BUZÁS 1993=BUZÁS Gergely: A budai gótikus szoborleletről. Valóság 36. 1993, 89–97.

BÜCHLER=BÜCHLER Sándor: A zsidók története Budapesten. A legrégibb időktől 1867-ig. Bp., 1901.

ECKERT=ECKERT, Willehard Paul: Die Juden im Zeitalter Karls IV. In: Kaiser Karl IV. Staatsman und Mäzen. Szerk. Seibt, Ferdinand. München, 1978.

ENGEL=ENGEL Pál: Temetkezések a középkori székesfehérvári bazilikában. Századok 1987, 625.

KAUFMANN=KAUFMANN Dávid: Magyarország legrégibb zsidó temetője. ArchÉrt 15. 1895.

KARÁCSONYI=KARÁCSONYI János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig 1. Bp., 1900.

KOHN=KOHN Sámuel: A zsidók története Magyarországon. Bp., 1884.

KOVÁCS=Tari Lőrinc pokoljárása. Középkori magyar víziók. Válogatta és a bevezetést írta V. Kovács Sándor. Bp., 1985.

KUMOROVITZ=KUMOROVITZ L. Bernát: A budai várkápolna és a Szent Zsigmond prépostság történetéhez. TBM 15. 1963, 109–149.

KUBINYI 1971=KUBINYI András: Budai Kakas János és történeti feljegyzései. TBM 18. 1971, 59–79.

KUBINYI 1973=KUBINYI András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest Története 2. Bp., 1973, 7–240.

KUBINYI 1995=KUBINYI András: A magyarországi zsidóság története a középkorban. SSz 49. 1995, 7–10.

MÁLYUSZ=MÁLYUSZ Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp., 1987.

MACHILEK=MACHILEK, Franz: Privatfrömigkeit und Staatsfrömigkeit. In: Kaiser Karl IV. Staatsman und Mäzen. Szerk. Seibt, Ferdinand. München, 1978.

MÜLLER=MÜLLER, Arnd: Geschichte der Juden in Nürnberg, 1146–1945. In: Beiträge zur Geschichte und Kultur der Stadt Nürnberg 12. Nürnberg, 1968.

PATAKI=PATAKI Vidor: A budai vár középkori helyrajza. BudRég 15. 1950, 241–299.

PODHRADSZKY=PODHRADSZKY József: Szent László király temetemeinek históriája. 2. Buda, 1836.

PRAY=PRAY Georgius: Epistolae exegeticae. 1784.

SCHNEIDER=SCHNEIDER, Rudolf: Karolus, qui est Wenceslaus. In: Festschrift für H. Beumann zum 65. Geburtstag. Szerk. Jäschke, K–V és Wenskus, R. (1977).

SCHREIBER=SCHREIBER Sándor: Jewish inscriptions in Hungary. Bp., 1983.

SCHULTHEISS=SCHULTHEISS, Werner: Kaiser Karl IV. und die Reichsstadt Nürnberg. MVGN 52. 1963–64, 42–53.

ZOLNAY=ZOLNAY László: A XIII–XIV. századi budavári királyi szálláshely. MűÉ 1. 1952, 19–25.

ZOLNAY=ZOLNAY László: Buda középkori zsidósága és zsinagógái. Bp., 1987.

FELD ISTVÁN

BESZÁMOLÓ AZ EGYKORI BUDAI SZENT ZSIGMOND TEMPLOM ÉS KÖRNYÉKE FELTÁRÁSÁRÓL

A budai Várhegyen felépült polgárváros déli részének középkori építészeti emlékei viszonylag hosszú idő alatt, fokozatosan tűntek el a föld színéről. A XVI. századtól a királyi palota északi védelmi övezetének bővítése, majd a török hódoltság után különböző új katonai és egyházi épületek, főúri paloták emelése és végül a mai Szent György tér kialakítása semmisítette meg az egykori Szent János (ma Színház), illetve Zsidó (később Szent Zsigmond, ma Szent György) utcák környezetében állt korábbi lakóépületeket, templomokat és kolostorokat. E folyamatot tetőzte be a Honvédelmi Minisztérium hatalmas, ötszintes palotájának felépítése a XIX. század végén. A második világháború pusztításai itt így már alig okozhattak károkat középkori eredetű műemlékekben, annál jelentősebben befolyásolták viszont a helyükre került épületek sorsát. Közülük többet hamarosan elbontottak, s szinte csak véletlen, hogy magából a minisztériumi épülettömből a két alsó szint csonkja ma is áll.

Úgy tűnik, a Szent György tér további sorsa körül kibontakozott újabb kori vitákkal magyarázható, hogy szerencsés módon épp abban az időben nem zajlottak jelentősebb építési munkák ezen a környéken, amikor a régészeti kutatások lehetőségei a legmostohábbak voltak a budai Várnegyedben. Kevéssé ismert ugyanis, hogy a középkori királyi palota területén Gerevich László által folytatott ásatások lezárulta után erre hosszú ideig alig nyílt mód.[1] S bár az 1974. évi gótikus szoborlelet előkerülése után meginduló, előbb Zolnay László, majd Magyar Károly által vezetett újabb feltárások kezdetben csak a tér délnyugati részét érintették, mindezek eredményeként egyre inkább elfogadottá vált, hogy a késő középkori magyar főváros egykori területén már nem képzelhető el jelentősebb új építkezés egy azt megelőző ásatás nélkül.

Így kapott megbízást 1988-ban a Budapesti Történeti Múzeum a Magyar Hitelbanktól az egykori Honvédelmi Minisztérium belső udvarainak, illetve az egykori épület déli homlokzatához kapcsolódó térszakasznak az ásatására s ezen belül elsősorban a XVII–XVIII. századi várostérképek és a későbbi kisebb megfigyelések alapján ezen a helyen feltételezett Szűz Mária-, vagy közkeletűbb nevén Szent Zsigmond templom maradványainak feltárására. Bár a minisztériumi épület helyén tervezett szállodaépítés meghiúsultával a munkát 1989 elején félbe kellett szakítani,[2] az 1994-től tovább folytatódhatott, már az akkori Környezetvédelmi és Településfejlesztési Minisztérium által szervezett nagyszabású rekonstrukció részeként.

Ezután 1996 végéig sikerült szinte teljesen feltárni a Szent György tér északi felét a kapcsolódó útfelületekkel együtt, és emellett fontos eredményekkel járó kutatások folyhattak a volt Honvédelmi Minisztérium déli szárnyának egykori, alá nem pincézett belső tereiben és déli belső udvaraiban is *(1. kép)*. Ez utóbbiak nem törekedhettek ugyan teljességre, de legalább pontosan kijelölték a későbbiekben remélhető további feltárások irányait.[3] Végül is a rendelkezésre álló rövid idő alatt tulajdonképpen egy nagy léptékű leletmentésre nyílt mód – ugyanúgy, mint a történeti belvárosokban Európa-szerte végzett hasonló régészeti munkák többségénél. E kutatás azonban a városrész településtörténetének felderítése és a keresett Szent Zsigmond templom alapfalainak feltárása mellett olyan jelentős Zsigmond-kori szobrászati anyagot is napvilágra hozott, mely – ha mennyiségében nem is, de – jelentőségében méltán csatlakozik az 1974-ben feltárt szoborlelethez, s így egyúttal számos, azzal összefüggő kérdés újragondolására késztet.

Jelen beszámoló azonban nem csupán a Szent Zsigmond templom maradványai és az azokhoz köthető leletek feltárását kívánja ismertetni. Tekintettel arra, hogy jelen kötetben az ásatásból előkerült egyes leletcsoportokkal külön tanulmányok is foglalkoznak, hasznosabbnak tűnt egy átfogó, az összes fontosabb megfigyelést felsoroló s dokumentációs anyaggal illusztrált áttekintést adni az ásatás egészéről. Számos kérdés részletes tárgyalása viszont még túl korai lenne, hisz az anyag rendszeres feldolgozása korántsem fejeződött be.[4]

Az ásatási területet északról dél felé ismertetve, az egykori Honvédelmi Minisztérium területén több, az újkori pincék által egymástól elszakított középkori jelenséget tárhattunk fel. Ez kevésbé vonatkozik magára a – legalább alaprajzában kibontakozó – Szent Zsigmond templomra vagy a tőle közvetlenül északra elhelyezkedő s egykor a két középkori utca közötti teljes területet elfoglaló, végig alápincézett, széles épületre, mint azokra a korábbi építményekre, amelyeket tovább északra, illetve keletre határozhattunk meg *(1. kép)*.

Kutatóárkainkban itt több helyen *faépítmények* csekély maradványaira bukkantunk, amelyek véleményem szerint nagy valószínűséggel a IV. Béla-kori városalapítás idejéből származnak, bár ma még egy korábbi település nyomaiként való értelmezésük sem zárható ki. Ezek fennmaradása egyrészt a Szent János utca vonala későbbi változásának – azaz a házhomlokzatok hátratolásának – köszönhető, illetve azzal magyarázható, hogy megfigyeléseink szerint e részen egy széles, természetes eredetű, keletnyugati irányú hasadék vágta át a Várhegyet,[5] melynek teljes feltöltése csak a késő középkorban történt meg. Az északra eső udvarban egy építmény déli falát, illetve sarkait tártuk fel, a keskeny talpgerenda egy kősor alkotta

alapozáson feküdt, a sarkokon, illetve középen cölöplyukakat bonthattunk ki *(2. kép)*. Hasonló faépítményre utalhat a délre eső udvar egyik észak-déli kutatóárkában talált kőalapozás, melyet ugyancsak részlegesen tárhattunk fel. A Színház utca nyugati széle alatt ugyanakkor hasonló famaradványok közvetlenül az enyhén lemélyített földfelszínen kerültek elő, itt az egyik objektumban egy tűzhely is megfogható volt *(3. kép)*. Bár a budai Várnegyed más pontjairól eddig még nem ismert építmények teljes kiterjedését és közelebbi funkcióját nem sikerült meghatároznunk, az egyértelműnek tűnik, hogy azok nem a terület későbbi beépítéséhez igazodtak. Felszámolásuk talán éppen azzal a XIV. századi tereprendezéssel kapcsolatos, melynek nyomait Lócsy Erzsébet korábban a Várhegy északi részén mutatta ki.[6]

Egy feltehetően XIV. századi kőház csekély falmaradványai a déli udvarban is előkerültek, itt azonban a legjelentősebb eredmény az említett hosszú épület pincéinek meghatározása volt. Feltárt ajtókereteinek jellegzetes, széles élszedései a Zsigmond-korra látszanak utalni, építése feltehetően a templom emelése után történt. Nyugati záródfala a mai Szent György utca burkolata alatt került elő, keleti végződését modern pince tette tönkre. Az épületet a török hódoltság idején bontották el, a pincék betöltésében nagy mennyiségű késő gótikus boltozati bordatöredéket találtunk. Később ide néhány melléklet nélküli sírt ástak, majd ezen a részen egy – a XVII–XVIII. századi térképeken is feltüntetett – keskeny köz jött létre.

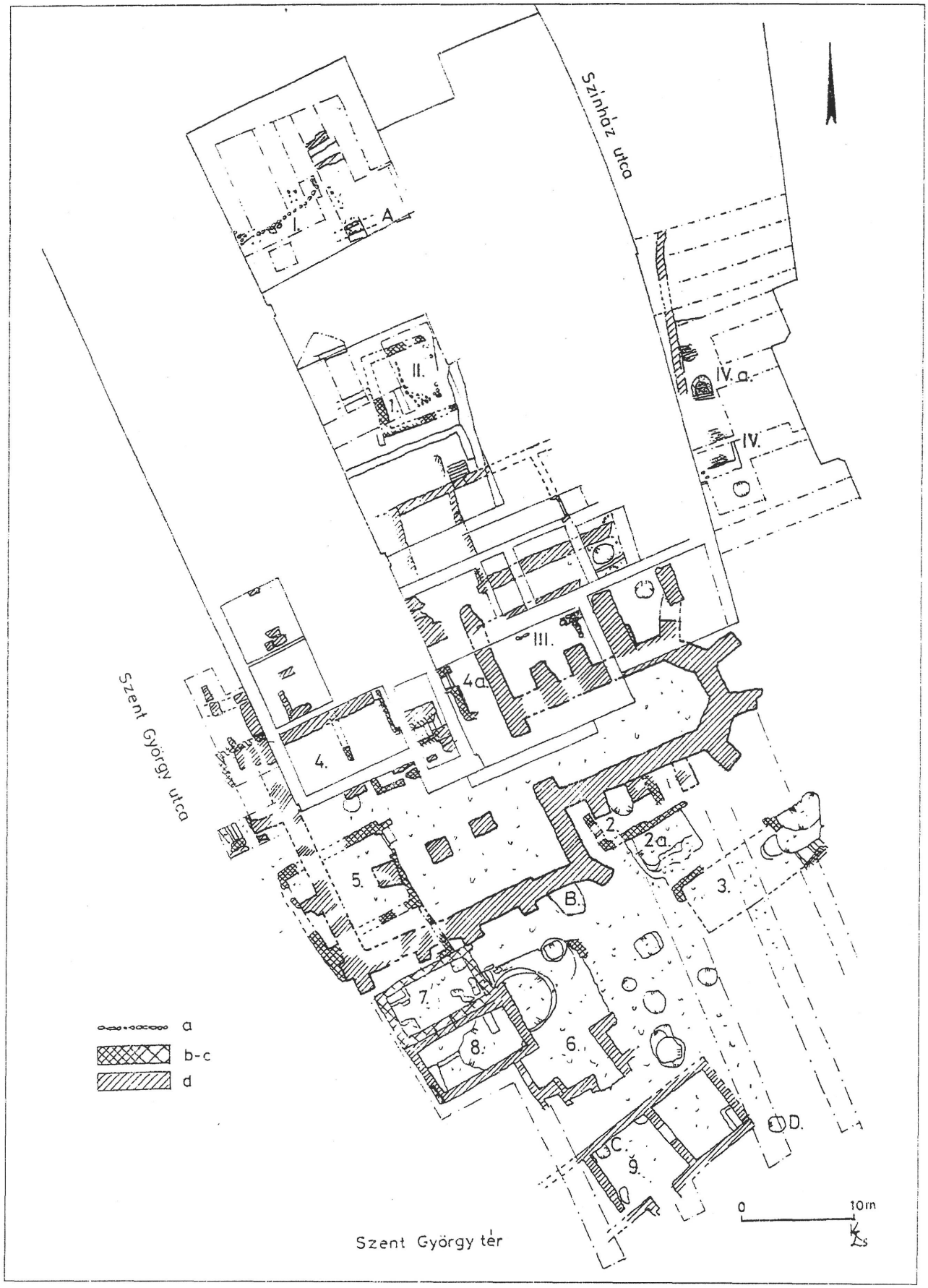
Ásatásunk fontos eredménye volt, hogy kiderült, a *templomot* nem egy üres területen emeltette 1410 körül[7] Luxemburgi Zsigmond – építéséhez legalább két korábbi telket kellett kisajátítania, s az azokon álló épületeket el kellett bontatnia. Ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy milyen rendkívül csekély mindaz, ami magából a templomból ránk maradt – lényegében csupán alapfalakat tárhattunk fel *(1., 7., 14. kép)*. Ezek alapján egy közel négyzetes alaprajzú, három belső pillérpárral tagolt hajóval és egy ahhoz csatlakozó, nyújtott szentéllyel rendelkező épületet lehet elképzelnünk, melynek boltozati rendszerére már csak a támpillérek utalnak. A templom feltételezett tornya nem került elő – nem kizárt, hogy azt a még feltáratlan északkeleti hajósaroknál kell keresnünk. A szentély keleti fala mellett egy azzal egybeépült kétszakaszos helyiséget tártunk fel, az ennek északkeleti részéhez csatlakozó, a templommal ugyancsak egykorú, szabálytalan alaprajzú térben egy korábbi kút került elő, melyet részben tönkretett egy török hódoltságkori beásás. Ez volt a kutatott terület egyetlen pontja, ahol jelentősebb számban kerültek elő az egykori templomhoz tartozó szerkezeti jellegű kőfaragványok – mindez azok kései pusztulására utal. Feltűnő ugyanakkor, hogy egyetlen sírt vagy temetkezésmaradványt sem találtunk a templom területén – csupán az északnyugati részen kerültek elő bolygatott emberi csontok a török hódoltságkori feltöltésből –, így az 1827-ben ezen a környéken felfedezett gazdag női sír[8] helyére sem sikerült rábukkannunk.

Kérdéses, hogy mindez mennyire adódott a templom nagymérvű pusztulásából, amely alapvetően az épület helyének kiválasztásából következett. Megfigyeléseink szerint ugyanis Zsigmond király kápolnája helyéül a Várhegy déli felének legmagasabb pontját szemelte ki, ahonnan észak és dél felé is lejtett ekkor a terep. Itt azután a XVIII–XIX. század folyamán – egy közel vízszintes terep kialakítása érdekében – jelentős mértékű, néhol talán az egy métert is elérő szintsüllyesztést hajtottak végre.[9]

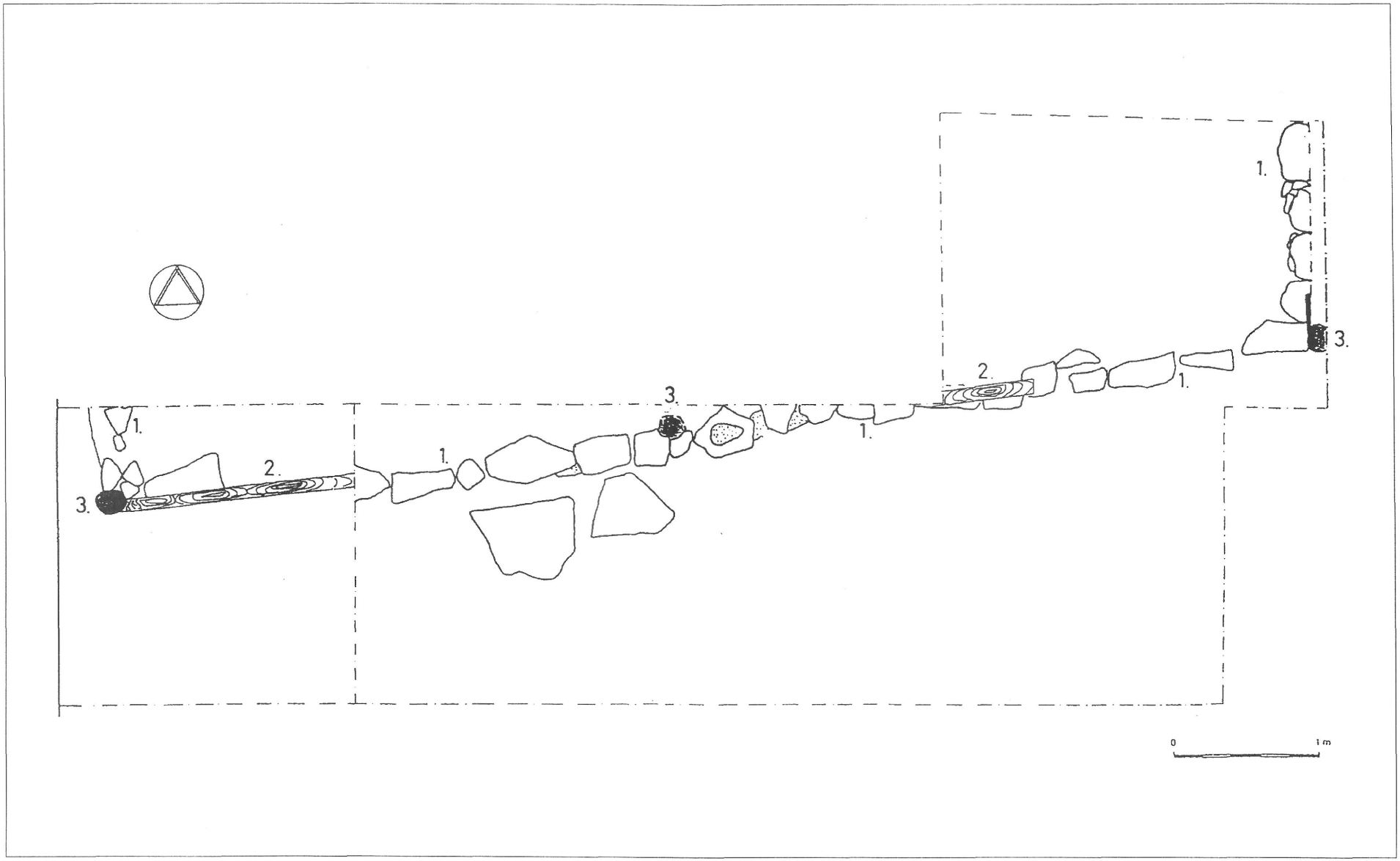
Ennek során még a templom helyén állt korábbi, legkésőbb XIV. századi *kőházak* falmaradványainak felső része is elpusztult. Mivel azonban ezek többsége alá volt pincézve, ásatásunk egykori elrendezésüket nagyrészt tisztázhatta. Az északi templomhajó alatt egy kétosztatú harántház maradványai kerültek elő, amelynek egy átépítését is megállapíthattuk. Nyugati pincéjébe közvetlenül az utcáról lehetett lejutni. Osztófalának maradványai a volt Honvédelmi Minisztérium 1996-ban elbontott délnyugati terében kerültek elő, ahol jól tanulmányozhattuk a feltöltés jellegzetes rétegződését, illetve az eredeti, égett járószintet is. A keleti pincetérbe az udvarról vezetett le egy külön lépcső, amelyre később részben ráépült a templom észak-keleti hajópillére. Kelet felé viszont egy újabb, egykor szabadon álló épület csekély falait tárhattuk fel, ezek befutottak az északi mellékhajó keleti záródása alá.

Ezután a templomhajó déli felében határozhattunk meg egy következő elbontott többosztatú épületet, amely az utcavonallal párhuzamosan helyezkedett el. Észak felől kis köz választotta el az előbb ismertetett háztól, ehhez képest utcai homlokzati fala kelet felé erősen vissza is ugrott. Északi, alápincézett terének teljes feltárását csak az észak-nyugati sarokban végezhettük el, s emellett részlegesen kutathattuk észak-keleti, ugyancsak az udvarról nyílt gádorfalas, kőlépcsős lejáróját. Itt egyszerű ajtókeretének a bontáskor lezuhant felső része is előkerült. Az épülettörmelékből és szemétből álló betöltés kutatásakor kiderült, hogy a háznak e részen még egy további, mélypinceszintje is volt. Ennek feltárása azért volt lehetetlen, mert az épületrész keleti felébe – már a pince feltöltése után – a templom délnyugati belső pillérét alapozták. Az épület délre eső következő terénél viszont nem tudtuk eldönteni, hogy alá volt-e pincézve, s így nem zárható ki kapualjként való értelmezése sem. Keleti falának viszonya a következő, már a déli templomhajófalon kívül feltárt és kelet felé erősebben kiugró épületrészhez nem volt ugyan vitathatlanul tisztázható, úgy vélem, hogy annál nem lehetett korábbi. Sőt a falak alaprajzi elrendezése és kapcsolódása alapján az sem kizárt, hogy a végső formájában tehát háromosztatú ház telkén először épp ez utóbbi, déli épületrész épült meg, mint önálló építmény. Ezt később, tehát a templom építésekor sem bonthatták le, sőt talán már ez idő tájt egy legalább kéttraktusos ház északi részévé vált. Ezt a templomhoz szinte közvetlenül csatlakozó épületet feltételesen a Szent Zsigmond templomhoz kapcsolt prépostság vezetőjének lakóhelyével azonosítjuk *(1., 4., 6. kép)*.[10]

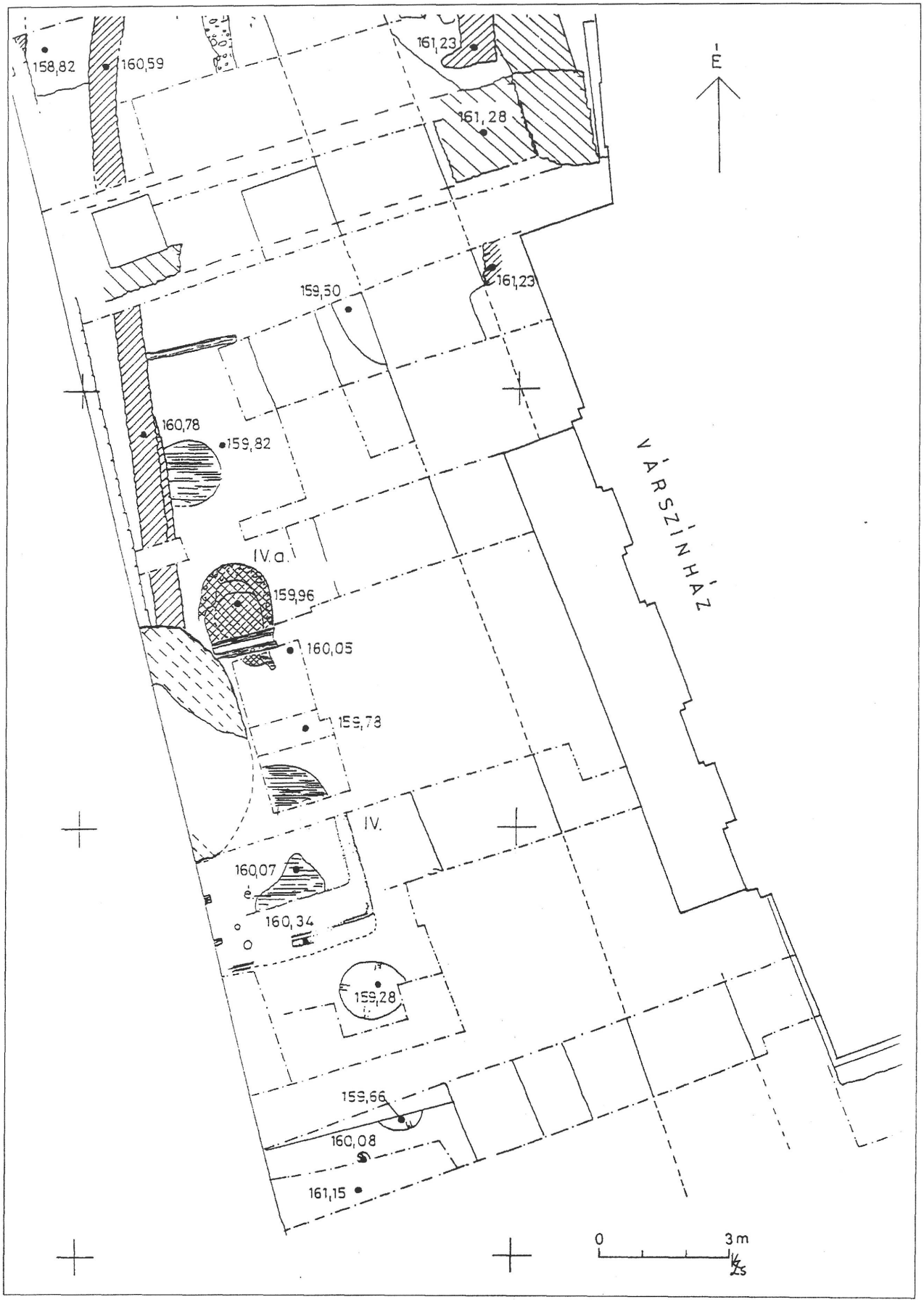
Az utóbb tárgyalt épületrész – talán már a *„préposti ház"* időszakában, tehát utólag kialakított – lejárata a lépcsőmaradványok alapján keletről, az udvar felől nyílt. Ránk maradt pincerésze történetéről annyit állapíthattunk meg, hogy a XVI. század folyamán feltöltötték, majd a déli falát is áttörő falazott aknát ástak bele. A délnyugati

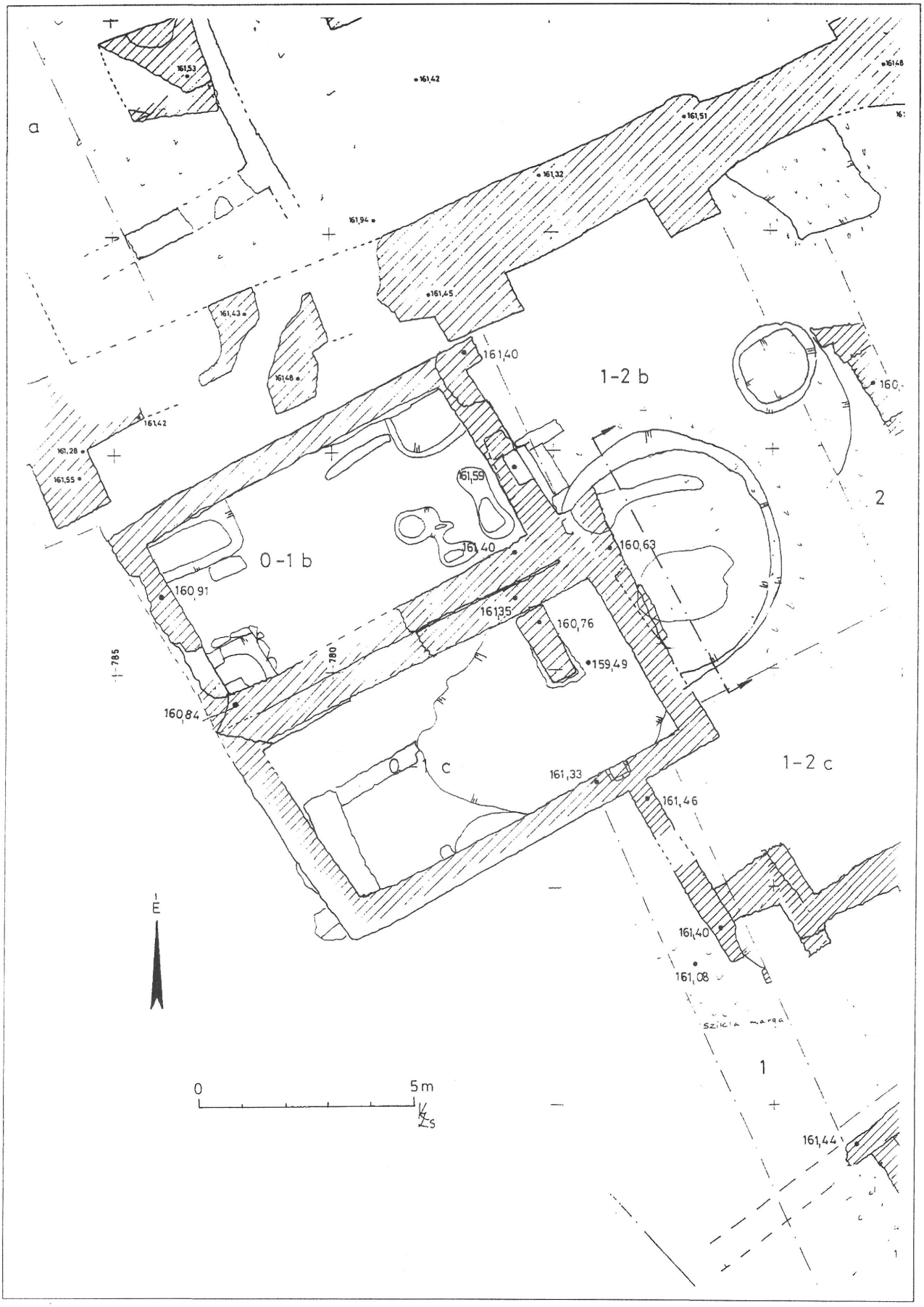
1. kép. Az egykori budai Szent Zsigmond templom és környéke összesítő kutatási alaprajza
(Jelkulcs. a.: faépítmények., b. korai kőépítmények, c. bizonytalan korú kőépítmények, d. 15. századi kőépitmények
Az alaprajz szám- és betűjelei: I-IV. faépítmények , 1-9 kőházak, A: árok, B-D: gödrök) (Kuczogi Zsuzsa rajza)

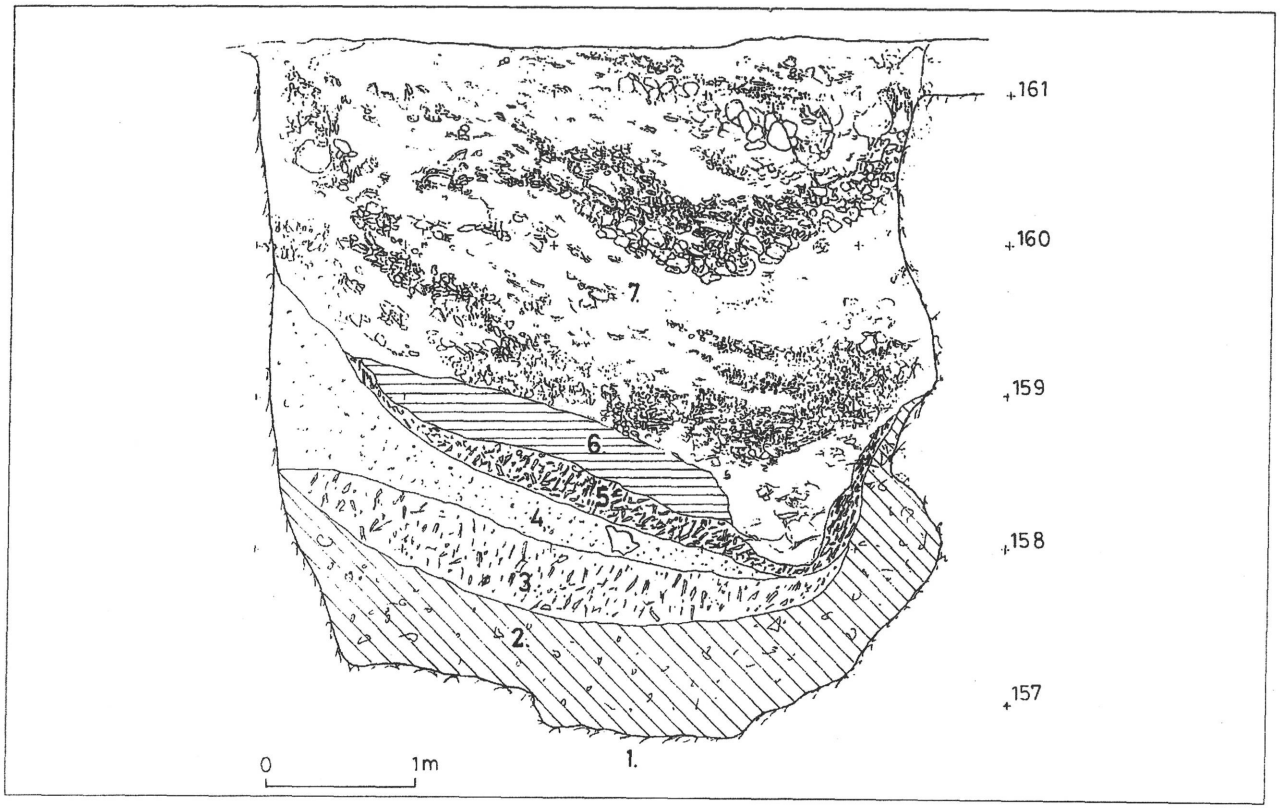
2. kép. Az északi (I. jelű) faépítmények alaprajzi felmérése (1. kősor, 2. fagerenda, 3. cölöplyuk) (Kuczogi Zsuzsa rajza)

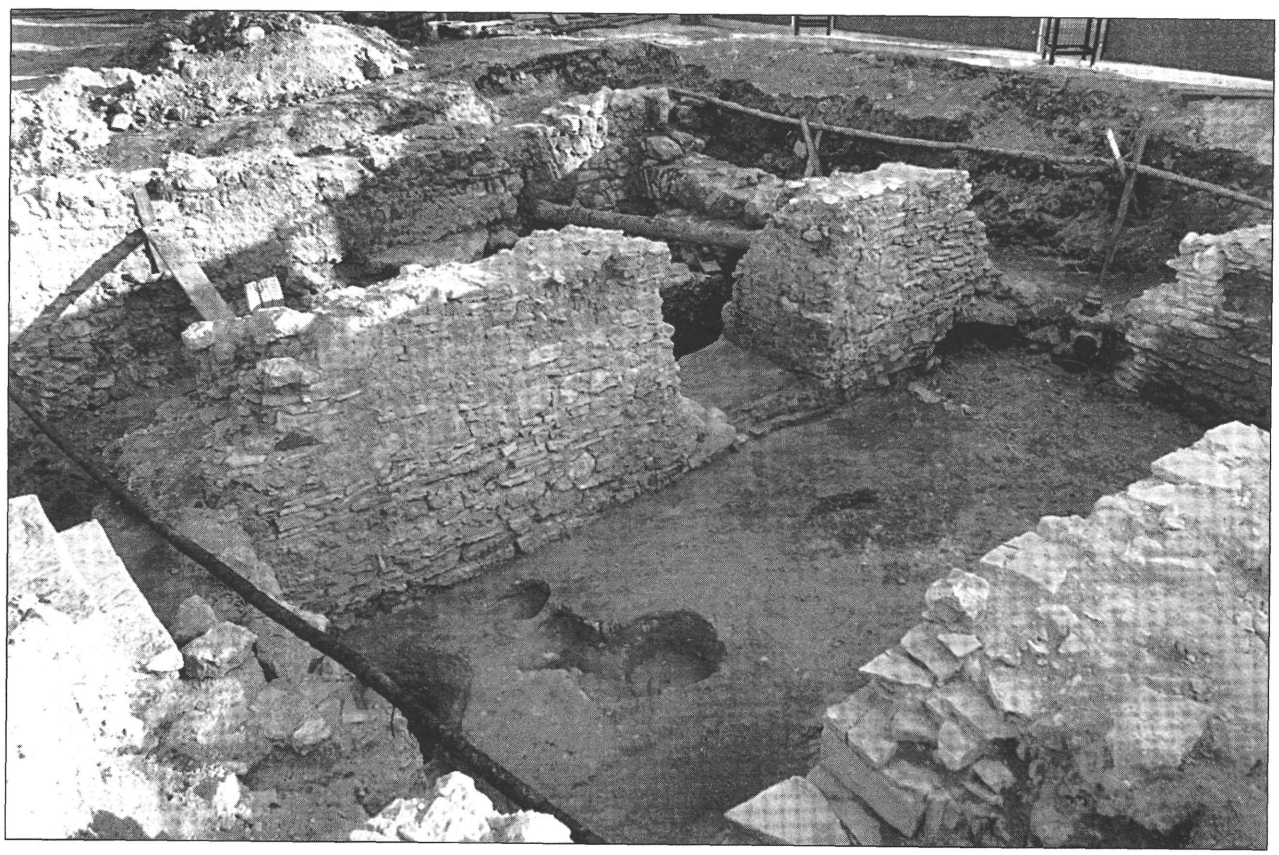
3. kép. A keleti (IV. és IV.a. jelü) faépitmények és környezetük részletes kutatási alaprajza (Kuczogi Zsuzsa rajza)

4. kép. A Szent Zsigmond templomtól délre feltárt épitmények alaprajza a szoborleleteket tartalmazó gödör tanufalának vonalával (Kuczogi Zsuzsa felmérése)

5. kép. A szoborleleteket tartalmazó gödör tanufala nyugati oldalának metszetrajza (1.: márga altalaj, 2.: szürke, agyagos, épülettörmelékes réteg., 3.: hamus, tetőcserepes réteg, 4.: szürke, agyagos, kavicsos réteg, 5.: tetőcserép és épületomladék, 6.: sárga agyag, 7.: köves épülettörmelék) (Vajda József fotogrammetriai felmérése felhasználásával készitette Kuczogi Zsuzsa)

6. kép. Az ún. préposti ház feltárt maradványai ((Bakos Margit felvétele)

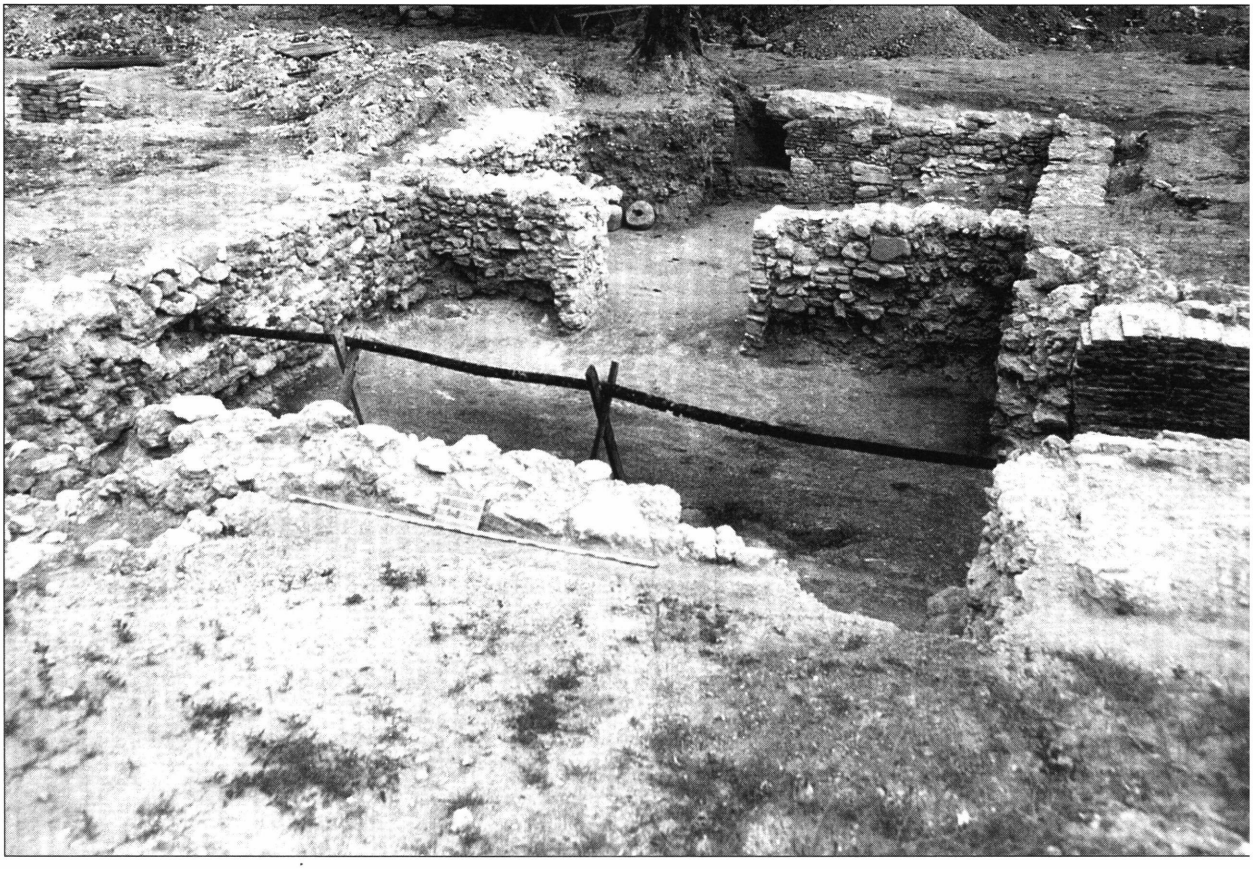
7. kép. A feltárt templommaradványok összképe nyugat felől (Bakos Margit felvétele)

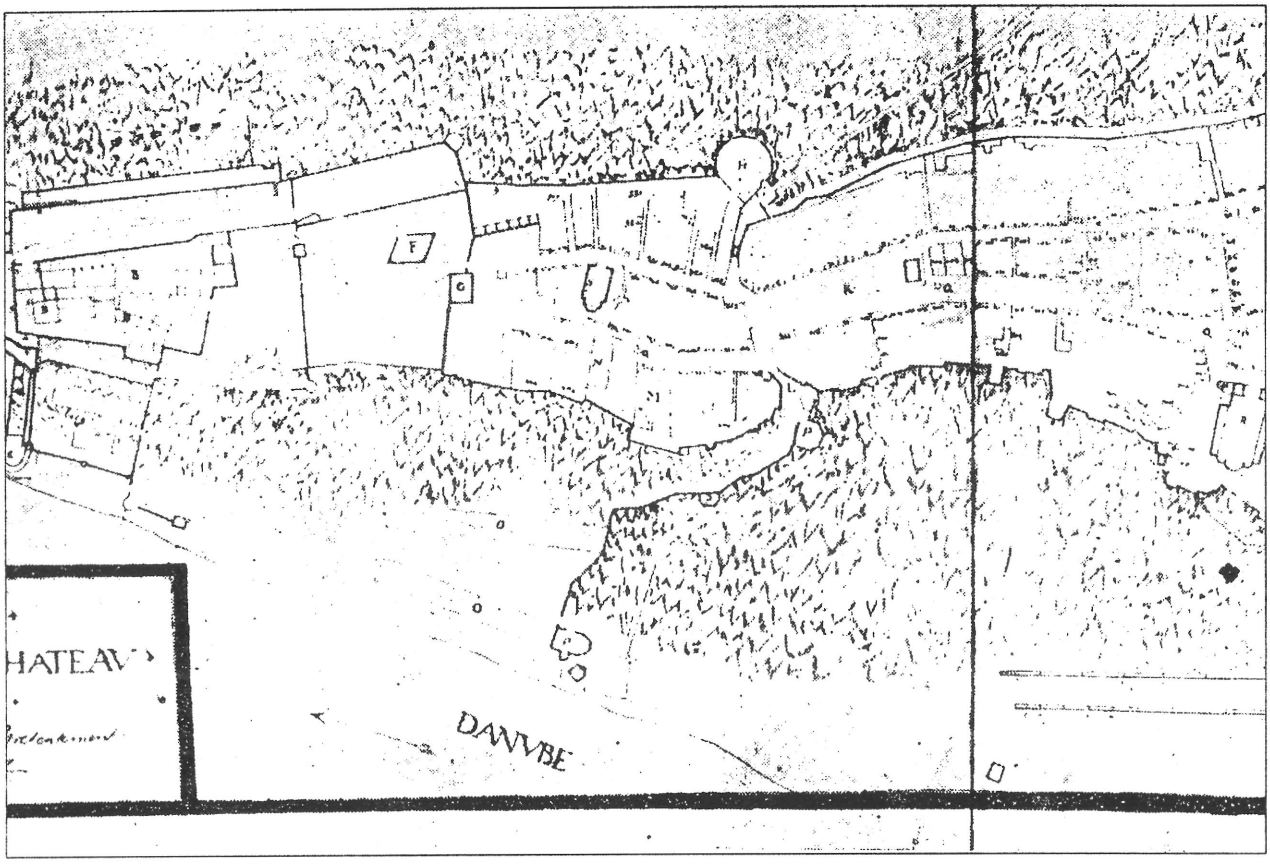
8. kép. A szoborleleteket tartalmazó gödör feltárása a tanufallal (Bakos Margit felvétele)

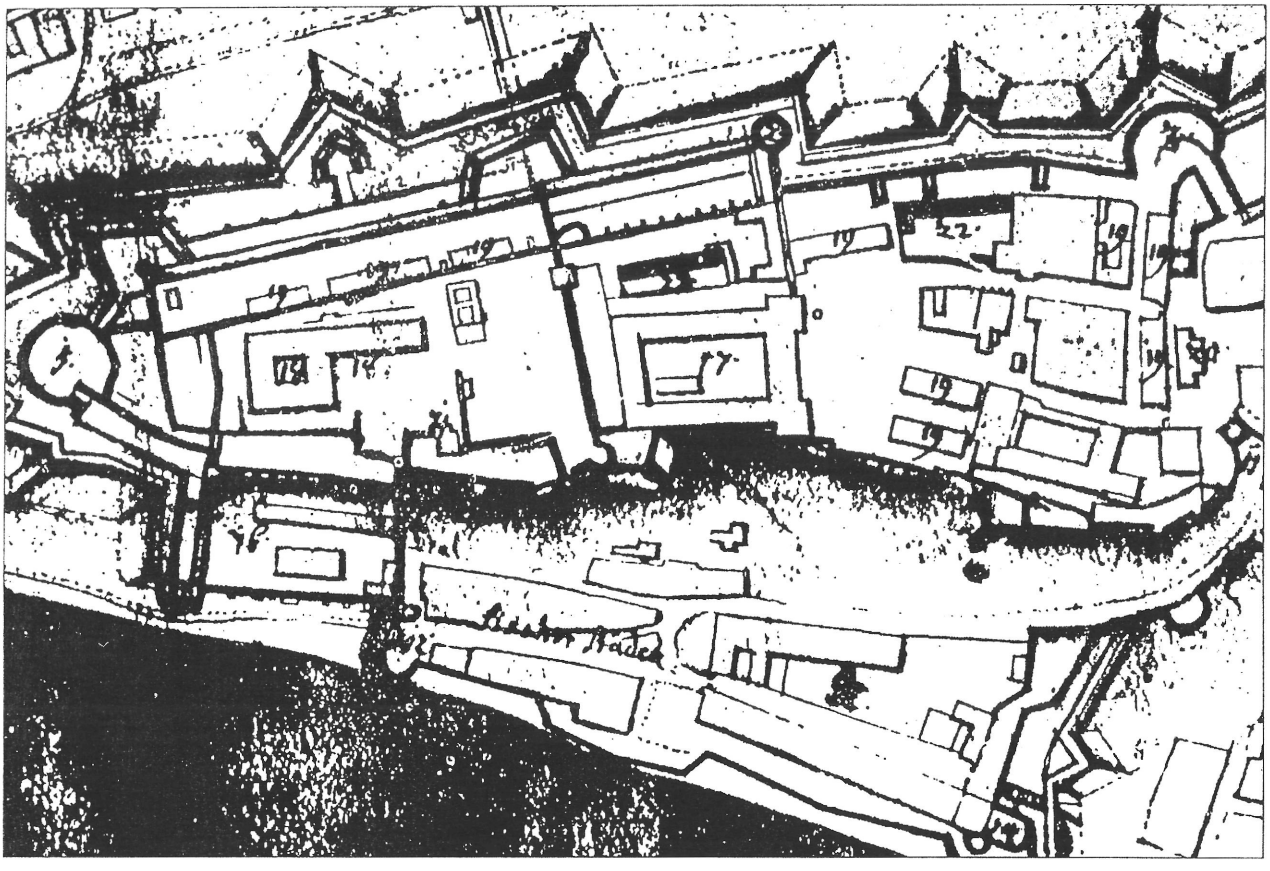
9. kép. A szoborleleteket tartalmazó gödör a teljes feltárás után (Bakos Margit felvétele)

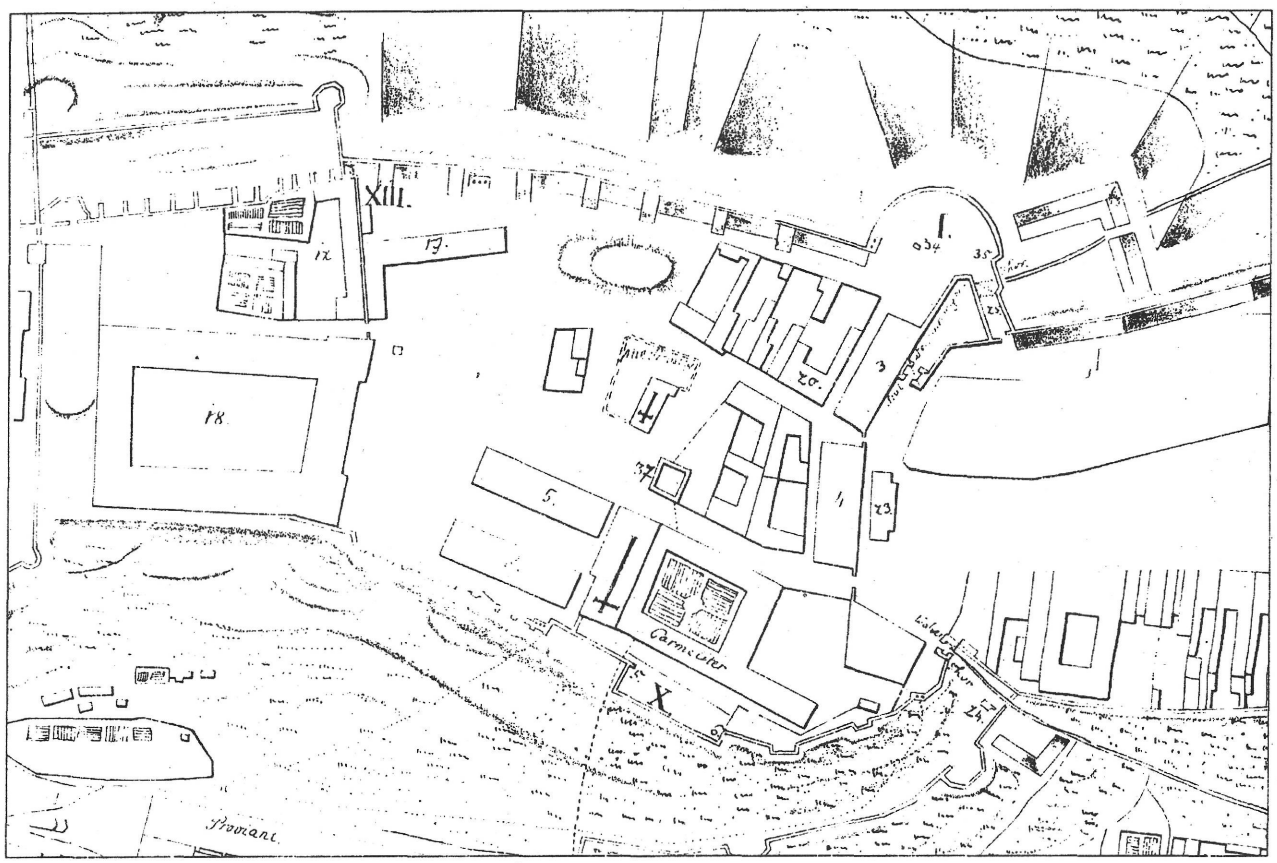
10. kép. A kutatott terület déli részén feltárt (9. jelü) épület maradványai (Bakos Margit felvétele)

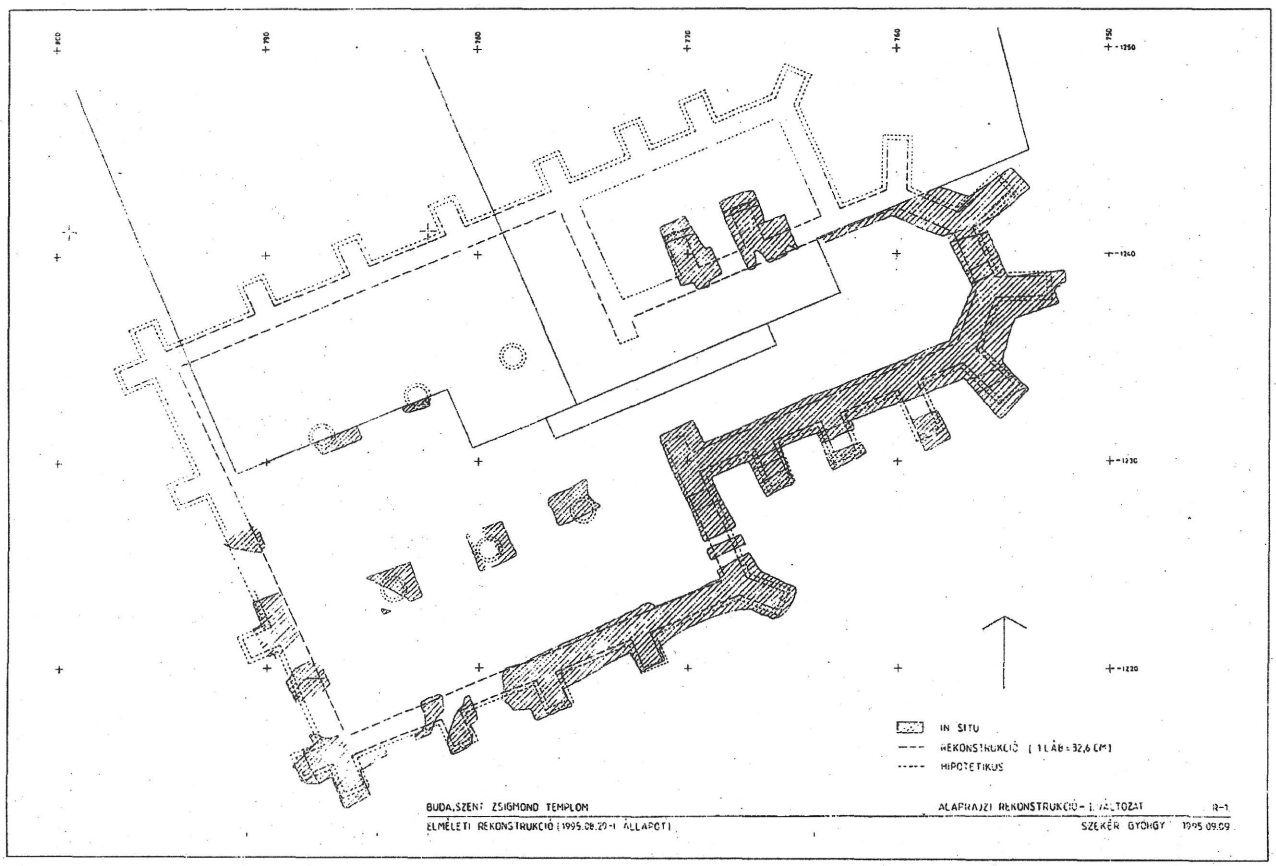
11. kép. Joseph de Hauy 1687. évi térképe

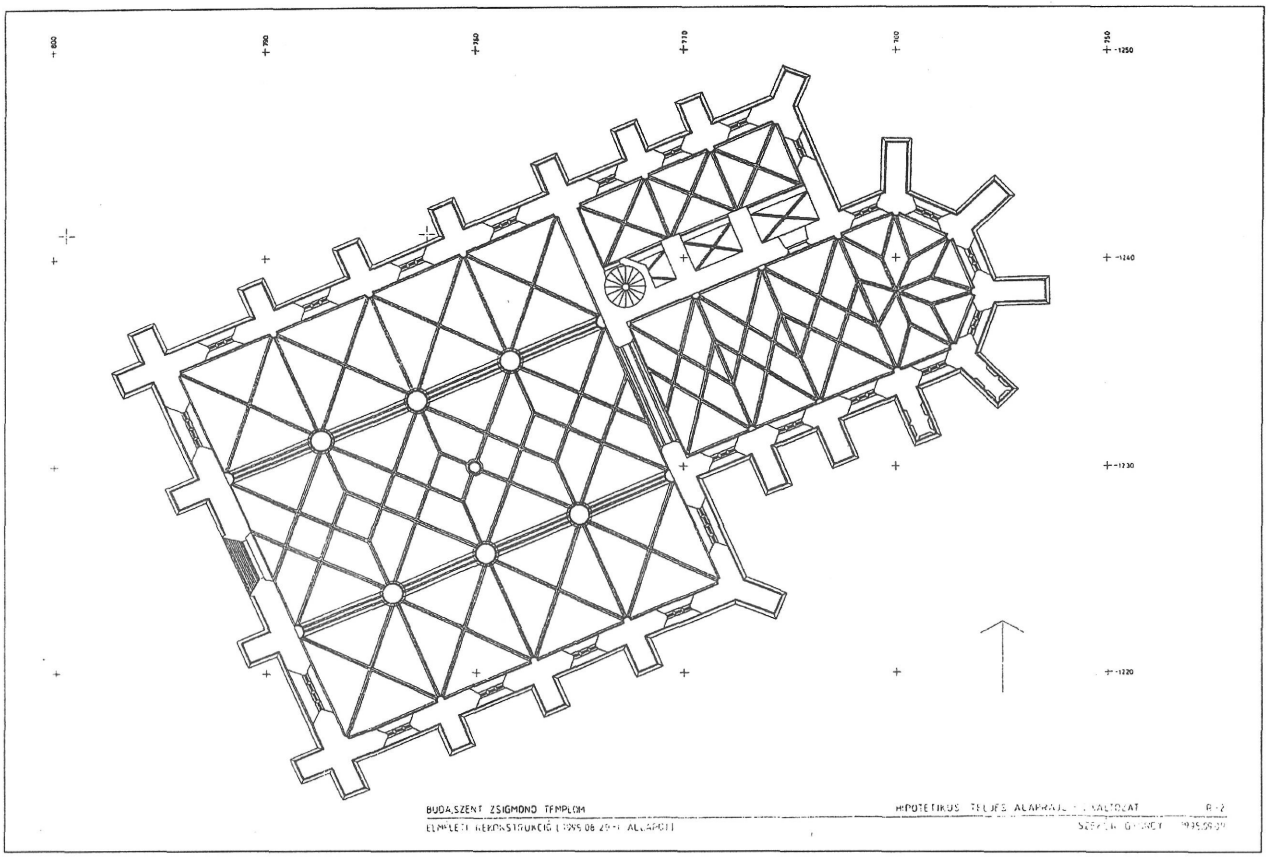
12. kép. Az 1715. évi erõditési térkép

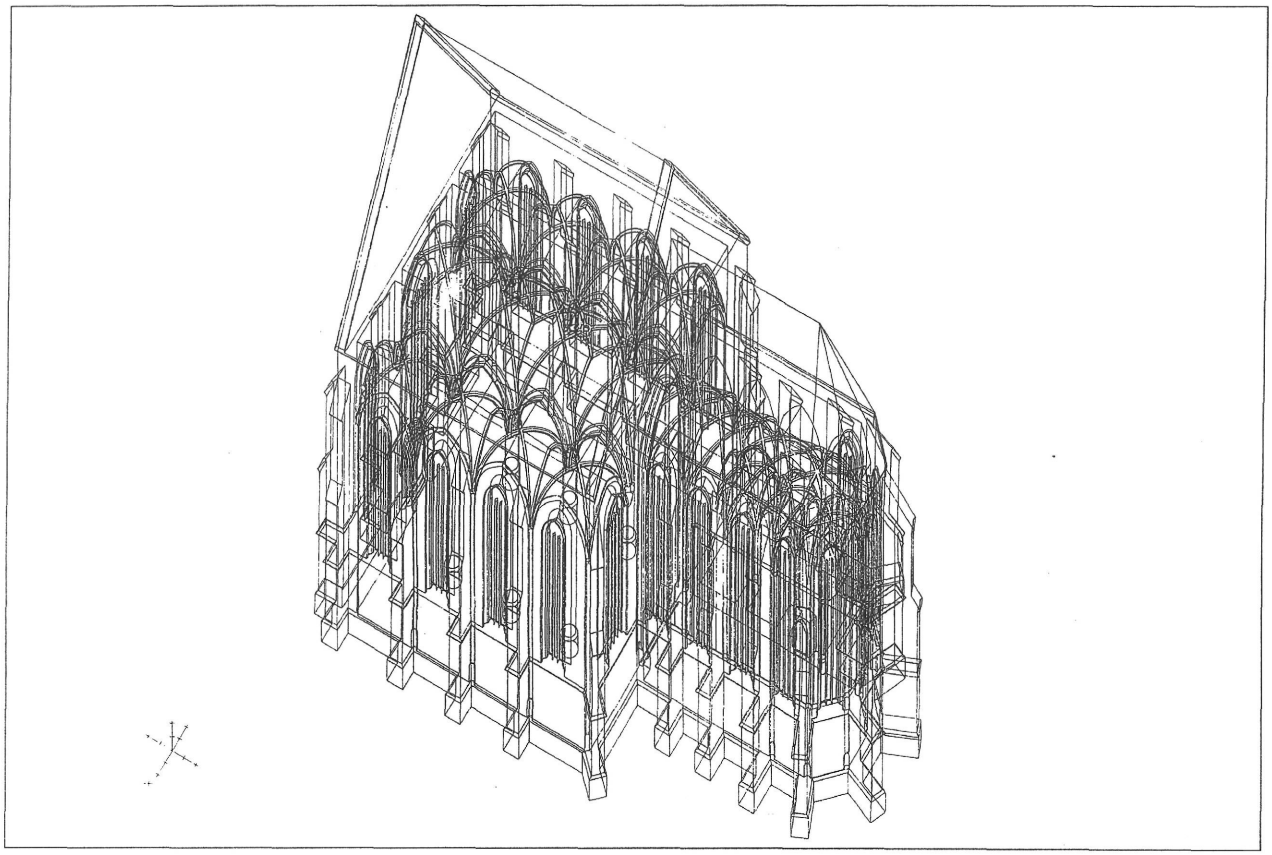
13. kép. Salgari de Salger 1763. évi térképe

14. kép. A Szent Zsigmond templom elméleti rekonstrukciós alaprajza (Szekér György munkája)

15. kép. A Szent Zsigmond templom 15. századi állapotának hipotetikus alaprajza (Szekér György munkája)

16. kép. A Szent Zsigmond templom 15. századi állapotának hipotetikus tömegvázlata (Szekér György munkája)

sarkában feltárt korábbi akna értelmezése nem volt lehetséges, mint ahogy arra vonatkozóan sem nyertünk régészeti adatokat, hogy pontosan mikor épült hozzá délről az újabb, kelet felé egy falvastagsággal hosszabb traktus, melynek tehát önálló északi fala volt. Belőle ugyancsak a pinceszint maradt meg, míg közvetlenül tőle délre nem alakítottak ki pincéket. Az újkori terepszintsüllyesztések miatt így már nem dönthettük el, vajon hozzátartozott-e eredetileg a „préposti házhoz" az itt csupán töredékesen megmaradt néhány, rendszerbe már nem illeszthető falmaradvány. Ez utóbbiak csupán annak köszönhették fennmaradásukat, hogy feltöltésbe alapozták őket *(1. kép)*.

Az újabbnak bizonyult déli traktus pincéjének feltárása ugyanakkor annak mozgalmas történetére derített fényt. A XVI–XVII. században többször is megemelték járószintjét, s ez mindig egy, feltehetően az épület egészét ért pusztulással függött össze. Felül egy átégett vályogtéglarétegre építettek rá egy másodlagosan felhasznált kváderkövekből épült, az északi falat erősítő támpillért. Alatta keleten hatalmas, lezuhant faltömböket bontottunk ki, amelyek értelmezését csak az épülethez keletről kapcsolódó udvarszakasz ásatása tette lehetővé. Itt ugyanis egy hatalmas, *félköríves gödröt* tárhattunk fel, mely szoros kapcsolatban állt az utóbb említett pincerész hasonló mélységű keleti felével *(4. kép)*.

Mivel ezen a részen szinte már közvetlenül a felszín alatt jelentős leletek kerültek elő[11] (szobortöredékek és más kőfaragványok,[12] mázas tetőcserepek, hatalmas mennyiségű átégett vas, főként szeg, olvadt ólom-, üveg-, réz- és bronztárgyak), a kirajzolódó gödör feltárását egy észak-déli irányú tanúfal megtartásával kezdtük, *(8. kép)* mely lehetővé tette a jellegzetes törmelékbetöltés pontos megfigyelését és dokumentálását is. Megállapításaink szerint – melyeket a tanúfal felső részéről készített fotogrammetriai felmérés is alátámasztott *(5. kép)* – a gödör feltöltése egyetlen periódusban történt, mégpedig északi irányból, tehát a Szent Zsigmond templom felől, melynek déli hajófala nyugatról harmadik pillérközében így feltehetően számolhatunk egy bejárati ajtóval.

A feltárás során kiderült, hogy egyrészt a gödör felső részén nem az altalajba, hanem – az előzőekben említett déli falcsonkokhoz hasonlóan – egy XIII–XIV. századi, talán egy egyszerűbb szerkezetű pincét kitöltő betöltésbe mélyült, melynek alját jellegzetes faszéncsík jelezte. Ez utóbbi jelenség magyarázza, hogy a gödör betöltésében számos XIII–XIV. századi lelet is volt. Ez egyúttal kizárja az utóbb tárgyalt déli épülettraktus korai keltezését. Fontos megfigyelésünk volt, hogy ez utóbbi épületrész keleti, a gödörhöz csatlakozó, s már alapozási jellegzetességeket mutató faláról megállapíthattuk, hogy azt legalul utólag áttörték, majd vékony téglafallal ismét elfalazták. *(9. kép)*

Magának a betöltésnek a korát – a kerámia-, üveg- és fémleleteken kívül[13] – elsősorban az innen előkerült 25 db érem tette lehetővé. Ezek többsége ugyan I. Mátyás idejéből való, számunkra azonban a Jagellók veretei a fontosak: II. Ulászló négy biztos verete mellett II. Lajos garasa helyezi 1522 utánra a feltöltés keletkezését, s így a leletek földbe kerülését.[14]

A „préposti ház" keleti felének feltárása során a szoborleleteket tartalmazó gödöréhez hasonló, de azzal nem teljesen egyező betöltést találtunk. Itt inkább magának a háznak az omladékát figyelhettük meg, míg a gödörben egyértelműen az északról közvetlenül szomszédos Szent Zsigmond templomból idehordott anyagot találtuk. Ami e gödör funkcióját és a ház déli traktusával való kapcsolatát illeti, feltételezésem szerint egy *félbehagyott mélypincével* lehet dolgunk. Ennek kialakítását kezdhették meg az udvaron ásott félköríves gödörrel – ebben lett volna később a külső pincelejáró –, ennek alsó részéből bontottak az alapfalat áttörve a háztraktus alá, amelyet ugyanolyan mélységig ki is termeltek. Még mielőtt azonban a födémet, illetve magát a lejárót megépítették volna, bekövetkezett a katasztrófa, mely a templom tetőzetének pusztulását és a belsejében is tomboló tüzet eredményezhette[15], s ugyanakkor erősen megsérülhetett a „préposti ház" is. Emiatt feladhatták a mélypince-építési tervet, s az épületek rendbetétele során a törmeléket az „építési gödörbe" hordták – előtte gondosan elfalazva a keleti kőfal áttörését. Hogy mindez pontosan mikor történt, nem tudjuk, a legvalószínűbbnek az 1529. évi török ostrom tűnik,[16] de egy „helyi" tűz akár 1522–1529 között, akár 1529 után is bekövetkezhetett.[17] A leletanyag mindenesetre nem utal a török korra, s az előzőkben részletezett „rendbetétel" is alig képzelhető el 1541, Buda elfoglalása után.

Ásatásunk arra is feleletet adott, hogy miért csak a déli traktus keleti fele alá tervezhettek mélypincét. A „normál" pince nyugati felében ugyanis két kamraszerű teret határozhattunk meg. Közülük a déli térbe vezetett az utcáról nyíló bejárat, míg az északiból egy újabb, feltehetően korábbi, érdekes módon nyugat felé, azaz az utca alá vezető mélypince indult. Ennek feltárására nem volt módunk, hasonlóan azokhoz a mélypincékhez, amelyeket a templomtól délre eső terület másik *két lakóépületénél* határozhattunk meg. *(4. kép)* Közülük a keletre eső, már az egykori Szent János utcában állt ház falait később kitermelték, építésének idejét így közelebbről nem tudtuk meghatározni. Keleti pincéjét viszont ugyanakkor töltötték fel, mint az ismertetett „szobros gödröt", mely tény arra utal, hogy az előzőekben tárgyalt pusztulás aligha korlátozódhatott csak a templomra és a „préposti házra". Az épület mélypincéje itt is az utca alá, tehát kelet felé vezetett *(1. kép)*. A kutatott területet délről lezáró, egykor háromosztatú, kétpincés harántház középső teréből viszont nyugati irányban ástak – ugyancsak utólag, és valószínűleg egy járószintsüllyesztéssel egy időben – mélypincét. Ez utóbbi ház korára az északi fala alatt feltárt, gazdag XIII–XIV. századi leleteket tartalmazó gödör utalhat. Nyugati, az utcafronton állt, alá nem pincézett egykori terére – az ismertetett terepmódosítások miatt – már csak falcsonkokból következtethettünk.

Bár a templom területén és szűkebb környezetében még néhány további, töredékesen megmaradt épületmaradványt és más jelenséget is feltárhattunk, melyek pontos kiértékelése még várat magára, véleményünk szerint ezek közül egyik sem köthető a településtörténeti kutatás által a környékre lokalizált XIII–XIV. századi zsidónegyedhez, s főleg annak még ismeretlen helyen állt zsinagógájához, s ez áll a tanulmányunk elején ismertetett faépítményekre is. Ezzel szemben – miközben hangsúlyoznunk kell, hogy

e „korai" maradványok nem feltétlenül egyetlen periódus emlékei – inkább az tűnik valószínűnek, hogy a legtöbb feltárt építmény, így az ismertetett nyugati, alápincézett házak is, eredetileg egyszerű lakóépületek voltak. A budai középkori lakóház-építészet kutatása azonban ma még igen távol van attól, hogy tipológiai vagy más ismérvek alapján az építmények pontosabb besorolására vállalkozzon.[18]

Hangsúlyoznunk kell tehát, hogy nem annyira a településtörténeti előzmények, mint inkább a terület topográfiai helyzete – mint említettük, a templom a Várhegy déli felének legmagasabb pontján állt – dönthette el, hogy hol alapította meg Luxemburgi Zsigmond a XV. század első negyedében kialakuló, fővárosi királyi rezidencia fontos tartozékát, a palotája közelében, de mégis a városban emelkedő új, reprezentatív királyi kápolnát.

Mint arról szó esett, az utóbb ismertetett házak pincéit legkésőbb a török hódoltság korában részben feltöltötték, de maguk az épületek még általában használatban maradtak. Erre utalnak a visszafoglalás után készített térképek és jegyzékek, amelyek ugyanakkor a minden bizonnyal dzsámivá alakított Szent Zsigmond templom emlékét is megőrizték. A legpontosabb ábrázolás valószínűleg az 1680 körüli, Marsigli-féle ún. török térképen található[19], de hozzávetőlegesen helyesen ábrázolja a területet és építményeit Haüy 1686. évi rajza is.[20] Ekkor már megkezdődött a későbbi Szent György tér kialakulása, melynek egy következő szakaszát figyelhetjük meg az 1715. évi erődítési térképen.[21] Ekkor már elbontották a legutoljára ismertetett déli, háromosztatú lakóházat – pincéit az ásatási megfigyelések szerint az 1700-as évek gazdag háztartási hulladékával töltötték fel. Viszont úgy tűnik, még állt – legalább romjaiban – az egész templom, sőt a délről szomszédos házba hamarosan a visszaállított prépostság vezetője költözött. Egy újabb, 1763. évi térképen[22] azonban mintha már csak a templom szentélye állna, mellette külön kerítés övezi a „préposti házat". Mindkét utóbbi térkép feltünteti északkeletre a vízművet, amely a templom 1767 utáni bontását[23] követően a legnagyobb kiterjedését elért új tér legkiemelkedőbb épülete volt – amíg a Honvédelmi Minisztérium egyik keleti pincéje építésének áldozatul nem esett.

Összefoglalásképpen meg kell állapítanom, hogy az egykori budai Szent Zsigmond templom feltárása csak azt bizonyíthatta egyértelműen, hogy az itt állt szobrok szorosan kötődnek az 1974. évi szoborlelethez, készítésükre nem kerülhetett sor 1410 előtt, s végül földbe kerülésük az 1520-as évekre tehető. Így a korábban előkerült szobrok eredeti (vagy tervezett) helyének meghatározásához nem szolgáltathatott közvetlen bizonyítékokat. A „szobros gödör" rétegviszonyai és leletanyaga alapján azonban korábbi feltevésemet látom megerősítve, miszerint az 1974. évi szoborlelet feltehetően ugyancsak a XVI. században került földbe, nem függetlenül a palota polgárváros felőli új védővonala kiépítésétől, melynek kezdete épp a Szent Zsigmond-kápolnát ért pusztulás utáni évekre helyezhető.[24]

JEGYZETEK

1. Lásd erre legutóbb HOLL, 79. – A Szent Zsigmond templom délnyugati sarkánál először 1958-ban Nagy Emese végzett kisebb feltárást: GERŐ, 217., KUMOROVITZ, 47. lj., NAGY, 140. A közelben ezután csak a ferences templom részleges kutatására került sor: ALTMANN, 82–87.
2. Az ásatást ekkor mint a Budapesti Történeti Múzeum Középkori Osztályának vezetője irányítottam, munkatársaim Gyuricza Anna, Hanny Erzsébet, Pölös Andrea és Végh András voltak. Utóbbi munkája a Szent Zsigmond templom alaprajzának első rekonstrukciója: VÉGH, 302., 6. ábra., illetve ugyanez színesben: MEDIUM REGNI, 182., 6. ábra – Az eredmények rövid összefoglalása: Feld István–Gyuricza Anna–Hanny Erzsébet–Pölös Andrea–Végh András: I., Szent György tér. A Középkori Osztály munkatársainak ásatásai és leletmentései 1981–1991 között. BudRég 29. 1992, 242–244.
3. A kutatást 1994 május–júniusában még mint a Budapesti Történeti Múzeum munkatársa irányítottam, majd ezt követően dr. Vukov Konstantin miniszteri biztos megbízásából szakértőként vettem benne részt. 1995 júliusától már mint a Miskolci Egyetem adjunktusa az Állami Műemlék-helyreállítási és Restaurálási Központ megbízásából vezettem a munkát s végül 1996-ban a Budapesti Történeti Múzeum volt a megbízóm. Munkatársaim Fülöp András, Gere László, Mester Edit és Simon Zoltán régészek, továbbá Bodó Balázs, Kárpáti Zoltán, Koppány András, Simonyi Erika, Tolnai Gergely, Tomka Gábor és Veres Szilvia régészhallgatók voltak, a műszaki vezetői feladatokat Paál József építészmérnök látta el. Lelkes munkájukért mindegyiküknek köszönettel tartozom, s hasonlóan Szamkó Katalinnak, aki mint a Szent György tér helyreállítása Ideiglenes Titkársága vezetője elévülhetetlen érdemeket szerzett a kutatás körüli bonyodalmak levezénylésében.
4. Az ásatás során előkerült szoborleletek és épületfaragványok feldolgozására Buzás Gergelyt kértem fel. Ő írta le az elsőként előkerült és kiállított női fejtöredéket a Magyar Nemzeti Galéria katalógusában: BUZÁS, 1994, 281., IV–55. Munkájának első átfogó eredményei a Budapesti Történeti Múzeum Budapesten kívül Debrecenben, Szegeden és Győrött is bemutatott kiállításához készített kis katalógusban voltak olvashatók, ahol a feltárás eredményeit is összefoglalták a szerzők: A budavári Szent Zsigmond templom és gótikus szobrai. Kiállítási katalógus. Szerk. Buzás Gergely és Feld István, h. n. 1996. (A kiállítás és a katalógus kritikája: Mikó Árpád: A budavári Szent Zsigmond templom és gótikus szobrai. Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban. 1996. szeptember 11–november 8. MSZ 1996/2. 63–70. Itt kell megjegyeznem, hogy a recenzens helyesen érzékelte, a katalógus valóban túlságosan sietve készült – mégpedig az ásatók saját pénzéből –, hogy az 1996. őszi tudományos konferencián már hozzáférhető legyen.) A faragványanyag részletes feldolgozása a jelen kötetben olvasható, hasonlóan Veres Szilvia és Mester Edit tanulmányaihoz, akik a szobortöredékek kísérőleletei közül a cserépedények és az üvegleletek feldolgozására vállalkoztak. A fémleletek értékelését – a restaurálás és az anyagvizsgálatok lezárulása után – Gere László és Fülöp András végzik el. Az ásatási terület középkori településtörténetét és további középkori leletanyagát Kárpáti Zoltán, a leletek többségét alkotó török anyagot Gerelyes Ibolya, Koppány András, Pölös Andrea, Tomka Gábor és Világos Gábor dolgozza fel. Az őskori emlékanyaggal Hanny Erzsébet foglalkozik. A Szent Zsigmond templom alaprajzi és tömegrekonstrukciójának néhány lehetséges változatát felkérésemre Szekér György készítette el, l. e cikk 14–16. képét. Ugyanő a maradványok bemutatása kapcsán röviden összefoglalta az építésztervező számára a rekonstrukcióval kapcsolatos álláspontját. Szakvéleményét szives hozzájárulásával az alábbiakban közlöm: *„Az 1988–96 között végzett régészeti feltárások nyomán napvilágra kerültek az egykori Szent Zsigmond templom maradványai. A terület XIX. század elején történt rendezése során a két egykori utca közé eső s a Várhegy természetes gerincét képező magasabb középrészen szintsüllyesztést végeztek. A kialakított új térszint mindenütt a középkori járószintek alatt húzódik, a még megmaradt felmenő falakat is mindenütt visszabontották,*

ezért kizárólag csak az alapfalak őrződtek meg napjainkra. Az eddigi feltárások alapján azonban kirajzolódik a templom alaprajzi rendszere, eszerint az épület négyzetes alaprajzú hosszházát három pillérpár osztotta három hajóra és négy szakaszra. A hosszházhoz keletről négyszakaszos, egyhajós, nyújtott s a nyolcszög oldalaival záródó szentély csatlakozott, északi oldalán sekrestyével. A sarokat és a hosszoldalak szakaszhatárait különböző kiülésű támpillérek erősítették, a hosszház délkeleti sarkán és a szentélyzáradék sarkain a támpillérek átlós helyzetűek voltak, a hajó délnyugati sarkán ettől eltérően két, alaprajzi értelemben egymásra merőleges, a falak vonalát folytató támpillér épült. A szentély északi falát a déli oldal három támpillérének megfelelően két támpillér és a keleti helyén a sekrestye keleti fala erősítette. A szentély és a sekrestye sarkán további, szabálytalan alaprajzú térrész épült, melynek értelmezése nem volt lehetséges. További feltárások tisztázhatják még a hosszház északi oldalán várható újabb épületrészeket (Bánffy-kápolna, torony?). Az egykori épület építészeti faragványaiból csekély számú töredék (mérmű, párkány, rekesztőfalelemek) őrződött meg. A feltárt alapfalmaradványok és az ismert néhány építészeti részlet alapján a kutatás jelenlegi fokán biztonsággal csak a templomépület alaprajzi rekonstrukciója kísérelhető meg. Az ismert alapfalak méretösszefüggései alapján valószínűsíthető, hogy a templom építése során használt alapegység a »láb« (kb. 32,6 cm), illetve az ebből képzett »öl« (kb. 10 láb=326 cm) és a »kettős lépés« (kb. 6 láb=195,6 cm) volt. Ezen egységek használatával jól rászerkeszthető az alapfalakra az egykori épület alaprajza (14. kép), kiindulva a hosszháznégyszög feltételezett szabályos négyzetes 60x60 láb méretű egykori belméretéből (megkülönböztetve az in situ, a rekonstruktív és a hipotetikus részeket). Az egykori térformálásra, a részletek kialakítására csak feltételezéseink lehetnek, az épület egykori gazdag, a királyi donációhoz méltó kialakításának jellegét érzékelteti az elképzelt teljes hipotetikus rekonstrukció (15–16. kép). A maradványok bemutatásának elméleti alapjai vonatkozásában elsődleges szempontok a hitelesség, a védelem és az igényes építészeti megformálás. A feltárt maradványok, mivel azok kizárólag csak alapfalak, nem tükrözik hitelesen az eredeti épület alakját, formáját – bemutatásuk esetén nem az épületet, hanem az építési technológia egy fázisát dokumentálnánk. Az alapfalak bemutatásánál kulcskérdés azok védelme. Védő ráfalazás esetén túl annak műszaki problémáin (a régi és az új falazat eltérő minősége miatt a gyengébb anyag kifagyásával számolhatunk), az új falazatok és a szintfeltöltések szükséges mértéke miatt az esetleg dokumentatív értékkel bíró eredeti anyagból alig maradna látható, s mint ilyen csak »helymegjelölés« lenne. Ebben az esetben viszont a hitelességet a rendeltetés, a használat, a környezet, a fekvés és a szellem biztosíthatja. Úgy kell tehát »megjelölni« a helyet, hogy az az eredeti épületre utaljon, ez pedig az ilyen mértékű pusztulás esetén az eredeti térformálásra utaló felmenő falak által kirajzolt alaprajzzal hiteles csak. (pl. Vésztő–Mágori-domb, Csolt nemzetség monostora vagy Somogyvár, bencés apátság), míg az alapozás járószint fölé való emelése hamis térképzetet kelt, mert a falak vastagabbak, a közöttük adódó tér szűkebb (pl. Óbuda, klarissza-romok). A Szent Zsigmond templom maradványainál azonban a XIX. század elején végzett szintsüllyesztés miatt az eredeti járószintet sem lehet meghatározni, ezért ez a »helymegjelölés« csak felidéző jellegű lehet, függetlenítve az alapfalaktól. Megfelelő megoldás a maradványokat lefedő védőépület építése, mely elképzelhető a térszintet képező sík »födémként« vagy teljes épületként, és ezen vagy ebben formai vagy tartalmi utalással történhet a helymegjelölő felidézés. A környék végleges rendezési tervének elkészülte előtt e megoldásoknak még korai lenne elébe menni. Az ideiglenes védelmet céljául kitűző első terv szándéka szerint biztosítani kívánja a helymegjelölést, felidézést már a végleges állapot elkészülte előtt. Ezért az alapfalmaradványokra azokat elfedő térszintfeltöltés kerül, melynek felszínén az alapfalaktól függetlenül formai utalásokkal kirajzolható az egykori tényleges térviszonyokat felidéző rekonstruktív alaprajz. Ugyanakkor egyes épületrészeknél didaktikus módon az egykori felmenő falakra utaló, de eltérő anyagú és formájú kiemelésekkel az egykori térviszonyokat is lehet töredékesen jelezni."

5. Hasonló természetes törésvonalakra a Várhegy déli részén: SEITL, 174–275.
6. L. minderre Kárpáti Zoltán: A budapesti Szent György tér középkori története a Szent György prépostság alapításáig. Egyetemi szakdolgozat, kézirat az ELTE Régészeti Intézete Könyvtárában. Bp., 1998; FELD–KÁRPÁTI, megjelenés alatt, illetve LÓCSY, 220.
7. A templomra vonatkozó történeti adatokra: KUMOROVITZ, 109–149., valamint Székely György, Kubinyi András és Végh András jelen kötetben olvasható munkái.
8. JANKOVICH; l. még erre NAGY, 132–133.
9. Sajnos ez a terepszintsüllyesztés még az 1996-ban megépített új útburkolatok kialakításakor is folytatódott, sőt majdnem a templom északi, kissé magasabban megmaradt alapfalait is visszabontották. Kérdés, hogy az 1997-ben befejezett, de ideiglenesnek szánt bemutatást – mely lényegében a Szekér György által elkészített, s az előzőkben a 4. jegyzetben tárgyalt alaprajzi rekonstrukció rávetítése a visszatemetett falakra – milyen megoldás fogja követni.
10. A terület kutatási eredményeinek – részben a korlátozott lehetőségekből adódó – eltérő értékelésére l. Kárpáti Zoltán 6. jegyzetben idézett munkáját.
11. Itt találtuk meg, alig 15–20 cm-es mélységben a Magyar Nemzeti Galéria 1994. évi kiállításán elsőként bemutatott női fejet, vö. 4. jegyzet. – Mindez arra utal, hogy az előzőekben említett szintsüllyesztések során faragványokat is elhordhattak e területről.
12. Részletes közzétételük Buzás Gergely e kötetben lévő tanulmányában.
13. L. Veres Szilvia és Mester Edit tanulmányait e kötetben.
14. Az érmek meghatározását V. Székely Györgynek köszönöm. A pénzek közül két darab feltehetően még a „préposti ház" előzményéhez köthető XIII–XIV. századi veret, Zsigmond és I. Ulászló 2-2 éremmel képviselt, Mátyás 9 darab verettel, két madonnás denár Mátyás és II. Ulászló korához egyaránt kötehető. A négy biztos II. Ulászló- és az egyetlen II. Lajos-veret mellett még három, közelebbről meghatározhatatlan érmet tartalmazott az anyag.
    Az éremleletek részletes ismertetése:
    1. 1–2/B. szelv. DNy-i sarok 1994. 06.13., meghatározhatatlan XV–XVI. századi denár töredékei (megsemmisült).
    2. 1–2/B. szelv. –30–40 cm, 1994. 06. 20. Magyaro., I. Mátyás (1458–1490), madonnás denár CNH II., 239A, HUSZÁR, 719. K–P. (1482–1486).
    3. uott. Magyaro., II. Ulászló (1490–1516), denár CNH II., 277–278A, HUSZÁR, 811. K–H. 1507.
    4. 1–2/B. szelv. ÉK-i sarok, –55 cm, 1995. 07. 23. Magyaro., I. Mátyás (1458–1490), denár CNH 235A, HUSZÁR, 717. K– címer felett K (1468–1470).
    5. 1–2/B. szelv. DNy-i negyed, 1995. 07. 24. Magyaro., I. Mátyás (1458–1490), denár CNH 239A, HUSZÁR, 719. K–V/A. (1482–1486).
    6. 1–2/B. szelv. É-i negyed, 1995. 07. 24. Cseho., II. Ulászló (1471–1516), cseh Weisspfenning, é. n.
    7. 1–2/B. szelv. DNy-i negyed, É-i rész, 1995. 07. 24. Magyaro., Zsigmond (1387–1437), denár CNH II., 125A, HUSZÁR, 580. jegy?
    8. 1–2/B. szelv., DNy-i negyed, É-i rész, 1995. 07. 02. Magyaro., II. Ulászló (1490–1516), denár, CNH II., 272. B, HUSZÁR, 807. K–h (1500–1502).
    9. 1–2/B. szelv. DNy-i negyed, –110, 1995. 07. 30. Magyaro., I. Mátyás (1458–1490) denár, CNH II., 227., HUSZÁR, 710., vj? (1465).
    10. uott. Magyaro., I. Mátyás (1458–1490), denár CNH II., 235A, HUSZÁR, 717. K–címer (1468–1470).
    11. 1–2/B. szelv., DNy-i sarka, –140 cm, 1995. 07. 31. Magyaro. I. Ulászló (1440–1444), denár, CNH II., 149A, HUSZÁR, 598. vj? (1440).
    12. 1–2/B. szelv., DNy-i rész, –160 cm, 1995. 08. 03. Magyaro., I. Mátyás (1458–1490), denár, CNH II., 239A., HUSZÁR, 719., K–V/A (1482–1486).
    13. 1–2/B. szelv., –200, 1995. 08. 03. Magyaro., I. Mátyás (1458–1490), denár CNH II., 232., HUSZÁR, 722. K–P (?) (1489–1490).
    14. 1–2/B. DK-i rész, –130 cm, 1995. 08. 02. Magyaro., I. Ulászló (1440–1444), denár, CNH 145A, HUSZÁR, 607. rézhamisítvány vj? (1442 k.).

15. I–2/B. DNy-i rész, 1995. 08. 21. Meghatározhatatlan középkori (?)pénz.
16. I–2/B. DNy-i rész, –180 cm, 1995. 08. 22. Magyaro., II. Lajos (1516–1526), garas, CNH II., 199., HUSZÁR, 840. L–K 1522.
17. I–2/B. DNy-i rész, –2 m, 1995. 08. 23. Magyaro., II. Ulászló (1490–1516), obulus, CNH II., 283., HUSZÁR, 819. K–H. (1500–1502).
18. I–2/B. K-i rész, –210–260, 1995. 11. 27. Nürnbergi zseton.
19. I–2/B. 1996. 07. 01. Magyaro., I. Mátyás (1458–1490), denár, CNH II., 219., HUSZÁR, 708. B–S (1464).
20. I–2/B. 1996. 07. 03. Magyaro., I. Mátyás (1458–1490), denár CNH II., 217., HUSZÁR, 699. B–S (1458–1460).
21. I–2/B. 1996. 07. 02. Csehország, II. Vencel (1278–1305), garas, é. n.
22. I–2/B. 1996. 07. 05. Ausztria, Szép Frigyes (1324–1330), denár, LWCHIN, 110., KOCH, 216. Wien.
23. I–2/B. tanúfal, 1995. 09. 25. Magyaro., madonnás denár, I. Mátyás–II. Ulászló kora, vj.?
24. I–2/B tanúfal, 1995. 09. 25. Magyaro., madonnás denár, I. Mátyás–II. Ulászló kora, vj.?
25. I–2/B. 1996. 07. 04. Magyaro., Zsigmond (1387–1437), quarting, CNH II., 129., HUSZÁR, 568. vj? (1430–1437).

15. A leletek nem utalnak arra, hogy beszakadtak volna a boltozatok vagy megsérültek volna az épület ablakai-ajtói, így a templomot egy rendbetétel után bizonyára továbbra is használhatták.
16. Gerevich László ezzel hozza összefüggésbe az 1974-ben feltárt szoborlelet földbe kerülését: GEREVICH, 169–170.
17. Így természetesen az is elképzelhető, hogy – mint Mikó Árpád feltételezi a 4. jegyzetben említett kritikájában – a pusztulás 1526-ra helyezhető, amikor Szulejmán szultán Budát odahagyva felgyújtotta a várost.
18. L. minderre a Végh András e kötetben olvasható tanulmányában felvetett hipotézist.
19. VERESS, 103–170. A Bolognai Biblioteca dell' Universitában őrzött térkép nem túl jó minőségű reprodukciója és leírása a 135., ill. 143–148. oldalakon.
20. Joseph de Haüy: Plan de la ville et chateau de Buda. Wien, Staatsarchiv. Fasc. 73/II. Nr. 25.
21. A budavári palota erődítési tervei, 1715. Wien, Hofkriegsrath Exp. 1715. April 429. Nr.
22. Xav. Salgari de Salger: Rapportsplan von der Festung Ofen, 1763. Wien, Kriegsarchiv, C.V. No. 11. – A terület XVII–XVIII. századi térképeire l. CZAGÁNY, 152.
23. A templom pusztulására l. NAGY, 133., l. jegyzetben i.m. 133.
24. FELD, 223–230. Álláspontom Buzás Gergely válasza (A budai gótikus szoborleletről. Valóság 4., 1993, 89–97.) ellenére sem módosult. Így továbbra sem meggyőző számomra a két, egymástól élesen elkülöníthető rétegről alkotott hipotézise, s nem látok elegendő indokot arra sem, hogy egy – utcasorban álló – lakóház XV. század közepi (feltételezett) átalakítása során épp egy kőfaragóműhely odahordott anyagával alakítsanak ki egy új (?) járószintet. Ezzel szemben kutatótársam azon korábbi megfogalmazásával értek egyet, miszerint „sajnos a leletanyag teljes feldolgozása, illetve a régészeti metszetek közlése nélkül ezek a lelőhelyek önmagukban értékelhetetlenek" (BUZÁS 1992., 169., 10. jegyzet). Mindaddig, míg erre nem kerül sor – azaz, míg ki nem derül, mi használható és mi nem, mi hiteles és mi megbízhatatlan a Zolnay-féle hagyatékból –, aligha láthatunk tisztán e kérdésben. Csak a teljes dokumentáció és teljes leletanyag adhat hiteles képet, enélkül a pénzleletek jelen kötetben örvendetes módon megtörténő közzététele – Bodor Imre tanulmánya – sem zárhatja le a vitát, elég utalni csupán az ún. IV., vagy konzolos helyiségben talált II. Lajos-obulusra. – Minderről legújabban, az északi zárófal kérdéskörének érintésével: HOLL, 90–91.

IRODALOMJEGYZÉK

ALTMANN=ALTMANN Júlia: Előzetes jelentés a budavári ferences templom kutatásáról. ArchÉrt 100., 1973, 82–87.

BUZÁS, 1992=BUZÁS Gergely: Hozzászólás a budai királyi vár északi előudvarának, főbejáratának és a Zsigmond-palota rekonstrukciójának kérdéseihez. Műemlékvédelem 36., 1992, 160–170.

BUZÁS, 1994=BUZÁS Gergely : Női fej. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Szerk. Mihó Árpád és Takács Imre Bp., 1994, 281.

CNH=RÉTHY László: Corpus Nummorum Hungariae. Magyar egyetemes éremtár 2. Bp., 1907.

CZAGÁNY István: A budai palota és a Szent György tér épületei. Bp., 1966.

FELD=FELD István: Megjegyzések a „második budai vitához". Műemlékvédelem 36., 1992, 223–230.

FELD–KÁRPÁTI=FELD, István–KÁRPÁTI, Zoltán: Häuser und Parzellen der mittelalterlichen Stadt Buda in der Umgebung der Hl. Sigismund-Kirche. In: Házak, háztömbök, terek, utcák a középkori városokban. Megjelenés alatt a VAH sorozatban.

GEREVICH=GEREVICH László: A budai vár Zsigmond korában. In: Művészet Zsigmond király korában. 1387–1437. Bp. 1987. 2. Katalógus, 169–170.

GERŐ=GERŐ Győző: Hol állott a budai Kücsük dzsámi? BudRég 19., 1959, 215–220.

HOLL=HOLL Imre: A budai palota középkori építéstörténetének kérdései. BudRég 31., 1997, 79–100.

HUSZÁR=HUSZÁR Lajos: Münzkatalog Ungarns von 1000 bis heute. Bp., 1979.

JANKOVICH=JANKOVICH Miklós: Budán felfedezett sírbolt, mellyben hihetőleg Katalin, Mátyás Király első hitvesének és Podiebrad György leányának teteme találtatott. Pesten, 1827.

KOCH=KOCH, Bernhard: Der Wiener Pfenning. Wien, 1983.

KUMOROVITZ=KUMOROVITZ L. Bernát: A budai várkápolna és a Szent Zsigmond prépostság történetéhez. TBM 15., 1963, 109–149.

LÓCSY=LÓCSY Erzsébet: Adatok a budai várnegyed XIII. századi beépítéséhez. BudRég 22., 1971, 209–222.

LWCHIN=LWCHIN, Arnold von Ebengreuth: Wiener Münzwesen im Mittelalter. Wien–Leipzig, 1913.

MEDIUM REGNI=Medium regni. Középkori magyar királyi székhelyek. Altmann Júlia–Biczó Piroska–Buzás Gergely–Horváth István–Kovács Annamária–Siklósi Gyula–Végh András. Bp., 1996.

NAGY=NAGY Emese: Jankovich Miklós régészeti és műemléki tevékenysége. In: Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772–1846). Tanulmányok. Szerk. Belitska-Scholtz Hedvig. MűF 17., Bp., 1985.

SEITL=SEITL Kornél: A vári ásatások néhány műszaki vonatkozású kérdése. ArchÉrt 1952, 174–275.

VÉGH=VÉGH András: Topographie und Architektur der Stadt Buda im Spätmittel alter In: Budapest im Mittelalter. Braunschweig, 1996, 292–314.

VERESS=VERESS Endre: Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd olasz hadi mérnök jelentése és térképei Buda vár 1684–1686-iki ostromáról, visszafoglalásáról és helyrajzáról. BudRég 9., 1906, 103–170.

BUZÁS GERGELY

A BUDAI SZENT ZSIGMOND TEMPLOM KŐFARAGVÁNYAI

Az 1974-ben Zolnay László által feltárt budai gótikus szobrok lelőkörülményeiről az utóbbi években kisebb szakmai vita alakult ki.[1] A budai vár újabb kutatásai során ugyanis egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a vár északi előudvarát, a szobrok lelőhelyét, csak a XVI. század első felében határolták le a várostól egy fallal, és csatolták ezáltal a várhoz.[2] Ha pedig a szobrok, amint Zolnay László állította, a XV. század közepén kerültek földbe,[3] az esetben eltemetési helyük ekkor még nem képezte a királyi vár részét, hanem egy városi házhoz tartozott. Ezen meggondolások révén vetettem fel 1992-ben, hogy a szobrok talán nem is a királyi palota számára készültek, hanem – legalábbis egy részüket – a lelőhelyhez közel álló Szent Zsigmond templomba szánták.[4] Ezt a feltételezést akkor még semmi sem támasztotta alá, legfeljebb csak reménykedni lehetett benne, hogy a Szent Zsigmond templom akkoriban induló ásatásai felszínre hoznak majd olyan szobortöredékeket, amelyek alátámasztják vagy cáfolják elméletemet. 1994–95-ben azután ez is bekövetkezett. A templom déli oldalánál Feld István egy gödröt tárt fel, amelyet teljes egészében a templom berendezésének és tetőzetének, egy XVI. század eleji ostrom okozta sérülések után kiszórt törmeléke töltött ki. Ebből százszámra kerültek elő olyan kőfaragványok, amelyek hiteles képet nyújtanak a templom eredeti berendezéséről és szobordíszéről.[5]

A gödör leletei között több mint 260 darab kőszobortöredék volt. Ezek több, különböző méretű alakhoz tartoztak. Mindegyik figurát még az elföldelés előtt darabokra törték, némelyik töredék erősen megégett. Darabjaik igen hiányosan kerültek elő. Ennek csak az egyik oka lehet az, hogy a gödör fölső részét az újkori tereprendezések erőteljes szintsüllyesztései elpusztították, a töredékek jelentős része már az elföldeléskor a templom többi törmelékével együtt nyilvánvalóan szétszóródott.

A legtöbb részlet egy kb. fél életnagyságú *Vir dolorum* szoborból maradt ránk. Előkerült a fej *(1. kép)*, a felsőtest a két karral *(2. kép)*, a poligonális, élszedett talapzat a ráboruló köpeny aló részével, a két lábszár töredékei. Egy további erősen sérült töredék talán az ágyékhoz tartozott.[6] A szobor különlegessége, hogy jobb kezében aranyozott kelyhet tart oldalsebe alá *(3. kép)*. A figura festve volt.

Egy hasonló nagyságrendű női fej *(4. kép)* arca szinte teljesen elpusztult. Épségben megvan azonban a recés szélű fejkendője és állkendője. Hasonló recés szélű kendő figyelhető meg egy finom válltöredéken, amely akár ugyanehhez a szoborhoz is tartozhatott.

Kissé nagyobb méretű, kb. kétharmad életnagyságú lehetett egy másik, festett női szobor. Feje sérülten bár, de ránk maradt *(5. kép)*. Hosszú, ívesen hajló nyaka és hullámos hajjal keretezett arca van. Feje tetejét egyenesen lemetszették: valamilyen fejdíszt, valószínűleg koronát hordott. A fej erősen megégett. Van még egy hasonlóan átégett drapériás törzstöredék, amely méretei alapján ennek a szobornak is lehetett a része. Egy harmadik nagyobb, szintén égett darab egy drapériás emberi végtagot és egy sárkányt ábrázol. Ha ez is a női szoborhoz tartozott, akkor talán egy Szent Margit-ábrázolással van dolgunk.

Egy viszonylag durván faragott kehely is előkerült, amelyből kígyók és sárkányok másznak ki *(6. kép)*. Ez Evangelista Szent János attribútuma. Más olyan töredék azonban nincsen, amit biztosan ehhez a szoborhoz kapcsolhatnánk.

Egy másik férfialakra vall egy kisebb méretű szakállas fej két töredéke.

A legnagyobb egyben maradt torzó egy teljes egészében hosszú drapériába burkolt alsótest töredéke *(7. kép)*. Méretei alapján egy kicsi, kb. egyharmad életnagyságú szobor része lehetett.

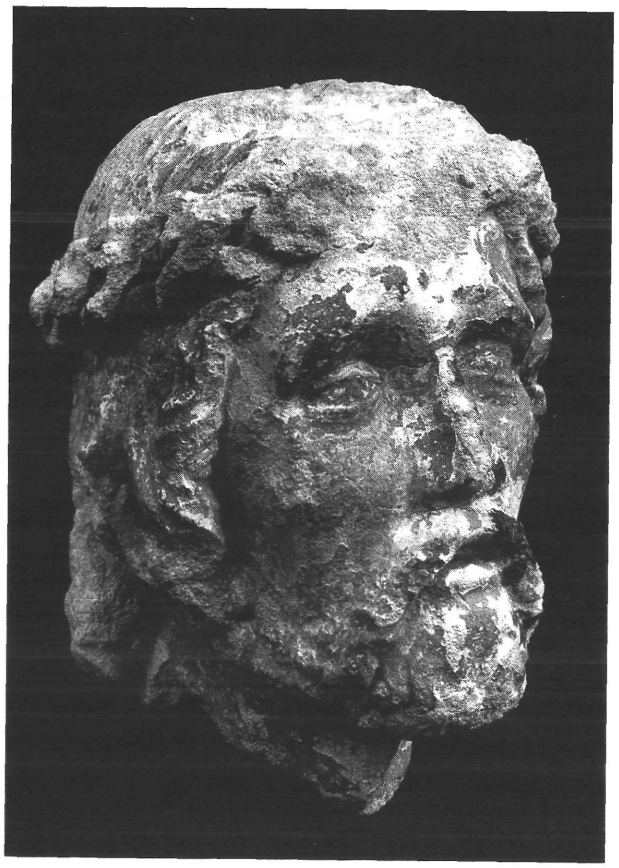
Több kisméretű figura finom részletét is megtalálták: két kézfejet, egy iratszalagot tartó kart *(8. kép)*, egy szorosra fűzött felsőruhát viselő férfialak felsőtestét *(9. kép)*, valamint egy női fejet *(10. kép)*. Méretük alapján ezek leginkább konzolfigurákként értelmezhetők.

Az említetteken kívül még több drapériatöredék – az egyik szépen faragott hímzett szegéllyel *(11. kép)* –, egy poligonális, élszedett talapzattöredék piros cipőkkel, drapériavéggel *(12. kép)* maradt ránk.

A fenti faragványok mind durva mészkőből készültek. Két kisméretű fej azonban valamilyen meszes, márgás anyagból. Az anyagvizsgálatok egyelőre nem tudták egyértelműen tisztázni, hogy természetes- vagy műkőből. Az egyik, épebb fej egy fiatal nőt *(13. kép)*,[7] a másik, töredékesebb talán egy ifjút *(14. kép)* ábrázolt. Mindkettő hátsó fele egyenesen levágott és bekarcolt rovátkolással ragasztásra előkészített. Ez nem annyira javításra, mint inkább egy hátfalra való felerősítésre utal.

Még két terrakottából mintázott angyalszobor is előkerült *(15–17. képek)*. Mindkettő teljesen aranyozva volt, és – mivel hátuk kidolgozatlan – minden bizonnyal valamilyen hátfalra voltak rögzítve.

A figurális töredékek mellett több mint 1000 darab architektonikus faragvány is felszínre került. Csak kisebb részük köthető a templom épületéhez: néhány letörött párkányrészlet, egy konzol lehasadt darabja, ablakkeret-töredékek. A többség kisépítészeti szerkezetekhez tartozott. Sok töredék van egy baldachinsorhoz, amely talán ülőfülke díszítését szolgálta. Még jobban rekonstruálható egy

1. kép. Vir dolorum-szobor feje

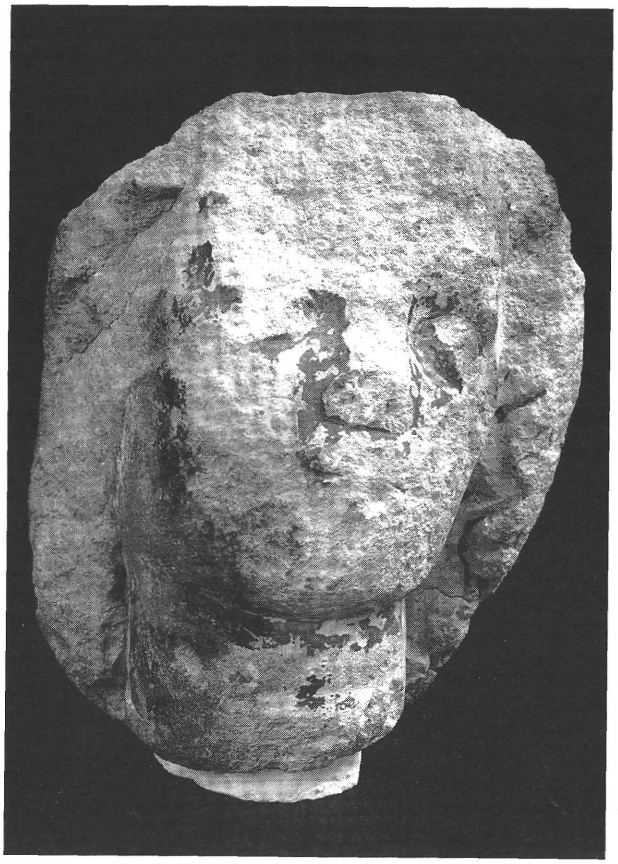
2. kép. Vir dolorum felsőteste

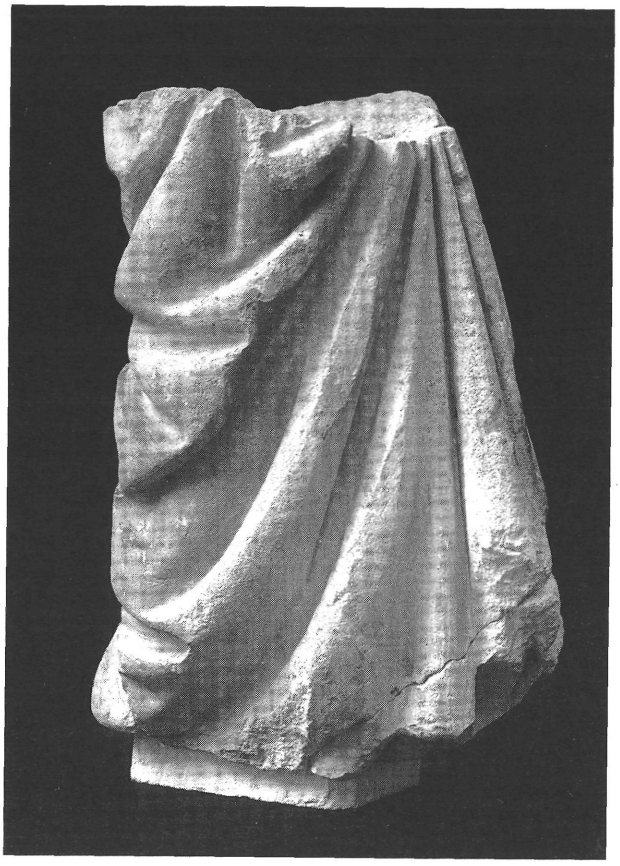
3. kép. Vir dolorum szobor kéztöredéke kehellyel

4. kép. Kendős női fej

5. kép. Festett női fej

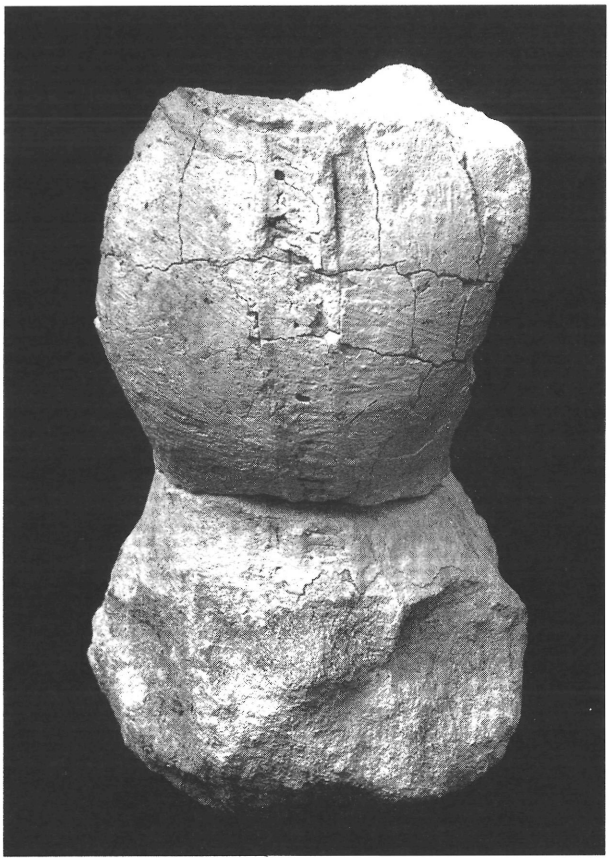
7. kép. Drapériás szobortöredék

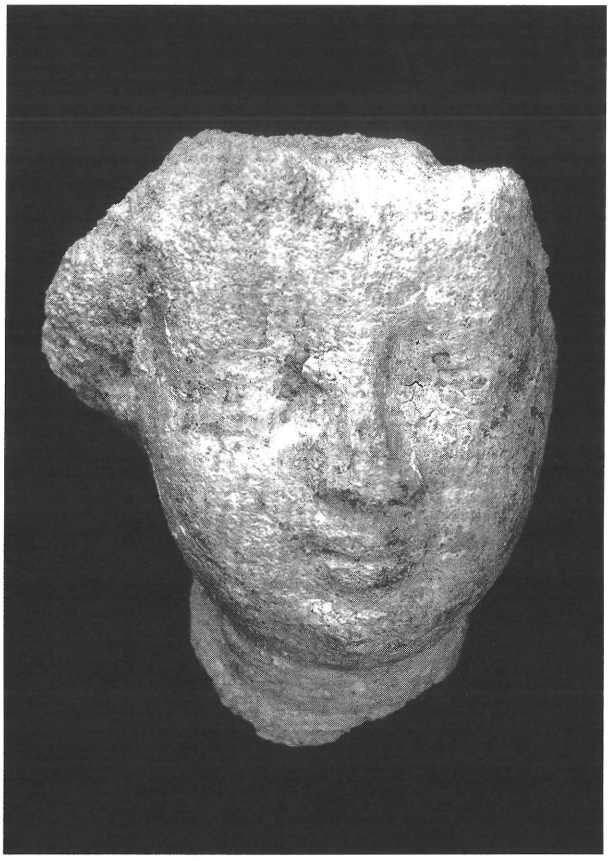
6. kép. Evangélista Szent János kelyhe

8. kép. Kézfej és iratszalagot tartó kar

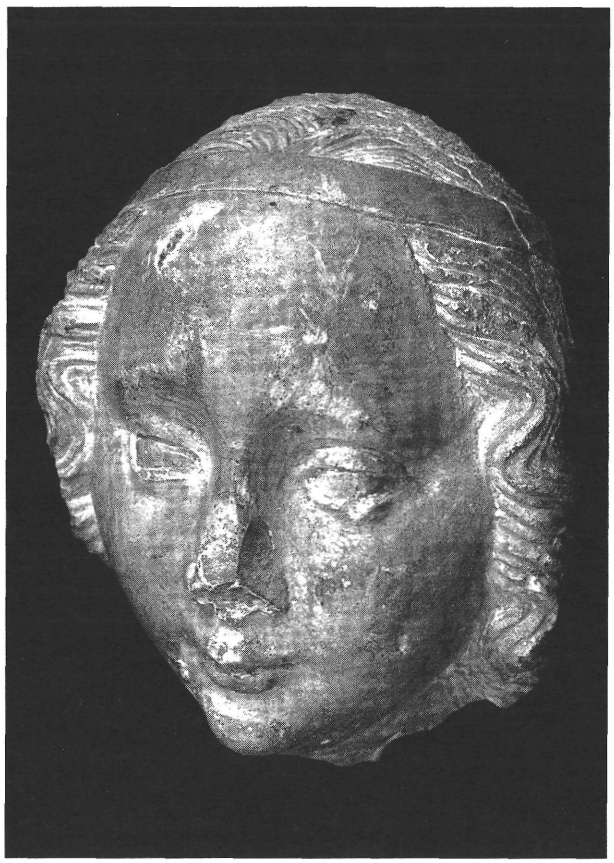
9. kép. Fűzött ruhát viselő alak felsőteste

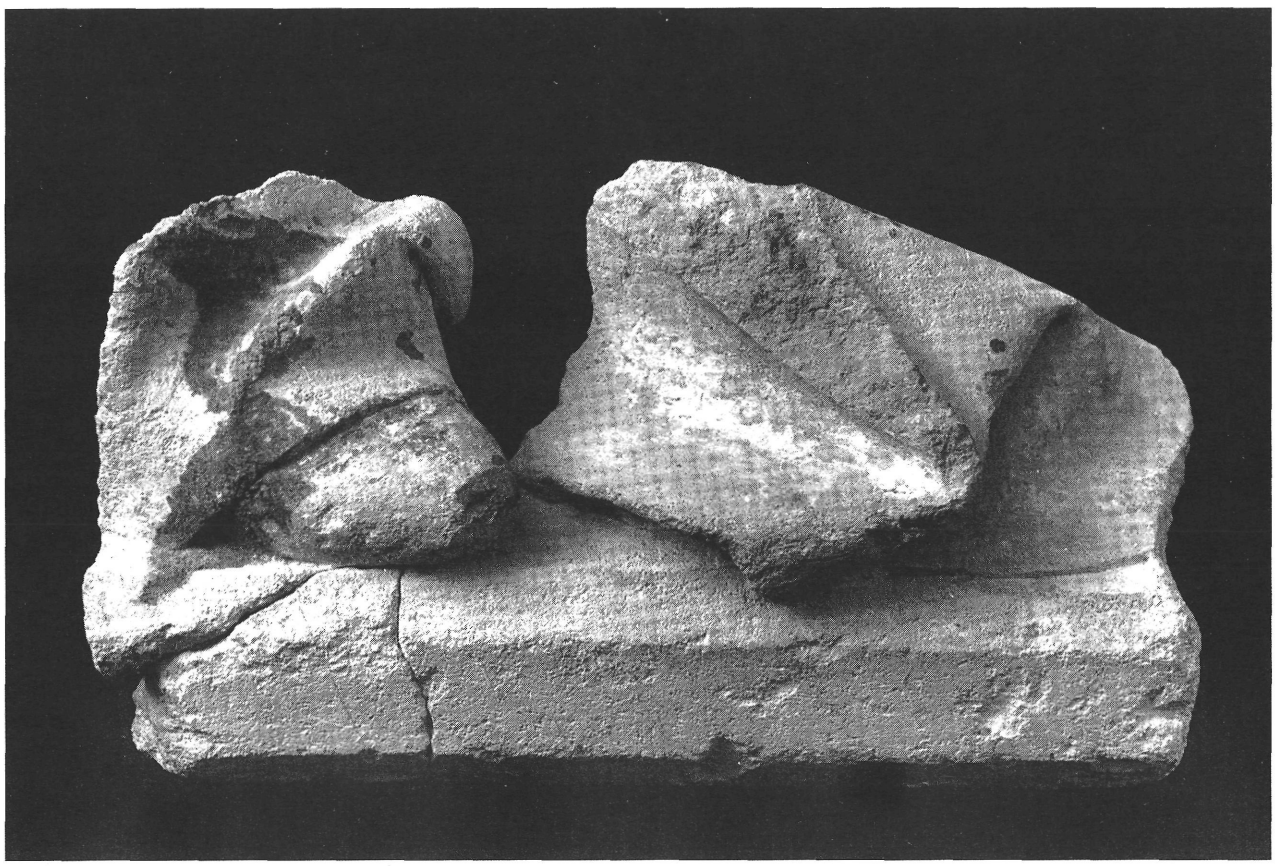
10. kép. Kisméretű női fej

11. kép. Hímzett szegélyű drapéria

13. kép. Leányfej

12. kép. Piros cipős talapzat

14. kép. Ifjúfej

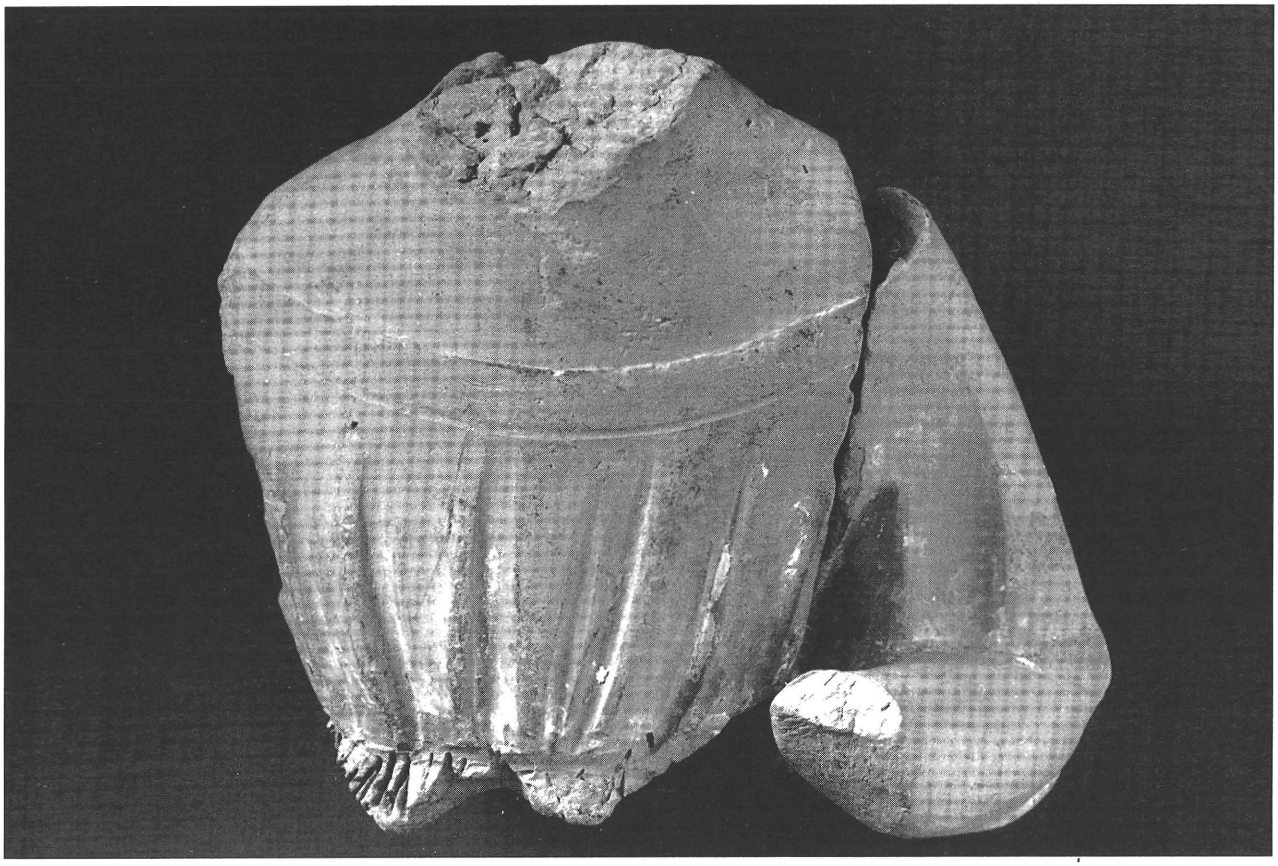
15. kép. Terrakotta angyal

kőrácsos szentélyrekesztőfal, de vannak más mérműves kőrácsokhoz tartozó fragmentumok is. Találtak számos, homorlatos profilú vörösmárvány párkánytöredéket, amelyek a feltehetően oltárok fedlapjaiból származnak. Több hasonló profilú, de nagyobb méretű márgafaragvány is előkerült. Egy vörösmárványból készített, antikva betűs feliratú, XVI. század eleji szenteltvíztartó érdekessége az volt, hogy alsó felére egy emberi kezet mintáztak meg, amely mintegy a falsarokból kinyúlva a tenyerén tartotta a kis medencét *(18. kép)*.

A templom szentélyétől északra egy pince török kori betöltéséből, illetve a sekrestyében egy török kori kútból török leletanyaggal együtt még sok építészeti faragványt emeltek ki. Ezek jelentős része a templomhoz köthető. A szentélyrekesztő további darabjai itt kerültek felszínre. Volt közöttük olyan is, amelyen átfaragások és habarcsnyomok arra utaltak, hogy a rekesztőfal pusztulása után másodlagosan befalazták őket, majd csak e fal bontása után kerültek a betöltésbe. Előkerültek innen ablakmérművek és boltozati bordák is. A legteljesebben ismert mérmű viszonylag kisméretű, kétosztatú ablakhoz tartozott, felső részét feltehetően két bukó halhólyag töltötte ki, amelyek középen egy közös liliomban találkoztak *(19. kép)*. Két XV. század eleji bordatípus mellett egy kétszer hornyolt, vörösre festett bordatípus példányai, illetve a hozzá tartozó négyes csomópontok is a betöltésekben voltak. Ezek alapján egy kisméretű tér fölé szerkesztett parleri hálóboltozatot lehet rekonstruálni. Néhány festett, XIV. századi borda is előkerült. Ez utóbbiak

16. kép. Terrakotta angyal

17. kép. Terrakotta angyal felsőtest-töredéke

párdarabjai nagy számban a szomszédos Sándor-palotából, a középkori ferences kolostor egyik török kori falából, másodlagos befalazásból bukkantak elő Altmann Júlia kutatása során. Feltehető, hogy ezek a ferences kolostorból származnak, és csak a török korban hurcolták át őket az utca másik oldalára. Néhány késő gótikus és reneszánsz ablakkeretdarabról azt lehet sejteni, hogy a közeli lakóházakból jutottak a török kori feltöltésekbe.

A templom területéről szórványból került elő egy kannelúrozott, sípokkal tagolt vörösmárvány oszloptörzs és egy valószínűleg hozzá tartozó vörösmárvány attikai lábazat töredéke. Ezek a reneszánsz faragványok talán összefüggnek azzal a vörösmárvány, reneszánsz kettős ívindítással, amit a Szent Zsigmond templomtól északra találtak 1988-ban. Ezek egy baldachinos szerkezethez, talán síremlékhez tartoztak.[8]

ÉPÍTÉSZETI ELEMEK

Nagyon kevés a templom épületéhez köthető kő. Ennek valószínűleg az az oka, hogy a most feltárt XVI. századi feltöltése keletkezésekor a templom még többé-kevésbé épségben állt.[9] Amelyek a szobros gödörből kerültek elő, azok olyan lehasadt darabok, amelyek az épület kisebb sérülései következtében jutottak földbe. Csak az északi oldalon feltárt török feltöltések tartalmaztak összefüggőbb szerkezeteket. Az itt talált bordák és ablakmérmű azonban olyan kisméretűek, hogy inkább a sekrestye vagy más mellékterek részei lehettek, mintsem a templomé. Stiláris szempontból az ablakmérmű alkalmas egyedül következtetések levonására. A mérmű csúcsában elhelyezett liliom olyan motívum, amely visszatér a pozsonyi vár nagytermének Zsigmond-kori ablakain is, bár ott vakmérműves formában.[10] A pozsonyi ablakok pedig az ulmi városháza ablakaiból vezethetők le. Hasonlóan elhelyezett liliommal találkozunk a kassai Szent Erzsébet-templom déli mellékszentélyének egyik ablakmérművében is.[11] E forma jelenléte a Szent Zsigmond templomban arra utal, hogy ez az épület ugyanannak a többek között prágai és délnémet, svábföldi elemeket ötvöző késő Zsigmond-kori budai stílusnak volt a képviselője, amely meghatározta a budai királyi palota, a Nagyboldogasszony- és a Mária Magdolna-plébániatemplom építkezéseit is a XV. század első negyedében.[12]

A FÜLKESOR BALDACHINTÖREDÉKEI

Viszonylag nagy számban kerültek elő egy áttört mérműves baldachinsor fehér meszeléssel borított elemei. Az egy sorban elhelyezkedő fülkék hornyolt bordás álboltozattal fedett baldachinjai függőkonzolokról indultak. A konzolok felett kis fiálék emelkedtek, amelyekbe vimpergák metszettek be. A vimpergák alatt változatos rajzú mérművek helyezkedtek el. Van még egy nagyobb fiatorony-töredék, amely akár ennek a szerkezetnek a kereteléséhez is tartozhatott, de ez már nem bizonyítható. A baldachinsor

méretei meglehetősen nagyméretű fülkére: inkább ülőfülkére, mintsem szoborfülkére vallanak. Legjobb analógiái Szlovénia XV. század eleji építészetében lelhetők fel: Celjében,[13] Ptujska Gorában[14] és Mariborban[15].

A SZENTÉLYREKESZTŐ

Az előkerült architektonikus faragványok legnagyobb része egy szentélyrekesztőből származik *(20. kép)*. A szerkezet tulajdonképpen egy vékony, kőrácsos fal volt. Áttört mellvédjét pálcatagos mérművek díszítették. A kereten a pálcatagok profiláthatást képeztek. A belső oldalon a profil egyszerűbb, díszítetlen volt. Vannak olyan mellvédelemek is, amelyek profilja a külső oldalon azonos, szerkezeti vastagságuk viszont kisebb. Ezek egy olyan korláthoz tartozhattak, amely nem hordott felépítményt, de minden bizonnyal valamiféleképpen a szentélyrekesztőhöz kapcsolódott, talán egy oltár kerítése lehetett. A rekesztőfal mellvédjét mindkét oldalán homorú rézsűvel lezárt könyöklőpárkány fedte. Ebbe metsződtek bele a felépítmény pilléreinek mérműtagozatai. A mérművek kívül-belül azonos módon voltak tagolva: orrukon kiugró, háromszögletű éltagozatot helyeztek el. A mérművek szamárhátívben záródtak, amelyet a mérműprofil belső részéből képzett orrtagok gazdagítottak. Ezek az orrtagok nem csak alul, hanem a szamárhátívek felső oldalán is jelentkeztek. A szamárhátívek csúcsát kétleveles, szalagpárkány nélküli keresztvirágok zárták le. A falat ajtók törték át. A töredékek alapján legalább három ajtóval kell számolnunk. Szárköveiket a külső oldalon élszedések és homorlatok közé fogott, pálcákkal kísért hengertagok profilálták. A belső oldalt csak egy homorú élszedés tagolta. A lábazati elemek sajnos nem maradtak meg. A nyílás nyomott csúcsívvel zárult. Az ívmezőt áttört mérmű töltötte ki. A mérművet fejekkel díszített kis konzolok tartották. Egy lánykafej *(21. kép)*, egy szakállas, hosszú hajú férfifej *(22. kép)*, két torzfej *(23–24. kép)* és egy ördögfej *(25. kép)*, valamint egy értelmezhetetlen konzolcsonk maradt fenn. A konzolokról két félkörív indult. Középen egy növénydíszes függőkonzol csüngött le. A félkörívek felett egy nagy háromkaréj helyezkedett el. Az egyes karéjokba a szekunder mérműprofilból képzett négy kis karéj íródott. Az ajtó csúcsíves záradékát szamárhátíves, kúszóleveles vimperga kísérte a külső, és külön kifaragva a belső oldalon is, a csúcsán keresztvirág helyezkedett el. Sem az ajtókban, sem az ívek alatt nem maradt nyoma nyílászárónak vagy üvegezésnek.

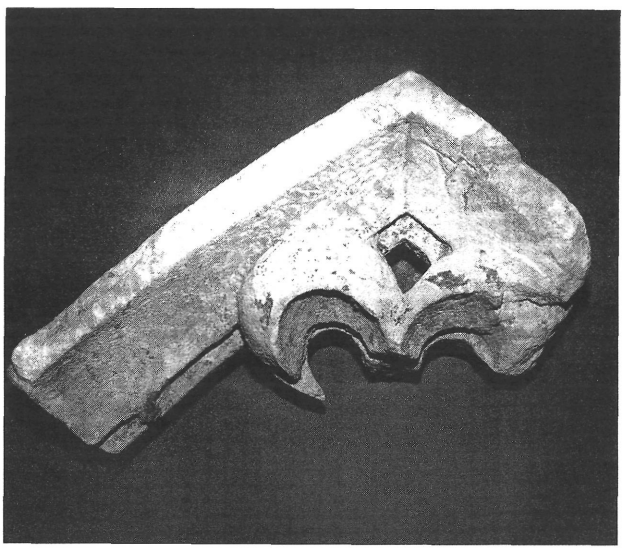
Mivel ismerjük a templom alaprajzát és a rekesztőfal minimális lehetséges méreteit – legalább három ajtó, és van olyan árkád-mérmű elem, ahol nem ajtóval, hanem egy másik árkáddal szomszédos –, kizárhatjuk a diadalívet lezáró elhelyezkedést. Az analógiák alapján elképzelhető lenne még, hogy a rács mellékkápolnákat választ le. Ilyenek viszont nincsenek a templomban. A legvalószínűbb tehát, hogy a hosszházat osztották meg ezzel a rekesztővel: a kanonokok és a hívők terére.

A gótikus szentélyrekesztőnek ezt az egyszerűbb, kőrácsos változatát kevésbé ismerjük, mint a bonyolultabb, fedett lettnereket. Magyarországon a pilisi ciszterci templomban maradt fenn ilyen típusú rekesztőfal nyoma: ott a hosszház déli és talán északi mellékhajójának harmadik és negyedik két szakaszában rekesztettek le vele kápolnákat,[16] míg a szentélyrekesztő egy szabályos XIV. századi lettner volt.[17]

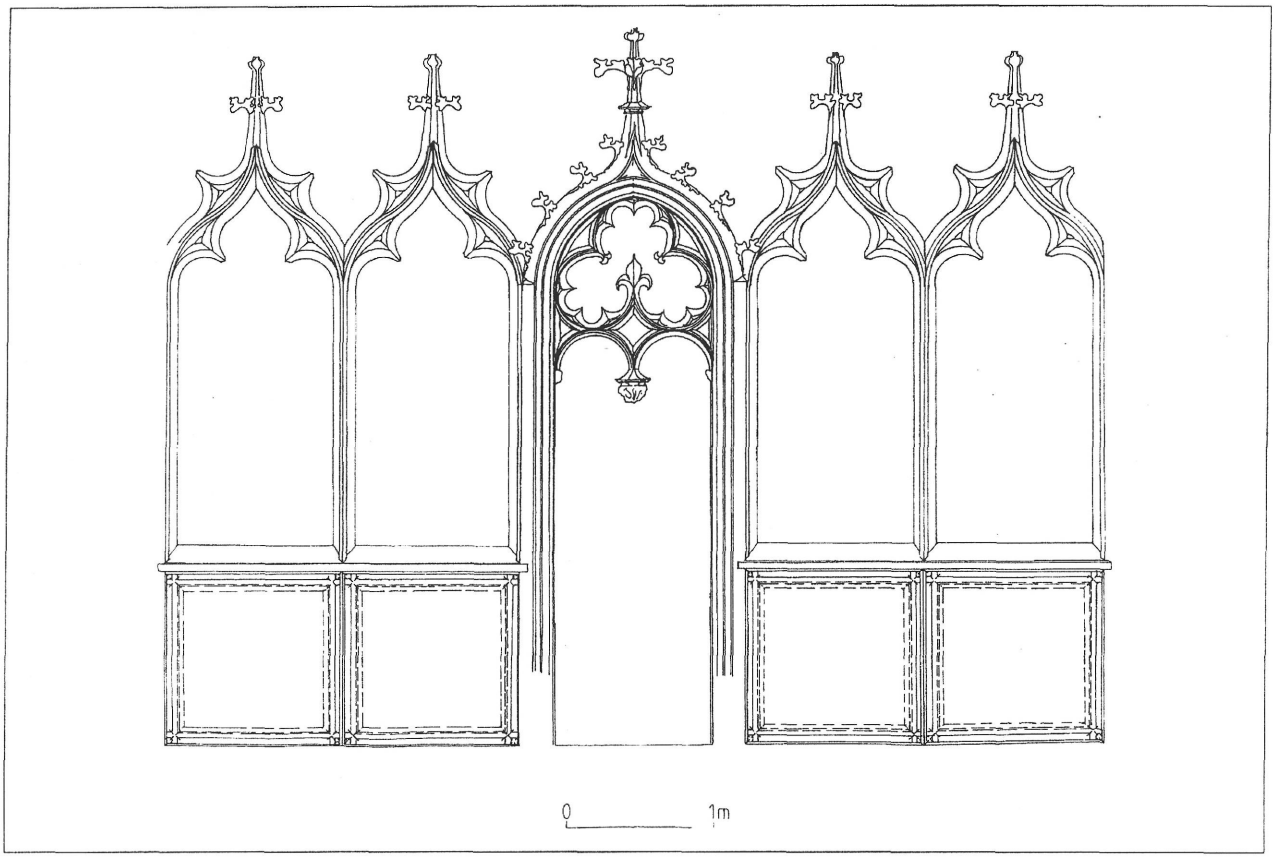
Miként ez a párhuzam is mutatja, az ilyen rekesztőfalak legtöbbször nem szentélyrekesztőként, hanem mellékkápolnák kerítéseként vagy – főleg szentélykörüljárós templomokban – kórusok oldalsó, hátsó rekesztőjeként készültek. Mindkét megoldásra legnagyobb számban Nyugat-Európában maradtak fenn példák. Franciaországban a legkorábbi emlékek a XIV. század második feléből, illetve a XV. század elejéről származnak.[19] Viszonylag szerény emlék a burgundiai Saint-Seine-apátság két mellékszentélyének Guillaume de Vienne roueni érsek (1375–1388) által építtetett rekesztőfala.[20] Sokkal monu-

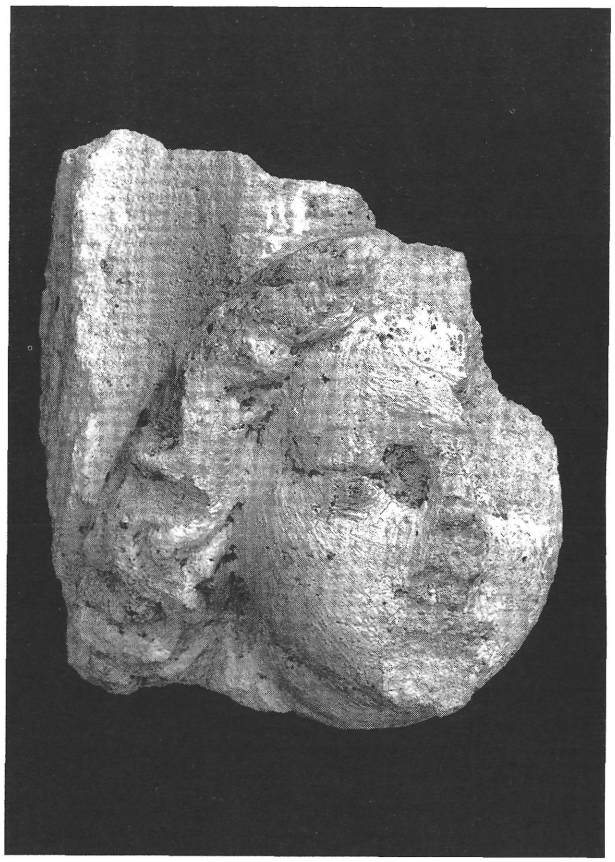
18. kép. Szenteltvíztartó

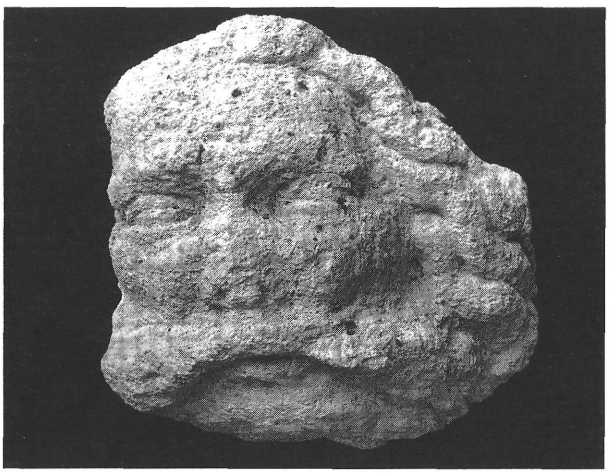
19. kép. Mérműtöredék liliommal

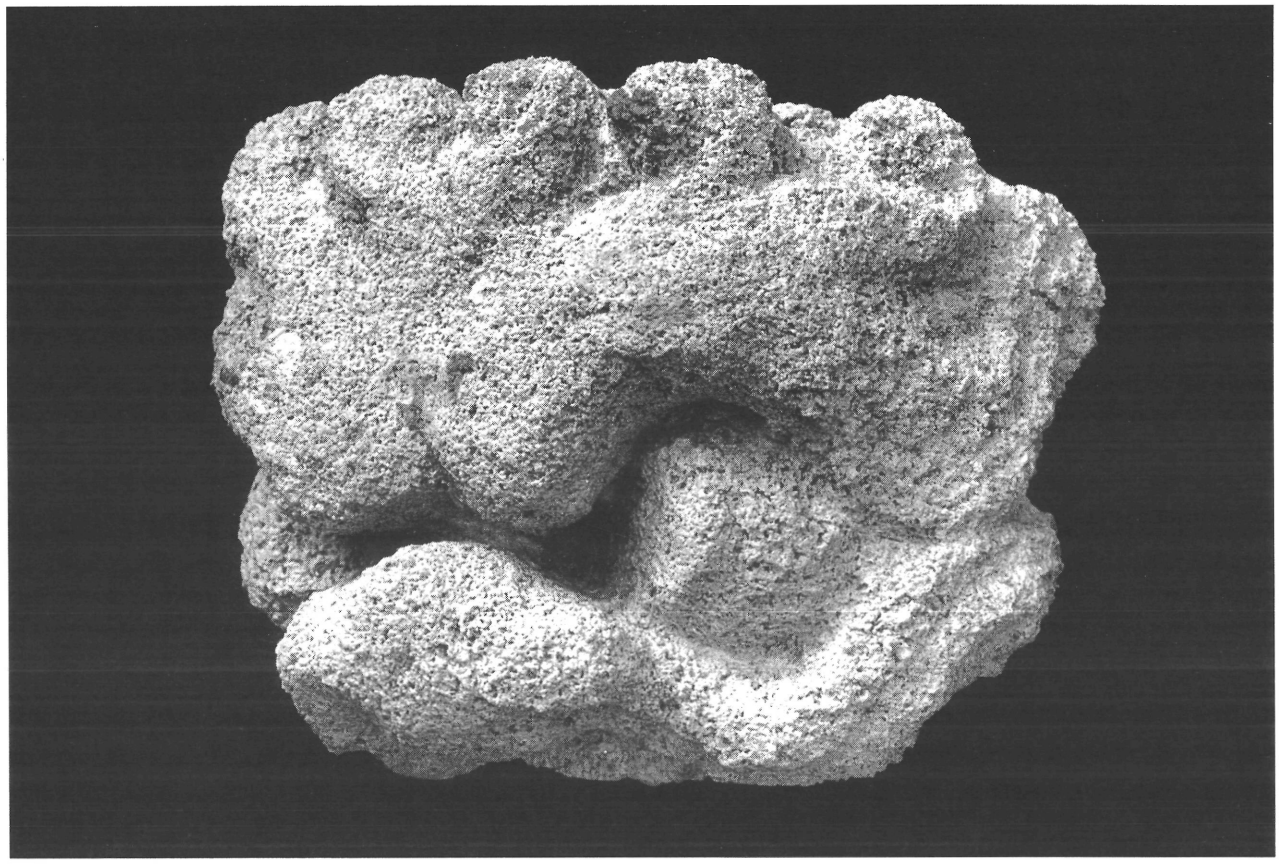
20. kép. A szentélyrekesztő rekonstrukciója

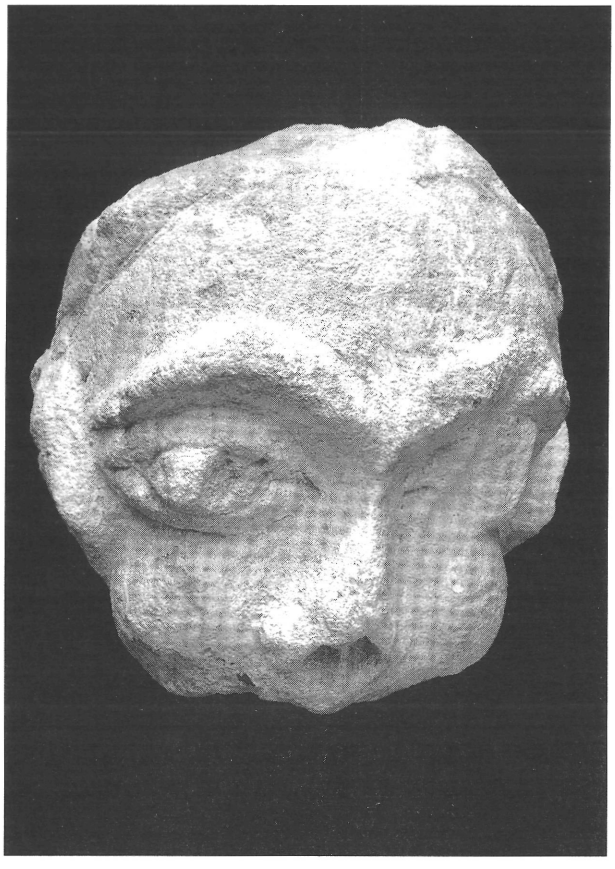
21. kép. Leánykafejes konzol

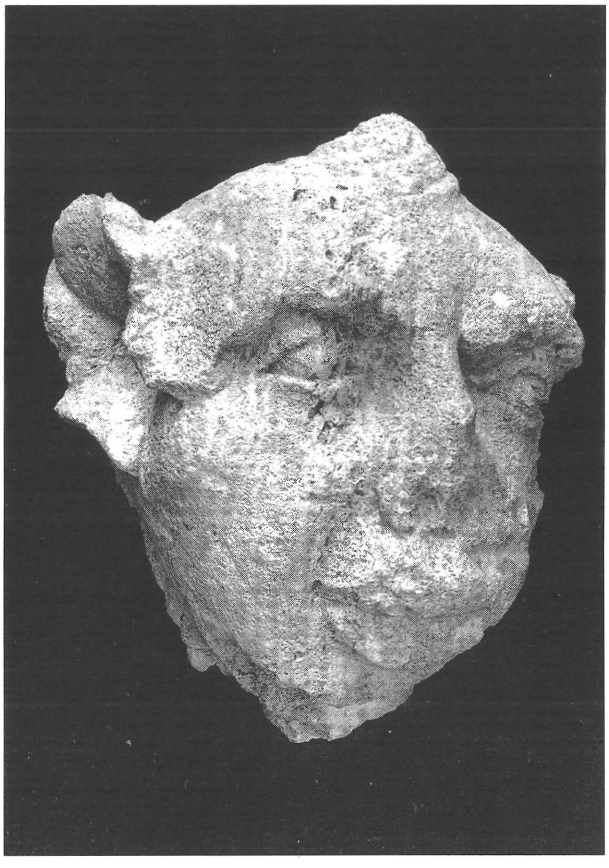
22. kép. Férfifejes konzol

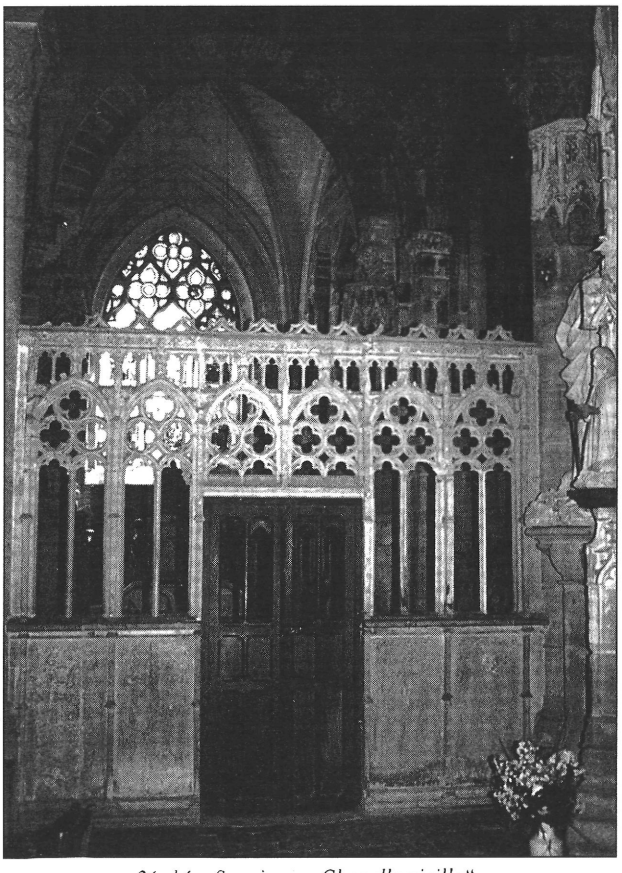
23. kép. Torzfejes konzol

24. kép. Torzfejes konzol

25. kép. Ördögfejes konzol

26. kép. Souvigny, „Chapelle vieille"

mentálisabbak Bourbonnais-ban, Souvigny priorátusában, a II. Lajos Bourbon herceg és felesége, Anne d'Auvergne, Jean de Cambrainak attribuált síremléke körül, 1410 előtt kialakított „Chapelle vieille" *(26. kép)*, valamint az I. Károly herceg és felesége, Agnes de Bourgogne 1448–1456 között Jean Poncelet által emelt, „Chapelle neuve"-nak nevezett sírkápolnájának rekesztőfalai.[21]

A XVI. század első feléből már számos késő gótikus és reneszánsz példát is ismerünk. Kiragadott példaként megemlíthetjük a rodezi székesegyház Szent Sír-kápolnájának késő gótikus rekesztőjét 1523-ból.[22]

A szentélykörüljárók kőrácsos rekesztői közül formailag némileg rokonítható a budaival a Toulouse-i székesegyházé. Gazdagabban tagolt az eui prépostsági templomé.[23] A roueni Saint-Maclou-templomának már csak csonkjai maradtak fenn. Sajátos megoldású Albi székesegyházának 1500 körül készült kóruskerítése: e templom egyhajós teremtér, de nagy méretei miatt a kórus körül a rekesztőfal segítségével kialakíthattak egy körüljárót.[24]

Szentélyrekesztőként, vagyis a szentélyt nyugatról lezáró falként inkább bonyolultabb szerkezetű, járható tetejű jubékkel kombinálva fordultak elő többhajós szentélyű templomokban. Itt a kórust jubé zárta le, a mellékhajók szentélyszakaszát pedig egyszerűbb rekesztőfal. Ilyen készült 1400 körül a normandiai Fécamp, La Trinité apátsági templomában.[25] Hasonlóképpen oldották meg az északi mellékhajó lerekesztését a németországi Malbronn ciszterci templomában, ahol a román kori szentélyrekesztőt toldották meg 1424 körül egy kőrácsos fallal.[26]

Bretagne-ban fennmaradt több XV. század végi fából faragott jubé, amelyek teteje ugyan járható, de maga a rekesztő csak egyrétegű, mérműves ablakokkal és ajtóval áttört fal (pl. Fauet, Lambader[27]). Ez a megoldás feltehetően Angliából terjedt el. Ilyen típusú a devoni Cullompton plébániatemplomának 1450 körül készített szentélyrekesztője *(27. kép)*,[28] illetve a hozzá hasonló, szintén devoni, Plymtree plébániatemplomában álló.[29] E típus egyszerűbb változata készült Cirencester plébániatemplomában.[30] A budaihoz még közelebb álló, a széles koronázópárkány nélküli típust képviselte a londoni régi Szent Pál-székesegyház Mária-kápolnáját a szentélytől leválasztó, a háromhajós tér teljes szélességében végigfutó rekesztője[31] *(28. kép)*. Ezen emlékek többnyire fából készültek. Lehetséges, hogy hasonló farekesztők a kontinensen is előfordultak, mára azonban nyomuk veszett. Angliában többféle funkcióban megtaláljuk a kőrácsos rekesztőfalakat is: mellékkápolnák lerekesztésére alkalmazták például a Cambridge-i King's College 1443-ban megkezdett épületén.[32] Templomkórusok oldalsó rekesztőjeként mind a fából, mind a kőből készült változatuk általánosnak mondható, kiragadott példaként megemlíthető a yorkshire-i Hull Szentháromság-temploma.[33] Ezt a szerkezetet alkalmazták a hatalmas mennyiségben fennmaradt „chantry"-nek nevezett, templombelsőben álló sírkápolnáknál, például: William of Wykeham 1404 körül készült kápolnáján a winchesteri katedrálisban.[34] A példák száma a szigetországban e rekesztőtípus minden változatára szinte korlátlanul növelhető, és ez nem is csoda, hiszen az angol perpendicular stílusnak a lényegéhez tartozik a mérműrácsos térelhatárolás elve. Nem lehet kizárni tehát, hogy a budai rekesztő mintaképe talán éppen Angliából származott, ahol maga Zsigmond is megfordult 1416-ban.[35] Tudjuk, hogy Zsigmond utazásai során tudatosan törekedett építészeti mintaképek gyűjtésére,[36] és számos művészt, mesterembert is felfogadott, hogy magyarországi udvarában foglalkoztassa őket.[37] Mindenesetre a nyugat-európai, esetleg angliai eredet elsősorban a szerkezet típusára, legfeljebb tervére vonatkozhat, a kivitelezésben a helyi mestereknek nagyobb szerep juthatott: a budai rekesztő részletformái jól beleillenek a Zsigmond-kori magyarországi udvari építészet formakincsébe. Az árkádívek sajátos éltaggal díszített mérműprofilja a tatai vár néhány Zsigmond-kori ablakkeretéről ismert. Az ajtókonzolok mindkét torzfejtípusa ismert a budai palota anyagából.[38] A lánykafej összefüggésbe hozható az 1974-es budai szoborlelet 49. számú fejtöredékeivel,[39] a férfifej pedig, végén megvastagodó bajszával, a 2. számú gyámkő szobrának fejére[40] *(29. kép)* emlékeztet.

SZOBROK

Nem csak a szentélyrekesztő néhány figurális faragványa, hanem a lelet többi szobra is szoros kapcsolatban áll az 1974-es budai szoborlelettel. A hosszú nyakú női fej szinte pontos tükörképe az 1974-es 50. számú fejnek *(30. kép)*.[41] A kisebb méretű drapériás alsótest nem csak méretrendjében, de drapériájának formáiban és jellegzetes fo-

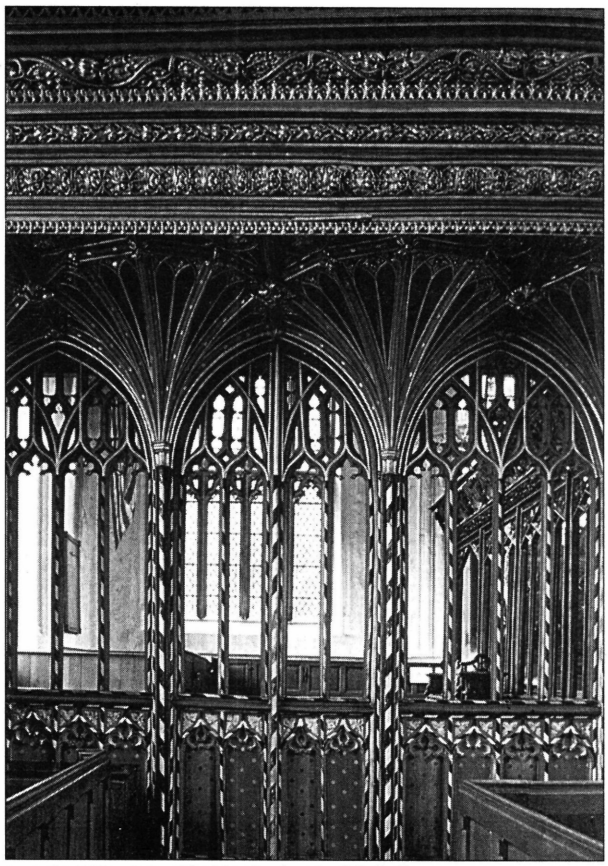
gas-vésős megmunkálásával is az 1974-es lelet apostolszobraival, elsősorban a 28. számú apostollal[42] *(31. kép)* hozható igen szoros kapcsolatba. A piros cipős talapzat és a *Vir dolorum* talapzatának poligonális élszedett formája szintén ismert az 1974-es leletből.[43] Maga a *Vir dolorum* szobor[44] – ami a mostani lelet legszínvonalasabb darabja – igen hasonló vonásokat mutat az 1974-es lelet két (45. és 46. számú) turbántekercses férfifejével,[45] mindössze a haj megmunkálása más jellegű. Ez az egyetlen szobor, amely elég ép ahhoz, hogy a budai anyagon túlmutató jelentőségét és kapcsolatait is érdemes legyen vizsgálni. Érdemes megemlíteni azt a stiláris rokonságot, amely a bécsi Stephanskirche „Zahnwehherrgott"-nak nevezett *(32. kép)*, 1420–1430-as évekre datálható szobrával köti össze a budait. A karok, a mell és az arc jellegzetes részletei közeli kapcsolatot sejtetnek.[46]

A Szent Zsigmondból előkerült kendős női fej a budai várpalota lánykafejes konzolához *(33. kép)* áll közel.[47] Ezt a konzolt Marosi Ernő szintén az 1974-es lelet műhelyének körébe sorolta.[48]

A Szent Zsigmond szobrai több szálon szorosan kötődnek az 1974-es budai lelet szobraihoz. Ráadásul szinte mindegyik stiláris csoport képviselőjét megtaláljuk az új leletben is. Ez pedig arra vall, hogy a kapcsolat több egyszerű időbeli párhuzamnál. Egyértelműnek látszik, hogy itt ugyanannak a szobrászműhelynek az alkotásairól van szó. Ezt leginkább az magyarázhatja, ha elfogadjuk, hogy az 1974-es lelet – legalábbis részben – a Szent Zsigmond számára készített, de valószínűleg fel nem állított, és így a műhelyben maradt szobrokból áll. Kétségtelen tény, hogy a budai várpalota ásatásaiból is ismerünk olyan szobortöredékeket – az említett leánykafejes konzolt, két törzs- és még egy fejrészletet[49] –, amelyek az 1974-es és egyben az új lelethez kapcsolhatók, bár kis számuk és erősen töredékes voltuk miatt alig van lehetőség konkrétabb stilisztikai meghatározásukra. Ez a Szent Zsigmond leleteihez képest meglehetősen kevés, sőt lelőkörülményeiket és főleg származási helyüket sem lehet túl pontosan meghatározni.[50] Ha az 1974-es leletben valaki továbbra is a palota Zsigmond-kori szobrait keresi – dacára annak, hogy lelőhelyük sem a szobrok készítésekor, sem elföldelésükkor nem tartozott a palotához, továbbá hogy palotai lelőhelyekről nem ismerünk jelentős mennyiségű Zsigmond-kori szobrászati alkotást –, akkor elméletét legfeljebb elveszett, elpusztult emlékek feltételezésével támaszthatja alá. Ennél mindenesetre többet mondanak, és egy lokalizálási kísérlethez biztosabb alapot teremtenek a most előkerült szobrok, amelyek egyrészt biztosan köthetők a Szent Zsigmond templomhoz, másrészt biztosan állítható róluk, hogy az 1974-es lelet szobrait faragó műhely alkotásai.

Kétségtelen azonban, hogy az új lelet is csak közvetett bizonyítékokat szolgáltathat az 1974-esre vonatkozólag. Csak feltételezhetjük, de nem állíthatjuk, hogy mindkét lelet szobrai azonos helyre készültek, hiszen a két lelet sorsa nem volt azonos. Nemcsak eltérő helyen, de eltérő időben is kerültek földbe. Az új feltárás gondos ásatási megfigyelései egyértelműen bizonyították, hogy a most megtalált szobrokat a XVI. század elején temették el. Ez könnyen arra csábítana, hogy elfogadjuk Gerevich László és Feld István már korábban megfogalmazott véleményét, miszerint az 1974-es lelet is csak a XVI. század első felében, a vár nagy előudvarának kialakításakor került föld alá.[51] Ennek azonban több körülmény is ellentmond. Egyrészt a lelőhely: az új leleté, közvetlenül a templom mellett, feltehetően a préposti ház udvarán van, a régié távolabb, az utca túloldalán. Az új lelet egyértelműen a templom szétvert berendezését és tetőcserepeit tartalmazta: a szobrokat szilánkokra törték össze, és ezek a darabok teljesen szétszóródva, nagyon hiányosan kerültek bele a gödörbe. Jól mutatja ezt az a tény, hogy mindössze egyetlen szobor rekonstruálható, az is csak részlegesen. Az 1974-es leletben a szobrok szeméttel keveredtek, és nem a templom berendezésének törmelékével. A szobrok töredékei teljesebbek voltak, nem voltak mindig olyan apróra törve. A legnagyobb különbség azonban az volt, hogy akkor egy kőfaragóműhely hulladékát találták meg: ezt mutatja elsősorban egy félbehagyott szobor és egy épületmakett töredéke. Ilyen típusú leletek most nem kerültek elő. Különös, de mégiscsak véletlen, hogy ugyanannak a szobrászműhelynek a fölállított és a műhelyben maradt alkotásai hasonló módon, egy-egy gödörbe behányva végezték be sorsukat.

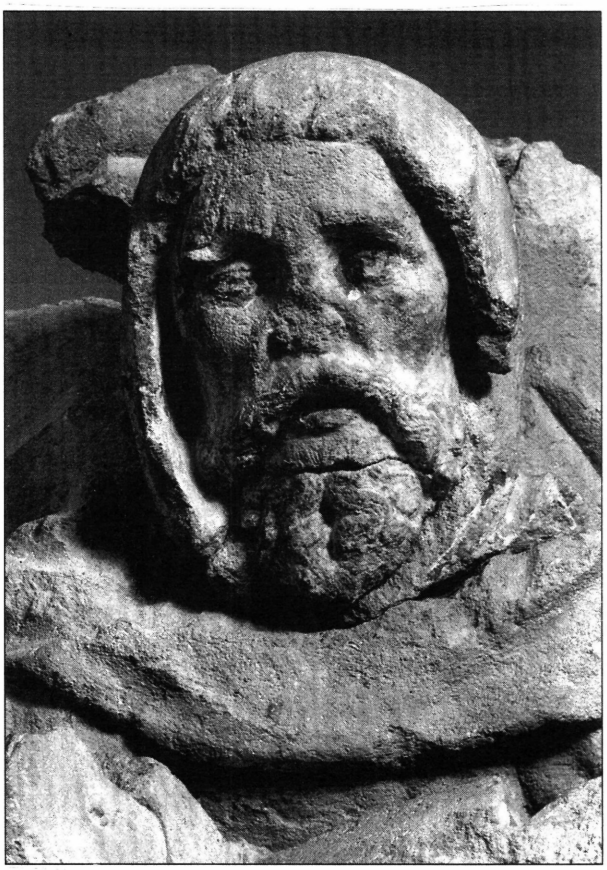
Végül fel kell hívnunk a figyelmet még egy fontos tényre: függetlenül attól, hogy az új lelet milyen feltevésekre ad vagy nem ad alkalmat az 1974-es szoborlelet eredeti rendeltetési helyére és földbe kerülésére vonatkozóan, annak keltezését szinte vitathatatlanná teszi. A Szent Zsigmond templom megkezdett építésére egy pápai oklevélből először 1410-ből van adatunk, és Eberchard Windecke tudósításából tudjuk, hogy az épület 1424-ben elkészült.[52] Ez azt jelenti, hogy szobrainknak a két időpont között kellett készülniük, így az 1974-es lelet ugyanazon műhelyből kikerült szobrai sem keltezhetők más időpontra.

27. kép. Cullompton, szentélyrekesztő (W. Swaan nyomán)

28. kép. London, a régi Szent Pál-katedrális Mária-kápolnájána rekesztője (metszet 1658-ból, G. Kowa nyomán)

29. kép. Az 1974-es szoborlelet 2. számú gyámkövének feje

30. kép. Az 1974-es szoborlelet 50. számú női feje

31. kép. Az 1974-es szoborlelet 28. számú apostola

32. kép. Bécs, Stephanskirche: „Zahnwehherrgott"

33. kép. Leánykafejes konzol a budai palotából

JEGYZETEK

1. GEREVICH, 1987, 169–170.: FELD–SZEKÉR, 252.; BUZÁS, 1992, 160–163.; FELD, 223–230.; BUZÁS, 1993, 89–97.; MAROSI, 285.
2. MAGYAR, 230–231.
3. ZOLNAY, 3. kötet, 83.
4. BUZÁS, 1992, 162–163.
5. A lelet legfontosabb darabjainak katalógusa: BUZÁS–FELD.
6. A kőanyagban csekély eltérés mutatkozott, bár ez származhat az eredeti kőzetben húzódó értől is, a bizonytalanság miatt e darabot nem helyeztük be a szobor kiállítási rekonstrukciójába.
7. BUZÁS Gergely: Női fej. In: Pannonia Regia. 281., kat.: IV–55.
8. A Szent Zsigmond templomban temették el 1506-ban Candalei Anna királynét, II. Ulászló feleségét. (VÉGH András: A budavári Új Szűz Mária-, avagy Szent Zsigmond-káptalan története 1410 k.–1541, kézirat, 1996.) E kövek talán az ő síremlékéhez tartozhattak. Talán egy olyan típusú sírbaldachin részei lehettek, amilyent II. Ulászló testvére, a fiatal korában bátyja budai udvarában hosszú időt eltöltő I. Zsigmond lengyel király készíttetett Bartolomeo Bereccivel 1519–1524 között a krakkói waweli székesegyházban Jagelló Ulászló sírja fölé. (KOZAKIEVITZ, Helena és Stefan: A reneszánsz Lengyelországban. Bp.–Varsó, 1978, 43., 45–47. kép.)
9. BUZÁS–FELD, 7.
10. FIALA, 254.
11. Magyarországi Művészet 1., 548., 1. a. ábra.
12. BUZÁS, 1994, 109–128.
13. A Szent Dániel-templom Fájdalmas Mária-kápolnájának papi ülőfülkéi és vele szemben a hasonlóan kiképzett tabernákulumok. (Gotik in Slovenien. Szerk. Janez Höfler. Ljubljana, 1995, 63–64., 14. a, 14. c képek.)
14. A plébániatemplom papi ülőfülkéin (Gotik in Slovenien. Szerk. Janez Höfler. Ljubljana, 1995, 57–60., 11. e kép.)
15. A Szent János-templom szentélyének papi ülőfülkéin (TRIFUNOVIČ, Lazar–TASIČ, Dusan: Kunstdenkmäler in Jugoslawien. Leipzig, 1981, 1.; 264. kép)
16. GEREVICH, 1985, 111–152., 137., Abb. 27. Gerevich XVI. századi keltezése az ajtók fennmaradt lábazatai alapján kizárható. Ám nem szükségszerű az sem, hogy a XIV. század közepi lettnerrel egyidősnek tételezzük fel e kápolnarekesztőket, hiszen nem függnek össze vele. Inkább annál későbbiek lehetnek.
17. TAKÁCS Imre: Kórusrekesztő töredékei. In: Pannonia Regia, 264–265., kat. IV–33.
19. E szerkezet francia neve: „cloture", megkülönböztetve az árkádos szerkezetű, járható tetejű „jubé"-től. A németben szintén él ez a különbségtétel a „schranke" és a „lettner" között.
20. MARILIER, Jean Abbot: Saint-Seine l'Abbaye. Ingersheim, 1987, 19.
21. CHAUDAGNE, Pierre: Souvigny, les tombeaux des Bourbons. Lyon, é. n.
22. DELMAS, Claire: Cathédrale de Rodez. Tourisme et culture en Aveyron. Saint-Georges-de-Luzençon, 1991, 38.
23. LASTEYRIE, 483., Fig. 1083.
24. LASTEYRIE, 480., Fig. 1081.
25. LASTEYRIE, 488., Fig. 1086.
26. ANSTETT, Peter R.: Malbronn Monastery. Munich–Berlin, 1992, 28.
27. LASTEYRIE, 496., Fig. 1095.
28. SWAAN, 41. kép.
29. SWAAN, 61. kép.
30. SWAAN, 50. kép.
31. Egy 1658-as metszet őrizte meg képét: KOWA, 113. kép.
32. SWAAN, 77. kép.
33. KOWA, 174. kép.
34. SWAAN, 36, 37. képek.
35. ENGEL Pál: Az utazó király: Zsigmond itinerárium. In: Művészet Zsigmond király korában 1. Tanulmányok, 70–92., 90.
36. MAROSI Ernő: Zsigmond király Avignonban. ArsHung 1., 1984, 11–27., 19.
37. Magyarországi Művészet 1., 104.
38. GEREVICH, 1966, 331., XI. tábla, 1–2. kép.
39. ZOLNAY–MAROSI, 35. kép.
40. ZOLNAY–MAROSI, 3. kép.
41. ZOLNAY–MAROSI, 29. kép.
42. ZOLNAY–MAROSI, 55. kép.
43. ZOLNAY–MAROSI, 7., 8., 20., 23., 32., 73., 75. képek.
44. Sajátos ikonográfiájával (jobbjában kelyhet tart) e kötetben Sallay Dóra önálló tanulmányban foglalkozik.
45. ZOLNAY–MAROSI, 11–13. kép.
46. OSTEN, Gert von der: Der Schmerzensmann. Berlin, 1935, 68., 43. kép.
47. ZOLNAY–MAROSI, 26. kép.
48. ZOLNAY–MAROSI, 156.
49. GEREVICH, 1966, 329., IX. tábla, 1–4. képek; ZOLNAY–MAROSI, 156.
50. Például némelyik akár építőanyagként vagy feltöltések részeként is a palota területére kerülhetett a török korban.
51. GEREVICH, 1987, 148–180., 169–170.; FELD, 223–230.
52. KUMOROVITZ, 109–110.; VÉGH András: A budavári Új Szűz Mária-, avagy Szent Zsigmond-káptalan története. 1410 k. –1541 (kézirat), 1996.

IRODALOM

BUZÁS–FELD=A budavári Szent Zsigmond templom és gótikus szobrai (kiállítási katalógus). Szerk. Buzás Gergely–Feld István. Bp., 1996.

BUZÁS, 1992=BUZÁS Gergely: Hozzászólás a budai királyi vár északi előudvarának, főbejáratának és a Zsigmond-palota rekonstrukciójának kérdéseihez. Műemlékvédelem 3., 1992, 160–170.

BUZÁS, 1993=BUZÁS Gergely: A budai gótikus szoborleletről. Valóság 4., 1993, 89–97.

BUZÁS, 1994=BUZÁS Gergely: A budai királyi palota déli nagycsarnoka. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára, tanulmányok. Művészettörténet–Műemlékvédelem 5., Bp., 1994, 109–128.

FELD=FELD István: Megjegyzések a „második budai vitához". Műemlékvédelem 4., 1992, 223–230.

FELD–SZEKÉR=FELD István–SZEKÉR György: Újabb adalékok a budai királyi vár Zsigmond-palotájának és északi főbejáratának rekonstrukciójához. Műemlékvédelem 4., 1991, 248–257.

FIALA=FIALA, Andrej: A pozsonyi (Bratislava) vár. In: Művészet Zsigmond király korában 1. Tanulmányok, 246–260.

GEREVICH, 1966=GEREVICH László: A budai vár feltárása. Bp., 1966.

GEREVICH, 1985=GEREVICH László: Ergebnisse der Ausgrabungen in der Zisterzienserabtei Pilis. ActaArchHung 37., 1985, 111–152.

GEREVICH, 1987=GEREVICH László: A budai vár Zsigmond korában. In: Művészet Zsigmond király korában 2. Katalógus, 148–180.

KUMOROVITZ=KUMOROVITZ L. Bernát: A budai várkápolna és a Szent Zsigmond prépostság történetéhez. TBM 15., 1963, 109–149.

KOWA=KOWA, Günter: Architektur der Englischen Gotik. Köln, 1990.

LASTEYRIE=LASTEYRIE, R. de: L'Architecture religieuse en France a l'époque gothique. 2. Paris, 1927.

MAGYAR=MAGYAR Károly: Der Königpalast in Buda. In: Budapest im Mittelalter. Braunschweig, 1991, 201–235.

MAROSI=MAROSI Ernő: Zsigmond kori szobrok a budai várból. In: Pannonia Regia. Bp., 1994., 282–287.

SWAAN=SWAAN, Wim: Kunst und Kultur der Spätgotik. Freiburg–Basel–Wien, 1978.

ZOLNAY=ZOLNAY László: Az 1967–75. évi budavári ásatásokról s az itt talált gótikus szoborcsoportról. BudRég 24/3., 1977.

ZOLNAY–MAROSI=ZOLNAY László–MAROSI Ernő: A budavári szoborlelet. Bp., 1989.

VERES SZILVIA EDIT

KERÁMIALELETEK A SZENT ZSIGMOND TEMPLOM SZOBORTÖREDÉKEI MELLETT

A Szent Zsigmond templomtól délnyugatra eső területen, az egykori préposti ház udvarán tárták fel azt a szemétgödröt (1–2/B), amelyből a templom egykori berendezésének legszebb darabjai, a szobrok és a bronztárgyak mellett, igen nagy mennyiségű használati – és díszkerámia került elő.

A gödröt már egy korábban meglévő, nem túl mély, 150 cm-es XIV. századi pincébe ásták, amely XIII–XIV. századi szeméttel volt feltöltve. A szobros gödör szélét az északi oldalon a felszínen is észleltük, máshol csak az eltérő leletanyag jelentkezésével tudtuk megállapítani, 150 cm mélyen azonban végig kirajzolódott a sárga márgában a korábbi gödör faszenes alja. A szoborleletes gödör nyugati oldalát szintén egy korábbi, XIV. századi pince vagy ház fala határolta, ettől délre pedig egy későközépkori pince helyezkedett el, melynek a használata, a kerámia és vasleletek tanulsága szerint a törökkorban is folyt. A szoborleletes gödör valószínűleg akkor keletkezhetett, mikor ezt a későbbi pincét kezdték el kialakítani a XV. század folyamán. A munka befejeztével későközépkori szeméttel és a kitermelt XIII.–XIV. századi anyagot tartalmazó földdel együtt töltötték be

A márgás altalajba ásott gödörben a 13 cm vastag újkori réteg alatt jelentkezett az a faszenes, néhol hamus, elsősorban mázas tetőcserepek töredékeit tartalmazó betöltés, amely a gödör feltárásának későbbi szakaszaiban is jellemző maradt. A bontás során 70–80 cm-es mélységtől kezdődően találtunk nagyobb mennyiségben XV–XVI. századi festett, fehér és mázas kerámiát, budai vörös fazekak töredékeit és egy zöld, Mária feliratos kézmosótál első darabjait.

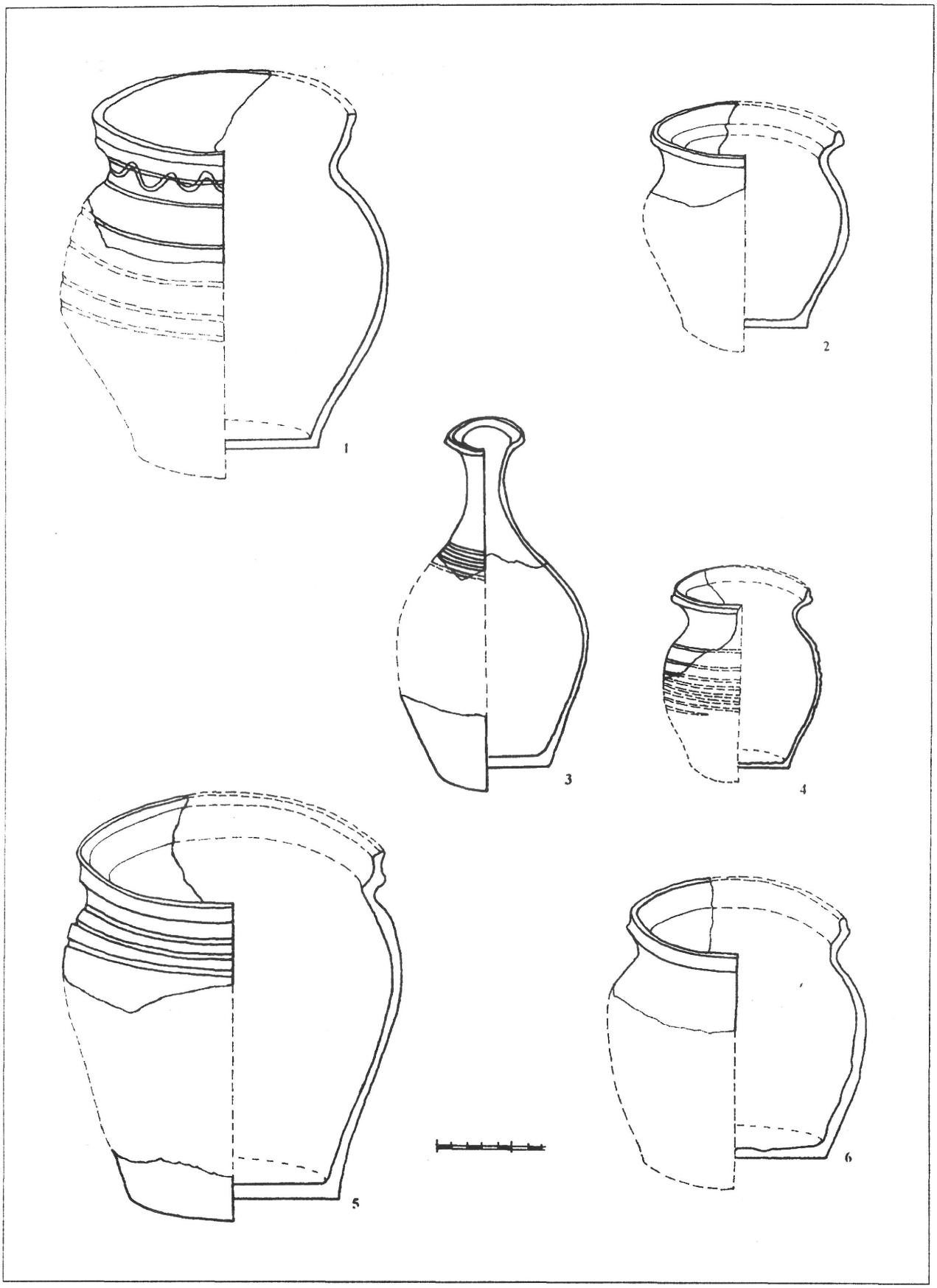
A megfigyelések és a kerámiaanyag elemzése is arra utalnak, hogy a gödör betöltésének rétegei nem válnak el élesen egymástól; a kerámia leletanyag nagyobb részét kitevő fazekaknak és a már említett Mária feliratos tálnak a töredékei az alsóbb és felsőbb rétegekben egyaránt előfordultak.

A gödör betöltését meghatározó későközépkori edények igen nagy formai változatosságot mutatnak egy-egy típuson belül, mégis, a töredékek nagy száma ellenére alig lehetett teljes edényt összeállítani. Elképzelhető, hogy ezt, a XV–XVI. századi kerámiákat is tartalmazó szemetet egyszerre több helyre szállították, és a további darabok egy másik szemétgödörben lehetnek.

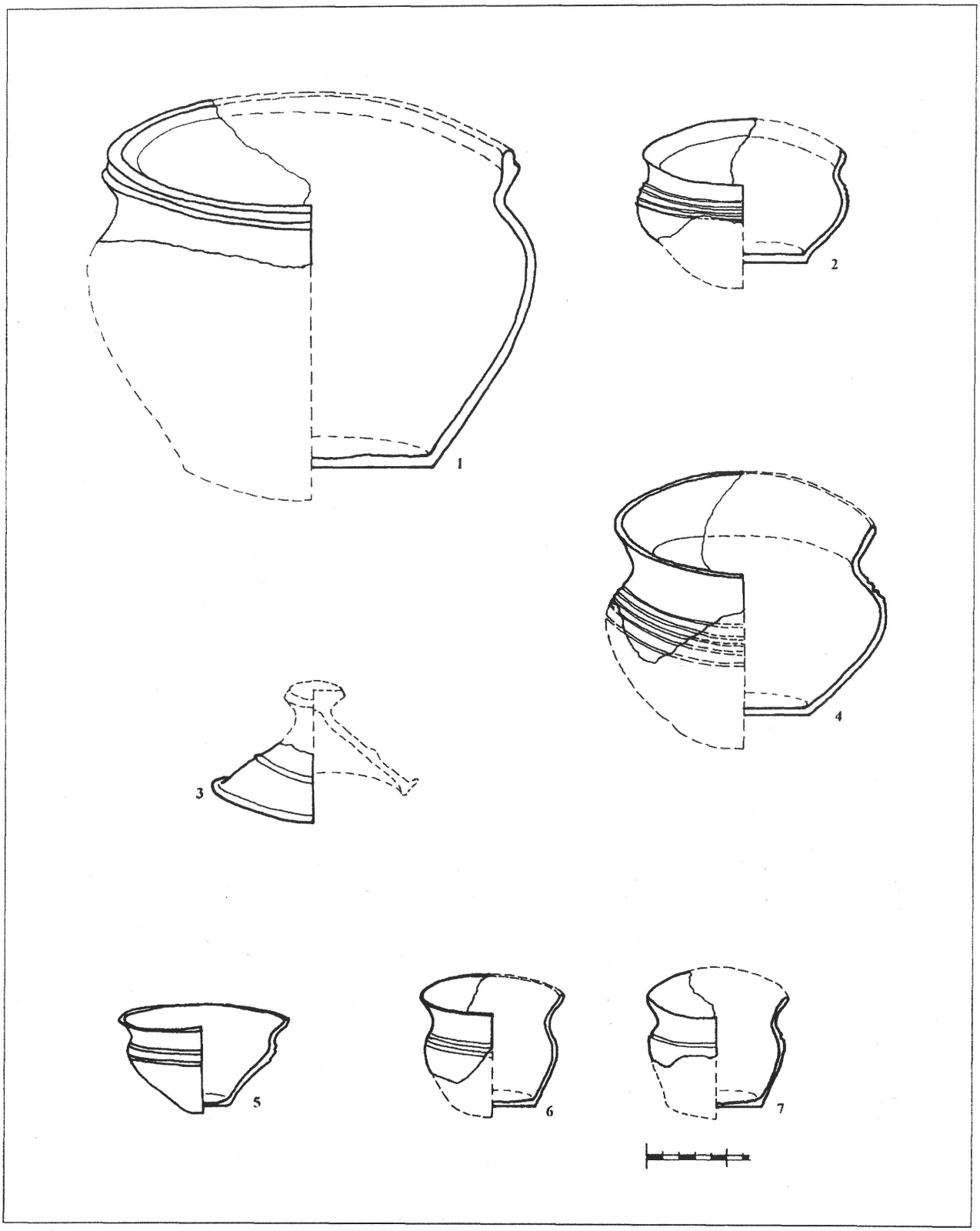
A kötet terjedelme nem engedi meg, hogy az ezernél is több töredékből álló, teljes kerámia leletanyagot bemutassam, így csak a legjellemzőbb típusokat szeretném itt röviden jellemezni. Az első táblákon azok a korai, XIII–XIV. századi edények láthatók, melyek az első, nem túl mély pince betöltéséhez tartoznak, majd a későközépkori gödör kiásásakor ismét a felszínre kerültek, végül a későbbi szeméttel keveredve, másodlagosan lettek visszatemetve.

Legjellemzőbbek a fehér anyagú, lassú korongon készült, homokkal vagy kaviccsal soványított fazekak. Peremük egyenesen álló kettős perem, vagy ferdén levágott és kihajló. A rövid nyak alatt a válluknál erősen kiszélesednek, testük széles, majd a fenék felé hirtelen összeszűkülnek. Magasságuk változó: a kisebbek 10–12 cm, a nagyobbak 16–20 cm magasak lehettek. Az előbbieket tulajdonképpen főzésre használatos bögréknek tarthatjuk, mivel a legtöbb töredéken ételmaradvány nyomát lehetett felfedezni. Emellett vannak nyújtottabb, hordótestű formák is Díszítésként a vállon, vagy néhány esetben az egész testen körbefutó csigavonal fordul elő; két esetben a vállon még további hullámvonalakat is bekarcoltak (1. kép). Fenékbélyegre utaló jeleket sajnos, egy esetben sem találtam. A fazekak felépítését követik kissé nyomottabb formában és szélesebb szájjal a csészék és a tálak is (2. kép). Magas peremük általában enyhén kihajló, legömbölyített vagy egyenesen levágott. Vállukon szintén megjelenik a két–háromsoros bekarcolt csigavonal. Jellegzetes XIII. századi forma a hosszúnyakú, bekarcolt válldíszítésű korsó[1] (1. kép 3.). Testét az Árpád-korra jellemző bekarcolt csigavonal díszíti. A XIII–XIV. századi kerámiák második nagy csoportjához tartoznak a kiülő, kettős peremmel rendelkező fazekak, ahol a perem kiképzését már a fedőhöz igazítják (1. kép 2, 4). Kidolgozásukban megfigyelhető, hogy a belső felületük egyenletesebb, tehát már fejlettebb technikájú fazekaskorongon készültek.

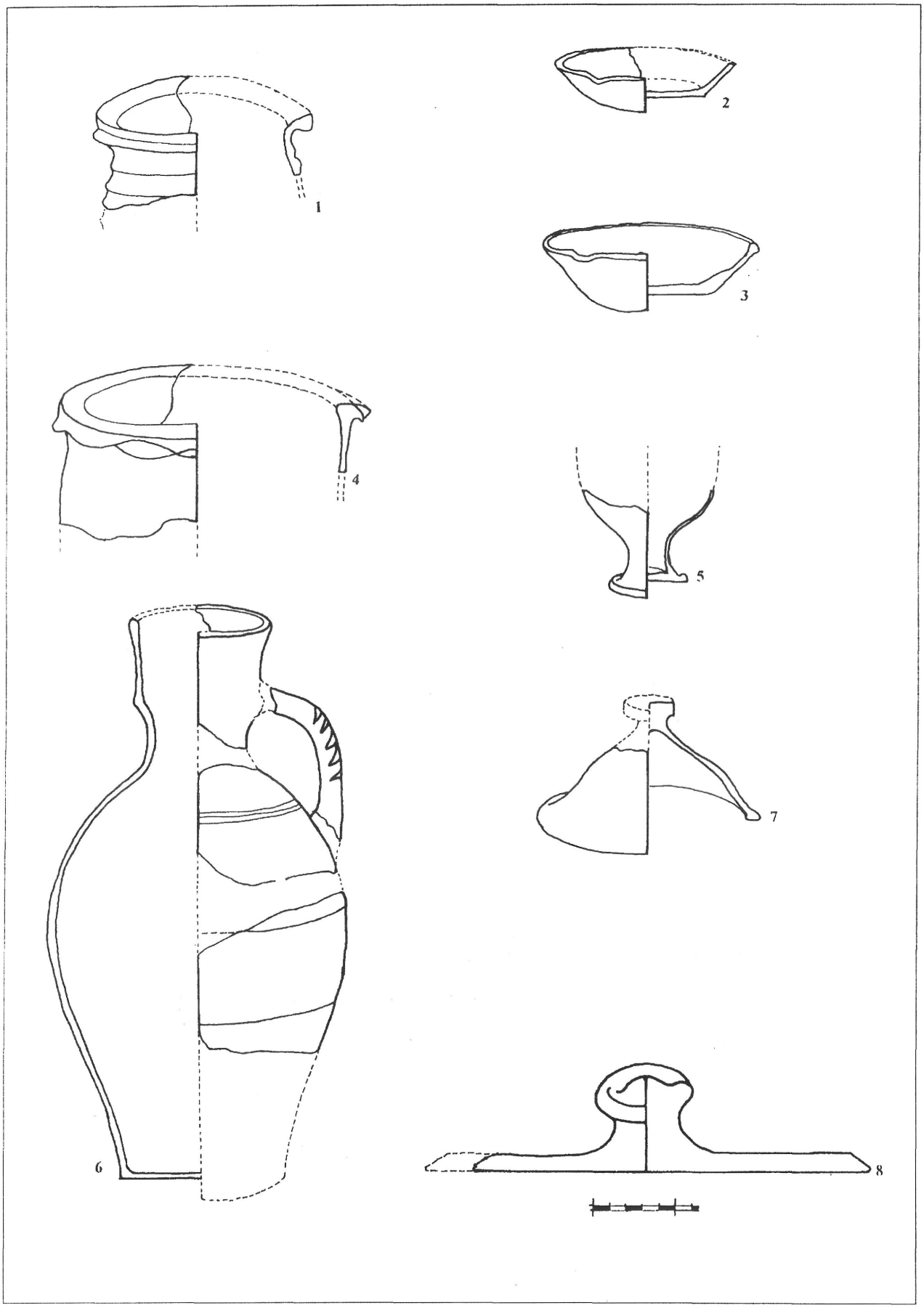
Szintén a korai betöltéshez tartoznak a szürke színű, azaz redukált égetésű, a hasán sávos díszítéssel ellátott korsók, amelyeknek a fülét bevagdosott mintával díszítették (3. kép 6). Az osztrák import áru egyik legáltalánosabb típusa ez a nagyméretű fazekak mellett[2], amelyekből számos darab a gödörben szintén megtalálható volt. A fazekaknál már több esetben fordult elő, hogy a törésfelületük csillogóbb, mivel az edény anyagához grafitot kevertek. Néhány darabnál csak az edény külső felületét kenték be utólagosan grafitporral, törésfelületük a korai darabokhoz hasonlóan matt volt. Az osztrák fazekak már a XIII. századtól kezdve érkeztek Magyarországra[3], azonban az itt talált darabok a XV. század végi XVI. század eleji osztrák termékek jellemzőit mutatják[4]. Peremük jóval vastagabb, és aláhajlóbb mint a korai daraboknak. Az edény formája soványabb, kevésbé szűkül a fenék felé, a rövid nyak alatt a három hornyolattal díszített váll erősen kiugrik. A XV. századtól egyre gyakoribbak a füles típusok is (4. kép 1–6). A peremtöredékekből sajnos nem mindig lehet következtetni a magasságra, így egyes darabok alacsonyabb,

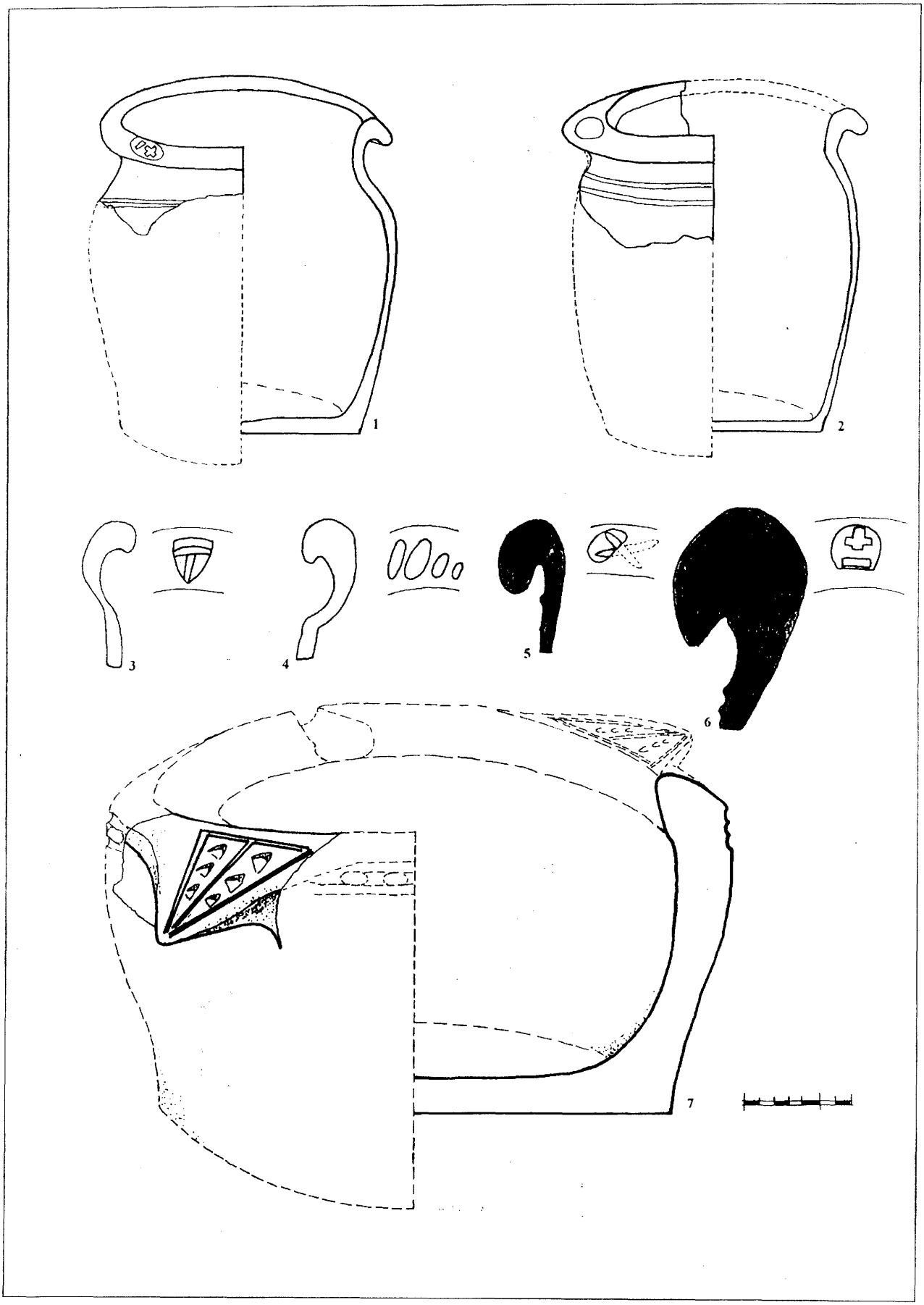
1. kép.

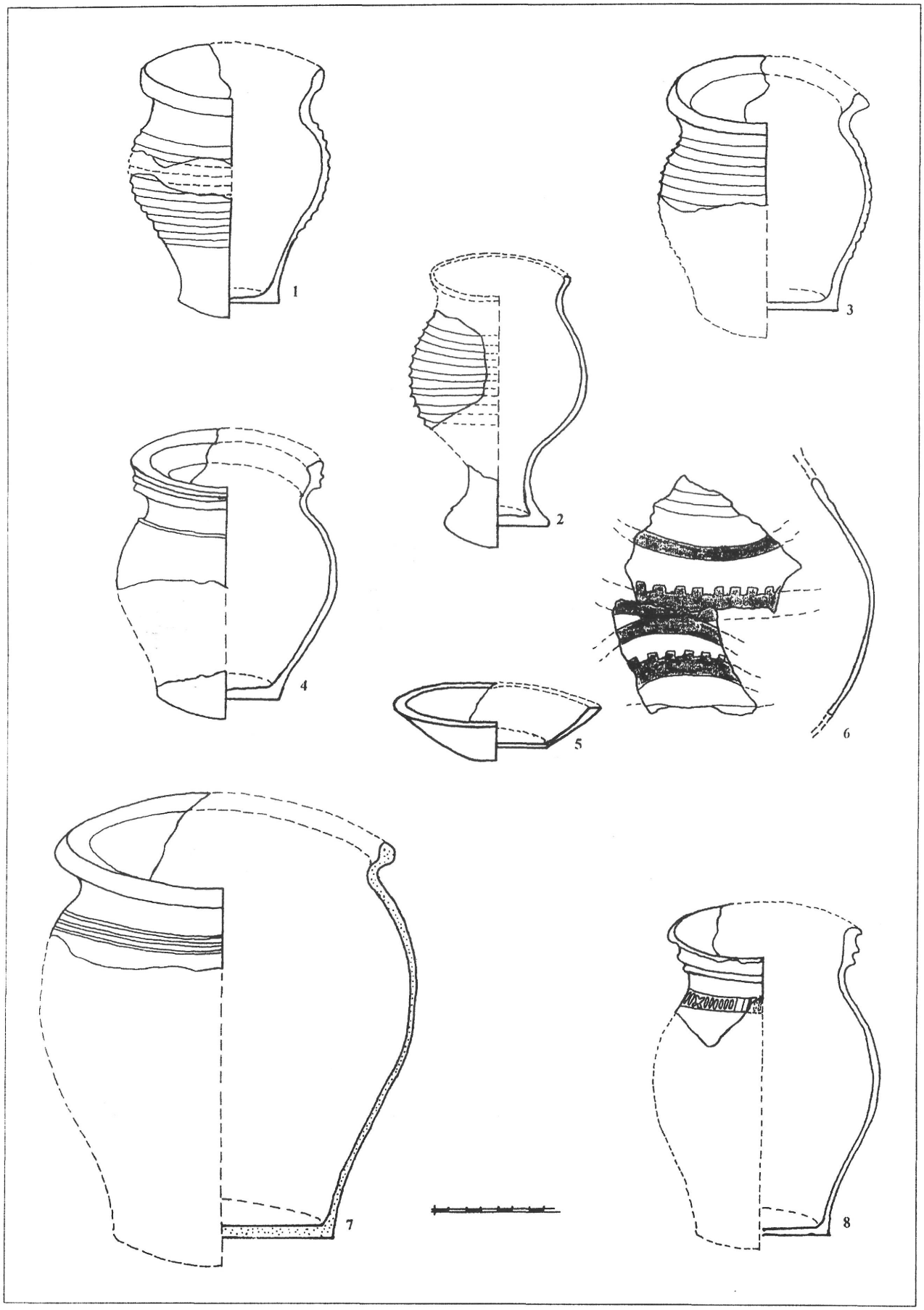
2. kép.

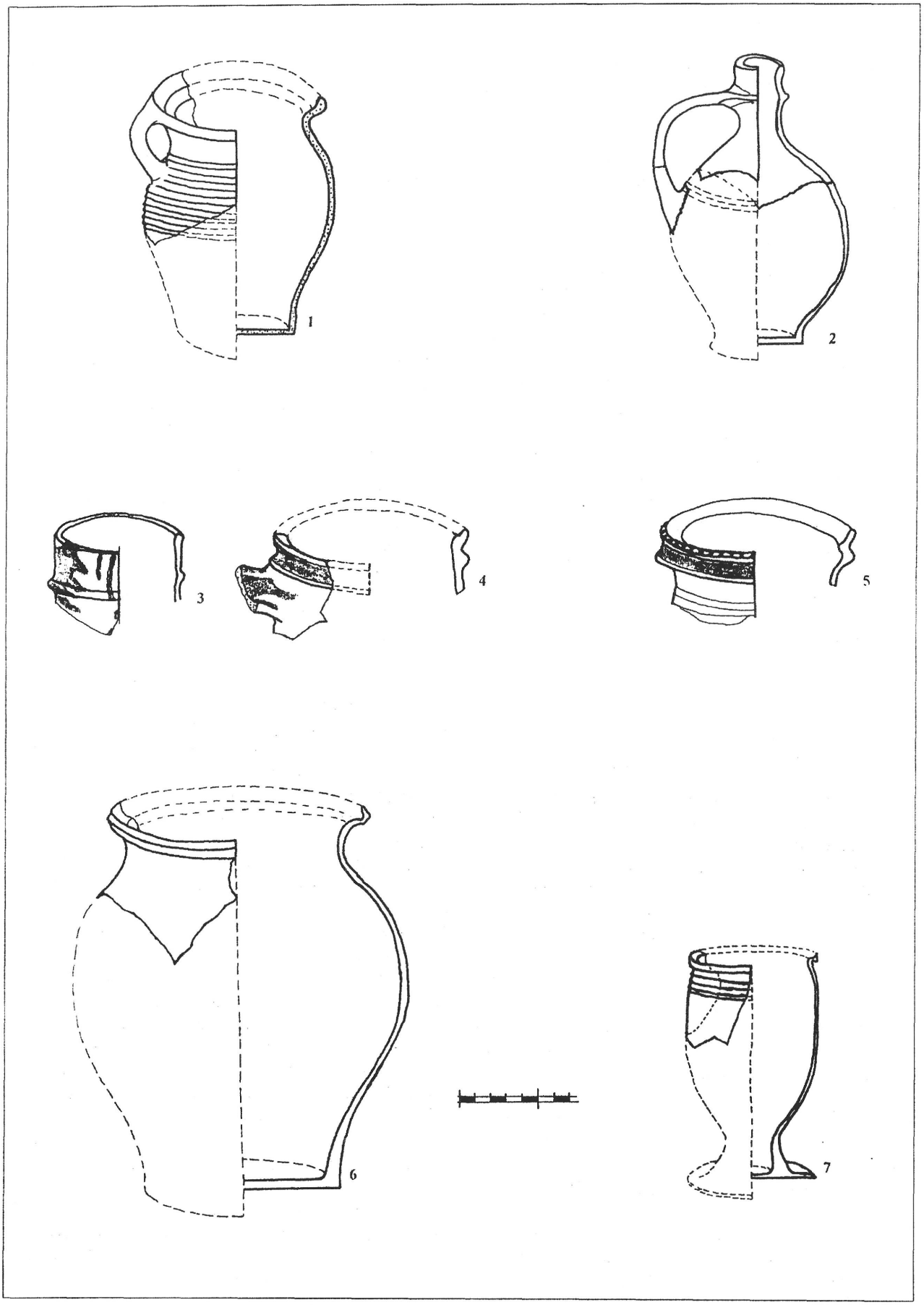
3. kép.

4. kép.

5. kép.

6. kép.

tálszerű típusokhoz tartozhattak. Ezek szintén gyakoriak a XV. századtól, de a legtöbb esetben egyenes falúak és nincs kiugró válluk[5]. Osztrák típust utánoz, de már hazai készítésű lehet a vállán bepecsételt, függőleges és kereszt vonalakból álló díszítéssel ellátott, tagolt peremű, redukált égetésű fazék (5. kép 8). Az ausztriai területeken a XV. századra keltezhető[6], de jól ismert a Tabánból[7] és Budáról is XV. század végi leletegyüttesekből[8], igaz, ott a minta csak függőleges és átlós vonalakból állt és a perem kiképzése is egyszerűbb. A hullámos peremű, egyenes falú, az-az váll nélküli fazék (3. kép 4) osztrák területen a XVI. században terjedt el[9], de Magyarországon is ismert ez a peremmegoldás már a XV. században, igaz inkább a vörösanyagú edényeknél fordult elő eddig[10]. A redukált égetésű korsók közül a nagyméretű, legömbölyített, többszörösen tagolt, vaskos peremű, keskeny nyakú és erősen hasasodó típusok a jellemzőek, melyeket osztrák párhuzamok alapján a XVI. századra lehet keltezni[11].

A peremen több esetben fordult elő perembélyeg (4. kép 3–6). Leggyakoribb az egyenlőszárú kereszt, a függőleges oszlop. Ezek a bécsi műhelyekhez köthető jelek igen jól ismertek Magyarország–szerte is (Esztergom, Sopron, Csút)[12]. Ennek a jegynek a további változata az, amikor a két jel közé több keresztet tesznek. Két esetben fordult elő a nyújtottabb keresztforma – ez szintén bécsi műhelyt jelöl, valamint az ovális bemélyedésekből álló bélyeg, amelyet egyszerűen az ujjuk benyomkodásával készítettek, szélesebb körben el volt terjedve (4. kép 4).

Figyelemre méltó az a minden bizonnyal kétfüles, redukált égetésű, nagyméretű tál, amely igen vastag falú, oldala csak enyhén szűkül a fenék felé, pereme egyenesen levágott, kifelé hajlik, a perem alatt hármas vonal köteg található, amelyet ujjbenyomkodással díszítettek (4. kép 7). A vízszintes fül felületét egy vonallal ketté osztották és két oldalt szintén ujjmintákkal díszítették. Holl Imre közöl hasonló darabot a budai palotából a XV. század második felére datálva, bár az némileg alacsonyabb és fülein Tulln bélyegét lehet felfedezni[13]. Az itt látható fültöredék mintája a tullni ásatásokon előkerült füleken is szerepelnek[14], tehát a formai és a mintabéli hasonlóság alapján azt lehet mondani, hogy ez a tál is Tullnban készült. Szintén a XV. századra jellemző, hogy a perembélyeget pajzs alakba foglalják[15]. Ez figyelhető meg,többek közt, az egyik füles fazék bélyegénél is (4. kép 3). A T jegy szerint az edény Tullnban készült. Ausztriai importból származnak a redukált égetésű, harangalakú fedőket utánzó kúpos fedők, amelyek még a XVI. században is divatban voltak. A másik típushoz tartozó fedő teljesen lapos, az oldala ferdén levágott, szélén koncentrikus körök futnak körbe. A tagolt, legömbölyített gomb formája a XV. századi ausztriai darabokkal mutat rokonságot[16], de Magyarországról is ismertek a párhuzamai (3. kép 7, 8). Anyagunkban öt vagy hat redukált mécseshez tartozó töredéket találtam. Peremük egyenesen levágott vagy legömbölyített, a perem egyik részét pedig csücskösre képezték ki, hogy a kanócot ide tudják helyezni (3. kép 2, 3). Hasonló mécsesek Kőszegen XV–XVI. század eleji leletegyüttesben szerepelnek[17]. Gyertyatartóként lehetett meghatározni azt a redukált égetésű, lapos talpú, mécses nagyságú kerámiát, melynek a közepéből egy hengeres test emelkedett ki, peremének egy részét pedig csücskösre alakították. Egy kőszegi párhuzam alapján szintén a XV. század végére – XVI. század elejére lehet keltezni[18].

Szót kell ejteni még egy finom kidolgozású, talpkarimás, szürkére égett pohárról, melynek a párhuzamait Magyarországon a XV. század második felében elterjedt nagyon vékony falú, bordás felületű, fehér anyagú poharak körében találtam meg. (3. kép 5).

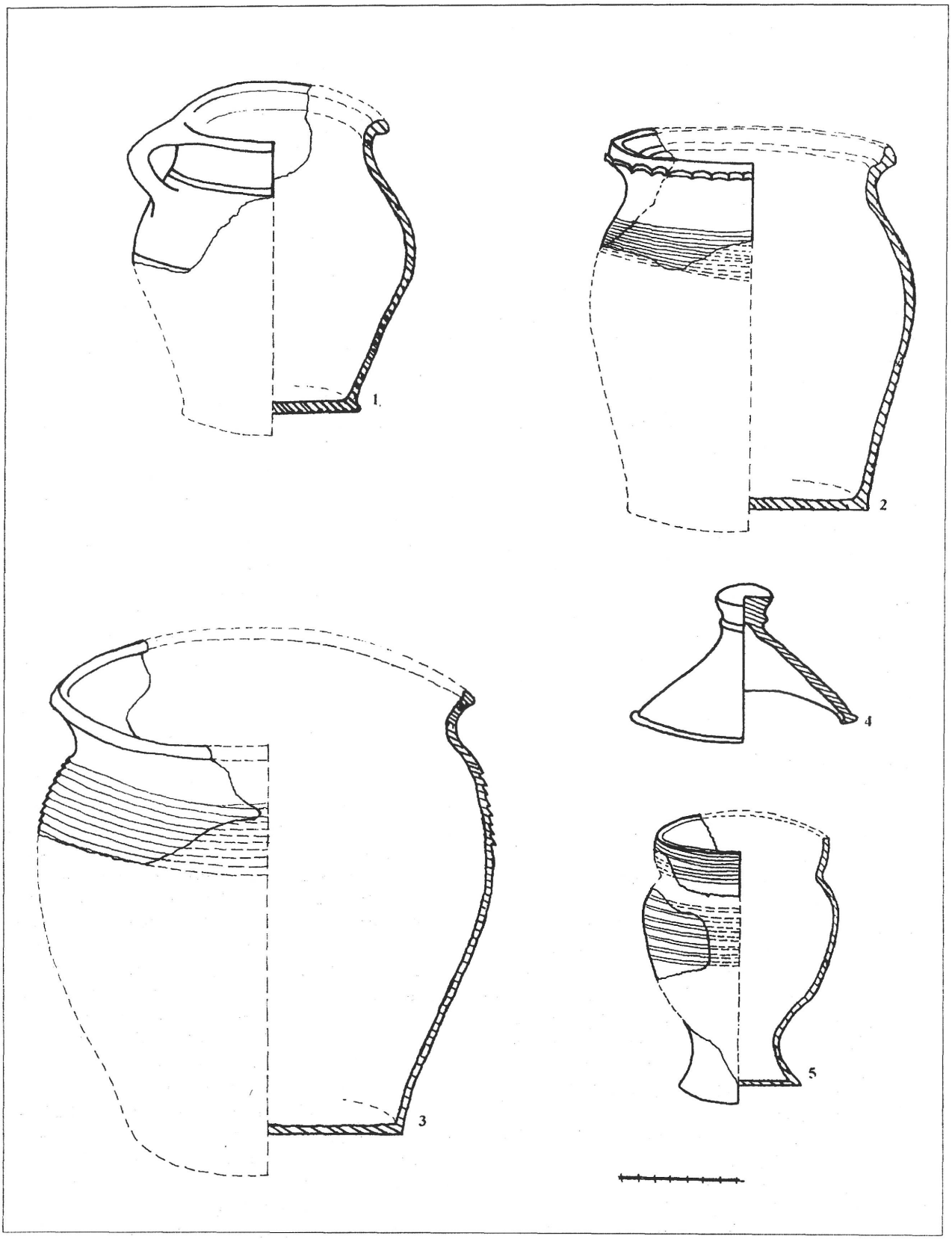
Nagy mennyiségben kerültek elő fehér anyagú homokkal vagy apró kaviccsal soványított fazekak, amelyeknek a belső felülete már simább, egyenletesebb kidolgozású. Peremük fedőhöz igazodó, úgynevezett szögfejperem vagy legömbölyített és enyhén kihajlik. Legfőbb jellegzetességük a bordázott test (5. kép 1, 3; 6. kép 1). A XIV. században jelennek meg a fenék felé erőteljesen szűkülő darabok, ilyenek már a korai gödör betöltésében is előfordultak. A XV. századra tömzsibbeké válnak, szájuk szélesebb, a testük gömbölyűbb lesz[19]. A leletanyag nagy részét ez a fajta kerámia teszi ki

Az edényekhez tartozó fedők, általában fehér anyagúak, és az osztrák fedőket utánozzák, gombjuk azonban már tagoltabb. Korongon készültek, a gombokon ugyanis a levágás nyomait lehetett megfigyelni. Ritkán, de előfordultak sárga anyagú fazekak is Felületük szintén bordázott, peremük legömbölyített és enyhén kifelé hajlik, anyaguk rendszerint homokkal van soványítva és igen jól kidolgozott (5. kép 7).

Szintén a XIV. században jelennek meg, de szélesebb körben a XV. században terjednek el azok az asztali használatra készült, fehér anyagú korsók, amelyeknek a testét vörös festésű fogazott minta vagy két sáv közötti átlós vonalakkal díszítették. A gödör betöltésében ilyen festett oldaltöredékek szép számmal fordultak elő. Ezeknél rovátkolásszerű vagy széles sávokban festett minta a peremeken is látható (5. kép 6; 6. kép 3–5). A korábbi betöltés darabjai között csak egy, XIII. századi pontkörös mintájú töredék fordult elő[20]. Vörös festés nyomait lehetett felfedezni az egyik jól ismert típusú edényen is: a rövid orsós nyak, a hozzá kapcsolódó szalagfül és a gömbölyű test a XV. század második felére jellemző olaj – vagy ecettartók formáját tükrözi[21] (6. kép 2.).

A leletanyagban több, 14–16 cm magas serleghez illetve pohárhoz tartozó talp– és oldaltöredék található, valamint számos rendkívül finom, fehér, sárgás vagy egészen csontszínű töredék is előfordul. Ezek általában kisebbek, 12–14 cm magas, talpkarimás, félballuszter formájú, erősen kiülő peremű poharakhoz tartoznak. Felületük nagy részét hangsúlyos bordakötegek tagolják (6. kép 7). A finomsága miatt tojáshéj-árunak nevezett kerámia típus a XV. század második felében kezd elterjedni és a XVI. század elején is még igen kedvelt[22].

A leletanyag jelentős részét alkotják a világos téglaszín anyagú, gyorskorongon, homokos sovanyítással készített fazekak. Magasságuk 20–27 cm, szájátmérőjük 14–16 cm A fölső egyharmadban hasasodnak, peremük kihajló és legömbölyített vagy fedőhöz igazodó (7. kép,3). A peremet két esetben ujjbenyomkodással csipkézték (7. kép 2). Ez a jellegzetes díszítés a tabáni XV–XVI. száza-

7. kép.

di fazekakon is megfigyelhető[23]. Az edények teste sima, csak a vállon díszítik párhuzamos, korongolással kiképzett hornyolatok. Párhuzamai jól ismertek Budáról és az ország más területeiről is a XVI. század első felére keltezve[24]. A fedők többsége szintén vörös anyagú, gombjuk erőteljesebben tagolt (7. kép 4).

Három–négy serleghez tartozó bordázott, vörös anyagú töredékeket találtunk, amelyekből a XV. század második felére jellemző gömbölyűbb testű, felálló peremű serleget lehetett rekonstruálni[25] (7. kép 5).

Minden mélységből kerültek elő vörös anyagú, belső felükön és peremükön borsózöld mázas, külső felükön fehér engob–bal bevont füles fazekak és korsók, melyek az un budai vörös kerámia típus legjellemzőbb darabjai. Ez a jellegzetes edénytípus 1460–1480 között jelenik meg, helyi mesterek munkájaként. A fazekak szájátmérője 14–20 cm, peremük kihajló, legömbölyített, a rövid nyak alól a váll hirtelen ugrik ki és azon vékony hornyolatok futnak körbe (8. kép 2). Több oldaltöredéken is megjelenik ez a fajta felülettagolás, amely arra utal, hogy az edény teljes felszínét bordázás borította, ami már inkább a XVI. századi típusokra jellemző[26]. A XV. század végére tehető az az orsós szájú, füles korsóhoz tartozó töredék, amelynek csak a szájat fedi a borsózöld színű máz (8. kép 1). Magassága sajnos nem meghatározható: rekonstrukcióként a solymári darabhoz hasonló alacsonyabb, gömbölyű testű forma is elképzelhető[27], de a tabáni nagyméretü, mázas cserépkorsó is jó párhuzamként említhető[28]. Mindkét esetben a XV. század végére – XVI. század elejére keltezhető.

Néhány darabon csak a külső engobe-os bevonatot lehetett megfigyelni, a belső mázazás ezeknél elmaradt. A borsózöld színű máz azonban fehér anyagú fazékon is előfordult, engobe bevonat nélkül (8. kép 4).

A század végétől más színű mázakat is egyre gyakrabban alkalmaztak. A szobros –gödör anyagában szép számmal szerepelnek aranysárga, barnás, sárgászöld mázzal bevont fazekak. Az edények teste általában nyúlánk, a peremük enyhén kifelé hajló, galléros vagy egyenesen levágott kettős vagy többszörösen tagolt perem (9. kép). A korsók magasabb és keskenyebb felépítésűek, széles szalagfüllel (9. kép 2). Anyaguk rendszerint vörös, de előfordulnak piszkosfehér, finomabb anyagúak is világoszöld vagy halvány sárga mázzal, sőt előfordult, hogy a sárgásfehér anyagú edényeket utólagosan vörösre festették és utána mázazták. Az utolsó két típus formája és kidolgozása a nyéki kastély XVI. század elejéről származó kerámiákra emlékeztetnek. Meg kell említeni, hogy nyolc darab hasonló vörös és sárgásfehér anyagú, belsőmázas edényt az 1974-ben feltárt gótikus szobrokat tartalmazó gödörben és a hozzá kapcsolódó 1974/2–es ciszterna betöltésében is találtak[29].

Szintén a mázas kerámiák körébe tartozik a leletanyag legszebb darabja: egy halvány vörös anyagú, zöldmázas, 31 cm szájátmérőjű, 8 cm magas, meredek oldalú kézmosótál (10. kép 1.). A kihajló, vízszintes peremén bepecsételt, ismétlődő gótikus minuszkulás feliratból Mária nevét lehet kiolvasni. A tál közepén, kettős körben egy nyolcágú csillag látható. Hasonló, Mária feliratos darabok már kerültek elő a budai palotából a XV. század második feléből, ezeket sárga illetve zöld máz borította[30].

Egy másik fajta díszedényhez, az un lošticei poharakhoz tartoznak azok a sómázas töredékek, melyek két pohárnak a részei voltak. Mindkettő közepes minőségű, a sómáz erősen kipattogzott a felületükön. Az oldaltöredéken láthatjuk, hogy több füllel rendelkezett, formája enyhén nyújtott, körülbelül 17 cm magas lehetett (10. kép 2). Pereme felálló és három kis borda tagolja. Budán ez a fajta díszkerámia a XV. század nyolcvanas éveitől jelenik meg nagyobb számban[31], a többfülű példányok pedig a XV. század harmadik harmadától váltak általánossá[32]. Ez a darab tehát leginkább a század utolsó évtizedében, még inkább a XVI. század elején készülhetett.

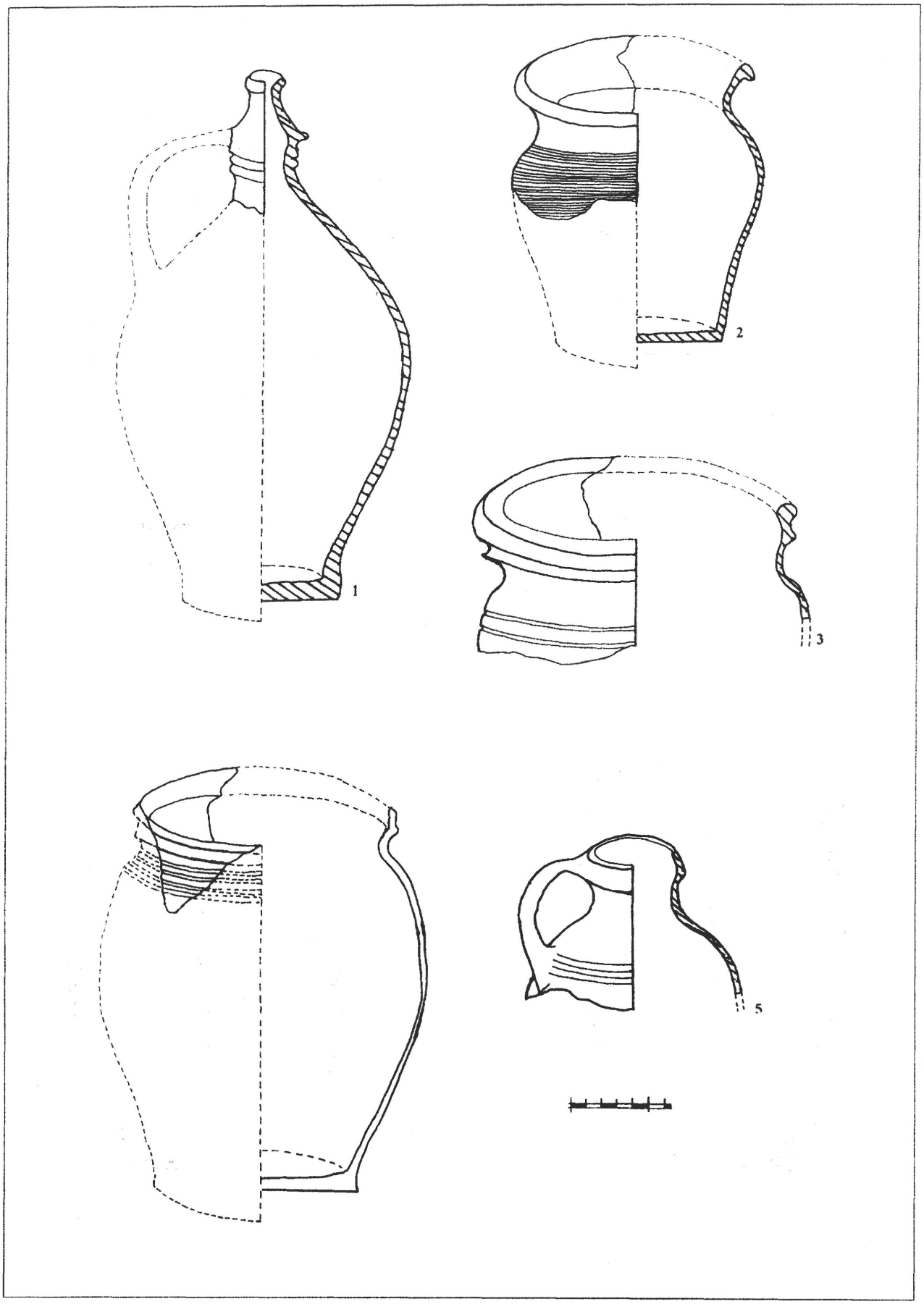
A gödörből igen nagy számban kerültek elő kályhaszemek. Legtöbb a szürke anyagú, tálalakú kályhaszemből van (11. kép 3.). Gyakori még az a szintén szürke sarokszem töredék, melynek az oldalán fonatdísz látható. Hasonló darabok a budai domonkos kolostor XV. századi leletei között szerepelnek[33]. Ezenkívül sok, vörös és fehér, finom anyagú hosszabb és rövidebb poháralakú szem fordult elő (11. kép 2). Peremüket több esetben koncentrikus körök díszítették. A fehér anyagúak között vannak szélesebb és a fenék felé erőteljesebben szűkülő szemek is, melyek esetleg hagyma – vagy bögrealakúak lehetettek – sajnos, a felső részükből nem maradtak meg töredékek (11. kép 4.)

Két darab kályhacsempe töredéke volt a gödörben. Az egyik egy néhány centiméteres szürkésfehér anyagú, sötétzöldmázas, pontosabban nem meghatározható oldaltöredék, míg a másik egy jól ismert, a Zsigmond–kori első csoporthoz tartozó, állatmesét ábrázoló, fehér anyagú, borsózöld mázas töredék[34]. A csempe bal oldala maradt meg, melyen a sziklák mögül kukucskáló nyúl látható (11. kép 1).

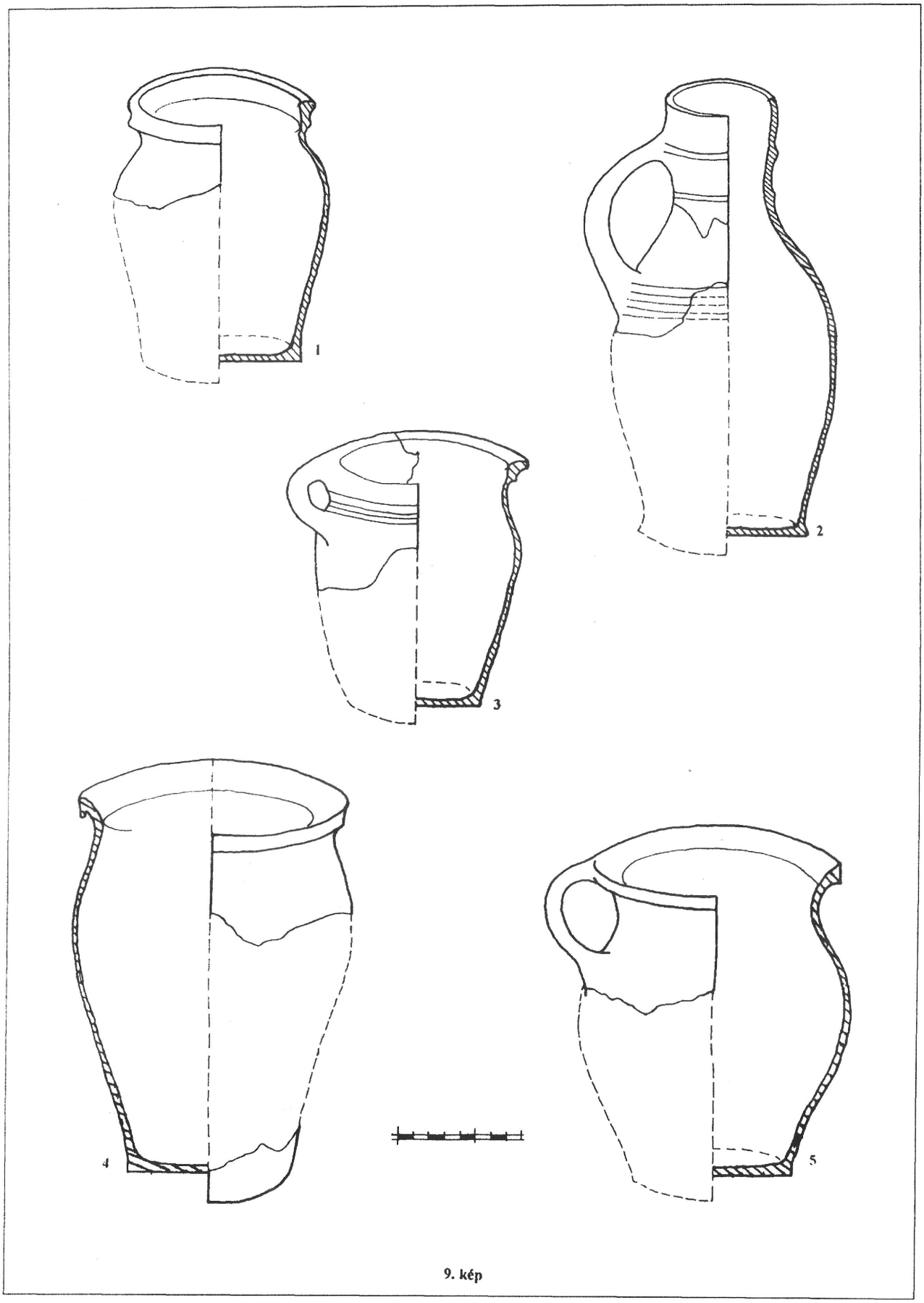
Végül, de nem utolsósorban meg kell említeni azt a rengeteg mázas tetőcserepet, mely az egész gödör betöltésére végig jellemző volt. Az öt kúpcserepet leszámítva a gödörben elsősorban hódfarkú tetőcserepek voltak, erősen átégett állapotban. Felületük sima, hátoldalukon egy kiszögellés szolgált a felfüggesztésre. A mázak színe sokféle volt: leggyakrabban a zöld és a sárga árnyalatai szerepeltek, valamint a barna, a vörös és a fehér. A legtöbb darab csak félig volt befestve, mivel a tetőn ezek félig fedték egymást. Budáról, Mátyás király korából származó feltöltésekben fordultak elő ilyen változatosságban a tetőcserepek[35]. Különös figyelmet érdemelnek a fehér színűek, ugyanis a fehérek előállításához már az ólommáz ismeretére volt szükség, amely legkorábban a XV. század második felére keltezi a tetőcserepet.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a XIII–XIV. századi pincegödörbe ásott későbbi gödör, melyekből a szoborleletek is előkerültek a kerámia leletek alapján a XVI. század elejére keltezhető. A megfigyelések és a kerámiák elemzése is azt mutatja, hogy a betöltés egységes, az egymást felváltó rétegzések csak kisebb időbeli eltérésre utalhatnak.

A gödörből számos pénz is előkerült: többségük Mátyás-kori, a legkésőbbi egy II. Lajos érem 1522-ből. A pincegödör használata tehát legkorábban az 1520-as évek második felében fejeződhetett be, s mivel a betöltésben a hódoltságkori anyag nem jelentkezett, a legkésőbbi időpontja az 1540–es évek eleje.

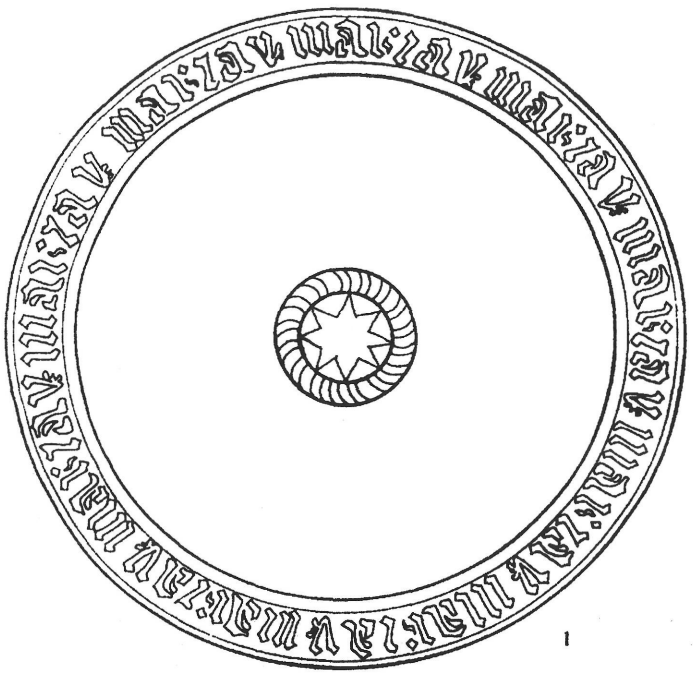

8. kép.

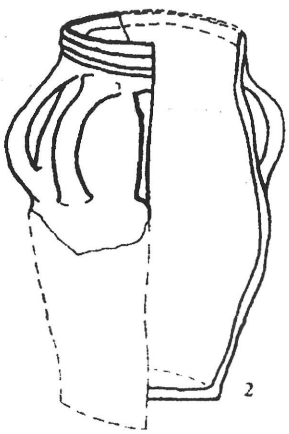

9. kép

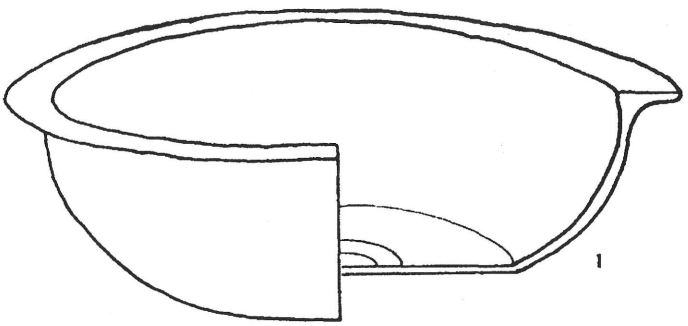
9. kép.

1

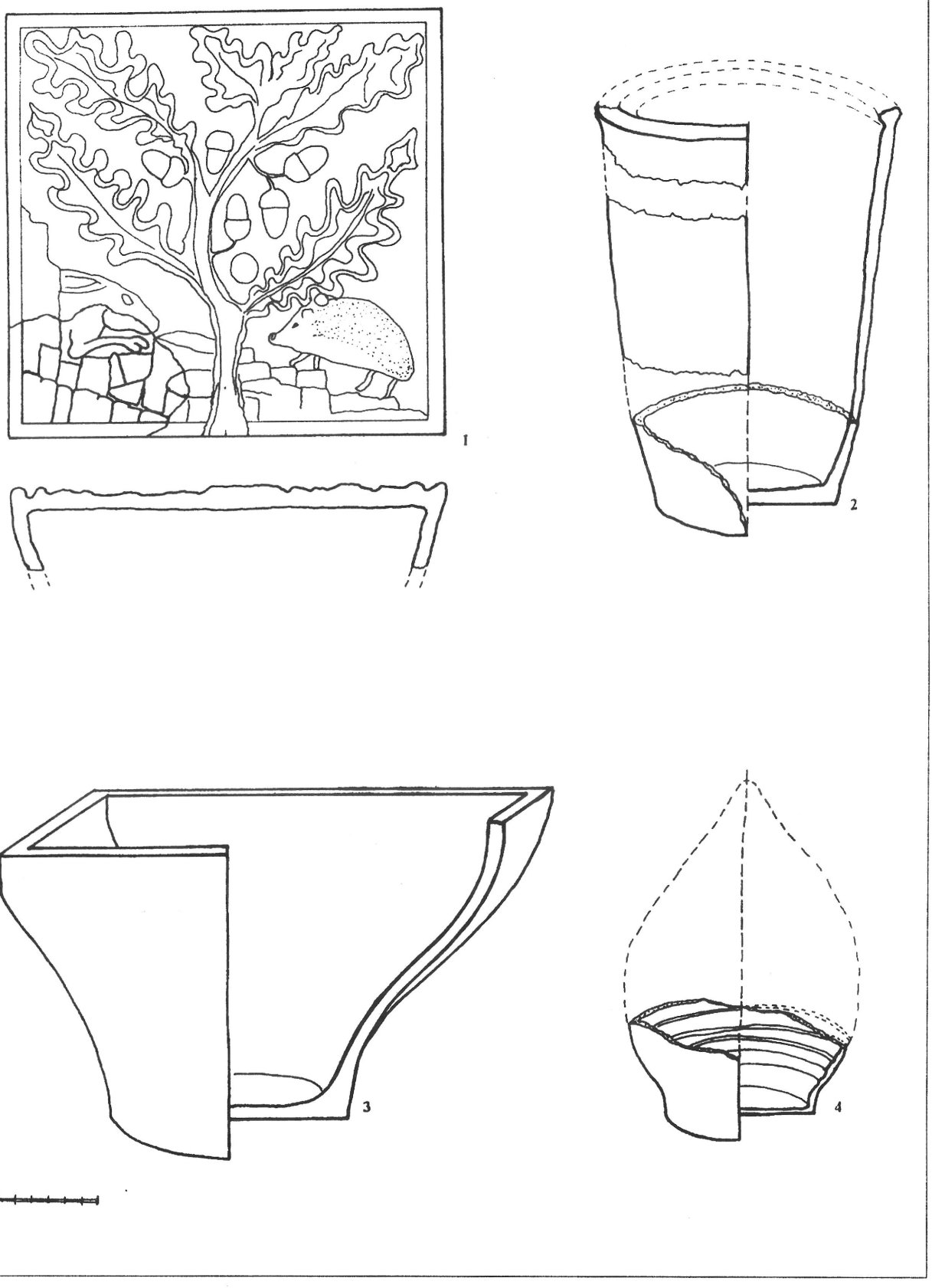

2

1

10. kép.

11. kép.

JEGYZETEK

1. HOLL 1963. 339.
2. A fazekak szájátmérője 17–36 cm között váltakozott. magasságuk körülbelül 20–30 cm lehetett.
3. HOLL 1963. 340.
4. CECH 1987. 175–176.
5. CECH 1987. 73. tábla J2
6. CECH 1987. 198.
7. HOLL 1955. 176.
8. GYÜRKY 181. 5. és181. 7. ábra
9. CECH 1987. 74. tábla J7
10. HOLL 1963. 78. kép 1.
11. CECH 1989. 174.
12. HOLL 1955. 54. kép
13. HOLL 1976. Taf. 42. 5.
14. CECH 1989. 207.
15. CECH 1987. 176.
16. CECH 1987. 196.
17. HOLL 1992. 58. kép
18. HOLL 1992. 80. kép 8.
19. HOLL 1963. 349.
20. HOLL 1963. 68. kép 7.
21. HOLL 1963. 352.
22. Magyarországi Művészet 270.
23. GARÁDY 434.
24. Holl Imre Kőszegről közöl hasonló darabokat. HOLL 1992. 71. kép 12. és 75. kép 10., 11.; valamint az ozorai későközépkori leletegyüttesből ismerünk ilyen típusú kerámiát. FELD–GERELYES 4. kép 1. és 2.
25. HOLL 1963. 43. kép
26. Magyarországi Művészet. 269.
27. IRÁS–MELIS 220.
28. PARÁDI 213., 8. kép
29. ZOLNAY 81–82.
30. HOLL 1963. 359.
31. HOLL 1990. 227.
33. GYÜRKY 1. tábla 7.
34. HOLL 1958. 228.
35. VÉGH 129–142.

IRODALOMJEGYZÉK

CECH 1987=CECH, B.: Die mittelalterliche Keramik aus dem Kamptal und dem Horner Becken. AA 71. 1987. p. 173–302.

CECH 1989=CECH, B.: Mittelalterliche und frühneuzeitliche Keramik aus Tulln, Niederösterreich. AA 73. 1989. p. 167–221.

FELD–GERELYES=FELD István – GERELYES Ibolya: Késő-középkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból. CommArchHung 1985. p. 163–184.

GARÁDY=GARÁDY Sándor: A Budapest területén végzett ásatások összefoglaló ismertetése II. BudRég 14 1945. p. 422–427.

HOLL 1955=HOLL Imre: Külföldi kerámia Magyarországon. BudRég 16. 1955. p. 147–190.

HOLL 1958=HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon I. BudRég 18. 1958. p. 211–300.

HOLL 1963=HOLL Imre: Középkori cserépedények a budai várpalotából (XIII–XV. század). BudRég 20. 1963. p. 335–394.

HOLL 1976=HOLL Imre: Zur mittelalterlichen Schwarzhafnerkeramik mit Werkstattmarken. MittArchInst 5. 1974–75 (1976) p.

HOLL 1990=HOLL Imre: Auslandische Keramikfunde in Ungarn (14–15. Jh.) ActaArchHung 42. 1990. p. 209–267.

HOLL 1992=HOLL Imre: Kőszeg vára a középkorban. FontArchHung 1992.

GYÜRKY=H. GYÜRKY Katalin: Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda. FontArchHung 1981.

IRÁS–MELIS=Irásné MELIS Katalin: XV–XVI. századi díszedények a budai királyi palotából. CommArchHung 1984. p. 205–222.

PARÁDI=PARÁDI Nándor: Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények. ArchÉrt 90. 1963. p. 205–251.

VÉGH=VÉGH András: A középkori budai királyi palota színes mázas tetői. In.: Tanulmányok Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Művészettörténet–Műemlékvédelem 5. Bp. 1994. p. 129–142.

ZOLNAY=ZOLNAY László: Az 1967–75. évi budavári ásatásokról s az itt talált gótikus szoborcsoportról. BudRég 24/3–4. 1977.

MESTER EDIT

ÜVEGLELETEK A BUDAVÁRI SZENT ZSIGMOND TEMPLOM ÁSATÁSÁBÓL

A Szent Zsigmond templomtól délre álló préposti ház udvarán feltárt nagyméretű gödörből előkerült leletanyagban néhány szép üvegedény töredék, valamint igen nagy mennyiségű ablakszem és festett ablaküveg töredék is található. A megégett és összetört kövekkel, tetőcserepekkel, bronztárgyakkal és szobortöredékekkel együtt ezek is a templom első sérülései után kerülhettek ide, valószínűleg az 1529-es török ostrom után.

1. PALACKOK

Az első jól körülhatárolható csoport a palackok között a kettős kónikus forma. A finom, vékony, színtelen, tiszta üvegből készült, kisméretű palackoknak visszahajtott gyűrűs talpszegélye, vállgyűrűvel összehúzott teste és egyszeres gyűrűvel díszített szájpereme van. *(1. kép., 1., 2., 3., 4.,) (3. kép., 15.)* Hasonló formájú és minőségű XV–XVI. századi palackokat ismerünk az ország szinte minden középkori lelőhelyéről.[1] Tömegtermelésükre szakosodott velencei műhelyekből származnak.

A magasított, visszahajtott gyűrűs talp egy gömbhasú, hosszú és szűk nyakú palacktípushoz tartozhatott. Színtelen, finom velencei üvegből készült „angastare" lehetett.[2] *(3. kép., 18.)*

Gyenge minőségű üvegből készült, nagyméretű palackhoz tartozó kúpos fenéktöredék. *(1. kép., 7.)* Átkristályosodott anyaga arra utal, hogy egy kevéssé felkészült hazai műhelyben gyártották.

Elszíneződött, vastag üvegből készült az a palack – vagy kulacs –, amelynek rövid nyakához egy csésze alakú szájtölcsér csatlakozik. *(3. kép., 19.)* Gömbölyű testét a váll fölött egy körbefutó horony díszíti. Egyedi formája és minősége alapján ez is Magyarországon készülhetett. Hasonló kulacsokat Budáról máshonnan is ismerünk.[3]

2. POHARAK

Vékony, színtelen üvegből készült, művészien kidolgozott velencei cseppes pohárkatöredékeket is találtunk a sok épülettörmelék között. *(1. kép., 5., 6., 8.)* Csipkézett fenékszegély fölött a pohár testét felfelé álló, finoman eldolgozott cseppek díszítik. Az egyszerű függőleges szájperem alatt egy vékony üvegszál fut körbe. Nagyon népszerű importáru volt Magyarországon, ezért a kettős kónikus palackokhoz hasonlóan szinte minden jelentősebb ásatáson előkerülnek.[4]

3. SERLEGEK ÉS SERLEGFEDŐK

Tiszta, átlátszó és vékony üvegből készült az a serleg, amelynek hordóformájú kelyhét egy perem alatt körbefutó vízszintes üvegszál, valamint függőleges, a fenék felé elvékonyodó bordák díszítenek. *(2. kép., 12.)* Talpa magas és tölcséresen kiszélesedő. Jellegzetes velencei reneszánsz serlegforma.[5]

Egy egyszerű, magas, lassan szétnyíló tölcséres kelyhű, vastag és vékony nóduszgyűrűvel tagolt szárú, tölcséres talpú serleg. *(2. kép., 13.)* Színtelen üvegből készült serlegtípus, minősége alapján hazai hutában is készülhetett. Hasonló darabok már szép számban kerültek elő Budán.[6]

A serlegekhez sokszor készítettek díszes fedőket is, főleg a késő középkorban. A lelőhelyünkön talált fedőkre jellemző a finom, színtelen üveg, hajlékony vonalvezetés és a balluszter formájú csúcsdíszítés. *(2. kép., 10., 11.,) (3. kép., 14.)* Valószínűleg velencei reneszánsz serlegekhez tartozhattak. Sok hasonló darab ismert már a budai ásatásokból.[7]

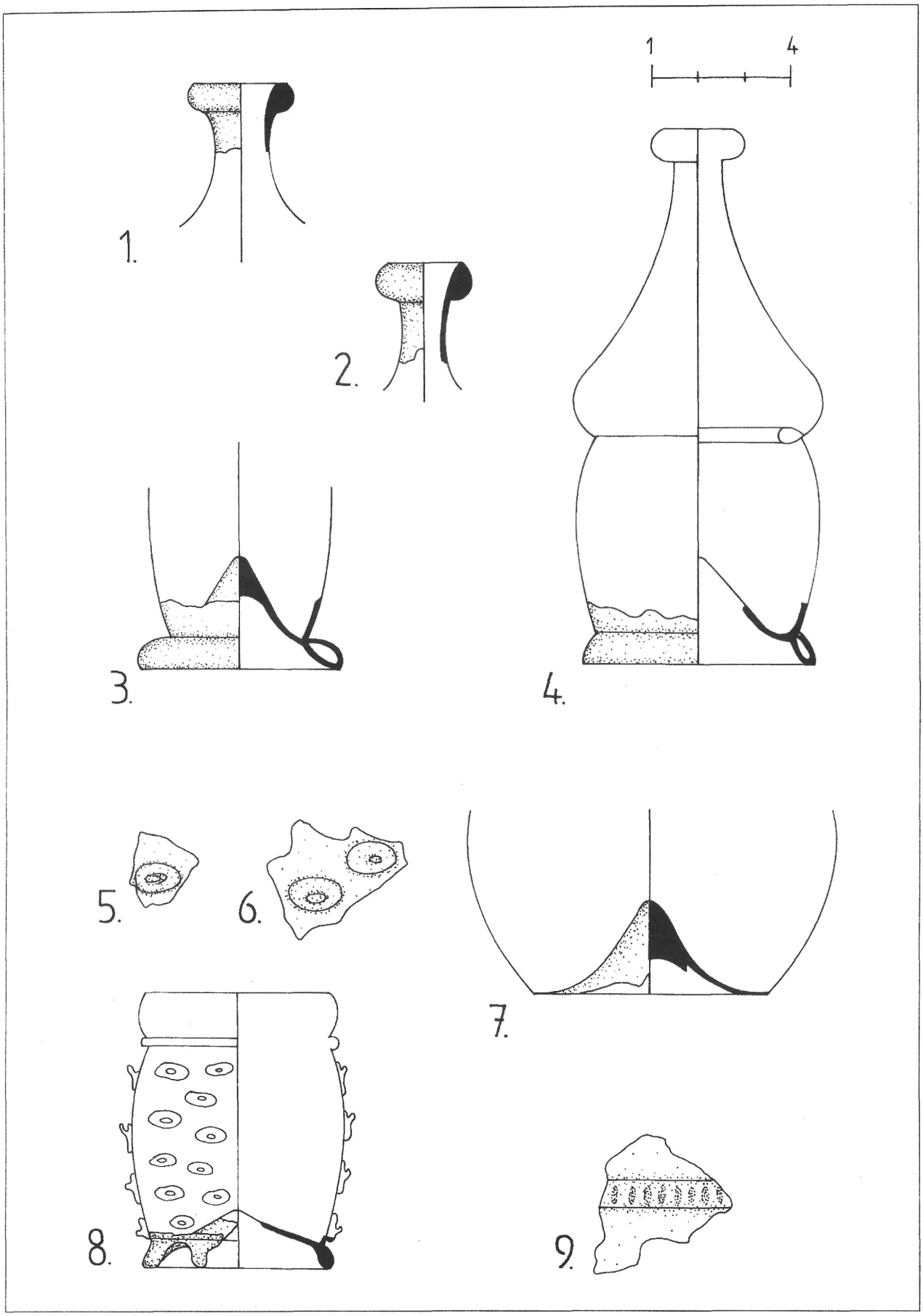
4. CSÉSZÉK

Egyszerű, tagolatlan peremű, öblös testű és kúpos fenekű csészék kerültek elő a „szobros" gödör betöltéséből. *(3. kép., 16., 17.)* Színtelen, tiszta üvegből készültek.

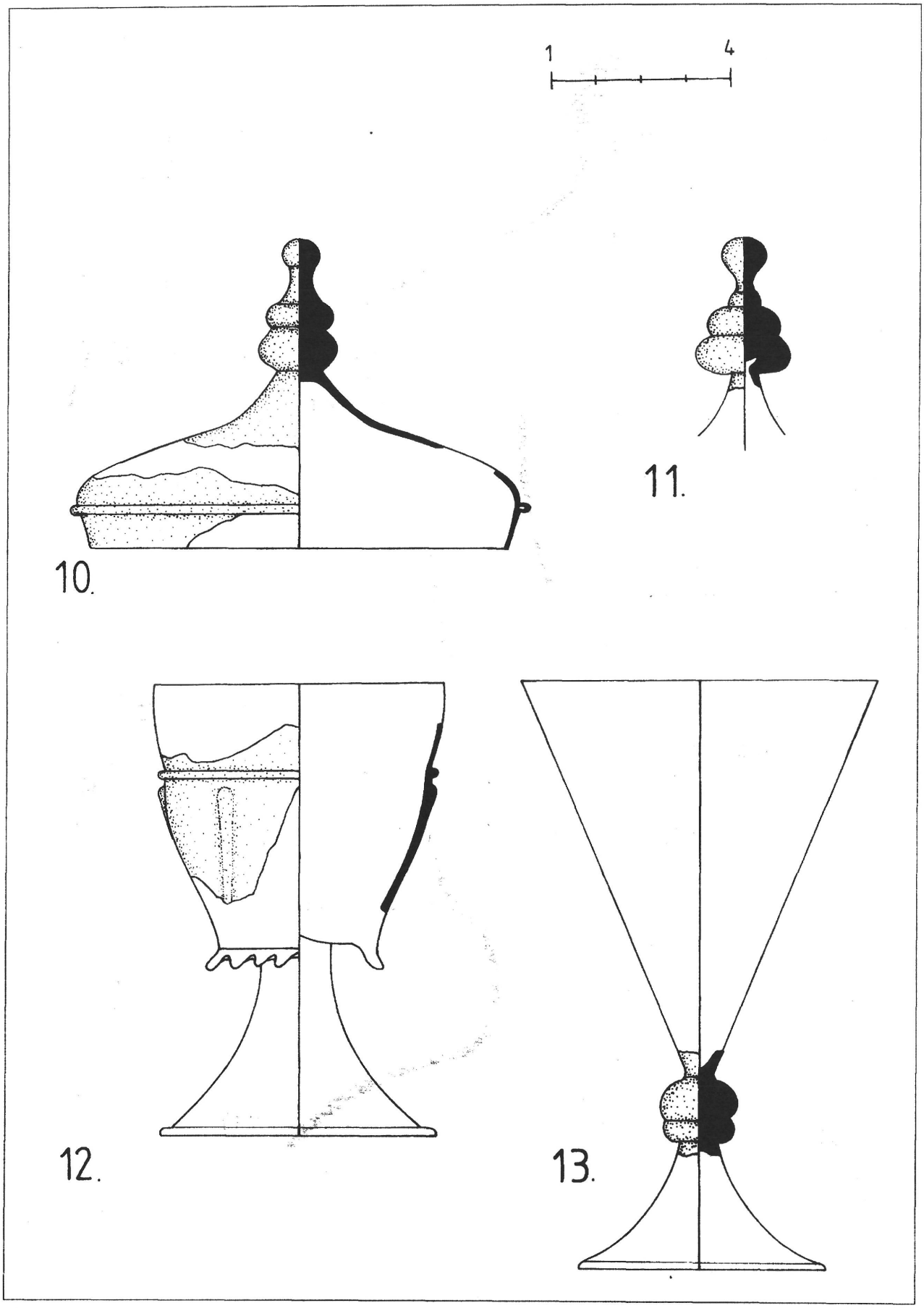
5. ABLAKSZEMEK ÉS FESTETT ABLAKÜVEGEK

Valószínűleg a templom és a környező házak ablakaihoz tartozhatott az a nagy mennyiségű ablakszem- és ablaküvegtöredék, amelyet a préposti ház udvarán feltárt gödörben találtunk. A töredékek legnagyobb része elszíneződött, átkristályosodott anyagú, eredeti színük néhol még a töretük közepén megfigyelhető. A kerek ablakszemekből és a háromszög alakú térkitöltő elemekből egy háromszöges rendszerű üvegezésre következtethetünk. Sok ólomkeretet is találtunk a törmelékben. Az ablaküvegek másik csoportját a festett díszítésű töredékek alkotják. A különböző alapszínű (zöld, sárga, bordó stb.) síküvegre fekete festékkel festették az ornamentális és geometrikus díszítést. A töredékek alapos restaurálása után kerülhet majd sor az esetleges ablakrekonstrukcióra.[8]

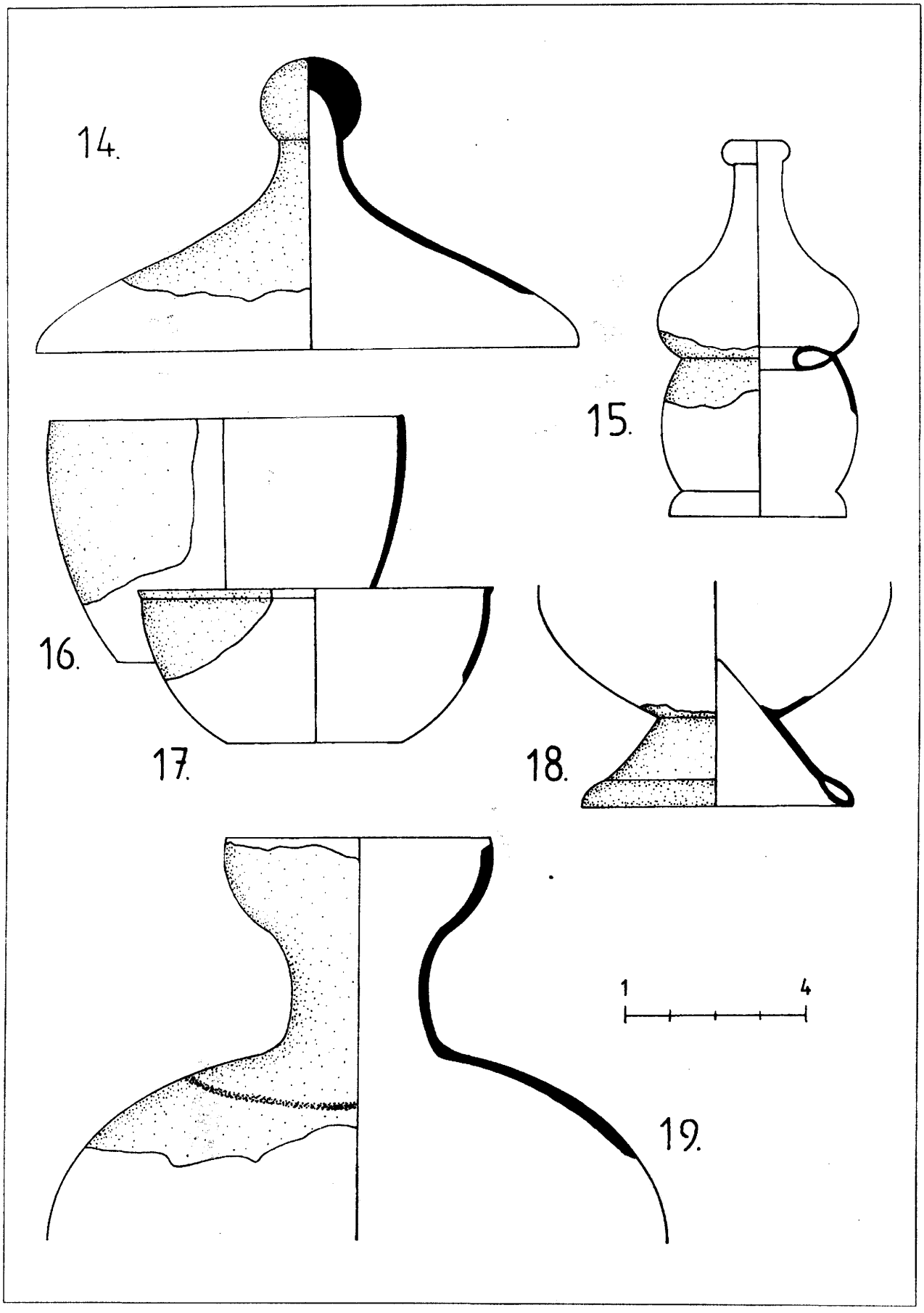
Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy a budavári Szent Zsigmond templom mellett talált üvegleletek többsége igen jó minőségű, finoman kidolgozott velencei gyártmány. Az importáruk dominanciáját az épületegyüttes gazdagságával és fontosságával magyarázhatjuk.

1. kép.

2. kép.

3. kép.

JEGYZETEK

1. GYÜRKY, 1991, 25–27.; MESTER, 12., 21., 26.
2. GYÜRKY, 1986, 40–44.
3. GYÜRKY, 1986, V/2. kép.
4. GYÜRKY, 1991, 14–15.; MESTER, 15., 22., 26.
5. GYÜRKY, 1986, XXXVII. tábla.; MESTER, 85., 135., 224. kép.
6. GYÜRKY, 1986, XXXIX. tábla.
7. GYÜRKY, 1986, II. tábla.
8. GYÜRKY, 1986, 9–12.; MESTER, 19., 24.

IRODALOM

GYÜRKY, 1991=GYÜRKY Katalin: Üvegek a középkori Magyarországon. BTM Műhely 3. Bp., 1991.

GYÜRKY, 1986=GYÜRKY Katalin: Az üveg. Katalógus. MHB 5. Bp., [1986].

MESTER=MESTER Edit: Középkori üvegek. Visegrád Régészeti Monográfiái 2. Visegrád, 1997.

BODOR IMRE

AZ 1974-BEN FELTÁRT BUDAVÁRI SZOBORLELETET KÍSÉRŐ PÉNZLELETEK

Az 1974 februárjában felfedezett és a következő hetekben feltárt páratlan értékű budavári szoborlelet máig rejtélyes és még sokáig az marad. Pontosan mikor készültek egyes darabjai, kinek a megbízásából és milyen célra? Egységes-e az együttes, vagy különböző szobrászati alkotások kerültek közös helyre eltemetésükkor, egy szobrászműhely felszámolásánál? Kezdettől fogva bizonyosak lehetünk azonban két dologban: a szobrok – dr. Boda Jenő vizsgálatainak egyértelmű eredménye szerint – dél-budai (budatétényi) mészkőből készültek. A másik biztos támpont a leletegyüttes eltemetésének időpontja. Erre – a kísérő pénzleletek tanúsága szerint – 1440–41-ben vagy nem sokkal azután került sor. Az ásatás vezetője, dr. Zolnay László e sorok íróját bízta meg a szoborleletekkel együtt előkerült pénzleletanyag feldolgozásával. Az éremleletek szokatlanul nagy száma ezen a helyen azzal magyarázható, hogy a rendkívül mostoha körülmények között folytatott leletmentés, amelyet a múzeum akkori vezetése sem méltatott, a szoborleletek előkerülésével kiemelt fontosságúvá vált. E naptól a múzeum megteremtette a gondos és minden tekintetben szakszerű ásatás feltételeit.

Így a szoborleletekkel kapcsolatos hat lelőhelyről összesen 77 db érem került a múzeum gyűjteményébe. A szoborleletek többségét őrző 74/4. számú szelvényből 48 db, a 74/2. számúból 9 db, a 74/3-as ún. súlyhárítós helyiségből 3 db, a 74/30. számúból 2 db, a IV., más néven konzolos helyiségből 12 db, a 81/2. számú ciszternából (ötvösműhely leletanyaga) 3 db.

A leletek keltezése szempontjából legfontosabb a 74/4. számú szelvény. E szelvényből nemcsak a szobrok túlnyomó része került elő, hanem a vizsgált éremleletek kb. kétharmada is, összesen 48 db.

A 48 érem időrendi megoszlása a következő:

I. Lajos	1371–82 között	2 db		
Mária	1383	1 db	6 db	
Zsigmond	1387–1427 között	3 db		
Zsigmond	1430–37 között	17 db		
I. Ulászló	1440–41	13 db		
V. László	1440–41	5 db		
V. László	hamis	1 db	23 db	40 db
Meghatározhatatlan		3 db		
bécsi denár		1 db		
I. Mátyás	1458–60 között	1 db		
Jagelló Kázmér	1447–90 között	1 db		

Azaz a leletben található 3 db erősen kopott, tehát sokáig használt, jó ezüstből vert Anjou-pénz, Zsigmond 3 db korai verete, Zsigmond 1430–37 között vert 17 érme.

I. Ulászló és V. László érmei 1440–41-ben ugyanabban a verdében készültek, tulajdonképpen csak a név W betűje (WLADISLAUS – LADISLAUS) különbözteti meg őket. Ezek a pénzek – noha denárok – tulajdonképpen rézből készült silány anyagú veretek. Nem is voltak sokáig forgalomban, felületük nemigen kopott meg, veretük éles maradt. Éppen ez a tény biztosítja kiváló korhatározó szerepüket. Kibocsátásuk után igen rövid idővel kerültek a földbe. Azok az érmek, amelyek az ásató megjegyzése szerint közvetlenül a szobrok közeléből vagy éppen rájuk tapadva kerültek elő (pl.: a táblázatban a 26., 28., 29., 36., 41. számmal jelzett érem), kivétel nélkül ilyen 1440–41-ben vert darabok.

A leletegyüttes két későbbi darabot is tartalmaz, ezek azonban rétegtani szempontból vizsgálhatatlanok. Az I. Mátyás-denárt az egyik kolléganő fedezte fel a már kidobott földtömegben. A Jagelló Kázmér-veret is hasonlóképpen került elő az előbb említett mostoha leletmentési körülmények miatt, amelyek csak a szenzációs lelet hatására váltak normálisakká.

Fentiek alapján határozottan leszögezhető, hogy a szobrok zömét befogadó 74/4. számú szelvény betemetése 1440–41-ben vagy alig valamivel később történhetett.

A szoborlelet eltemetésének időpontja, azaz a „terminus ante quem" az eddigiekből is egyértelmű, de érdemes vázlatosan áttekinteni a többi kapcsolódó lelőhely éremanyagát is. A mellékelt táblázatból kiderül, hogy a többi szelvény vizsgált pénzleleteivel is hasonló a helyzet.

A 74/2., más néven 1. számú ciszterna feltárása 9 db érmet hozott a felszínre. Ez a hely a szobrok lelőhelyének közvetlen szomszédságában van, a szoboranyag egyes töredékeinek lelőhelye. A 9 db érem közül 1 db Mária-denár 1383-ból, 1 db korai Zsigmond az 1427 előtti időből, 6 db 1430–37 közötti Zsigmond-veret, 1 db pedig nem azonosítható.

A 74/3-as ún. súlyhárítós helyiségbeli 3 db érme közül 1 késői Zsigmond, kettő pedig Albert (utóbbiakat még 1440-ben is verték).

A 74/30-as lelőhely 1 db korai Zsigmond és egy vele egykorú bajor érmet eredményezett.

A IV., más néven konzolos helyiség a Madonna-fej és egyéb szobortöredékek lelőhelye. 12 érem került itt elő. Közülük 7 db korai, 1427 előtti Zsigmond-veret, 3 db 1430–37 közötti érem, 1 db II. Lajos-obulus és 1 db meghatározhatatlan. Az 1973 nyarán előkerült II. Lajos-érem – szemben a később lelt 10 db Zsigmond-pénzzel – itt sem jelent mást, mint hogy 1973-ban még a folyamatban lévő építkezésekkel erősen bolygatott felszín közelében végezték a leletmentést. A Madonna-fej egyébként a 74/4-es lelőhelyről előkerült Madonna-szobor tartozéka, így földbe kerülése nyilván a 74/4-es lelőhely betemetéséhez kapcsolódik.

A 81/2-es ciszterna az ötvösműhely, illetve kőből faragott ötvösminták lelőhelye, 2 korai és 1 későbbi Zsigmond-pénzzel datálható.

Első pillantásra felismerhető az éremleletek különleges fontossága a leletegyüttes keltezése szempontjából. Zolnay László első publikációiban hivatkozott is az éremanyag feldolgozása során világossá vált 1440 körüli datálásra. Időközben azonban tudományosnak szánt vagy pusztán fantázia szülte elméletek keletkeztek a szobrok körüli nyitott kérdések megválaszolására. Zolnay a tiszta kép kialakítása végett megbízott a mellékelt táblázat és az annak alapján történő elemzés elkészítésével. Halála után megjelent utógondozott művéből azonban nemcsak a táblázat és az elemzés, hanem az éremleletek puszta említése is kimaradt. Sajnos a Budapesti Történeti Múzeum egyébként a leletegyüttes rangjához méltó új kiállításán sem derül ki, hogy a szobrokkal együtt akár csak egyetlen pénzdarab is előkerült.

Ezt a hiányt igyekszem jelen munkámmal kiigazítani.

A mellékelt táblázat lelőhelyenként csoportosítva időrendi sorrendben tünteti fel a pénzleleteket.

A meghatározáshoz felhasznált katalógusok:

CNH. II.=Réthy László: Corpus Nummorum Hungariae, II. kötet. Bp., 1907.
MÉ.=Magyar Éremhatározó. Összeállította dr. Unger Emil. Második átdolgozott kiadás, I. kötet. Bp., 1974.
LUSCHIN=LUSCHIN, von Ebengreuth, Arnold: Wiens Münzwesen, Handel und Verkehr im späteren Mittelalter. Wien, 1902.
GUMOWSKI=GUMOWSKI, Marian: Handbuch der polnischen Numismatik. Graz, 1960.
BEIERLEIN=BEIERLEIN, J. P.: Die bayerischen Münzen des Hauses Wittelsbach (1180–1550). München, 1868.

Az 1974-ben feltárt budavári szoborleletet kísérő pénzleletek

Lelőhely: 74/4. számú szelvény

Sorszám	Uralkodó neve	Éremfaj	Évszám	Verdejegy	Katalógusszám	Az ásató megjegyzése
1.	I. Lajos 1342–82	obulus	1371–72		CNH. II. 88. MÉ. 437.	74/4.
2.	I. Lajos	denár	1373–82		CNH. II. 89A. vagy 89B. MÉ. 432. vagy 433.	74/4. 1974. III. 5.-i lelet.
3.	Mária 1382–87	denár	1383		CNH. II. 114. MÉ. 442.f.	74/4.
4.	Zsigmond 1387–1437	parvus	1387–1427		CNH. II. 125 A. MÉ. 451.	74/4.
5.	Zsigmond	parvus	1387–1427		CNH. II. 125 A. MÉ. 451.	74/4. 1974. március 25. ÉNy-i (II.) aknából a szobros lelőhely alján.
6.	Zsigmond	denár	1390–1427		CNH. II. 121. MÉ. 449.	74/4.
7.	Zsigmond	quarting	1430–34		CNH. II. 129. MÉ. 456. K.	74/4.
8.	Zsigmond	quarting	1430?		CNH. II. 129. MÉ. 456. a.	74/4.
9.	Zsigmond	quarting	1430–37		CNH. II. 129. MÉ. 456. ß	III. 19. A szobrok lelőhelye alatt, a kútszerű üregben a márgaszint alatt, 0,3 m.
10.	Zsigmond	quarting	1430?		CNH. II. 129. MÉ. 456. a.	74/4.
11–12.	Zsigmond	quarting	1430–37		CNH. II. 129. MÉ. 456.	74/4.
13.	Zsigmond	quarting	1430–37		CNH. II. 129. MÉ. 456.	74/4. Szobrok lelőhelye, 1,4 m.
14.	Zsigmond	quarting	1430–37		CNH. II. 129. MÉ. 456.	74/4. Szobrok lelőhelye, 1,2 m.
15.	Zsigmond	quarting	1430–37		CNH. II. 129. MÉ. 456.	Szobrok lelőhelye, 1,6 m.
16.	Zsigmond	quarting	1430–37		CNH. II. 129. MÉ. 456.	74/4. Szobrok rétege, 1,6 m.
17.	Zsigmond	quarting	1430–37		CNH. II. 129. MÉ. 456.	74/4. Szobrok lelőhelye, 1,4 m.
18.	Zsigmond	quarting	1430–37		CNH. II. 129. MÉ. 456.	74/4. Szobrok lelőhelye, 1,7 m.
19.	Zsigmond	quarting	1430–37		CNH. II. 129. MÉ. 456.	74/4. Szobrok lelőhelye, 1,7 m.
20.	Zsigmond	quarting	1430	B - A	CNH. II. 129. MÉ. 456.	74/4. Szobrok lelőhelye, 1,7 m.
21.	Zsigmond	quarting	1430–37		CNH. II. 129. MÉ. 456.	74/4. Szobrok lelőhelye, 1,5 m.
22.	Zsigmond	quarting	1430–37		CNH. II. 129. MÉ. 456.	74/4. Szobrok lelőhelye, 1,2 m.
23.	Zsigmond	denár	1431–37		CNH. II. 124A. MÉ. 450. d.	74/4.
24–25.	I. Ulászló 1440–44	denár	1440–41	I - h; W -?	CNH. II. 149A. MÉ. 469. (j és ?)	74/4.
26.	I. Ulászló	denár	1440–41	h - I	CNH. II. 149A. MÉ. 469. h.	A 74/4. agyag alatti szobros rétegből pénz.
27.	I. Ulászló	denár	1440–41	B - N	CNH. II. 149A. MÉ. 469. b.	74/4.
28.	I. Ulászló	denár	1440–41	I - E	CNH. II. 149A. MÉ. 469. i.	74/4. Legalsó réteg É-i fal mellett, szobortöredékre tapadva. III. 4.

Sorszám	Uralkodó neve	Éremfaj	Évszám	Verdejegy	Katalógusszám	Az ásató megjegyzése
29.	I. Ulászló	denár	1440–41		CNH. II. 149A. MÉ. 469.	74/4. Szobrok lelőhelye: épület törmelék a szobrok felett.
30.	I. Ulászló	denár	1440–41		CNH. II. 149A. MÉ. 469.	74/4. Szobrok lelőhelye, épület törmelék közt, agyagpadló felett.
31–32.	I. Ulászló	denár	1440–41		CNH. II. 149A. MÉ. 469.	
33–34–35.	I. Ulászló	denár	1440–41		CNH. II. 149A. MÉ. 469. (u és ?)	74/4.
36.	I. Ulászló	denár	1440–41		CNH. II. 149A. MÉ. 469. (címerpajzsok közötti kereszt hiányzik)	74/4. 1974. II. 23. Páncélos vitéz alatt.
37.	V. László (1440) 1453–1457	denár	1440		CNH. II. 201A. MÉ. 494.f.	74/4.
38–39–40.	V. László	denár	1440		CNH. II. 201A. MÉ. 494. h és f.	
41.	V. László (Erzsébet királyné verete)	denár	1440–41		CNH. II. 198. MÉ. 496. c–e.	A kis női fej mellett. 1974. III. 5.
42.	V. László?	hamis érme	XV. század közepe			74/4. III. 18. A gödör közepén lévő beásás felett, 0.4 m-re.
43.		bécsi denár	XV. század közepe?		Vö. LUSCHIN 167–201.	
44.	I. Mátyás 1458–90	denár	1458–60		CNH. II. 217. MÉ. 553. g.	1974. II. 25. Szobrok közül kidobott földből.
45.	Jagelló Kázmér 1447–92	krakkói denár			GUMOWSKI 449.	Szobrokkal. Hol?
46.	Meghatározhatatlan					1974. II. 26. Zsigmond-kori rétegbe rok lelőhelye alatt.
47.	Meghatározhatatlan					74/4. Szobrok lelőhelye. 1.7 m.
48.	Meghatározhatatlan					74/4. Szobrok lelőhelye. 1,6 m.

Lelőhely: 74/2., más néven 1. ciszterna
A szobrok lelőhelyének közvetlen szomszédságában, a szoboranyag egyes töredékeinek lelőhelye

Sorszám	Uralkodó neve	Éremfaj	Évszám	Verdejegy	Katalógusszám	Az ásató megjegyzése
1.	Mária 1382–87	denár	1383		CNH. II. 114. MÉ. 442.	74. febr. 13. Ciszterna. 5,5 m. (alján) Csak ciszterna.
2.	Zsigmond 1387–1437	parvus	1387–1427		CNH. II. 125A. MÉ. 451.	74/2.
3.	Zsigmond	quarting	1430–37		CNH. II. 129. MÉ. 456.	Ciszterna, 4–5 m.
4.	Zsigmond	quarting	1430	(B)–A	CNH. II. 129. MÉ. 456.d.	Ciszterna, 2 m.
5.	Zsigmond	quarting	1430–35	h–R	CNH. II. 129. MÉ. 456.n.	Ciszterna, 3–4 m.
6.	Zsigmond	quarting	1430–37		CNH. II. 129. MÉ. 456.	Ciszterna, 2–3 m.
7.	Zsigmond	quarting	1430–37	R–N	CNH. II. 129. MÉ. 456.cc.	Ciszterna, 2–3 m.
8.	Zsigmond	quarting	1430–37	S–P	CNH. II. 129. MÉ. 456.hh.	74/2. Ciszterna, 3–4 m.
9.	Nem azonosítható					74/2. Ciszterna, 5.5 m mélyen.

Lelőhely: 74/3. ún. súlyhárítós helyiség

Sorszám	Uralkodó neve	Éremfaj	Évszám	Verdejegy	Katalógusszám	Az ásató megjegyzése
1.	Zsigmond 1387–1437	quarting	1430–37		CNH. II. 129. MÉ. 456.	74/3. A súlyhárító íves épület padlója felett.
2.	Albert 1437–39	denár	1438–40		CNH. II. 135. A, B, C. MÉ. 461.	74/3. Súlyhárítótól É-ra. 74. V. 19.
3.	Albert	denár	1438–40		CNH. II. 135. A, B, C. MÉ. 461.	74/3.

Lelőhely: 74/30. A hársleveles Zsigmond-címer és koronatöredékek lelőhelye

Sorszám	Uralkodó neve	Éremfaj	Évszám	Verdejegy	Katalógusszám	Az ásató megjegyzése
1.	Zsigmond	parvus	1387–1427		CNH. II. 125A. MÉ. 451.	74/30. Istálló. 74. VIII. A ép. előtt 3. helyiség, sziklaszint fölötti réteg.
2.	VII. Lajos? 1413–47				bajor? vö. BEIERLEIN 92–96	Istálló, 2-es helyiség.

Lelőhely: IV., más néven konzolos helyiség.
A Madonna-fej és egyéb szobortöredékek lelőhelye

Sorszám	Uralkodó neve	Éremfaj	Évszám	Verdejegy	Katalógusszám	Az ásató megjegyzése
1.	Zsigmond	parvus	1387–1427		CNH. II. 125 A. MÉ. 451.	Konzolos helyiség.
2.	Zsigmond	parvus	1387–1427		CNH. II. 125 A. MÉ. 451.	IV. Konzolos helyiség.
3–4.	Zsigmond	parvus	1387–1427		CNH. II. 125 A. MÉ. 451.	Konzolos helyiség.
5.	Zsigmond	parvus	1387–1427		CNH. II. 125 A. MÉ. 451.	Konzolos helyiség.
6.	Zsigmond	parvus	1387–1427		CNH. II. 125 A. MÉ. 451.	IV. Konzolos helyiség.
7.	Zsigmond	denár	1390–1427		CNH. II. 121. MÉ. 449.	IV. Konzolos helyiség.
8.	Zsigmond	quarting	1430–37		CNH. II. 129. MÉ. 456.	Konzolos helyiség. 1974. jan. 25., nagypince északi vállánál, mázatlan kerámiával.
9–10.	Zsigmond	quarting	1430–37		CNH. II. 129. MÉ. 456.	IV. Konzolos helyiség.
11.	II. Lajos 1516–26	obulus			CNH. II. 315. MÉ. 682. a.	1973. nyár. Konzolos helyiségből.
12.	Meghatározhatatlan					IV. Konzolos helyiség.

Lelőhely: 81/2., ciszterna.
Ötvösműhely, kőből faragott ötvösminták lelőhelye

Sorszám	Uralkodó neve	Éremfaj	Évszám	Verde-jegy	Katalógusszám	Az ásató megjegyzése
1–2.	Zsigmond	parvus 1387–1437	1387–1427		CNH. II. 125 A. MÉ. 451.	81/2., a ciszterna XV. századi betöltése.
3.	Zsigmond	quarting	1430–37		CNH. II. 129. MÉ. 456.	81/2., a ciszterna XV. századi betöltése.

MAROSI ERNŐ

A BUDAVÁRI ZSIGMOND-KORI SZOBROK KÉRDÉSEI HUSZONKÉT ÉV (ÉS A SZENT ZSIGMOND TEMPLOM FELTÁRÁSAI) UTÁN

A budai Várhegy Zsigmond-kori szoborlelete köztudomásúlag huszonkét évvel ezelőtt, Zolnay László kitartó, értetlenséggel, „tervszerűen" vandál pusztítással és munkahelyi gáncsoskodással egyaránt dacoló munkája nyomán kerültek felszínre 1974 kora tavaszán. Azóta a lelet híressé vált, darabjai művészettörténeti kézikönyvekben szerepelnek. Jellemző, hogy épp a közelmúltban, az amszterdami nemzetközi művészettörténeti kongresszuson elhangzott referátumában egy német kutató, Nicolas Bock az általa tárgyalt, a nápolyi S. Lorenzo Maggiore-templomban lévő Ludovico Aldomoresco-síremlék stiláris helyzetének megvilágítására a legalkalmasabbnak a budai együttes egyik darabját találta. A budai lelet abba a sorba illeszkedik, amely a châlons-sur-marne-i Notre-Dame-en-Vaux kerengőszobrainak megtalálásával kezdődött, 1972-ben a párizsi Notre-Dame szobrainak, majd 1987-ben a berni Münsterplattform alá eltemetett szobroknak a felfedezésével folytatódott. 1994-ben Bécsben joggal írhatták ezekről a leletekről, hogy „A szenzációs leleteknek ez a sorozata nemcsak régészeti gazdagodás, hanem a hagyományos művészettörténet-írást nélkülözhetetlenül fontos hangsúlyokkal oly mélyrehatóan forradalmasítja, hogy egyes tisztázottnak vélt fejezetrészek immár döntő újraírás előtt állnak."[1] Arthur Saligernek ehhez az értékeléséhez nyugodtan hozzáfűzhetjük, hogy ha már így állnak a dolgok a hagyományos művészettörténet-írással, amit újra kell írni, azt persze szenzáció nélkül is kellene. Megállapítható, hogy az ölünkbe hullott lelet révén hazai középkorkutatásunk számára rövid ideig kulcsszerep kínálkozott, s nem nagyon éltünk vele. Jóllehet már 1974-ben kértük nemzetközi művészettörténeti és restaurátori kollokvium összehívását e tárgyban, még magyarul is ez az első alkalom ebben a házban, amikor a Zsigmond-kori budai szobrászat kérdéseiről esik szó.[2] Most már némi malíciával elmondható, hogy a Zsigmond-kori szoborlelet sorsa a Rubik-kockáéra emlékeztet, s annak körülbelül pontos időbeli párhuzama.

Ettől – s az egykor Horváth Miklós igazgató által a leletre kimondott hírzárlattól – eltekintve a szoborlelet irodalma igen gazdag, s évről évre gyarapodik. Először ezt a bibliográfiát kísérelem meg áttekinteni. Vallomással kell kezdenem: annak idején a Zolnay László által felkért művészettörténész tanácsadóként magamnak is részem volt a hosszú évekig kísértő – és mint majd látni fogjuk, ma sem teljesen eltűnt – „Anjou-kori" minősítésben. Erre óvatlanul, az első, még megtisztítatlan és restaurálatlan töredékek láttán, egy sajtóértekezleten, olyan formában került sor, hogy a szobrok legkorábban 1380 táján, tehát még Nagy Lajos életében, legkésőbb pedig 1420–30 között készülhettek.[3] Az első esetben bámulatosan progresszív fiatal művész művei, de még a második is elfér akár ugyanannak a generációnak az életében – mondjuk 20 év körüli, illetve 60 év körüli életkort számítva. Nem szükséges külön magyaráznom, miért került a hangsúly a lelkesedés páratlan hangulatában az első datálási lehetőségre, amely akkor Budának valamennyi szomszéd nép produkciójával szemben meghatározó, úttörő szerepet ígért (s utóbb Michael Viktor Schwarz ezt a következtetést logikusan le is vonta). Meg kell azonban említenem, hogy a késői datálás fokozatosan kialakuló meggyőződésének bizonyítása számára a korábbi keletkezés feltevése igen erős súrlódási együtthatóként működött.

Az első évek publikációit érthetően az osztályozás és a datálási kritériumok keresése határozta meg. Ezekről a legjellemzőbben az első, ideiglenes kis könyvpublikáció, Zolnay és Szakál Ernő 1976-os könyvecskéje tanúskodik.[4] Ez idő legpraktikusabb felosztási és rekonstrukciós megoldásának a méretükben s – első pillantásra – stílusukban is különböző két csoport, világi, portréigényű szobrok és szentek sorozatának szétválasztása kínálkozott.[5] Sajnos ezt a felosztást valósította meg a szobrok erőltetett 1976-os kiállítása is, amelynek alapelve katonásan egyszerű volt: „szentek a kápolnába, lovagok a lovagterembe".[6] A kiállítás körülményei nemcsak a szoborlelet állapotában idéztek elő visszafordíthatatlan károkat, hanem tanulmányozásukat, fényképezésüket is eredményesen akadályozták. Ugyanebben a szellemben 1978-ban, az akkori kölni Kunsthalle-beli Die Parler und der Schöne Stil kiállításon a szoborlelet csak a katalógus szövegében és néhány képpel szerepelt,[7] holott nagy várakozás előzte meg, s az időközben már sok Budapestre látogató szakember előtt ismertté vált darabok a kiállítás nemzetközi recenziós visszhangjában is fontos szerepet kaptak.[8] Meg kell mondanunk, hogy a BTM 1978-ban még KGST-szolidaritástól motivált kiállításpolitikája utóbb is fényesen működött. Néhány szobortöredék 1990-es grazi kiállításától[9] eltekintve nagyobb számban a művészettörténeti szempontból majdnem teljesen érdektelen 1991-es braunschweigi kiállításon szerepeltek,[10] viszont 1994-ben, az Österreichische Galerie Großlobmingi-mester kiállításáról a múzeum éppen a jelentős nemzetközi konferencia idején vonta vissza az oda kölcsönzött darabokat.

Az első idők formális kritériumkeresése, osztályozási kísérletei, a belső összefüggésekre irányuló, a restaurálás, kiegészítés szempontjai által is motivált figyelem mellett egyre hangsúlyosabb szerepet kaptak a szobrok művészettörténeti helyére vonatkozó kérdések. Zolnay László számos etűdben közölte – egymásnak sokszor ellentmondó – megfigyeléseit, és különös kedvteléssel foglalkozott a

szobrok művelődéstörténeti vonatkozásaival.[11] Ebben – Cartellieri és Huizinga nyomán – mindenekelőtt az úgynevezett franko–flamand kulturális kör s a burgundi udvari művészet hagyományos képe volt a vezércsillaga.[12] Magam más felfogáson nevelkedtem, amelynek középpontjában a nagyrészt elpusztult Párizs művészete áll – ennek szempontjából mindaz, ami a francia hercegi apanázstartományok művészetében megjelenik, a központ kultúrájának visszavert képe. Ezenkívül a mi generációnk a 14–15. századi közép-európai udvari kultúrát sem tekintette már nemzeti művészeti kérdésnek. A mi középkorkutató generációnk irányt mutató munkái közé tartozott Walter Paatz programadó tanulmánya a késő középkori művészetben egymást váltó nyugat–keleti és kelet–nyugati tendenciákról,[13] Otto Pächt munkássága az internacionális gótika gyökereiről,[14] s már előttünk voltak Gerhard Schmidt résztanulmányai a Pelican History of Art tervezett 14. századi szobrászattörténeti kötetéhez.[15] A tudománytörténeti választóvonal éppen 1974-ben húzódik, amikor Karl-Heinz Clasen közreadta a Szép Madonnákról szóló nagy monográfiáját, s ezzel az egyetlen mester Drang nach Ostenként rekonstruált pályájáról szóló rekonstrukciójával kesztyűt dobott az egész újabb kutatásnak.[16] A könyv recenziós visszhangja a nevezetes Historikerstreit hangnemére emlékeztetett.[17] Ebbe a légkörbe illeszkedett a szobrok első, előzetesnek tekintett tudományos ismertetése Zolnay Lászlótól, Szakál Ernő, Szalay Zoltán és Boda Jenő kiegészítő közleményeivel a Budapest Régiségei XXIV. kötetében 1977-ben, illetve Zolnay László azonos szövege, a magam előzetes művészettörténeti megjegyzéseivel, az Acta Historiae Artium XXII. kötetében 1976-ban.[18]

Lényegében mindmáig ezek a közlemények határozzák meg a szoborleletről való gondolkodásunk útját. Az alapvető kiindulópontot mindeddig a stíluskritikai-stílustörténeti vizsgálati módszer jelentette,[19] tehát annak tudomásul vétele, hogy a lelőhely nem volt azonos a szobrok rendeltetési helyével (kétféle magyarázati feltevés merült fel: a hulladékdepó, illetve a műhely); ezért olyan eljárás követendő, mintha ismeretlen lokalizációjú tárgyakkal lenne dolgunk. Egyedül a budai várbeli rendeltetést, illetve a helyi készítést fogadtuk el biztos tényként. Ugyancsak a formális megközelítést hangsúlyozta a természetesen mindjárt felmerülő portré- és keresztény ikonográfiai azonosítási javaslatok[20] távoltartása. Attribútum vagy ábrázolási típus ugyanis csak egészen kivételes esetekben áll rendelkezésünkre.

A datálás és a művészettörténeti besorolás alapja így a stílustörténeti-stíluskritikai analízis lett. Különösen a kívülállók szeretik ezt az eljárást a legszembetűnőbb demonstrációs módja nyomán „analógiás" módszernek jellemezni – ez nyilvánvaló félreértés: az analógia csak szemléltetőeszköz, s helyes alkalmazásában inkább mutat rá valamilyen differentia specifica jelenlétére, mint a tökéletes, szériaszerű azonosságra. Sokkal nagyobb probléma, hogy az egész módszer a műértő sajátos tapasztalati anyagában és ízlésében gyökerezik, s nem nélkülözi az irracionalitás bizonyos elemeit. Célja a művészegyéniség azonosítása, s e tekintetben soha nem lehet tudni, mely pontig mozgunk a korszak általános ábrázolási-formálási szokásainak körében, a stílustörténet terrénumán, s hol érkezünk az individuális vonásokhoz, a kézírásszerű jegyekhez, a stíluskritika tárgyaihoz. A megkülönböztetést még komplikálja a középkori műhelyszervezet kollektív jellege, a benne érvényesülő munkamegosztás. Mindebből adódik, hogy 1976-ban, tudásunk és megfigyelési lehetőségeink akkori állapotában, elsősorban két alapvető stílusváltozat elkülönítésére volt lehetőségünk: az egyik az, amelyet Bécs és a großlobmingi műhely említése jellemez eléggé konkrétan, a másikat, amelyet Brabant – és vélhetően az Alsó-Rajna-vidék – közvetítésével igyekeztünk visszavezetni a 14. századi francia udvari művészet André Beauneveu által képviselt irányzatáig, ennyire konkrét címzéssel nem sikerült ellátni. Mindenesetre, 1976-ban, tapogatózásszerűen, még a lehetséges stiláris párhuzamok szélesebb körével számoltunk, mint utóbb, amikor a stílustörténeti szálak némelyikét elejtettük. (Ilyenek voltak pl. akkori utalásaink a 15. század eleje szászországi szobrászatára, Conrad von Einbeckre, a 15. század elejének terrakottaszobrászatára – különösen ez utóbbiak nyernek most újból nagyobb jelentőséget.[21]) Feltevéseinket azóta – mindig alkalmi felkéréseknek, érdeklődésnek megfelelve – többször is sikerült elismételnünk, kifejtenünk.[22] Az 1976-os javaslatokhoz képest mindenekelőtt Zolnay László és részben Szakál Ernő egy merev stíluskritikai képnek, tiszta attribúciónak ellentmondó megfigyelései értelmében haladhattunk előre. Így erősödött a műhelyjelleg figyelembevétele, 1. annak tudomásul vételével, hogy a szobrok két nagy tematikai ciklusában egyaránt kimutatható a großlobmingi műhely részesedése; 2. a két alapvető irányzaton kívül különböző „kezek", műhelyrészlegek részesedésének megkülönböztetésével, gyengébb vagy eltérő kvalitású kőfaragók közreműködésének kimutatásával. Stílustörténetileg és kronológiailag is a legjelentősebb ezek közül az ún. „Stibor-mester";[23] 3. a két alapvető irányzat szignifikáns típusai közötti keveredés, vegyülés jelenségeinek igazolásával; 4. egyazon munkadarabon is a tervezés, a nagyvonalú kidolgozás és a részletmegmunkálás munkáiban más-más közreműködők feltételezésével. Ezeket az eredményeket kíséreltük meg felvázolni 1987-ben, a Zsigmond-kiállításon bemutatott válogatással,[24] bemutatni a Vármúzeum jelenleg is álló kiállításán.[25] Ez az alapja az 1989-ben Zolnay László akkor már sajnos posztumusz tanulmányával kiadott könyv képrészében előadott csoportosításjavaslatnak,[26] s legutóbb, a Der Meister von Großlobming kiállítási katalógus számára írott tanulmányomnak.[27]

A budai szoborlelet magyarországi fortuna criticája különös irányt vett. Egyik ágát, amely a stílus szélesebb körű magyarországi elterjedésének, bizonyos mértékig meghonosodásának feltevésén alapul, elsősorban Török Gyöngyi képviseli, különösen 1981-ben, az Acta Historiae Artiumban publikált tanulmányában.[28] Kiindulópontja a Fonyódról a veszprémi Egyházmegyei Gyűjteménybe került Fájdalmas Krisztus-szobor, amelynek ausztriai stiláris forrása nyilvánvalóan közös a budai szobrok egy részének feltételezhető ausztriai eredetével. Ebből kiindulva a Nemzeti Galéria egy ismeretlen helyről származó, szent királyt ábrázoló szobrát is a budai Zsigmond-kori műhely-

ből származtatta, s ez a feltevés más, lágy stílusú magyarországi emlékek kapcsán is felmerül. Egyik példájuk a toporci II. Madonna,[29] amelynek szepességi kapcsolatait a korábbi szakirodalom már mérlegelte – ekként valósággal egységes magyarországi iskola képe rajzolódik ki. A toporci Madonna különösen arányaiból, fejformájából eddig is érezhető különállását egy újabban Ungvár környékéről a párizsi Louvre gyűjteményébe került Madonna-faszobor segít mint egy feltehetően Sáros megyei kör sajátosságát megfogalmazni.[30] A forrás itt is Bécs 15. század eleji szobrászata lehet, mindenekelőtt a Stephanskirche északi tornyának homlokzatáról való Epifánia-csoport Madonnája a Historisches Museum der Stadt Wienben, s a bécsi lágy stílus egyik kulcsemléke, az 1405-ös klosterneuburgi Madonna. Ez esetben a forrás konkretizálása hozzásegít az elkülönítéshez, ami más esetekben nem is olyan könnyű, Ausztria 15. század eleji szobrászatának magyarországi hatásai ugyanis mind a faszobrászatban, mind a kőfaragványokon nyilvánvalóak, s különösen a *Vir dolorum*- és Pietà-szobrok nagy importról is tanúskodnak. A fonyódi Krisztus-figura esetében, amelynek provenienciáját nem tudjuk a középkorig visszavezetni, még magyarországi importeredete sem bizonyítható.

A hazai közvéleményt foglalkoztató másik kérdés régészeti és várostopográfiai jellegű. Egyik kiindulópontját a Zolnay-féle leletmentés dokumentációjának kétségtelen hiányossága, s ezek alapján Szakál Ernőnek 1984-ben, a Budapest Régiségei XXVI. kötetében publikált, a szoborcsonkítás és -temetés általa elképzelt jelképrendszerére vonatkozó fantasztikus elmélete jelentette.[31] Ezek az ismerethézagok és a belőlük táplálkozó elgondolások mintegy kikényszerítették a felülvizsgálatot. Éppúgy, mint a Zsigmond-palota magvának fadongás fedésű, a szobrokat vagy azok nagy részét befogadó, reprezentatív nagyteremként való elképzelése.[32] Ez a feltevés s vele karöltve az esztergomi és vajdahunyadi nagytermek hasonló rekonstrukciós elgondolása[33] nemcsak a palota rekonstrukciójának újragondolását ösztönözte,[34] hanem a Zsigmond-palota és a tulajdonképpeni Friss-palota topográfiai szétválasztását is;[35] azt a kérdéskört, amelyre nézve Buzás Gergely 1992-ben fogalmazta meg elképzeléseit.[36] Az egész problematika tulajdonképpen most nyert realitást, amikor a Szent Zsigmond-kápolnából valóban előkerültek az 1974-es lelettel egyező stílusú, azonos műhelyből kikerült szobortöredékek. Jelentőségüket fokozza, hogy első ízben van dolgunk kétségtelenül elhelyezett szobroknak feltehetőleg eredeti alkalmazásuk helyén megsérült és elpusztult töredékeivel. Mindez nyilvánvalóan az egész együttes újbóli felülvizsgálatát, rendeltetésének átgondolását is szükségessé teszi. Ez idő szerint mindenesetre a befejezetlen, illetve elhelyezetlen szobrok jelenléte az 1974-es leletben arra enged következtetni, hogy a teljes sorozatot valószínűleg nem helyezhetjük át a Szent Zsigmond templom épületére.

A – sajátos módon – Gerhard Schmidt, Roland Recht, Robert Didier jóvoltából egészen a nemzetközi művészettörténeti irodalomba átkerült stiláris kérdések konkretizálásában sokat segített két fontos külföldi disszertáció. Mindkettőt 1986-ban publikálták. Michael Viktor Schwarz a 14. századi udvari szobrászattól a lágy stílusig vezető fejlődésben tulajdonított kulcsszerepet a budai emlékeknek; igen radikálisan, közvetlen kapcsolatokat tételezve fel ott, ahol korábban elsősorban közvetve átadott hagyományokkal számoltunk.[37] Ő is két stílusvariánssal számolt: az úgynevezett „apostolműhelyt" André Beauneveutől származtatta, „a lovagszobrok műhelyét" pedig a János, Berry hercege megbízásából Poitiers-ben dolgozó Guy de Dammartin körétől. Ezt a stíluskritikai ítéletét Zsigmond nikápolyi hadi vállalkozására s a burgundi örökös (de nem Berry hercege, akinek köréből a mintaképeket kiválasztotta!) kíséretében Budára sereglett lovagok jelenlétére alapozva 1395–96-os datálással kapcsolta össze. Munkája alaptézise az volt, hogy a korai Zsigmond-kori Buda udvari művészete, feltételezett közvetlen franciaországi kapcsolatainak köszönhetően, jelentős szerepet játszott a közép-európai lágy stílus művészeti kultúrájának kialakulásában. Szerinte Budáról indultak ki azok az impulzusok, amelyeket a cseh Szép Madonnák körével kapcsolatban Clasen az Alsó-Rajna-vidékről kiinduló mester tevékenységéből vezetett le, a csehországi irodalom pedig, élén Albert Kutallal, a prágai udvari művészet által már az 1370-es évek végétől s a nyolcvanas évektől kezdve befogadott, nyugati hatásokból. Kutal és a cseh kutatás érvelésében nagyon fontos szerepet játszott a második Parler-generáció, amelyre – meglehetősen vitatható módon – látszólag a korban gyökerező megjelölést, a Junker von Prag kifejezést alkalmazták.

Elsősorban Antje Kosegartennak a bécsi Stefanskirche portálszobrászata stiláris jelentőségére vonatkozó kutatásaiban, majd Gerhard Schmidtnek a bécsi hercegi műhely nyugati stílusforrásaira vonatkozó eredményeiben gyökerezik az a szemlélet, amely a Prágában a látszólag Peter Parler stílusát felváltva fellépő lágy stílust voltaképpen párhuzamos jelenségnek tekinti. Számunkra, magyarok számára jól ismertek e nézet érvei, hiszen csaknem valamennyit felhozták – Pinder óta – a kolozsvári Márton és György 1373-as prágai Szent György-szobrának a németországi fejlődésbe való beillesztése mellett. A prágai kulcsemlék a Szent Vitus-székesegyház Vencel-kápolnájának Parler-jegyes Szent Vencel-szobra; a kulcsszemélyiség pedig a Schmidt által újra tárgyalt Heinrich IV. Parler lett, akinek Prága, Köln és a brünni morva őrgrófi udvar közötti, jól dokumentálható vándorlásai megfelelően körülírták a stílus művészetföldrajzi kereteit is. A Heinrich Parler brünni tartózkodásával okkal kapcsolatba hozható, Moravský Sternberkből való Madonna így a Szép Madonnák típusának és stílusának már 1380 körüli inkunábulumává vált. Ezeknek a kutatási eredményeknek mintegy aranyfedezetét azok a szolid megállapítások jelentik, amelyekkel Schmidt a bécsi Minoritenkirche portálszobraitól az ún. Michaelermeisternek a Michaelerkirchén, a Maria am Gestade-templomban és a Stefanskirche portáljainak egy részén található művein át, a Herzogenwerkstattig és a krakkói Kázmér-tumbáig párizsi tanultságú szobrászok több, egymást követő 14. századi nemzedékének bécsi jelenlétét bizonyította be. E kutatások során pluralisztikus összkép alakult ki a prágai szobrászatról is; végképp összeomlott az egymester-teória, de Prága mellett nagy jelentőséget nyert Bécs folyamatos fejlődése is – ezt egyéb-

ként a Szép Madonnák és Pieták összefüggéseit vizsgálva elsősorban Dieter Großman szorgalmazta már az 1970-es évek salzburgi szobrászati kiállításai kapcsán.

Érthető tehát, hogy éppen Gerhard Schmidt vezetésével készült el az a disszertáció, amely a bécsi szobrászat folyamatos, a hercegi műhelytől a lágy stílus 15. század eleji emlékeiig vezető fejlődését tárgyalja. Lothar Schultesnek – nem utolsó sorban az építészettörténet, különösen a Stefansturm ellentmondásos kronológiai viszonyaiban kialakult megoldás eredményeire támaszkodva – sikerült felmutatnia e fejlődés kronológiai támpontjait.[38] Ebben a belső kronológiában döntő szerepe van annak a hagyománynak, amely szerint a Stefansturmot a 15. század első évtizedében, Wenzel Parler után lebontották. Ettől a – feltehetőleg részleges – bontástól függetlenül a déli torony alatti Szent Katalin-kápolna függő záróköves boltozata 14. századinak bizonyult, s szobrászattörténeti szempontból is az 1380-as évek második felére nyert besorolást. További kronológiai támpontok: az 1381-es klosterneuburgi halotti lámpás szobrai, s ugyancsak Klosterneuburgban a kerengőhöz csatlakozó Wehingerkapelle szobrászati részletei 1379–90 között. E dátumok jelzik a bécsi, „1400 körüli" stílus kialakulását, s e stílus egyik árnyalata az, amelyet a Stefanskirche szobrászatában jelentkező számos más irányzat között – ezek jelentősége mintha inkább elhomályosulna – a Großlobmingból való, újabban nagy valószínűséggel bécsi eredetűnek, a Stefanskirche lebontott lettneréről valónak tekintett szobrok műhelye képviseli. Ezek stílusának végső kronológiai határát Schultes 1421-gyel, Hans von Judenburg bozeni oltárának évszámával jellemezte. Fontos megállapítása, hogy 1. a műhely tevékenységének súlypontja 1400 körül volt, s 2. hogy 1410 táján készültek ugyanennek a műhelynek olyan munkái, mint a gödnachi Szent György-szobor s a wilheringi Ulrich II. von Schaumberg-síremlék, amelyek a budai szobrok közvetlen stílusrokonai. Ugyancsak Schultes vonta be az érvelésbe, 1420 körüli datálással, a velencei San Marco szentélyében található figurákat.

Nem kell itt külön fejtegetnem, hogy Schultes kronológiája a budai szobrok korábban már kialakult származtatásának és datálásának jobban megfelelt, s ugyanígy a konstanzi zsinatról visszatérő Zsigmond budai építkezéseiről szóló, 1419 körül csoportosuló híradásoknak is. Most ugyanezt a kronológiai helyzetet támogatják a Szent Zsigmond templom építkezésére vonatkozó adatok is. Meg kell jegyeznem, hogy ezzel a párhuzamos építkezéssel a Zsigmond-palota mellett mindig is számoltunk, csak éppen kézzel fogható emlékanyag nélkül. Mindenekelőtt történelmi érvek tüntették fel eleve valószínűtlennek Schwarz korai datálását, s emellett műfajtörténeti érvek is: egyszerűen elképzelhetetlennek látszott, hogy egy terjedelmes szoborsorozat annyira alkalmi – szinte csoportképszerűen elgondolt – ábrázolás lett volna, ahogyan ő képzelte a Nikápolyhoz induló illusztris lovagi sereglet megörökítését. Nem is kell szólni arról, hogy egy bármennyire is befejezetlen szoborciklus puszta elkezdése is lényegesen kevésbé pillanat műve, mint egy gyorsfénykép – vagy a középkorhoz illőbb módon: rajzi vázlatok sorozata. Vitánk Schwarzcal – Schultesszal lényegében szövetségben – több csörtében folyt, amelynek eredményeit a publikáció szeszélyes dátumai folytán meglehetősen nehéz követni. Először 1987-ben, a budapesti Zsigmond-konferencián nyílt alkalom a vitára – ez jelent meg a legkésőbb, 1994-ben. Azután 1989-ben Grazban, az Internationale Gotik konferencián, és Schwarz utoljára 1992-ben, a berlini művészettörténeti kongresszuson nyilatkozott a kérdésről, immár általánosságban, a Szép Madonnát mint komplex képformát tárgyalva.[39] Ebben az érvelésben felmerül a közép-európai udvarok Szent Lukácsnak tulajdonított Madonna-ikonjai sorában az Anjou-udvar tulajdonában lévő Mária-kegykép is, ami látens utalásként értendő a csehországi Luxemburg-kori hagyomány mellett a magyarországi Anjou-tradíció szerepére. 1993-ban, 1987-es referátumának korrektúrájakor Schwarz még rövid megjegyzéseket fűzött régebbi szövegéhez, utalva a kutatás időközben megváltozott helyzetére. Álláspontját a következő pontokon módosította: 1. A cseh festészet problematikáját annak idején túlértékelte; a tézisével összeegyeztethető kronológia a biztos dátumok alapján is felállítható, 2. Guy de Dammartin és Beauneveu neve annak idején túlzott hangsúlyt kapott, helyesebbnek látszik a budai daraboknak a nyugati udvari művészet egész emlékanyagával való összevetése, 3. Szükséges a helyi előfeltételek kutatása is. Ebbe az irányba mutat Schwarz 1992-es berlini referátuma is, de a Zsigmond-konferencia kötetében is tett egy javaslatot, utalva egy „idegenszerű" – azaz mongoloid – vonásokat mutató arctöredékre, s természetesen a Képes Krónika nyitóképének orientalizmusára. Schwarz új utalásai nagyon pontosan reagálnak a budai szobrokat is érintő kutatások legfrissebb fejleményeire.

Mindezt igen pontosan mutatja egy 1993-as riposztja, amely egyben Schultest is érő oldalvágás volt: „Marosi például megkísérelte, hogy kombinálja a lovag-műhely stílusának általam adott levezetését azzal, ahogyan ő datálja a töredékeket, s közben segítségül hívta Lothar Schultes elgondolásait a großlobmingi mesterről. A problémák nyilvánvalóak: egy új hipotézist (ami az enyém) régi lóra ültet – Schultes, Ginhard nyomán: a großlobmingi mester bécsi volt –, s ezáltal csakis a felfokozott valószínűtlenség szituációja alakul ki."[40] A találat a „Schultes nach Ginhard" megjegyzésben van, abban a feltételezésben, hogy Schultes teóriája nem más, mint a großlobmingi mestert a 14. századi bécsi hercegi műhely közvetlen köréből levezető Karl Ginhart[41] (és nem Ginhard!) szemléletének és korai datálásának újabb kiadása. Schwarz kitűnően érzett rá a millenáris Ausztria művészettörténetének új törekvésére, egy új osztrák nemzeti identitástudat konstrukciójának szándékára, s ugyanakkor az eddig általában történeti érvekkel elutasított osztrák művészettörténet megalkotásának igényeire is. Vágása azonban nem jó helyet talált. Amennyire ezt én meg tudom ítélni, Schultes e tekintetben éppúgy defenzívában van, mint Gerhard Schmidt. Legalábbis erre lehet következtetni a großlobmingi mesternek szentelt 1994-es monografikus kiállítással kapcsolatos publikációkból.

Az Österreichische Galerie kiállításának koncepciójában a rendező, Arthur Saliger nézetei domináltak.[42] A korábban, különösen Großmann által hangsúlyozott figyel-

meztetéssel szemben, hogy ti. helyesebb großlobmingi műhelyről, tehát több művészről, mint egyetlen mesterről szólni – ő maga meg is kísérelte egyes egyéni stílusváltozatok különválasztását –, Saliger egyetlen mestert tételezett fel, s ennek az egy mesternek különböző korszakait voltak hivatva bemutatni az időrendi sorrendbe szedett szobrok. Az 1360–65 körüli előfeltételeket a Fürstenportale franciás rétegéhez tartozó művek képviselték, és Saliger – Gerhard Schmidt nyomán – mindenekelőtt Jean de Liège szobrászatában vélte felfedezni a großlobmingi mester közvetlen inspirációs forrását. Igen bonyolult, nyelvi formájukban is rendkívül absztrakt elemzések során igyekezett felmutatni a rokonságot – nem utolsó sorban a kulcsemlékként ugyanebbe az összefüggésbe bevont prágai Szent György-szoborral is. Elsőként, 1375 körüli datálással a großlobmingi János evangélista, a Szent György kaptak helyet a sorozatban, aztán 1380 körül az Annuntiatio bécsi angyala és frankfurti Mária-figurája, 1385–90 tájára datálva a bécsi püspökszent, 1390 körüli datálási javaslattal a steyri északi portál bélleteiben másodlagosan alkalmazott szobrok, s 1390–1400 körül a lienzi Pietà. A budai szobrok alá a lehetséges legkorábbi dátum, 1410–20 között volt írva. Saliger datálási javaslatai Gerhard Schmidt legutóbbi, 1992-ben kiadott könyvében közölt megfontolásaiból indultak ki, s azok kiélezését jelentik.[43] Schmidt a bécsi facultas artium 1401-es jogarának Szent Katalin-figuráját vonta be az érvelésbe, s ehhez a dátumhoz közelinek ítélte a steyri szobrokat, a großlobmingiakat pedig azok előzményeiként kezelte. Kérdés persze, mennyivel korábbiakról lehet beszélni. Schmidt véleményéhez igazodott a katalógusban közölt tanulmányában Lothar Schultes is, a disszertációjában javasolt dátumnál korábbit feltételezve. A budai szobrok és a velenceiek problémáját úgy oldotta meg, hogy utalt a Török Gyöngyi által publikált veszprémi *Vir dolorumra*, „amely stilárisan, úgy látszik, közvetít az ausztriai művek és a budai szoborlelet között". Ez a közvetítés, mint fentebb már jeleztük, felettébb kétséges, az összekötő szál enélkül is nagyon gyenge.

Az újból lebegővé vált datálási kérdések kissé az 1974-es, kezdeti helyzetre emlékeztetnek, amikor a kényszerhelyzetben még csak a connaisseur-típusú ítélet, s nem az időigényesebb, módszeres stíluskritika juthatott szóhoz, ami akkor az Anjou-kori datálás lehetőségének kimondásához vezetett. A műértő régiségbúvár köztudottan a posztmodern tudományosság nosztalgikus ideálja – vajon erről van-e szó? Inkább arról, hogy a műértés szintjén könnyebben összemosódnak tágabb, egész művelődés- és művészettörténeti korszakok közös jellemzői, s kevésbé élesen válnak el egymástól a valóban individuális sajátosságok. Itt két ponton is van szó hasonló jelenségekről: 1. a bécsi stílus és a párizsi udvari művészet, nevezetesen Jean de Liège kvalitásainak állítólagos tökéletes azonossága feltételezésekor, 2. az egész 1400 körüli bécsi szobrászatnak a großlobmingi mester problematikájára való redukálásakor, miközben pl. a Stephanskirche nagyon gazdag és változatos egykorú szobrászata erősen a háttérbe szorul. Mindez a magyarországi művészettörténet-írást is új feladatok elé fogja állítani. Ahhoz, hogy a célcsoportként kiszemelt budai szobrokat helyesen megítélhessük, hamarosan foglalkoznunk kell majd a 14. század második fele és a 15. század eleje magyarországi szobrászatának bécsi kapcsolataival is, amelyek ezek hátterét alkotják. Itt nem kevésbé fontos szerephez jutnak majd a franciaországi udvari művészeti eredetű elemek, amelyekről más területeken, pl. a főpapi pecséteken Takács Imre kutatásaiból, az aacheni kincs palástkapcsainak vagy Mária királynő felségpecsétje kapcsán tudunk. Mindezt most legfeljebb vázolni lehet; de Garai Miklós nádor siklósi sírköve figuratípusában és viseletében is bécsi összehasonlítást követel, s – ugyancsak a síremlékek területén maradva – kérdés, vajon Nagy Kázmérnak Nagy Lajos által állíttatott krakkói tumbafigurája nem érdekelhetné-e a magyar művészettörténet-írást is. Mint tudjuk, ezt a szobrot Schmidt egy, a reimsi királygalérián foglalkoztatott, flandriai mesternek tulajdonította. A leginkább kézenfekvő magyarországi rokon anyag, a székesfehérvári Anjou-síremlékek sajnos, igen töredékesek. Még talán a pécsi Aranyos Szűz Mária kápolna szobrászati díszének egyik része jelölhető meg olyanként, amelyet be kell majd vonni egy ilyen vizsgálatba.[44]

Egészen más, véleményem szerint a legpozitívabb és legtöbbet ígérő irányba mutat a bécsi vállalkozás egy további darabja, Ulrike Heinrichs-Schreiber tanulmánya, amely 1992-ben befejezett, időközben nyomtatásban is megjelent (sajnos nem volt módom olvasni) freiburgi disszertációján alapul.[45] Heinrichs-Schreiber okfejtése határozottan ellentmond a großlobmingi és a budai szobrok túlzottan korai datálásának és véget vet a fent említett lebegésnek. Szerencsés leletek, mindenekelőtt a vincennes-i kastély vizsgálatai alapján (ahol a Tour de village konzolszobrászatában Claus Sluter Dijon előtti műveinek azonosításával egy igen régi rejtély is megoldást nyert) először derített fényt az V. Károly kora utáni, VI. Károly uralkodása alatti párizsi szobrászat stílusának kérdésére. E kutatásokból válik világossá, hogy a 14. század legvégének párizsi szobrászata, amelyet mindeddig leghitelesebben az ötvösszobrászat emlékei képviseltek, nem egyszerűen folytatása a korábbinak; a kettő között korszakokat determináló különbségek vannak. Heinrichs-Schreiber elsősorban a vincennes-i Sainte-Chapelle nyugati portálarchivoltjának egyik szoborcsoportja (ezeket ő a kerubok mesterének attribuálja) kapcsán utal a budai szobrászat rokonságára. A kápolnát 1388–1402 között építették, s szobrászatában Heinrichs-Schreiber stílusváltást regisztrál az V. Károly-kori realisztikus tradíció, illetve az 1400 körüli, „ornamentalizálásra és elidegenülésre való hajlam" között. Véleménye szerint ebben az értelemben „van kulcshelyzete a budavári nagy szoborleletnek", amely „a párizsi szobrászat fejlett fokát képviseli, melynek előzményeiként többek között a vincennes-i Sainte-Chapelle archivoltfigurái ismerhetők fel". Ugyancsak utal azokra az eddig ismeretlen, „közvetlenül rokon, tartalmukban és funkciójukban is összehasonlítható lovag- és szentfigurákra", amelyek Louis d'Orléans pierrefonds-i kastélyának lapidáriumában vannak. A magyar történelemből is, Mária királynő jegyeseként ismert herceg építkezései 1392–1407 között folytak. Heinrichs-Schreiber azokról a párizsi művekről beszél, amelyek 1416-ban,

Zsigmond párizsi látogatása idején a legközvetlenebb modernséget képviselték, s ebben az értelemben jelentős, ha azt mondja: „némelyik budai figura szabad szobrászi felfogásában még felül is múlja a párizsi szobrászatnak ezt az 1390-es – 1400-as fokát."

Ennek a hosszúra nyúlt irodalmi beszámolónak a végén talán már könnyebben belátható, hogy milyen környezetbe csöppentek vissza a budai Szent Zsigmond templom maradványai és szobrai, s velük együtt kutatóik is, akik remélhetőleg felvállalják majd az ezekkel kapcsolatos művészettörténeti kérdéseket is, amelyek néha bizony még az ásatásnál, konzerválásnál, rekonstrukciónál is kevésbé hálás, viszont soha le nem zárható feladatot jelentenek. Ezért végezetül csak a velük kapcsolatos és a véleményem szerint a fenti problematikával kapcsolatos legfontosabb teendőkre és kutatási irányokra utalnék röviden.

1. Mivel a Szent Zsigmond templom szobrain egyértelműen a Zsigmond-kori műhely mindkét, bár leegyszerűsítve, de általánosan számontartott nagy stiláris komponense felismerhető, ez a műhely egységét, közös munkáját bizonyítja, s feltehetőleg viszonylag rövid együttműködését is. Ugyancsak fontos, hogy a templomból előkerült töredékek is igazolják: a „Parleri torzfejekként" megismert építészeti faragványtípus ugyanennek a körnek a formakészletéhez tartozik. A viszonylag kis számú anyagban is látszanak olyan kvalitáskülönbségek, amelyek az eddig ismert anyagban is jelzik a másodlagos szerepet játszó mesterek részvételét. Itt elsősorban a *Vir dolorum* arcának mintázásában érzékelhető az ismert elevenségformula szkematizálódása.

2. A kvalitáskülönbségek persze elsősorban a helyi kutatót érdeklik, ugyanúgy, mint a műhely belső viszonyaira, munkamódszereire vonatkozó következtetések többsége is. A legmodernebb stílusjelenségek jelenlétének figyelembevétele azonban nem ilyen részletkérdés, hanem a helyes datálás elemi követelménye. Magam ilyen, az 1419 utáni, lényegében a húszas évekre való datálás szempontjából feltétlenül jelentősnek tartom azt a feltevést, hogy a Stibor-síremlékek mestere azonos a szoborlelethez tartozó kubikus típusú fejek szobrászával. Ugyancsak fontosnak tartom, hogy a Schwarz által „próféta-mesternek" nevezett és Beauneveu-követőnek tartott mester tanultságát és korát tekintve párhuzamos jelenség a fiatal Hans Multscherrel. Az ő sandizelli Fájdalmas Szentháromság-csoportja számos típusbeli rokonságot mutat budai szobrainkkal, s Ulrike Heinrichs-Schreiber értelmében sem lehet véletlen, hogy Szakállas Lajos ingolstadti herceg éppen benne találta meg azt a tervezőt, aki megfelelhetett a VI. Károly idején kialakult kényes, mondhatnám, egyszerre „ornamentalizáló" és „elidegenült" ízlésének.

3. A budai szobrászat modernségének képéhez, aminek értelmében nem a lágy stílus 1400 körüli virágkorához, hanem késői fázisához sorolandó, jelentős adalékok az itt talált terrakottaszobrászati és más, kis méretű, finom, lágyan mintázott töredékek. Főként ez utóbbiak minden bizonnyal túlvezetnek a lágy stílus körén, s ezért stíluseredetük meghatározásához – különösen a kompozíciós formulák, drapériastílus támaszát nélkülözve – nagy szerencsére van szükség.

UTÓLAGOS MEGJEGYZÉSEK 1999 NOVEMBERÉBEN

Különös, de szimptomatikus, hogy egy hároméves, majdnem negyed századra visszapillantó áttekintést még változatlan formában sem lehet sajtó alá bocsátani kísérő megjegyzések nélkül. Ez világosan mutatja, hogy a munka – mind a régészeti-múzeumi feladatokat, mind a normális viszonyok között ezeket követő feldolgozást tekintve – lezáratlan, s eredményei még sokfélék lehetnek.

1999. első napjaiban kaptam hírt[46] arról a múzeumi „leletről", amelynek révén, a Szent Zsigmond templom közelében in situ talált töredékekhez hasonlóan, immár egy második esetben, a palota területén is középkori rendeltetési helyének közelében igazolható egy jelentős szobor felállítása. Az 1974-es lelethez tartozó, élénk színét sokáig megőrző s a festés utáni átfaragás nyomait is magán viselő női szobortöredék imára összetett, helyükre, a karcsonkokra törésfelülettel közvetlenül illeszkedő kezei kerültek elő egy raktár felszámolása során. A kéztöredék leltári száma: 50.458, 1949. decemberi lelőhelye a közvetlenül a palotakápolna déli falán kívül lévő VIII. gödör. Jelentősége kettős: ikonográfiai tekintetben nagyon valószínűvé teszi, hogy a vörös tunikás, kék köpenyes női szentfigura Szűz Máriát ábrázolta, bánkódó alakként. A szobor így a legegyszerűbb és leggyakoribb formában egy háromalakos Keresztrefeszítés-csoport része lehetett, de tartozhatott többalakos együtteshez (pl. Szentsírhoz is). Ezzel egy, a palotakápolnához illő tematika is valószínűsíti, hogy a kéztöredék az eredeti rendeltetési helyről származik. Másrészt ismét egy (bizonyosan befejezett és felállított) szobor elválasztható a félig kész szobrok valószínűsíthető legfontosabb rendeltetési helyétől, a Zsigmond-palotától.

Van a leletnek más tanulsága is: szerencsésen lezár egy már-már komikus lokalizációs vitát, amely az ötvenes évek ásatásainak emblematikussá vált leletéhez, a szép női konzolfejhez fűződött. Amilyen hányatott volt ennek a budai udvari szobrászat kvalitásait elsőként sejtető műnek a stíluskritikai és datálási sorsa, időközben olyan zaklatottá vált lokalizálásának kérdése is. Gerevich László 1966-os publikációja a nyugati belső udvarban lévő pince 16. század végi betöltésének leletei között említi,[47] viszont tárgyunk szempontjából igen fontos, hogy magának a palotakápolnának a falában regisztrálja egy, minden bizonnyal a Zsigmond-kori együtteshez tartozó, koronás női fej különös lelőhelyét: „Mint érdekességet lehet megjegyezni, hogy a szentély északi szegletében lefutó bordák mellett tátongó lyukba erősen sérült, homokkőből készült női szobor fejét helyezte el egy kegyeletes kéz."[48] A konzolfejet Gerevich a palotakápolnához kötötte, amelyet a Nagy Lajos-kori János mester művének tartott.[49] Nagy Emese ugyancsak a nyugati, ún. „gyilokjárós" udvart jelölte meg a leányfej lelőhelyeként, de bordatípusa alapján a közeli épületeket tételezve fel eredeti rendeltetési helyeként.[50] Legutóbb Holl Imre, a megtaláló hitelesítette a női fejes konzol Gerevich László által is közölt lelőhelyét, ugyanakkor – a Nagy Emese által is idézett egyéb építészeti maradványok kapcsán kimutatva, hogy ezek a keleti oldal feltárásaiból is ismeretesek.[51] A lelet lokalizálásával kap-

csolatos viták jól mutatják a Zsigmond-kori palota emlékanyagának szóródását – amire az 1999-es év ásatásai során a középkori palotaegyüttestől északnyugatra fekvő területen előkerült, további ide tartozó leletek is tanúskodnak. Holl Imre vetette fel, hogy a felhagyott kőfaragóműhely teóriáján kívül joggal lehet gondolni későbbi „építkezés-átalakítás-modernizálás" szerepére. Az itt tárgyalt összefüggést közvetlenül érintő véleménye szerint egyik magyarázat lehetett erre például a kápolna felső részének reneszánsz átépítése is belsejében – ha elfogadjuk Gerevich feltevését a szeráfokkal díszített, kazettás vörösmárvány fülke eredeti helyéről.[52]

A lokalizálási viták másik tanulsága az – immár a Parler-kornál, tehát a 14. század végénél későbbre datált – torzfejes konzolokhoz fűződik. Ezeknek a vár területén való szóródása, sorsa is megerősíti műhelyközösségüket a szoborlelet darabjaival. Az újabb magyar irodalom általában elfogadja a budai és a pozsonyi építkezések részvevői legalább részleges azonosságának feltevését.[53] Ennek azért van különös jelentősége, mert Michael Viktor Schwarz – egyebek között – a Buda és Pozsony közötti műhelyösszefüggést, mint a budai szobrászat késői datálása mellett szóló érvet, ugyancsak kétségbe vonta.[54]

JEGYZETEK

1. *Der Meister von Großlobming.* Kiállítási katalógus. 181. Wechselausstellung der Österreichischen Galerie 17. Mai bis 4. September 1994. Unteres Belvedere – Prunkstall, Wien. Konzeption, Organisation der Ausstellung und Katalog: Arthur SALIGER. – Az idézet: „Anhang, Monographische Ergänzungen", 205. sk.
2. Eltekintve az 1987-es Zsigmond-konferencia vitájától, amelyre a szerteágazó történeti problematikába ágyazottan került sor, s valójában minden részvevőjét kielégítetlenül hagyta. Lásd: *Sigismund von Luxemburg. Kaiser und König in Mitteleuropa 1387–1437. Beiträge zur Herrschaft Kaiser Sigismunds und der europäischen Geschichte um 1400. Vorträge der internationalen Tagung in Budapest vom 8.–11. Juli 1987 anläßlich der 600. Wiederkehr seiner Thronbesteigung in Ungarn und seines 550. Todestages.* Hrsg. Josef MACEK†, Ernő MAROSI, Ferdinand SEIBT, Warendorf, 1994.; MAROSI, Ernő: Die Persönlichkeit Sigismunds in der Kunst. i. h. 255–270 – a témához: 264–266.; SCHULTES, Lothar: Der Skulpturenfund von Buda und der Meister von Großlobming. i. h. 293–306.; SCHWARZ, Michael Viktor: König Sigismund als Mäzen und der Weiche Stil in der Skulptur. i. h. 307–338.
3. MAROSI Ernő: A budavári szoborleletek. *Élet és Irodalom* 1974. március 16. – ZOLNAY László: A budavári gótikus szoborcsoport feltárásáról. *Kortárs* XVIII. (1974) 5. sz. 776–785.; ZOLNAY László: Hatszáz esztendős budavári szobrok feltámadása. Budapest XII. (1974), 5. sz. 40–43.; ZOLNAY László: Középkori budai figurálisok. Művészettörténeti Értesítő XXVI. (1975) 255–267.; ZOLNAY László: *Ünnep és hétköznap a középkori Budán,* 2. bővített kiadás. Budapest, 1975. 219–226.
4. ZOLNAY László–SZAKÁL Ernő: *A budavári gótikus szoborlelet.* Budapest, 1976.
5. ZOLNAY László: Lovag és herold a budai gótikus szobrok között. Művészettörténeti miniatűr. *Művészet,* XVII. (1976) 4. sz. 3–7.; MAROSI Ernő: Madonna szentekkel. Egy szoborsorozat a budai ásatásból. uo. 9–11.; ZOLNAY, László: Der gotische Skulpturenfund von 1974 in der Burg von Buda. *Acta Historiae Artium* XXII. (1976) 173–331.; MAROSI, Ernő: Vorläufige kunsthistorische Bemerkungen zum Skulpturenfund von 1974 in der Burg von Buda. uo. 333–373.; ZOLNAY László: Az 1967–75. évi budavári ásatásokról s az itt talált gótikus szoborcsoportról. *BudRég* XXIV. 3–4. (1977) – a függelékben SZAKÁL Ernő, SZALAY Zoltán, BODA Jenő közleményeivel.
6. *A középkori Buda királyi várpalotája és gótikus szobrai. Vezető a Budapesti Történeti Múzeum Kiállításán.* Szerk.: dr. HORVÁTH Miklós, h. n., é. n. [1976] A gótikus szobrokról a vezetőt írta: ZOLNAY László.
7. *Die Parler und der Schöne Stil 1350–1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgern. Ein Handbuch zur Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Kunsthalle* Köln. Hrsg. Anton LEGNER. Köln, 1978. 2. 453. (MAROSI Ernő) és: MAROSI, Ernő: Bemerkungen zur Architektur und Bauskulptur der Parlerzeit in Ungarn (5. Der Statuenfund von 1974 in Buda und die Rolle sigismundinischer Hofkunst), uo. 4. *Das internationale Kolloquium vom 5. bis zum 12. März 1979 anläßlich der Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Kunsthalle Köln.* Hrg. Anton LEGNER. Köln, 1980. 137–138. és Diskussion (Dieter GROßMANN hozzászólása), i. m. 141.
8. L. pl. SCHWEIGERT, Horst: Gotische Plastik in der Steiermark, *Gotik in der Steiermark.* Kiállítási katalógus, Stift St. Lambrecht, 1978. 203.; DIDIER, Robert–RECHT, Roland: Paris, Prague, Cologne et la sculpture de la seconde moitié du XIVe siècle. *Bulletin monumental* 138. 2. (1980) 173–219. A kiállításról és visszhangjáról: MAROSI Ernő: A Parlerek és a „szép stílus" 1350–1400. európai művészet a Luxemburgok idején – késői megjegyzések a kölni Schnütgen-Museum 1978–79-es kiállításához. *TBM* XXII. (1988) 319–334. – A szoborlelet gyors kiállítása igen hamar vezetett tanulmányozásához, amelynek eredményei a nyolcvanas évek közepének művészettörténeti disszertációiban csapódtak le.
9. Internationale Gotik in Mitteleuropa. Landesmuseum Joanneum.
10. *Budapest im Mittelalter.* (Benne: MAROSI, Ernő: Mittelalterliche Kunst aus Buda und Pest. Die Entstehung einer Hauptstadt. Ismertető: 58–61., továbbá: Kat. 357–376. – a 65. oldalon két szobor színes képe tükörképesen fordítva!)
11. ZOLNAY László: A Luxemburg-ház kőcímere és koronatöredék a budavári ásatások leletei között. *Művészettörténeti Értesítő* XXV. (1976) 218–233.; (vö.: HOLL Imre: Heraldikai megjegyzések. *Archeológiai Értesítő* 1984, 109. skk); ZOLNAY László: A körmöcbányai Curia Civitatis gótikus torzói. *Művészettörténeti ÉrtesítőXXVI.* (1977) 44–48.; ZOLNAY, László: Les statues gothiques trouvées au château de Buda. *Revue de l'Art* XXXVI. (1977) 46–56.
12. Vö. ZOLNAY László: *Az elátkozott Buda – Buda aranykora.* Budapest, 1982. 490–496. (Zsigmond király és a budai gótikus szobrok fejezet).
13. PAATZ, Walter: *Prolegomena zu einer Geschichte der deutschen spätgotischen Skulptur im 15. Jahrhundert.* Heidelberg, 1956.
14. PÄCHT, Otto: Die Gotik der Zeit um 1400 als gesamteuropäische Kunstsprache. *Europäische Kunst um 1400.* Kiállítási katalógus, Wien, 1962. 52–65.
15. Most összegyűjtve: SCHMIDT, Gerhard: *Gotische Bildwerke und ihre Meister,* Wien–Köln–Weimar, 1992. – benne az addig publikálatlan nagy tanulmány: Paralipomena zu der Ausstellung „Die Parler und der Schöne Stil", 269. skk.
16. CLASEN, Karl-Heinz: *Der Meister der Schönen Madonnen. Herkunft, Entfaltung und Umkreis.* Berlin–New York, 1974.
17. KUTAL, Albert: Ein neues Buch über die Skulptur des schönen Stils. *Umení* XXIII, (1975) 544. skk; SCHMIDT, Gerhard: *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 41 (1978) 61. skk., i. m. 1992. (16. jegyzet) 229 –268. is.
18. Vö.: 5. jegyzet. – E publikációk recenziója, önálló stíluskritikai javaslatokkal: WEHLI Tünde: Az 1974-ben feltárt budavári szoborleletről. *Ars Hungarica* 1978/1. 131–141.
19. Útját kijelölte már: RADOCSAY Dénes: Gótikus épületszobrászatunk néhány kérdése. (Előadás: 1974. június 3.) *Művészettörténeti Értesítő* XXV (1976) 49. skk., [vö.: MAROSI Ernő: Megjegyzések a középkori magyarországi kőszobrászathoz. *Ars Hungarica*

1995/2 233–241.]. Ugyancsak útmutatónak bizonyult a stíluskritikai kutatás irányának meghatározásában: RADOCSAY, Dénes: Die Schönen Madonnen und die Plastik in Ungarn. *Zeitschrift des Deutschen Vereins für Kunstwissenschaft* XXII. (1969). 49. skk.

20. Az alkalmi javaslatoktól, felismerési kísérletektől eltekintve, önállóan: EISLER, János: Zu den Fragen des Programms und der Ikonographie des „Dombildes" zu Köln. *Acta Historiae Artium* XXIV. (1978) 140.; 45–46. jegyzet.
21. Vö.: terrakottatöredékek a Szent Zsigmond templomból: *A budavári Szent Zsigmond templom és gótikus szobrai.* Kiállítási katalógus. Szerk. BUZÁS Gergely, FELD István. BTM h. n. 1996. 15–18. sz., 15. sk.
22. *Magyarországi művészet 1300–1470 körül.* 579–584. (Szerk.: MAROSI Ernő), A magyarországi művészet története 2, Budapest 1987, 579–584 (MAROSI Ernő) valamint alapvető uo. 239–241 KOVÁCS Éva: Viselettörténeti megfigyelések, Zsigmond kora: a budai szoboregyüttes; MAROSI, Ernő: Die Skulpturen der Sigismundszeit in Buda und die Anschaulichkeit der Kunst des frühen 15. Jahrhunderts. *Internationale Gotik in Mitteleuropa.* Hrsg. Götz POCHAT, Brigitte WAGNER. *Kunsthistorisches Jahrbuch Graz* XXIV (1990). 182–195. (magyarul is: MAROSI Ernő: *Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon. Művészettörténeti Füzetek* 23. 1995. 124–134.); MAROSI, Ernő: Zu „Werkstatt" und „Künstler" in der Skulpturenreihe der Sigismundszeit von Buda. Beobachtungen en der Figur des Apostels Bartholomäus. *Der Meister von Großlobming* (mint 1. jegyzet) 1994. 56–63.; MAROSI Ernő: Zsigmond kori szobrok a budai várból. *Pannonia Regia* Művészet a Dunántúlon 1000–1541, kiállítási katalógus, szerk.: MIKÓ Árpád, TAKÁCS Imre, Magyar Nemzeti Galéria Budapest 1994, 282–289.
23. Rekonstrukciójához: LŐVEI Pál: Síremlékszobrászat. *In: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437.* 1987, II. Katalógus. 277.; LŐVEI Pál: A tömött vörös mészkő – „vörös márvány" – a középkori magyarországi művészetben. *Ars Hungarica* 1992./2 11.; VARGA Lívia–LŐVEI Pál: Funerary Art in Medieval Hungary. *Acta Historiae Artium* XXXV (1990–92), 3–4., 135. sk.; LŐVEI Pál: A középkori Magyarország síremlékei – kutatási helyzetkép. *Ars Hungarica* 1995. 248.
24. MAROSI Ernő: Buda, a Vár Zsigmond-kori szobrai. In: *Művészet Zsigmond király korában* 1387–1437. Budapest, 1987, II. Katalógus. 251–268.
25. *Gótikus szobrok a budai királyi palotából.* Összeáll.: VÉGH András. BTM, Vármúzeum, é. n. h. n. (Budapest, 1992.)
26. ZOLNAY László–MAROSI Ernő: *A budavári szoborlelet.* Budapest, 1989, képek (1–99.).
27. L. 22. jegyzet.
28. TÖRÖK, Gyöngyi: Einige unbeachtete Holzskulpturen des weichen Stils in Ungarn und ihre Beziehungen zu dem Skulpturenfund in der Burg von Buda. *Acta Historiae Artium* XXVII. (1981) 209–224.: vö. *Pannonia Regia* (mint 22. jegyzet) Kat. X–4. sz., 490. (MAROSI E.)
29. *A Magyar Nemzeti Galéria régi gyűjteményei.* Szerk. MOJZER Miklós. Budapest 1984. 18. (TÖRÖK Gyöngyi)
30. MAROSI Ernő: Gótikus magyarországi Madonna-faszobor a párizsi Louvre-ban. In: *Tanulmányok Csatkai Endre emlékére.* Sopron, 1996. 89–93.
31. SZAKÁL Ernő: A budavári gótikus szoborlelet sérüléseinek és eltemetésének jelképrendszere. *BudRég* XXVI. (1984) 271–321; hozzászólásokkal: ENTZ Géza: uo. 323. sk., MAROSI Ernő: uo. 327. sk., TÓTH Sándor: uo. 331.
32. MAROSI Ernő: Zsigmond király Avignonban. *Ars Hungarica* 1984/1. 11–17., és MAROSI Ernő: König Sigismund von Ungarn in Avignon. *Orient und Okzident im Spiegel der Kunst. Festschrift Heinrich Gerhard Franz zum 70. Geburtstag.* Graz, 1986. 229–249.
33. HORVÁTH István–VUKOV Konstantin: *Vitéz János esztergomi palotája.* Komárom megyei múzeumi szervezet. Tudományos füzetek 2–3. Tata, 1986.; VUKOV Konstantin: Kételyek a vajdahunyadi vár lovagtermének helyreállításáról (Gondolatok a XV. századi magyarországi nagytermekről). *Műemlékvédelem* XXXII (1988) 1–7.
34. BUZÁS Gergely–VÉGH András: Adalékok a budai királyi várban álló Zsigmond-palota homlokzatrekonstrukciójához. *Várak a későközépkorban, Castrum Bene* 2/1990. szerk.: Juan CABELLO, 102–123.
35. Vö.: KUBINYI András: Palota – terem. Terminológiai kérdések. *Várak a későközépkorban, Castrum Bene* 2/1990, szerk.: Juan CABELLO, 57–61., különösen: 57.
36. FELD István–SZEKÉR György: Újabb adalékok a budai királyi vár Zsigmond-palotájának és északi főbejáratának rekonstrukciójához. *Műemlékvédelem* XXXV (1991) 248–257.; BUZÁS Gergely: Hozzászólás a budai királyi vár északi előudvarának, főbejáratának és a Zsigmond-palota rekonstrukciójának kérdéseihez. *Műemlékvédelem* XXXVI (1992) 160–170.; BUZÁS Gergely: A budai gótikus szoborleletről. *Valóság* 1993/4. 89–97.
37. SCHWARZ, Michael Viktor: *Höfische Skulptur im 14. Jahrhundert. Entwicklungsphasen und Vermittlungswege im Vorfeld des Weichen Stils. Manuskripte für Kunstwissenschaft in der Wernerschen Verlagsgesellschaft.* 6. Bd., Worms, 1986. 444–468. (vö. MAROSI Ernő recenziója: *Acta Historiae Artium* XXXIV (1989) 61. skk.)
38. SCHULTES, Lothar: Der Meister von Großlobming und die Wiener Plastik des Schönen Stils. *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* XXXIX (1986) 1–40., az 1992-es kéziratos bécsi disszertáció alapján.
39. SCHWARZ, Michael Viktor: Das Budaer Ritteratelier und der Anfang des Weichen Stils in der venezianischen Skulptur. *Internationale Gotik in Mitteleuropa.* 1990 (mint 22. jegyzet) 269–280; SCHULTES, Lothar: Der Meister von Großlobming und Hans von Judenburg – Zeit- und Individualstil um 1400. uo. 253. skk.; MAROSI l. 22. jegyzet – *Sigismund von Luxemburg. Kaiser und König in Mitteleuropa.* lásd: 2. jegyzet – SCHWARZ, Michael Viktor: Die Schöne Madonna als komplexe Bildform: Prolegomena. *Künstlerischer Austausch – Artistic Exchange. Akten des XXVIII. Internationalen Kongresses für Kunstgeschichte Berlin, 15. – 20. Juli 1992,* Hrsg. Thomas W. Gaehtgens. Berlin, 1993 Bd. 2. 89–97. A Schultes által a großlobmingi műhelynek tulajdonított velencei, S. Marco-beli szobrok a vitában kulcsszerepet kaptak, már csak késői keletkezésük miatt is. E kérdéskörhöz járult hozzá új érvekkel újabban OBERHAIDACHER, Jörg: Eine Skulptur in Rimini aus dem Umkreis des Meisters von Grosslobming. *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* 1996, 178–186.
40. *Sigismund von Luxemburg.* Kaiser und König in Mitteleuropa. mint 2. jegyzet, 324.
41. GINHART, Karl: *Die Fürstenstatuen von St. Stephan in Wien und die Bildwerke aus Grosslobming.* Klagenfurt, 1972. 41. skk.
42. Különösen: SALIGER, Arthur: Der Meister von Großlobming in monographischer Sicht. *Der Meister von Großlobming.* (mint 1. jegyz.) 44–55. – a kiállítás alkalmából rendezett kollokvium anyaga kiadatlan.
43. SCHMIDTGerhard: *Gotische Bildwerke und ihre Meister.* 1992 (mint 15. jegyz.), 301. skk.
44. Utalások ez irányban: MAROSI, 1995. (mint 19. jegyz.) 238 , valamint MAROSI Ernő: Itinerarien mittelalterlicher Künstler. In: *Gotika v Sloveniji – Gotik in Slowenien – Il gotico in Slovenia – Vom Werden des Kulturraums zwischen Alpen, Pannonien und Adria. Vorträge des internationalen Symposiums* Ljubljana, Narodna galerija, 20.–22. Oktober 1994. Hrsg. Janez HÖFLER. Ljubljana, 1995. 23.
45. HEINRICHS-SCHREIBER, Ulrike: Die Bedeutung der französisch-höfischen Bildhauerkunst für den Meister von Großlobming. *Der Meister von Großlobming.* (mint 1. jegyz.) 1994, 9–30. – a disszertáció: Freiburg, 1992.
46. Végh András lekötelező szívességéből.
47. GEREVICH László: *A budai vár feltárása.* Budapest, 1966, 168.
48. i. m. 207.
49. i. m. 278.
50. NAGY Emese: Buda, a királyi vár. In: *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437.* Budapest, 1987, II. Katalógus. 120., ugyanígy: Kat. Sz.13. sz., 258.
51. HOLL Imre: A budai palota középkori építéstörténetének kérdései. *BudRég* XXXI. (1997) 88. jegyzet a 97. oldalon. – Ugyanitt a torz-

fejekről: „Három példány a K-i belső udvarból került elő, a Kápolna É-i oldalánál."

52. HOLL. 90. - Megjegyzendő, hogy ugyanez a darab Mátyás palotaépülete kettős bejárati kapuzatának rekonstrukciójában kulcsdarab szerepét játssza az újabb irodalomban: FEUERNÉ Tóth Rózsa: A budai királyi palota 1478–1500 között épült reneszánsz homlokzatai. *Ars Hungarica* 1986. 42. és 23. ábra: rekonstrukciós rajz.
53. HOLL 90; valamint TÓTH, Sándor: Kaschau, Elisabethkirche, von der Westfassade her betrachtet. *Művészettörténeti Értesítő* XLII (1993) 65. jegyzet a 135. oldalon – az összefüggéseket az általa ismét javasolt „buda–kassai stílus" értelmében a kassai Szent Erzsébet-templomra, sőt a ferencesek keszthelyi templomára is kiterjesztve.
54. SCHWARZ, Michael Viktor: König Sigismund als Mäzen und der Weiche Stil in der Skulptur. In: *Sigismund von Luxemburg. Kaiser und König in Mitteleuropa. lásd: 2. jegyz.* 323.

LŐVEI PÁL

A STIBOR-SÍREMLÉKEK MESTERE

„Van szerencsém méltóságodnak nagybecsű tudomására hozni, hogy Budán a Mátyás templom és a Szent István szobor közti térségen, a most folyó építkezési munkálatok közepette, a földből egy veres márvány síremléket ástak ki, mely első megtekintés után ítélve, a XV. századból való lehet. Sajnos a márvány síremlék egy része hiányzik, a deréktól kezdve a lábakig azonban teljesen ép állapotban van, pánczélos buzogányos férfialak, egyenes kardjának markolatánál családi czimerrel, mely közelebbi támpontul szolgálhat, a síremléket illetőleg."

Az idézet ifj. Reiszig Edének, a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) levelező tagjának[1] a bizottság elnökéhez, báró Forster Gyulához 1907. VII. 23-án írott leveléből való.[2] Egy nappal később kelt, de az előbbivel egyszerre érkezett a bizottsághoz Szendrei János beszámolója:

„A Mátyás templom mellett a régi pénzügyminisztériumi zárda épület alatt igen becses leletre akadtunk. Tegnap reggel remek vörös márvány sírkövet ástak ki egy lovag egész alakjával, lábainál oroszlánnal. Felirat nincsen rajta. Azonban a czímerből megállapítottam, hogy az Stibor vajda fiának, Stibor János, Zsigmond király főkomornyik mesterének sírköve, aki 1434-ben halt meg. Bal vállán viseli a sárkányrendet is.

Valószínűnek tartom, hogy a lelet helyén van az egész sírláda, melynek a kiásott rész csak fedele volt.

Azért tehát ki kellene ásatni azt a részt, ahol különben a további ásást beszüntettem.

Méltóztassék esetleg velem rendelkezni. ...

Ui. Az intézkedés sürgős, mert a munka folyik. A sírkövet beszállították a toronyhelyiségbe."[3]

Előkerülése óta a fent említett sírkő *(1. kép)* páratlan „karriert" futott be: ma már királyokkal parolázik, és a magyarországi középkor legmarkánsabban körvonalazódó szobrász-kőfaragó egyéniségének ad nevet. Szendreinek az ifjabbik Stibor sírköveként történt meghatározását később se vitatta senki, és az apa székesfehérvári sírkövének azonosítása, valamint a Stibor család magyarországi genealógiája ismeretében az ma már tényként fogadható el.

Szendrei Jánosnak mindenben egyébként nem volt igaza. A nevezetes Stibor erdélyi vajda – Stiborici I. Stibor – hasonnevű fia, Stiborici (Bolondóci) II. Stibor az oklevelekben mint a „Vág folyó ura" (1414–1421), majd „kapitánya" (1428) fordul elő, Zsigmond király vezére volt a husziták elleni harcban. János keresztneve és főkomornyik mesteri, illetve a későbbiekben időnként szereplő főkamarási hivatala olyan tévedés, amelynek forrását ez ideig nem sikerült meglelni[4], mindenesetre valószínű, hogy nem Szendrei János találta ki rövid levélkéje írása közben.

A leletről azonnal, már július 26-án, a két fenti levél iktatási időpontjánál egy nappal korábban beszámolt a sajtó, nevezetesen a Fremdenblatt című újság[5], Szendrei János meghatározásáról is említést téve. Lelőhelyként az szerepel, hogy egészen a Mátyás-templom közelében találták, ahol korábban a kolostor és polgárházak álltak, majd a pénzügyminisztérium épülete emelkedett.

A híradások sajnos nem adnak részletekbe menően számot a lelőhelyről. Reiszig levele tűnik a legpontosabbnak, ő a Mátyás-templom és az akkor újonnan felállított Szent István-szobor közti térséget említi. A leletről még előkerülése közben számolt be, erre mutat a töredékességre való utalás, miszerint akkor még csak az alsó, nagyobb rész került elő – ma is itt, a derék vonalában húzódik a kőlap két darabja közötti törésvonal. A Szendrei említette „régi pénzügyminisztériumi zárda" a volt jezsuita papnevelde, majd pénzügyminisztérium, amelynek a templomhoz dél felől csatlakozó néhány tengelyét még 1874-ben bontották le, hogy a helyreállítandó Nagyboldogasszony-templom kiszabaduljon a hozzáépült tömbök szorításából, a maradék épületet pedig 1906-ban, a Szent István-szobor felállításával és a környék rendezésével tüntették el. Már 1874-ben is több sírkő került elő ezen a részen.[6] A Stibor-sírkő épen maradt, csiszolt felületei arra utalnak, hogy amíg földbe nem került, mindig tető volt fölötte, ez természetesen lehetett maga a Nagyboldogasszony-templom, de lehetett a templom temetőjének egy épülete – egy sírkápolna – is. Szendrei feltételezése, miszerint a szarkofágfedél alatti sírláda is a lelet helyén lehetett, egyáltalán nem tűnik megalapozatlannak, a felirat hiánya, a profilos keretezés határozottan magasított síremlékre utal. A csak a kőlap egyik hosszoldalán húzódó keretezés valamiféle együttes részének mutatja a darabot, felvethető, hogy épületbelső sarkába illesztették, de falfülkében való elhelyezkedése is elképzelhető. Kizárni azt sem lehet, hogy egy további fedlap – a főúr feleségének, Szécsényi Dorottyának síremlékére gondolhatunk – kapcsolódott hozzá (ezt a lehetőséget már Lócsy Erzsébet felvetette[7]). A problémák arra figyelmeztetnek, hogy a Nagyboldogasszony-templom körüli egykori temető feltáratlan, és bár területe a későbbi építkezések következtében bizonyára erősen bolygatott, még így is komoly leletekre lehet számítani egy esetleges ásatás, a templomtól délre minduntalan felvetődő beépítési ötletek megvalósulása esetén.[8]

A sírkő előkerülését követően a MOB hivatalos fényképészének számító Hollenzer és Okos cég[9] elkészítette a sírkő fényképét is; a felvétel benyújtott két példányának egyikét elküldték Bécsbe dr. Georg Ritter von Kieszkowskinak.[10] Az első tudományos híradásra a megtalálás után hat évet kellett várni. A Fremdenblatt közlése szolgált ala-

pul a fenti Jerzy Kieszkowski számára, hogy 1913-ban bevezesse a lengyel származású főúr emlékkövét a lengyelországi szakirodalomba, tanulmányában a MOB-tól kapott fényképet is közzétette.[11] Ugyanekkor jelent meg a MOB évkönyveinek harmadik kötete, amely szerint a darab a koronázótemplom közvetlen közelében, a templom környezetének rendezése közben került elő, és a Halászbástyában (annak Szendrei említette tornyában) helyezték el.[12]

A Halászbástya kőtárában pihenő emléket, a Fővárosi Múzeum sírköveihez és más budai faragványaihoz hasonlóan, Horváth Henrik emelte ki a feledés homályából az 1930-as években.[13] A Magyar Művészet című folyóiratban 1932-ben írt két cikke különlenyomataként kiadott „Buda a középkorban" című művének címlapjára egyenesen a Stibor-sírkő fejrészletét helyezte.[14] A tőle eredő, az 1430-as évekre való keltezést[15] ma is elfogadhatjuk, azzal a pontosítással, hogy nem valószínű, hogy az ifjabb Stibor halálával férfiágon magvaszakadt család valamely leszármazottja lett volna a megrendelő, így minden bizonnyal Stibor halála (1434) előtt készült a faragvány. Bár a főúr 1431-ben írt végrendelete[16] nem utal rá, valószínűsíthető az összefüggés a végrendelkezés ténye és időpontja, valamint a sírkőállítás között.

Elszállt azonban az idő Horváth azon megállapítása fölött, miszerint a sírkő a budai domonkosok műhelyében készült volna. Csupán a domonkos kolostor szentélyében 1902-ben nagyobb számban feltárt sírkövek fennmaradásának és előkerülésének szerencsés véletlene következtében tűnhetett elfogadhatónak egy, a 14. század második felétől mintegy másfél évszázadon keresztül a kolostorban tevékenykedő sírkőfaragó műhely létezése. Ma már a Stibor-sírkő alább részletezett stíluskapcsolatai és alkotójának munkássága alapján a késői Zsigmond-kor arisztokrata körökben legdivatosabb, polgári jellegű szobrász-vállalkozójának képe sejlik fel a fél évezredes homályból.

A Stibor-sírkőnek nála több mint ötven évvel korábbi, illetve negyven évvel későbbi töredékekkel való, Horváth által felvetett, szoros technikai és formai rokonsága sem állja meg a helyét: mind az 1360-as, 1370-es évek egyes emlékeivel rokonítható Borbála-töredék[17], mind az 1476-ban elhunyt Ernuszt János szlavón bán halálát követően faragott szarkofágfedlapjának darabja[18] teljesen más kapcsolatrendszerbe tartozik; az 1436-os halálozási évszámú, ún. Châtillon-címeres sírkővel[19] *(18. kép)* való stiláris kapcsolat ugyanakkor valóban szorosnak mondható, ahogy az akkor a Magyar Nemzeti Múzeumban lévő női fejes töredéket *(6. kép)* is helyesen kötötte Horváth – a később azonosított heraldikai támpont nélkül is – a Stibor-síremlékhez.[20]

Egy Székesfehérváron 1923-ban az északi városfal föld alól előkerült szakaszában beépítve talált, páncélos törzset ábrázoló sírkőtöredékkel[21] *(2. kép)* kapcsolatban – Möller István Hunyadi-kori keltezését követően[22] – 1932-ben Marosi Arnold a részletek meggyőző összevetése alapján mutatott rá, hogy a faragvány és a Horváth Henrik által akkor frissen közölt, budai Stibor-sírkő „egy kéz munkájára vall".[23] (Marosi korábban már a töredék fényképét is közölte a röviddel később Horváth Henrik tanulmányainak is helyet adó Magyar Művészet lapjain.[24]) A mesterazonosságot elfogadta Vernei-Kronberger Emil és Horváth Henrik is.[25] A stílusösszefüggéseket is alátámasztó típusbeli hasonlóság alapján egyazon műhely munkáiként értékelte a két emléket Dercsényi Dezső, és készítőjük azonosságát se zárta ki.[26] Egy Jakosics József ferences tartományi rendfőnök hagyatékában felfedezett, 18. század végi rajzon is azonosította a töredéket, a sírkő más, akkor eredetiben még nem ismert részleteivel együtt.[27] *(3. kép)* A fehérvári darabot – a csak később ismertté vált címerábra hiányában, de a rendelkezésre álló történeti adatok alapján nem alaptalanul – a bazilikában való temetkezésre 1427-ben Zsigmond királytól engedélyt nyerő Rozgonyi István temesi ispánnal († 1439/40) hozta összefüggésbe.[28] Később Ybl Ervin írásában – a faragvány készítési idejét és a forrásadatokat tekintve ugyancsak nem megalapozatlanul – a templomban temetőkápolnát építtető Ozorai Pipo († 1426) személye is felvetődött a síremlékkel kapcsolatban.[29]

Gerevich László feltételezte Perényi István († 1437) asztalnokmester rudabányai sírkövének *(20. kép)* és a budai Stibor-sírkőnek a műhelyazonosságát;[30] készítési idejük között csak néhány évnyi a különbség, és a sisaktakaró kezelésében valóban fennáll közöttük rokonság. A Lábatlan család karvai (Kravany nad Dunajom, Szlovákia) sírkövének idekapcsolása azonban elhibázott: a Mátyás-kori késő gótikus márványfaragványokkal stiláris kapcsolatban álló emléket a csak a 15. század harmadik negyedében feltörekvő család éppen gyors társadalmi emelkedésének jelzéseként állíttatta, az 1460-as éveknél nem korábban.[31]

Az 1970-es években, bár sajnálatosan szétvert állapotban, megkerült a székesfehérvári sírkő hiányzó, a Dercsényi által közölt rajzról *(3. kép)* ismert fejtöredéke is.[32] *(4. kép)* Az István Király Múzeum adattárába került fényképére 1982 táján Kovács Péter hívta fel a figyelmemet, ezt követően a rajzzal való azonosítása és a rajzon üresen hagyott címerpajzs ábrájának meghatározása egyszerű feladat volt. Kralovánszky Alán segítségével magát a faragványt is sikerült fellelni. A darab tipológiai és stiláris szempontból teljes mértékben igazolta Marosi Arnold és Dercsényi Dezső véleményét. A címer és a felirattöredéknek a tízes években történt elhalálozásra utaló részlete („decimo anno") alapján bebizonyosodott, hogy a síremlék az 1414-ben elhunyt idősebb Stiboré volt, és így családi kapcsolatra vezethető vissza a minden kétséget kizáró mesterazonosság.[33] Az azonosítás a Stibor vajda temetkezési helye körüli történettudományi bizonytalanságot is gordiuszi csomóként vágta át: Wenczel Gusztáv közlése nyomán ugyanis a krakkói Szent Katalin-templom egyik kápolnáját tartották temetkezőhelyének[34], Mályusz Elemér pedig a Stibor alapította vágújhelyi Ágoston-rendi prépostságot nevezte meg sírhelyeként.[35]

Időközben a Magyar Nemzeti Múzeum kőraktárának Varga Líviával együtt végzett átvizsgálása során feltűnt egy vörös márványból faragott Stibor-címer részlete *(5. kép)*, amelyet a stílusjegyek – elsősorban a sisaktakaró formálása – alapján a Stibor-síremlékek körébe, majd az 1987. évi Zsigmond-kiállítás katalógusában először „nevesített" Stibor-síremlékek Mestere oeuvre-jébe soroltunk.[36] A múzeumban ismeretlen lelőhelyű, régi múzeumi anyagként 1970-ben beleltározott darabról a leltárkönyv

újbóli áttanulmányozása során sikerült kideríteni, hogy a Nemzeti Múzeumból korábban a Budapesti Történeti Múzeumba jutott, már említett, Horváth Henrik által a budai Stibor-síremlék körébe vont, pánttal leszorított hajzatú, női fejes töredékkel *(6. kép)* együtt került elő a budai Dísz tér déli oldalán, a honvéd főparancsnokság építésekor, 1895–1896-ban. Éppen száz éve – más jellegű leletek mellett – négy töredék került a Nemzeti Múzeumba (ezek egyike, a fejet ábrázoló, két darabból állt össze). 1939-ben három darabot átadtak a Székesfővárosi Lapidariumnak. Ezek közül a fejtöredéket Horváth Henrik nyomán többször is közölték, de nekünk a BTM összes kőraktárának átnézése során sem sikerült fellelnünk. Egy másik töredék ugyancsak lappang, így pillanatnyilag a háromból csak egy van meg. *(7. kép)* A negyedik, a címeres töredék a Nemzeti Múzeumban maradt.[37] A címerpajzshoz tartozott az a csőrös sisak, amelyet a Nemzeti Múzeum leltárkönyve szerint a ma lappangó darabon lehetett látni, nyakvértjének alja a pajzs heraldikailag bal felső sarkán ül (nem lehetetlen, hogy a két töredék törésvonala össze is illene). Mind a négy darabon – a női fej mellett is – megtalálhatók a sisaktakaró erősen rokon megformálású részletei, ez az együttes előkerülés mellett összetartozásuk másik bizonyítéka. A női fej és alak, illetve a heraldikai ábra tehát egy síkon, választóvonal, keret nélkül helyezkedett el eredetileg a faragványon – hasonlóan a két Stibor-sírkőhöz, ahol közvetlenül a fejek mellett kapott helyet egy-egy címerpajzs. A töredékek ezenkívül és a Stibor-címertől függetlenül is szoros motiválís, technikai és stiláris egyezést mutatnak az ifjabb Stibor síremlékének megfelelő részleteivel, így a csigás hajzat kialakítása, a takarófoszlányok lapos faragásmódja és kerekded részletek alkotta körvonalrajza tekintetében. (A sisaktakaró karéjos leveleinek megformálását biológiailag ugyan helytelenül, de nagyon is szemléletes módon száz évvel ezelőtt a Nemzeti Múzeum leltárkönyvében a „tölgyfakoszorú" jellemzéssel illették.) A női fejes faragvány azonban nem egyszerű lap volt. Egyik darabján a sisaktakarót hordozó síkon olvasható gótikus minuszkulás feliratrészlet (a „moderni" szótöredék áll rajta, alatta pedig egy másik, vele párhuzamos feliratsor szerkesztőhálója vehető ki) mellett perem húzódik, amelytől egy, a töredéken üres felületet mutató, mélyebb sík felé átmenő homorlat indul.

A címer alapján a síremlék a Stibor család egyik nőtagjáé volt. A férfiak házastársait feltehetően férjeik mellett, Székesfehérváron, illetve a budai Nagyboldogasszony-templomnál helyezték nyugalomba, így ez a harmadik síremlék az idősebb Stibor két leánya közül az egyiknek (az ifjabb Stibor nővérének) állíthatott emléket, valószínűleg Annának (Jachna), Újlaki László macsói bán özvegyének.[38] A lelőhelynek a csehek, lengyelek kedvelt temetkezőhelyeként ismert Szent Zsigmond-prépostsághoz való közelsége alapján valószínűnek tűnt a síremlék onnan való származtatása, ez került be a Zsigmond-kiállítás katalógusába is.[39] Ott még azt is felvetettük, nem ehhez a síremlékhez tartozott-e az a 15. századi női (?) sír, amelynek megtalálásáról Jankovich Miklós számolt be 1827-ben, Podjebrád Katalinhoz, Mátyás király első feleségéhez kötve azt.[40] A templom maradványainak eddigi feltárása azonban semmilyen temetkezési nyomot nem hozott felszínre, még kevésbé a sírkő újabb töredékeit, és bár az azonosságot továbbra sem lehet kizárni, más lehetőség is említést érdemel. Származási helyként elképzelhető mind a ferencesek közelben feküdt Szent János-temploma, mind a mai Dísz tér északi részén egykor állt Szent György-kápolna. A töredékek mindkettőből elkerülhettek a térnek a honvéd főparancsnokság helyén egykor állott déli házsora területére, vagy másodlagosan beépülhettek a házak falaiba. Ráadásul azon a részen, ahol a darabok előkerültek, állt a 15. század elején a Stibor család városi palotája.[41] Még az is elképzelhető lenne, hogy a faragvány nem is sírkő volt, hanem a lakóház címeres táblája. Ez ellen szól azonban a női fej lehunyt szeme, valamint az a tény, hogy nem egy ilyesfajta táblán könnyen elképzelhető angyalfiguráról van szó, ugyanis a fej a nyak fölött körben szabadon áll, vagyis nem voltak az alaknak oly módon elhelyezkedő szárnyai, mint az alábbiakban bemutatandó három – részben címert tartó – angyalfigurának. *(12., 14., 17. kép)*

Még éppen bekerülhetett a Zsigmond-kiállítás katalógusába majd a kiállításra egy a lengyel Pobóg címernemzetség patkóra illesztett keresztet hordozó címerpajzsait[42] és egy írásszalagot tartó férfi(?)alakot ábrázoló dombormű *(8. kép)*, amely a csigás hajfürtök maradványai és a köpeny redőzetének lapos faragásmódja alapján a Stibor-síremlékek Mesterének köréhez kapcsolható.[43] A BTM Ibolya utcai raktárának átvizsgálása során felbukkant hat töredékhez egy korábbi fénykép[44] tanúsága szerint eredetileg továbbiak tartoztak még, köztük a nagyjából négyzetes kőlap mezőjének alsó, vízszintes lezárása is. A faragvány a Várhegy déli részének a női fejes sírkő kapcsán már felsorolt templomai egyikéből származhat, 1950-ben Gerő László bontatta ki másodlagos felhasználásból a Fehérvári-rondella török kori falából.[45] *(9. kép)* Az írásszalag „miserere" felirata alapján síremlék részével, alighanem egy szarkofág egyik rövid oldalát alkotó, eredetileg függőleges helyzetű lappal állunk szemben.[46] Logikus lenne a feltételezés – egyben a Stiborok síremlékeivel való stiláris összefüggést is magyarázná –, hogy Zsigmond vagy a Stiborok környezetének egy lengyel származású tagjának emlékéről van szó. A forrásokból ismert személyeket azonban a Pobóg nemzetséggel egyelőre nem sikerült kapcsolatba hozni. A leglátványosabb megoldás, miszerint a síremlék Stibor vajda vejéé, az Ossolinski családba tartozó Balicki Andrásé († 1420) lenne, megbukik azon, hogy a nemzetség, amelyhez ez a család tartozott, fejszét ábrázoló címert használt.[47] A síremlék különleges igényekről tanúskodó kialakítása, feltételezhetően szarkofág típusa mindenesetre a társadalom legfelső rétegének, az arisztokraták kicsiny csoportjának valamely tagját jelöli ki lehetséges megbízóként. Ennek a faragvány jellegéből és színvonalából adódó képnek mondana ellent, ha a címerábra egyetlen jelenleg ismert – Mátyás király pénzein szereplő – magyarországi párhuzama *(10. kép)* alapján a darabhoz kötnénk a néhány évtizeddel később szereplő, polgári-nemesi Kovács István kamaraispán személyét, illetve családját.[48]

Aránylag új leleteknek számítanak a boszniai Bobovac

királyi rezidenciájának Pavao Andelič vezette ásatásai során előkerült, 1973-ban publikált sírkőtöredékek.[49] *(11–12. kép)* Nemcsak a vörös márvány anyag köti a darabokat Magyarországhoz, hanem a stílus is: Andelič teljes joggal tekintette legközelebbi párhuzamuknak az ifjabb Stibor budai sírlapját. A töredékek között Andelič három bosnyák király – Ostoja (1398–1418), II. Tvrtko (1404–1443) és Tamás István (1443–1461) – sírköveinek darabjait, ezen belül II. Tvrtko és Tamás István koronát és „T" illetve „ST"monogramot hordozó címerét határozta meg. Egy rekonstrukciós rajzba a töredékek túlnyomó részét be is építette. *(13. kép)* Valójában az „ST" monogram jelenthet Tvrtko Istvánt is, és ebben az esetben nem szükséges a Stibor-sírkövek kronológiájába nehezen beilleszthető Tamás István személyét is szerepeltetni. A darabok között található páncélos törzstöredék és díszes kardhüvely részletei, a feliratos keret kiképzése ugyanis a Stibor-síremlékek Mestere saját kezű alkotásaként mutatják a sírköve(ke)t. Az egyik „[bo]ne memorie magni olim dni et" feliratot hordozó saroktöredéken szárnyas angyal feje és válla látható, mellette a központi nagy figura lándzsájának hegyével. *(12. kép)* Ez a darab további bizonyítékul szolgál a budai keletkezés mellett: az angyal hajzatának körvonala, pántszerű gallérja, a fej fölött kitárt szárnyak egyéni formálása közvetlen – talán még méretben is azonos – párhuzama egy befejezetlen, üresen hagyott címerpajzsot tartó angyalt ábrázoló, budai sírkőtöredéken található, amely a Mária Magdolna-templom feltárása során került elő.[50] *(14. kép)* A boszniai faragványok készítését az ifjabb Stibor sírkövéhez igen közelre, az 1430-as évekre keltezi a feltételezhető megbízó, II. Tvrtko 1433 és 1436 közötti budai száműzetése.[51] (A bobovaci anyagban egyébként felesége, Garai Dorottya síremlékének töredékeit is azonosította Andelič.[52])

Mind a székesfehérvári Stibor-fejtöredék, mind a boszniai feliratos darabok keretsávjában a szavak között esetenként levéldíszes vagy indás felületkitöltő motívumok találhatók. Hasonlók a korabeli hazai emlékanyagban alig tűnnek fel, csupán jóval későbbi – elsősorban már a reneszánsz stílusú – faragványok mutatnak jellegükben hasonló, stílusukban azonban eltérő díszítéseket. A vizsgált emlékcsoporthoz kapcsolható viszont az az indadísz, amely a Magyar Nemzeti Múzeum egy ismeretlen lelőhelyű, de nagy valószínűséggel budai töredékcsoportjából nem kevés bizonytalansággal összeállítható, karéjos tükörrel és heraldikus ábrával díszített sírkövön a karéjos keret és a köriratsáv találkozási pontjainál figyelhető meg. *(15. kép)* A sírkövön a lapos faragású sisaktakaró karéjos körvonalrajza és a betűformák is a Stibor-síremlékek Mesterének alkotásaira emlékeztetnek, felvethető, hogy az ő környezetéből, műhelyéből kerülhetett ki ez a darab is.[53] Hasonlóan bonyolult, összetett tükörkeretelése, a takarófoszlány részlete, a betűformák alapján ugyanebbe a körbe tartozik egy a budai domonkos kolostor területén előkerült sírkőtöredék is.[54] *(16. kép)*

A Stibor-síremlékek Mesterének szigorúan frontális beállítású vörösmárvány-faragványaitól oldalra forduló helyzetét tekintve eltér egy angyalt ábrázoló töredék *(17. kép)*, amely állítólag a Nagyboldogasszony-templom restaurálása során került elő (az utóbbi időben a BTM raktáraiban nem sikerült fellelni).[55] A hajzat alakítása alapján a Stibor Mesterhez, illetve műhelyéhez köti a szakirodalom.[56] A csigás hajfürtöknek a budai Stibor-sírköveken látható faragástechnikai megoldásaihoz képest jóval durvább, sematikusabb megformálása alapján Horváth Henrik a Stibor-mester stílusának provincializálódásáról beszélt a darabbal kapcsolatban.[57] A szemek, a ruharedők kevésbé puha megformálásúak, jóval vonalasabb jellegűek, mint a Stibor-síremlékek Mesterének ismert alkotásain, ugyanakkor a hajpánt, az angyalszárny kialakítása, a szárnytollak rajza, az áll formálása a mester követőinek körébe utalja a darabot.

A Stibor-síremlékek részleteinek vizsgálata során többen foglalkoztak a díszes övekkel *(1–2., 11. kép)*, amelyek eredeti példaképei bizonyíthatóan a korabeli viselet Budán elterjedt és ott is készített tartozékai voltak. Kralovánszky Alán, majd Zsámbéky Monika a kerepesi ezüstkincs övvereteinek és a budai Stibor-sírkő övének kapcsolatára mutatott rá[58], Nagy Ildikó (BTM) pedig egy a budai Várban előkerült ötvösműhely anyagából, övlemezverőtövei közül emelt ki mind a budai, mind a fehérvári Stibor-övvel szoros egyezést mutató leleteket (a boszniai törzstöredék öve ugyancsak ebbe a körbe tartozik)[59].

Marosi Ernő már röviddel a budai szoborlelet előkerültét követően rámutatott egyes szobrok és az ifjabb Stibor síremlékének stiláris kapcsolatára, és egy a Großlobmingi Mester követőjeként Budára került és a világi ábrázolású szobrok készítésében közreműködött szobrász budai letelepedését feltételezve egyenesen a szoborlelet bizonyos darabjai és a Stibor-síremlékek egyazon kéztől való származását vetette fel.[60]

A Stibor-síremlékek Mestere saját kezű művei mellett a magyarországi, ezen belül jelentős mértékben a budai sírkőanyag egy sor olyan emléket vonultat fel az 1430-as évekből, amelyek heraldikai díszük stílusfázisában, epigráfiai jellegzetességeikben a Stibor-sírkövekkel sok tekintetben azonos képet mutatnak, faragóik kézjegyeit, személyes stílusát, esetenként gyengébb kvalitásukat tekintve azonban eltérnek a Stibor Mester munkáitól. Legszorosabb a már Horváth Henriktől felvetett kapcsolat az 1436-os halálozási évszámú, a szakirodalomban – megalapozatlanul – Châtillon-címeres sírkőként szereplő emlékkel. *(18. kép)* Ez utóbbinak közeli stiláris és motiválís rokona Décsei Rohfi István fia János (†1420) kopottságában is jó művészi színvonalról tanúskodó sírlapja a zágrábi Horvát Történeti Múzeumban.[61] *(19. kép)* A Gerevich László által hangsúlyozott összefüggés Perényi István (†1437) sírkövével *(20. kép)* ugyancsak szembetűnő, de az asztalnokmester rudabányai és testvére, Perényi János (†1458) tárnokmester terebesi sírlapjának hegyes, hangsúlyos középerű levelekből álló sisaktakaró-foszlányai erősen különböznek, sokkal naturalisztikusabbak a Stibor-sírkövek formáitól. A Stibor-sírkövekhez mérhetően magas kvalitású két Perényi-sírkő készíttetője egészen biztosan János volt, aki röviddel öccse halálát követően rendelhette meg mindkettejük emlékkövét, a sajátján gondosan kihagyatva a helyet a jövőben elnyerendő tisztségek felsorolására, valamint halálának dátumára.[62] Takarófoszlányainak jellegé-

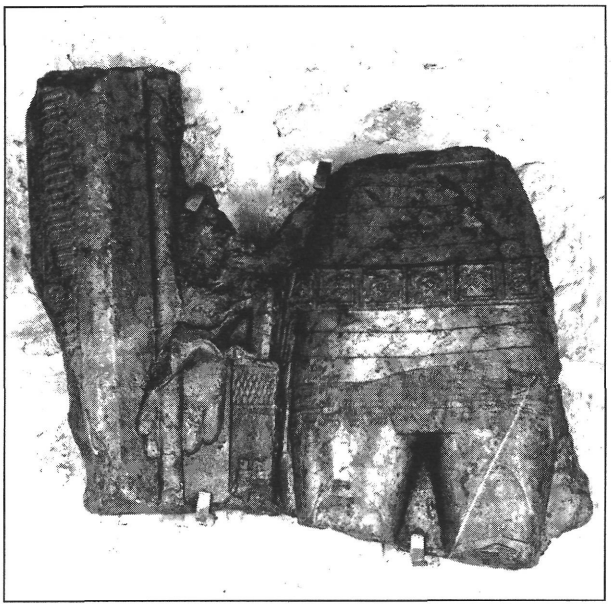
ben a Perényi-sírkövekhez hasonló, de részletképzésében, betűfaragásában valamivel gyengébb színvonalról tanúskodik Frangepán János (†1436) horvát bán budai sírlapja *(21. kép)*, amelynek készítését a halálozás napját is tartalmazó felirat 1436 utánra helyezi. A főúr 1434-ben szembekerült az uralkodóval, lázadóként feltehetően Klissza várában halt meg, özvegye 1437 elején hódolt meg a királyi seregek előtt. Valószínűtlen Frangepán budai temetkezése, így azt kell feltételeznünk, hogy az özvegy az arisztokrácia körében divatos budai műhelyben megrendelt sírlapot utóbb elszállíttatni szándékozott. Erre azonban nem került sor, a csak durván megmunkált sisak az egyébként készre faragott sírkő befejezetlen voltát mutatja, és a kőlap mindkét fennmaradt darabja másodlagos felhasználásról tanúskodik.[63] Az ún. Châtillon-címeres sírkő, a Perényi-sírkövek és a Frangepán-sírkő három különböző mester tevékenységi körébe utalható, akik nagyjából ugyanabban az időben, talán egy-két évvel a Stibor-síremlékek Mestere működését követően, de akár azzal már egy időben is a budai műhelyek legképzettebb faragói közé tartoztak.[64] Több más, erősen töredékes budai sírkő köthető még ugyanehhez a stíluskörhöz a sisaktakarók és a betűformák hasonlósága alapján, elsősorban a Nagyboldogasszony-templom emlékanyagából.[65] *(22–24. kép)*

A fenti emlékek – hasonlóan a 14–15. századi, magyarországi címeres sírkövek jelentős részéhez – sokkal szorosabb kapcsolatot mutatnak a délnémet–salzburgi vörösmárvány-faragás emlékanyagával, mint bármely más terület sírköveivel. Takaróformálásuk jellegében ugyanakkor a hazai darabok a címer-sisak-sisakdíszes heraldikus kompozíció megjelenése óta már sok tekintetben függetlenedtek a példaképektől, és inkább az általános tendenciák párhuzamosságáról, mintsem közvetlen másolásról lehet szó. A Stibor-síremlékeknek főművei pusztulása következtében a budaihoz hasonlóan csak apró mozaikkockákból összerakható salzburgi sírkőfaragás csekély számú, páncélos alakot ábrázoló emlékével, elsősorban Ernst der Eiserne herceg (†1424) reini síremlékével fennálló kapcsolatára Marosi Ernő mutatott rá.[66]

A Stibor-síremlékek Mestere jelenlegi tudásunk szerint az egyetlen olyan sírkőfaragó volt az 1500 előtti Magyarországon, aki esetleg kőfaragójellel szignálta valamelyik művét: a székesfehérvári síremlék fej melletti címerpajzsán töredékes, finoman vésett vonalas, geometrikus jelzés található (elhelyezése furcsa, végső soron nem elképzelhetetlen utólagos, firkaszerű véset volta sem). Hasonló megjelölésre a délnémet–salzburgi szobrászkör sírkövein sem akad sok példa, azok is inkább későbbiek. A szobrásznak a mesterjeles szignatúra tükrözte öntudata nem lenne indokolatlan, hiszen ezek a faragványok, művészi színvonalukat tekintve, európai viszonylatban is jelentősek. E jelentőség korlátaira azonban rávilágít több nyugat-európai kollégának nemrég, az 1996. évi amszterdami művészettörténeti kongresszuson tanúsított meglepődése a Stibor-sírkövek általuk későinek tartott keletkezési idejét illetően. A Zsigmond-kori Magyarország általunk legjobb színvonalúnak, legjelentősebbnek tartott művészeti emlékei – úgy tűnik – sorra kiváltják ezt a reakciót: Michael Viktor Schwarz a budai szoborleletet keltezte egy negyed évszázadnyival korábbra[67], nemrég pedig a siklósi egykor Ágoston-rendi templom szentélyének kvalitásos falképdíszével kapcsolatban érkezett Olaszországból egy mintegy fél évszázadnyival korábbi keltezési javaslat.[68] Valamennyi esetre jellemző a magyarországi történeti viszonyok hiányos ismerete, illetve félremagyarázása.

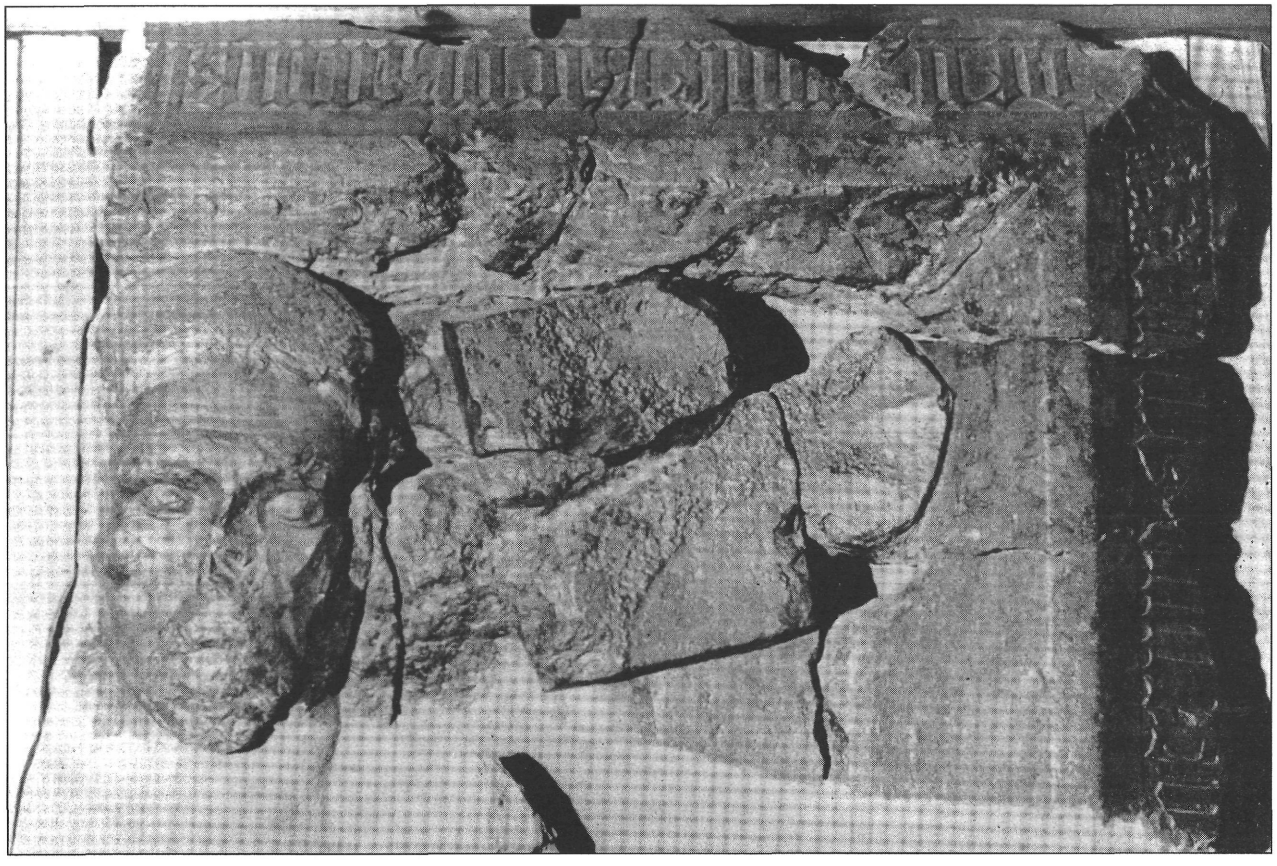
1. kép. Stiborici (Bolondóci) II. Stibor (†1434) budai sírköve, BTM (fotó: OMvH, Fotótár)

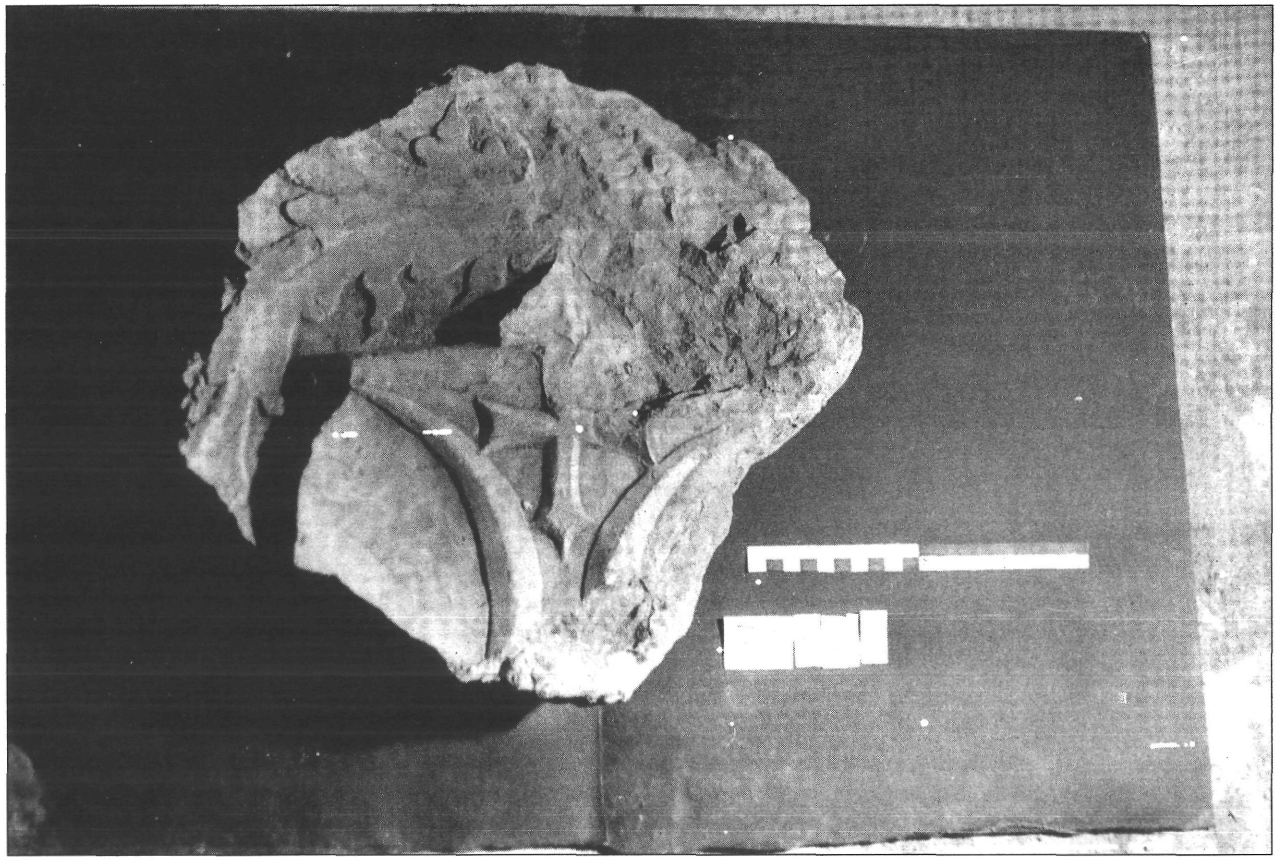
2. kép. Stiborici I. Stibor (†1414) székesfehérvári sírkövének törzstöredéke, Szent István Király Múzeum (fotó: OMvH, Fotótár)

3. kép. Síremléktöredékek a székesfehérvári városfalban, Jakosics József 18. század végi rajza a Budai Ferences Kolostor könyvtárában (reprodukció: Lővei Pál)

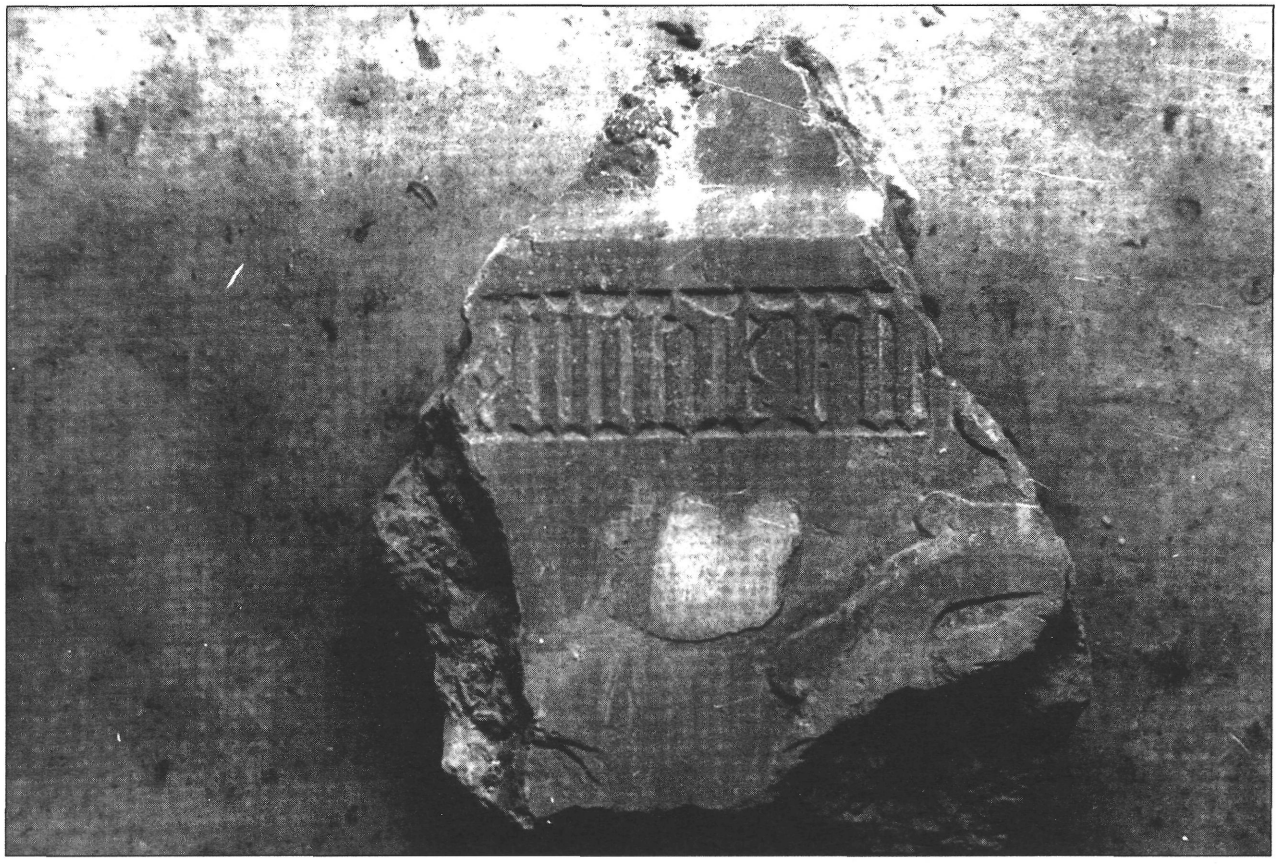
4. kép. Stiborici I. Stibor (†1414) székesfehérvári sírkövének fejtöredéke, magántulajdon (fotó: MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, Makky György)

5. kép. Stibor-címeres sírkőtöredék Budáról, MNM (fotó: Lővei Pál)

6. kép. Női fejet ábrázoló töredék Budáról, BTM (fotó: BTM, Középkori Osztály)

7. kép. Sírkőtöredék Budáról, BTM (fotó: Lővei Pál)

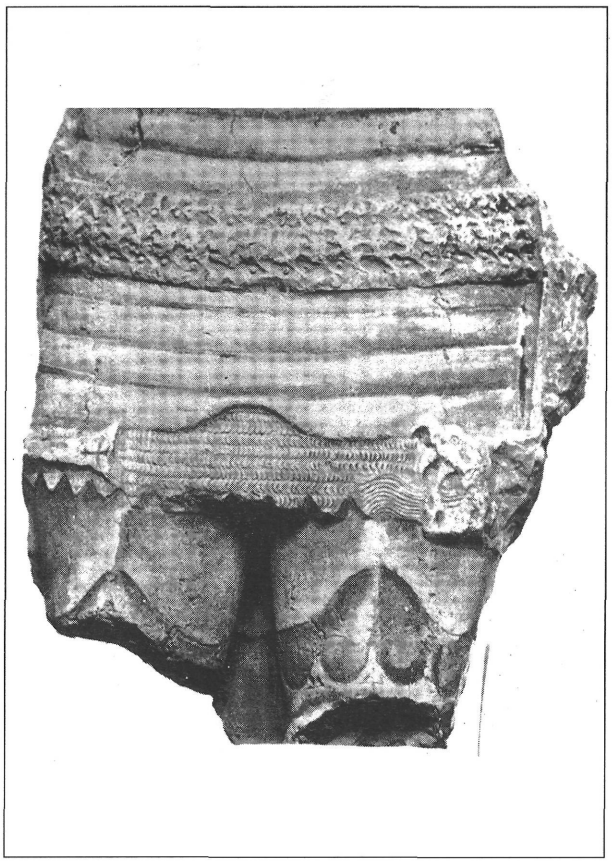
8. kép. Síremléktöredék Budáról, BTM (fotó: OMvH, Fotótár, Mihalik Tamás)

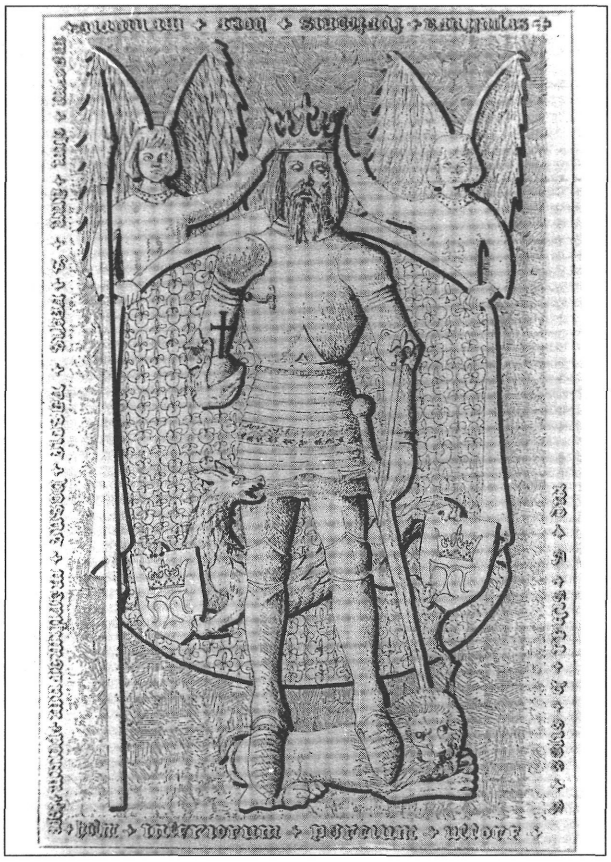
9. kép. Síremléktöredék a Fehérvári-rondellánál előkerülését követően, 1950. évi felvétel (fotó: BTM, Középkori Osztály)

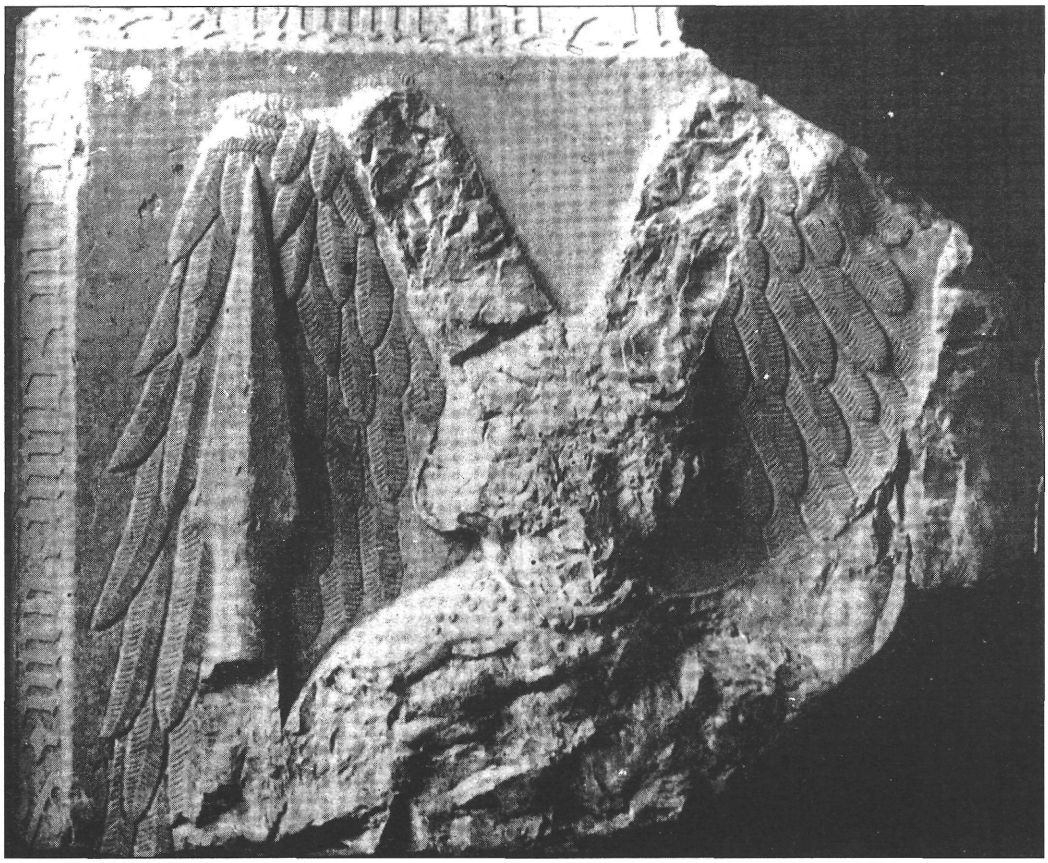
10. kép. Mátyás király Nagybányán vert aranyforintja Kovács István kamaraispán címerével (SOÓS Ferenc: A magyar fémpénzek feliratai és címerei. Bp., 1998, 35. ábra alapján)

11. kép. Síremlék törzstöredéke a boszniai Bobovacról, Szarajevo (ANDELIČ, 1973 nyomán)

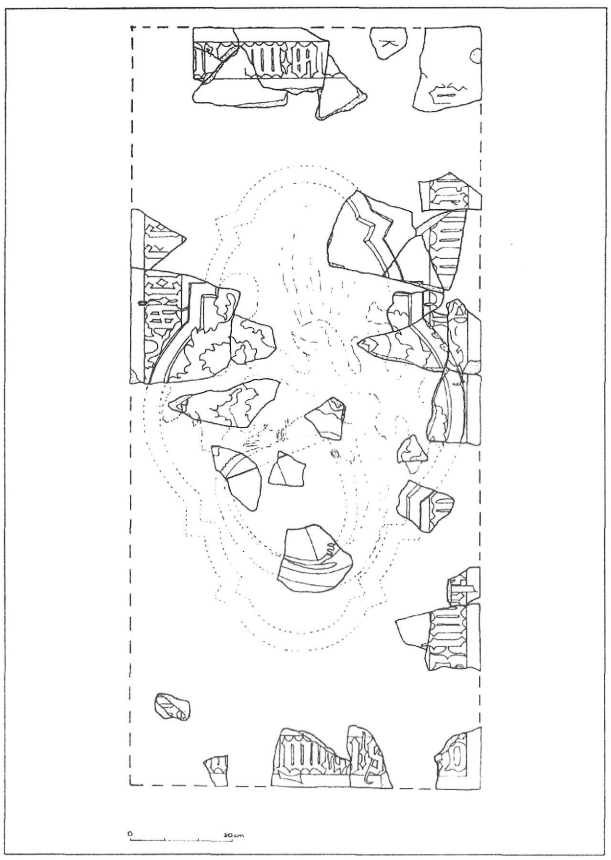
13. kép. Bosnyák királyi síremlék rekonstrukciós rajza (ANDELIČ, 1973 nyomán)

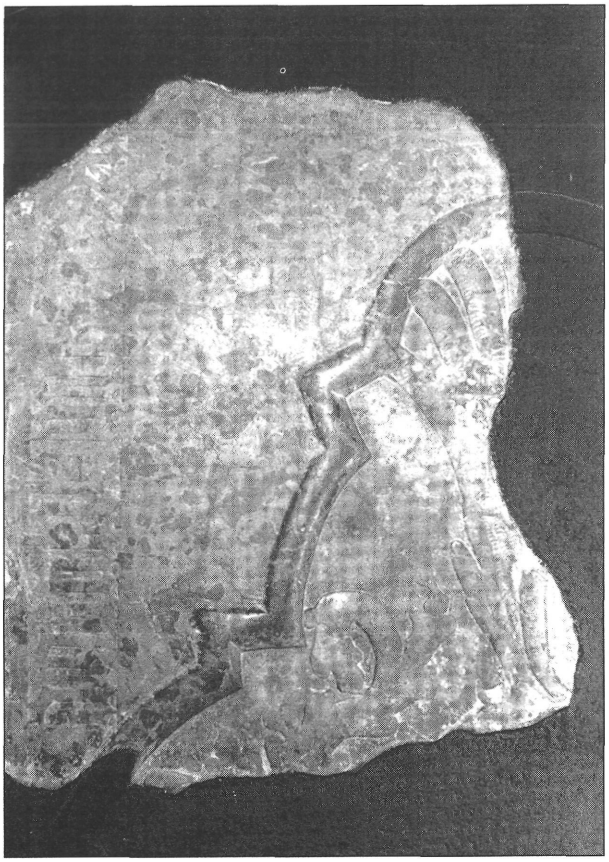
12. kép. Síremlék sarka angyal ábrázolásával a boszniai Bobovacról, Szarajevo (ANDELIČ, 1973 nyomán)

14. kép. Befejezetlen síremlék töredéke Budáról, MNG (fotó: Lővei Pál)

15. kép. Töredékes sírkő Budáról (?), MNM (rekonstrukciós rajz: Lővei Pál)

16. kép. Sírkőtöredék a budai domonkos kolostorból, BTM (fotó: Surány László)

17. kép. Síremlék (?) töredéke Budáról, BTM (fotó: BTM, Középkori Osztály)

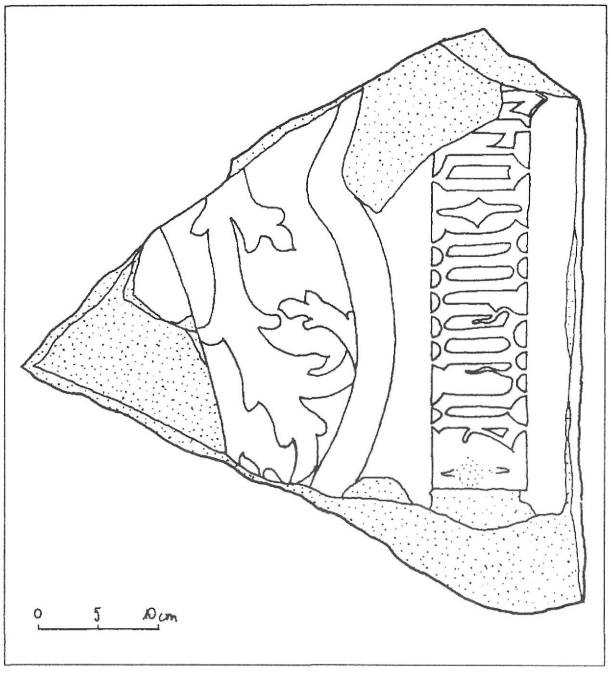
19. kép. Décsei Rohfi István fia János (†1420) zágrábi sírköve, Horvát Történeti Múzeum (VALENTIČ, M.: Kameni spomenici Hrvatske XIII–XIX stoljeća. Zagreb 1969. 28. alapján)

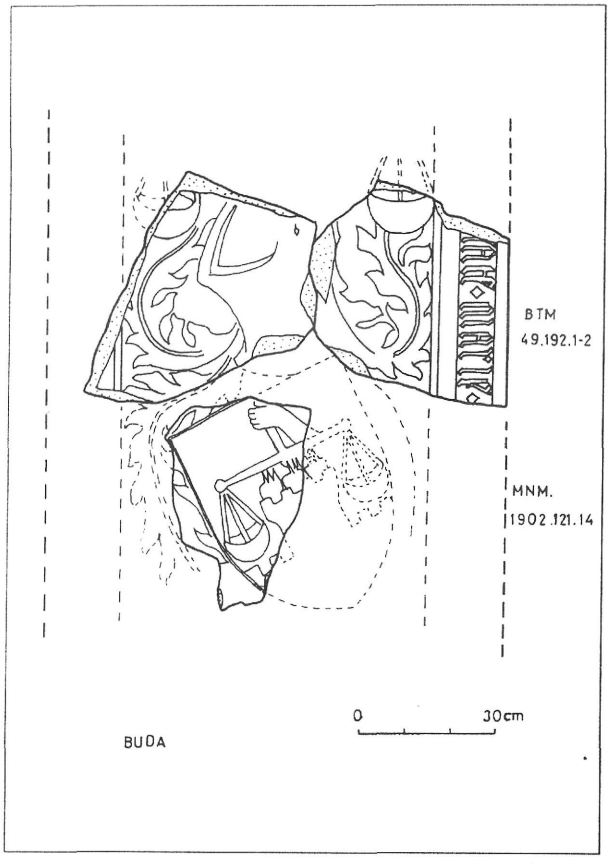
18. kép. Sírkőtöredék 1436-os évszámmal Budáról, BTM (fotó: BTM, Középkori Osztály)

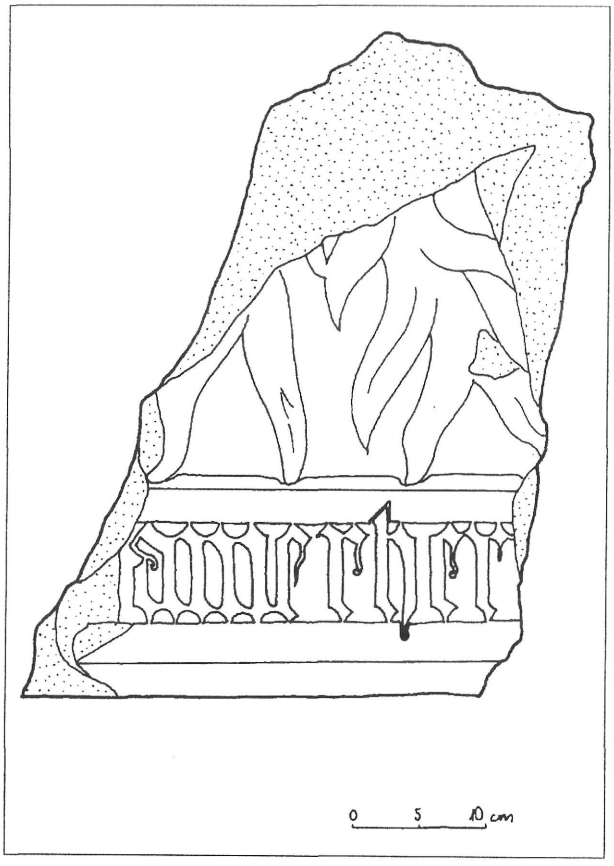
21. kép. Frangepán János (†1436) horvát bán budai sírlaptöredéke, MNM (fotó: BTM, Középkori Osztály)

22. kép. Sírkőtöredék Budáról, BTM (felmérési rajz: Lővei Pál)

23. kép. Sírkő töredékei Budáról, MNM és BTM (felmérési rajz: Lővei Pál)

24. kép. Sírkőtöredék Budáról, BTM (felmérési rajz: Lővei Pál)

20. kép. Perényi István († 1437) asztalnokmester rudabányai sírköve (fotó: OMvH, Fotótár)

Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Bp., 1990, 98.). Az 1460-as, 1470-es években fordul elő a forrásokban mint budai, kassai, nagybányai, nagyszebeni kamaraispán, budai polgár, budai bíró (HORVÁTH Tibor Antal–HUSZÁR Lajos: Kamaragrófok a középkorban. Numizmatikai Közlöny 54–55. 1955–1956, 30.; KUBINYI András: A kincstári személyzet a XV. század második felében. Bp., 1957, 113. jegyzet; HUSZÁR Lajos: Kamaragrófok a középkorban I. kiegészítés. Numizmatikai Közlöny 64–65. 1965–1966, 57.; BALOGH Jolán: A művészet Mátyás király udvarában I. Bp., 1966, 519., 520., 579., 587., 761.; POHL Artur: Hunyadi Mátyás birodalmának ezüstpénzei 1458–1490. A Magyar Éremgyűjtők Egyesülete kiadása. Bp., 1972; A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei 1289–1556. I–II. Kivonatokban közzéteszi és a bevezető tanulmányt írta: JAKÓ Zsigmond. Budapest, 1990. Nr. 1763., Nr. 1768.) Fia 1479-ben csőrében patkót tartó struccot ábrázoló címert kapott, amely tehát a korábbi címertől különbözött, annak egy elemét azonban megőrizte (K. KOVÁCS László: Adatok a miskolci avasi templom történetéhez. HOMÉ, 11. 1972, 64–66.; GYULAI Éva: Miskolci Kowach István címereslevele 1479-ből. Turul 69. 1996. 13–22.); vö., a címer felnagyított rajzával: SOÓS Ferenc: A magyar fémpénzek feliratai és címerei. Argumentum Kiadó/Magyar Numizmatikai Társulat. Bp., 1998, 48–49.

49. ANDELIĆ, 88–95.; a monográfiára Feld István volt szíves felhívni a figyelmemet.
50. BTM ltsz. 55.51.1.; BERTALAN Vilmosné: Előzetes jelentés a Mária Magdolna templom ásatásáról. BudRég 22. 1971, 425., 427. (téves leltári számmal); LŐVEI Pál: A tömött vörös mészkő – „vörös márvány" – a középkori magyarországi művészetben. Ars Hungarica 20. 2. 1992, 6. kép.; A töredék 1992-ben múzeumközi csere útján a MNG-be került, ltsz. 92.21.M: A magyar művészet századai a múzeumi gyűjtés tükrében. Új szerzemények a Magyar Nemzeti Galériában 1985–1992. [Bp.] 1993, 10. (11. tétel).
51. MÁLYUSZ, 111.
52. ANDELIĆ, 97–98., egy töredékének képe: 95.
53. A sírlapnak több-kevesebb biztonsággal 33 meglehetősen kicsiny töredéke azonosítható a MNM Középkori Osztályán régi múzeumi anyagként 1970-ben részben beleltározott középkori faragványai között: ltsz. 70.81.1–2.c, 70.82.1–2.c, 70.107.c, 70.128.1–9.c, 70.129.c, 70.130.c, 70.132.c, 70.134.c, 70.135.c, 70.150.c, 70.152.c, 70.154.c, valamint 11 leltározatlan darab.
54. BTM Középkori Osztály, ltsz. 77.2.26. (a Hilton-szálló kerengőjében), felirata: „[qu]agintesimo xx".
55. BTM Középkori Osztály, ltsz. 600.
56. GEREVICH, 281.; ENGEL–LŐVEI–VARGA, 33.; LŐVEI–VARGA, 587., 591.
57. HORVÁTH, 1941, 21, 4*.; XVII. kép.
58. KRALOVÁNSZKY Alán: A kerepesi későközépkori ezüstkincs. ArchÉrt 82. 1955, 190., 191.; ZSÁMBÉKY, 119.
59. Nagy Ildikó szóbeli közlése, vö.: ZSÁMBÉKY, 119.; A műhely anyagának két vésett rézlemezét kiállították a Zsigmond-kiállításon: ZSIGMOND, 1987, 2. 417–418. (Ö.10. kat. sz.).
60. MAROSI Endre: Vorläufige kunsthistorische Bemerkungen zum Skulpturenfund von 1974 in der Burg von Buda. ActaHAHung 22. 1976, 362.; MAROSI, Ernő: In: Die Parler und der Schöne Stil 1350–1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgern. Ein Handbuch zur Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Kunsthalle Köln. Köln 1978. 2. kötet 453.; MAROSI, Ernő: Bemerkungen zur Architektur und Bau-skulptur der Parlerzeit in Ungarn. In: Die Parler und der Schöne Stil 1350–1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgern. Das internationale Kolloquium anlässlich der Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Kunsthalle Köln. Köln, 1980. 138.; MAROSI, 110–111.; MAROSI, Ernő: Zu „Werkstatt" und „Künstler" in der Skulpturenreihe der Sigismundszeit von Buda. In: Der Meister von Großlobming. (Kiállítási katalógus) Österreichische Galerie [Wien], 1994, 58.
61. ENGEL Pál–LŐVEI Pál: A gerecsei vörösmárvány használata Zágrábban és környékén a középkorban. In: Művészettörténeti tanulmányok Mojzer Miklós hatvanadik születésnapjára. A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve 1991, 47.; IX/1. kép.
62. ENGEL–LŐVEI–VARGA, 36–38.; 10–11. kép; LŐVEI–VARGA, I. 694–695.
63. ENGEL–LŐVEI–VARGA, 46–47.; 21–23. kép.
64. LŐVEI–VARGA, I. 695.
65. Sírkőtöredék „[fe]sto marie" köriratrészlettel és karéjos kereten belül takarófoszlánnyal a Nagyboldogasszony-templom környékéről (BTM Középkori Osztály, ltsz. 254.3.): ZSIGMOND, 1987, 2. 300. (Sz.57. kat. sz.); tornyos várfal fölött mérleget ábrázoló címerű sírkő töredékei a Nagyboldogasszony-templom környékéről (MNM Középkori Osztály, ltsz. 1902.121.14.; BTM Középkori Osztály, ltsz. 49.192.1–2.); sírkőtöredék „[c]amerher" köriratrészlettel és takarófoszlányokkal a Nagyboldogasszony-templom környékéről (BTM Középkori Osztály, a 254. vagy 255. ltsz. alatt szereplő számos töredék egyike).
66. MAROSI, 111.
67. SCHWARZ, Michael Viktor: Höfische Skulptur im 14. Jahrhundert. Entwicklungsphasen und Vermittlungswege im Vorfeld des Weichen Stils. Worms, 1986.; Kritikája: MAROSI Ernő: Szobrászat. In: ZSIGMOND 1987. 2. 253–254.; MAROSI, Ernő: Die Persönlichkeit Sigismunds in der Kunst. In: Sigismund von Luxemburg, Kaiser und König in Mitteleuropa 1387–1437. Beiträge zur Herrschaft Kaiser Sigismunds und der europäischen Geschichte um 1400. Herausgegeben von Macek, Josef–Marosi, Ernő–Seibt, Ferdinand. Warendorf, 1994, 265–267.
68. A fiatal restaurátor hölgy, Claudia Piovano szakdolgozatában foglalkozott a siklósi együttessel; LŐVEI Pál beszámolójára – A siklósi plébániatemplom szentélye és középkori falképei. MSZ 5. 1995, 177–214. – reflektáló cikke: A siklósi plébániatemplom szentélyének falképei. Újabb nézőpontok a falképek keletkezési idejének meghatározásához. Stilisztikai problémák. MSZ 7. 1997, 65–94

IRODALOMJEGYZÉK

ANDELIČ=ANDELIČ, Pavao: Bobovac i Kraljeva Sutjeska. Stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću. Sarajevo, 1973.

DERCSÉNYI, 1942=DERCSÉNYI Dezső: A székesfehérvári bazilika kőfaragványai. In: Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének 60. évfordulójára. Budapest, 1942.

DERCSÉNYI, 1943=DERCSÉNYI Dezső: A székesfehérvári királyi bazilika. Bp., 1943.

ENGEL=ENGEL Pál: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). Bp., 1977.

ENGEL–LŐVEI–VARGA=ENGEL Pál–LŐVEI Pál–VARGA Lívia: Zsigmond-kori bárói síremlékeinkről. ArsHung 11. 1983, 21–48.

GEREVICH=GEREVICH László: Budapest művészete a későbbi középkorban a mohácsi vészig. Budapest története 2. Bp., 1973, 241–334.

HORVÁTH, 1932a=HORVÁTH Henrik: Buda a középkorban. Bp., 1932.

HORVÁTH, 1932b=HORVÁTH Henrik: A Fővárosi Múzeum Kőemléktárának leíró lajstroma. Bp., 1932.

HORVÁTH, 1941=HORVÁTH Henrik: Középkori budai fejek. Bp., 1941.

LŐVEI=LŐVEI Pál: Síremlékszobrászat. In: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. 2. Katalógus. Bp., 1987, 277–303.

LŐVEI–VARGA=LŐVEI Pál–VARGA Lívia: Síremlékek. In: Magyarországi művészet 1300–1470 körül. 1. Bp. 1987, 334–342, 459–466, 587–593, 694–701. (II.: képek)

MÁLYUSZ=MÁLYUSZ Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. [Bp.] 1984.

MAROSI=MAROSI Ernő: A XV. századi budai szoborsorozat művészettörténeti helye. In: Zolnay László–Marosi Ernő: A budavári szoborlelet. [Bp.] 1989, 81–127.

1. Reiszig Ede levelező tag voltáról a Műemlékek Országos Bizottsága névsorai nem adnak hírt, vö. A Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága tisztségviselői és tagjai (1872–1949). Összeáll.: GRANASZTÓINÉ GYÖRFFY Katalin. In: A magyar műemlékvédelem korszakai – Tanulmányok. Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Művészettörténet – Műemlékvédelem 9. Bp., 1996, 267–276.
2. OMvH Könyvtára, MOB Iratok 1907.503.
3. OMvH Könyvtára, MOB Iratok 1907.502.
4. ENGEL, 51.; ENGEL–LŐVEI–VARGA, 34.
5. Fremdenblatt, 1907. VII. 26.
6. Például Dobringer Miklós sírköve (MNM Középkori Osztály, ltsz. 1875.270.)
7. Említi: GEREVICH, 281.
8. Istvánfi Gyulának tartozom köszönettel, amiért felhívta a figyelmemet arra az építési naplóra, amely a Szent István-szobor alapozásáról tudósít (BTM, Kiscelli Múzeum, 52.41.3452.). Ennek 1907. október 7-én kelt bejegyzése alaprajzban és metszetben ábrázolja a szobor 9x10 m alapterületű alapgödrét. Ez alatt egy eltérő tájolású, alóla részben ki is lógó, szabályos deltoid formájú, jelentős mélységű (a járószint alatt 6 és fél méterre volt a vízszintes alja), nagyjából 6x7.5 m befoglaló méretű, nyilván korábbi gödröt tüntettek fel, amelynek alján két további, akár sírgödörként is interpretálható, függőleges falú mélyedést ábrázoltak, a mélyebb alja 185 cm-re esett a nagy gödör aljától.
9. Vö.: Hollenzer László (1870–?) műemléki fotográfus emlékkiállítása 1990. június 22.–augusztus 20. A katalógust írta és szerkesztette: PLANK Ibolya.
10. OMvH Könyvtára, Iktatókönyv 1908. 65. tétel, II/6. (az eredeti iratot később kiselejtezték).
11. KIESZKOWSKI Jerzy: Nagrobek Jana Scibora w Budzie. Kraków 1913. (különlenyomat a History Sztuki w Polsce 9. kötetéből). A későbbiekben egyébként a sírkő alig szerepelt a lengyelországi szakirodalomban (nem véletlenül, hiszen semmilyen lengyel művészeti kapcsolatának nincsen nyoma), vö.: MROZOWSKI, 88.: 107. jegyzet.
12. A Műemlékek Országos Bizottságának működése az 1903–1911. években. Magyarország Műemlékei 3. Bp., 1913, 257.
13. Ő is leltározta be: BTM Középkori Osztály, ltsz. 139.
14. HORVÁTH, 1932a.
15. HORVÁTH, 1932b, 21. (139. sz.).
16. Dl. 88061.
17. BTM Középkori Osztály, ltsz. 245.: HORVÁTH, 1932a, 31., kép a 40. oldalon; LŐVEI–VARGA, I. 465., 591.; II. 636. kép.
18. BTM Középkori Osztály, ltsz. 239.: HORVÁTH, 1932a, 31., kép a 40. oldalon; VERNEI-KRONBERGER, 33., 69. (150. jegyzet); 5b kép; LŐVEI–VARGA, I. 698–699.; II. 1684. kép.
19. Horváth Henrik nyomán korábban 1433-as halálozási évszám szerepelt a szakirodalomban. A sírkő meghatározásának problémáihoz is l.: LŐVEI, II. 298–299. (Sz.55. kat. sz.).
20. HORVÁTH, 1932a 26–27., 31.; a Borbála-sírkővel kapcsolatban ennek kritikája: TÓTH Sándor: Veszprémi középkori sírkőtöredékek. VMMK 2. 1964, 168–169.
21. Szent István Király Múzeum ltsz. 5863.; MAROSI Arnold: Múzeumunk fejlődése. Fejérmegyei Napló 31. 1924. VI. 22., vasárnapi melléklet 2.
22. A Hunyadiak korából zászlós urat ábrázol: Fejérmegyei Napló 31. 1924. II. 24. (vö.: DERCSÉNYI, 1943. 125. [98. kat. sz.]).
23. M. A. [Marosi Arnold]: Adatok Székesfehérvár kőemlékeihez. Székesfehérvári Szemle 2. 1932. 7–9. sz. 49.
24. Magyar Művészet 6. 1930, 409.
25. VERNEI-KRONBERGER, 32.; HORVÁTH, 1941. 4*.
26. DERCSÉNYI, 1942, 40.; DERCSÉNYI, 1943, 102–103.; A két sírkő mesterazonosságát a későbbiekben elfogadta Gerevich László is: GEREVICH, 281.
27. Budai Ferences Kolostor könyvtára, J. 2. 16. Collectae a P. Joseph Jakosics, 37. kötet: Antiquitates, 1. lap.; DERCSÉNYI, 1943. 31. kép.; LŐVEI Pál: Római és középkori kőfaragványok 18. századi rajzai a ferences levéltárban. Pavilon 2–3. 1990, 8–11.
28. DERCSÉNYI, 1943, 103.; Dercsényi azonosítását átvette: FITZ Jenő: A középkori Székesfehérvár. Székesfehérvár, 1956, 10.; FITZ Jenő: A székesfehérvári középkori bazilika. Székesfehérvár, 1958 [2. kiadás], 23.; KRALOVÁNSZKY Alán: A székesfehérvári középkori bazilika. Székesfehérvár, 1966, 12.; ENTZ Géza: Székesfehérvár és Sopron építészeti megjelenése a 15. században (1390–1470). TSz 27. 1984, 392.
29. YBL Ervin: Niccolo Valori székesfehérvári síremléke. Magyar Művészet 15. 1948, 252.; Ybl azonosítását feltételesen átvette: NAGY Árpád: Székesfehérvári királysírok. ArsHung 3. 1975, 318.
30. GEREVICH, 281.
31. LŐVEI–VARGA, I. 695.
32. A másik darab lelőhelyének tájékán előkerült, közműfektetés során gondatlanul széttört és a törmelékkel együtt kihányt faragványt Kőrösi Jenő mentette meg, és a darabokat összeragasztás után házának kapualjában állította fel.
33. ENGEL–LŐVEI–VARGA, 31–32.
34. WENCZEL Gusztáv: Stibor vajda. Életrajzi tanulmány. Bp., 1874, 29–30.; Magyar életrajzi lexikon 2. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Bp., 1969, 658.
35. MÁLYUSZ, 253–254.
36. ENGEL–LŐVEI–VARGA, 35.; 590–591.; LŐVEI, 282.
37. Fejtöredék (régi ltsz. MNM 1896.13.4.): BTM ltsz. 601.; feliratos töredék (régi ltsz. MNM 1896.13.3.): BTM ltsz. 603.a; lappangó töredék (régi ltsz. MNM 1896.13.5.): BTM ltsz. 603.b; címeres töredék (régi ltsz. MNM 1896.13.6.): MNM ltsz. 70.84.c.; LŐVEI Pál–VARGA Lívia: A Stibor család egy nőtagjának síremléke. In: ZSIGMOND, 1987, II. 293–294. (Sz. 49. kat. sz.).
38. Személyére: FÜGEDI Erik: A 15. századi magyar arisztokrácia demográfiai viszonyai. Történeti Statisztikai Évkönyv 1963–1964, 38.; a kérdést Engel Pállal vitathattam meg, segítségéért köszönettel tartozom.
39. LŐVEI–VARGA.
40. JANKOVICH Miklós: Budai Várban talált régi gazdag sírboltról, s benne hihetőleg helyheztetett Katalin királyné, Podiebrad' leánya' temetéről. Tudományos Gyűjtemény 2. 1827. 2. 42–61.; vö.: NAGY Emese: Jankovich Miklós régészeti és műemléki tevékenysége. In: Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772–1846). Szerk. Belitska-Scholtz Hedvig. Bp., 1985, 132–133.
41. PATAKI, 246.
42. PAPROCKI, 230–235.
43. LŐVEI Pál: Ismeretlen sírköve. In: ZSIGMOND, 1987, 2. 294–295. (Sz.50. kat. sz.).: A közlés nyomán a faragványt a lengyelországi szakirodalomban is említette, a 15. század első éveiből való keltezéssel, meg sem kísérelve az elhunyt személyének feloldását: MROZOWSKI, 20.
44. A fénykép közlése: ZSIGMOND, 1987, 2. (Sz.50. kat. sz.).
45. Az adatért Végh Andrásnak tartozom köszönettel, ő hívta fel a figyelmemet egy a bontásról-ásatásról a BTM Középkori Osztálya Fotótárában található fényképre (ltsz. 2101., kelte: 1950. márc. 31.). A felvételen a kőlap enyhén ferde vonalú, alsó törésvonala mentén öt olyan töredéket tudok megkülönböztetni, amelyek ma hiányoznak, de a 44. jegyzetben hivatkozott fényképen szereplő részletek közül jó pár hiányzik róla.
46. Jelenlegi állapotában, hat töredékből összeragasztva, alsó részén törésfelületet mutat. A BTM Középkori Osztálya Fotótárának említett fényképe szerint azonban megtalálását követően még további mintegy tucatnyi kisebb-nagyobb darabja is megvolt. Az egyik nagyobb darabon a mélyített hátterű, hármas fülkével tagolt mező alsó, széles lemez alkotta lezárása látható, amelyre ráfutott a fülkearchitektúra függőleges osztója.
47. PAPROCKI, 98.
48. A Mátyás király Nagybányán vert aranyforintjain, garasán, denárán, obulusán, budai veretű garasán és denárán megtalálható, háromszögpajzsban patkóra ültetett keresztet ábrázoló mesterjegyre Soós Ferenc hívta fel a figyelmemet, az ő szívességének köszönhetem az alábbi adatokat is. A Miskolc melletti Besenyőről (Szirmabesenyő) származó Kovács Istvánt Mátyás 1464-ben nevezte ki Kassára harmincad- és kamaraispánnak (KUBINYI András: A Mátyás-kori államszervezet. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv

MROZOWSKI=MROZOWSKI, Przemisław: Polskie nagrobki gotyckie. Warszawa, 1994.
PAPROCKI=PAPROCKI, Bartosz: Herby rycerstva polskiego (1. kiad. 1584). Kraków. 1858.
PATAKI=PATAKI Vidor: A budai vár középkori helyrajza. BudRég 15. 1950. p.
VERNEI-KRONBERGER=VERNEI-KRONBERGER Emil: Magyar középkori síremlékek. Bp., 1939.
ZSÁMBÉKY, 1983=ZSÁMBÉKY Mónika: 14–15. századi magyarországi kincsleletek. MűÉ 32. (1983), 105–128.
ZSIGMOND, 1987=Művészet Zsigmond király korában 1387–1437.

SALLAY DÓRA

A BUDAI SZENT ZSIGMOND PRÉPOSTSÁG FÁJDALMAS KRISZTUS-SZOBRÁNAK IKONOGRÁFIÁJA

I. A BUDAI FÁJDALMAS KRISZTUS-SZOBOR

A budai Szent Zsigmond templom feltárásakor előkerült szobrászati töredékek között az eredetileg egész alakos Fájdalmas Krisztus-szobor a legjelentősebb *(1–6. kép)*. Darabjai három nagyobb, egymáshoz törésfelülettel nem illeszkedő egységet alkotnak: a fej, a törzs a két karral és a szabálytalan nyolcszögű talapzat a köpeny alsó részével. Fennmaradt még a lábszárakból három további töredék, melyek szintén nem illeszthetők a nagyobb darabokhoz.[1] A szoborhoz tartozik valószínűleg egy csaknem teljes ágyékkendőrész is *(2. kép)*. A geológus véleménye szerint ez anyagában kissé eltér a többitől, kiállításra e bizonytalanság miatt nem került.[2] Nem zárható ki azonban, hogy a különbséget – mely csupán egy finom piros szemcsetartalom – a szobor kőanyagában húzódó réteg okozza, s a darab mégis a *Vir dolorum* része.

A szobor fél életnagyságnál kissé nagyobb. Anyaga durva mészkő, felületének nagy részén található eredeti festésalapozás, és több helyen, így az arcon, a mellkason, a kézfejen és a köpenyen, festésmaradvány is. Átfestve soha nem volt, hiszen már a XVI. század első felében föld alá került.[3]

A szobor szembenézetre komponált. A fejen dicsfény felerősítésére utaló nyom nincs, a páros vesszőkből font töviskoszorú elöl erősen sérült. A kifejező, szomorú arc és a kissé nyitott száj az életszerűség illúzióját és a szemlélő érzelmeinek felkeltését szolgálja. Sok más *Vir dolorum*on is megjelenő, jellegzetes vonás a váll elé eső hosszú hajtincs. A megkínzott, csupasz felsőtest a vérző oldalsebet hangsúlyozva kidomborodik, a bordák mellett látható még az egykor az oldalsebre mutató bal kézfej csonkja. A jobb kéz kelyhet tart. A visszahajtott szélű köpeny hátul a hát közepéig takarta Krisztus felsőtestét, alul mély, V alakú redőket vetve omlott le, elöl – a testet szabadon hagyva – a két karon átvetve végződött. Ez a ritka formai megoldás átmenet a csak ágyékkendős, mezítelenségében hangsúlyosabban kiszolgáltatott, és a vállat, gyakorta a combot, térdet is takaró bő köpenyben megjelenített szenvedő Krisztus között.

A szobor eredeti színezésére a festésnyomok alapján következtethetünk. Eszerint a haj barna, a köpeny mélykék, a kehely aranyozott és a sebek élénkpirosak voltak. Analógiák alapján a töviskoszorú zöldes, az ágyékkendő aranyozott lehetett.[4]

Az első ízben (1996) kiállított elrendezéshez képest *(1. kép)* a figura felsőteste eredetileg kisebb mértékben fordulhatott jobbra, és az alsótest lejjebb csatlakozott hozzá. A gerincvonal hajlása és a mellkas erős domborulása arra utal, hogy a szobor felsőteste kissé oldalra fordulva és hátradőlve az oldalsebet hangsúlyozta. Tartása talán egy landshuti Notgottes-csoport Krisztusával vethető össze leginkább *(25. kép)*.[5]

A mű egyértelműen a Szent Zsigmond-prépostsági templomhoz kapcsolható,[6] amelynek építése 1410 körül kezdődött és 1424-ben fejeződött be.[7] Mivel a díszítés a munka utolsó fázisába tartozhatott, a szobor is inkább az 1420-as évek első felére keltezhető. Ezt a datálást a stiláris vonások is alátámasztják.[8]

A szobor szoros stíluskapcsolatot mutat az 1974-es budai szoborlelet darabjaival, főképpen a fejükön tekercset viselő férfifejekkel *(7–8. kép)*.[9] Nagy valószínűséggel azonos mester munkáiról lehet szó. A művészi részletformálás és az expresszivitást fokozó realizmus, mint a bőr alatt húzódó vénák, a kitüremkedő bordavégekre ráfeszülő bőr, a beesett, meggyötört orca üregei vagy a szem sarkában húzódó hajszál finomságú ráncok a budai műhely egyik legkvalitásosabb darabjává teszik.

Szent Zsigmond templombeli elhelyezésére semmilyen adatunk nincs, csak hipotézisekre szorítkozhatunk. A szobor kis mérete és rendkívül finom megmunkáltsága alapján nem túl valószínű, hogy a külső díszítés része lett volna, bár a homlokzaton magában vagy a Madonnával párban konzolon álló Fájdalmas Krisztus-szobrokra sok példa van.[10] Ha a szobor mégis külső dekoráció céljára készült, akkor védett helyre, leginkább fülkébe szánhatták, mint pl. a landshuti Heiliggeistkirche toronyépítményének kisméretű *Vir dolorum*át.[11] Epitáfiumokon is gyakran szerepel a Fájdalmas Krisztus, a templom külsején és belsejében egyaránt.[12] Még kehelytartó példát is – magasreliefet, nem körplasztikát – ismerünk a XV. század második feléből, Konrad von Weingarten epitáfiumát *(31. kép)*.[13] A templombelsőben *Vir dolorum* szobrok az eucharisztiára utalva oltárfülkében[14] és pasztofóriumon[15] fordultak elő, vagy önálló kegyszoborként konzolon álltak a templomban.[16]

II. A KEHELYTARTÓ FÁJDALMAS KRISZTUS IKONOGRÁFIÁJÁNAK KIALAKULÁSA

A budai *Vir dolorum* a XV. századi közép-európai egész alakos Fájdalmas Krisztus-ábrázolások jellemző példája.[17] Legfeltűnőbb ikonográfiai jellegzetessége azonban – hogy jobbjában kelyhet tart – megkülönbözteti a nagy számban elterjedt egyéb változatoktól: a több ezer középkori *Vir dolorum* ábrázolás közül talán két-három tucat kehelytar-

tó Fájdalmas Krisztust ismerünk.[18] Ez a típus a XV. század elején Közép-Európában születhetett. Emlékei, néhány késői Itáliai példától eltekintve, később is mind ebben a régióban találhatók. A Szent Zsigmond-prépostság Krisztus-szobrának különösen fontos szerepet tulajdonít az, hogy e ritka ikonográfiai típus egyik legkorábbi fennmaradt emléke. Értelmezése szempontjából ezért különösen fontos megvizsgálni, hogyan is kerül a kehely a Fájdalmas Krisztus kezébe.

A Fájdalmas Krisztus-ábrázolások gyökerei a bizánci művészetben erednek.[19] Nyugati megjelenését a XII. század végének teológiai változásai készítették elő, amikor megerősödött az a nézet, hogy az oltáriszentségben nemcsak Krisztus mennyei, feltámadott teste, hanem az emberi, szenvedő *verum corpus* is jelen van. A XIII. században az egyház elfogadta a *transsubstantiatio* dogmáját, bevezette a *Corpus Christi* ünnepét,[20] elterjedt az oltáriszentség és Krisztus szenvedéseszközeinek, az *Arma Christi*nek a tisztelete. Ezzel párhuzamosan a nyugati művészetben is teret hódított a bizánci eredetű *Imago Pietatis* kultuszkép, amely Krisztust fél alakban, történeti kontextustól függetlenül ábrázolja.[21] Ezt az izolált, szimbolikus Krisztus-képet, illetve a nyugaton egész alakossá kiegészült formáját a XIII. század végétől gyakran az *Arma Christi* veszi körül, amelynek minden eleme a passiótörténet egy-egy epizódjának rövidítéseként értelmezhető.[22]

A Fájdalmas Krisztust körülvevő *Arma Christi* korai emlékein ritkán látható a kehely, a XIV. század folyamán azonban egyre gyakrabban és hangsúlyosabban kap helyet *(9. kép)*.[23] A többi *armá*tól eltérően a kehely a passió egészén végigkíséri Krisztust. Jelképezi az utolsó vacsora kelyhét, amelyet az Úr saját vére kelyhének (Mk. 14,23), az Új Szövetség kelyhének nevezett (Lk. 22,20). Fontos része a szenvedés kelyhe az Olajfák hegye jelenetnek is: az Atyához intézett imájában Jézus maga hívta keserű pohárnak a rá váró szenvedést (Mt. 26,39, Mk. 14,36, Lk. 22,42). Krisztus passiójának végső stációjához, a kereszthalálhoz is hozzákapcsolta a kelyhet a hagyomány. Az apokrif iratok a Megváltó halálának számos tanújáról – Máriáról, Mária Magdolnáról, Longinusról, Nikodémusról és Arimátiai Józsefről – is azt tartották, hogy Krisztus vérét kehelybe vagy más edénybe gyűjtve megőrizték.[24]

A XIV. század folyamán nagymértékben elterjedt és megerősödött az egymással szorosan összefüggő eucharisztia, *Corpus Christi,* Szent Vér és az öt szent seb szenvedélyes tiszteletének kultusza. Mindez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a XIV. század második felében megjelentek azok az ábrázolások, amelyeken az Arma Christi között kiemelt, önálló szerepet kapott a kehely, épp a konkrét eucharisztikus vonatkozással bíró és a passió egészét egy szimbólumba összefogó mivolta miatt.

Ennek az új, hangsúlyosan eucharisztikus ábrázolásnak az emlékei a XIV. század közepétől maradtak fenn, s Közép-Európában rövid idő alatt széles körben elterjedtek. Legfőbb jellemzői, hogy az egész alakos Krisztus egyedül áll, egyértelműen élő, s az *Arma Christi* sorából kiemelt, jobb lába mellé vagy oldalsebe alá helyezett kehelyre letekint, és/vagy arra oldalsebének vérét folyatja. A többi *arma* háttérbe szorul: vagy teljesen eltűnik, vagy csak néhány látható közülük, mintegy emlékeztetőül, a Fájdalmas Krisztus kezében. Szemléletes korai példái ennek a típusnak a korabeli Csehországból és a cseh király által uralt sziléziai területekről a sziléziai Lubín (Lüben) eredetileg Szent Vér titulusú várkápolnájának nem sokkal 1349 után készült timpanonreliefje *(10. kép)*,[25] egy opatovicei breviárium 1370–1380 körüli, Corpus Christi vigíliát bevezető miniatúrája,[26] a sziléziai Pełcznica (Polsnitz) a XIV. század utolsó negyedében készült oltárkülső táblaképe *(11. kép)*,[27] egy 1390 körüli, a Prága melletti Slivenecből származó üvegablak *(12. kép)*,[28] továbbá – kissé későbbről – néhány német lovagrendi területről származó (kwidzyni székesegyház freskója, *13. kép*),[29] és német példa (erfurti dóm két üvegablaka, *14. kép*,[30] egy schwäbischhalli sírkő,[31] Conrad von Einbeck szobra[32]). Számos emlék tanúsítja, hogy magyar területen is ismert volt a kehellyel ábrázolt *Vir dolorum* számos variációja: a Felvidéken az 1380-as évekből származó liptószentmáriai és a XV. század eleji ludrófalvi falképeken angyal tartja a *Vir dolorum* sebe alá a kelyhet,[33] Almakeréken viszont a szentségház feletti, 1405 előtt készült freskón az oldalseb alatt lebeg *(15. kép)*. Somorján[34] *(16. kép)* és Szepesbélán[35] *(17. kép)* az 1400 körüli évtizedekből származó, kompozíciójukban egymáshoz igen közel álló szentségfülkereliefen a háromnegyed alakos Fájdalmas Krisztus előtt húzódó – a szarkofág peremére utaló – mellvéden áll a kehely.[36]

Az önállóan álló, a lába mellé vagy oldalsebe alá helyezett kehelyre tekintő, arra vért csorgató Fájdalmas Krisztus-ábrázolás az utolsó abban az ikonográfiai fejlődésben, amely az általunk tárgyalt típushoz, az élő és kelyhét oldalsebe alá emelő *Vir dolorum*hoz vezet. Ez az igen ritka, kehelytartó ábrázolás már a Krisztus mellé helyezett kehely ikonográfiájának ismeretében jött létre. Új tartalommal gazdagodik, *a megváltó áldozat aktív, önkéntes voltát hangsúlyozza:* Krisztus felemeli, saját kezébe veszi passiója kelyhét. Nem véletlen, hogy egyetlenegy „halott" Krisztust sem találunk a kehelytartók között. A kehelytartó *Vir dolorum* hangsúlyosabban utal arra a szerepre, amelyre más *Vir dolorum* típusoknál is gyakran találunk utalást:[37] az áldozatot önként vállaló Megváltó egyidejűleg a mise papjaként jelenik meg:[38] egyszerre pap és áldozat a Zsid. 2,17 exegézise alapján: „irgalmas és hű főpap... az Isten előtti szolgálatban, (aki) engesztelést szerez... a nép bűneiért." Ezt az értelmezést támasztja alá egy, a témákra jól vonatkoztatható írásos forrás is, a katharinenthali Gertrud der Rutrin víziójának leírása: Krisztus a mise után, kezében aranykelyhet tartva jelent meg előtte, s szívéből vérét a kehelybe öntötte, úgy adott neki inni.[39]

Egy rokon vonatkozású magyar emlék félreérthetetlen módon hangsúlyozza a kehellyel ábrázolt Fájdalmas Krisztus papi funkcióját. A ma már csak Rómer Flóris másolatáról ismert, általa *Liturgia Divinán*ak keresztelt freskó az 1861-ben elpusztult Nagy-Pécsely (egykor Zala, ma Veszprém megye) bencés templomának falán volt látható *(18. kép)*.[40] Bár Krisztus feje elpusztult, csupasz mellkasa és a balján jól látható stigma alapján azonban nem kétséges, hogy *Vir dolorum*ként celebrálja a misét. Eredetileg minden bizonnyal jobb tenyerén is megtalálható volt a

valószínűleg *al secco* festett, később lepergett stigma. Jobbjának gesztusa nem egyértelmű. Értelmezhetjük mutatásként, de itáliai párhuzamok alapján a kehely felé nyúló gesztusként is, mint Masolino 1424-es empoli sinopiáján,[41] amely kompozíciójával a pécseli falkép rokonságot mutat *(19. kép)*. A klasszikus itáliai példákkal összevetve még az is felmerül, hogy a falképen eredeti állapotában esetleg a jobb tenyérről a kehelybe csurgó vér is látható lehetett.[42] A pécseli falkép kb. az 1380-as évek és a XV. század első harmada közé datálható,[43] koncepcionális és földrajzi közelsége miatt a budai *Vir dolorum* ikonográfiai rokonai között mindenképp fontos szerepe van.[44]

III. A BUDAI KEHELYTARTÓ VIR DOLORUM IKONOGRÁFIAI ANALÓGIÁI

A kehelytartó Fájdalmas Krisztus-ábrázolások elsősorban közép-európai emlékeken, csaknem kizárólag a plasztikai műfajokban maradtak fenn.

A szakirodalom a típus első ismert emlékét illetően a bécsi Michaelerkirche 1420–30 körüli szobrára mutat *(20. kép)*.[45] Az életnagyságnál nagyobb Krisztus-alak jobbjában egy barokk kelyhet tart, amelyet több kutató az eredeti kehely pótlásának tart.[46] Ez a megállapítás tévesnek tűnik. Jól látható ugyanis Krisztus tenyerével egybefaragva a két külön darabból álló barokk kehely alsó és felső része között egy vaskos, egyenes, rúdszerű tárgy lefaragott csonkja, amit semmiképpen sem vélhetünk kehelynek *(21. kép)*.[47] Ez az emlék tehát nem jöhet szóba ikonográfiai párhuzamként, s – tudomásom szerint – más, a budaival egykorú példa sem maradt fenn.[48] A kb. az 1440-es évektől ismert – bár korántsem teljes biztonsággal datált – analógiák többsége Ausztriából (főképp Felső-Ausztriából), Dél-Bajorországból és Erfurtból származik.

Az osztrák analógiák közül a legkorábbi a „Znojmói oltár mestere" műhelyének tulajdonított, Felső-Ausztriában vagy Bécsben 1440 körül készült nehézkes faszobor, amely stilárisan nagyon távol áll a budaitól, kompozíciójában azonban jól összevethető vele *(22. kép)*.[49] Itt is megtalálható a rövid ágyékkendő és a hatalmas, de a testet szemből mezítelenül hagyó köpeny ritka kombinációja. Közel egykorú lehet, s stilárisan is jól összevethető ezzel a szoborral a salzburgi ferences-templom (egykori plébániatemplom) 1446-os szentségházfreskója.[50] Szintén Salzburgban található az a XV. század második feléből származó faszobor, melynek szomorú arckifejezése, kidomborított, vézna mellkasa és jobb kezének finom kehelyemelő gesztusa idézi a budai *Vir dolorum*ot *(23. kép)*.[51] Az ágyékkendő itt is feltűnően rövid, köpeny viszont nincs, és újdonságként hat Krisztusnak a néző felé tett, lépő gesztusa, amely egyrészt még hangsúlyosabbá teszi a lábsebet, másrészt ismét az önkéntességre utal. Felső-Ausztriából ismert még egy késői, 1515 körül keletkezett provinciális, jó állapotú faszobor is *(24. kép)*.[52]

A felső-ausztriai és salzburgi területekkel egybefüggő régiót alkotó Alsó-Bajorországban is összefüggő emlékcsoportot találunk a XV. század közepén és második felében Landshut tágabb környékén. Landshutban, a Szent Márton-templomban található a már említett XV. század közepi terrakotta szoborcsoport, ahol a kelyhet tartó Krisztus összetettebb ikonográfiai ábrázolás, egy *Notgottes*-csoport része: a Szentháromság második isteni személyeként jelenik meg *(25. kép)*.[53] Szentségházra készült az 1454-es bachlingi plébániatemplom kőszobra *(26. kép)*,[54] míg Landau an der Isar Szent Kereszt-kápolnájának 1465–1470 (?) körüli *(27. kép)* és a Viehtach melleti Schönau 1480 (?) körüli kelyhes Fájdalmas Krisztus-faszobra oltárszekrényben állt.[55] Egy késői, 1533-as kehelytartó *Vir dolorum* egy unterdietfurti sírkőreliefen jelenik meg *(28. kép)*.[56]

Erfurt városában szembeszökően sok a kehellyel ábrázolt *Vir dolorum*.[57] A XV. század közepén készült az erfurti „i mester" két kehelytartó Fájdalmas Krisztus-szobra.[58] Egyikük, a helybéli Wigbertikirche homlokzatán, kétszeres mérete ellenére is igen hasonlónak tűnik kompozíciójában a budaihoz *(29. kép)*, a másik, egykor a Lorenzkirche homlokzatán inkább egy diadalmas, a halál fullánkját legyőző kelyhes Krisztust jelenít meg *(30. kép)*. 1468-ban a kehelytartó *Vir dolorum* a Heiligen Brunnen-templom nyugati falán, egy epitáfiumreliefen jelenik meg *(31. kép)*.[59]

Táblaképen elvétve akad csak kelyhet tartó Fájdalmas Krisztus. A németújvári várból származó 1469-es szárnyasoltár szárnyán látható a jobbjával oldalsebe alá kelyhet tartó, s azt baljával megáldó Krisztus *(32. kép)*.[60] Ritka ikonográfiai megoldást mutat a prágai Týn-templomból származó, 1470 körüli cseh táblakép, ahol Krisztus a baljában, a homlokáról lecsurgó vér alá tartja a kelyhet, míg jobbja egy másik *Vir dolorum* típust idéz, az oldalsebmutató Fájdalmas Krisztust *(33. kép)*.[61]

A közép-európai példák után meg kell említeni néhány XV–XVI. századi olasz emléket is. Bár Itáliára semmilyen műfajban nem jellemző a kehelytartó Fájdalmas Krisztus-ábrázolás, néhány késői és elszigetelt szobron előfordul. Ilyen a luccai Matteo Civitali két Krisztusbüsztje: a luccai Santa Maria della Rosa-templom 1470 körüli Krisztusa[62] és a Lucca melletti Lammari 1480 körüli tabernákulumszobra *(34. kép)*,[63] valamint a cesenai dóm 1505-ös és a ferrarai Santa Maria in Vado-templom 1596-os (?) *Vir doloruma*.[64]

IV. A KELYHES FÁJDALMAS KRISZTUS-ÁBRÁZOLÁSOK FUNKCIONÁLIS KÉRDÉSEI

A késő középkori kehelytartó *Vir dolorum* ábrázolásokat vizsgálva felvetődik a kérdés, mi volt az ikonográfiai típus rendeltetése.

A fennmaradt emlékek igen változatos helyeken találhatók. Túlnyomó részük szobor, amelyek pasztofóriumon (Bachling, Lucca, Lammari), oltárszekrényben (Landau és Schönau), nyugati homlokzaton (Erfurt, Wigbertikirche és Lorenzkirche), cibórium tetején (Ferrara) álltak. Néhányuk eredeti kontextusa ismeretlen (a budai szobor, a Salzburgban és Linzben őrzött faszobrok). Dombormű formájában epitáfiumon (Erfurt, Hl. Brunnenkirche) és sírkövön (Unterdietfurt), freskón szentségház fölött (Salz-

burg), táblaképként pedig oltárszárnyon (Németújvár) és önálló táblaképként is (Prága) megtalálható a kehelytartó *Vir dolorum*. Az emlékanyag nagyfokú pusztulása miatt célszerű a kehelytartó-típust a hasonló funkciójú, a mellé-helyezett kehellyel,[65] illetve egyéb eucharisztikus attribútummal – ostyával[66] vagy szőlővesszővel és búzakalásszal[67] ábrázolt *Vir dolorum* típussal együtt vizsgálni.

Az emlékek előfordulási helye alapján úgy tűnik, hogy az eucharisztikus attribútummal megjelenő *Vir dolorum* ábrázolás elsődleges funkciója az, hogy az Úr testének és vérének *valóságos jelenlétét* hangsúlyozza. Ennek megfelelően – a mise alatt Krisztus testévé átváltoztatott bor és ostya helyét jelölendő – leggyakrabban oltáron[68] és szentségfülkéhez[69] kapcsolódó ábrázoláson találkozunk vele.

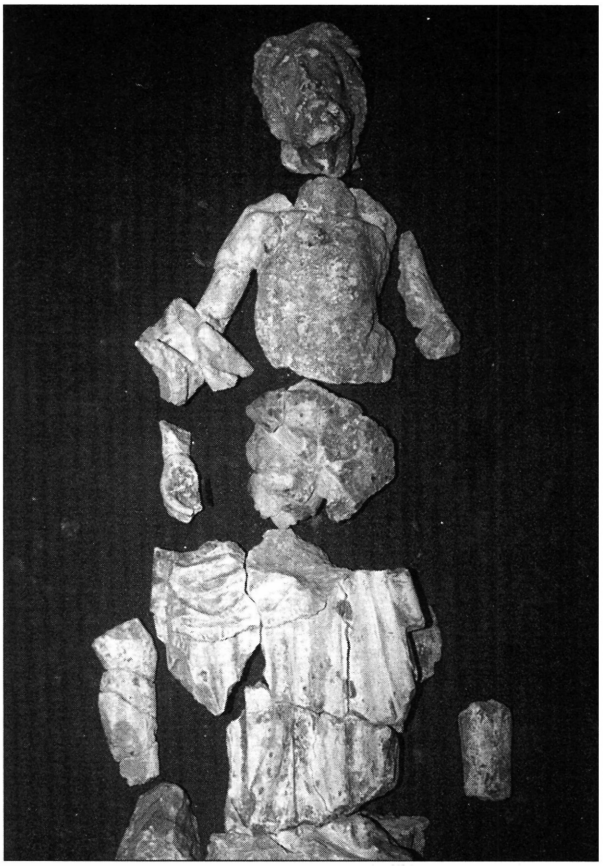
Az eucharisztia színein kívül Krisztus testének valós jelenléte Szent Vér- és ostyaereklyékben nyilvánul meg. Számos esetben megfogható összefüggés az eucharisztikus *Vir dolorum* ábrázolás és a helyszínhez kötődő Szent Vér/ostya ereklye vagy csoda között: a korai lubíni timpanonrelief Szent Vér-kápolna bejáratát díszíti *(10. kép)*. Einbeck városa, Conrad von Einbecknek, a hallei szobor[70] mesterének származási helye, szintén Szent Vér-kultuszhely volt. Karlstejn és Prága IV. Károly kora óta szintén jelentős Szent Vér-kultuszhely.[71] A nagyszámú cseh, sziléziai, felvidéki emlék kapcsolatban lehet a huszita eretnekség kapcsán fellángoló, de már a XIV. század második felében is észlelhető eucharisztiavitákkal is.[72] A számos erfurti emlék a március 26-án ünnepelt helyi Szent Vér-ünnepnek köszönheti létét, melyet a dómban – ahol először megjelennek az erfurti kelyhes *Vir dolorum* ábrázolások – őrzött ereklye tiszteletére tartottak.[73] A Herlin-műhely egyik epitáfiuma[74] is összefügghet Herlin szülőhelyén és egyik fő művének színhelyén, Rothenburgban őrzött híres vérereklye tiszteletével. Luccában az a Matteo Civitali faragta a két kehelytartó Fájdalmas Krisztus-büsztöt, aki a Szent Vér-ereklyét tartalmazó Volto Santo kegyszobor köré ciboriumot emelt.[75] Az említett ferrarai szobor pedig az 1171-es vérző ostyacsoda színhelyén 1596-ban emelt ciborium tetején áll.[76]

További kérdés az, minek köszönhette a *Vir dolorum* lábához vagy oldalához helyezett kehely ikonográfiája a kehelytartó Fájdalmas Krisztussal szembeni nagyobb népszerűségét. Közrejátszhatott ebben az, hogy a már korábban elterjedt sebmutató *Vir dolorum* ábrázolás, amely nemcsak Krisztus szenvedését, hanem a Megváltónak az emberiségért közbenjáró szerepét hangsúlyozza,[77] oly hatalmas népszerűségnek örvendett, amellyel az egyik kezet lefoglaló kehely tartása nem vehette fel a versenyt. Hiszen, mint láttuk, a kehely jelenlétét mellé-helyezéssel is meg lehetett oldani, a kehelytartó *Vir dolorum* téma újdonsága – az áldozat önkéntességének és Krisztus papi szerepének hangsúlyozása – pedig nem volt olyan mértékű, hogy az a gyakran mindkét kezet igénybe vevő sebmutatást kiszoríthatta volna. Ezzel szemben a kehely ábrázolása mellett szinte mindig találkozunk a sebmutatással. A kehely és a sebmutató gesztus együttes ábrázolásának szándéka szülte az oldalseb alatt lebegő vagy párkányon, szarkofágon álló kelyhet, s ugyanezzel indokolható a kehely bal kézbe vétele: a szabadon maradt jobb az oldalsebbe fúródik *(33. kép)*.[78] Még a kehelytartó Krisztusnál is a bal kéz legtöbbször az oldalsebre mutat. Mindezeknél a típusoknál az a törekvés is megfigyelhető, hogy a kehely minél közelebb kerüljön az éltető vér és víz forrásához, az oldalsebhez. Ezzel szemben az oldalsebtől távol, a földre – Krisztus lábához vagy a szarkofág elé – helyezett kehely népszerűségének fenntartásához minden bizonnyal a XV. század folyamán elterjedt Gergely-mise ábrázolásokból ismert kompozíció is hozzájárult.

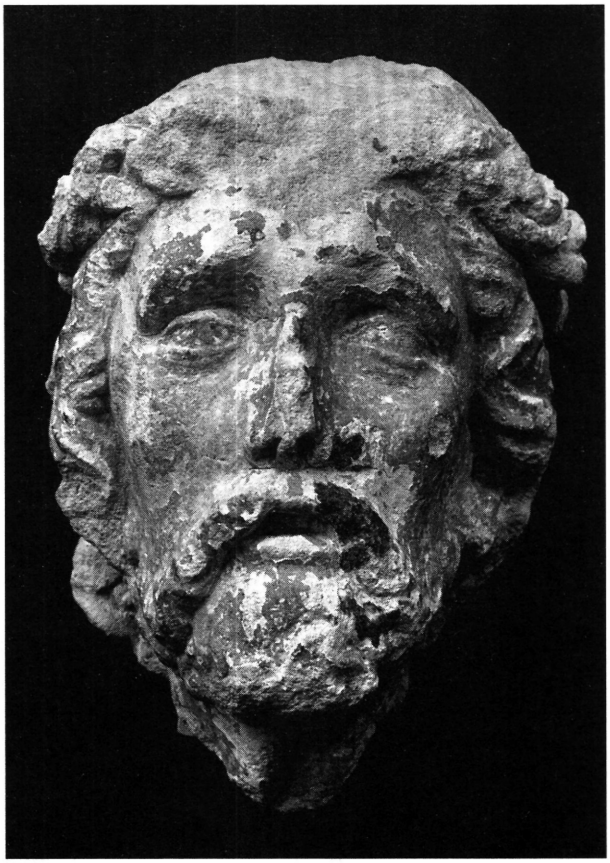
Ezek után még határozottabban vetődik fel a kérdés, mi indokolja, hogy míg a melléhelyezett kehellyel ábrázolt *Vir dolorum* Európa legtöbb részén[79] – így Közép-Európában is – gyakori, a kehelytartó *Vir dolorum* ikonográfia – a néhány késői olasz emléktől eltekintve – csak Közép-Európára jellemző. Erre a válasz talán az ikonográfiai változat sajátos jelentésében rejlik: Krisztusnak mint a miseáldozatot bemutató, az eucharisztia kelyhét magához emelő papként való megjelenítésében. Hogy ez a típus a XV. század első negyedétől kezdve és a Csehországot övező régióban terjed el, aligha lehet véletlen. Ez az a kor és terület, ahol az eucharisztiával, a kehely használatával és a papi rend létjogosultságával kapcsolatos viták a huszita eretnekség különböző irányzataihoz kapcsolódva vagy azok ellen fellépve szinte a mindennapi élet részévé váltak. Ez fokozottan érvényes lehet a budai szoborra mint a típus egyik legkorábbi ismert emlékére, amelyet ráadásul annak a Zsigmond magyar, német és cseh királynak az udvari templomában állítottak fel, akit a huszitizmussal kapcsolatos problémák a legérzékenyebben érintettek.

1. kép. Vir dolorum szobor, Buda, Szent Zsigmond templom. Durva mészkő, 1420-as évek első fele (Budapesti Történeti Múzeum)

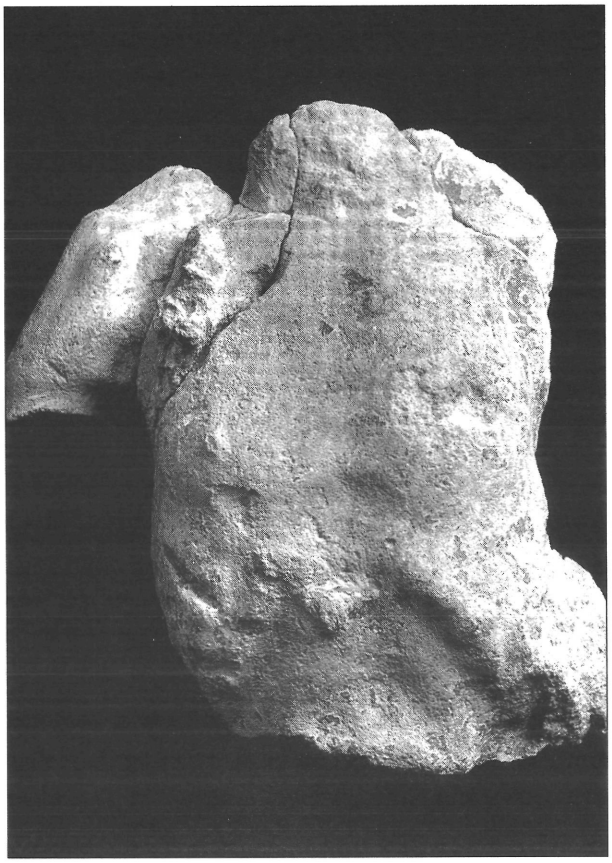

2. kép. Vir dolorum szobor darabjai, Buda, Szent Zsigmond templom. (Budapesti Történeti Múzeum)

3. kép. Vir dolorum szobor, Buda, Szent Zsigmond templom. Részlet. (Budapesti Történeti Múzeum)

4. kép. Vir dolorum szobor, Buda, Szent Zsigmond templom. Részlet. (Budapesti Történeti Múzeum)

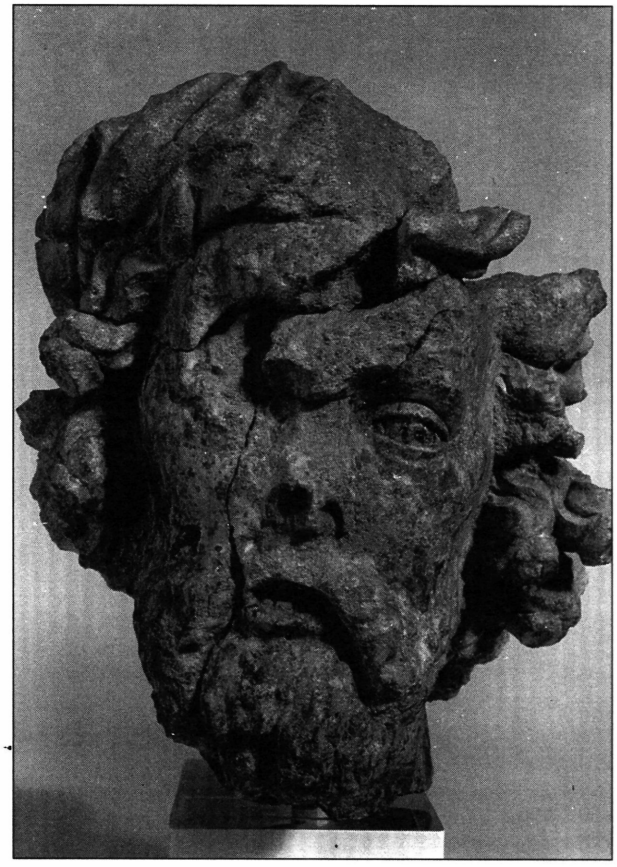

5. kép. Vir dolorum szobor, Buda, Szent Zsigmond templom. Részlet. (Budapesti Történeti Múzeum)

6. kép. Vir dolorum szobor, Buda, Szent Zsigmond templom. Részlet. (Budapesti Történeti Múzeum)

7. kép. Férfifej, Buda, 1974-es szoborlelet. Mészkő, 1410–20-as évek (Budapesti Történeti Múzeum)

8. kép. Férfifej, Buda, 1974-es szoborlelet. Mészkő, 1410–20-as évek (Budapesti Történeti Múzeum)

9. kép. Kunigunda apátnő passionáléja, 1314–21 (Prága, Národní Knihovna, XIV A 17, fol. 10r)

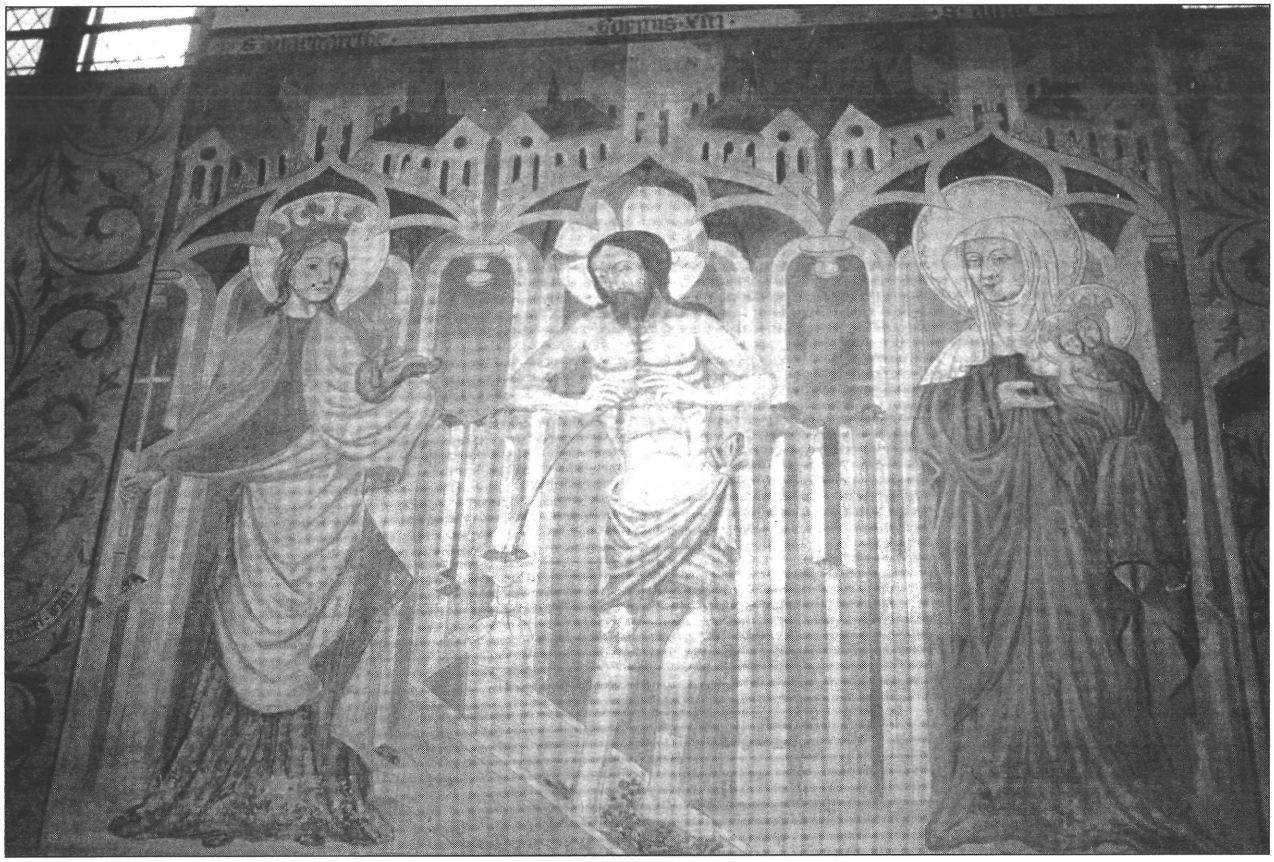
10. kép. Lubín (Lüben), Szent Hedvig- (eredetileg Szent Vér-) várkápolna, kaputimpanon, 1349 után

11. kép. Szárnyasoltár jobb külső táblája Pełcznicából (Polsnitz), XIV. század utolsó negyede (Boroszló, Egyházmegyei Múzeum)

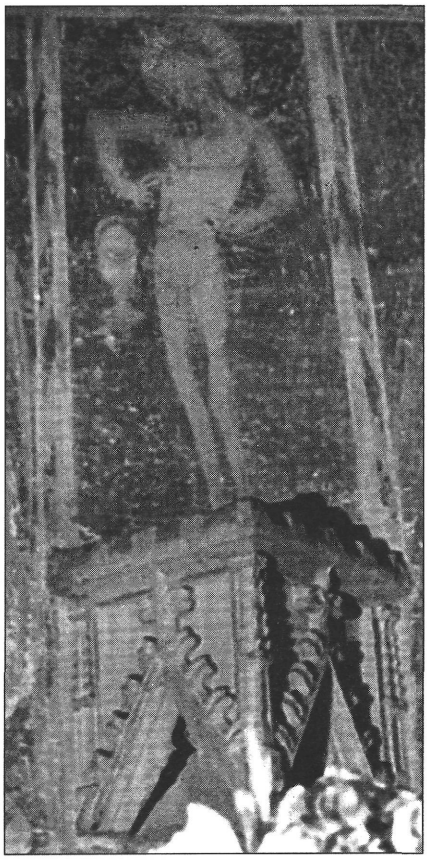
12. kép. Üvegablak Slivenecből, 1390 körül (Uměleckoprůmyslové Muzeum, Prága)

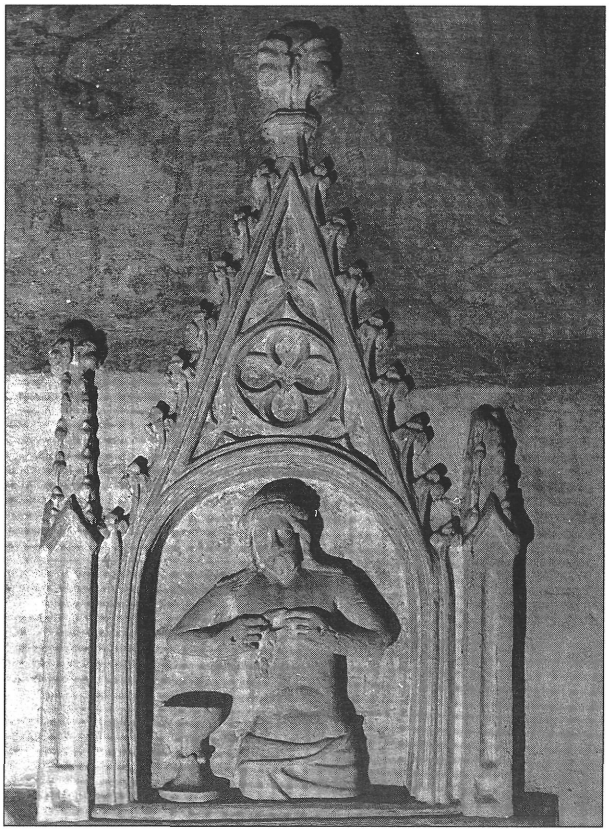
13. kép. Kwidzyn, székesegyház, freskó az északi mellékhajófalon. 1376 körül–1414

14. kép. Erfurt, dómszentély, Apostelfenster (részlet), 1400 körül

15. kép. Almakerék, ev. templom (volt rk. plébánia-templom), freskó a szentély északi falán, a szentségház felett. 1405 előtt

16. kép. Somorja, ref. templom (volt rk. plébániatemplom), szentségházrelief, 1400 körüli évtizedek

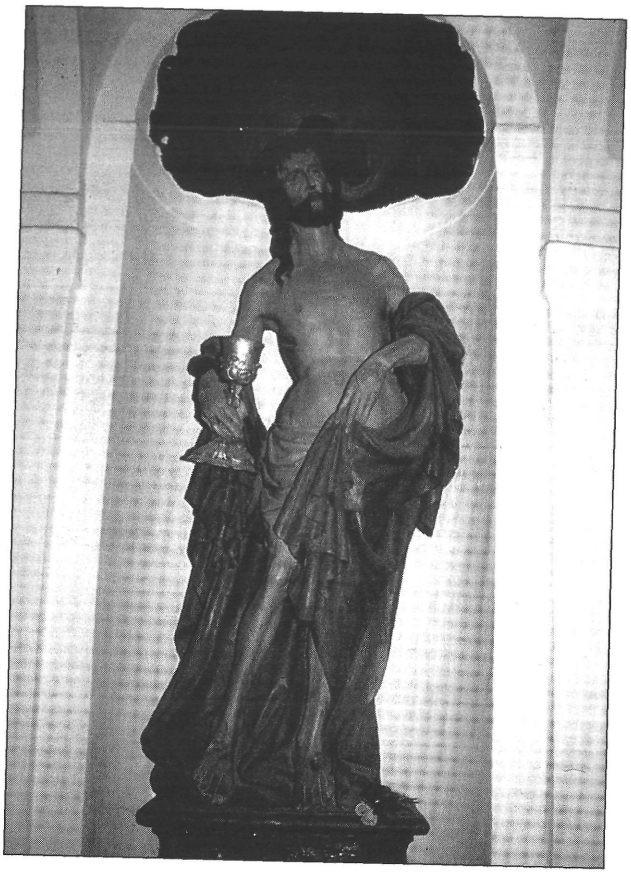
17. kép. Szepesbéla, plébániatemplom, szentségházrelief, 1400 körüli évtizedek

18. kép. Nagy-Pécsely, bencés templom, freskó (1861-ben elpusztult). 1380–XV. század első harmada. Rómer Flóris másolata

19. kép. Masolino: Fájdalmas Krisztus. Empoli, S. Stefano, Szent Kereszt-kápolna boltozata. Sinopia, 1424

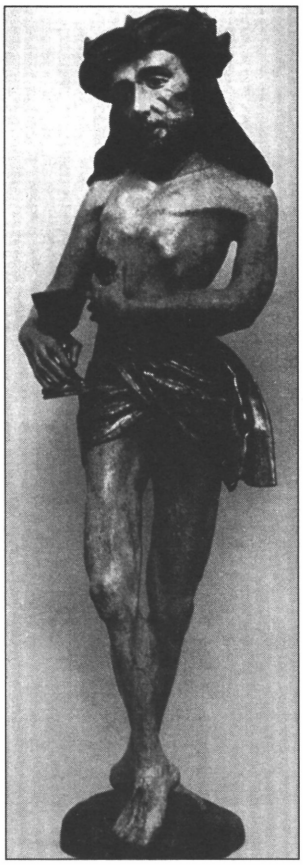
20. kép. Vir dolorum szobor. Bécs, Michaelerkirche, déli előcsarnok. Kő, 1420–30 körül

21. kép. Vir dolorum szobor. Bécs, Michaelerkirche. Részlet

22. kép. Vir dolorum szobor. Fa, 1440 körül. (Linz, Oberösterreichisches Landesmuseum)

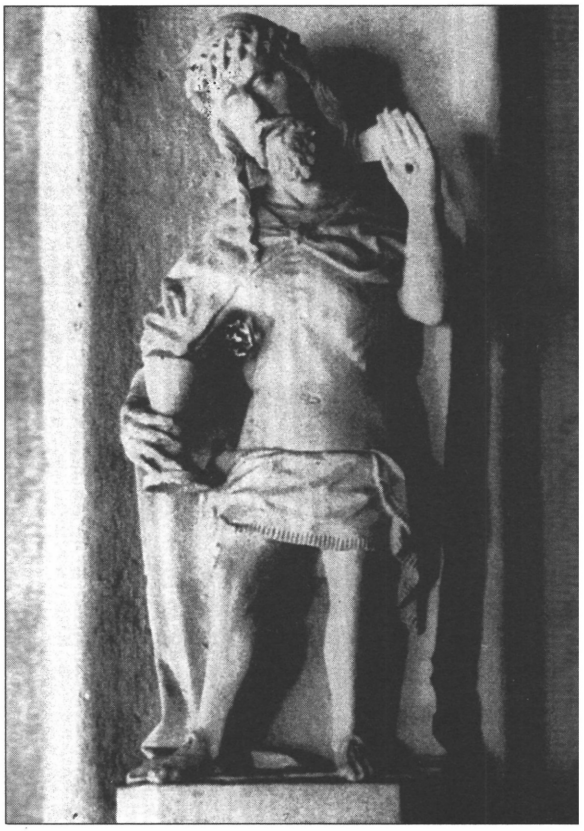
23. kép. Vir dolorum szobor. Hársfa, XV. század 2. fele. (Salzburg, Vanecek Gyűjtemény)

24. kép. Vir dolorum szobor. Hársfa, 1515 körül. (Linz, Oberösterreichische Landesmuseum)

25. kép. Notgottes-csoport. Landshut, Szent Márton-templom. Terrakottarelief, XV. század közepe

26. kép. Vir dolorum szobor. Bachling, plébániatemplom. Kő, 1454

27. kép. Vir dolorum szobor. Landau an der Isar, Szent Kereszt-templom, Szent Kereszt-főoltár. Fa, 1465–70?

28. kép. Sulzperger család sírköve. Unterdietfurt, plébániatemplom. Vörösmárvány, 1533

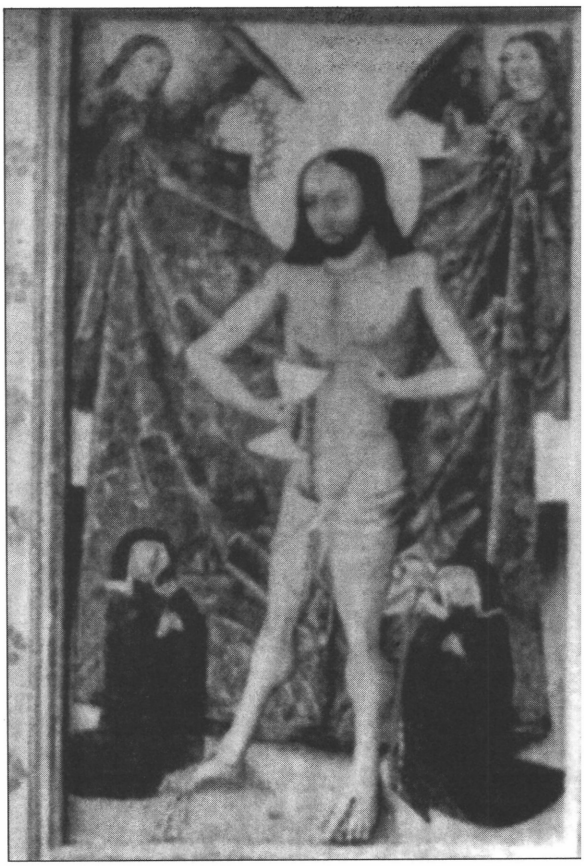
29. kép. „i mester": Vir dolorum szobor. Erfurt, Wigbertikirche, nyugati homlokzat. Homokkő, XV. század közepe

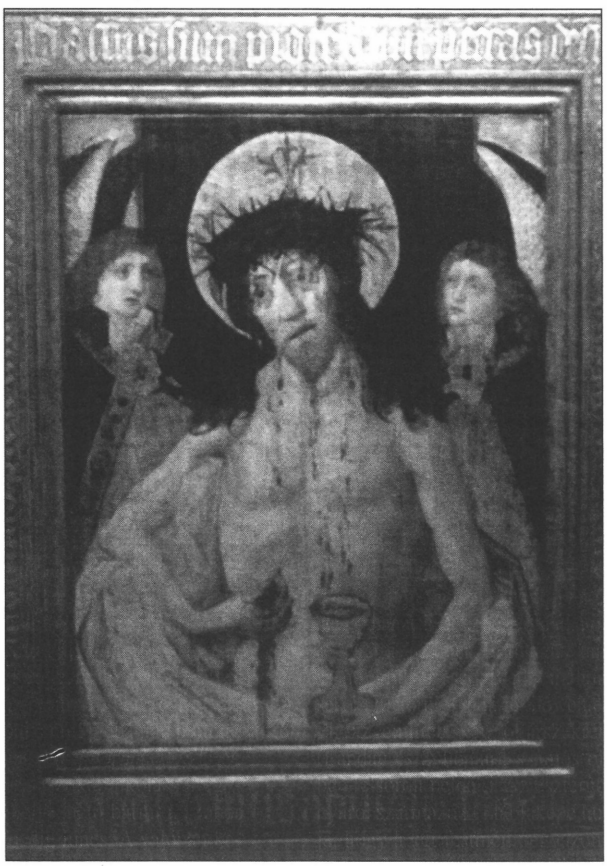
30. kép. „i mester": Vir dolorum szobor. Erfurt, Lorenzkirche, egykor a nyugati homlokzaton. Homokkő, XV. század közepe

31. kép. Konrad von Weingarten epitáfiuma. Erfurt, Hl. Brunnenkirche, nyugati homlokzat. Homokkő, 1468

32. kép. Fájdalmas Krisztus. Oltárszárny. Németújvár (Güssin, Draskovich Gyűjtemény. 1469

33. kép. Táblakép a prágai Týn-templomból, 1470 körül (Prága, Národní Galerie, Szent György-kolostor)

34. kép. Matteo Civitali: Fájdalmas Krisztus. Tabernákulumszobor. Lammari, plébániatemplom. 1480 köri

1. A szoborhoz tartozó bokatöredék nem szerepelt a kiállításon, a mellékelt fotón *(1. kép)* ezért nem látható.
2. Horváth Zoltán geológus véleménye alapján Jakab Magdolna restaurátor szóbeli közlése. A kőanyag-vizsgálati jelentés a tanulmány írásakor még nem készült el.
3. A szobor a templom mellett került elő egy gödörből, amelyet a XVI. század első felében töltöttek be a templom berendezésének és tetőzetének törmelékével. Lásd Feld István és Buzás Gergely tanulmányait a jelen kötetben.
4. Néhány tetszőleges példa: 1. Fájdalmas Krisztus-szobor, Salzburg, Vanecek Gyűjt. (l. 51. jegyzet és *23. kép*), Stabat Mater, Kiáll. Kat., Salzburg, 1970. 97. („Krone dunkelgrün, Schurz und Kelch golden"); 2. Fájdalmas Krisztus-szobor, 1400 körül (Veszprém, Egyházmegyei Gyűjt., lásd TÖRÖK, 209–224., 209. „die Standplatte und die Dornenkrone sind oxidgrün"); 3. aranyozott ágyékkendő látható a boroszlói Magdalenenkirchéből származó (később Boroszló, Iparművészeti Múzeum) 1395–1400 körüli *Vir dolorum*on (OSTEN, 80. kép).
5. L. 53. jegyzet.
6. L. 3. jegyzetet és Buzás Gergely írását a jelen kötetben.
7. KUMOROVITZ, 109–110.
8. Az 1420-as évek második felétől Zsigmond király építkezéseinek súlypontja Pozsonyba tevődött át, ami a budai építkezések leállásához vezetett. (Lásd Bertrandon de la Brocquiere lovag beszámolóját: Magyarországi Művészet 1., 105.) Zsigmond halála (1437) után a prépostság elvesztette birtokait, és ezzel működése is lehetetlenné vált egészen 1457-ig, amikor a széki apátsággal egyesítették és anyagi ügyeit rendezték (BUZÁS Gergely: A budai gótikus szoborleletről. Valóság 4., 1993, 89–97., 91.) Legközelebb tehát 1457 után készülhettek volna újabb szobrok a templomba, ám a lágy stílusú *Vir dolorum* szobor semmiképp sem datálható ilyen későre.
9. A 45. és 46. számú fej (ZOLNAY–MAROSI, *11–12. kép*). A Fájdalmas Krisztus-szobor stiláris kérdései elválaszthatatlanok az 1974-es szoborlelet értékelésétől, amellyel több kutató is foglalkozik. Emiatt ezzel a kérdéssel itt nem kívánok részletesebben foglalkozni.
10. Pl. Bozen, városi plébániatemplom, „Leitachertörl"; Erfurt, Wigbertikirche és Lorenzkirche *(29-30. kép)*; Ulm, székesegyház, nyugati kapu; München, Frauenkirche, déli oldal keleti kapu.
11. 1407 vagy az ezt követő évtized, kő, 80 cm (OSTEN, 154., 81. kép).
12. Hans von Burghausen epitáfiuma, Landshut, Szent Márton-templom, kőrelief, 1432 után, (OSTEN, 44. kép), Rosenzweig epitáfium, Erfurt, Predigerkirche, 1450. Homokkő, „fast vollplastisch" magasrelief (OSTEN, 105., 123. kép).
13. L. 59. jegyzet.
14. Pl. a magdeburgi Elizabethretabel (Dóm, XIV. század 3. negyede, OSTEN, 33., 29. kép.) A landshuti Szent Márton-templom 1424-es főoltárának szentségfülkéje mellett is valaha egy 60 cm magas, körplasztikában megformált kő *Vir dolorum* állt (később a helyi Historisches Museumba került, OSTEN, 85., 11. jegyzet).
15. A szentségház tetején szabadon áll a rothenburgi Spitalkirche kb. 80 cm-es szobra (kő, 1400 körül; OSTEN, 79., 153., 66. kép), a pasztofóriumfülkétől jobbra az oberleinachi *Vir dolorum* (homokkő, 1400 körül; OSTEN, 79., 3. jegyzet). A szentségház felső szintjén található a bachlingi kehelytartó Fájdalmas Krisztus is (l. 54. jegyzet és *26. kép*).
16. Pl. Fájdalmas Krisztus-szobor a boroszlói Magdalenenkirchéből származó aranyművesek oltárába utólag beépítve, eredetileg önálló *Andachtsbild* (l. 4. jegyzet és OSTEN, 83–84., 154., 80. kép).
17. A téma áttekintő irodalmát l. OSTEN, 144–151.; MERSMANN, 1952; MERSMANN cols., 87–95., további irodalommal.
18. A kehellyel ábrázolt *Vir dolorum* ikonográfiájáról mindeddig nem készült feldolgozás, noha ennek igénye már többször felmerült (pl. STUHR, 248., 23. jegyzet). A téma eddigi említései: LÖFFLER, 40.; OSTEN, 81., 13. jegyzet; SCHILLER II., 218–220.; DRACHENBERG, 236–237.; SCHULTES, 1988, 1. 142., 147., 15. jegyzet. A téma részletes feldolgozását l. Sallay Dóra: Az eucharisztia szimbólumaival ábrázolt *Vir dolorum*. Szakdolgozat, ELTE Művészettörténeti Tanszék, feldolgozás alatt.
19. LCI Bd. 4., cols. 93–94.
20. Szent Thierry Vilmos már a XII. században Krisztus természetes testének tartotta nemcsak a kereszten, hanem az oltárnál feláldozott testet is. 1215-ben a IV. Lateráni Zsinat fogadta el hivatalosan a *transsubstantiatio* dogmáját, amely kijelenti: a miseáldozat azonos a keresztáldozattal, azaz minden alkalommal megismétlődik. A XII–XIII. században egész Európában sok Szent Vér-csodáról és számos Szent Vér-ereklyéről tudunk. Oltáriszentség imádására már a XII. század végéről van adat (Maurice de Sully párizsi püspök), de a liège-i Boldog Julianna látomásai voltak ezen a téren a legnagyobb hatással. 1246-ban Liège-ben, majd 1264-ben az egész római egyházban is bevezették a *Corpus Christi* ünnepét. Ehhez kapcsolódóan hamarosan a *Corpus Christi*-körmenetek is megjelentek. Az *Arma Christi* tiszteletét hivatalosan VI. Ince pápa (1352–1362) vezette be. (EISLER, Colin: The Golden Christ of Cortona and the Man of Sorrows in Italy. Art Bulletin, 1969, 236–237.)
    A középkori eucharisztia és Szent Vér-kultuszhoz általában l. még: BROWE, Peter: Die Verehrung der Eucharistie im Mittelalter. München, 1933; HEUSER, Johannes: „Heilig Blut" in Kult und Brauchtum des deutschen Kulturraumes. Disszertáció. Bonn, 1948; BRÜCKNER, cols. 309–12.;. TIMMERS, J. J. M: „Eucharistie" LCI Bd. 1. cols, 687–95.; KORB, Karl: Vom heiligen Blut. Würzburg, 1980; RUBIN, Miri: Corpus Christi. The Eucharist in Late Medieval Culture. Cambridge, 1991; RDK II. 947–58. „Heilig Blut", további irodalommal. Magyar vonatkozásban lásd: TÜSKÉS–KNAPP.
21. L. BELTING, VI. fejezet, 199. skk.
22. Az *Arma Christi* irodalmához lásd: BERLINER, Robert: Arma Christi. MJb Folge 3. Bd. 6. 1955, 35–152.; RED.: „Arma Christi". LCI Bd. 1. cols. 183–87.; SUCKALE, Robert: Arma Christi. StädelJb. NF Bd. 6. 1977, 177–208.
23. Kunigunda apátnő passionáléja, 1314–21. Prága, Národní Knihovna, XIV A 17., fol. 10r. Egy ezzel egykorú emléken, a Freiburg am Breisgau-i Münster üvegablakán (*Bäckerfenster*, 1320 k.) a hangsúlyos kehely még az *Arma Christi* egy elemeként, nem pedig az oldalsebből kiömlő vért felfogó edényként jelenik meg, de az egész alakos, élő, jobb karját felemelő *Vir dolorum* jobb lába mellett látható, ahol később is a leggyakrabban előfordul (HUG, Wolfgang: Das Freiburger Münster. 88., 32. kép).
24. BRÜCKNER, col. 311.; TÜSKÉS–KNAPP, 76. Longinus, aki Krisztus oldalsebét megnyitotta, Mantovába vitte az általa megőrzött szent vért (HORSTER, 162. skk., LCI Bd. 7. cols. 410–411.) Arimátiai Józsefről többféleképpen is megemlékezik a hagyomány: egyes beszámolók szerint a halott Krisztus mosásakor, mások szerint a kereszten függő Krisztustól, a levételkor vagy a Golgotáról utólag gyűjtött vért. A Szent Grál mondakör is Arimátiai József legendáján alapul. (LCI Bd. 7. cols. 203–205.) Mária Magdolnáról és Szűz Máriáról is feljegyezték, hogy összegyűjtötték a szent vért. (L. a XI. századi Luccai Szent Anselmus írását Szűz Máriáról. DERBES, A.: Byzantine Art and the Dugento. PhD. University of Virginia, 1980, 217.) Már a VIII. századból ismerünk olyan teológiai írást is, amely a megfeszített Krisztus sebeiből ömlő vért felfogó edénynek nevezi a kelyhet (ELBERN, 138.). Szintén a Karoling-kor óta népszerűek azok az ábrázolások, ahol a megfeszített Krisztus vagy az őt szimbolizáló *Agnus Dei* kiömlő vérét a mellé/alá helyezett kehely fogja fel, melyet néha Ecclesia, később a román korban pap, Ádám, majd a gótikus művészetben angyalok, szerzetes alakja tart. (A témához l. ELBERN, 139. skk. képekkel; RDK II. 956. [pap]; F. BÜTTNER: Imitatio Pietatis. Berlin, 1983. 158. kép [pap] és 206. [püspök]; RDK I. 191. [Ádám]; SCHILLER II. 707. kép [Ecclesia vagy Caritas]; BOVERO, A.: L'opera completa di Carlo Crivelli. Milano, 1974. LXVIII. tábla [Szent Ferenc].) Kehelybe vért gyűjtő angyal(ok)ra *Vir dolorum* ábrázolásokon megszámlálhatatlan példa van, emiatt ezekre.

bár kétségkívül kapcsolódnak az itt tárgyalt ikonográfiához, csak olyan esetben térek ki, ahol ez különösképpen indokolt (lásd 33. és 37. jegyzet).

25. GRUNDMANN, Günther–SCHADENDORF, Wulf: Schlesien. 1962, 104., 39. kép.
26. Krakkó, Knihovna Metropolitní Kapituly na Wawelu, jelzés nélkül (MIODOŃSKA, Barbara: Opatovický brevíř neznámý český rukopis 14. století. Umění 16. 1968, 213–254.; 231., 18. kép).
27. Később Boroszló, Egyházművészeti Múzeum. BRAUNE–WIESE, 22., Kat. sz. 33., 32. tábla.
28. Ma Uměleckoprůmyslové Muzeum, Prága (Dějiny Českého Výtvarného Uměni I/2. Szerk. Chadraba, Rudolf. Prága, 1984, 492., 83. színes tábla; POCHE, Emanuel, katalóguscikk, in: Die Parler und der schöne Stil 1350–1400. Europäische Kunst unter den Luxenburgern 2. Kiáll. kat. Köln, 1978, 717.). Egy további korai cseh emlék, melyről legrészletesebben Franz Bock tudósít, a karlstejni vár Szent Katalin-kápolnájának IV. Károly kori elpusztult üvegablaka. Itt a szarkofágban lévő Krisztus vérét kehely fogta fel, a háttérben számos arma volt látható. A szerző az ábrázolást Gergely-misének tartotta, amelynek alsó része – épp, ahol a misét celebráló pápa lenne – szerinte megsemmisült, helyét fehér és színes üveggel töltötték ki. Mivel a Gergely-mise téma csak a XV. századtól ismert (THOMAS, A.: Gregoriusmesse. In: LCI Bd. 2. col. 201.; Die Messe Gregors des Grossen-Vision, Kunst, Realität. Kiáll kat. Szerk. Uwe Westfehling. Köln, 1982, 16., a Gergely-misére vonatkozó részletes bibliográfiával), valószínűbbnek tűnik, hogy itt is egy korai, hangsúlyosan eucharisztikus *Vir dolorum* ábrázolással van dolgunk (BOCK, Franz: Schloss Karlstejn in Böhmen. In: Mitteilungen k. k. Central-Commision für Baudenkmale. Wien, 1862, 91., reprodukció nélkül). A karlstejni ablak közeli analógiájának tűnik egy 1364 utáni cseh miniatúra, Jan ze Středy missaléjának F iniciáléja, ahol az armával körülvett *Vir dolorum* oldalsebéből előtörő vér a Krisztus jobb könyöke alatt lebegő kehelybe ömlik (Topographie der Historischen- und Kunst-Denkmale in Königreiche Böhmen. Prag, Hradschin II/2. Prag, 1904, 40., 37. kép és MIODOŃSKA, 17. kép).
29. 1376 körül–1414, északi mellékhajófal. (J. Domasłowski, A. Karłowska–Kamzowa, M. Kornecki, H. Małkiewiczówna: Gotickie malarstvo ścienne w Polsce, Uniwersytet I. M. Adama Mickiewicza w Poznanin, Seria historia sztuki, Nr. 17, Poznań, 1984, részletes bibliográfiával, kép nélkül.)
30. Apostelfenster (kehely a *Vir dolorum* jobb lába mellett) és Tiefengrubenfenster (kehely a *Vir dolorum* szarkofágja előtt), 1400 körül. Lásd PASSARGE, W: Der Dom und die Severikirche zu Erfurt. Magdeburg, 1926, 72. kép; GOERN, H.: Die gotischen Bildfenster im Dom zu Erfurt. Dresden, 1961; DRACHENBERG, Textband 1980, 189. (Tiefengrubenfenster), 236–237. (Apostelfenster) és Abbildungsband 1983, 807. kép (Apostelfenster) és XVII. tábla (Tiefengrubenfenster).
31. A Nicolaifriedhofból (később a helyi múzeumban), relief, XV. század első negyede, a kehely az oldalseb alatt lebeg (OSTEN, 76. kép).
32. Mészkő, 1416, Halle an der Saale, Moritzkirche. Conrad mester szobra annyiban eltér a többi felsorolt műtől, hogy a hangsúlyozottan eucharisztikus kehely mellett számos más szenvedéseszközt is megjelenít. STUHR, 243–254.
33. BIATHOVÁ, Katarina: Maliarske Prejavy Stredovekého Liptova. Bratislava, 1983, 16., 6. tábla, és 51., 31. kép. A kehelytartó angyalhoz l. 24. jegyzet. Erre a motívumra itt korai hangsúlyos megjelenése és magyar vonatkozása miatt térek ki.
34. Magyarországi Művészet I. 520., II. 951. kép.
35. PIRITZA, Juraj–BORODAČ, Ladislav: Podoby Starého Spiša. Bratislava, 1975. 26. (csak reprodukció); Magyarországi Művészet I. 537., II. 1044. kép.
36. A Fájdalmas Krisztus lábához vagy oldalához (mellvédre, szarkofágra, levegőbe) helyezett kehely ikonográfiája tovább él a XV. és a kora XVI. században. Az Alpoktól északra, főleg a festészeti műfajokban található jellemző példák még az alábbiak (a teljesség igénye nélkül): 1. XV. század második negyede, Pogorzela (Szilézia), freskó; 2. 1430 körül, Mariapfarr (Ausztria), freskó; 3. 1430 körül, Görlitz (Lausitz), oltárszárny külső oldala (Görlitz, Múzeum); 4. 1435 körül, St. Lambrecht (Ausztria), Peterskirche, oltárszárny külső oldala; 5. 1435 körül, Gdansk, Marienkirche, diptichonszárny; 6. 1443, Brzeg (Brieg) (Szilézia), Szent Miklós-templom, táblakép (epitáfium); 7. XV. század közepe, Swíny (Schweinhaus) (Szilézia), plébániatemplom, oltárszárny külseje; 8. 1450 körül, Mateóc, plébániatemplom, oltárszárny külseje; 9. 1464 után, Szepesszombat, plébániatemplom, szentségházfreskó; 10. 1469, Nördlingen, Friedrich Herlin műhelye, táblakép (epitáfium) (Stadtmuseum); 11. 1469–70 Kaufbeuren, Szent Blasius-kápolna, Peter Hopfer táblakép relikviaoltárról; 12. 1475–1500, Lyngby (Dánia) templom, freskó; 13. 1480 körül, Szmrecsány, főoltár, oltárszárnykülső; 14. 1480 körül, Telkibánya, táblakép (Esztergom, Keresztény Múzeum); 15. 1515–20, Kiebitz, Hans Witten faszobra (München, Hubert Wilm Gyűjtemény); 16. 1520–30, Felsőerdőfalva (Szepesség), plébániatemplom, oltárszárnykülső.
A *Vir dolorum* mellé helyezett kehely ikonográfiája Itáliában és Spanyolországban is megjelenik már a Trecento utolsó harmadában. A XV. század folyamán egész Itáliában elterjedő ábrázolástípusnak legnagyobb számban Toscanában maradtak emlékei. Az itáliai emlékek szintén az eucharisztia, főként a Szent Vér-kultusz fellendülésének eredményeképpen jöttek létre, formailag azonban kevéssé kapcsolódnak az északi példákhoz. Az általában „Il Redentore" névvel illetett itáliai típus Krisztust bal vállának támasztott kereszttel, s a jobb kezén, kifordított tenyerén végig lecsorgó vér alá helyezett kehellyel ábrázolja. Leggyakrabban tabernákulumon, tabernákulumajtón található, de kőreliefen, falképeken és táblaképeken is előfordul. (Az itáliai emlékeket részletesen tárgyalja MIDDELDORF, U.: Un rame inciso del Quattrocento. In: Scritti in onore di Mario Salmi. Roma, 1962, 273–89, és Marita Horster tanulmánya [HORSTER]. L. továbbá: COPE, Maurice E.: The Venetian Chapel of the Sacrament in the 16th Century. Chicago, 1979, 67–72.: „The Blood of the Redeemer"; RIGAUX, Dominique: Le Sang du Rédempteur. In: ALEXANDRE-BIDON, Daniele: Le Pressoir Mystique. Párizs, 1990, 57–67.) Az itáliai típust követi a Németalföldön a XVI. század első harmadában megjelenő néhány emlék is, pl. a budapesti Szépművészeti Múzeumban őrzött 1530 körüli dél-németalföldi festmény (Lelt. sz. 9027). Itáliában és Németalföldön azonban közép-európai hagyományokhoz közelebb álló *Vir dolorum* ábrázolásra is van példa: Antonio Aleotti Argenta 1498-as ferrarai táblaképe (Ferrara, Pinacoteca Nazionale, Lelt. sz. 68.), Jacob Cornelisz 1510 körüli táblaképe (Antwerpen, Mayer van den Bergh Museum) és Lucas van Leyden 1515 körüli festménye (ismeretlen helyen, l. FRIEDLÄNDER, M. J.: Early Netherlandish Painting, X. kötet: Lucas van Leyden and Other Dutch Masters of His Time, 1973, Leyden–Brussels, 124. tábla, Suppl. 167. kép). A spanyol emlékek közül az egyik legkorábbi Domingo Valls a XIV. század utolsó harmadából származó képe (Barcelona, Juñer Gyűjt.). Egy további, a XV. század utolsó negyedében készült spanyol emlék a Cervera-mester köréből származó táblakép (Budapest, Szépművészeti Múzeum, Letét 3.195).
37. A Fájdalmas Krisztust gyakran kísérő angyalok a misénél szolgáló diakónusokként, „angelus missae"-ként értelmezendők, amire nyíltan utal a gyakran látható diakónusruházatuk is (SCHRADE, Hubert: Beiträge zur Erklärung des Schmerzensmannbildes. In: „Deutschkundliches," Friedrich Panzer zum 60. Geburtstag. Beiträge zur neueren Literaturgeschichte 16. Heidelberg, 1930, 164–182.).
38. A kehelytartó Fájdalmas Krisztus német neve, *„messopfernder Schmerzensmann"*, is ezen az értelmezésen alapul. Az a tan, mely szerint Krisztus egyszerre pap és áldozat, már az 1215-ös IV. Lateráni Zsinat határozatai között is szerepel: „...(ecclesia) in qua idem ipse sacerdos et sacrificium Jesus Christus" (BECKWITH, Sarah: Christ's Body: Identity, Culture and Society in Late Medieval Writings. London–New York, 1993, 136., 35. j.)
39. „Ein schwester die hiess S. Gertrud die rutrin die hatt anuechtung von dem globen. do die ze einem mal an ir gebett was nach der metti, do sach si einen lutsaeligen herren ingan und trug der einen guldin kelch in der hant und giengen zwen junging nebent im, die hatten brinnend kertzen in ir hand und giengen für die swester. do goss der herr uss von sinem herczen sin bluot in den kelch und bot ir ze trinken und sprach: du solt nit me vngeloebig sin vnd vff der-

selben stund, do engieng ir die anfechtung genczlich." (Idézi STUHR, 246. és – rövidebben – OSTEN, 21., hivatkozik rá SCHILLER, II. 219. Arra, hogy a látomás mikor történt, egyik szerző sem tér ki, de Schiller a XIV–XV. században minden bizonnyal ismert eseményként említi.)

40. RÓMER Flóris: Régi falképek Magyarországon. In: Magyarországi Régészeti emlékek, 3/1. Bp., 1874, 7–8., I. tábla. Az adatért Tóvízi Ágnesnek tartozom köszönettel.
41. HORSTER, 153., 130. kép.
42. L. a 36. jegyzetben írtakat az itáliai „Il Redentore" típusról.
43. A datálásban Dr. Prokopp Mária nyújtott segítséget, amiért szeretném köszönetemet kifejezni.
44. Misét celebráló Fájdalmas Krisztus-ábrázolást láthatunk a brnói karthauziak antifonáriumának 1460 körüli miniatúráján is. Az oltárasztal előtt álló, karthauzi szerzetest áldoztató *Vir dolorum* baljával oldalsebére mutat, jobbjával az ostyát nyújtja a térdeplő szerzetesnek (Bécs, Österreichisches Nationalbibliothek, cod. 1775, fol. 43 v.; HOMOLKA, J.–KRÁSA, J.– MENCL, V.–J. PEŠINA–PETRAŇ, J.: Pozdně gotické umění v Čechách [1470–1526]. Praha, 1984, 410., reprodukcióval). Hasonló jelenetet ábrázol Quirizio da Murano velencei klarisszák számára festett közel egykorú képe: a díszes ruházatú trónoló Megváltó az oldalsebéből kiemelt ostyát a térdelő apáca felé tartja (HORSTER, 164., 140. kép; BYNUM, 9. kép). Bár a két mondatszalag a képen a eucharisztia vételére szólít fel, a felfelé tartott ostya és az apáca imára emelt kezei alapján kitűnik, hogy a jelenet szentségimádásra is utal.
45. OSTEN, 81., 13. jegyzet.
46. OSTEN, 81., 86., 13. jegyzet; SCHULTES, 1988, 1. 142.: „der Kelch barock erneuert," és 290., Kat. sz. 194.
47. Alul peremén lánc vagy csavart kötél fut körbe. A kéz negyedik ujja a perem alá nyúlik. A tárgy alsó síkja durva, nem lehet kizárni azt sem, hogy eredetileg lefelé tovább nyúlt. Lehetett esetleg ostor, leginkább azonban egy kötéllel vagy lánccal összekötött vesszőnyaláb, mint amilyent a sliveneci *Vir dolorum* tart *(12. kép)*.
48. Kivételt jelenthet talán egy állítólag a XV. század első negyedéből származó francia vagy felsőnémet metszet, amelyen a Fájdalmas Krisztus kezében kelyhet tartva áll sírja és az arma előtt (OSTEN, 81., 13. jegyzet; LEMOISNE, P. A.: Les Xylographies du XIV. et du XV. siecle. Párizs, 1930, 72., 11. kép.) Szükséges lenne a metszet datálását és eredetét alaposabban megvizsgálni, mert valószínűtlennek tűnik, hogy előzmények nélkül egy új ikonográfiai típus éppen metszet formájában jelenjen meg egy olyan területen, ahol – ismereteim szerint – később sem bukkan fel újra.
49. 84 cm. Linz, Oberösterreichisches Landesmuseum, S 404. KASTNER, O.–ULM, B.: Mittelalterliche Bildwerke im Oberösterreichischen Landesmuseum. Linz, 1958. Kat. 36., 90. kép (itt felsőausztriai eredetűként) és SCHULTES, 1988, 2.; 49. kép.
50. DEMUS, Otto: Wandgemälde aus der Werkstatt Conrad Laibs in der Franziskanerkirche in Salzburg. Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege 9. 1955, 89–97., 147–148. kép., SCHULTES, 1988, 2. 37.
51. Hársfa, 75,5 cm. Ismeretlen helyről. Salzburg, Vanecek Gyűjtemény. (Stabat Mater kiállításkatalógus, i. m. 4. jegyzet, 97., Kat. sz. 76, 43. kép, „dél-cseh?" megjegyzéssel.)
52. Hársfa. 75 cm. Linz, Oberösterreichisches Landesmuseum, S 402. Kastner–Ulm (i. m. 49. jegyzet), Kat. sz. 134., 89. kép. (A katalógusleírással ellentétben a szobor a jobbjában tartja a kelyhet, s a baljával mutat oldalsebére.) A linzi gyűjtemény egy további szobrát, az „Innviertler Schmerzenmann"-t (Lelt. sz. S 70) KASTNER–ULM (Kat. sz. 30., 22–23. kép), majd Schultes is (SCHULTES 1988. 1. 147., 15. jegyzet) kehelytartó Fájdalmas Krisztusnak határozta meg a szobor kéztartása, a felfelé nyitott jobb tenyér alapján. A felfelé nyitott tenyér azonban elvben ostort és vesszőnyalábot is tarthatott, mint a bolzanói plébániatemplom, Ambrosius Wirsing († 1513) epitáfiumának *Vir doloruma* (OSTEN, 102. kép). A gyakorlatban viszont a körplasztikai alkotásnál egybefaragás vagy csapolás nélkül aligha helyezhető bármi a szobor kezébe, erre utaló nyom a jobb kézen pedig nincs. A valóban kehelytartó *Vir dolorum*ok között ez a gesztus szinte nem is fordul elő (kivétel az erfurti Wigbertikirche *Vir doloruma*, amely alulról tartja a kezével egybefaragott kelyhet), csak táblaképen és freskón, ahol a rögzítés nyilvánvalóan nem okozott technikai nehézséget (pl. az említett salzburgi freskón és prágai festményen, 33. kép). Számomra legvalószínűbbnek ezért az tűnik, hogy az „Innviertler Schmerzensmann" esetében a sebmutatás egyik variációjáról van csak szó, s a szobor eredetileg egyáltalán nem tartott semmit.
53. Terrakotta, XV. század közepe, a Krisztus-alak kb. 80 cm (OSTEN, 157., 167. kép).
54. Die Kunstdenkmäler von Bayern. Regierungsbezirk Niederbayern. Hrsg. von Felix Mader. Bd. 14. (Bezirksamt Vilshofen), 107., 75. kép; OSTEN, 103.; SCHILLER II., 289., 700. kép.
55. Faszobrok, Osten datálása szerint a landaui 1465–1470, a schönaui 1480 körül készült (OSTEN, 80–81., képek nélkül. A 80. old. 11. jegyzetben az oldalszám helyesen 105.). Reprodukciókat l.: Die Kunstdenkmäler von Bayern. Regierungsbezirk Niederbayern. Herausgegeben von Felix Mader. Bd. 13. (Bezirksamt Landau an der Isar) 105., 71. kép (Landau) és Bd. 15. (Bezirksamt Viechtach), 67., 53. kép (Schönau).
56. HALM, P. M: Studien zur süddeutschen Plastik. Bd. 2. Augsburg, 1926, 27., 39. kép. A XV. század utolsó harmadából van egy felsőbajorországi példa is, egy kevéssé ismert faszobor a Rosenheim melletti Umratshausen zarándoktemplomában.
57. Az első fennmaradt ábrázolások a dóm két 1400 körüli üvegablakán találhatók (l. 30. jegyzet és *14. kép*), a XV. század második felében készült a három kehelytartó *Vir dolorum*. A dóm 1580 körüli szentségházépítményén angyal tartja a Krisztus sebéből patakzó vér alá a kelyhet (OVERMANN, A.: Die ältesten Kunstdenkmäler der Plastik, der Malerei und des Kunstgewerbes des Stadt Erfurt. Erfurt, 1911, XLVI., 26. kép). Az oldalsebhez kelyhet tartó angyal már egy 1360 körüli erfurti Pietà-szoborcsoport Krisztusa mellett is megjelenik (Erfurt, Städtisches Museum).
58. OSTEN, 87., 88–89. kép.
59. OSTEN, 106. és 125. kép.
60. Ma Güssing, Draskovich Gyűjtemény. FREY, D.: Das Burgenland. seine Bauten und Kunstschätze. Wien, 1929, 76., 152. kép: Die Ritter. Burg Güssing. Kiáll. Kat. 1990, 328–329., Kat. sz., 26.: Ezúton mondok köszönetet Tóth Sándornak, aki erre az emlékre és az 1440 körüli linzi faszoborra felhívta a figyelmemet.
61. Prága, a Szent György-kolostor (Národní Galerie) kiállításán. (Staré České Uměni. Szerk. VOTOČEK, O.–SLAVÍČEK, L. Prága, 1988, 66. kép).
62. Festett terrakotta, 1944 februárjában a náci csapatok elhurcolták. (L'opera da ritrovare. Repertorio del patrimonio artistico italiano disperso all'epoca della seconda guerra mondiale. Róma, 1995, 55., Kat. sz. 62.)
63. YRIARTE, Charles: Matteo Civitali. Paris, 1886, 42–46., reprodukcióval; HORSTER, 162., 23. jegyzet, kép nélkül.
64. FARANDA, Franco: Il restauro dell'altare di Giovambattista Bregno nel Duomo di Cesena. In: Scritti in onore di Alessandro Marabottini. Róma, 1997, 77-88., 1. és 3. kép. LELLA, Carlo: Guida della Basilica di S. Maria in Vado – Ferrara. Ferrara, 1971.
65. L. 36. jegyzet.
66. Pl. Heiligenblut (Alsó-Ausztria), Leonhardskapelle déli oldal 1460 k. üvegablakán ostyatartó *Vir dolorum* (KIESLINGER, Franz: Gotische Glasmalerei in Österreich bis 1450. Zürich–Leipzig–Wien, é. n., 49., és 90. tábla); Piacenza, dóm, XV. századi freskó a szentélytől délre, amelyen a Fájdalmas Krisztus vérző sebeiből ostyák hullanak. L. 44. jegyzet is.
67. Pl. Friedrich Herlin műhelye: Paul Strauss epitáfiuma, 1469, Nördlingen, Stadtmuseum. A venyigével és kalásszal átfúrt tenyerű *Vir dolorum* lábánál itt a kehely is látható (BYNUM, 399–439., 44. jegyzet, 13. kép); Meister Bolfangus tanítványa: Eucharisztikus Krisztus, szentségfülkefreskó, Bled, Filialkirche Mariä Himmelfahrt auf der Insel, 1470 körül (Gotik in Slowenien, 276–277., Kat. sz. 158.).
68. Pl. az említett két, oltárszekrényben álló kehelytartó faszobor (Landau és Schönau); számos oltárkülső táblakép (a 36. jegyzetben felsorolt példák). Az esztergomi Keresztény Múzeum Telkibányáról származó két táblaképe hordozóinak vizsgálata is azt mutatja, hogy a két festmény egyazon oltárszárny (töredék?) kettéfűrészelt és körbevágott két oldala. A *Vir dolorum* a szárny külső oldalán lehetett.
69. Pl. az említett három kehelytartó szobor (Bachling és Civitali két

mellszobra), a salzburgi és a bledi (67. jegyzet) freskó. A magyar emlékek közül a liptószentmáriai, almakeréki és szepesszombati (36. jegyzet és Magyarországi művészet I., 705. és II. 1602. kép) freskó tabernákulumfülke fölött található, a somorjai és szebesbélai reliefek magát a szentségházat ékesítik. Az itáliai „Il Redentore" típus is túlnyomórészt tabernákulumon fordul elő.

70. L. 32. jegyzet.
71. HOMOLKA, J.: Rezension zu Kutal. In: Medievalia Bohemica 74/4. 229. skk. (idézi Lothar SCHULTES: Der Meister von Grosslobming und die Wiener Plastik des schönen Stils. Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte 31. 1986, 23., 104. jegyzet).
72. PALACKY, Frantisek: A huszitizmus története. Bp., 1984, 36.; COOK, W. R.: The Eucharist in Hussite Theology. Archiv für Reformationgeschichte 66. 1975, 24.; A XV. századi cseh és csehország környéki emlékek a huszita vitákra reagáló, de nem feltétlenül azt támogató megnyilvánulásként értelmezendők. Egyes esetekben a kontextus kifejezetten huszitaellenes érzelmekre utal, mint pl. a briegi epitáfium felirata. Eszerint a táblakép huszita pusztítás után (korábbi, hasonló témájú táblakép pótlására?) jött létre (BRAUNE-WIESE, 82.).
73. Az erfurti Szent Vér-kultusz az 1191-ben, egy közeli faluban történt csodán alapul: az utolsó kenet feladása után az átváltozatott ostya egy darabkája a pap ujjához ragadván véletlenül egy folyadékkal teli edénybe esett. Ez később vérszínűvé változott, s benne Krisztus testének egy darabja kisujj alakjában láthatóvá vált. Az ereklyét diadalmas körmenetben vitték be az erfurti Mária-templomba (a dómba), ahol aztán külön Szent Vér titulusú kápolnát emeltek az őrzésére. (KOLDE, T.: Das religiöse Leben in Erfurt beim Ausgange des Mittelalters. In: Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte Jg. 16. St. 2. Nr. 63. Halle, 1898, 28–29., 31.) A Brunnenkirche ezen túl saját eucharisztikus hagyománnyal is rendelkezett: egy 1249-es ostyacsoda helyszínén épült. (BAUER-REISS, Romuald: Pie Jesu–Das Schmerzensmann-Bild und sein Einfluss auf die mittelalterliche Frömmigkeit. München, 1931, 54.)
74. L. 36. jegyzet.
75. A Volto Santóban található Szent Vér-ereklyéről lásd APPUHN, H.: Einführung in die Ikonographie in die mittelalterliche Kunst in Deutschland. Darmstadt, 1980, 123.; LAZZARINI, Pietro: Il Volto Santo di Lucca. Lucca, 1982, 48., 50., 52.
76. Itália egyéb Szent Vér-kultuszhelyei között Mantovában is egyértelmű az összefüggés a helyi Szent Vér-ereklye kultusza és több, itáliai típusú (l. 36. jegyzet) kelyhes *Vir dolorum* ábrázolás között (tufarelief a Palazzo Ducalében; freskó a S. Leonardo-templom San Gottardo-kápolnájában. Lásd HORSTER, 129. és 145. kép).
77. A mindkét kezét felemelve tartó típus neve németül, pl. *Fürbittsschmerzensmann*.
78. A Týn-templom táblaképének kompozíciója nem feltétlenül unikum: hasonló lehetett talán Thomas Strayff 1478-as bécsújhelyi félalakos Fájdalmas Krisztus-szobra, amely jobbjával oldalsebére mutat, baljában pedig talán kelyhet tartott. A kehely néhai jelenlétére a finom, az ujjakat össze sem érintő kéztartás és a kehely kiszélesedő talpát kikerülendő, egyre szélesebb ívben kecsesen eltartott negyedik és ötödik ujj látszik utalni. (Lásd MÜLLER, Theodor: Sculpture in the Netherlands, Germany, France and Spain 1400–1500. Baltimore–Maryland, 1966, 118. a.)
79. L. 36 jegyzet.

IRODALOM

BELTING=BELTING, Hans: Das Bild und sein Publikum im Mittelalter. Berlin, 1981.

BRAUNE-WIESE=BRAUNE, Heinz-WIESE, Erich: Schlesische Malerei und Plastik des Mittelalter. Kiáll. Kat. Breslau, 1926.

BRÜCKNER=BRÜCKNER, W.: „Blut, heiliges". LCI Bd. 1. cols. 309–12.

BYNUM=BYNUM, Caroline W.: The Body of Christ in the Later Middle Ages: A Reply to Leo Steinberg. Renaissance Quarterly, 1986, 39/3, 399-439.

DRACHENBERG=DRACHENBERG, Erhard: Die Mittelalterliche Glasmalerei im Erfurter Dom. CVMAe 1. Teil 2. Textband 1980, 236–237.

ELBERN=ELBERN, Victor H.: Der eucharistische Kelch im frühen Mittelalter (Ikonographie und Symbolik). Zeitschrift des Deutschen Vereins für die Kunstwissenschaft 17. 1–2. 1963, 117–188.

GOTIK IN SLOWENIEN=Gotik in Slowenien. Kiáll. Kat. Szerk. Janez Höfler. Ljubljana, 1995.

HORSTER= HORSTER, Marita: „Mantuae Sanguis Preciosus," Wallraf Richartz Jahrbuch 25. 1963, 151–180.

KASTNER–ULM=KASTNER, O.–ULM, B.: Mittelalterliche Bildwerke im Oberösterreichischen Landesmuseum. Linz, 1958.

KUMOROVITZ=KUMOROVITZ, L. Bernát: A budai várkápolna és a Szent Zsigmond prépostág történetéhez. TBM 15. 1963, 109–151.

LCI=Lexikon der Christliche Ikonographie. Szerk. Engelbert Kirschbaum SJ, I–VIII., Roma–Freiburg–Basel–Wien, 1974.

LÖFFLER=LÖFFLER, Heinz: Ikonographie des Schmerzensmannes. DissBerlin. Berlin, 1923.

MERSMANN, 1952=MERSMANN, Wiltrud: Der Schmerzensmann. Düsseldorf, 1952.

MERSMANN=MERSMANN, Wiltrud: „Schmerzensmann". LCI Bd. 4., cols. 87-95

OSTEN=OSTEN, Gert von der: Der Schmerzensmann. Typengeschichte eines deutschen Andachtbildwerkes von 1300 bis 1600. Forschungen zur deutschen Kunstgeschichte 7. 1935.

SCHILLER, II.=SCHILLER, Gertrud: Ikonographie der christlichen Kunst. Bd. 2. Die Passion Jesu Christi. Gütersloh, 1968.

SCHULTES, 1988, 1.=SCHULTES, Lothar: Gotische Plastik. In: St. Michael 1288–1988. Stadtpfarrkirche und Künstlerpfarre von Wien. Wien, 1988.

SCHULTES, 1988, 2.=SCHULTES, Lothar: Zur Herkunft und kunstgeschichtliche Stellung des Znaimer Altars. ÖZKD 42. 1988, 14-37.

STUHR=STUHR, Michael: Symbol und Ornament in der Schmerzensmanndarstellung des Conrad von Einbeck. In: Skulptur des Mittelalters – Funktion und Gestalt. Weimar, 1987, 243–257.

TÖRÖK=TÖRÖK Gyöngyi: Einige unbeachtete Holzskulpturen des weichen Stils in Ungarn und ihre Beziehungen zu dem Skulpturenfund in der Burg van Buda. ActaHAHung 27. 1981, 209-24.

TÜSKÉS–KNAPP=TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva: A szent vér tisztelete Magyarországon. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Bp., 1986, 76-116.

ZOLNAY–MAROSI=ZOLNAY László–MAROSI Ernő: A budavári szoborlelet. Bp., 1989.

TANULMÁNYOK

GABLER DÉNES

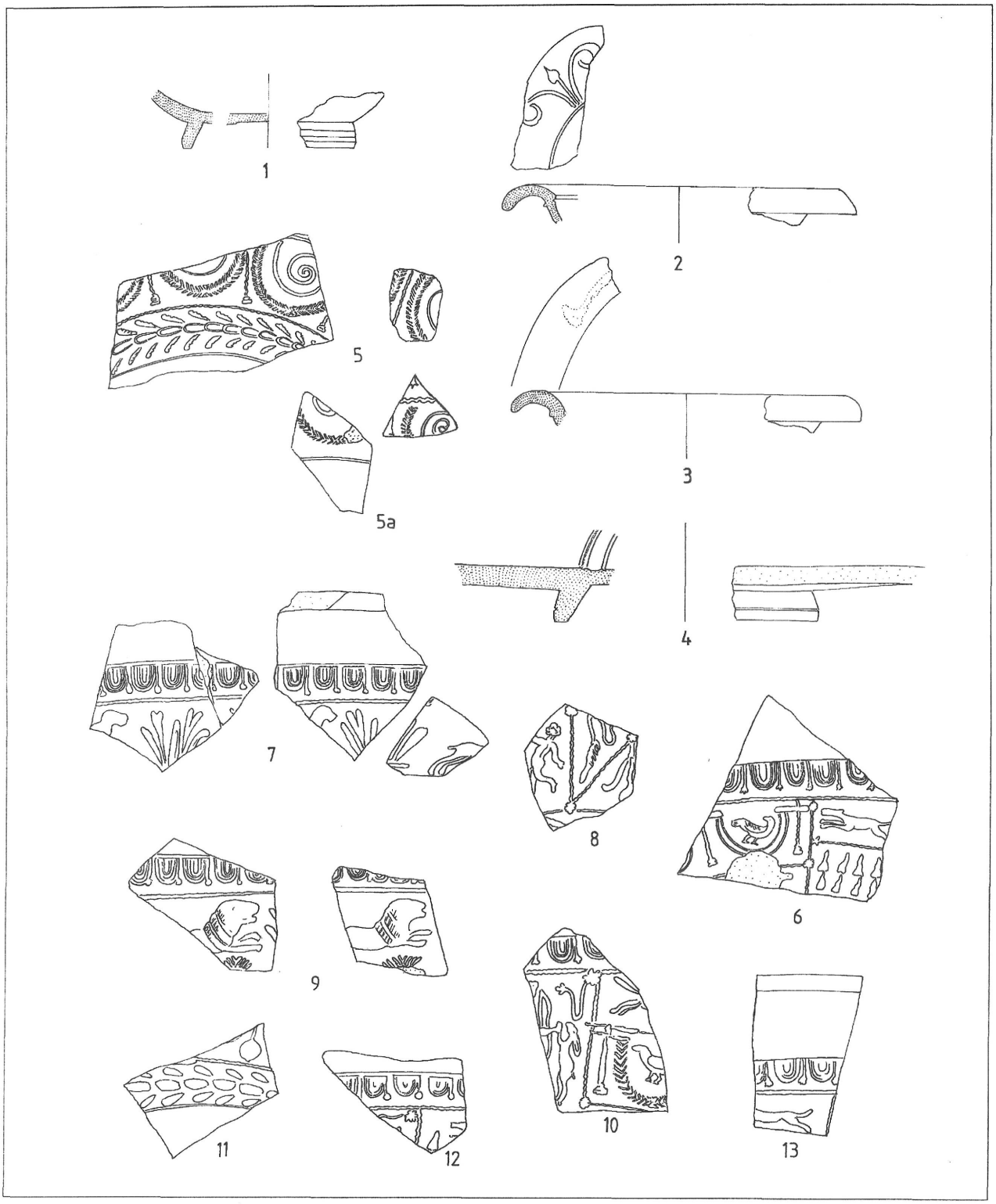
TERRA SIGILLATÁK AZ ALBERTFALVAI VICUSBÓL
(1994. ÉVI ÁSATÁS)

A vicus északi részén végzett feltárások során különböző telepobjektumokból és feltöltésekből 805 sigillata került elő; tanúvallomásuk főként időrendi vonatkozásban egészíti ki a korábbi leletanyagok elemzéséből nyert információkat.[1] Ez a kerámiafajta az I. század 80-as éveinek végétől a 170-es évek végéig terjedő, nagyjából 90-100 éven belüli időszak esetében nyújt segítséget az egyes települési periódusok időrendjének meghatározásához.

A leletek műhelyenkénti megoszlását táblázaton mutatjuk be. *(8. kép)* A legkorábbi sigillaták La Graufesenque mellett az észak-itáliai műhelyekből érkezhettek az auxiliaris vicus lakosságához. Az észak-itáliai típusok közül a másutt gyakori Consp.34 formát itt mindössze egyetlen töredék képviseli. Ez a csésze a Consp.20 formájú tányérokkal együtt egy készlethez tartozik, ennek ellenére anyagunkban ez a tányérforma nem található meg. Az egyetlen applikált csészeformához tartozó edényünk is rendkívül rossz minőségű gyártmány. Noha e forma a Tiberius–Claudius korban alakult ki, gyártása a 2. század első felében is folytatódott.[2] A típust Poetovióban is gyártották; azok a fazekasok, akiknek áruja kizárólag ebből a pannóniai városból ismert, árujukat planta pedis keretelésű bélyegekkel látták el.[3] A forma hosszú időtartományán belüli keltezésnél a típus lelőhelyen belüli izoláltságát és a korai dél-galliai áru hiányát vettük tekintetbe, így korai (Claudius–Nero kori) gyártmánnyal ebben az esetben egyáltalán nem számolhatunk. A darab minőségi jegyei is inkább a késői, Domitianus kori kerámiáéhoz hasonlók.

Aránylag sok, mintegy 20 töredék sorolható a félgömb alakú, barbotindíszes észak-itáliai sigillatatípushoz, az ún. Consp.43 formához, amelynek díszítése rendszerint két-két stilizált liliom, ill. szőlőfürt. Maga a díszítés csak két töredéken maradt meg nyomokban (2. sz.). E tálkák további jellegzetességei az aljrészen található kettős koncentrikus körök (4. sz.). Több műhelyben készülhettek; anyaguk és kivitelük lényeges eltéréseket mutat; a sötétvörös-narancsvörös A2 árutól a sötétes barnásvörös, pattogzó felületű példányokon át (az ún. E Fabrikat) a rossz minőségű, porózus gyártmányokig (B II b Fabrikat) szinte minden változat képviselve van anyagunkban.[4] A stilizált díszítések típusait S. Zabehlicky[5], majd R. Makjanić (1995) csoportosította. Miután a mintát szabad kézzel vitték fel, a tipológiai osztályozás természetesen nem jelent időrendi finomítást, és a műhelyek meghatározásánál sem döntő kritérium. A Consp.43 formájú edényeket már korábban is ismertük Albertfalváról.[6] Észak-Itáliából a Poetovio–Aquincum útvonalon érkezhetett Aquincum körzetébe, ahol mind a civitas Eraviscorumhoz tartozó Rudas fürdő körzetében,[7] mind a canabae,[8] mind a polgárváros,[9] mind pedig Ulcisia Castra területén megtalálható. Magában Itáliában többnyire csak a Pótól északra lelhető fel ez a típus, főként a Locarno környéki temetők (Solduno, Ascona, Madrano, Moghegno, Angera) sírmellékletei közt gyakori. Dél felé egyik legtávolabbi lelőhelye Korzika szigetén, Marianában található.[10] Elterjedési területe alapján feltehető, hogy egyes itáliai műhelyek éppen a dunai tartományok (Noricum, Pannónia, Moesia) növekvő importigényét elégítették ki. Ezt a sigillatatípust a Flavius-kortól[11] a II. század első feléig, de legalább Hadrianus koráig gyárthatták.[12] Késői keltezésüket a Flavia Solva XLI. insulájában végzett feltárások eredményei erősítik meg. A Hadrianus 125/128-ban vert érmével keltezett első periódus rétegében itt 62 e formacsoportba sorolható észak-itáliai sigillata került elő.[13] Bár Flavia Solva és egyes belső-pannóniai lelőhelyek esetében forgalmuk valószínűleg hosszabb ideig tarthatott, nem valószínű, hogy a kelet-pannóniai limes mentén is ilyen késői használatukkal, ill. importjukkal kellene számolnunk. Hiányuk ugyanis szembetűnő egyes Traianus kori táborokban (Ad Statuas, Campona), így Albertfalva esetében sem tartjuk valószínűnek az itáliai áru Traianus koránál későbbi keltezését. Észak-itáliai sigillaták az I/A felületen a gerenda alapárok betöltésében, továbbá a VI. felület nyugati részén, 70-80 cm mélységben kerültek elő kizárólag dél-galliai áruval együtt.

A korábbi feltárások során talált kerámia zöme dél-galliai volt. E manufaktúrák részesedése az 1994. évi feltárások anyagában is jelentős, mintegy 266 db. Ez a mennyiség azonban a közép-galliai áruénál kisebb, a teljes anyag 32,6%-a. A dél-galliai sigillaták közül 189 reliefdíszes áru, 87 díszítetlen. La Graufsenque és Banassac termékeinek megkülönböztetésére perem- vagy aljtöredékek esetében gyakran nem volt lehetőség. A meghatározható dombordíszes edények döntő többsége (25 db) La Graufesenque-i és alig hatodrésze (4 db) banassaci (a korábban közölt albertfalvi anyagban éppen fordított arányt figyelhettünk meg).[14] Valamennyi reliefdíszes dél-galliai edény Drag.37 formájú, ami önmagában késői, Domitianus kori keltezésüket[15] igazolja. Minthogy a korábbi ásatások anyagában nagyobb volt az észak-itáliai áru részesedése, valamint abban Drag.29 formájú tál is feltűnt,[16] feltételezzük, hogy a vicusnak erre a területére talán később érkezett az importáru, esetleg betelepülése is későbbi időre tehető. A La Graufesenque-i tálakat a következő officinákhoz attribuálhattuk:

1. kép. Északitáliai (1–4) és délgalliai (5–13) sigillaták az albertfalvai vicusból. M=1:2.

Mercato kör	7 db
Mercato, „Cornutus", M. Crestio	3 db
Mercato, „Cornutus", L. Cosius	1 db
Calus? Mercato?	1 db
Mascuus	2 db
Mascuus, „Cornutus", M. Crestio, Crucuro	2 db
M. Crestio, Of Rufini, L. Cosius Virilis, Biragillus	1 db

Mercatóé (Mercator) lehetett egyike a legproduktívabb, név szerint is ismert officináknak; a műhely késői keltezésére utal az a tény is, hogy Drag.29 formájú edényt egyáltalán nem gyártott,[17] a [ME]RCAT név csak fenékbélyegen fordul elő Drag.29 formájú tálon. Az albertfalvi darabok kivétel nélkül a leggyakoribb csoport, az ún. metopé stílus sajátosságait mutatják. Mercato, ill. köre sokszor Calus és M. Crestio pecsétlőit használta, így ha ezeket a

2. kép. Banassaci (1–4), középgalliai (5–13) es keletgalliai (14) sigillaták az albertfalvai vicusból. M=1 :2.

nehezen meghatározható töredékeket is ehhez az officinához attribuáljuk – számuk még jelentősebb lenne. Ez a műhely valószínűleg csak 90 táján kezdett működni.[18] Erre utal az a tény, hogy az Agricola visszahívása után feladott britanniai táborok anyagában Mercato, Mascuus vagy Biragillus áruja nem található meg, noha ezeket a műhelyeket egyébként sok edény képviseli Britanniában.[19] Összhangban áll ezzel a megfigyeléssel a rottweili III. tábor belsejében Mercato és a vele egykorú officinákból származó sigillataanyagot[20] kísérő, az árok c rétegében talált, 90/91-ben vert Domitianus-érem tanúvallomása is. Három edénynél Mercatón kívül Crucuro is számításba vehető mint formatálkészítő. Ő is Flavius kori mester, akinek áruját a knielingeni temető egyik sírjában előkerült, kopott Domitianus-érem keltezte. Ezt az érmet is 90/91-ben verték.[21] A britanniai és a germániai limeserődökben

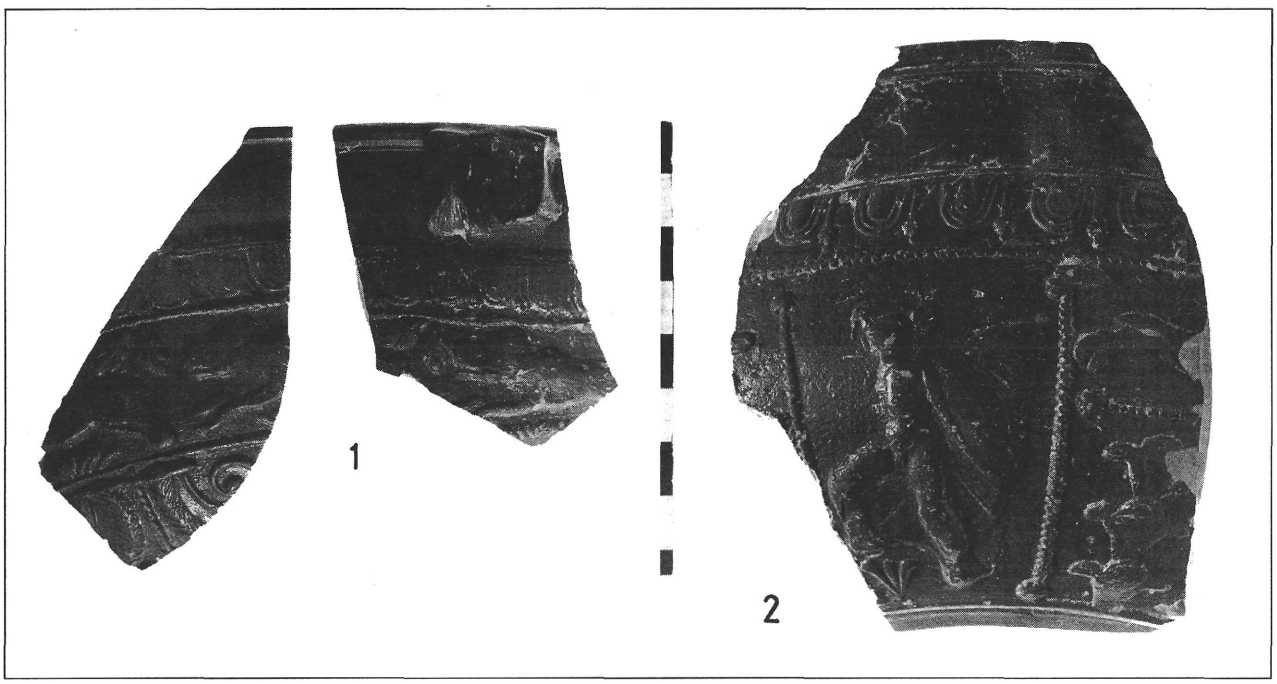
3. kép. La Graufesenque-i (1–2), martres-de-veyre-i (3–4) es lezouxi sigillaták (5) az albertfalvai vicusból.

végzett kutatások adatait stíluskritikai megfigyelések is támogatják; minden jel arra mutat tehát, hogy – a késő La Graufesenque-i műhelyeknek, amelyek áruja Albertfalván egyedül képviseli a condatomagusi manufaktúrát – csak a 90-es évek táján vagy még annál is később érték el a kelet-pannóniai limest. A Mercato köré csoportosuló mesterek árujukat – mint azt Ladenburgban egy 101-ben vert éremmel keltezett rétegben való előfordulásuk igazolja – a Traianus-kor elején még messze exportálhatták.[22] A. Faber hívta fel a figyelmet arra, hogy La Graufesenque késői termékei még feltűnnek a Hadrianus-fal építése előtti időszakban fennálló táborokban, így azok 110 tájáig feltehetően még forgalomban lehettek, sőt megkockáztatta azt a feltevést is, hogy ha Mercato maga nem is, de köre esetleg még 120 tájáig szállíthatott árut ebbe a tartományba.[23] Egyes mesterek késői keltezését egyébként történeti ese-

mények által meghatározható korú ábrázolások is igazolják, így L.Cosius edényein a dák és a parthus háborúkban elért sikerek felirattal is kísért bemutatása azt bizonyítja, hogy ezek az officinák 116/117-ben, vagy azt követően is folytathatták a dombordíszes sigillaták gyártását.[24] A 106-ban meghódított Daciába eljutó La Graufesenque-i áru arra figyelmeztet, hogy a manufaktúra 110 utáni Duna-vidéki exportja sincs kizárva.[25] L. Cosiushoz, ill. L. Cosius Virillishez két albertfalvi edényt attribuálhatunk, öt edénynél M. Crestiót is számításba vehetjük mint modelkészítőt. Az ő működése is a 90-es évekre tehető; erre utalnak a Cap de Creusnál talált hajó rakományában fellelhető, Crucuróhoz köthető sigillaták.[26] Miután a mester készítményei L. Cosius legkésőbbi árujával nem mutatnak rokonságot, műhelyének exportja 110 tájánál valószínűleg nem keltezhető későbbi időpontra. Lehetőségként vettük számításba 6 edénynél „Cornutust", akinek áruját a bregenzi pinceleletből ismerhették meg a sigillatakutatók.[27] Neve csak egyetlen bélyegen található; ezen a signaturán azonban COB N FO betűk láthatók; a betűk „Cornutus" feloldása azonban joggal vonható kétségbe.[28] Működése – az előbbiekhez hasonlóan – a 90 és 100/110 közötti időszakra tehető. Két edényünk – többek közt egy nagyobb aljtöredék (95.1.522.) – aránylag biztosan attribuálható Mascu(l)us vagy Masclus II mesterhez. Ez a fazekas sem gyártott Drag.29 formájú tálakat; ez a körülmény az időrendi besorolás szempontjából fontos. Edényeink díszítése Mercato, Germanus IV. és L. Cosius körével mutat rokonságot. Díszítetlen áruja a La Graufesenque-i nagy kemencében is felbukkan. A. Mees Mascuus esetében tágabb időrendi határokat javasol;[29] a kronológiailag teljesen homogén albertfalvi leletanyag alapján azonban a késő Domitianus–kora Traianus kori keltezés a legvalószínűbb.

A fenti officinák áruja leginkább Gallia Narbonensisben, Gallia Belgicában, Britanniában, Germania Superiorban és Raetiában található meg, ugyanakkor hiányzik Itáliában és Észak Afrikában, ami szerintünk nem a kutatás hiányával, hanem La Graufesenque késői piacának beszűkülésével magyarázható. Mercato, M. Crestio, L. Cosius, „Cornutus" és Crucuro sigillatái aránylag gyakoriak Pannóniában; felismerhettük ezeket a típusokat Vindobonában[30], Carnuntumban, Arrabonában, Brigetióban, Sallán és Gorsiumban[31], Tokodon és Aquincumban[32], ill. a korábbi albertfalvi ásatások anyagában[33]. A késői La Graufesenque-i áru szempontjából a vindobonai leletanyag tanúvallomása fontos számunkra, eszerint a tartományba éppen Mercato (Vindobonában 26 edény attribuálható köréhez) és Mascuus (az ő officináját 22 edény képviseli) termékei érkeznek a legnagyobb számban.[34] A többi pannóniai sigillataanyagtól eltérően az újabb albertfalvi feltárásokból származó leletek közt rendkívül kevés a banassaci áru, s még ennek egy részénél is kérdőjeles a meghatározás. Több töredéket hozhattunk kapcsolatba ezzel a manufaktúrával; közülük jól felismerhető az egyik töredéken (95.1.552) a Natalis műhelyre jellemző E2 típusú tojásfüzér, míg egy másik darabon a G tojássor, amely ugyanehhez az officinához köthető (Nr.20 95.1.453). Bár A. Mees arra figyelmeztet, hogy a kutatás túlságosan sok kerámiát attribuál ehhez az officinához, olyant is, amelyik valójában nem ott készült[35], mégis a provinciális sigillatákkal foglalkozó kutatók számára ez a műhely – időrendje miatt – fogalommá vált. Az E tojásfüzértípust pl. Marinus is használta, ez azonban a keltezés szempontjából nem jelent különbséget. Bár feltehető, hogy a publikációk „Art des Natalis" meghatározása közt esetenként későbbi kiformázás, a formatálak későbbi használata sejthető, a kronológia finomítására egyelőre nincs lehetőség.

A banassaci dombordíszes sigillata exportjának kezdetét Frankfurt-Heddernheim kőtáborának I b periódusa alapján 90 és 110 közötti időszakra keltezték,[36] Natalis

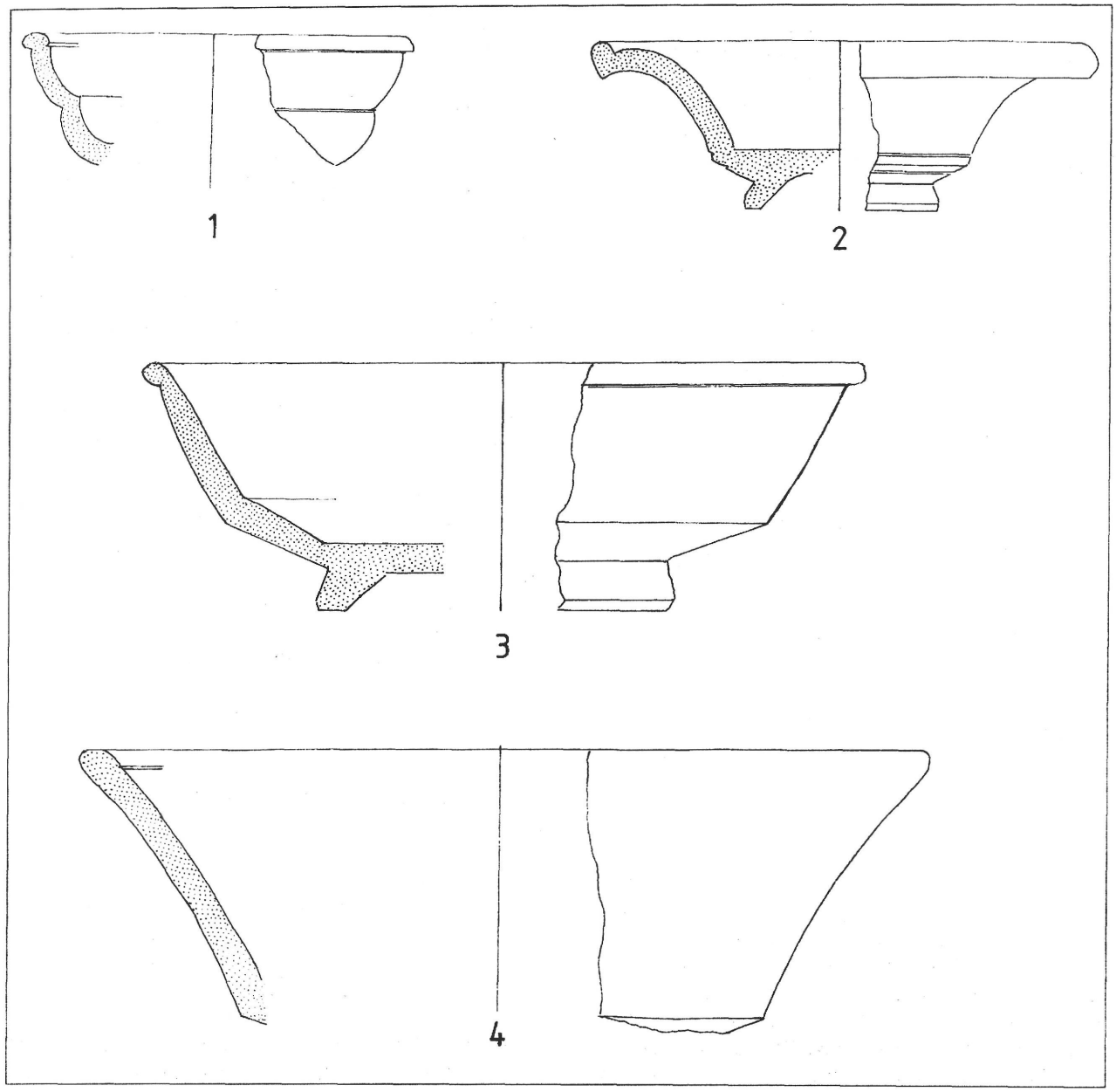

4. kép. La Graufesenque-i (1) es banassaci (2) sigillata Albertfalváról.

5. kép. Cinnamus tálja az albertfalvai vicusból.

esetében a terminus post quem 110-re tehető.[37] Ez a műhely tehát mintegy felváltotta a késő La Graufesenque-i fazekascsoport kerámiáját a felső-germániai–raetiai és a Duna-vidéki piacokon. Az officina áruja aránylag sokáig versenyképes volt. Hadrianus kori keltezésüket Arrabona és Salla esetében a stratigráfiai megfigyelésekből adódó időrend is bizonyította,[38] ezenkívül késői, talán 140/150-ig terjedő forgalmukat Britanniában Caistor by Norwich egyik gödrének leletösszefüggései igazolták.[39] A britanniai és a pannóniai időrendi adatok tehát teljes összhangban állnak. A kutatás korábban a felső-germániai külső limesen való hiánya miatt tett ellenvetéseket.[40] Bár Hesselbachban késői leletegyüttesben is megtalálható ez az áru,[41] a „hiány" mégsem kronológiai, hanem exportterületi kérdés. Natalis áruja ugyanis általában nem található meg azokon a területeken, ahová a banassaci manufaktúra nem is nagyon szállított.[42] Az árufajta késői keltezését igazolja a noricumi seebrucki temető,: egyik síregyüttese, ahol Natalis edénye 140–170/180-ra keltezhető áruval együtt került elő.[43] Az officina 110–135/140 közötti időrendje[44] mindenképpen igazolható. Esetleg Natalishoz köthető az egyetlen R tojásfüzéres töredék is,[45] míg egy másik (95.1.545) inkább Germani f ser. műhelyével hozható kapcsolatba. Ebben a Traianus kori officinában készülhetett a 17. sz. tál is. Bár Banassac termékei nem hiányoznak a tartomány belsejében, döntő többségük mégis a limes mentén található.[46]

6. kép. Díszítetlen sigillaták az albertfalvai vicusból.

A közép-galliai műhelyekhez köthető a leletanyag legnagyobb része: 426 példány, azaz az ásatás teljes sigillata-állományának 53,4%-a. A reliefdíszes és a díszítetlen áru nagyjából azonos mennyiségben fordul elő. A 46 dombordíszí példány két manufaktúrából, ill. azok körzetéből kerülhetett Albertfalvára; Martres-de-Veyréből, ill. Lezoux-ból. A két nagy gyár termékeinek megbízható szétválasztása csak természettudományos módszerekkel lehetséges.[47] Biztosan Martres-de Veyrében készült a Cettus által jelzett, ún. kis S motívumokkal díszített darab (95.1.428); ez a táltöredék az A felületen, a faltól délre, a középső átvágás humuszrétegében került elő. A szinte olvashatatlan retrográd CETTUSF szignatúra a reliefmező alatti részen található.[48] Cettus a műhely egyik legkésőbbi mestere; áruját leginkább a britanniai leletegyüttesek adatai alapján tudjuk keltezni. Edényei a corbridge-i lerakat pusztulási rétegében találhatók; ezek alapján működése a 135–160 közötti évekre tehető.[49] Minthogy Banassac Duna-vidéki exportját nagyjából 135/140-ig folyamatosnak tekinthetjük, nyilvánvaló, hogy a korai, Traianus–Hadrianus kori officinák igényesebb termékei csak ezt követően jelenhettek meg a pannóniai piacokon. Ennél talán csak egy töredék lehetett korábbi, amelyet az ún. X-9 fazekashoz köthetünk (Nr.21 95.1.381). A darab jó párhuzamát Pannóniában egyedül Vindobonából ismerjük.[50] Ezt a típust Silvius és Ionealis köréhez sorolják (egy hasonló példányt I. Weber Medetus, ill. Ranto köréhez attribuált); keltezésüknél leginkább Hadrianus kora vehető számításba.[51] Valószínűleg ez a tál is Martres-de-Veyrében készült. Időben ezt követi a Quintilianus-csoporthoz köthető darab (Nr.23 95.1.445), amelyet a Hadrianustól a II. század közepéig terjedő időszakra keltezhetünk.[52] A Quintilianus csoport áruját eddig Vindobonában,[53] Carnuntumban[54], Gerulatán,[55] Gorsiumban[56] és az albertfalvi anyagban[57] is felismerhettük.

A legnagyobb lezoux-i csoport az Antoninus-kori. Egy apróbb töredék (95.1.564) Attianushoz vagy Criciróhoz köthető; előbbi 120–140/145, utóbbi 145 és 170 között működhetett.[58] A legtöbb lezoux-i sigillata Cinnamus officinájában készülhetett; leleteink közül 6 edényt attribuálhattunk köréhez. Nagyobb töredék maradt meg az I/A felület keleti hosszú tárolójának nyugati felében a betöltésben (25. sz.); ezt a tálat indáról leágazó leveleket két oldalról kísérő madarak díszítik. Hasonló a 24. sz. darab mintázata – ez a tál épen maradt meg. Cinnamus műhelyén belül G. Simpson és G. Rogers egy korai periódust határoztak meg, amelyet a 135–145 közötti időszakra kelteztek.[59] Az officina többi áruja, amelyhez az albertfalvi darabok sorolhatók – a 145–170/178 közötti években készülhettek. Cinnamus edényei a dunai tartományokban a markomann háborúkkal kapcsolatba hozható pusztulási rétegek vezérleletei.[60] Pannóniában eddig 11 lelőhelyen került elő Cinnamus-áru ilyen leletegyüttesekből. Ennek az officinának a termékeit már korábban is ismertük Albertfalváról; a korábbi ásatások során azonban a műhely korai periódusában készült áruját regisztrálhattuk.[61] Két apróbb edénytöredék valószínűleg Pugnushoz köthető, aki szoros kapcsolatban állt a Cinnamus-műhellyel.[62] Lehetséges, hogy már 160 előtt elkezdhette a dombordíszes edények gyártását.[63] Szállítmányai a 170 körüli évekig érkezhettek tartományunkba. Valószínűleg két további edény is hozzá köthető – ezeknél a tojásfüzér alatti gyöngysor, ill. hullámvonal hiányzik (95.1.447 és 393). Egyikük Paternus II árujával együtt került elő; ezt a másik lezoux-i officinát két darab képviseli anyagunkban. Egyikükön (29. sz.) érdekes, talán törött pecsétlő felhasználásával kialakított féllevéldíszítés található (*2. kép*, 10.), a másik (30. sz.), amelyik az I/A-c 1 hosszú tárológödör északi részén került elő – csak közép-galliai sigillatákból álló homogén együttesből – másodlagosan égett. Az égésnyom arra utalhat, hogy pusztulásrétegből származó törmelékkel töltötték fel a gödröt. Paternus II műhelye egyike a legkésőbbi közép-galliai officináknak; működése 160 után kezdődhetett.[64] Áruja gyakran tűnik fel a markomann háborúkkal kapcsolatba hozható pusztulási rétegekben.[65] A másodlagosan égett darabok (a Paternushoz attribuálható tálon kívül a 95.1.476) esetleg itt is ilyen rétegre utalhatnak, noha ezt eddig ásatási megfigyelés Albertfalván még nem bizonyította. A díszítetlen közép-galliai edények közül egy Drag.46 formájú, horgasperemű példány érdemel figyelmet (38. sz.), amely típusában a regensburgi[66] és a hesselbachi[67] tálkákhoz áll közel. Raetiai párhuzamaik a 2. század 70-es éveire keltezhetők. A tányérok közül egy Drag.18/31 formájú, erős töréssel kihajló egyenes oldalú edény (35. sz.) párhuzamát is a 2. század közepére-harmadik negyedére keltezhető együttesekben találtuk meg.[68] Tipológiai besorolást még egy ívelt, konkáv falú, nagyobbméretű Drag.33 formájú csészetöredék tett lehetővé, amelynek megfelelője a Pudding Pan Rock 13, azaz egy Antoninus kori típus.

Két edénytöredék köthető a kelet-galliai Cibisus mester műhelyéhez, aki korábban Verecundus officinájában dolgozott, s csak később lett önálló.[69] Működése a középső Antoninus-korra tehető.[70] Ittenweileri termékei aránylag gyakoriak Pannóniában, így fellelhetők Carnuntumban, Winden am Seeben, Vindobonában,[71] Brigetióban,[72] Mursában[73] és Cibalaeban.[74] Az albertfalvi darabok Cibisus ittenweileri műhelyében készültek, bár sok esetben nehéz megkülönböztetni ennek a manufaktúrának gyártmányait a későbbi mittelbronni árutól, mivel Cibisusnak ott, sőt egy még nem lokalizált harmadik helyen is volt officinája.

A rheinzaberni manufaktúra aránya anyagunkban – a korábbi évekéhez hasonlóan – csekély (5,6%). Az ide sorolható 23 reliefdíszű edény közül 2 Cerialis III, 1 pedig Cobnertus III officinájához köthető (Nr.32 95.1.512). Nincs kizárva azonban, hogy a Cerialis III-hoz sorolható két apró töredék egy edényhez tartozott annak ellenére, hogy lelőhelyük aránylag távol esik egymástól. Cobnertus III edényeit Regensburg-Kumpfmühl táborában a 170-es években, a markomann háborúk során elpusztult castellum periódusához tartozó leletanyagban találták.[75] Valószínűleg Cobnertusszal egyidős a Cerialis III áru is. A műhely (igaz Cerialis I–II, Ware B) termékei 5 lelőhelyen kerültek elő Pannóniában a markomann háborúkkal kapcsolatba hozható égésrétegekben (Zalalövő, Barátföld, Szőny, Páty, Iž-a, Leányvár), így keltezésüknél a 150 és 170–178 közötti évtizedeket vehetjük számításba. Mindez azt jelenti, hogy a jól keltezhető rheinzaberni sigillaták sem keltezhetők a markomann–szarmata háborúk utáni időszakra, így valószínű, hogy az albertfalvi vicus élete a Marcus-háborúk során lezárult. Így a település északi részén végzett kutatások a korábbi eredményeket erősítették meg. Fentieken kívül ugyan még 20 díszítetlen edénytöredéket határozhattunk meg rheinzaberninek – minőségi jegyek alapján –, ezek azonban finomabb időrendi besorolásra alkalmatlan apró töredékek, amelyek lényegében a fentieket nem cáfolhatják. Figyelemre méltó azonban, hogy anyagunkban nem található meg a Drag.32 típusú tányér, amelyet főként, mások szerint kizárólag a Marcus-háborúk utáni időkben gyártottak,[76] a 170/178-ra tehető pusztulási rétegekben ez a forma csak elvétve található meg.[77]

A Marcus Aurelius uralkodását követő időszakra talán csak néhány dombordíszes (Nr.34) és Drag.31 (Niederbieber 1) formájú tányértöredék keltezhető, amelyet minőségi jegyek alapján a westerndorfi vagy a pfaffenhofeni manufaktúrához köthetünk. Ezek a példányok azonban nem mondanak ellent annak – a vicus több pontján – észlelt megfigyelésnek, miszerint az 1. század 80-as éveiben kialakult település legnagyobb részét a Marcus-háborúkat követően elhagyták, azaz a telep életének folyamatossága megszakadt *(8. kép)*.

1. GABLER, 1993; GABLER, 1995.
2. HAYES, 445.; LAVIZZARI–PEDRAZZINI, 131.; CAGNANO, 109.
3. ISTENIČ, 153
4. MAKJANIĆ, 43–44.
5. ZABEHLICKY, 1986.
6. GABLER, 1995, 62.
7. PÓCZY, 59.
8. GABLER, 1976, 22.
9. NAGY, 1964, 43.
10. PALLARES, 114.
11. GABLER, 1990, 246.
12. LAVIZZARI–PEDRAZZINI, Tav.3,2.; ZABEHLICKY, 1990, 422.; MAKJANIĆ, 48.
13. GROH, 1994, 364–365.
14. GABLER, 1993, 121.
15. MEES, 86.
16. GABLER, 1995, 61–62.
17. MEES, 86.
18. FABER, 172., 174.
19. HARTLEY, 12–
20. PLANCK, Kat., 6–27.
21. MEES, 76.
22. MEES, 86.
23. FABER, 173.
24. LABROUSSE, 57–63.
25. POPILIAN, 1973, 129.; POPILIAN, 1977, 343.
26. NIETO.
27. JACOBS.
28. FABER, 172.
29. MEES, 85.
30. WEBER–HIDEN, 31., 66–82.
31. GABLER, 1996, 91.
32. NAGY, 1931, 57.; GABLER, 1976, 25.
33. NAGY, 1949, 55.
34. WEBER–HIDEN, 31.
35. MEES, 111.
36. FABER, 177.
37. MEES, 111.
38. GABLER, 1979, 231.
39. FRERE, 11.
40. PLANCK, 145.; SIMON, 1978, 256.
41. SIMON, 1970, 103., Abb.1,1.
42. FABER, 177.
43. FASOLD, 41.
44. ZANIER, 119.
45. HOFMANN, 1988, 359.
46. GABLER, 1996, 91.; WEBER–HIDEN, 32.
47. ROMEUF, 145–147.
48. TERRISSE, 52.
49. HARTLEY, 34.; ROGERS, 1972, 322–326.
50. WEBER–HIDEN, Taf.32,2.
51. CGP, 93; ROGERS, 1977, 248.
52. HARTLEY, 311.
53. WEBER–HIDEN, 33.
54. HUDECZEK, 1965, 86.
55. GABLER, 1996, 94.
56. GABLER, 1974, 12.
57. GABLER, 1993, 122.
58. HARTLEY, 33–
59. SIMPSON–ROGERS, 3–
60. FABER, 183.; FISCHER, 345–347.; GABLER, 1994, 355–365.; JILEK, 391.; GROH, 1996, 112.
61. GABLER, 1995, 64.
62. CGP, 1990, 300.
63. HARTLEY, 33, Tab.V.
64. HARTLEY, 33, Tab.V.
65. FABER, 184.; GABLER, 1994, 365.
66. FABER, 232.
67. BAATZ, Taf.14, 6.
68. FABER, 218.
69. LUTZ, 147.
70. ROTH–RUBI, 22–; HEILIGMANN, 160.
71. GABLER, 1987, 51., 56.
72. JUHÁSZ, XII.t. 25., 27., 29.; LII.t. 8.
73. GABLER, 1987, 56.
74. BRUKNER, pl. 25.33.
75. FABER, 193.
76. FABER, 223–224.
77. CZYSZ, 297.; GABLER, 1985, 200.

IRODALOM

BAATZ=BAATZ, D.: Das Kastell Hesselbach und andere Forschungen am Oldenwaldlimes. Limesforschungen 12. Berlin, 1973.

BRUKNER=BRUKNER, O.: Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Pannonije. DissMon 24. 1981.

CAGNANA=CAGNANA, A.: Un contesto ceramico di etá imperiale degli scavi in Palazzo Calissano di Alba. Quaderni della Soprintendenza Arch.del Piemonte 12. 1994. p. 107–126.

CGP, 1990=STANFIELD, J. A.–SIMPSON, G.: Les potiers de la Gaule centrale. Recherches sur les ateliers de potiers de la Gaule centrale 5. Revue Arch. SITES 37, hors série. Marseille, 1990.

CONSP=Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae (E. Ettlinger–B. Hedinger–B. Hofmann–Ph. Kenrick–G. Pucci–K. Roth Rubi–G. Schneider–S. von Schnurbein–C. Wells–S. Zabehlicky–Scheffenegger). Materialien zu röm–germ. Keramik 10. Bonn, 1990.

CZYSZ=CZYSZ,W.: Der Sigillata–Geschirrfund von Cambodunum–Kempten. BRGK 63. 1982. p. 281–348.

FABER=FABER, A.: Das römische Auxiliarkastell und der Vicus von Regensburg–Kumpfmühl. Veröffentlichung der Komission zur archäol. Erforschung des spätrömischen Raetien. Münchner Beiträge zur Vor-, und Frühgeschichte 49. München, 1994.

FASOLD=FASOLD. P.: Das römisch–norische Gräberfeld von Seebruck–Bedaium. Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte. Reihe A 64. Kallmünz/Opf. 1993.

FISCHER=FISCHER, T.: Archäologische Zeugnisse der Markomannenkriege (166–180 n. Chr.) in Raetien und Obergermanien. in: Markomannenkriege–Ursaschen und Wirkungen (hrsg. H. Friesinger–J. Tejral–A. Stuppher). Brno, 1994.

FORRER=R. FORRER, R.: Die römischen Sigillata–Töpfereien von Heiligenberg–Dinsheim und Ittenweiler in Elsaß. Stuttgart, 1941

FRERE=FRERE, S. S.: The Forum and Baths at Caistor by Norwich. Britannia 2. 1971. p. 1–26.

GABLER, 1976=GABLER D.: Die Sigillaten vom Gebiete der Herculer Villa in Aquincum – mit einem Anhang von I. Wellner ActaArchHung 28., 1976. p. 3–77.

GABLER, 1978=GABLER D.: Terra sigillata In: F. Redő et alii: Römische Forschungen in Zalalövő 1976. ActaArchHung 30. 1978. p. 391–408.

GABLER, 1987=GABLER D.: La céramique sigillée de la Gaule de l'Est en Pannonie. Revue archéol. de l'Est et du Centre–Est 38. 1987. p. 47–56.

GABLER, 1990=GABLER D.: Italische Sigillaten aus den Canabae legionis in Carnuntum. CarnuntumJb 1990. p. 229–252.

GABLER, 1991=GABLER D.: Römische Straßenstation in der Gemarkung von Sárvár. CommArchHung 1991. p. 39–84.

GABLER, 1993=GABLER D.: Samian Ware from the Albertfalva Vicus. BudRég 30., 1993. p. 119–132.

GABLER, 1994=GABLER D.: Über die Aussagekraft der Terra sigillata bezüglich der Zerstörungen in den Provinzen. In: Markoman-

nenkriege–Ursachen und Wirkungen (hrsg. H. Friesinger–J. Tejral–A. Suppner) Brno, 1994. p. 355–369.
GABLER, 1995=GABLER D.: Samian Ware from the Vicus of Albertfalva. CommArchHung 1994–1995. p. 61–79.
GABLER–PICHLEROVÁ=GABLER, D.–PICHLEROVÁ, M.: Terra sigillata von Gerulata. Gerulata I. Nitra, 1996. p. 43–143.
GROH, 1994=GROH, S.: Chronologische Auswertung und Vergesellschaftung der Terra sigillata tardopadana in der Insula XLI. FÖ 33. 1994. p. 364–365.
GROH, 1996=GROH, S.: Die Insula XLI von Flavia Solva. Ergebnisse der Grabungen 1959 und 1989 bis 1992. Öst. Arch. Inst. Sonderschriften 28. Wien, 1996.
HARTLEY=HARTLEY, B. R: The Roman Occupation of Scotland; The Evidence of Samian Ware. Britannia 3. 1972. p. 1–55.
HAYES=HAYES, J. W.: Roman Pottery from the South Stoa at Corinth. Hesperia 42. 1973. p. 416–470.
HEILIGMANN=HEILIGMANN, J.: Der „Alb–Limes". Forschungen und Berichte 35. 1990.
HERMET=HERMET, F.: La Graufesenque (Condatomago) I–III. Paris, 1934.
HOFMANN, 1966=HOFMANN, B.: Oves et marques des potiers de Banassac (Fouilles 1961–1964). RCRF 8. 1966. p. 23–44.
HOFMANN, 1988=HOFMANN, B.: L'atelier de Banassac. Revue Arch. SITES. 33, hors série. Paris, 1988.
ISTENIĆ=ISTENIĆ, J.: An economic view of the pottery from the western cemetery of Poetovio In: Provinzialrömische Forschungen. Festschrift für G. Ulbert zu 65. Geburtstag. München, 1995. p. 349–360.
JACOBS, 1913=JACOBS, J.: Sigillatafunde aus einem römischen Keller zu Bregenz. Jahrbuch f. Altertumskunde 6. (1912) 1913. p. 172–184.
JILEK=JILEK, S.: Ein Zerstörungshorizont aus der 2. Hälfte des 2. Jh. n. Chr. in Auxiliarkastell von Carnuntum. Markomannenkriege–Ursachen und Wirkungen (hrsg. H. Friesinger–J. Tejral–A. Stuppner) Brno, 1994.
JUHÁSZ=JUHÁSZ, Gy.: Die Sigillaten von Brigetio. DissPann 2.3. 1935.
KARNITSCH=KARNITSCH, P.: Die Reliefsigillata von Ovilava (Wels, Oberösterreich) Linz, 1959.
KNORR, 1910=KNORR, R.: Die verzierten Sigillata–Gefäße von Rottenburg–Sumelocenna. Stuttgart, 1910.
KNORR, 1912=KNORR, R.: Südgallische Terra sigillata–Gefäße von Rottweil. Stuttgart, 1912.
KNORR, 1919=KNORR, R.: Töpfer und Fabriken verzierter Terra Sigillata des ersten Jahrhunderts. Stuttgart, 1919.
KNORR, 1921=KNORR, R.: Terra sigillata–Gefäße in: P. Goessler: Cannstatt zur Römerzeit. Neue archäologische Forschungen und Funde. Stuttgart, 1921.
KNORR, 1952=KNORR, R.: Terra sigillata–Gefäße des ersten Jahrhunderts mit Töpfernamen. Stuttgart, 1952.
LABROUSSE=LABROUSSE, M.: Les potiers de La Graufesenque et la gloire de Trajan. Apulum 19. 1981. p. 57–63.
LAVIZZARI–PEDRAZZINI=LAVIZZARI–PEDRAZZINI, M. P.: Terra sigillata. In: G. Sena Chiesa (a cura di) Angera romana. Scavi nella necropoli 1970–1979. Roma, 1985. p. 341–371.
LUTZ, 1966=LUTZ, M.: Etat actuel des nos connaisances sur la céramique sigillée de la Gaule de l'Est. Revue archéol. du Centre 18., 1966. p. 130–157.
LUTZ, 1968=LUTZ, M.: Poinçons du potier Cibisus. Gallia 26. 1968. 55–117.
MAKJANIĆ=MAKJANIĆ, R.: Terra sigillata in: Siscia. Pannonia Superior. Finds and Metalwork Production. BAR Int. Ser. 621. Oxford, 1995. p. 43–83.
MEES=MEES, A. W.: Modelsignierte Dekorationen auf südgallischer Terra sigillata. Forschungen und Berichte 54. 1995.
MÜLLER=MÜLLER, G.: Das Lagerdorf des Kastells Butzbach. Die reliefverzierte Terra sigillata. Limesforschung 5. Berlin, 1968.
NAGY, 1931=NAGY, L.: Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár utcában (Die altchristliche cella trichora in der Raktárgasse in Óbuda/Altofen). Az Aquincumi Múzeum 1930 évi ásatása. Bp., 1931.
NAGY, 1949=NAGY, T.: Az albertfalvi romanizált eraviszkusz telep emlékanyaga. AntHung 3. 1949. p. 49–60.
NAGY, 1964=NAGY, T.: Perióduskutatások az aquincumi polgárváros területén (Erfoschung der Periode im Zentralgebiete der Zivilstadt von Aquincum). BudRég 21. 1964. p. 9–54.
NIETO=NIETO, J. (ed.): Excavations Archeológiques Subaquatiques a Cala Culip. I. Sèrie Monogràfica 9. Girona, 1989.
OSW.=OSWALD, F.: Index of Figure Types on Terra sigillata (Samian ware). The Annals of Archaeology and Anthropology (1936–1937) rep. London, 1964.
PALLARES=PALLARES, F.: Sigillata italica e tardoitalica di Mariana, Corsica. RSL 40. (1974). 1979. p. 108–120.
PLANCK=PLANCK, D.: Arae Flaviae I. Neue Untersuchungen zur Geschichte des römischen Rottweil. Forschungen und Berichte 6., 1975.
PÓCZY=PÓCZY K.: Festett állatalakos edények Aquincumban ArchÉrt 79. 1952. p. 99–107.
POPILIAN, 1973=POPILIAN, Gh.: La céramique sigillée d'importation découverte en Oltenie. Dacia 17. 1973. p. 179–216.
POPILIAN, 1977=POPILIAN, Gh.: Nouvelles découvertes de sigillée d'importation en Dacia. Dacia 21. 1977. p. 343–350.
Pudding Pan–Rock–Wreck=R. A. SMITH (cím nélkül), PSAL, London, 21., 1905–1907, 26.
Ri–Fi=RICKEN, H.– FISCHER, Ch.: Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern. In: Materialien zur römisch–germanischen Keramik 7. Bonn, 1963.
ROGERS, 1972=ROGERS, G.: Un groupe de ratés de four de la Gaule centrale. Rev.Arch.du Centre 43–44. 1972. p. 322–326.
ROGERS, 1974=ROGERS, G.: Potteries sigillées de la Gaule centrale I. Les motifs non figures XXVIIIe suppl. à Gallia. Paris, 1974.
ROGERS, 1977=ROGERS, G.: A group of waters from Central Gaul in: J. Dore–K. Greene; Roman Pottery Studies in Britain and beyond. Papers presented to J. Gillam. BAR Suppl. Ser. 30. 1977. p. 245–
ROMEUF=ROMEUF, A. M.: Martres–de Veyre in: La terre sigillée gallo–romaine (ed. C. Bémont–J. P. Jacob). DAF 6. 1986. p. 145–152.
ROTH–RUBI=ROTH–RUBI, K.: Die Ville von Stutheien/Hüttwilen TG Antique 14., 1986. p. 22–
SIMON, 1970=SIMON, H.-G.: Zur Anfangsdatierung des Kastells Pförring. BVbl 35. 1970. 94–105.
SIMON, 1978=SIMON, H.-G.: Terra sigillata in: H. Schönberger: Kastell Oberstimm. Die Grabungen von 1968 bis 1971. Limesforschungen. Berlin, 1978. p. 227–258.
SIMPSON–ROGERS=SIMON, H.-G. –ROGERS, G. B.: Cinnamus de Lezoux et quelques potiers contemporains. Gallia 27. 1969. p. 3–
TERRISSE=TERRISSE, J.-R.: Les céramiques sigillées gallo–romaines des Martres de-Veyre. Gallia suppl. 19. 1968.
URNER–ASTHOLZ=URNER–ASTHOLZ, H.: Die römerzeitliche Keramik von Schleitheim–Juliomagus. Schäffhäuser Beiträge zur vaterländischen Geschichte. 1946.
WALKE, 1965=WALKE, N.: Das römische Donaukastell Straubing–Sorviodurum. Limesforschungen 3. Berlin, 1965.
WALKE, 1968=WALKE, N. und I.: Reliefsigillata von Gauting BRGK 46–47. (1965–1966) 1968. p. 77–132.
WEBER–HIDEN=WEBER–HIDEN, I.: Die reliefverzierte Terra sigillata aus Vindobona. Teil 1. Legionslager und canabae. Wiener Archäologische Studien. 1996.
ZABEHLICKY, 1986=ZABEHLICKY, S.: Italische Terra sigillata In: Carnuntum. Canabae legionis. Die Ausgrabungen auf der Flur „Mühläcker" in Bad Deutsch–Altenburg. Wien, 1986. p. 37–56.
ZABEHLICKY, 1990=ZABEHLICKY, S.: Terra sigillata tardo–padana. RCRF 31–32. 1990. p. 415–443.
ZANIER=ZANIER, W.: Das römsiche Kastell Ellingen. Limesforschungen 23. Mainz, 1992.

DÉNES GABLER

TERRA SIGILLATEN AM NÖRDLICHEN TEIL DES VICUS IN ALBERTFALVA

Bei den Ausgrabungen die am nördlichen Teil des Lagerdorfes (Vicus) in Albertfalva geführt worden waren, fand man 805 Terra sigillaten, diese halfen uns bei der zeitlichen Bestimmung der Siedlungsperioden vom Ende der achtziger Jahren des 1. Jahrhunderts bis zum Ende der siebziger Jahre des 2. Jahrhunderts. Alle Exemplare der italischen Terra sigillata - außer einem - gehören zu den Schalen, der Form Consp. 43 mit Barbotinverzierung. Diese Gefäße wurden in verschiedenen Werkstätten hergestellt; ihr Ton, ihre Oberfläche und Qualität unterscheidet sich wesentlich voneinander. Wir können mit ihrem längerem Gebrauch in einigen Fundorten aus Noricum und aus Innenpannonien rechnen, halten aber ihre nachtraianische Datierung in den Siedlungen an dem ostpannonischen Limes für unwahrscheinlich.

Die Terra sigillaten aus Südgallien bilden ein Drittel (266 Stück) des ganzen Fundmaterials. Unter ihnen befinden sich, 189 reliefverzierte Stücke. Alle sind der Form Drag 37, diese Tatsache bestätigt ihre Datierung in die domotianische Zeit. Sie sind in der Mehrheit Produkte der Manufaktur von La Graufesenque und erreichten den ostpannonischen Limes erst in den neunziger Jahren. Die späteren Waren der Manufaktur waren sogar in den Zehner Jahren des 2. Jahrhunderts im Umlauf.

Die Terra sigillaten der hierigen Betriebe (Mercato, M. Crestio, L. Cosius, „Cornutus", und Crucuro) tauchen oft auf anderen Teilen Pannoniens auf. Der Mangel an solchen Waren in Nordafrika und Italien weist darauf, daß das Absatzgebiet von La Granfesenque sich später verengte.

Unter unseren Funden sind die Banassac Waren sehr selten. Es gibt nur 4 Stück, sie sind meistens der Kreis des Natalis zugeordnet. Der Betrieb funktionierte nach 110 n. Ch. Die späte Datierung (Hadrianisch-frühantoninisch) wurde durch pannonischen stratigraphischen Beobachtungen untermauert und bewiesen. Mehr als die Hälfte der Sigillaten sind Waren der mittelgallischer Manufakturen (426 Exemplare). Unter den Produkten wurde das kleine, mit „S" Motiven verzierte Stück - mit Namenstampel Cettus- gewiß in Martres-de-Veyre hergestellt. In dieser Manufaktur wurde die Schüssel des Töpfers X-9 gefertigt. Die größte mittelgallische Gruppe ist die der antininischen Sigillaten von Lezoux. Mehrere dieser Schüssel wurden in Officina des Cinnamus produziert. Die Ware des Cinnamus wurde bis jetzt an 11 Fundorten in Pannonien gefunden. Sie tauchten aus der Zerstörungsschichte auf, die mit den Markomannenkriegen in Verbindung stehen. Die neuesten sekundär verbrannten Gefäße können wir mit der Werkstatt des Paternus II. verbinden. Zwei Gefäße wurden in der Manufaktur des Cibisus in Ittenweiler gefertigt. Diese Werkstatt produzierte in der mittleren antoninischen Zeit. Der Anteil der Manufaktur Rheinzabern war ähnlich wie bei den früheren Funden auch am nördlichen Rand des Vicus sehr gering (23 Gefäße). Die bestimmbaren Gefäße gehören zum Kreis des Cerialis III. und Cobnertus III. All das bedeutet, daß auch die gut datierbaren Rheinzabern-Sigillaten vor den markomannisch-sarmatischen Kriegen stammen. So ist es wahrscheinlich, daß die Besiedlung des Vicus von Albertfalva im Laufe der Marcuskriege ein Ende nahm.

SZIRMAI KRISZTINA

AZ ALBERTFALVAI VICUS
(1994. ÉVI ÁSATÁS)

ELŐZMÉNYEK

Az ún. 6-os út földmunkáit megelőzően legutóbb 1990–1991-ben végeztünk régészeti munkákat az albertfalvi vicus területén.[1] Rövidesen, a fővárosi közlekedésfejlesztési munkákhoz kapcsolódóan a 6-os út Hunyadi János út–Szerémi út közötti új útszakaszának tervezésére is sor került. 1994-ben nyílt alkalom a tervezett útszakasz építését megelőző teljes feltárásra. *(1. kép)* A szóban forgó terület az 1990–1991. évi kutatásoktól délre, délnyugatra, nyugatra húzódik. 1994-ben a közel 8 hónapi ásatás során az albertfalvi auxiliaris tábortól kb. 150–200 m-re délnyugatra a tábort körülövező településből 2000 négyzetméter méretű felületen dolgoztunk.[2] *(2. kép)* Albertfalván felületi feltárásra eddig nem volt lehetőség. Most először volt mód a felületi szisztéma alkalmazására a rendelkezésre álló nagy felületen, ahol 10x5 m-es felületeket nyitottunk – a működő gázvezeték és közvetlen környéke kivételével.

Úgy véljük, hogy az eddigi feldolgozás már alkalmas arra, hogy az 1994-ben előkerült 1–2. századi telepjelenségek legfontosabb jellemzőinek meghatározásával *(3. kép)*, a válogatott leletanyaggal együtt – értékeljük a feltárt teleprészlet jelentőségét.[3]

TELEPJELENSÉGEK

I. Házak

a) Téglalap alakú, lekerekített sarkú házak (3. kép, B–B/1., C–C/1., E–E/1., G–G/1. metszet)

E háztípusból hat került feltárásra. A házak háromféle tájolást mutattak: ÉNy–DK (VI., XII., XIV. felület), K–Ny (X–XI. felület), végül ÉK–DNy (XVI. felület, C–C/1. felület). A házak méretei: 2,20x4,20 m (VI. felület – *5. kép*), 2,50x4,30 m (X–XI. felület), 2,40x4,80 m (XII. felület – *6. kép*), 3,20x4 m (XVI. felület), valamint 2,80x5,60 m (C/1. felület – *7. kép*), végül 4,40x2,80 m (XIV. felület.). Mindebből kitűnik, hogy az albertfalvi feltárt téglalap alakú házak belvilága: 8,75, 9,24, 10,75, 11,52, 12,32, 12,80, végül 15,68 négyzetméteres volt. A házak bejáratait – ahol meg lehetett figyelni – a házak északkeleti, keleti vagy délkeleti részén alakították ki. (X–XI., XIV., VI., C/1. felület). Karó, cölöp, gerendanyomok is előkerültek. Legjobban a VI. felületben előkerült ház északi felében és a közepe táján maradt meg tizenegy karónyom, 5 cm átmérővel. A 20 cm átmérőjű cölöpnyomok részben a házak közepén (X–XI., XII. felület), részben a ház keleti és nyugati szélén is jelentkeztek (XII. felület). Nagyobb cölöpfoltok a feltárt ház keleti oldalán 25–30 cm-es méretben is megmaradtak (C/1. felület). Itt a ház északnyugati, belső részén 40x40 cm méretű gerendanyom is feltűnt. Az előkerült karó-, cölöpnyomokból a felépítmény, belső berendezés megfelelő típusát már nem lehetett meghatározni. A házak padozata egyetlen helyen maradt meg a sóderes, köves járószint formájában *(3. kép,* XIV. felület).

b) Szabálytalan alakú, cölöpszerkezetű házak (3. kép, F–F/1. metszet)

E típusból három házat tártunk fel *(8–9. kép* – IX., X–XI. felület).Tájolás: ÉNy–DK, illetve ÉK–DNy. A házak átlagos méretei: 5,10x4 m, de a legnagyobb méret: 5,80x5 m (B/1. felület). A cölöpszerkezetű házak 20,40 és 29 négyzetméteres belvilágúak Albertfalván. A bejáratot két esetben lehetett megfigyelni, a ház délkeleti részén (IX. felület) és a ház nyugati oldalán (XI. felület). A karónyomok itt nagyobbak, 10 cm átmérőjűek, ez a típus került elő az egyik ház belső részén (X–XI. felület), valamint a ház északkeleti részén (B/1. felület). A kisebb, 5 cm átmérőjű karólyukak is megjelentek a ház belsejében és külső oldalain (B/l. felület). A 20 cm átmérőjű cölöpnyomok a ház bejáratánál (IX. felület), a ház belső terében (X–XI., B/1. felület) mutatkoztak. E háztípusnál még cölöpkötegeket is felhasználtak, három is előkerült 70 cm átmérővel (IX. felület). Nagyobb cölöpkötegnyomok 1-1,40 m átmérővel a keleti oldalon jelentkeztek a másik épületnél (B/1. felület, déli rábontás). Ezek a cölöpkötegnyomok már nagyobb felépítmény létére utalnak. Itt az eredeti padlószint nem maradt meg.

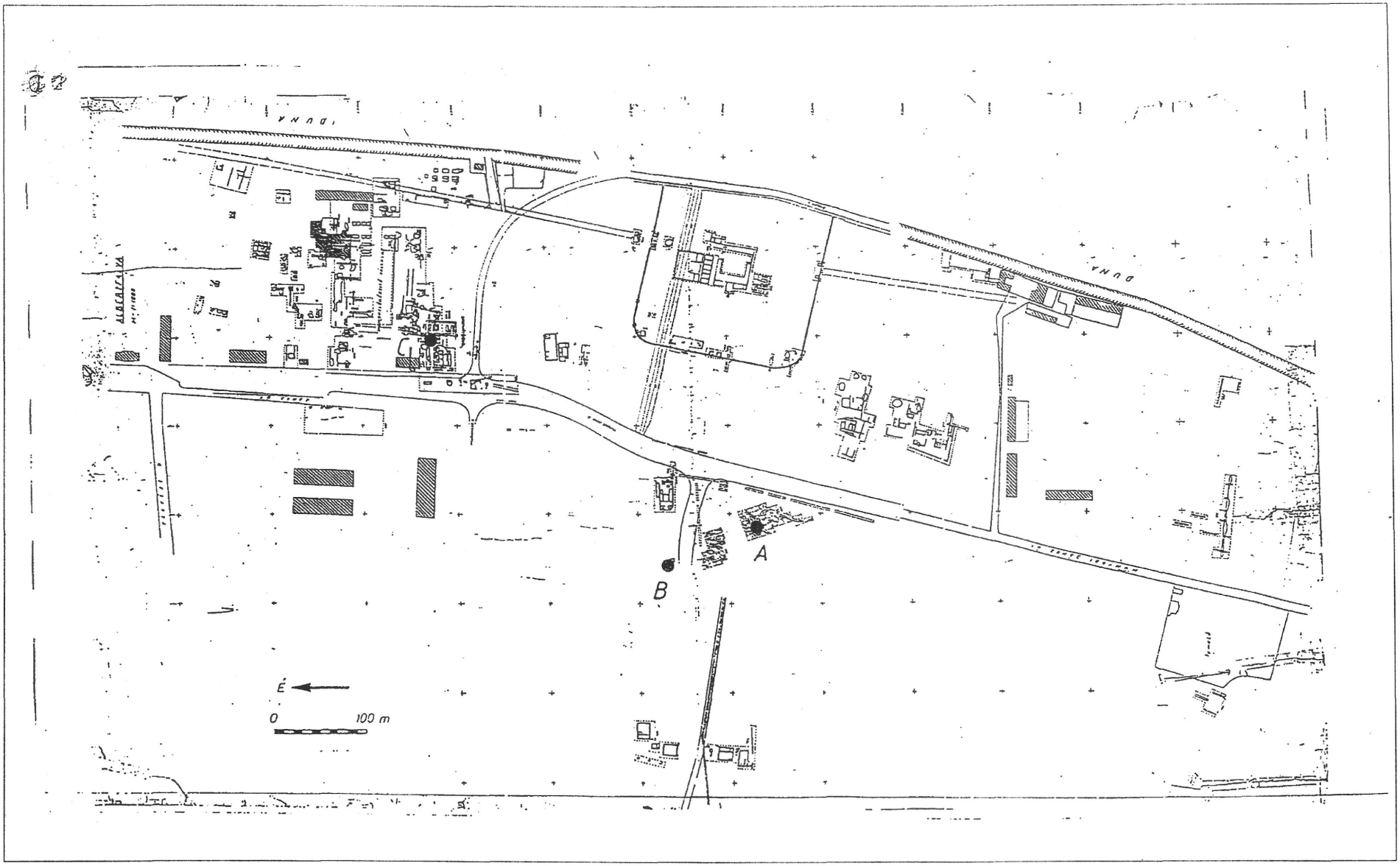
c) Ovális alakú lakóhely (X–XI. felület, 3. kép, D–D/1 metszet)

Ezt a típust csak egy jelenség képviseli *(10. kép)*. Mérete: 4x4,60 m. A lakóhely északi oldalán két 20 cm átmérőjű cölöpnyomot dokumentáltunk, de ezek még a lakóhely belsejében és a keleti szélén is megmaradtak. Az építmény padozata nyomtalanul elpusztult.

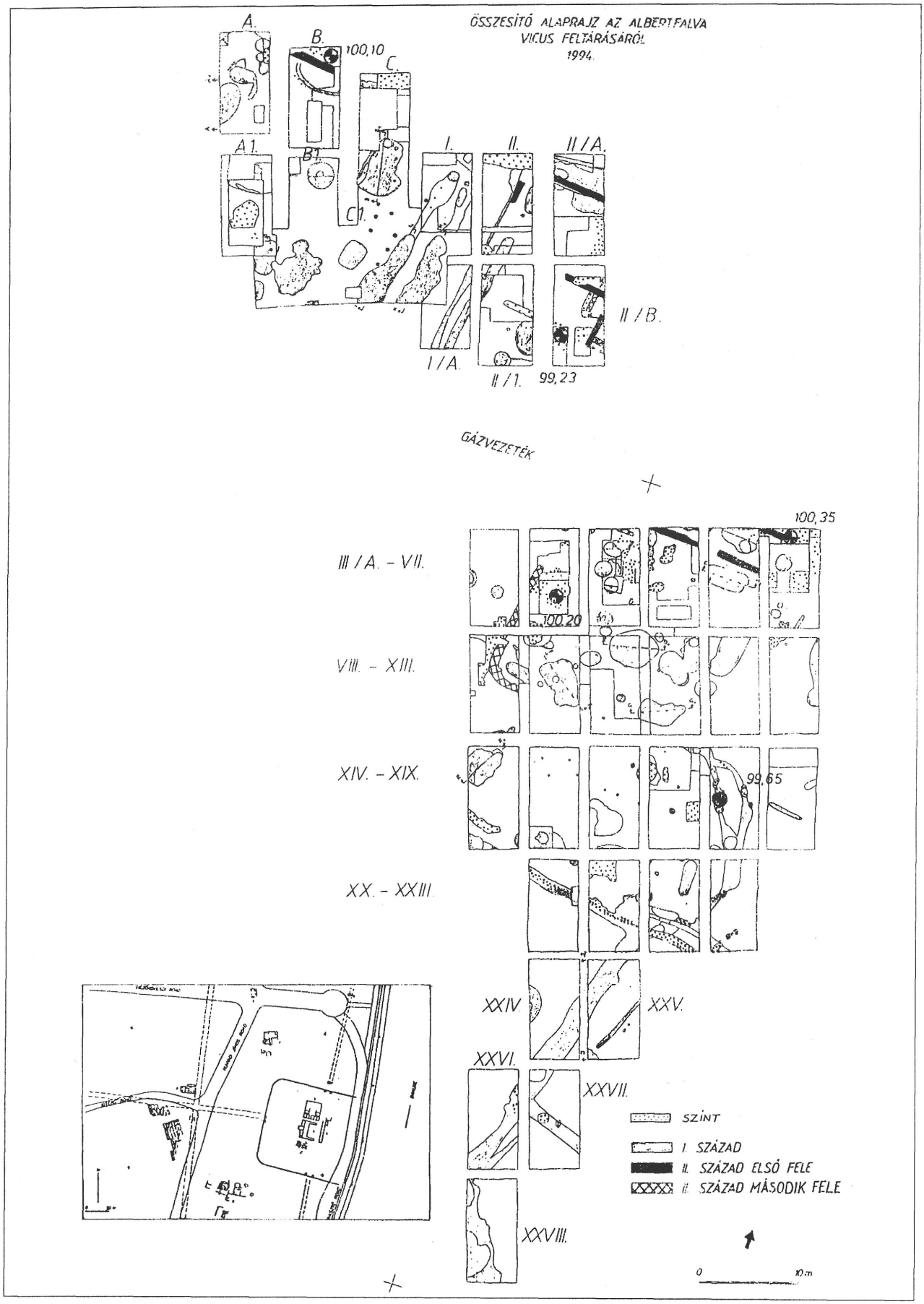
II. Gazdasági épületek

a) Téglalap alakú cölöpépítmények (11–12. kép)

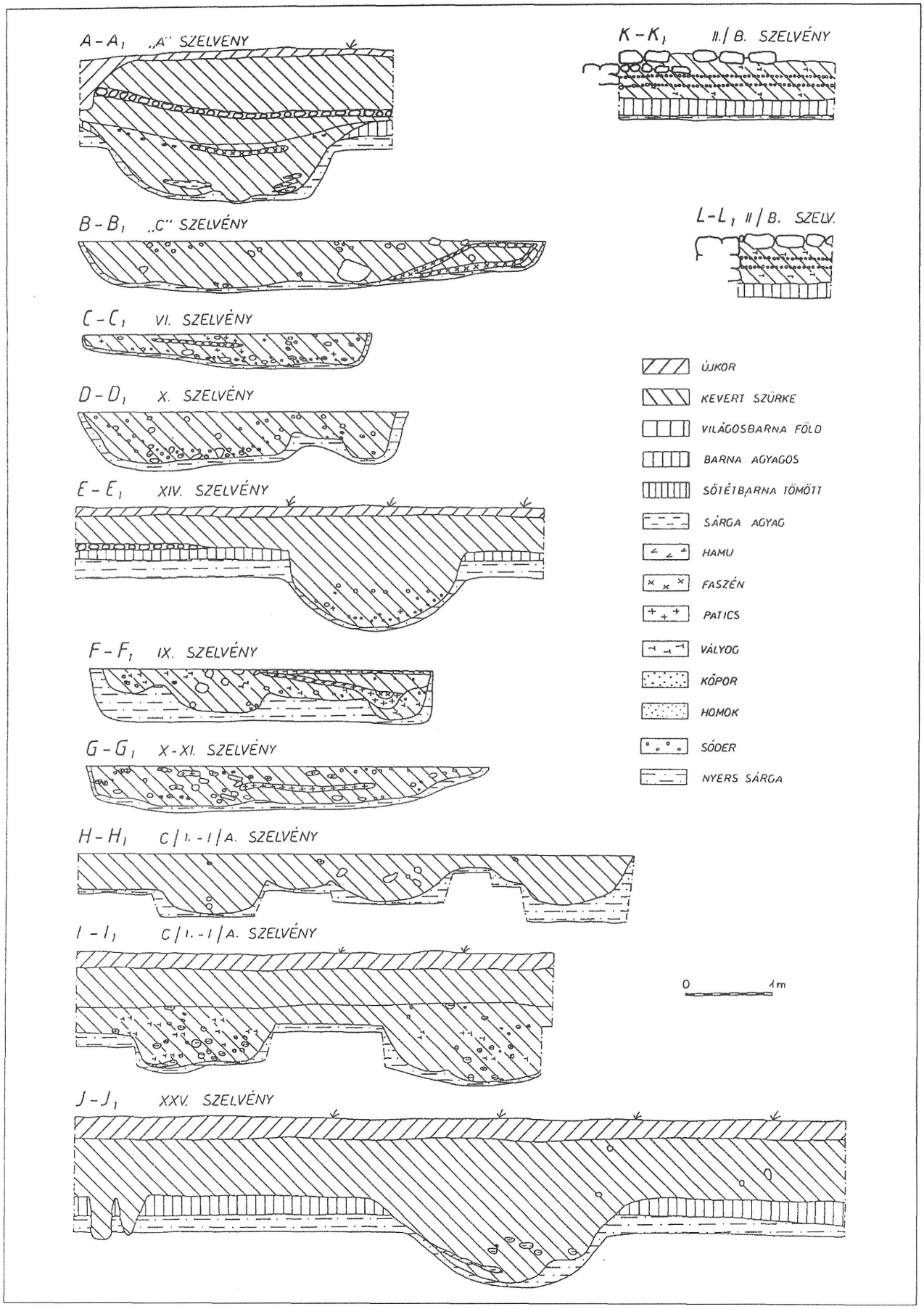
Ebből az épülettípusból kettő került elő. Tájolásuk különböző: ÉK–DNy (C/1. felület), illetve ÉNy–DK (XV–XVI. felület). Méretük: 4,50x2,40 m=10,8 négyzetméter (C/1. felület), illetve 3,50x8,50 m=29,75 négyzetméter (XV–XVI. felület). A cölöpök átlagos méretűek, legalsó

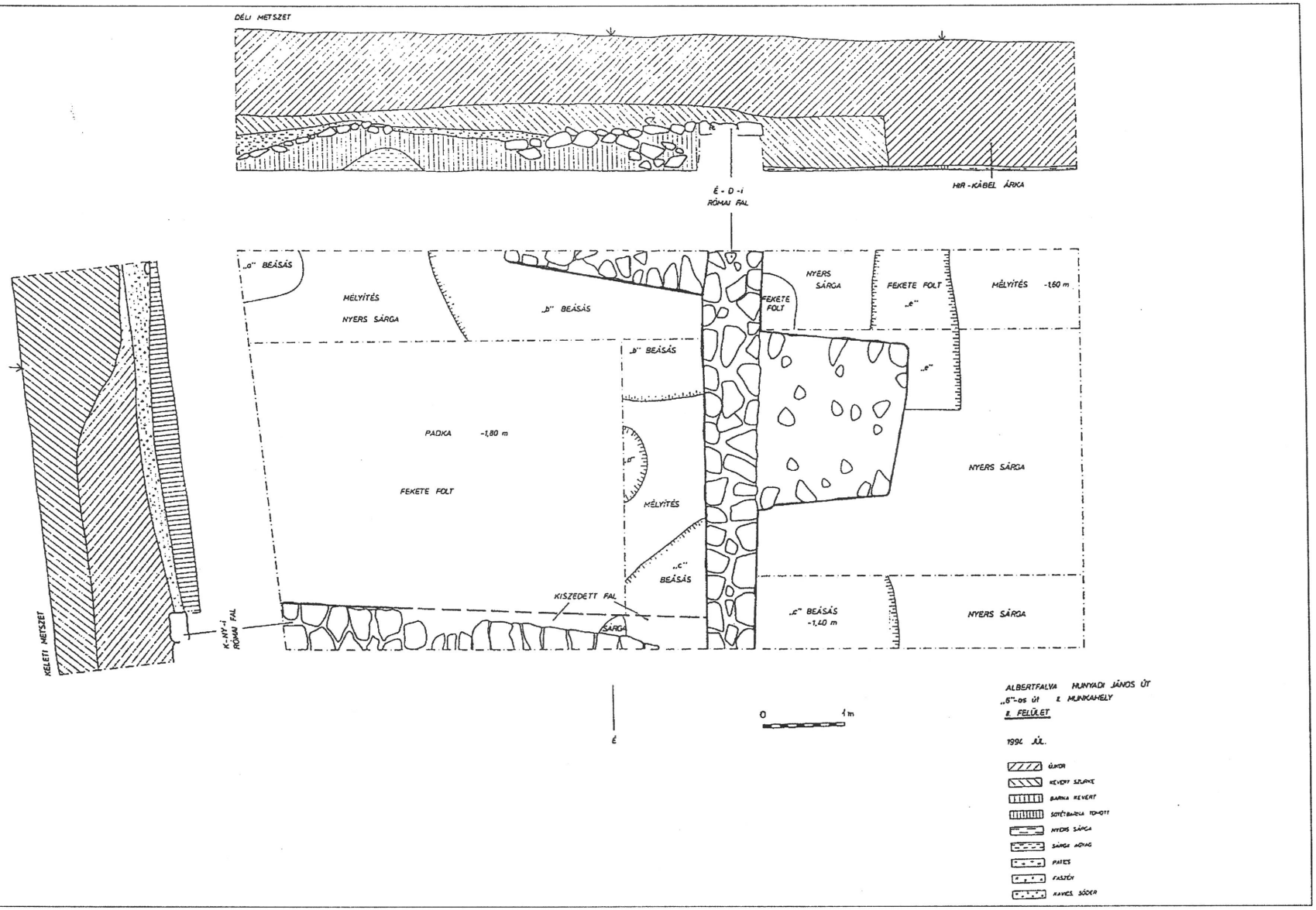
1. kép. Albertfalva, összesítő helyszínrajz az 1994. évi munkahelyekkel

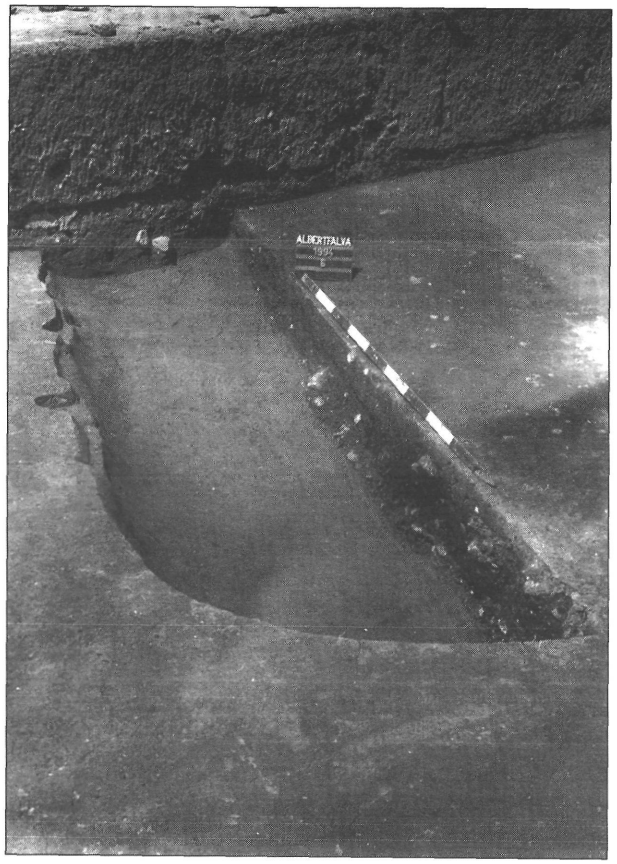
2. kép. Albertfalva, összesítő alaprajz

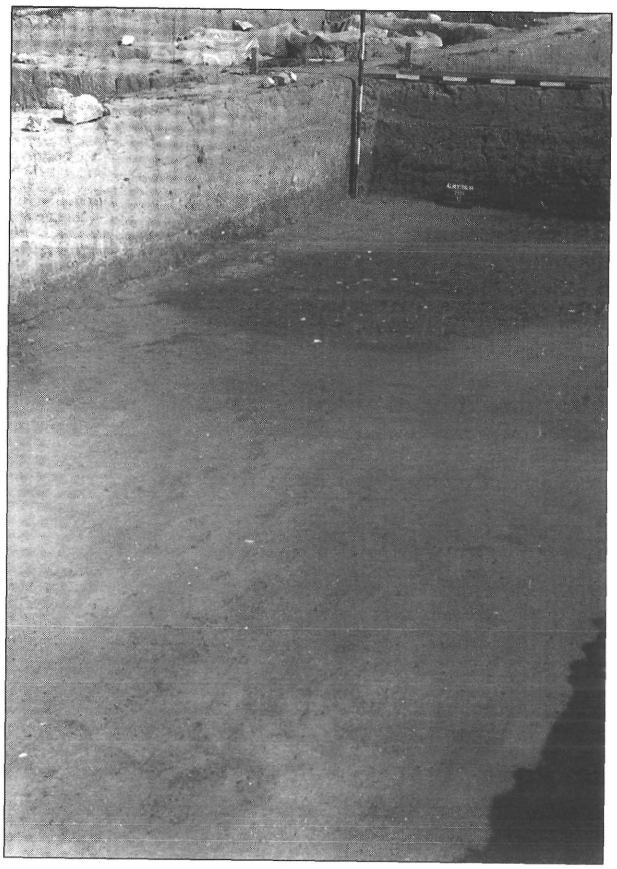
3. kép. Jelentősebb metszetrészletek az 1994. évi ásatásról

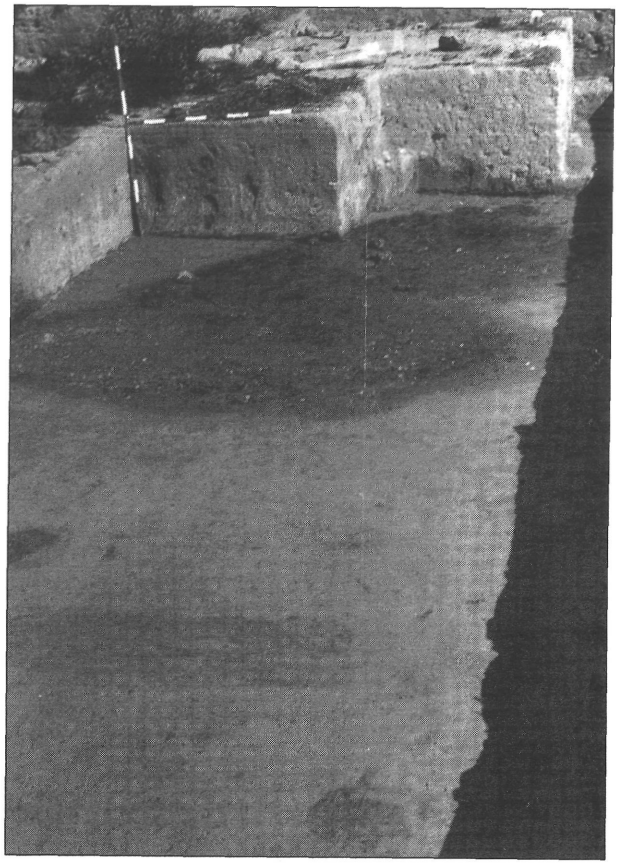
4. kép. Az ún. támpilléres épület maradványa a korábbi jelenségek foltjaival (II. munkahely=B. munkahely);

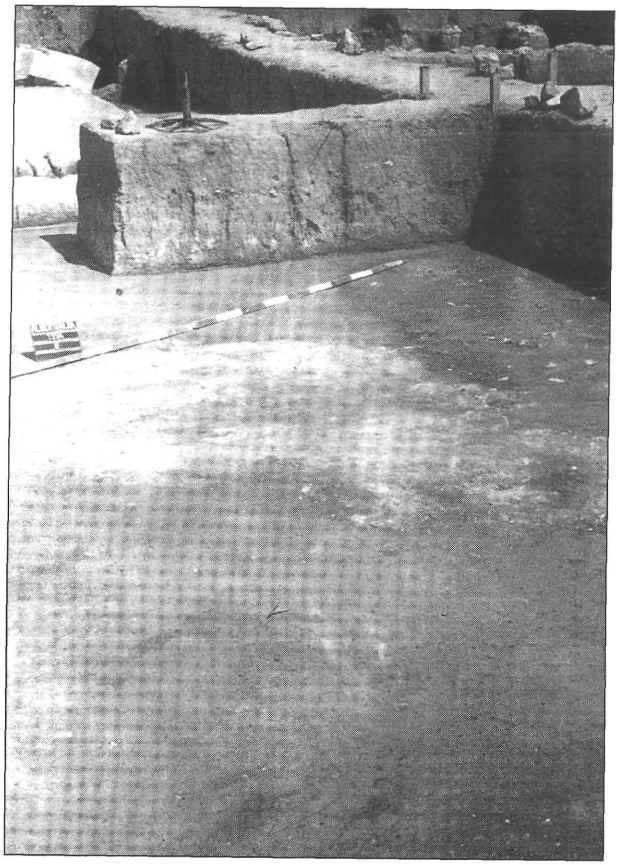
5. kép. Téglalap alakú, lekerekített sarkú ház, kibontás közben K-ről (VI. felület)

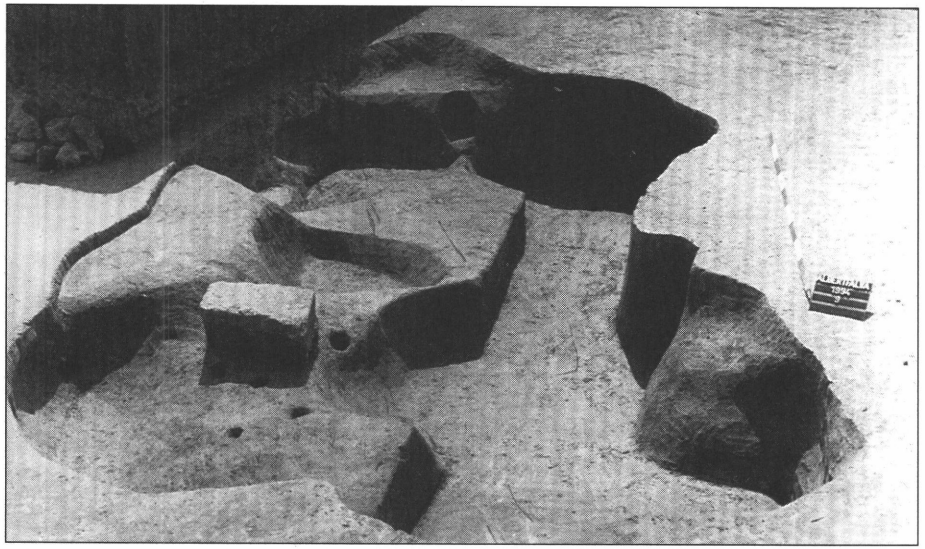
6. kép. Ház elszíneződése DK-ről (XII. felület)

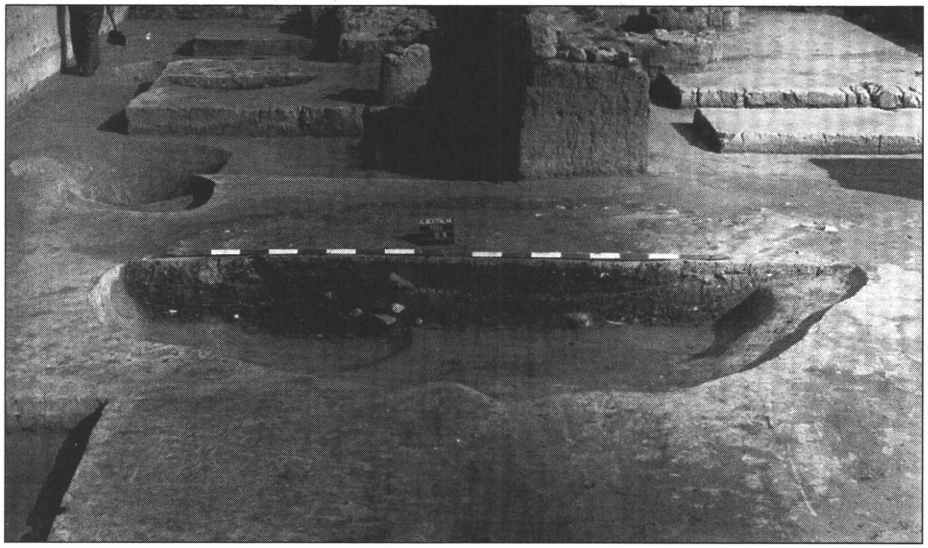
7. kép. Házfolt D-ről (C. felület)

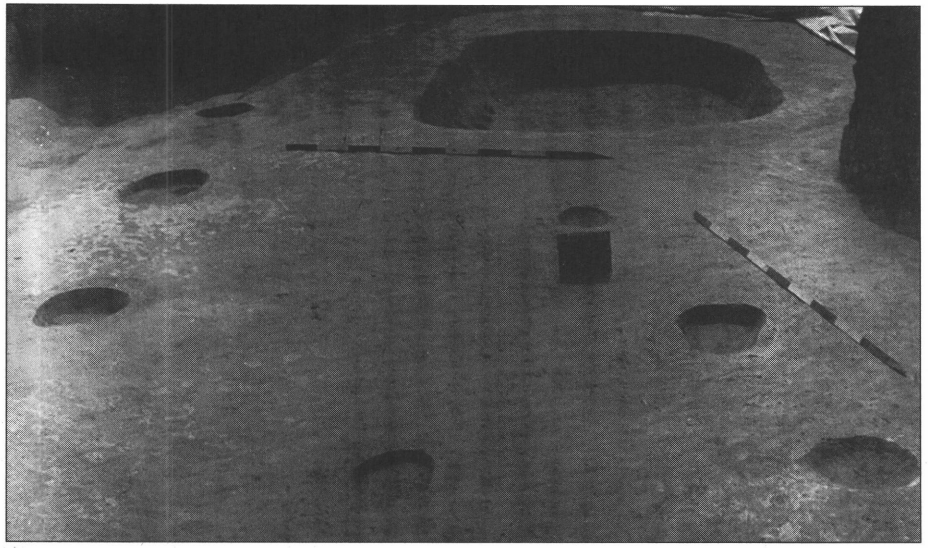
8. kép. Cölöpszerkezetű ház foltja D-ről (XI. felület)

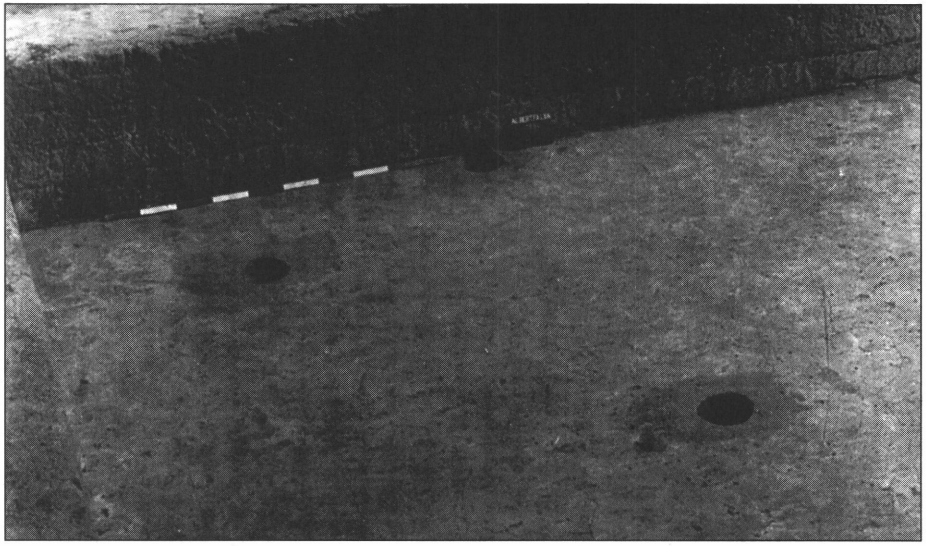
9. kép. Cölöpszerkezetű ház kibontás után ÉNy-ról (IX. felület)

10. kép. Ovális formájú lakóhely kibontás közben, D-ről (XI. felület)

11. kép. Cölöpház – kibontás után – K-ről (C/1. felület)

12. kép. Cölöpház, kibontás után Ny-ról (XV–XVI. felület)

részük maradt meg. Hat cölöpnyomot bontottunk ki a C/1. felületen, és hét cölöpnyom maradt meg a XV–XVI. felületen.

b) Négyszögű, lekerekített sarkú épület (13. kép)
Egyetlen helyen találtuk meg ezt a típust (C/1. felület). Tájolás: ÉK–DNy. Mérete: 2,80x2,10=5,80 négyzetméter. Az 5 cm átmérőjű karólyukak csak a nyugati oldalon hiányoznak. A rövidebb oldalakon egy–egy átlagos méretű cölöpnyomot is kibontottunk. Az eredeti padlóra már nincs adat.

c) Ovális alakú építmények (14. kép)
Két ízben kerültek elő. (A, X. felület.) Átl. m.: 2,20x1,40 m. Az A felületen mutatkozó jelenségnél, a keleti és a nyugati oldalon 80 cm hosszú és 20 cm széles gerendanyom is megmaradt. Padozata nyomtalanul elpusztult.

d) Hosszú, keskeny tárolók (C/1–I–I/A. felület, 3. kép, H–H/1. és I–I/1. metszet, 15–16. kép)
A tárolók egymás szomszédságában kerültek elő. Tájolás: ÉK–DNy. A tárolókat 7,50–8 m hosszúságban tudtuk csak kibontani – a működő gázvezeték miatt. Átl. sz.: 2,50 m. A tárolók feltárt szakaszain belül és kívül több ízben a karó- és cölöpnyomok átlagos méretben maradtak meg. Az eredeti padlóra szintén már nincs nyom.

e) Kör és ovális alakú vermek (III/a, IV., VII., IX–X. felület)
A vermek méretei változók. (1,20x1 m, 1,80x1,80 m, 1x0,80 m, 2x1,40 m.) A mélység: 0,30x1,20 m között volt. A vermek a lakóházak közelében voltak. *(17. kép)*

f) Kutak
Két esetben találtunk – kövezés nélkül – földbe ásott kutat a B/1. és a VII. felületen. *(18. kép)* Átmérőjük: 2,40x2,40 m, illetve 1,70x1,70 m. A kiásott mélység: 2,30–2,55 m volt az egyiknél, itt víz jelentkezett (VII. felület). A feltárt településen a kutak, a szabadtéri kemencék a házak közelében voltak.

III. Ipari jellegű objektumok

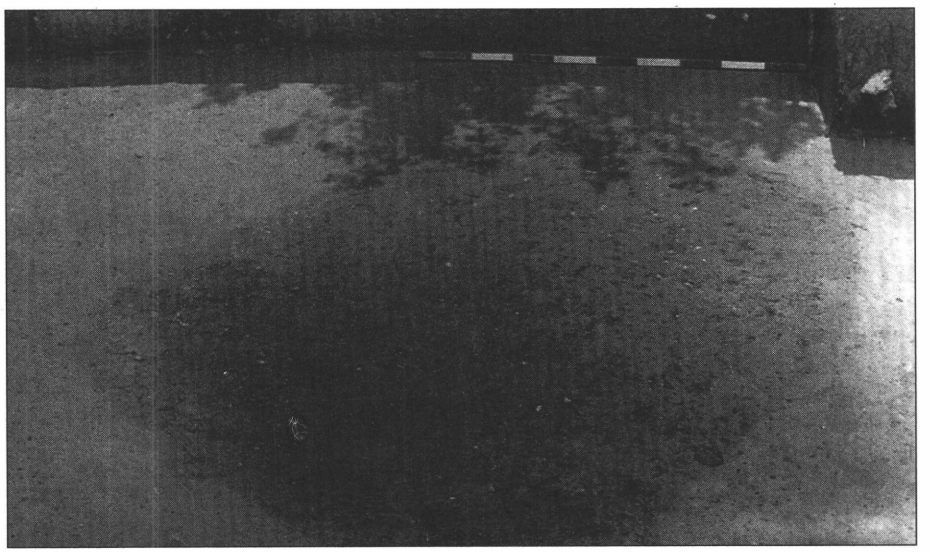
a) Ipari létesítmény részlete (XVII–XXVIII. felületek)
Kb. 50 m hosszan tártuk fel. A létesítmény csatornarendszert, ülepítő teknőket tartalmaz. *(19. kép)* A feltárt szakaszból helyenként kétágú (XVIII., XXVI. felület – *20. kép*) és helyenként egyágú szakaszokat figyeltünk meg (XXVII. felület – *21. kép*). A feltárt 50 m-es szakaszon a tájolás ÉK–DNy irányú, de ebből még nyugati (XX–XXI. felület) és keleti (XXII–XXIII., XXVII. felület) leágazásokat is feltártunk. Az elszíneződés átlagos szélessége: 1,80–2 m méretben jelentkezett. Karók, cölöpök felhasználását is több ízben megfigyeltük itt a földbe ásott szakaszoknál. (XXIV. felület, *22. kép, 3. kép,* J–J/1. metszet.) A csatornarendszer ágainak mélysége változó, helyenként lejt, sőt egy helyen még a 3 m mélységet is megközelíti (XXII. felület). A betöltés szürke, kevert föld apró, köves törmelékkel. Egy különálló, mély kád is előkerült a XXII. felületben 9x1,20 m méretben, 1,65 m mélységben, mely e rendszerhez tartozott. Az ipari létesítmény valószínűleg egy műhely (officina fullonum?) vízelvezető rendszerét képviselte, melynek ugyancsak a szint alatti része került napvilágra.

b) Tűzhelyek, kemencék maradványai
Objektumon belül (C–C/1., I., XI. felület)
A C–C/1. felületen, a téglalap alakú ház ÉNy-i részén jelentkezett egy tűzhelymaradvány 1,20x0,80 m méretben. A XI. felületben, a cölöpkonstrukciós házban, az északi részen is hasonló méretű tűzhelymaradványt tártunk fel. A keleti, keskeny, hosszú tároló északi részén (1. felület) az élükre állított peremes tegulákon kívül a 20x13 cm méretű vályogtéglák egy 1,40x0,80 m méretű paticsos, vályogos felületet zártak le délről. A vályogtéglák délre leomlottak 1,60 m hosszúságban. Mindezek a tűzhely- és kemencemaradványok általában kör alakúak, átlagosan 1,20–1.50 m átmérőjűek, és ezeket az objektumok északi vagy északnyugati részén alakították ki – Albertfalván.

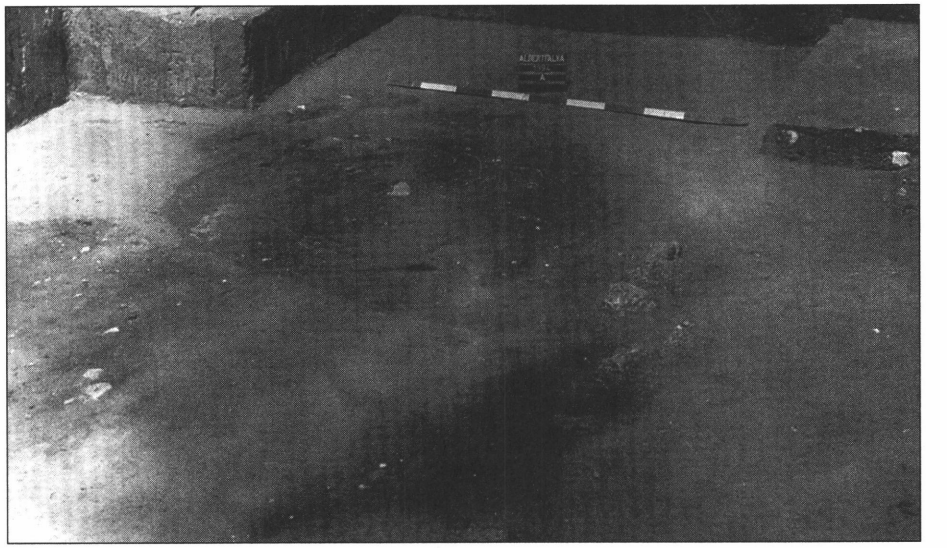
Objektumon kívül (A, IV., XV., XIX. felület)
Az A felület északi részén tűntek fel az objektumon kívüli, kör alakú, 1,20 m átmérőjű kisebb tűzhelynyomok. A XIX. felületen szintén jelentkezett egy tűzhelynyom 0,60x1,10 m méretben. A kör alakú kemencetípus a XV. felületen került elő, alján még megmaradtak 3–5 cm vastagságban a tapasztásnyomok. Ez a szabadtéri kemence, kör alakban 1,50 m átmérővel mutatkozott a IV. felületen is. *(23. kép)* Az alj tapasztásnyomai itt is megmaradtak. A paticsfal vastagsága 4 cm. A kemencéhez északon egy vályogos felület csatlakozott 1,40x1,40 m méretben. E vályogos felülettől nyugatra egy agyagkitermelő gödör is előkerült. E jelenségek északi szomszédságában egy 1,80x1,20 m-es téglalap alakú paticsos felület jelentkezett. Itt a IV. felületben tehát egy kemence különböző maradványai is napvilágra kerültek.

c) Árokrendszer (I/A, II, II/A, II/1. felületek)
Az ÉK–DNy-i irányú vízelvezető, dupla árok maradványait 20 m hosszan követtük. Az árkok átlagos szélessége: helyenként változó, 0,60–1,20 m közötti. Az ÉK–DNy-i tájolású árkok nem vezették közvetlenül a Dunához a vizet, hanem ezek még csatlakoznak egy olyan vízelvezető árokhoz, mely még feltáratlan – és ezen keresztül juthatott az elhasznált víz a Dunába.

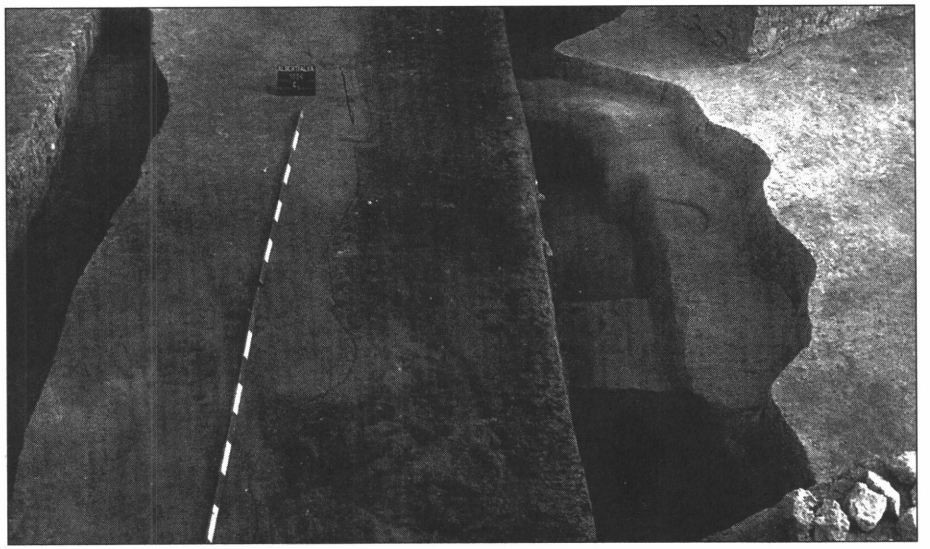
Tehát a telep Flavius kori beépítettségéből 1994-ben feltártunk 11 házat, melyek 3 típust képviselnek. A gazdasági épületekből 7 lett feltárva, ezek 4 típust mutatnak. Mindezeken kívül 5 verem és 2 kút is jelentkezett az ásatási területen. Az ipari jellegű emlékek közül valószínűleg egy officina fullonum, tűzhelyek, kemencék különböző típusai, valamint egy vízelvezető árokrendszer egy szakasza került elő. A korábbi periódusra köves, sóderes szintmaradványok utalnak (II/B felület, *3. kép,* K–K/1. és L–L/1. metszetek).

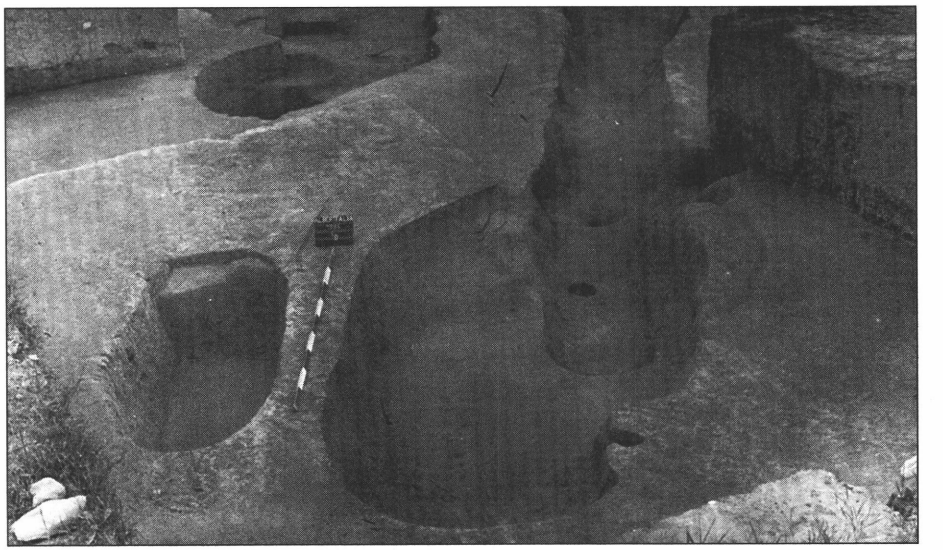
13. kép. Négyszögű gazdasági épület elszíneződése – É-ról (C/1. felület)

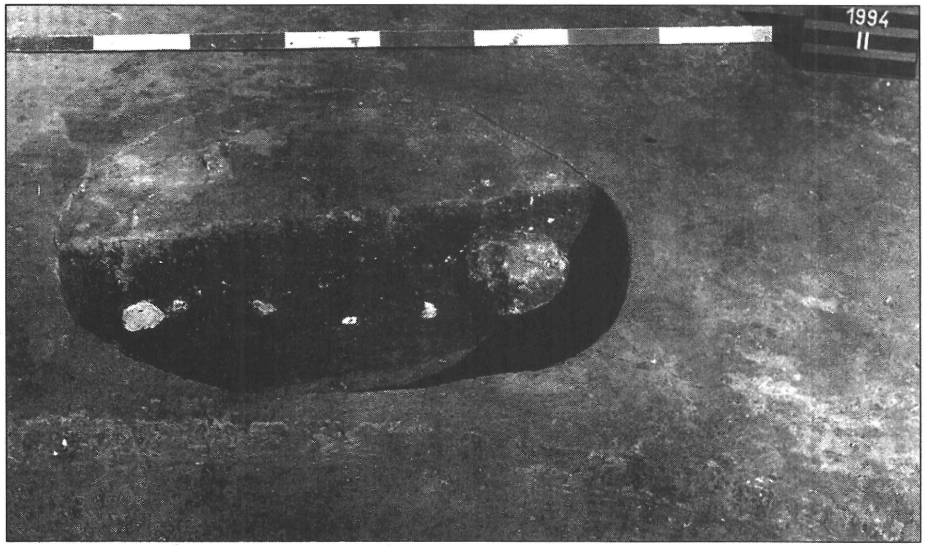
14. kép. Ovális alakú gazdasági épület foltja – gerendanyomokkal (A felület)

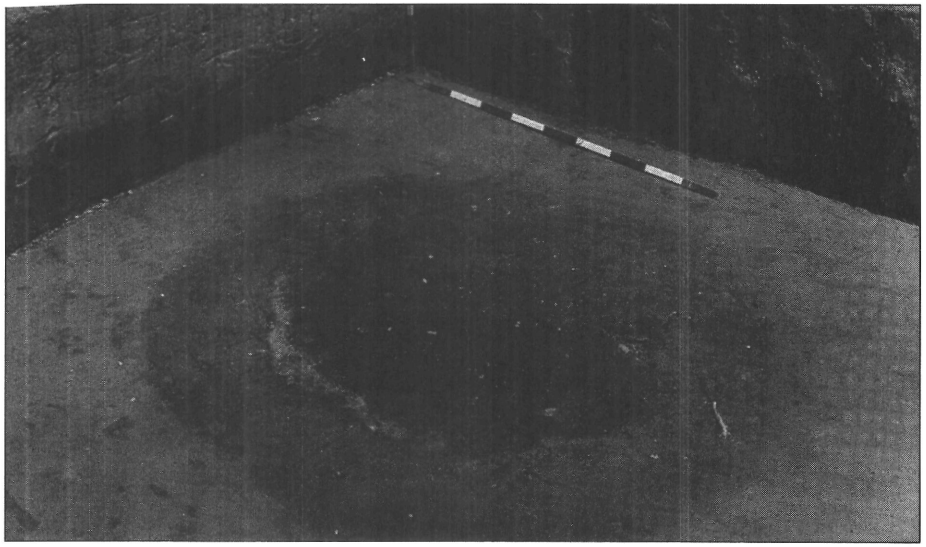
15. kép. Hosszú, keskeny tárolók bontás közben, D-ről (C/1–I/A felület)

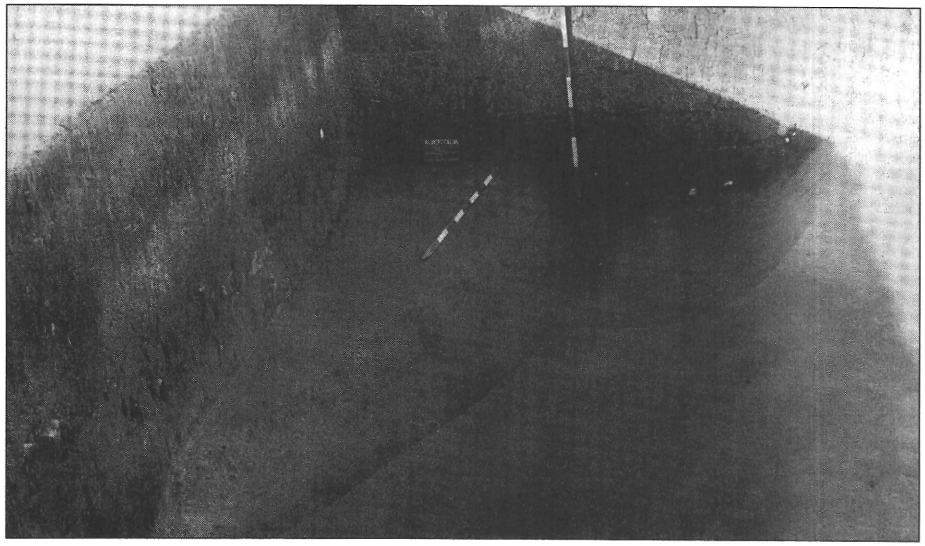
16. kép. Hosszú, keskeny tárolók kibontás után É-ról (C/1–I/A felület)

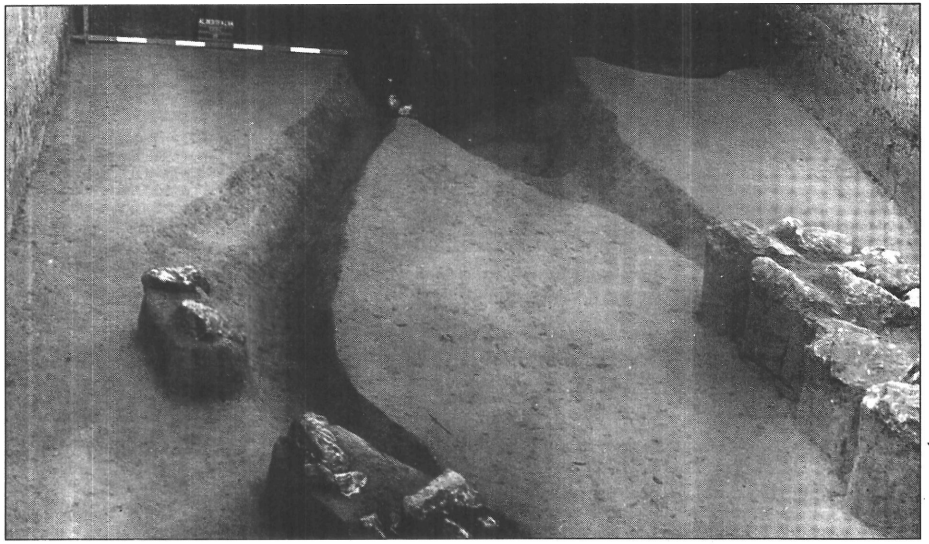
17. kép. Verem bontás közben – D-ről (XI. felület)

18. kép. Kút foltja DNy-ról (B/1. felület)

19. kép. Ipari létesítmény részlete – teknőmaradvánnyal D-ről (XXIII. felület)

20. kép. Ipari létesítmény kétágú csatornarészlete ÉK-ről (XVIII. felület)

TELEPMARADVÁNYOK

Távolsági út

A korábbi években, 1990–1991-ben feltárt, táborból kivezető ÉNy-i irányú út újabb 30 m hosszú szakasza 1994-ben megint előkerült (*24. kép*, B, C, I., II., II/A felület). Az út megmaradt köves szintje atszf. 100,10 m-en jelentkezett. A szakirodalom szerint ez az a távolsági út, mely a Brigetio felé vezető úthoz csatlakozhatott és a Traianus–Hadrianus korban épült.[4] (NAGY T., 1973, 118.)

Épületek, szintek

Az utat délről kísérő kőalapozású, vályogfalas épületsor maradványait átlagosan 40–60 m szélességben feltártuk, a működő gázvezetéket és közvetlen környékét kivéve (B, II., II/A–B, VI., VII. felület). A falak tájolása ÉNy–DK irányú. Az előkerült falmaradványok átlagosan 50 cm szélesek, földbe rakott átlagosan 40x25 cm méretű kövekből épültek. Az alapfalakból két-három kősor is megmaradt. Az épületekhez tartozó köves, sóderes szinteket több helyen dokumentáltuk (II/B, A/1., IV., V., VII. stb. felületeken, *3. kép*, A–A/1. metszet). A teljes alaprajzhoz még nincs megfelelő mennyiségű adatunk.

1994-ben lehetőségünk volt még az ún. Kitérő úttól É-ra két felület megnyitására (*1. kép*, – B jelű pont=II. munkahely). A II. munkahely I. felülete régészetileg negatív volt. A II. munkahely 2. felületében egy támpilléres épület három alapfala került elő, részben kiszedett, elbontott állapotban. A falak közepes méretű kövekből épültek, ezeket agyagos földbe rakták. Az É–D-i irányú fal 60 cm széles, a kiugró, nyugati támpillér mérete 2,20x1,80 m. *(26–27. kép)* Az épület belső helyiségéből K–Ny-i irányban 6,30 m belvilágot tártunk fel. Az északi és a déli metszet szerint az épület belső járószintje sóderes, apró köves.

Újjáépítés

Az Antoninus kori újjáépítés ÉK–DNy-i, megváltozott tájolású falmaradványai a hozzátartozó köves szintekkel együtt is több helyen megmaradt, atszf. 100,35 m-en (II/B, III/A, III., VII., VIII. felület – *25. kép*, *3. kép*, K–K/1, L–L/1 metszet). Itt említjük még meg, hogy a korabeli köves szintek kialakításához több kocka alakú mész- és homokkövet is felhasználtak, átlagos méretük: 35x35x9–10 cm (III. felület).

Tehát 1994-ben a Flavius-kort követően az auxiliaris táborból kivezető út eddig ismeretlen, 30 m-es szakasza is feltárásra került. E távolsági úttól délre, a kőalapozású, vályogfalas épületek maradványait is több ízben, részben az út mellett, részben jóval távolabb, az úttól délre is kiástuk. Ez úttól É-ra – a modern, ún. Kitérő úttól É-ra – pedig egy támpilléres épület részlete is napvilágra került. A markomann háborúk utáni újjáépítés épületeinek, szintjeinek maradványait is kibontottuk.

Válogatott leletek

Az albertfalvi 1994. évi nagyon gazdag leletanyag legnagyobb része a telepjelenségek egységes, szürke, kevert betöltéséből származik, csak néhány esetben került elő lelet a felső, későbbi kövezés felett vagy annak tisztításából.[5] A leletanyag többi részét – a telepjelenségeken kívül – a humusz alatti, szürke kevert feltöltésből gyűjtöttük össze.

A leletanyag zömét a kerámia- és az állatcsontleletek képviselik.[6] Az ásatáson 9 db érem került elő, a fémanyag is jelentős. Kisebb mennyiségben jelentkeztek az üvegtöredékek, csonteszközök, kőből készült tárgyak, freskótöredékek.

I. CSÁSZÁRKORI KERÁMIA

Előzmények

A leletanyagban jelen van a dák jellegű kerámia több töredéke is.[7] (*29. kép*, 8.) A késő LT kori kerámiából az alávágott peremű, ún. békásmegyeri típusú mély, szürke tálak töredékeit is felszedtük.[8] (*33. kép*, 3.)

1. Importkerámia

Az előkerült sigillataanyag nagyon gazdag.[9] Itt kell megemlíteni a fekete, vékony falú, kétfülű itáliai csészék töredékeit, melyek részben barbotindíszesek, részben fogas karcolásos díszűek. Ezeket a csészéket az 1. század végétől a 2. század középső évtizedéig használták.[10] (*29. kép*, 2., 3., *30. kép*, 1–4.)

2. Helyi kerámia

a) Importutánzat

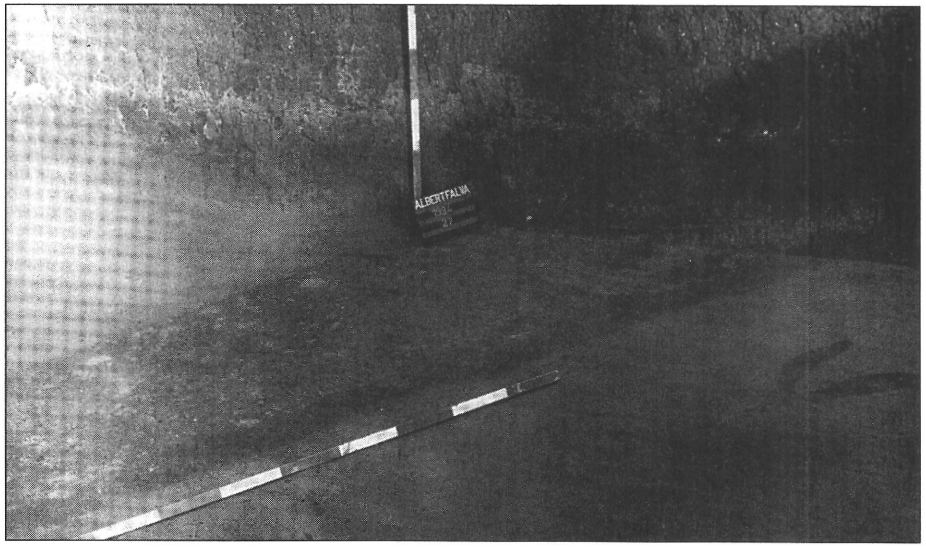
Az importkerámián belül a sigillatautánzatok dominálnak a leletanyagban. A különböző sigillataformák utánzatai (Drag. 27., 29., 32., 33., 36. típus) is feltűnnek, főleg narancssszínű bevonattal Albertfalván.[11] (*33. kép*, 2.) A sigillatákról megismert díszítőmotívumok (tojástagsor, indadíszek, egyes levélmotívumok) a helyi, domborművel díszített termékeken is megjelennek.[12] *(29. kép.* 5., *31. kép.)* A sigillatautánzatok gyártása a Hadrianus–Antoninus korban virágzott.[13]

b) Urnák, hombárok, fazekak[14] *(32. kép, 1–4., 44. kép, 3.)*

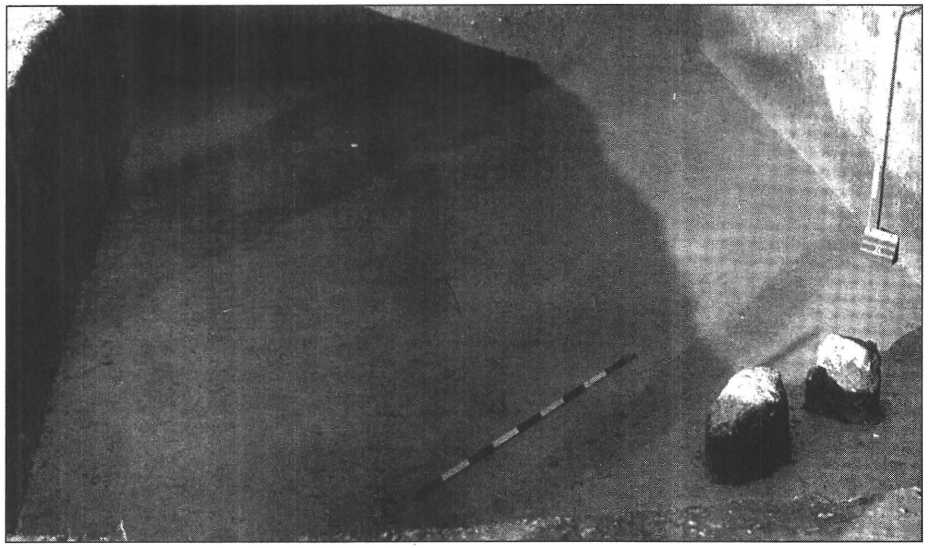
Az előkerült leletanyag nagy mennyiségben tartalmaz fésűs, hornyolásos (*32. kép*, 2., *44. kép*, 3.), valamint sötétszürke, vékonyabb falú, perem alatt többsoros hornyolásokkal ellátott urna-, perem-, aljtöredékeket is.[15] (*32. kép*, 1–2.) Találtunk hornyolásokkal díszített hombártöredékeket is.[16] (*44. kép*, 3.) A csoport leletanyaga között a pythos jellegzetes peremtöredékei is felismerhetők.[17]

c) Tálak

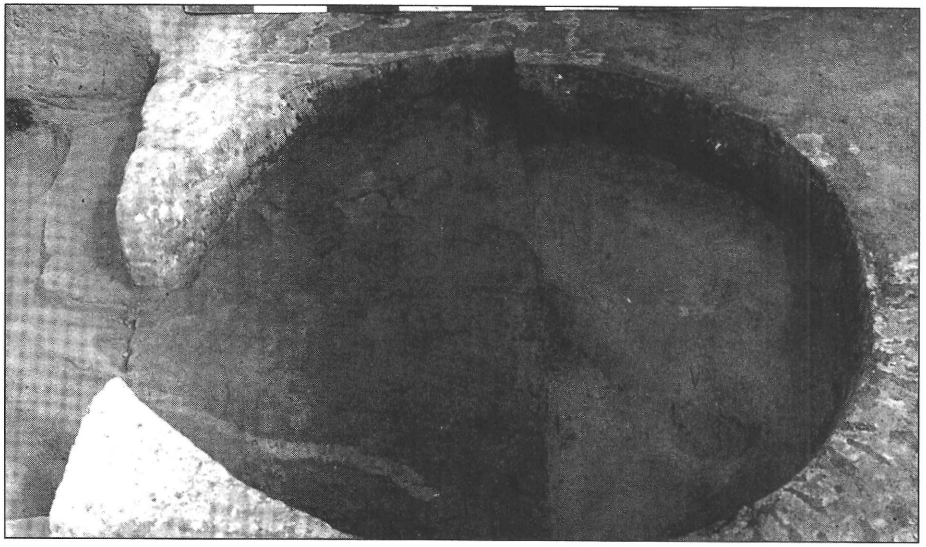
A tálak töredékei is nagy mennyiségben kerültek elő. A császárkori táltípusok sok fajtája megtalálható a leletanyagban.

21. kép. Ipari létesítmény elszíneződése Ny-ról (XXVII. felület)

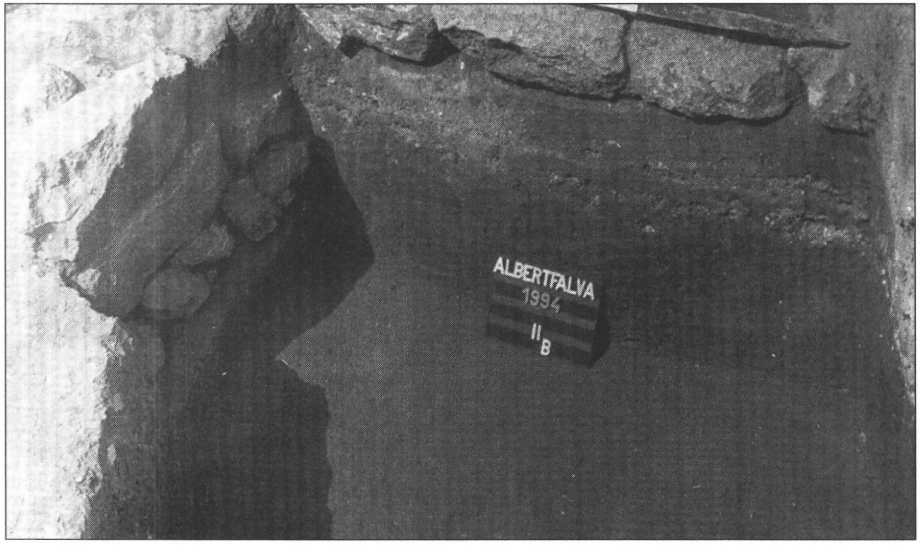
22. kép. Ipari létesítmény kétágú, cölöpnyomos szakasza D-ről (XXV. felület)

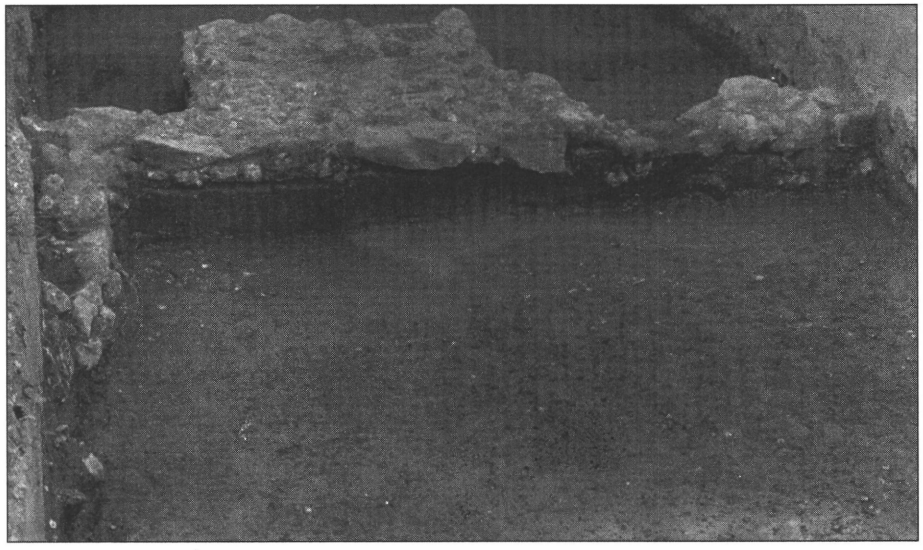
23. kép. Kemence bontás közben – D-ről (IV. felület)

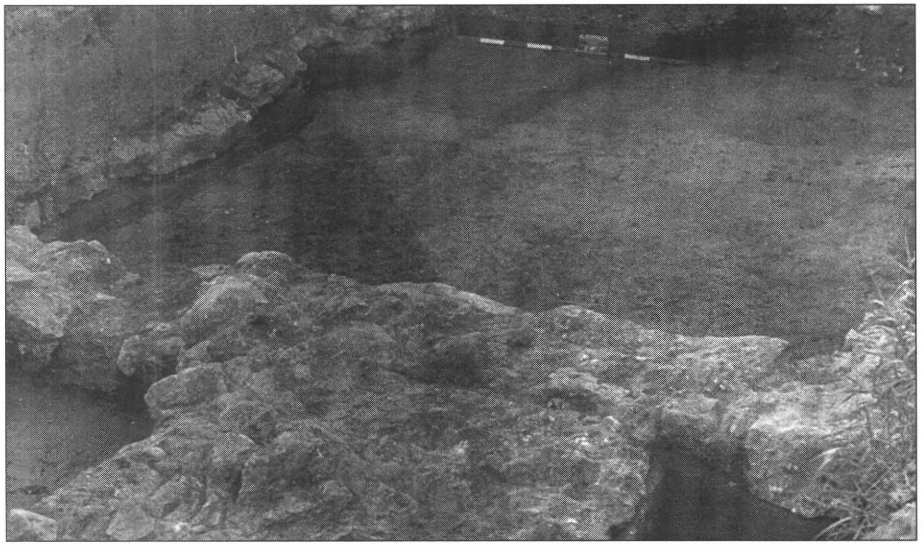
24. kép. Útrészlet épületmaradvánnyal – Ny-ról (B. felület)

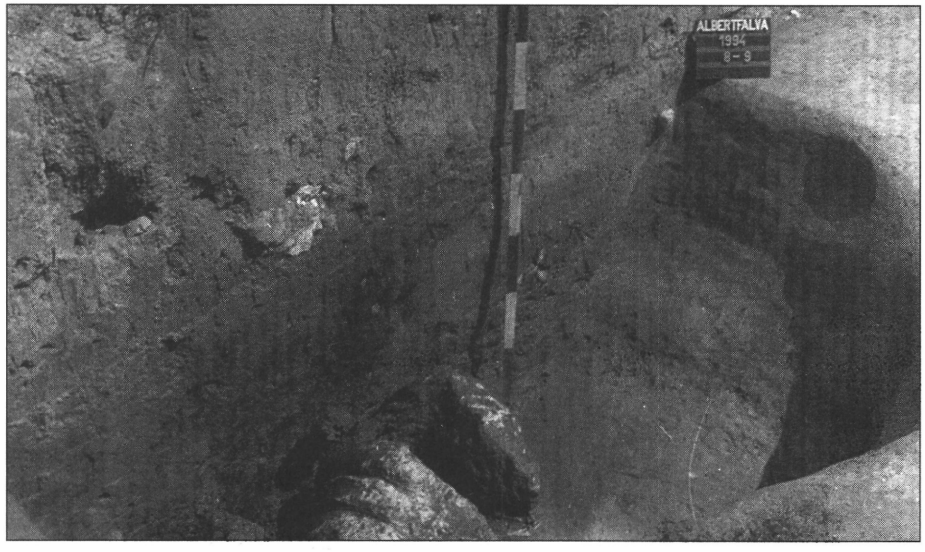
25. kép. Különböző korú falalapozások – D-ről (II/B. felület)

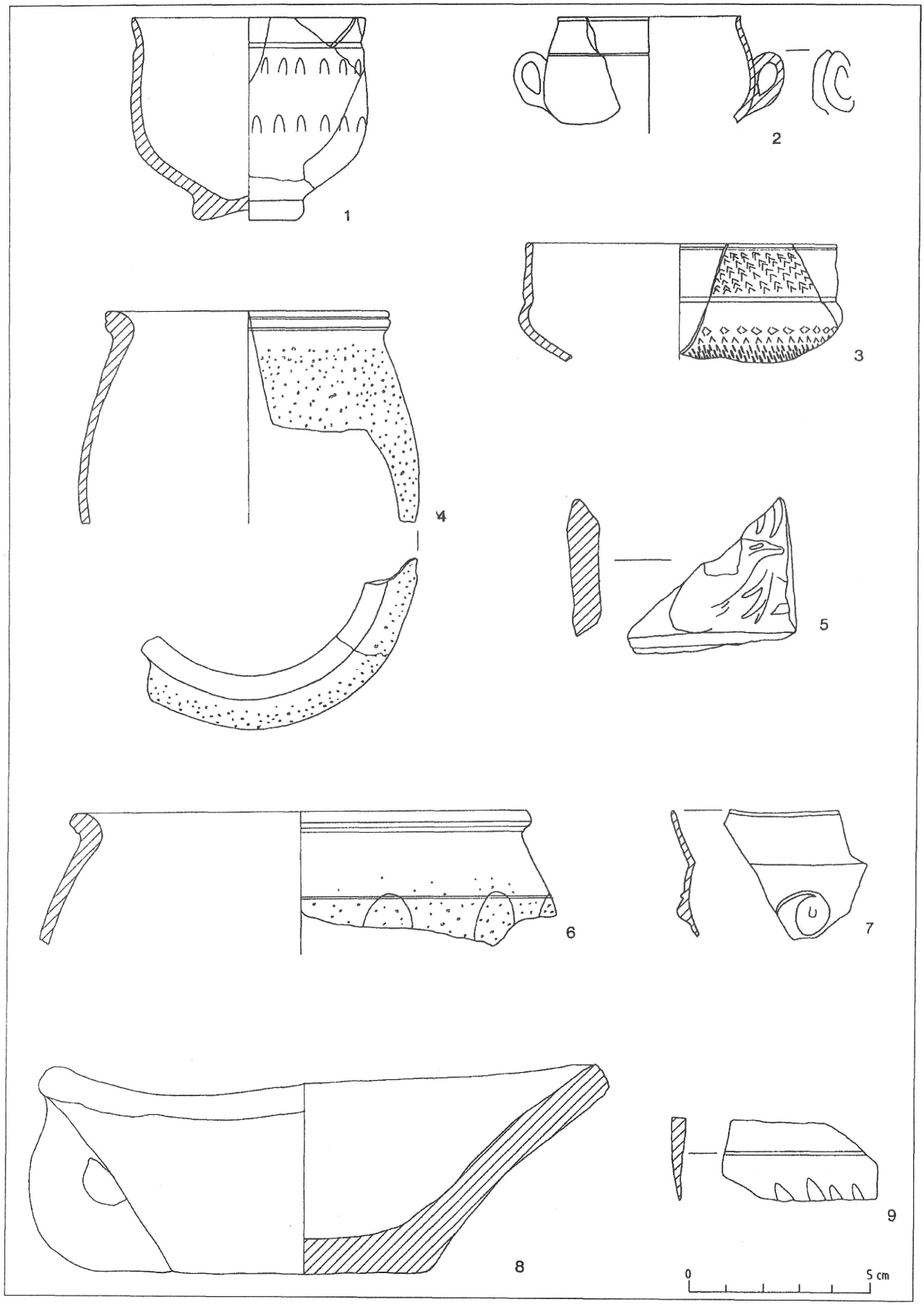
26. kép. Korábbi jelenségek foltjai a támpilléres épület belső terében – K-ről (II. munkahely)

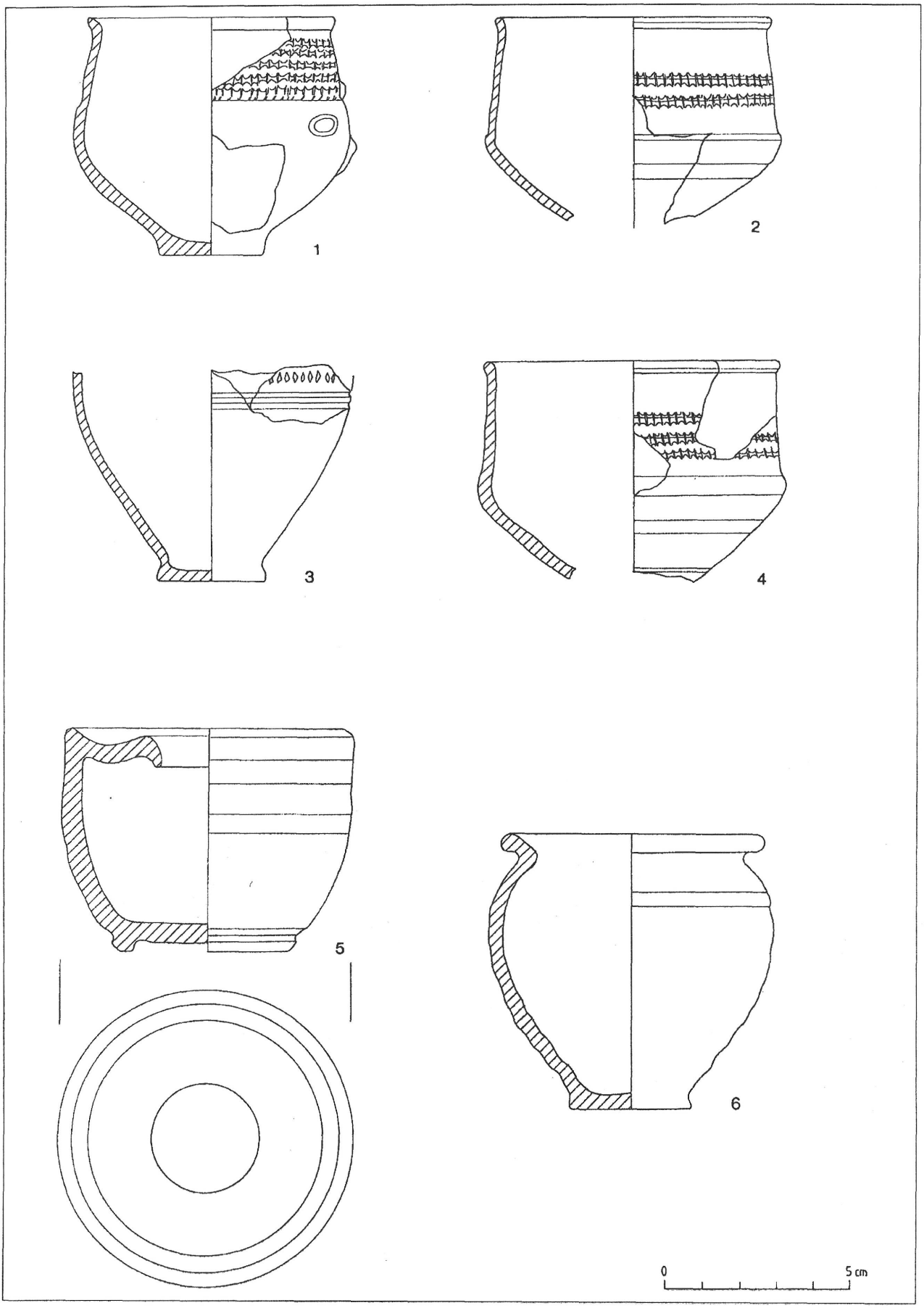
27. kép. A támpilléres épület maradványai DNy-ról (II. munkahely)

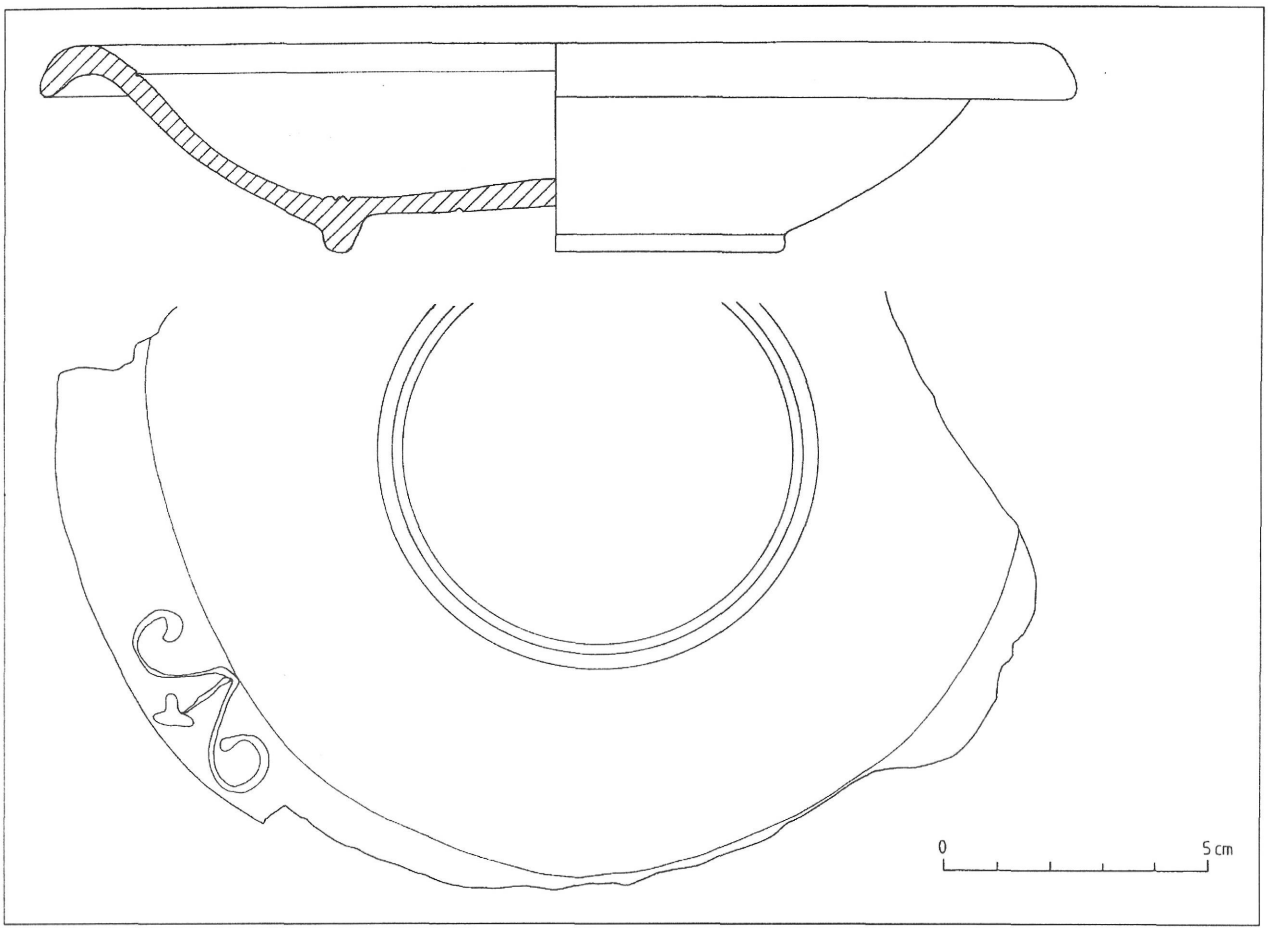
28. kép. Oszloptöredék egy korai jelenség betöltéséből – D-ről (VIII–IX. felület)

29. kép. 1–9. Csészék, poharak az albertfalvi vicusból

30. kép. 1–6. Csészék, tintatartó, bögre az 1994. évi feltárásról

31. kép. Drag. 36. formát utánzó táltöredék, applikált dísszel

A behúzott peremű, Drag. 32. formát utánzó, téglaszínű lapos tálak töredékeiből a peremen festett és a peremen és belül festett és szürke anyagú változatok említhetők meg.[18] (*33. kép*, 4.)

A tálak közül a legnagyobb számot a Drag. 37. formát utánzó bepecsételt díszű tálak képviselik. *(40. kép)* Az Albertfalván előkerült töredékek főleg narancsszínű és szürke bevonatosak, de megtalálható közöttük a fekete, drapp és a barnásszürke bevonat is. Az előkerült cserepek zömmel aljtöredékek fenékdíszekkel. Ezek között több a mesterjegyes aljtöredék *(34. kép*, 1–7., *40. kép)*, mely közül a Resatus név dupla keretben került elő.[19] (*34. kép*, 1.) Több bélyegtöredék is feltűnt DIIS ... betűkkel Albertfalván[20] (*34. kép*, 3–5.), más különböző típusú mesterjegy részletével együtt.[21] (*34. kép*, 2., 6., 7.) A megtalált bepecsételt díszű aljtöredékeken különböző levélmotívumokat és fogaskarcolást figyeltünk meg.[22] *(34. kép*, 8–10., *34. kép*, 1–5., *35. kép*, 1–5., *36. kép*, 1–5., *37. kép*, 1–2., *40. kép.)* A dupla planta pedis[23] alkalmazása pedig két piros töredéken tűnt fel mint fenékdísz a 2. században. *(35. kép*, 6–7., *40. kép)* A bepecsételt díszű tálak oldaltöredékein legtöbb a levélmotívum[24], amelyek közül több levéltípus azonosítható (*38. kép*, 1–13.), de a rozetta *(38. kép*, 5., *39. kép*, 2., *40. kép)*, a tulipán *(39. kép*, 1., *40. kép)* és egy másik virágmotívum is megjelent.[25] *(38. kép*, 6., *39. kép*, 2–3., *40. kép)* A bepecsételt díszű tálak fenti ábrázolásain kívül a sigillatadíszekből a legáltalánosabb motívum is, a tojástag és a pálcikatag a pecsételt díszek között megtalálható.[26] *(38. kép*, 9., *40. kép)*

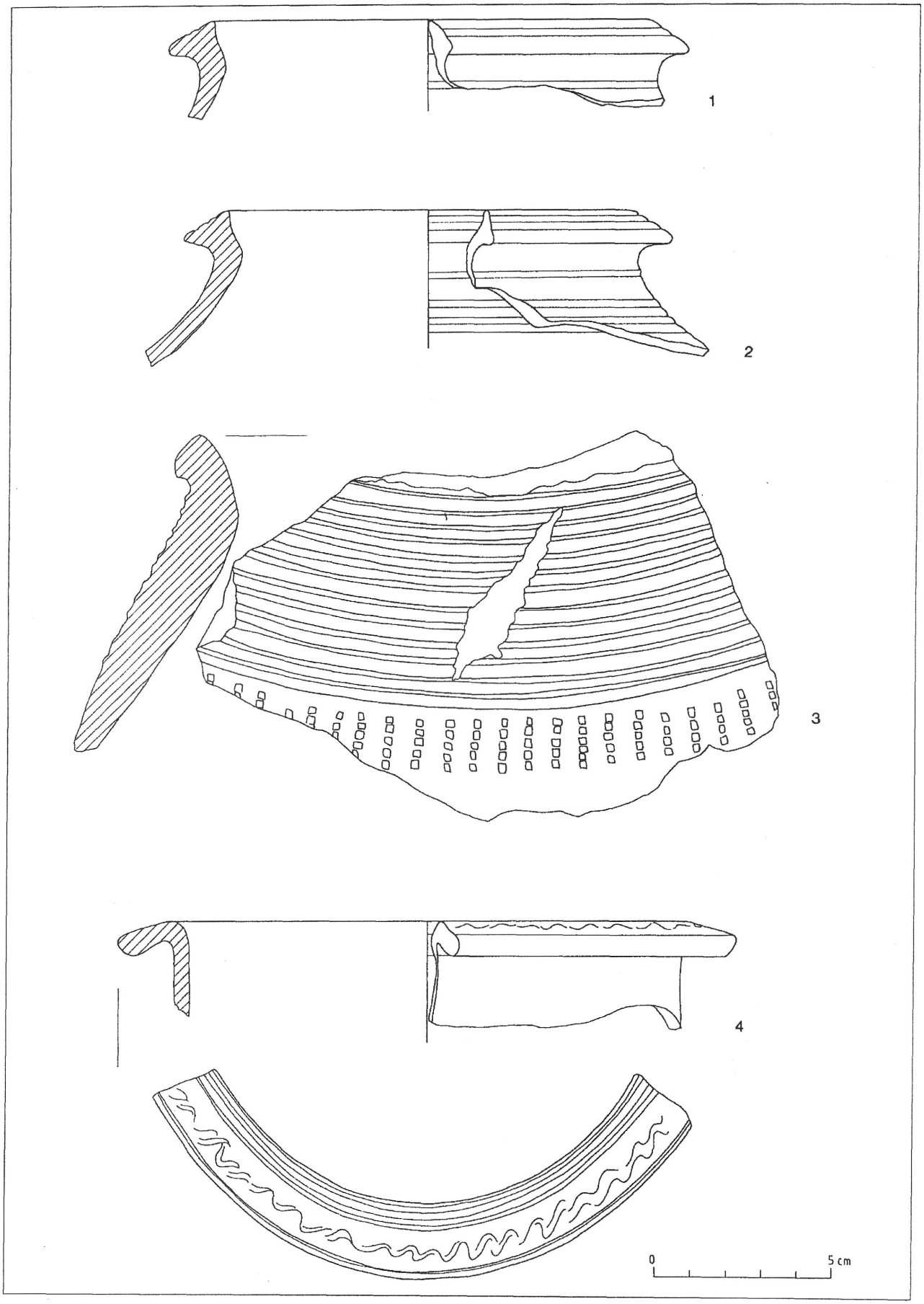
A mélyebb tálak sötétszürke, vízszintes peremű, tört profilú töredékei is nagy példányszámban kerültek napvilágra, köztük a vésett, hullámvonallal díszített peremű példány is előkerült.[27] (*33. kép*, 5.) A mélyebb tálak narancsszínű, márványutánzatú festéssel ellátott töredéke is napvilágra került[28] (*41. kép*, 1., 2.), ezt az edénytípust a 2. század közepéig használták. Festett oldaltöredékeket is találtunk.[29] (*41. kép*, 3–4.) A lábastál nagyon gyakori Albertfalván, 1994-ben is sok töredékét szedtük fel.[30] (*33. kép*, 1.)

Az ásatás során a nyersszínű dörzstálak több típusát[31] és a szegletes, fogaskarcolással és egyéb más motívummal díszített füstölőtálak töredékei is napvilágra kerültek.[32] (*42. kép*, 8.)

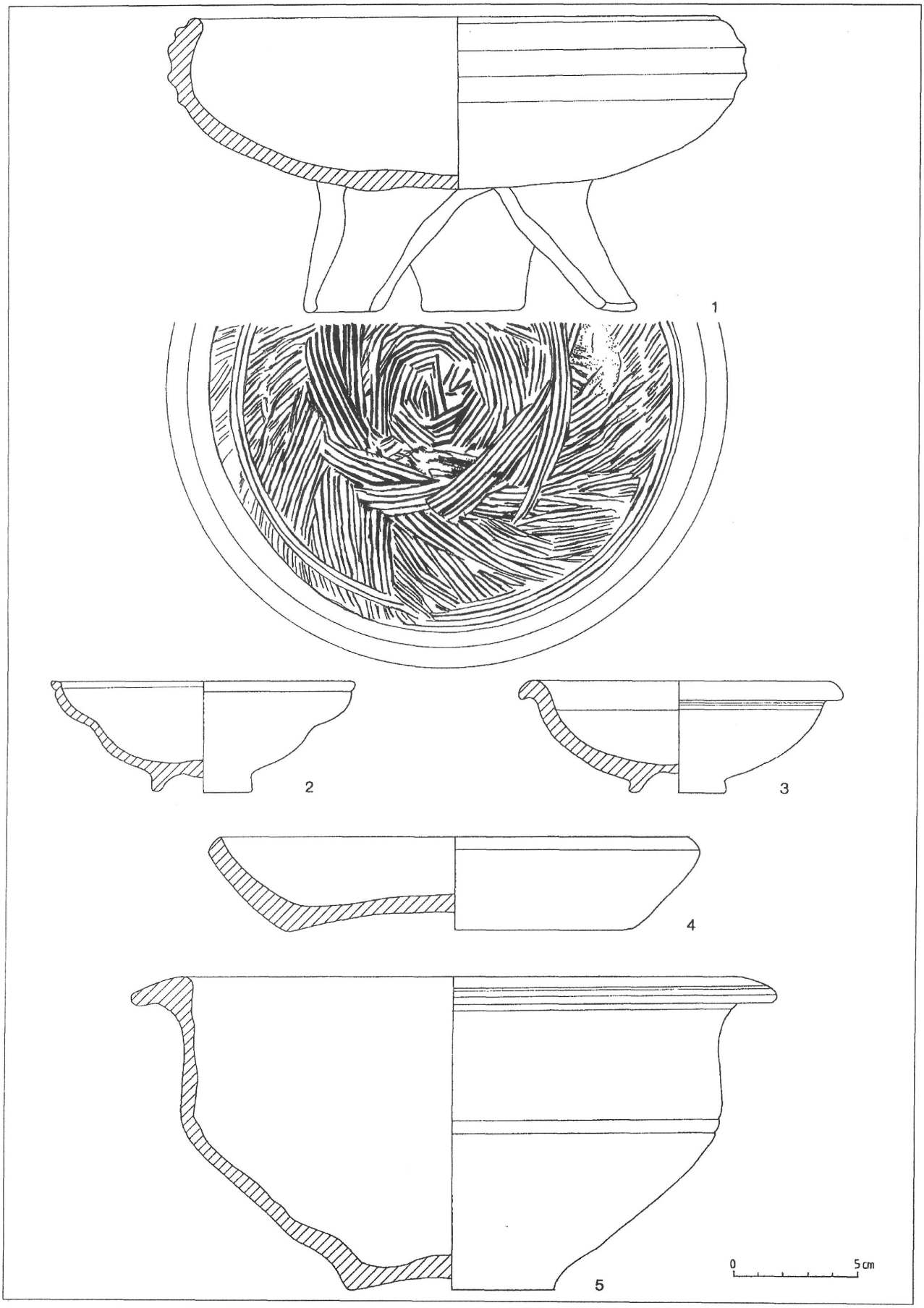
d) Csészék, bögrék, poharak, arcos edény, tintatartó

A finomáruhoz[33] tartozó szürke (*30. kép*, 6., *44. kép*, 2.) és a barnáspiros bevonatos, sűrű háromszög alakú, bevésett díszű csésze és egy téglaszínű, pirosra festett, osztott kétfülű csésze is megjelent, vállán hornyolással.[34] (*29. kép*, 2–3., *44. kép*, 2.)

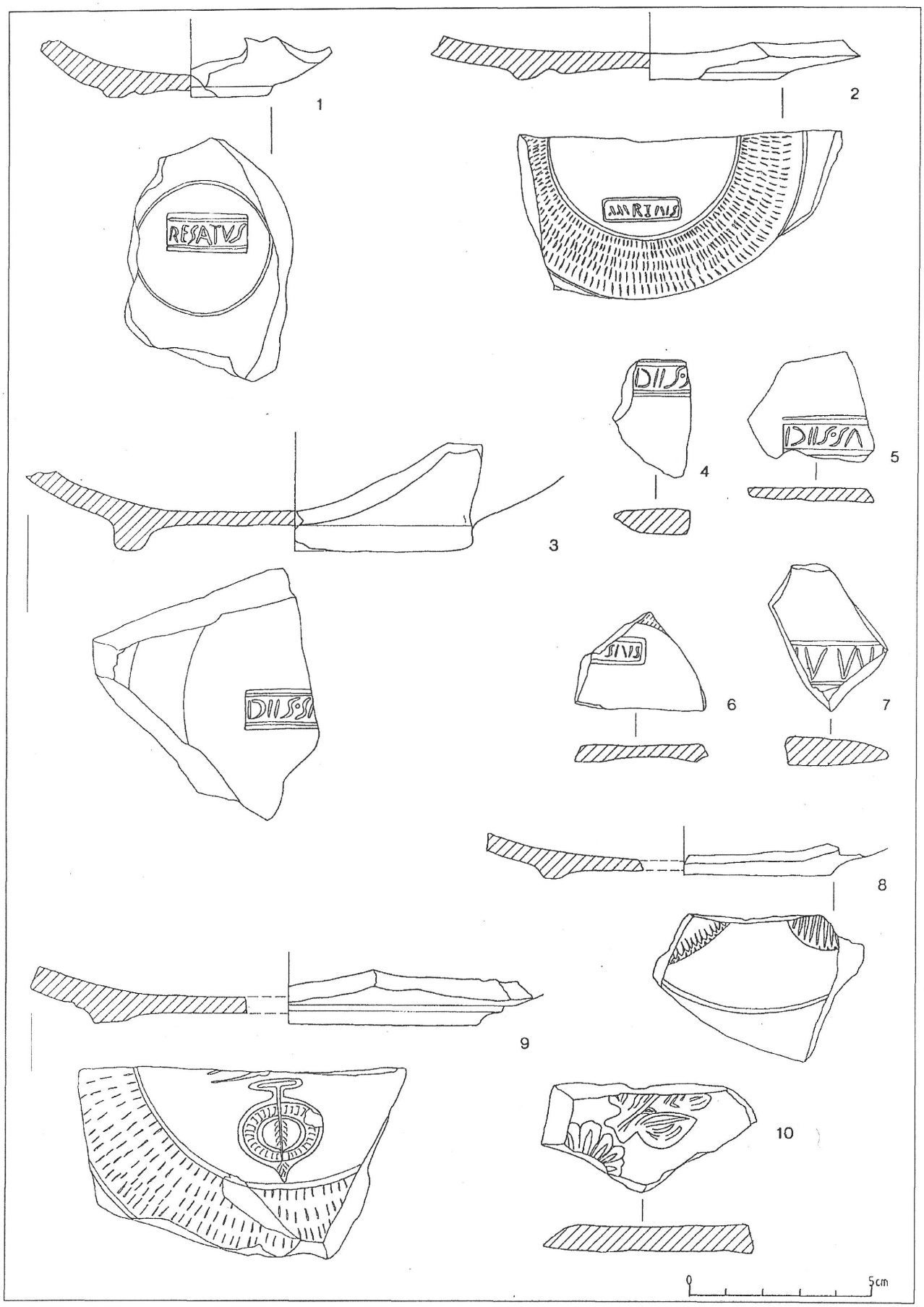
A nyersszínű homokbeszórásos, tojásdad formájú nagyobb bögrét[35] (*29. kép*, 4.) és homokbeszórással vagy e nélkül barnáspiros faltenbecher töredékeket kell még megemlíteni.[36] (*29. kép*, 6., *44. kép*, 4.) Az üvegtechnikát

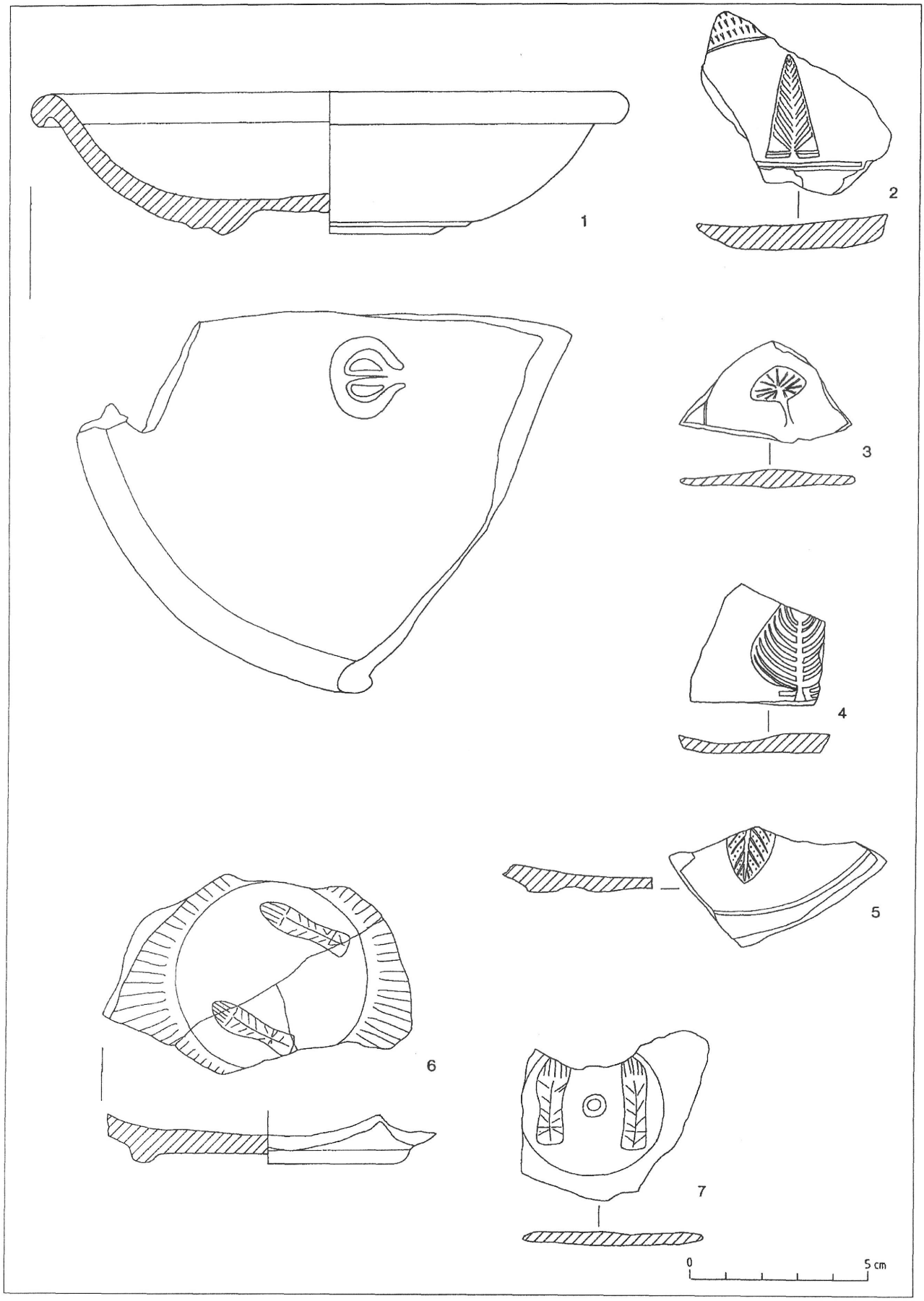
32. kép. 1–4. Fazekak, urnák, hombárok

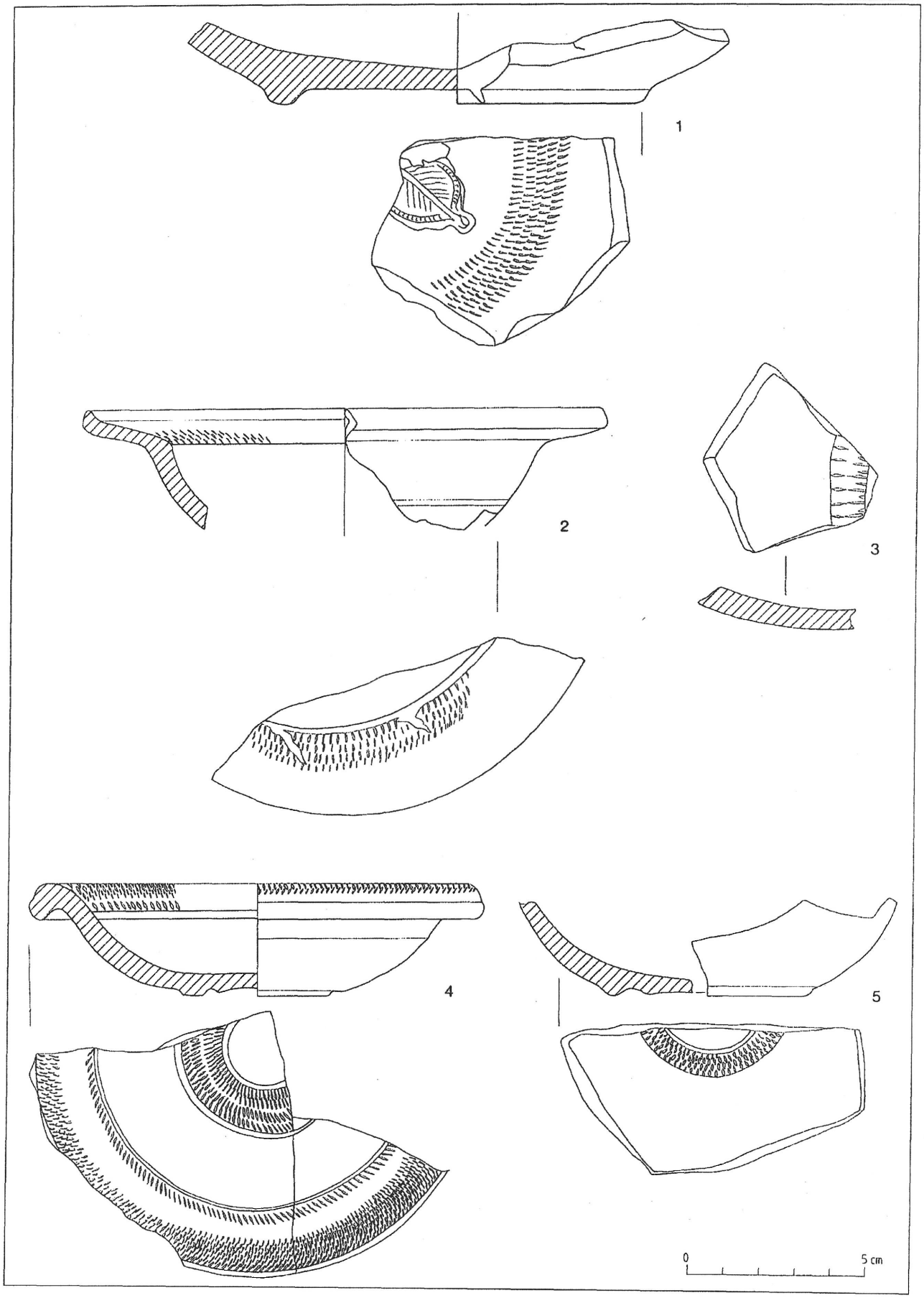
33. kép. 1–5. Lábastál, tálak különböző típusai

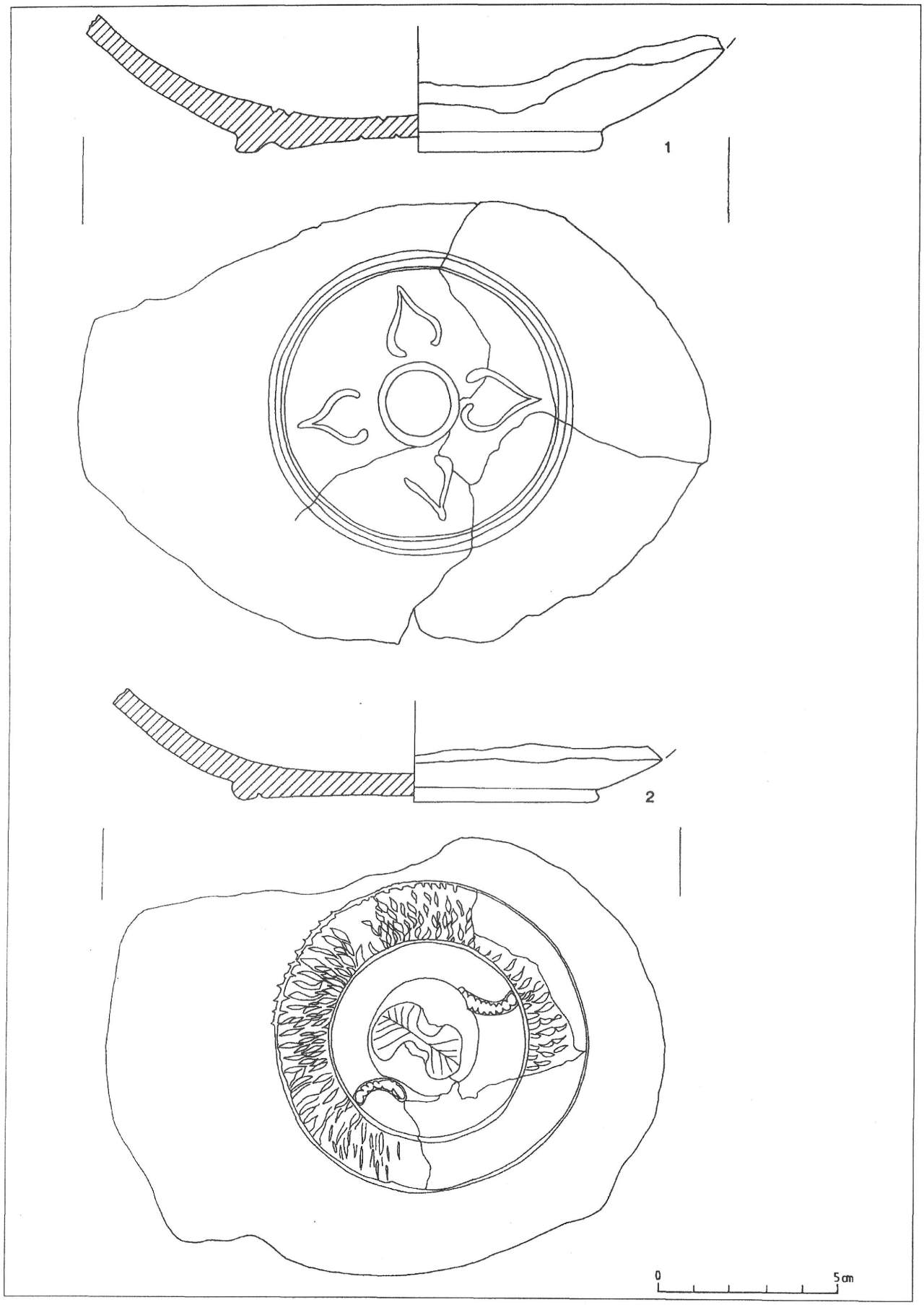
34. kép. 1–10. Pecsételt díszű tálak aljtöredékei, bélyeggel, levélmotívummal

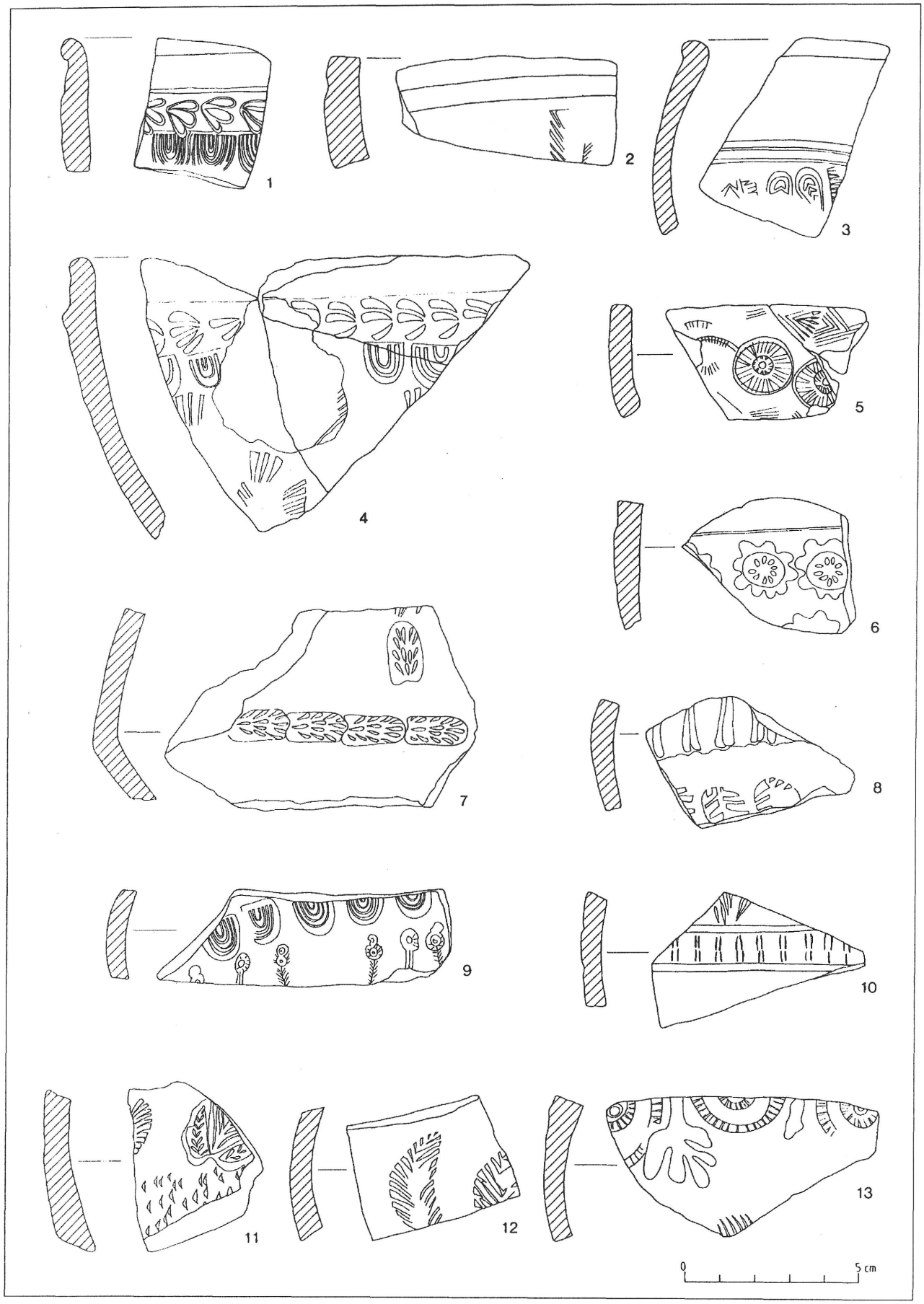
35. kép. 1–7. Pecsételt díszű tálak aljtöredékei

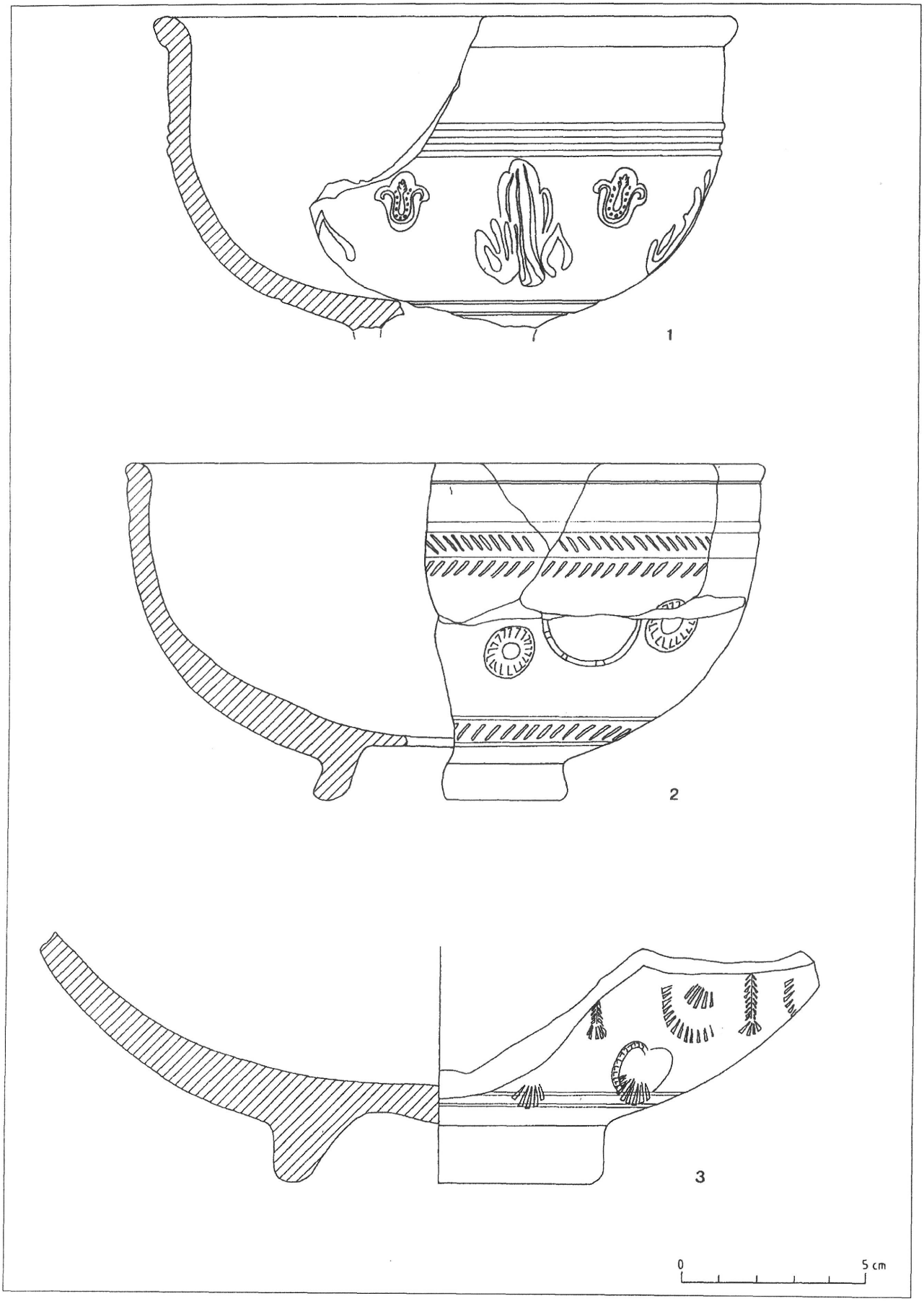
36. kép. 1–5. Pecsételt díszű tálak aljtöredékei levél és fogas karcolás díszével

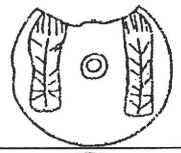
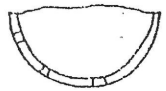
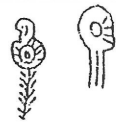
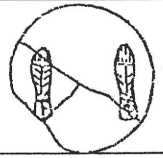
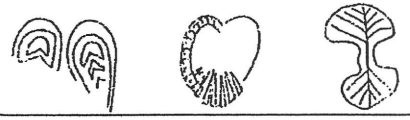
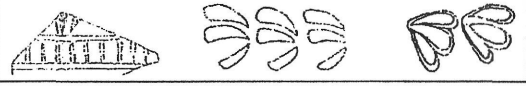
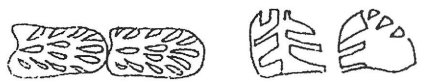
37. kép. 1–2. Pecsételt, narancssszínű tálak aljtöredékei levéldísszel

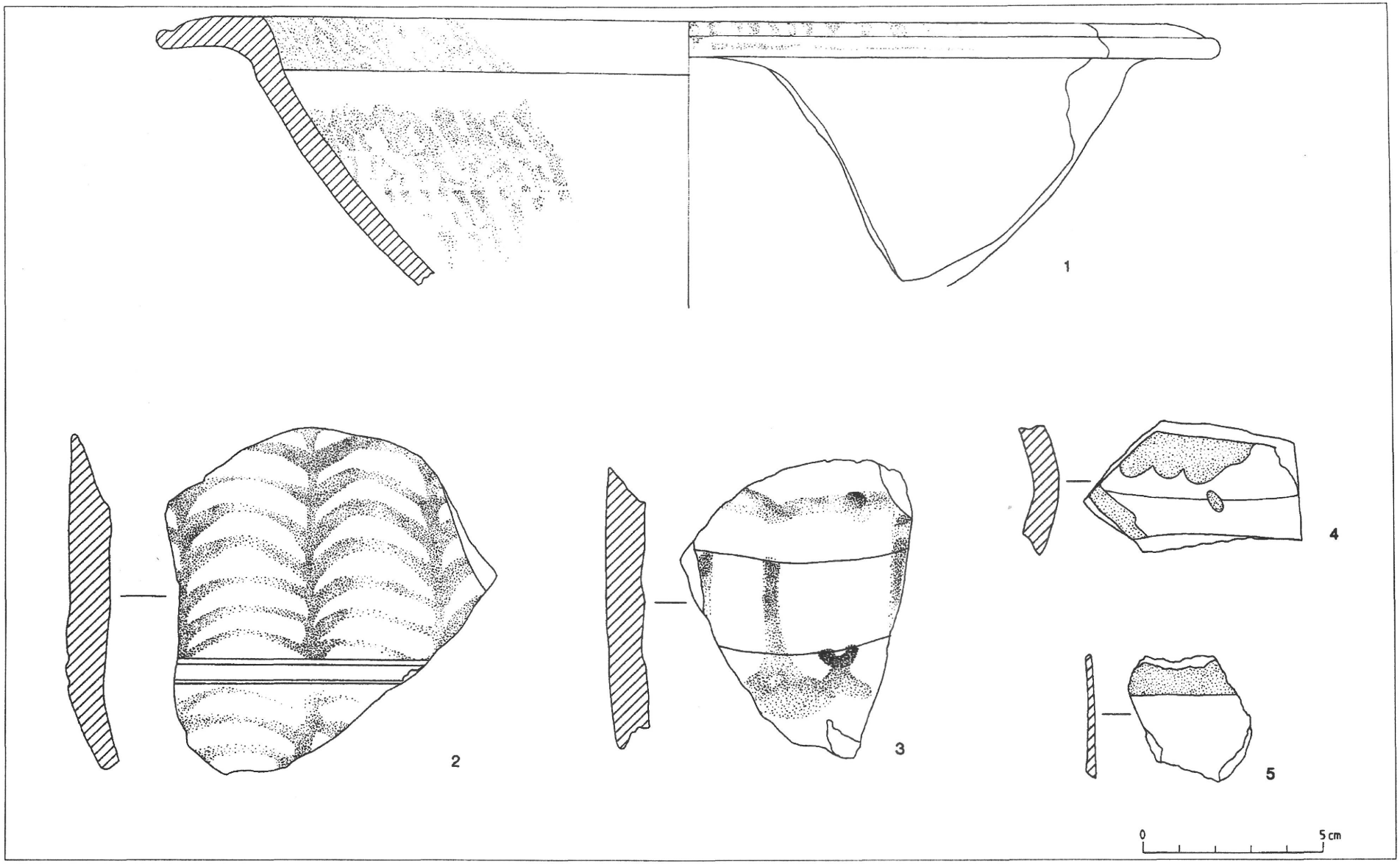
38. kép. 1–13. Pecsételt díszű tálak oldaltöredékei

39. kép. 1–3. Pecsételt díszű tálak

BÉLYEG	PLANTA PEDIS	LEVÉL	TOJÁSTAG	PÁLCIKATAG	ROZETTA	VIRÁG
						
						
						
						
						
						
						
						

40. kép. Mesterbélyegek és pecsételt motívumok Albertfalváról

41. kép. 1–5. Festett és márványutánzatú töredékek

utánzó, narancsszínű és barnás anyagú bögrék töredékei is megtalálhatók az anyagban.[37] (*29. kép*, 1., 9.)

Egy arcos edénynek orr-száj-áll része maradt meg[38] (*43. kép*, 1.), de a csaknem ép, jellegzetes formájú, barnáspiros festésű tintatartó is bővíti ezt a leletcsoportot.[39] (*30. kép*, 5.)

e) Durva kerámia

Az anyag egy részét Horváth Friderika értékeli ugyanebben a kötetben.

f) Korsók, kancsók, amphorák, szűrőedény

A nyersszínű egy- és kétfülű korsók festetlenek vagy barnáspiros, narancsszínű festéssel, márványutánzással látták el. A sávos vagy teljes festésen kívül a csurgatott festésű oldaltöredékek is előkerültek.[40] (*41. kép*, 1–4.) Itt kell megemlíteni egy kétfülű, narancsszínű korsóhoz tartozó ép fedőt is.[41] (*42. kép*, 1., *44. kép*, 1–2.) A festett, 2. századi korsóhoz tartozó kétosztatú fül is napvilágra került.[42] (*43. kép*, 7.) A nyersszínű kancsókon kívül a szürke, szemcsés anyagú kancsó töredékei is jelentkeztek.[43] A különböző típusú amforákra utaló galléros perem-oldal és fültöredékek is napvilágra kerültek, sőt egy amforadugó is.[44] Egy nyersszínű szűrőedény jellegzetes töredékét is kibontottuk.[45]

g) Mázas kerámia

Ezt a csoportot egyetlen zöld mázas oldaltöredék képviseli eddig. A töredék belső oldala téglaszínű.[46]

h) Fedők

A fedők több változatban, különböző bevonatokkal és festéssel kerültek elő.[47] (*42. kép*, 2.)

i) Mécsesek

Az 1994. évi feltárásról főleg a FORTIS típusú mécseseket ismerjük (*45. kép*, 1–2., *46. kép*, 4.) egy barnáspiros festésű volutás mécstöredéken kívül.[48] (*46. kép*, 7.) Két bélyeggel ellátott, egylángú FORTIS típusú, barnáspirosra festett mécs került elő, alján NE.. és .GILIS F bélyegtöredékkel.[49] (*46. kép*, 1–3.) Ugyancsak egy FORTIS típusú mécsdiscuson egy nevető maszk látható.[50] (*46. kép*, 2.) A további töredékek téglaszínű, FORTIS típusú mécstöredékek[51] (*46. kép*, 5.), valamint egy függesztő bütyökkel ellátott töredék is megemlíthető.[52] (*46. kép*, 5.) Egy mécs hold alakú, nyersszínű díszítőtagozata is napvilágra került.[53] (*46. kép*, 6.)

j) Terrakották

A terrakottaszobrászat albertfalvi emlékei közül egy gazdagon redőzött mellképet[54] (*43. kép*, 2.) és két töredéket kell megemlíteni geometrikus díszítéssel, melyek – valószínűleg – egy terrakottából készült vagy egy talapzat maradványai.[55] (*43. kép*, 3., 4.) Egy terrakotta kagylóforma töredéke is előkerült.[56] (*43. kép*, 6.)

k) Kerámiatárgyak

Ezek között kell megemlíteni egy kerámiakorongot és egy valószínűleg egy kanálhoz tartozó öblös, kanálformájú töredéket[57]. (*43. kép*, 8.) Az ásatás során több ízben kerültek elő lefelé vékonyodó kis lábakkal ellátott „asztalka" jellegzetes töredékei.[58] (*43. kép*, 5.) A tárgy felső, lapos részét kör alakú nyílással látták el, valószínűleg egy játékamforát vagy egy mélyebb votivtárgyat helyeztek rá.

Tehát az 1994. évi albertfalvi ásatás kerámiaanyagában kimutatható a dák és a La Tene kori kerámia jelenléte. A császárkori importanyag nagy részét itt is a sigillaták alkotják (l. Gabler Dénes tanulmányát, ugyanebben a kötetben), de a vékony falú, itáliai csészék is megjelennek. A császárkori helyi kerámia csaknem minden típusa főleg nyers- és téglaszínű változatban és különböző színű bevonattal, valamint festett példányként jelen van. A karcolt díszű oldaltöredékek is megjelentek. (*42. kép*, 3–7.) Ezek csaknem teljes számban a nyersszínű áruhoz tartoznak, de egy barnásszürke anyagú is feltűnik.[59] Az előkerült karcolatok sormintának, betűpróbálkozásnak[60], jeleknek[61], valamint nevek részleteiként értelmezhetők.[62] (*42. kép*, 1., 4., 5., 7.) A karcolt betűk típusai az 1–2. századi variánsokat idézik.[63] A leletegyüttesből nem hiányzik a szürke anyagú áru, sőt még a zöld mázas kerámia jelenléte sem. A mécseseken és a terrakottákon kívül még egyéb kerámiatárgyak is előkerültek Albertfalván (áldozati „asztalka", kanál stb.).

II. ÜVEGEK

Az albertfalvi 1994.évi ásatásból származó üveganyag kb. 200 tétel.[64] A leletanyag fele a telepjelenségek egységes betöltéséből származik, a többi töredék a telepjelenségeken kívüli szürke, kevert betöltésből került elő.

Az albertfalvi üvegek formái közül legtöbbször az 1–2. századi zöldes színű illatszerespalack és a zöldes színű félgömb alakú palack és egy szegletes testű egyfülű palack koncentrikus aljai ismerhetők fel.[65] (*47. kép*, 1., *48. kép*, 1.) E kort képviseli még egy sárgásfehér, tört profilú pohár töredéke is és egy Drag. 30. formát utánzó pohár sárgászöld aljtöredéke is.[66] (*47. kép*, 6., 7.) A későbbi, 3. századi típusok közül egy talpas pohár oldaltöredéke (*47. kép*, 5., 8.) jelent meg egy csészetöredékkel együtt[67], ez utóbbi az A felületből, a kövezés tetejéről származik. Ide tartozik még egy szőlőfürtös, zöldes színű üvegkehely oldaltöredéke is.[68] (*48. kép*, 7.) Egy applikált díszű, fehér, mély tál töredékei is előkerültek.[69] (*48. kép*, 3–4., 8.) Az üveganyag még egy fehér, félgömb alakú táltöredéket is adott, bevésett, ritkított ovális dísszel.[70] (*48. kép*, 5.) Egy zöld, hengeres testű üvegkorsó füle képviseli az ez évi leletanyag legkésőbbi üvegleletét.[71] (*48. kép*, 2.)

Ide tartozik még egy üveggyűrű[72] (*48. kép*, 9.), két téglalap alakú, kerek és hatszögű belvilágú zöld üveggyöngy.[73] (*48. kép*, 10–11.) Az előkerült gerezdelt pasztagyöngyök töredékei főleg a kékeszöld árnyalatot képviselik.[74] Ezenkívül még a zöld, kék, világoskék gerezdelt pasztagyöngy[75] is megjelent. (*49. kép*, 6–13.) Még meg kell említeni egy üveghasábot is[76] (*48. kép*, 6.), és végül egy kis molnárkék üvegpasztát.[77]

Tehát az 1994. évi albertfalvi ásatáson a jelentősebb üvegleletekből az 1–2. századi anyagot a palackok, a pohár töredékei képviselik. A 3. századi üvegipar már változatosabb képet mutat, termékei közül a csésze-pohár típuson kívül kehely, tálak és egy üvegkorsó töredékei jelentek meg, a kis üvegpasztából készült tárgyakon kívül.

III. ÉRMEK

Az 1994. évi feltárás során 9 db érem került elő[78]. A legkorábbi két pénz Augustus kori, mely közül az egyik a XII. felületen előkerült ház betöltéséből, a másik a XXV. felületben feltárt iparilétesítmény-szakasz betöltéséből származik.[79] Az előkerült érmek felét a Flavius-dinasztia idejében verték, közülük Nero és Domitianus asát kell megemlíteni, melyek a XXIV. felületen feltárt iparilétesítmény-szakasz betöltéséből kerültek elő.[80] Az ásatáson Traianus dupondiusát a XIV. felületben, a ház betöltéséből szedtük fel, de Hadrianus asa is előkerült a III/A felület déli részén, a szürke kevert betöltésből.[81] Ez utóbbi érem képviseli most a legkésőbbi pénzt.

Tehát a telepjelenségek betöltéséből Augustus asai, valamint Nero, Domitianus és Traianus érmei származnak. Az előkerült éremanyag alapján is – az 1994-ben kiásott korai telepjelenségek nagy része a Flaviusok korára keltezhetők.

IV. FÉMLELETEK
(feldolgozás alatt)

V. CSONTLELETEK

Az előkerült csontleletek főleg tűk[82], melyek különböző típusokhoz tartoznak. Ezek között említhetők a hajtűk is. (*49. kép*, 14–15., 17–19.) Még meg kell jegyezni, hogy egy spatula[83] (*49. kép*, 16.) és egy nagyjából kerek övcsat is előkerült.[84] (*49. kép*, 4.) Ide sorolható még egy csont játékkorong (*49. kép*, 5.) és egy medvefogból készült amulett vasnyommal.[85] (*49. kép*, 1.) Még egy agancsból faragott csontnyél vagy csontsíp (*49. kép*, 3.) és egy keresztbevágott szarvtöredék is napvilágot látott.[86] (*49. kép*, 2.)

VI. KŐLELETEK

A kőből készült leletek közül fenőköveket és azok töredékeit mutatjuk be.[87] (*50. kép*, 2–4.) Egy márványszobor gazdagon redőzött ruházatához tartozott egy töredék.[88] (*50. kép*, 1.) Végül itt említjük meg, hogy egy palás kőből készült tárgyat is találtunk[89], amely – esetleg – egy kislány jobb, 32–33 méretű kaptafája, amely után készült a megfelelő cipője. (*50. kép*, 5.) Itt jegyezzük meg, hogy egy asztragalos mintával díszített puha homokkőből készült oszlop töredéke is napvilágra került. *(28. kép)*

VII. FRESKÓ

A leletanyagban még a freskótöredékek is megjelentek. (*41. kép*, 5.) Ezek bordó mezőn fehér, vékony csíkos és egy fehérre festett töredék.[90]

EREDMÉNYEK ÖSSZEFOGLALÁSA

1994-ben Budapest–Albertfalván, a 6. számú autópálya Hunyadi János út–Szerémi út közötti szakaszának tervezett helyén, a vicus közel 2000 négyzetméteres felülete került napvilágra, a tábortól nyugatra, K–Ny-i irányban 160–250 m között.

I. periódus

A Flavius kori település lakóházai közül hat téglalap alakú, lekerekített sarkú, átlag 2,50x4,30 m méretű házat tártunk fel. További három cölöpkonstrukciós házat is kibontottunk, átlagos méretük: 5,10x4 m. Az ovális alaprajzú lakóhely egy ízben jelent meg, mérete: 4x4,60 m. A gazdasági épületek közül két téglalap alakú, cölöpkonstrukciós típus is előkerült, átlagos méretük: 4,5x2,40 m. Vermek, kutak is napvilágra kerültek különböző méretekben. Ide tartoznak még a hosszú, keskeny élelmiszer-tárolók is, amelyeket csak 7,50–8 m hosszan tártunk fel – a működő gázvezeték miatt. A hosszú, keskeny tárolók átlagos szélessége: 2,50 m. A telepet kísérő ipari jellegű maradványok közül kisebb méretű tűzhelyek, kemencék maradványait is megtaláltuk. Egy ipari létesítmény (officina fullonum?) 50 m hosszú szakaszát is kiástuk egy vízelvezető árokrendszer részletével együtt.

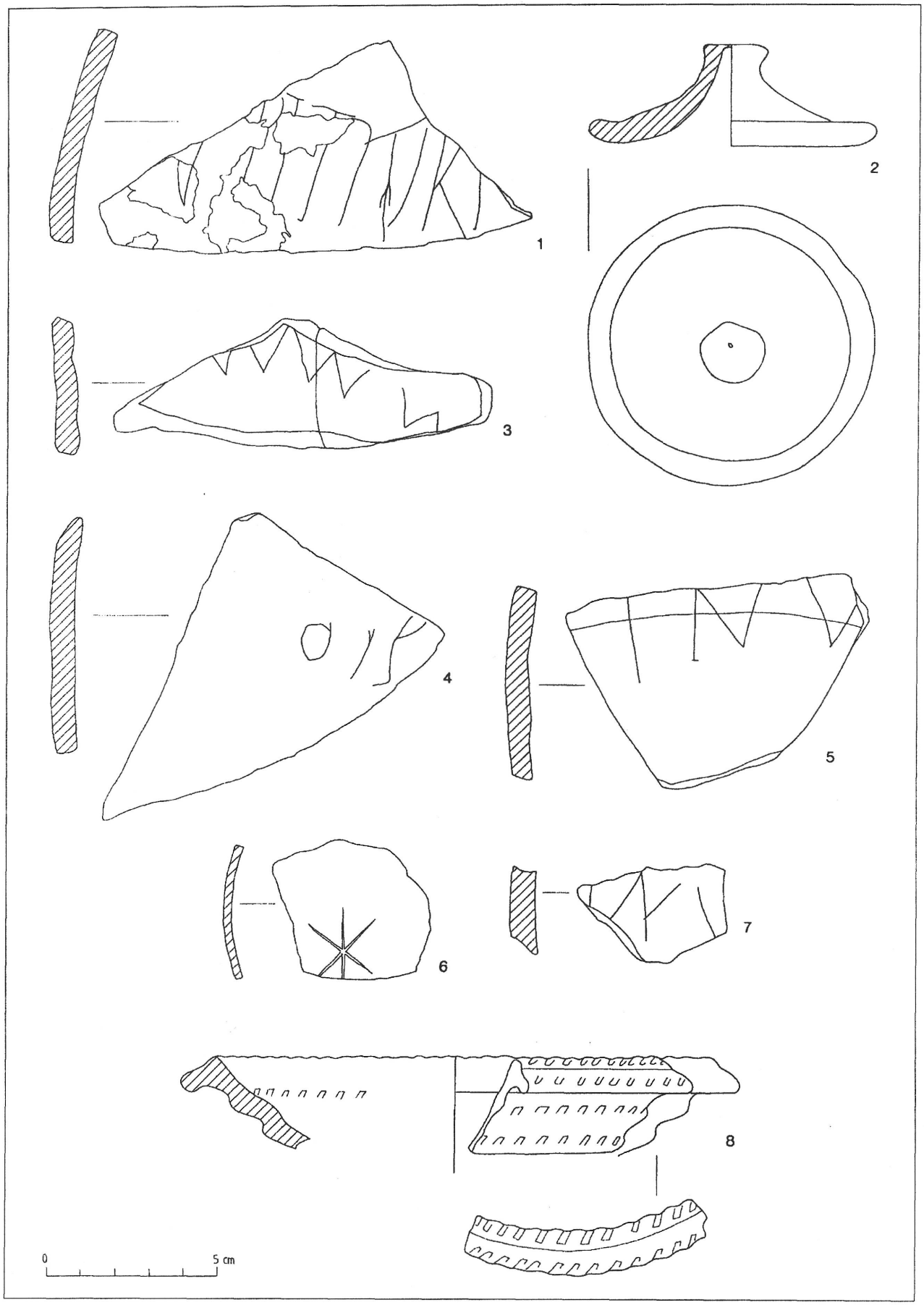
II. periódus

A pusztulást követően, a 2. század első évtizedeiben épült a táborból ÉNy-ra vezető távolsági út, melyből 1994-ben 30 m hosszú útszakaszt dokumentáltunk. Előkerültek az úttól délre húzódó, kőalapozású, vályogfalas épületek maradványai is a köves járószintekkel együtt. Az úttól északra egy támpilléres épület részlete is napvilágra került.

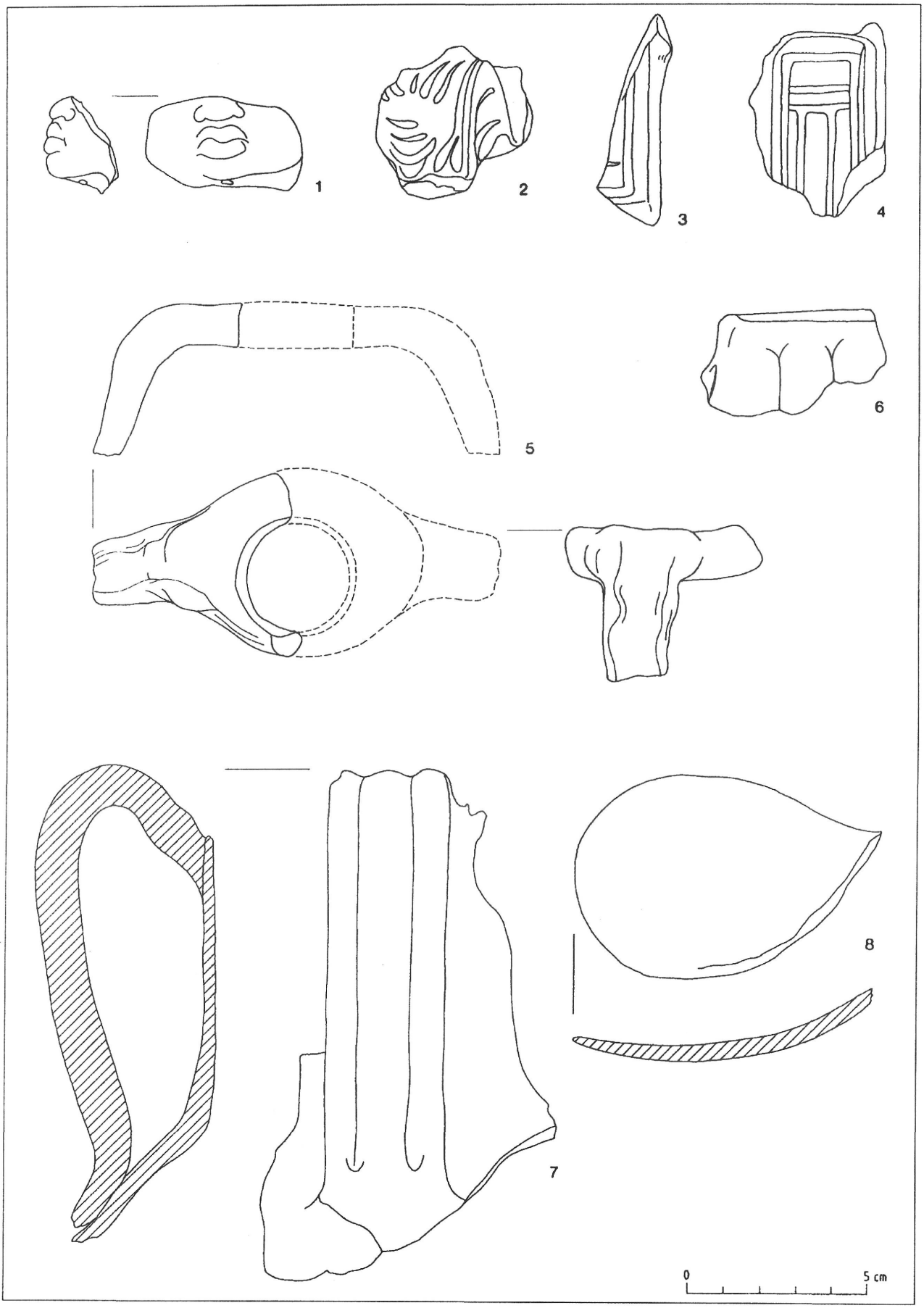
III. periódus

Az Antoninus kori újjáépítések maradványai több helyen, új tájolással megmaradtak, helyenként a hozzátartozó szintekkel együtt.

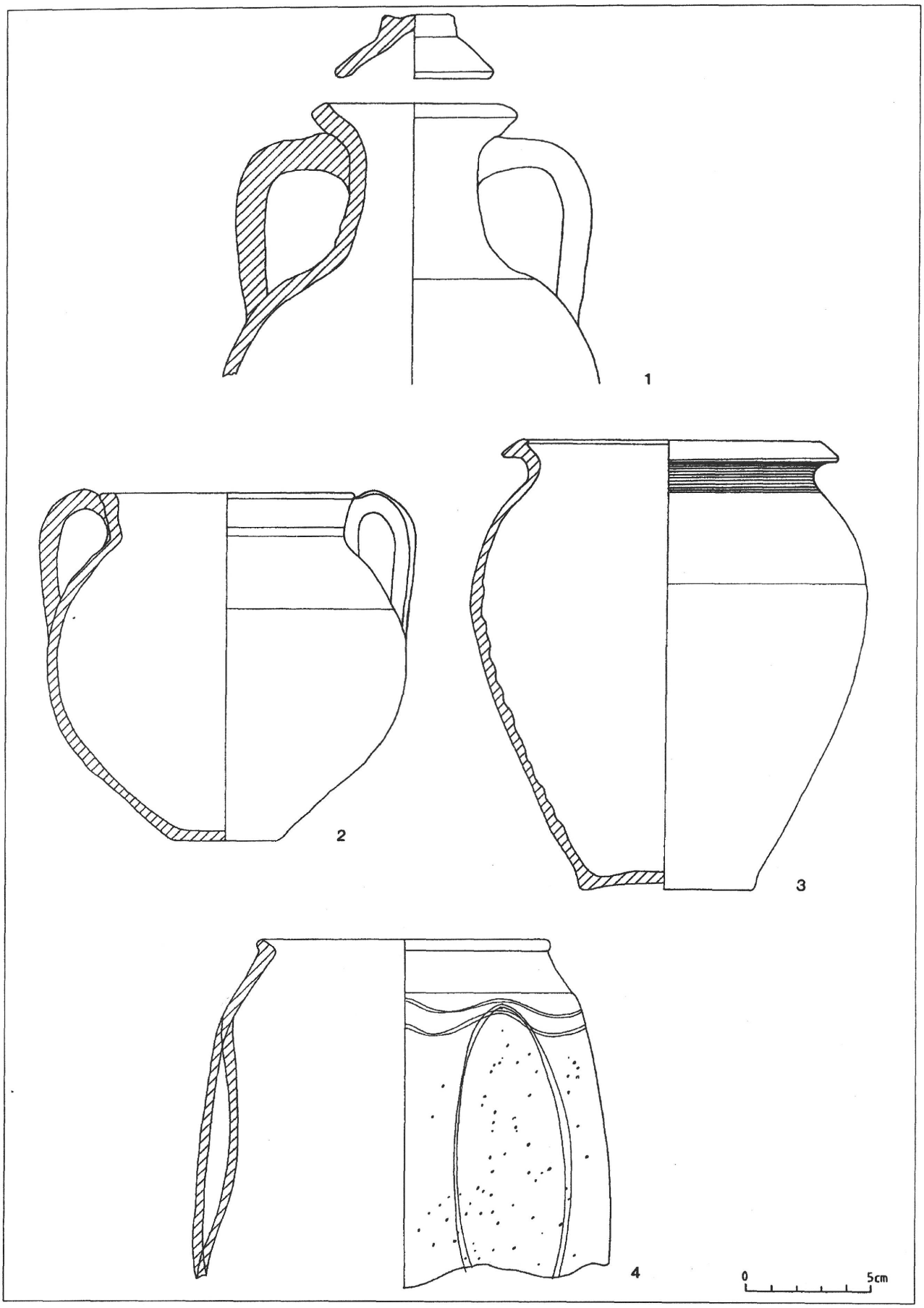
Magyarországon az auxiliaris táborokhoz tartozó vicusok feltárásairól nagyon kevés az adat.[91] Az albertfalvi vicus abban a szerencsés helyzetben van még, hogy a hatalmas, ma még beépítetlen terület szisztematikus feltárásával – a pannóniai auxiliaris táborok vicusainak sajátosságai csaknem teljes egészében még megismerhetők.

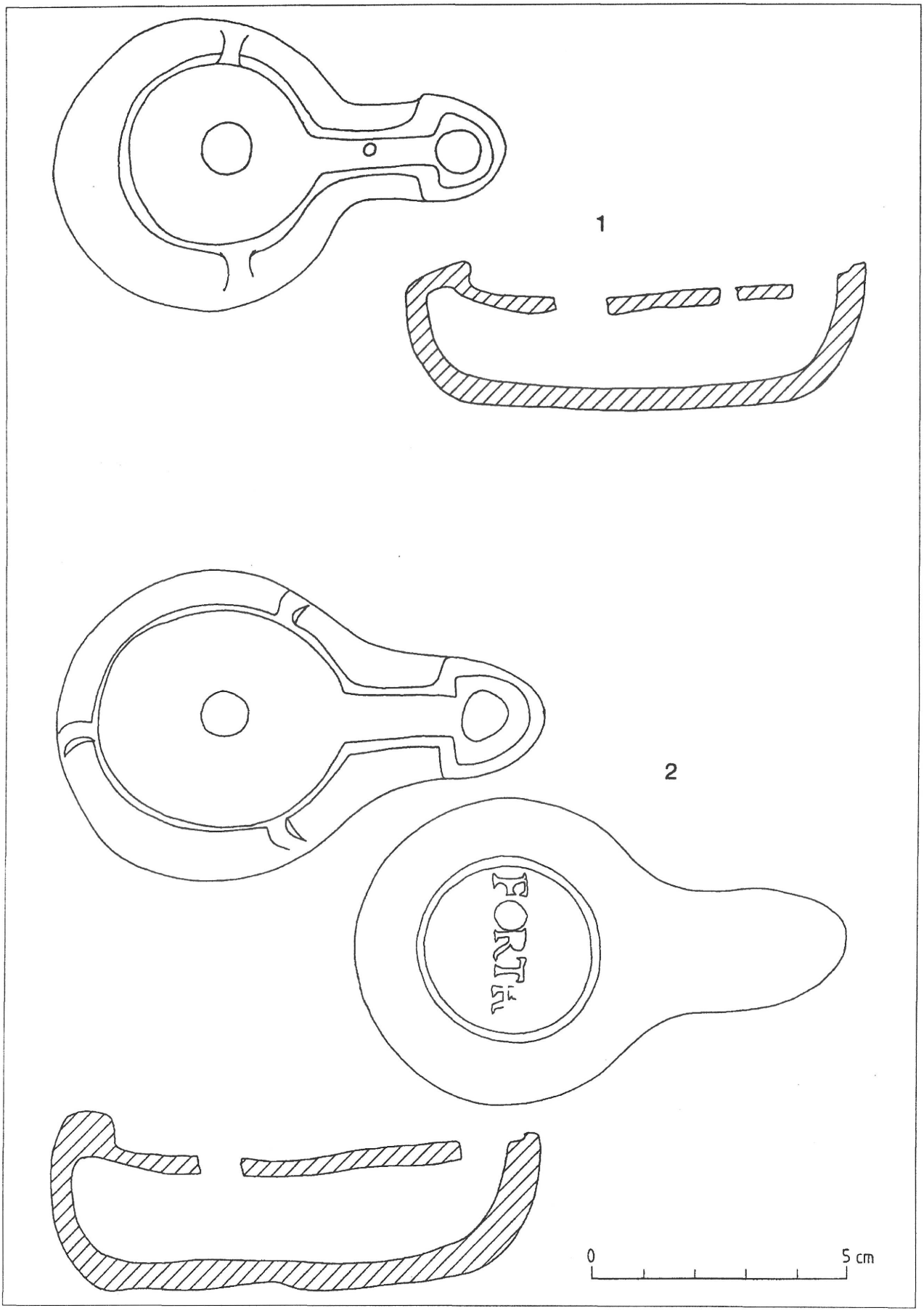
42. kép. 1–8. Karcolt oldaltöredékek, fedő, füstölőtál töredékei

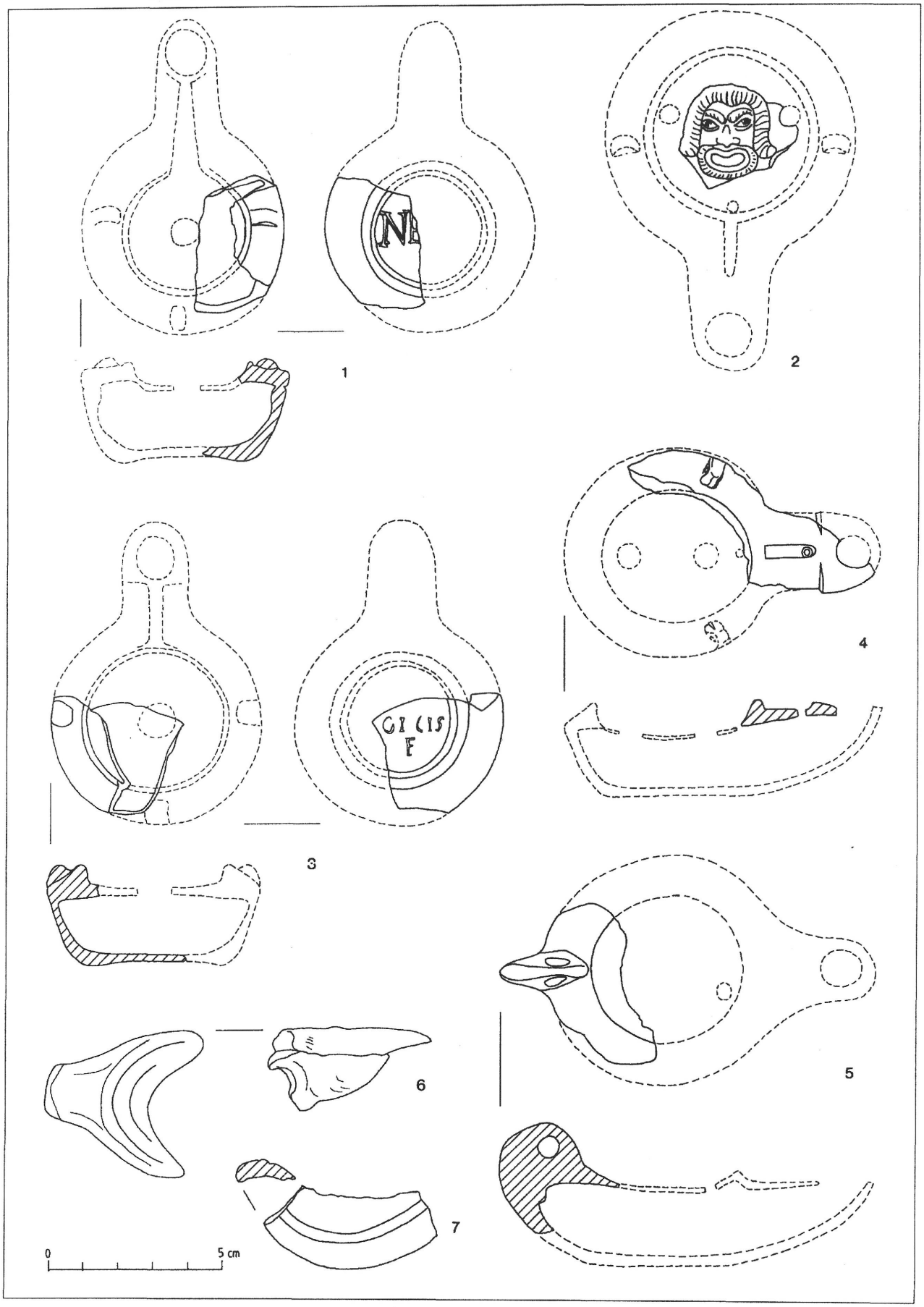
43. kép. 1–8. Fültöredék és kisebb kerámialeletek

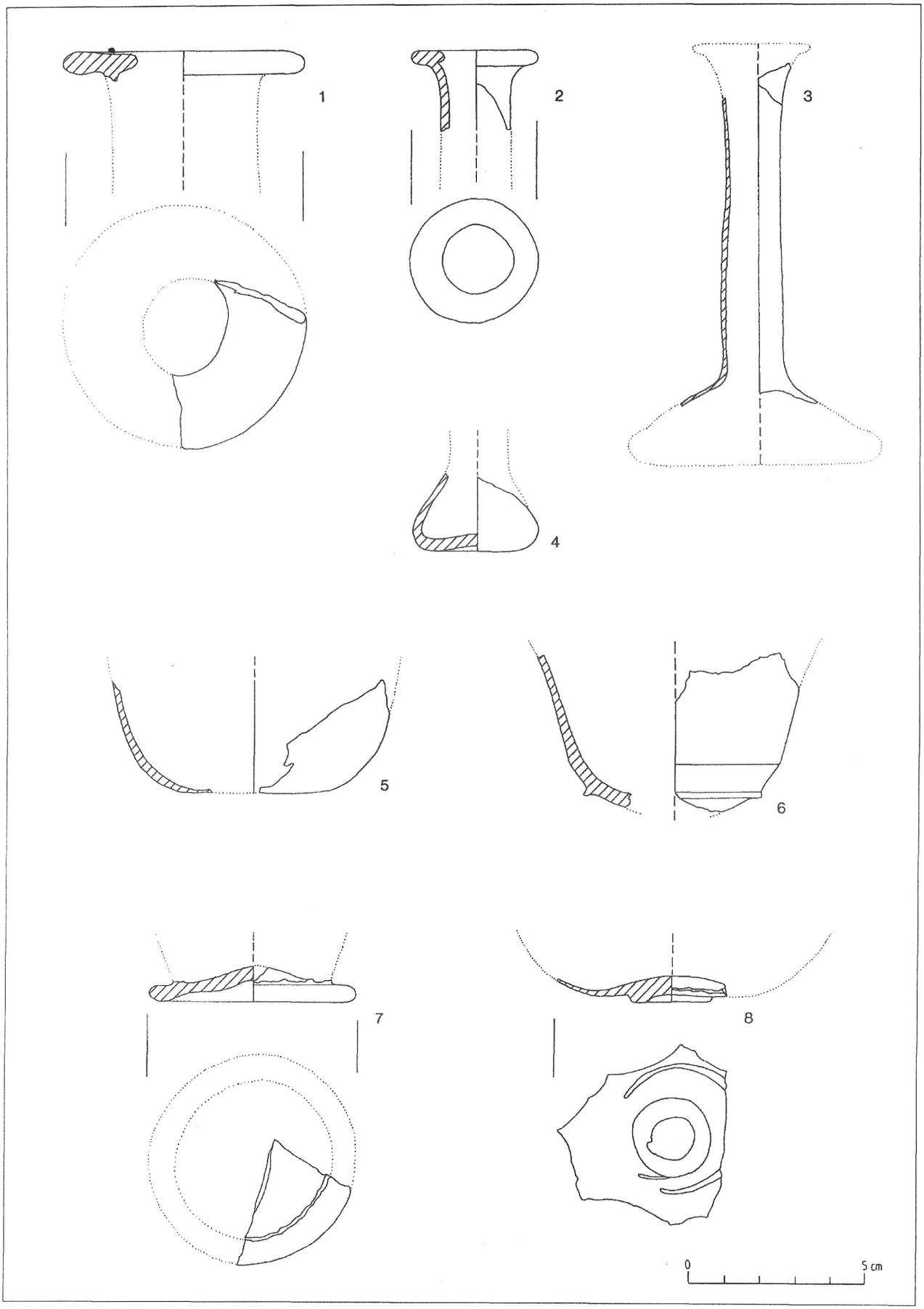
44. kép. 1–4. Bögre, kancsó, fazék

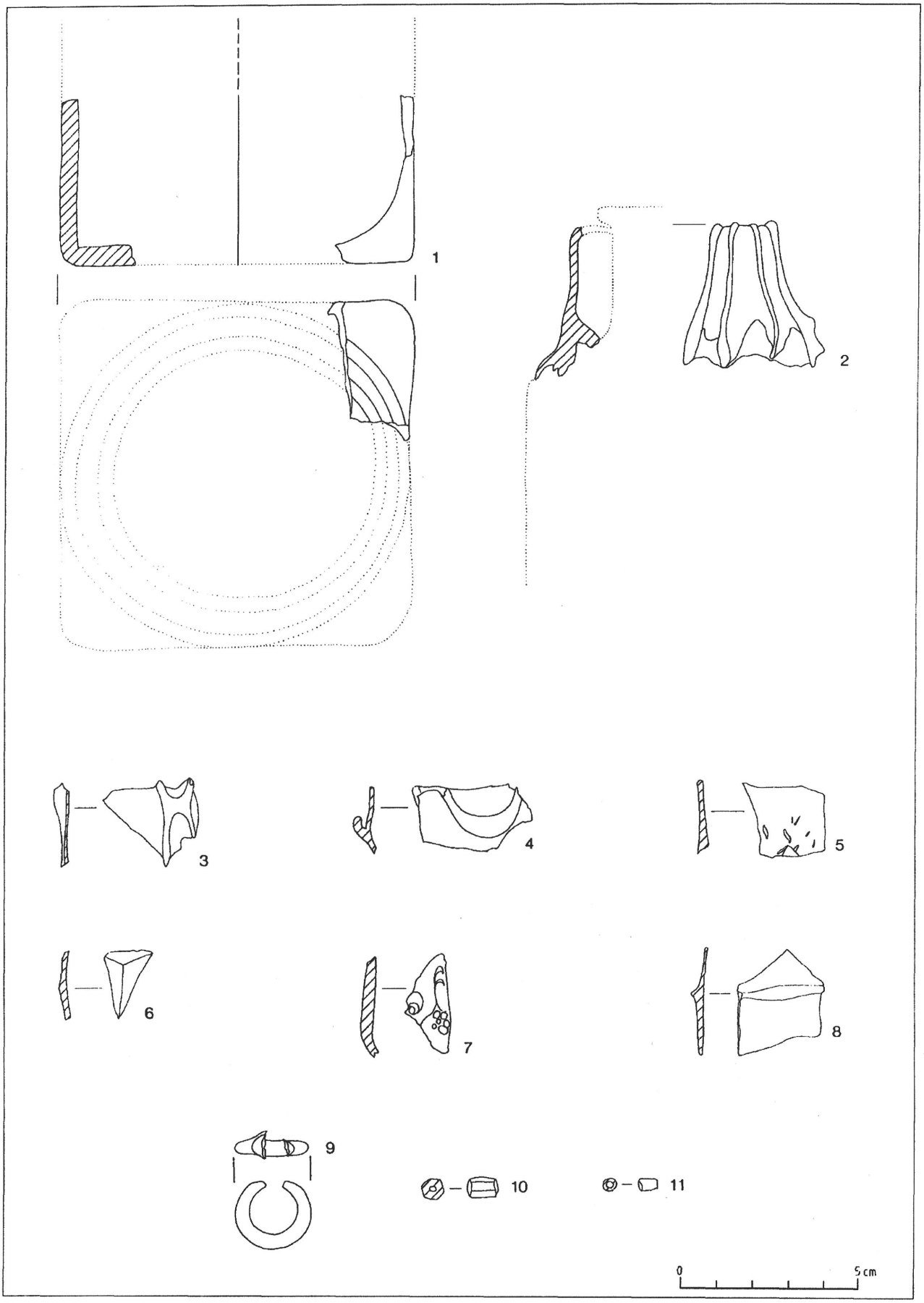
45. kép. 1–2. Fortis típusú mécsesek töredékei

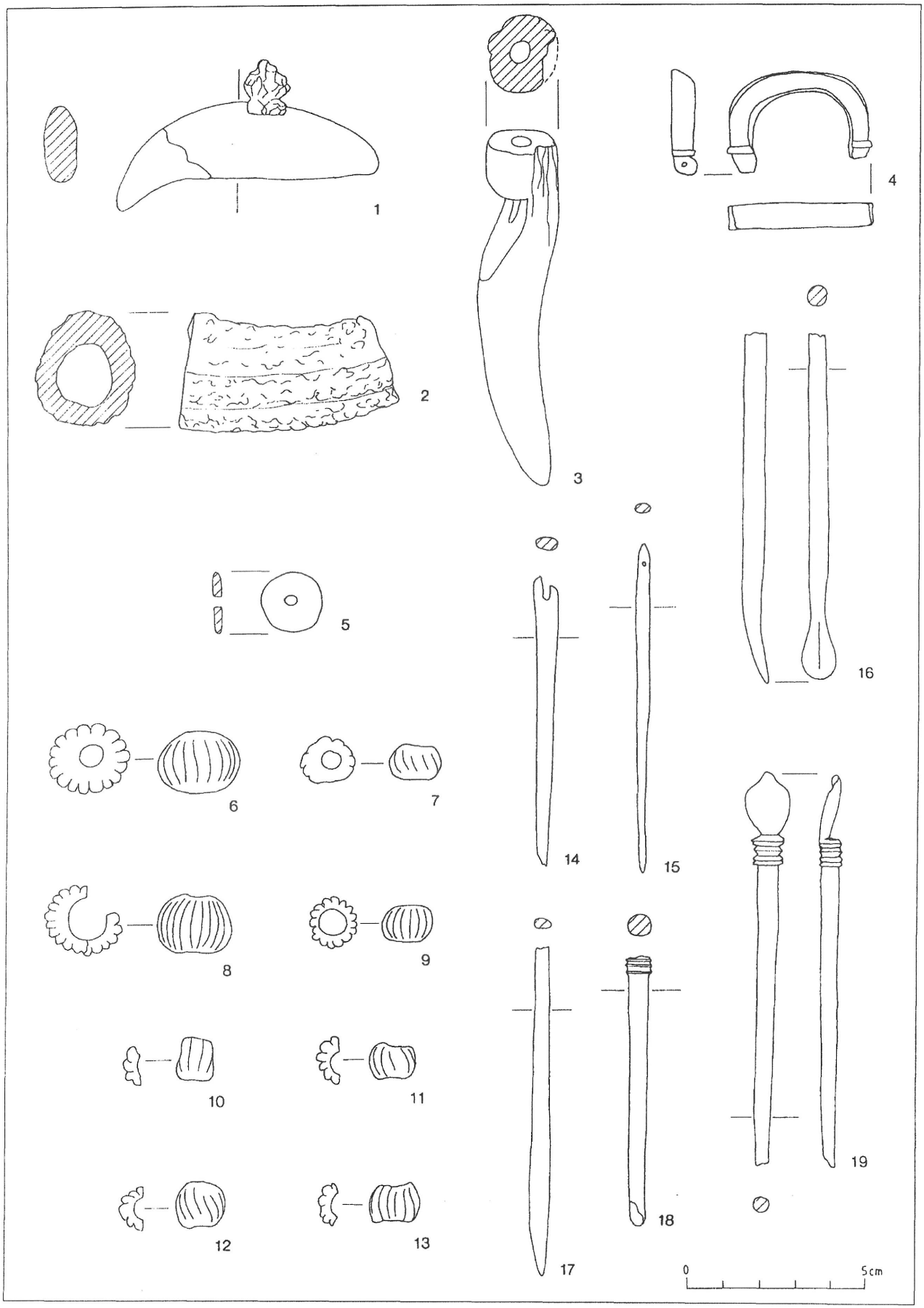
46. kép. 1–7 Mécstöredékek

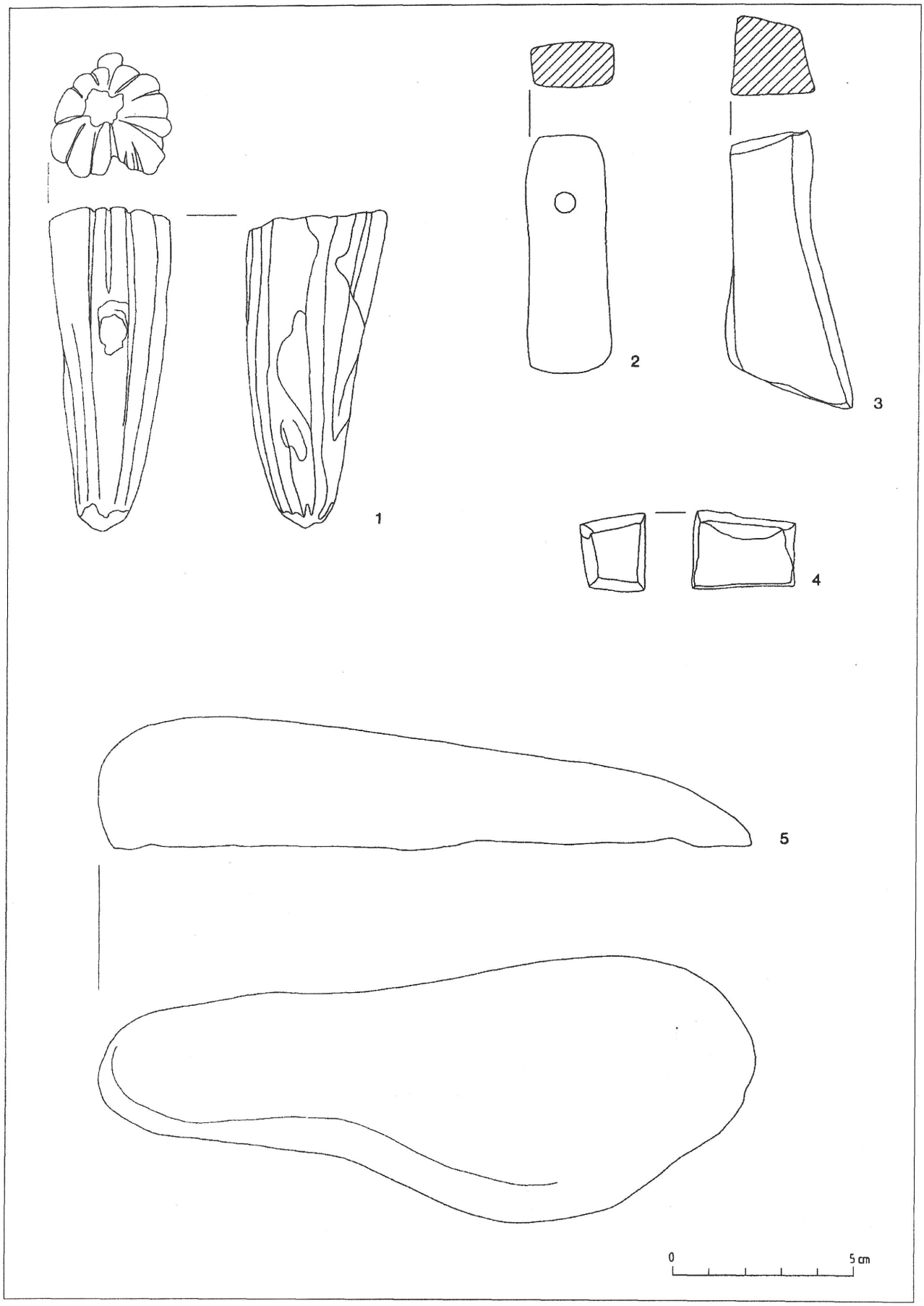
47. kép. 1–8. Üvegedények töredékei

48. kép. 1–11. Üvegleletek

49. kép. 1–19. Pasztagyöngyök és csontfaragványok

50. kép. 1–5. Kőből készült tárgyak

1. SZIRMAI, 1994, 27–51.
2. SZIRMAI, 1995, 10–14; SZIRMAI, 1997, 527–529.
3. SZIRMAI, 1999, 225–229. – Itt jegyezzük meg még, hogy az ásatási felületek jelölésénél a betű- és a számjelzést együttesen alkalmaztuk. A hibalehetőség elkerülése végett az ásatási dokumentációban és a leltározásnál is ezeket az adatokat használtuk fel, sőt nem változtattunk ezen a jelen feldolgozásban sem. Itt hívjuk fel a figyelmet arra is, hogy több korai telepjelenség a felületek metszetfalai alá húzódtak. Ezek teljes feltárására idő és pénz hiányában már nem volt mód. Itt említjük még meg, hogy az ásatási anyag teljes feldolgozása folyamatban van.
4. NAGY T., 1973, 118.
5. Többek között sigillatatöredékek az Antoninus-korból. Lelt. sz: 95.1.14–19., 95.1.501–502., 95.1.819.– GABLER DÉNES meghatározása. Kerámiatöredékekre: például 95.1.1388., 95.1.1451. lelt. sz. alatt.
6. A nagy mennyiségű állatcsontanyagot CHOYKE ALICE publikálja majd.
7. Például a 95.1.1483. és a 95.1.1461. lelt. számú töredékek. A dák kerámiára l. BÓNIS, 1969, 302–303., Taf. L–LI. és VISY, 5–29.
8. Többek között l. a 95.1.1619. és a 95.1.3036. lelt. számú töredékeket. Típusára l. BÓNIS, 1942, 24. XXIII/6.
9. L. GABLER DÉNES tanulmányát ugyanebben a kötetben.
10. L. 95.1.1441., 95.1.1464., 95.1.1480. és a 95.1.1608/a–c., 95.1.1609 lelt. számú darabokat. Keltezésre: BÓNIS, 1942. 18–21. A témához még NAGY T., 1949. 51–52.: SZŐNYI, 5–25. Általában az importkerámiáról: PÓCZY, 1987, 497–513.
11. Drag. 27. formára l. 95.1.1623., 95.1.1283 lelt. számú darabokat is. Drag. 29., 33. típusra l. többek között 95.1.1438., 95.1.1619. lelt. számú darabokat. A Drag. 32. formát utánzó típusra l. még például a 95.1.3964. lelt. számú darabot még.
12. Vö.: 95.1.1438. lelt. számú cserepet. Még megemlíthető a 95.1.1611. és a 95.1.2192. lelt. számú töredék. – L. erre még NAGY T., 1964, 22.
13. GABLER, 48.: MARÓTI, 1990b, 215–222.
14. Fazékra például: 95.1.1437. és a 95.1.1617–8. lelt. számú töredékeket, valamint a 95.1.1426. lelt. számú leletet is. Díszítésre l. BÓNIS, 1942. XVII.T/1. változat és NAGY T., 1949, 51–52., NAGY T., 1964, 24–25. A szürke árura általában l. még E. SCHINDLER-KAUDELKA, 177–197.
15. L. még a 95.1.1437. lelt. számú töredéket is. Minderre l. BÓNIS, 1942 VII.T/9. változatát.
16. Például a 95.1.1617. és a 95.1.1705. lelt. számú töredék.
17. L. erre a következő töredékeket is: 95.1.1892., 95.1.2987. lelt.sz. alatt.
18. Többek között a 95.1.1620–1. lelt. számú cserepek, valamint a 95.1.1774. lelt. számú töredék, l. erre NAGY T., 1949. 51–52.
19. Lelt. sz.: 95.1.1478., típusára l. NAGY L., 1942. 255–257.
20. Lelt. sz.: 95.1.1416, 95.1.1429, 95.1.1445 lelt. számú töredékek, típusaira l. NAGY L., 255–257.
21. Lelt. sz.: 95.1.1451. és a 95.1.1433–4., Resatusra: l. MARÓTI, 1991, 365–427.
22. Levélmotívumos töredékek: 95.1.1414., 95.1.1444., 95.1.1399., 95.1.1467., 95.1.1453., 95.1.1479., 95.1.1439., 95.1.1432., 95.1.1425., 95.1.1484., 95.1.1440., 95.1.1447., 95.1.1487., 95.1.1610., 95.1.1612. lelt. sz. alatt. – A típusokra l. NAGY L., 256.; PETŐ, 1979, 276., MARÓTI, 1985, IV.T/12., l.; MARÓTI, 1987a, 30–32. képek, MARÓTI, 1987b, 3–7. kép., MARÓTI, 1990a, 97–110.; Fogas karcolással ellátott töredékek: többek között: 95.1.1440., 95.1.1444., 95.1.1447., 95.1.1484., 95.1.1442., 95.1.1487. lelt. sz. alatt.
23. L. 95.1.1413. és a 95.1.1415. lelt. sz. darabok. Típusára: BÓNIS, 1942, 21.: PETŐ, 1979, 278.
24. Többek között a 95.1.1452., 95.1.1400., 95.1.1383., 95.1.1491., 95.1.1412., 95.1.1417., 95.1.1406., 95.1.1461., 95.1.1449., 95.1.1385., 95.1.1423., 95.1.1386. és a 95.1.1384. lelt. számmal rendelkező leletek. Típusaira l. a 22. jegyzetben említett BÓNIS-, PETŐ-, MARÓTI-munkák idézett helyeit.
25. Rozettára: l. 95.1.1412. és a 95.1.1465–6. lelt. számú töredékeket, a tulipánra: l. a 95.1.1428. lelt. számú töredéket, a virágra: a 95.1.1396. és a 95.1.1406. lelt. számú darabokat. Itt jegyezzük meg, hogy a tulipánmotívumra l. PÓCZY, 1956, 87–90. 11. t. 7–11. kép.
26. L. a 95.1.1449. és még a 95.1.1452. és a 95.1.1491. lelt. számú töredékeket. L. erre NAGY T., 1964, 25.; PÓCZY, 1956, 95–96.
27. Lelt. sz.: 95.1.1621. és a 95.1.1456. lelt. számú töredék. Formájára l. BÓNIS, 1942. XXII. T/13 típus változata, l. még NAGY T., 1949, 51–52.
28. Lelt. sz.: 95.1.1409., BÓNIS, 1942, XXI. Taf. 40–42., 22.
29. Lelt. sz.: 95.1.1457., 95.1.1395. L. erre: PÓCZY, 1956. 113–114.
30. L. például a 95.1.1622. lelt. számú töredéket és a 95.1.1725. és a 95.1.1767. lelt. számú cserepet. L. erre BÓNIS, 1942, 24–25., NAGY T., 1949, 51–52., NAGY T., 1964, 41. és például Magdalensbergből: l. ZABEHLICZKY, 127–132.
31. Dörzstáltöredékekre l. például a 95.1.1602., 95.1.1685 lelt. sz. alatt őrzött leleteket is.
32. Például: lelt. sz: 95.1.1435. és a 95.1.1726–8. lelt. számú töredékek. Díszítésre l. BÓNIS, 1942, 24.
33. Lelt. sz.: 95.1.1618. – A helyi finomáruról l. GASSNER, 274–279.
34. Lelt. sz.: 95.1.1441. és a 95.1.1464., valamint a 95.1.1614. lelt. számú darabot. A típusról bővebben: BÓNIS, 1942, 18–19.
35. Lelt. sz.: 95.1.1408b. Típusára: GOSE, 12. Taf. 188. A további töredékekre például a 95.1.1659. és a 95.1.1684. lelt. számú darabokat.
36. Például l. a 95.1.1408. és a 95.1.1613. lelt. számú töredékeket. L. még NAGY T., 1949, 51–52.
37. L. 95.1.1458–9. lelt. számú emlékeket. L. ezekre BÓNIS, 1943. 473–6.
38. Lelt. sz.: 95.1.1394.
39. Lelt. sz.: 95.1.1626. Tintatartókat bronzból és mázas kerámiából ismerünk Aquincumból. L.: CSONTOS, 55., Kat. Nr. 230–1.
40. Márványutánzatra l. többek közt a 95.1.1490. lelt. számú darabot, a festésre: 95.1.1457. 95.1.1395., és a 95.1.1614., valamint a 95.1.1616 lelt. számú töredékeket is. A témára l. NAGY T., 1949. 51–52., NAGY T., 1964, 24.
41. Lelt. sz.: 95.1.1614. és a 95.1.1616. lelt. számú töredék.
42. Lelt. sz.: 95.1.1393., BÓNIS, 1942, 26., XXV–XXVI. T. változatai.
43. Többek között a 95.1.1820. és a 95.1.3414. lelt. számú töredékek.
44. Például l. a 95.1.1615. lelt. számú töredéket. Az amforadugó: 95.1.2640. lelt. sz. alatt található. A pannóniai amforákra újabban: KELEMEN, 1987, 3–46., KELEMEN, 1990, 147–193., KELEMEN, 1993, 45–74.
45. Lelt. sz.: 95.1.3696.
46. Például l. a 95.1.2885. lelt. számú töredéket, és erre még l. BÓNIS 1990., 24–38.
47. Például a 95.1.1398. és a 95.1.1663. lelt. számú töredékek. Fedőkre vö.: BÓNIS, 1942, 28., NAGY T., 1964, 24.
48. Többek között 95.1.1411., 95.1.1624–5. Volutás mécs: 95.1.1476. A vicus FORTIS mécseseiről l. NAGY T., 1948, 101., 103–104.
49. Lelt. sz.: 95.1.1488. és 95.1.1469., valamint a 95.1.1418. lelt. számú töredék. A NE.. bélyeg talán a NERI vagy a NERIVS bélyeghez tartozott: IVÁNYI, 26., XCIII.T., .GILIS töredék pedig AGILIS-re oldható fel: IVÁNYI, 1935, 25., LXXIX.T.
50. Lelt. sz.: 95.1.1469. – Típusára l. IVÁNYI, 1935, LI/4. típus változata.
51. L. a 95.1.1411., 95.1.1624–5. lelt. számú töredékeket.
52. Lelt. sz.: 95.1.1450., 95.1.1476.
53. 95.1.1422. lelt. számú töredék.
54. Lelt. sz.: 95.1.1388., PÓCZY, 1956, 117–120.
55. Lelt. sz.: 95.1.1420 (2 db).
56. Lelt. sz.: 95.1.1421.
57. Kerámiakorong: 95.1.2278 lelt. sz. alatt. Kanál: 95.1.1477 lelt. sz .alatt. Csontkanálra l. BIRÓ, 1994, LIV.Pl./473., LV.Pl/476., fémkanalakra: TÓTH, 85–116.
58. Lelt. sz.: 95.1.1446.
59. Lelt. sz.: 95.1.1387.
60. Lelt. sz.: 95.1.1460, 95.1.1463, 95.1.1489.
61. Lelt. sz.: 95.1.1387.
62. Lelt. sz.: 95.1.1402.
63. BEKKER-GALSTERER-KRÖLL, 21., 22., 26.
64. Lelt. sz.: 95.1.1040–95.1.1245.
65. Lelt. sz.: 95.1.1051=BARKÓCZI, 1988, XVII.T/204. típus, 95.1.1041=BARKÓCZI, 1988. XVII.T/207., 95.1.1050=BARKÓCZI, 1988, XVII.T.201. típus. Még két adat erre: 95.1.1065. és 95.1.1048. lelt. számú töredékek.
66. Lelt. sz.: 95.1.1049= BARKÓCZI, 1988. VI./63. típus és a 95.1.1042= BARKÓCZI, 1988. VI/59. típus változata.

NAGY L.=NAGY Lajos: Az eraviszkusz kultúra emlékei Budapest környékén. In: Budapest Története 1. Bp. 1942. p. 236–265.
NAGY T., 1948=NAGY Tibor: Az albertfalvai római telep. AntHung 2., 1948, 92–114.
NAGY T., 1949=NAGY Tibor: Az albertfalvi romanizált eraviszkusz telep leletanyaga. (Les monuments d'un etablissement eravisque romanise á Albertfalva. AntHung. 3. 1949. p. 49–67.
NAGY T., 1964=NAGY Tibor: Perióduskutatások az aquincumi polgárváros területén. (Erforschung der Perioden im Zentralgebiete der Zivilstadt von Aquincum) BudRég 21., 1964, 9–54.
NAGY T., 1973=NAGY Tibor: Budapest története az őskortól a honfoglalásig. (History of Budapest from the praehistoric age to the Hungarian conquest.) In: Budapest Története 1., Bp., 1973, 39–216.
PETŐ=PETŐ Mária: Neuere topographische und archeologische Angaben zum Leben der Siedlung Gellérthegy–Tabán und Umgebung in der frühen Kaiserzeit. ActaArchHung 31., 1979, 271–285.
PÓCZY, 1956=PÓCZY Klára: Die Töpferwerkstätten von Aquincum. ActaArchHung 7., 1956, 74–136.
PÓCZY, 1987=PÓCZY Klára: Wirschaftsleben pannonischer Städte im Spiegel der Importkeramik. Acta RCRF 25–26., 1987, 497–513.
PÓCZY, 1997=PÓCZY Klára: Berufmusiker aus pannonischen Städte. In: KOMOS. Festschrift für Thuri Lorenz zum 65 Geburtstag. Wien, 1997, 215–219.
SCHINDLER–KAUDELKA=E.SCHINDLER–KAUDELKA, E.–ZABEHLICZKY–SCHEFFENEGGER, S.: Die bodenständige Keramik vom Magdalensberg. In: Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonaugebiet von Ausklang der Laténe Zivilisation bis zum Jahrhundert. Brno–Nitra, 1995., 177–198.
SOMMER, 1997a=SOMMER, C. S.: Kastellvicus und Kastell. Modell für die Canabae legionis. JberGPV 1997, 41–52.
SOMMER, 1997b=SOMMER, C. S.: Der Saalburg-vicus. Neue Ideen zu alten Plänen. In: 100 Jahre Saalburg von römischen Grenzposten zum europäischen Museum. (Hrgs.: E.Schallmayer) Mainz, 1997, 149–165.
SZIRMAI, 1994-95=SZIRMAI Krisztina: Újabb régészeti adatok az albertfalvi vicushoz. (New Archaeological data to the research of the Albertfalva vicus.) CommArchHung, 1994–1995, 27–51.
SZIRMAI, 1995=SZIRMAI Krisztina: Az albertfalvi auxiliaris tábor vicusának 1994. évi feltárása (1994. Excavations at the vicus of the Albertfalva auxiliary fort). In: Aquincum. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései 1994-ben. (Excavations and rescue work at the Aquincum Museum in 1994.) Aquincumi Füzetek, Bp., 1995, 10–14.
SZIRMAI, 1997=SZIRMAI Krisztina: Excavation in the military vicus of Budapest/Albertfalva, 1994. In: RFS 1995. Proceedings of the XVIth International Congress of RFS. Oxbow Monograph 91., 1997,527–529.
SZIRMAI, 1999=SZIRMAI Krisztina: Albertfalva, vicus 1994, 1996. In :Pannóniai kutatások. A Soproni Sándor-emlékkonferencia előadásai. Szekszárd, 1999, 225–229.
SZŐNYI=SZŐNYI Eszter: Észak-itáliából importált császárkori agyagcsészék a győri Xanthus János Múzeumban. Arrabona 14., 1972, 5–26.
TÓTH= TÓTH Endre: Késő római ezüstkanál Bajnáról. (Spätrömischer Silberlöffel aus Bajna.) FolArch 42. 1991, 85–116.
VISY=VISY Zsolt: Die Daker am Gebiet von Ungarn. MFMÉ, 1970, 5–29.
ZABEHLICZKY=ZABEHLICZKY–SCHEFFENEGER, S.: Dreifussschüsseln mit Töpfermarken vom Magdalensberg. RCRF 35., 1997, 127–132.

67. Lelt. sz.: 95.1.1064=BARKÓCZI, 1988. VI/60. változat, 95.1.1068=BARKÓCZI, 1988. IV/33. típus.
68. Lelt. sz.: 95.1.1059=BARKÓCZI, 1988. XVI/174. és BARKÓCZI, 1981, 35–70.
69. Lelt. sz.: 95.1.1045–6. lelt.számú cserepek=BARKÓCZI, 1988. XII/28.; BARKÓCZI, 1981. Abb. 2/1., Abb.9/1. és még a 95.1.1069. lelt. számú darabot.
70. Lelt. sz.: 95.1.1056. és a 3. századi vésett üvegekre: l. BARKÓCZI, 1986. 166–190.
71. Lelt. sz.: 95.1.1057=BARKÓCZI, 1988. LV/493. típus.
72. Lelt. sz.: 95.1.1058.
73. Lelt. sz.: 95.1.1040. és a 95.1.1055.
74. L. a 95.1.1401., 95.1.1481–2., 95.1.1476., 95.1.1472. és még a 95.1.1475. lelt. számú darabokat, valamint a 95.1.1462., 95.1.1407., 95.1.1493. lelt. számú töredékeket.
75. Lelt. sz.: 95.1.1462., 95.1.1407., 95.1.1493.
76. Lelt. sz.: 95.1.1062.
77. Lelt. sz.:95.1.1206.
78. Lelt. sz.: 95.1.1–9. – Az érmek meghatározását TORBÁGYI MELINDÁNAK köszönöm.
79. Lelt. sz.: 95.1.4. és 95.1.9.
80. Lelt. sz.: 95.1.8–7. lelt. sz. alatt.
81. 95.1.5. és 95.1.2. lelt. sz. alatt
82. Lelt. sz.: 95.1.1404., 95.1.1392.=L.BIRÓ, 1994, LIX–X. táblák, valamint a 95.1.1454., 95.1.1443. és a 95.1.1473. lelt. számú darabokat=BIRÓ, 1994, XXXIV./375. A dísz mellkép vagy kéz lehetett.
83. Lelt. sz.: 95.1.1485.=BIRÓ, 1987. fig. 12/57. és BIRÓ, 1994, Pl.LII. 455.
84. Lelt. sz.: 95.1.1455.=BIRÓ, 1994. VIII/48. – az egyszerűbb változat a MNM-ból és BIRÓ, 1987, fig. 6/20.
85. Lelt. sz.: 95.1.1471.=BIRÓ, 1988. Pl.LXXX és l. a 95.1.1419. lelt. sz. alatti leletet=CHOYKE ALICE meghatározását itt köszönöm.
86. Lelt. sz.: 95.1.1427.=BÁNKI, 223. VIII.T/l., PÓCZY, 1997, 215–219.; lelt. sz: 95.1.1389.
87. Lelt. sz.: 95.1.1492., 95.1.1474., 95.1.1397.
88. 95.1.1486. lelt. sz. alatt.
89. 95.1.1390. lelt. sz. alatt.
90. Lelt. sz.: 95.1.1410. és a 95.1.2201. – A vicus freskóira l. még NAGY T., 1948, 97.
91. KOCZTUR, 1972a. 69–148; KOCZTUR, 1972b, 43–58., KOVÁCS, 1996, 52–55., KOVÁCS, 1998, 13–18., az újabb aquincumi és óbudai vicusnyomokról még l. SZIRMAI, 1999, 228., valamint FACSÁDY, 65–76.; MADARASSY, 1998, 69–75., MADARASSY 1999a, 50–56.; MADARASSY, 1999b, 57–64. Az auxilaris vicusokról újabban még SOMMER, 1997a, 41–52., SOMMER, 1997b, 149–165.

IRODALOM

BÁNKI=BÁNKI Zs: Kutatások Gorsiumban 1972-ben. (Forschungen in Gorsium im Jahre 1972) Alba Regia 13. 1972. p. 195–243.

BARKÓCZI, 1981=BARKÓCZI, László: Kelche aus Pannonien mit Fadenauflage und Gravierung. ActaArchHung 33. 1981. p. 35–70.

BARKÓCZI, 1986=BARKÓCZI, László: 3. századi vésett díszű üvegek Pannóniából. (Geschliffene Gälser aus der ersten Hälfte des 3.Jhs in Pannonien. ArchÉrt 111. 1986. p. 166–190.

BARKÓCZI, 1988=BARKÓCZI, László: Pannonische Glasfunde in Ungarn. Bp. ,1988, StudArch 9.

BEKKER–GALSTERER–KRÖLL=BEKKER, L.–GALSTERER–KRÖLL, B.: Epigrafischen Studien. Düsseldorf., 1975.

BIRÓ, 1987=BIRÓ, Mária: Bone carvings from Brigetio in the collection of the Hungarian National Museum. ActaArchHung 39. 1987. p. 155–192.

BIRÓ, 1994=BIRÓ, Mária: The bone objects of the Roman Collection. CatMusNat. SerArch 2. Bp. 1994.

BÓNIS, 1942=BÓNIS, Éva: Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien. DissPann. 2.20. Bp. 1942.

BÓNIS, 1943=BÓNIS, Éva: Üvegtechnikát utánzó poharak Aquincumban. BudRég 13. 1943. p. 473–476.

BÓNIS, 1969=BÓNIS, Éva: Die spätkeltische Siedlung Gellérthegy–Tabán in Budapest. ArchHung 47. Bp. p. 1969.

BÓNIS, 1990=BÓNIS, Éva: A mázas kerámia Pannóniában. Előzmények és gyártási központok. (Die glazierte Keramik in Pannonien. Entwicklungsgang und Erzeugungszentren) ArchÉrt 117. 1990. p. 24–38.

CSONTOS=CSONTOS Katalin: Istenek, katonák, polgárok Aquincumban. Bp. 1995. Nr. 230–231.

FACSÁDY=FACSÁDY Annamária: Feltárás az aquincumi katonaváros délkeleti régiójában. (Excavations in the southeastern area of the Aquincum Military Town II.) In: Aquincum. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései 1998-ban. Aquincumi Füzetek 5. Bp. 1999. p. 65–76.

GABLER=GABLER Dénes: Importált reliefdíszű sigillaták és pannóniai utánzataik. (Moulded imitations of Samian Ware in Pannonia.) ArchÉrt 103. 1976. p. 34–52.

GASSNER, 1991=GASSNER, V.: Feinware aus Carnuntum. CarnuntumJb. 1990 (1991). p. 274–279.

GOSE=GOSE, E.: Gefässtypen der römischen Keramik im Rheinland. Köln–Bonn, 1984.

IVÁNYI=IVÁNYI D: A pannóniai mécsesek. DissPann 2.2. Bp. 1935.

KELEMEN, 1987=KELEMEN Márta: Roman amphorae in Pannonia. North Italien amphorae. Acta ArchHung 39. 1987. p. 3–46.

KELEMEN, 1990=KELEMEN Márta: Roman amphorae in Pannonia ActaArchHung 42. 1990. p. 147–193.

KELEMEN, 1993=KELEMEN Márta: Roman amphorae in Pannonia. ActaArchHung 45. 1993. p. 45–74.

KOCZTUR, 1972a=KOCZTUR Éva: Ausgrabungen im südlichen Stadtviertel von Gorsium. Alba Regia 13. 1972. p. 69–148.

KOCZTUR, 1972b=KOCZTUR Éva: Újabb adatok Gorsium őslakosságának háztípusaihoz. FolArch 23. 1972. p. 43–58.

KOVÁCS, 1996=KOVÁCS P.: Ásatások a százhalombattai római katonai táborban. (Matrica) 1993–1996. (Excavations in the Roman military camp of Százhalombatta (Matrica) 1993–1996. In: Ásatások Százhalombattán. 1989–1995. (Excavations at Százhalombatta) Százhalombatta, 1996. p. 52–55.

KOVÁCS, 1998=KOVÁCS P.: Castellum és vicus kapcsolata az alsó-pannóniai limes mentén. Ókortudományi Értesítő 2. 1998. p. 13–18.

MADARASSY, 1998=MADARASSY Orsolya: Canabae legionis II. Adiutricis. In: Pannóniai kutatások. A Soproni Sándor-emlékkonferencia előadásai. Bölcske, 1998. p. 69–75.

MADARASSY, 1999a=MADARASSY Orsolya: A településszerkezet kutatása az aquincumi katonaváros déli részén. (Investigating the settlement structure in the southern section of the Aquincum Military Town. In: Aquincum. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései 1998-ban. (Excavations and rescue work at the Aquincum Museum in 1998.) Aquincumi Füzetek 5. Bp. 1999. p. 50–56.

MADARASSY, 1999b=MADARASSY Orsolya: Újabb eredmények a katonaváros nyugati szélének kutatásában. (Recent results of research along the western edge of the Military Town.) In: Aquincum. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései 1998-ban. (Excavations and rescue work at the Aquincum Museum in 1998.) Aquincumi Füzetek. 5. Bp. 1999. p. 57–64.

MARÓTI, 1985=MARÓTI Éva: Római kori pecsételt díszű edénytöredékek Pest megyéből. StComit 17. 1985. p. 97–137.

MARÓTI, 1987a=MARÓTI Éva: Római kori pecsételt kerámia Nyugat-Pannóniában. Zalai Múzeum 1. 1987. p. 81–96.

MARÓTI, 1987b=MARÓTI Éva: Pecsételt római kerámia Zalalövőről. (Gestempelte römische Keramik aus Zalalövő.) Zalai Gyűjtemény 26. 1987. p. 21–36.

MARÓTI, 1990a=MARÓTI Éva: Pannonische Glanztonware mit Stempelverzierung von Zalalövő. ActaArchHung 42. 1990. p. 97–110.

MARÓTI, 1990b=MARÓTI Éva: Terra sigillata motívum pannóniai pecsételt edényeken. (Terra sigillata motiv an pannonischen einge stempelten Gefssen.) ArchÉrt 117. 1990. p. 215–222.

MARÓTI, 1991=MARÓTI Éva: Resatus kérdés. (Römerzeitliche gestempelte Keramik und die Resatusfrage.) StComit 21. 1991. p. 365–427.

SZIRMAI KRISZTINA

DAS VICUS VON ALBERTFALVA

1994 wurde an der geplanten Stelle der Autobahn Nr. 6 in Budapest-Albertfalva, zwischen der Hunyadi János Straße und der Szerémi Straße die annähernd 2000 m² große Oberfläche des Vicus ans Tageslicht gebracht. Es befand sich nördlich vom Lager in ost-westlicher Richtung einer Entfernung von 16–250 Meter.

I. Periode. Von den in die Erde eingetieften Wohnhäuser der flaviuszeitlichen Siedlung fanden wir sechs rechteckigen Häuser mit abgerundeten Ecken die 2,50x4,30 m groß waren. Weitere drei Häuser mit Pfostenbaukonstruktionen wurden auch entdeckt, sie waren 5,10x4 m groß. Ovale Wohnstelle wurde nur in einem Fall gefunden, die durchschnittliche Größe betrug 4x4,60 m. Unter den wirtschaftlichen Gebäuden fanden wir zwei, die zum Pfostenbaukonstruktionstyp gehörten, ihre durchschnittliche Größe war 4,50x2,40 Meter. Speicher und Mieten tauchten in verschiedenen Form und Größe auf. Hierher gehörten die länglichen, schmalen Lebensmittelspeicher, die wir wegen den funktionierenden Gasleitungen nur in einer Länge von 7,5–8 m ausgraben konnten.Die Breite dieser langen Speichergruben betrug 2,50 m. Unter der Handwerkeranlagen der Siedlung fanden wir Überreste kleiner Öfen, und Herde. Am Ende wurde noch eine Anlage (Officina fullonum?) als Überrest in einer Länge von 50 m gefunden. Die dichte Bebauung der flaviuszeitlichen Siedlung weist hier darauf, daß in Zentralkern der Siedlung entdeckt worden war, wo eine große Menge von Fundmaterialien auftauchte.

II. Periode. Nach der Verwüstung wurde in den ersten Jahrzehnten des 2. Jahrhunderts ein in die Ferne führender Weg – Richtung Nord-Westen – gebaut daraus dokumentierte man 1994 eine 30 m, lange Strecke. Es wurden auf der südlichen Seite des Weges Überreste von Hüttenlehmgebäuden mit Steinfundament, zusammen mit ihren steinernen Fußboden gefunden.

III. Periode. Die Überreste des Antonius-zeitlichen Neubaus blieben mit neuer Orientierung und Mauergründen auf uns, die dazugehörenden Niveaus gingen wegen den neuzeitlichen Erdarbeiten (Ackern) zugrunde.

Es gibt in Ungarn nur sehr wenige Daten über die Freilegung von Vicus die zu den auxiliären Lagern gehörten. Das Vicus aus Alberfalva befindet sich in der gründlichen Lage, daß er sich auf einer riesengroßen, noch unbebauten Oberfläche befindet, und systematische Ausgrabung die Charakteristischen der Vicus der Pannonischen auxiliären Lager kennenzulernen ermöglicht.

CHRISTINE ERTEL

KONSTRUKTIVE BAUTEILE VON RÖMISCHEN GRABBAUTEN IM AQUINCUM-MUSEUM

Die vorliegende Auswahl von Steindenkmälern soll in erster Linie die vielen und verschiedenartigen Bestandteile von römischen Grabbauten in dem reichhaltigen Lapidarium des Aquincum-Museums als zusammengehörige Gruppe erfassen.[1] Form, Funktion und Herkunft der Stücke sind heterogen, sodaß sie in der gemischten Aufstellung des Lapidariums kaum als sinngemäß zusammengehörige Objekte wahrzunehmen sind. Die meisten Steine wurden bei ihrer Auffindung aufgrund der Inschriften und Reliefs als Teile von Grabdenkmälern erkannt, die genaue Funktion und Position an dem betreffenden Denkmal blieb aber oft unklar und wurde auch selten diskutiert. Das größte Interesse der älteren Forschung galt wie auch in Carnuntum den Inschriften und ihren historischen und sozialen Aussagen. Sehr verdienstvolle Bemühungen zur Erforschung der Grabdenkmäler in Pannonien sind von G. ERDÉLYI[2] ausgegangen. In ihren Arbeiten lag das Schwergewicht auf der Deutung der mythologischen Szenen. Bewunderswert ist im Aquincum-Museum, noch mehr allerdings naturgemäß im Ungarischen Nationalmuseum, der große Reichtum an mythologischen Reliefs, dem in Österreich nur einige kleinere Sammlungen in der Steiermark wie z. B. die Römersteinsammlung im Schloß Eggenberg bei Graz oder im Schloß Seggau bei Leibnitz entgegengesetzt werden können.

Epigraphische, ikonographische und kunsthistorische Details sind jedoch nicht das Ziel der vorliegenden Arbeit. Die Aufgabe der neueren Forschung besteht in der Suche nach einer ganzheitlichen Erkenntnis der Denkmäler, die sowohl auf der Bewahrung des Zusammenhangs von archäologischem Grabungsbefund und Interpretation des Fundmaterials wie auch auf der Zusammenfassung und Ergänzung der bisher von spezialisierten Bearbeitern gewonnenen Informationen beruht. Den heutigen Museumsbesucher und die Autorin als Architektin interessiert in erster Linie das Aussehen der römischen Stadt und ihrer einzelnen Bauwerke. Bereits ein erster Blick auf das Material aus Aquincum zeigt allerdings, daß kaum zusammengehörige Stücke zu finden sind und eine gesicherte Rekonstruktion eines bestimmten Grabbaus nicht möglich ist. Sehr wohl können aber die verschiedenen in Aquincum vorkommenden Grabbautypen mit einer unterschiedlich hohen Anzahl von Stücken belegt werden. Wenigstens weitgehend vollständig erhaltene oder rekonstruierbare Grabdenkmäler wie die in gutem Erhaltungszustand eingestürzten und von Schotter schützend überdeckten Grabbauten in Šempeter[3] fehlen in Pannonien; vergleichbar im Aussagewert, wenngleich mit wesentlich geringerer Sicherheit rekonstruierbar sind vielleicht der 1893 von J. DELL rekonstruierte Grabbau in Carnuntum[4] und das Tumulusgrab der Villa von Baláca.[5] Trotzdem wächst der Mut der Bearbeiter, die überall trotz aller Schwierigkeiten wachsenden Kenntnisse zu nützen und auch mit wenigen erhaltenen Fragmenten Rekonstruktionen zu entwickeln.[6] Obwohl in Pannonien und Noricum sehr viele Einzelstücke von Grabbauten erhalten sind, stellt sich für die meisten dieselbe Frage, die hier zu lösen ist, welchem Denkmaltypus sie zuzuordnen sind. Zu Vergleichen werden im folgenden daher meist die Grabädiculen von Šempeter herangezogen, bei denen trotz mancher Diskussionspunkte jedenfalls außer Frage steht, daß sie vollständige Grabbauten sind, an denen die Positionierung einzelner Teile studiert werden kann.

Teile von Grabdenkmälern sind mit Abstand die größte Gruppe von Steindenkmälern, die in zweiter Verwendung auf uns kommen. Ein Grund dafür ist, daß ihr Zweck, das Gedenken an eine Person oder Familie zu sichern, wie vieles Erinnern nur verhältnismäßig kurzlebig war. Der privat und individuell bestimmte ideelle Nutzen der Grabbauten schwand spätestens mit dem Abwandern oder Aussterben der Familie dahin. Bauwerke, die einer praktischeren, sich für jede Generation neu reproduzierenden Verwendung dienten wie Wohnhäuser, Bäder, Tempel und andere Gebäude im öffentlichen Bereich, behielten ihre Funktion oft über Jahrhunderte hinweg, wie dies auch heute noch der Fall ist. Auch Veränderungen in den Bestattungsbräuchen wie der allmähliche Übergang von der Brandbestattung zur Körperbestattung beeinflußte die Nutzungsdauer der Grabbauten. Grabädiculen eigneten sich vor allem zur Aufnahme von Urnen und standen damit in direktem Zusammenhang mit der im 1. und 2. Jh. überwiegend praktizierten Brandbestattung, während Grabumfassungen alle Bestattungsformen zuließen.

Die zweite Ursache für die häufige Wiederverwendung von Grabbauteilen besteht in ihrer Eignung dafür. Grabsteine und Ädiculawände, Deckenplatten, Gesimsplatten und alle Arten von quaderförmigen Steinen eigneten sich vorzüglich zur Weiterverwendung als Baumaterial, sei es neuerlich im sepulchralen oder im zivilen Bereich. Von den insgesamt 52 vorgestellten Steinen stammt ein großer Teil aus spätantiken Steinplattengräbern von verschiedenen Friedhöfen,[7] z. B. 7 Exemplare von der Bécsi út, der langen Gräberstraße im Westen der Stadt, aus dem übrigen Bereich der Canabae 5 Exemplare, von den Gräberfeldern (Aranyhegyi árok, Filatori dűlő, Donauufer bei der Gasfabrik) und der

Umgebung der Zivilstadt insgesamt 8 Steine. Typische Fundorte sind auch spätantike Verteidigungseinrichtungen, die große Mengen an Steinmaterial verschlangen. So trägt die Gegenfestung Contra Aquincum[8] zu der vorliegenden Untersuchung elf Fundstücke bei, ein weiteres Beispiel hierfür ist der im nächsten Band gemeinsam mit L. Kocsis zu behandelnde Komplex von Spolien aus der Ummauerung des spätrömischen Legionslagers, aus dem 3 Ecksteine und ein Grabaltar in den vorliegenden Katalog aufgenommen wurden.

Unter Grabbauten werden im folgenden alle Typen von Bauwerken verstanden, sowohl ebenerdige Grabumfassungen wie mehrgeschossige Grabädiculen. Die Reihenfolge der Untergruppen bemüht sich, die Abfolge der Teile ihrer ursprünglichen Stelle am Bauwerk entsprechend von unten nach oben zu behandeln. Die Reihenfolge innerhalb der einzelnen Bauteilgruppen richtet sich nach ihrer Aufstellung und beginnt im großen Lapidarium am Nordende, endet dort am Südende des zugänglichen Teils, dann folgt das Säulenlapidarium.[9]

1. ECKSTEINE VON GRABUMFASSUNGEN ODER GRABÄDICULEN (ABB. 1–4.)

1.1 Genius

FO: Gellért tér, Fundamentarbeiten für das Bad, 1911?
AO: Lapidarium Nord Inv.Nr. 64.11.17.
H: 113; B: 55; T: 44.
Das Relief zeigt einen trauernden, geflügelten Genius in einer rechts oben mit einem Viertelkreis geschlossenen Nische, der in seiner rechten Hand einen Kranz und eine gesenkte Fackel hält. Das Gefieder des linken Flügels war früher gut zu erkennen. Der schlecht erhaltene linke Arm war im Trauergestus zur rechten Schulter geführt. Nach KUZSINSZKY, 1934. Türpfosten, nach KUZSINSZKY, 1937. Eckpfeiler einer Grabumfassung. Die rechte Seitenfläche ist glatt bearbeitet. Die linke Seite hat einen Steg zur Vorderseite, die Rückseite zwei Stege: einen schmalen nach außen, einen breiten nach innen. Die linke Kante der Oberseite zeigt einen Klammerabdruck. Gemeinsam mit dem Sommer 1.5 gefunden.
KUZSINSZKY, 1934. 179, Nr. 387; KUZSINSZKY, 1937. 88, Nr. 18, Abb. 18.

1.2 Genius

FO: ursprünglich in dem Haus Lajos u. 179 vermauert.
AO: Lapidarium Nord Inv.Nr. 66.11.11.
H: 113; B: 46; T: 37.
Die Darstellung wird in der Literatur als Attis angesprochen. Die Figur ist jedoch nackt und trägt auch keine Mütze, sondern einen Haarknoten (Stirnschopf). Die linke Hand ist im Trauergestus zur rechten Schulter der Figur geführt. Der plumpe, gesenkte Gegenstand dürfte eine gesenkte Fackel darstellen. Der Autor hielt das Stück für ein Eckelement einer Ädicula. Die linke Kante des Steins bildet einen 6 cm breiten Steg aus, der Rücksprung wird von sekundärem Mörtel verdeckt. An der Oberseite des Blockes findet sich hier eine leicht schräg nach hinten laufende Klammervertiefung. An der rückwärtigen Kante liegt eine weitere Klammerbettung. Hier ist auch eine 17 cm breite Nutfläche eingetieft. Der Block stand also an einer rechten Ecke eines Denkmals.
Datierung nach norisch-pannonischem Volutenmotiv: letzte Jahrzehnte des 2. bis 1. Hälfte des 3. Jhs.
SZILÁGYI 1943. 343, Abb. 4.

1.3 Zwei geflügelte Genien

FO: Bécsi út vor Haus Nr. 175 (Ritter József), um 1905.
AO: Lapidarium Nord.
H: 65; B: 78; T: 44.
Die Reliefs mit den geflügelten Genien sind auf einander gegenüberliegenden Seiten des Blockes angebracht. Das Gefieder der Flügel ist naturalistisch wiedergegeben, die Flügelspitzen überschneiden die Rahmenleiste der Bildfläche. Die Genien stützen die gesenkten Gesichter auf die erhobenen, gefalteten Hände. Die Seite, der sie sich zuwenden, und die Unterseite ist abgebrochen, die Rückseite unbeschädigt. Nach KUZSINSZKY Teil einer Grabkapelle.
KUZSINSZKY, 1906. 42 f, Nr. 5.

1.4 Attis, Genius

FO: Filatori dűlő, 1911 Geschenk von J. Baróti an das Museum.
AO: Lapidarium Nord.
H: 75; B: 54; T: 46.
Auf der Vorderseite ist unter einem halben norisch-pannonischen Volutenmotiv Attis mit phrygischer Mütze abgebildet. Die rechte Seite dieser Reliefseite und die Unterseite des ganzen Blockes sind abgebrochen. Das linke Relief zeigt einen jugendlichen geflügelten Genius mit erhobener Fackel in einer rund abgeschlossenen Nische. Das Stück ist hakenförmig ausgebildet, in der vorderen rechten Ecke und in der linken hinteren Ecke des linken Flügels befindet sich je ein Dübelloch, wohl der untere Teil des Klammerloches. Nach KUZSINSZKY handelt es sich um den Eckstein einer Grabumfassung.
Datierung nach norisch-pannonischem Volutenmotiv: letzte Jahrzehnte des 2. bis 1. Hälfte des 3. Jhs.
KUZSINSZKY 1937. 82, Abb. 12; ERDÉLYI 1974. 80, Nr. 88.

1.5 Sommer

FO: Gellért tér, Fundamentarbeiten für das Bad, 1911?
AO: Lapidarium Nord Inv.Nr. 64.10.90.
H: 121; B: 49; T: 45.
Die geflügelte Gestalt auf dem Relief mit erhobenem linken Arm (und einem Korb) stellt die Personifikation

des Sommers dar (Inschrift AES[tas]). Die Darstellung verlangt einen größeren Zusammenhang, in dem alle vier Jahreszeiten Platz finden, ev. an einer Grabädicula. Nach Meinung von KUZSINSZKY, 1934 ein Türpfosten. An der linken Seitenfläche setzt ein Steg an, hier setzte sich die Konstruktion fort. Der Sommer nahm demnach die rechte vordere Ecke, der Frühling die rechte hintere Ecke, der Herbst die linke vordere Ecke und der Winter die linke hintere Ecke des Bauwerks ein. Gemeinsam mit dem Genius 1.1 gefunden.
KUZSINSZKY, 1934. 179, Nr. 386; KUZSINSZKY, 1937. 88; NAGY T., 1971. 128, Abb. 41.

1.6 Attis

FO: Eskü tér 1914, vor dem Piaristenkloster.
AO: Lapidarium Nord Inv.Nr. 64.11.90.
H: 88; B: 58; T: 42.
Das oben rund abgeschlossene Relief zeigt Attis mit überkreuzten Beinen, das linke Bein vor das rechte gesetzt, das gesenkte Pedum an seiner linken Seite, auf das er sich mit dem Ellbogen stützt und das er mit der rechten Hand hält. Die Oberseite des Blockes und die rechte untere Ecke ist abgebrochen. Die rechte Randleiste des Reliefs ist breiter als die linke, rechts folgt zwischen zwei Stegen (B: 8 cm) eine 23 cm breite Nutfläche, in die eine Seitenplatte eingriff. Nach KUZSINSZKY, 1934 Türpfosten, nach KUZSINSZKY, 1937 Eckpfeiler einer Grabumfassung.
KUZSINSZKY, 1934. 179, Nr. 377; KUZSINSZKY, 1937. 79, Abb. 8; NAGY L., 1946. 26, Abb. 24, Anm. 59.

1.7 Attis mit Pilastern

FO: neben der gotischen Kapelle der Innerstädtischen Pfarrkirche, 1,5 unter dem barocken Fußboden. 1948?
AO: Lapidarium Nord Inv.Nr. 73.9.73.
H: 119; B: 37; T: 52,5.
Der auf einem Postament stehende Attis hält das Pedum auf seiner rechten Seite. Im Vergleich zu dem vorhergehenden Stück ist das Bildfeld hoch und schmal. Die linke Seitenfläche wird von zwei flachen Pilastern mit Basen und Kapitellen eingenommen. Die Kapitelle bestehen aus je drei hohen Blättern, von denen das breite Mittelblatt eine erhabene Mittelrippe aufweist. An den attischen Basen fällt die hohe Hohlkehle auf. An der rückwärtigen Kante der Oberseite ist ein Klammerabdruck erhalten.
NAGY T., 1950. 371–374, Abb. 8–9; KISS 37, Taf. 61/3, Nr. XV.92.

1.8 Attis in runder Nische

FO: Eskü tér 1898, bei der Fundierung der Elisabethbrücke.
AO: Lapidarium Nord.
H: 114; B: 45; T: 26.
In einer halbrunden Nische steht Attis mit überkreuzten Beinen, er hält das Pedum in der rechten Hand und stützt es neben dem rechten, schräg hinter dem linken Standbein aufgestellten Spielbein auf. In der Frontalansicht des Gesichtes erscheint der Überfall der phrygischen Mütze als runder Knoten. Die rechte Ecke und linke Kante sind abgebrochen, auch die hintere Hälfte des Steines. An der linken Seite ist ein Steg erhalten, die linke Randleiste des Reliefs ist breiter als die rechte.
KUZSINSZKY, 1900. 45 f, Nr. 37.

1.9 Satyr

FO: Fő tér, sekundär in spätrömischer Mauer (Innenbebauung des spätrömischen Legionslagers), dann tertiär in frühmittelalterlicher Mauer verwendet (Ausgrabung M. Németh, 1984).
AO: Lapidarium Süd.
H: 88; B: 57; T: 37.
Das Relief zeigt einen nackten tanzenden Jüngling. In ekstatischer Haltung lehnt er sich weit nach rückwärts, hält einen Thyrsosstab in der gesenkten und ein herabhängendes, gekräuseltes Band in der erhobenen Hand. Das Schwänzchen deutet auf einen Satyr hin. Eine Kymaleiste rahmt die Bildfläche. An der linken Seite des Blockes setzt sich ein Steg fort, auch die Bewegung des Satyrs ist nach links gerichtet. An dieser Seite befindet sich auf der Oberfläche noch eine mit Blei vergossene Klammer. Die Rückseite des Blockes ist abgebrochen.

1.10 Delphin

FO: Ummauerung der spätrömischen Befestigung an der südöstlichen Ecke des Legionslagers über Spitzgraben, Verlängerung Polgár u., bei Auffahrt auf die Árpádbrücke, 1981? (Ausgrabung L. Kocsis)
AO: Lapidarium Süd.
H: 91; B: 56; T: 35.
Das Relief zeigt einen zu einer S-Linie geschwungenen Delphin. Er hat eine bürstenförmige Schwanz- und mehrere Seitenflossen, das Maul ist schwer auszumachen. Ein Dreizack ist diagonal in der Bildfläche angeordnet. Das Relief wird von einer Rahmenleiste eingefaßt.
Die rechte Kante und der untere Teil der linken Kante sowie die Rückseite sind abgebrochen. Am rechten Rand des Blockes setzt sich ein Steg fort, dort befindet sich auch ein Klammerloch. In der Darstellungsweise und den Abmessungen des Stückes zeigen sich Ähnlichkeiten mit dem vorhergehenden Block.

1.11 Genius

FO: Grabung im Kána-Kloster 1985 (Ausgrabung Holl Imréné).
AO: Lapidarium Süd Inv.Nr. 91.5.11.
H: 110; B: 44; T: 55.

Das Relief zeigt einen nach links gewendeten, nackten Jüngling, der in beiden Händen einen Stab (?) in halber Höhe hält. Das keulenartig verdickte Attribut könnte als Pedum eines Satyrs auf einen dionysischen Zusammenhang hindeuten, die graziöse Beinhaltung im Scherenschritt (das linke Bein vor das rechte, abgewinkelte gesetzt) ist ebenfalls für Satyrfiguren belegt. Keulenartig erscheinen auch eher Fackeln, die von Genien gehalten werden wie bei 1.4. Das Bildfeld wird von einem norisch-pannonischen Volutenmotiv abgeschlossen. Auf der Oberfläche ist ein Dübelloch erhalten, wohl der untere Teil eines Klammerloches.
Datierung nach norisch-pannonischem Volutenmotiv: letzte Jahrzehnte des 2. bis 1. Hälfte des 3. Jhs.

1.12 Attis

FO: Mauer der spätrömischen Befestigung an der südöstlichen Ecke des Legionslagers über Spitzgraben, bei Auffahrt auf die Árpádbrücke ca. 1981 (Ausgrabung L. Kocsis).
AO: Lapidarium Süd.
H: 91; B: 56; T: 55.
Bei diesem Stück dominiert der breite Rahmen. Die rechte obere Ecke ist ausgebrochen. Der mit überkreuzten Beinen (rechts vor links) stehende Attis hält sein Pedum mit beiden Händen an seiner rechten Seite. Auf der Oberfläche ist in der Mitte ein Dübelloch und an der linken Seite ein Klammerabdruck zu erkennen.

1.13 Porträtmedaillon

FO: Mauer der spätrömischen Befestigung an der südöstlichen Ecke des Legionslagers über Spitzgraben, bei Auffahrt auf die Árpádbrücke ca. 1981 (Ausgrabung L. Kocsis).
AO: Lapidarium Süd.
H: 94; B: 65; T: 53.
Das ungerahmte Medaillon zeigt das Bildnis einer Frau mit gescheiteltem Haar, die in der rechten Hand einen Apfel hält. Um den Hals trägt sie einen Torques. Über dem Unterkleid mit diagonal verlaufenden Falten liegt ein Mantel mit vertikalen Falten, dessen linken Rand sie mit der linken, mit einem breiten Armband (Ärmelsaum?) geschmückten Hand ergreift. Auf der Oberseite des Blockes ist ein Dübelloch zu erkennen. Ein ca. 10 cm breiter Randschlag umgibt eine vertiefte Fläche, die auf einen Aufsatz von ca. 50x45 cm Größe schließen läßt.

1.14 Attis

FO: Mauer der spätrömischen Befestigung an der südöstlichen Ecke des Legionslagers über Spitzgraben, bei Auffahrt auf die Árpádbrücke ca. 1981 (Ausgrabung L. Kocsis).
AO: Lapidarium Süd.
H: 92; B: 66; T: 55.
Das Bildfeld wirkt im Vergleich zu dem massigen Steinblock klein, auch die Attisfigur mit den dünnen überkreuzten Beinen etwas kopflastig. Attis hält das kurze Pedum in der linken Hand und stützt den rechten Ellbogen darauf. Die Rückseite des Steines zeigt einen 32 cm hohen grob behauenen Sockel. Auf der Oberfläche befindet sich ein Gußkanal, aber kein erkennbares Dübelloch, an der linken Seitenfläche eine Nut für eine Seitenwand.

1.15 Rankenpfeiler

FO: Kő u., Streufund.
AO: Lapidarium Süd.
H: 127; B: 61; T: 39.
Aus einem dickbauchigen Kantharos wachsen sich überkreuzende Ranken. Auf der linken Seitenfläche wird eine 18 cm breite Nutfläche von einem schmalen Steg (5 cm) an der Vorderseite, einem breiten Steg (20 cm) an der Innenecke begleitet. Der Eckpfeiler wird von einem geschuppten Pinienzapfen bekrönt.

1.16 Dioskur

FO: Óbuda, Kiscell.
AO: Säulenlapidarium Inv.Nr. 64.11.28.
H: 116; B: 56,5; T 35.
Das Relief zeigt in einem flachen Bildfeld einen der Dioskuren (Castor) mit einem Speer in der Rechten, die Pferdezügel in der Linken. Das Pferd steht hinter ihm und wendet den Kopf zu ihm zurück, Brust und Vorderbeine des Pferdes sind rechts neben dem Dioskuren zu erkennen. Die linke Seitenfläche zeigt eine große Akanthusranke. Aus drei trompetenförmigen Kelchen wachsen Blattbüschel und dünne Ranken. An der rechten Seite des Blockes ist eine 20 cm breite Nutfläche für eine Seitenwand ausgearbeitet, die rückwärts anschließende Seitenplatte wird nur auf der Innenseite der Grabumfassung von einem Steg gehalten. Sowohl an der rechten Kante als auch an der Rückseite des Blockes sind Klammerlöcher zu sehen. Die Bearbeitung der Oberseite läßt einen Randschlag erkennen, der eine Überdeckung der Klammern mit einem weiteren Bauteil erwarten läßt.
Datierung nach norisch-pannonischem Volutenmotiv: letzte Jahrzehnte des 2. bis 1. Hälfte des 3. Jhs.
NAGY L., 1942. 479; NÉMETH 56, Nr. 149; NAGY T., 1971. 128, Abb. 42.

1.17 Orest

FO: Abriß des Zollhauses in Óbuda, Ecke Flórian tér/Tavasz u., 1889.
AO: Säulenlapidarium, Inv.Nr. 64.11.159.
H: 123; B: 59; T: 24.
Das Relief zeigt in einer von einem auf Konsolen ruhenden Rundbogen umschlossenen Nische einen nackten Gefangenen, der als auf Tauris gefangener Orest gedeutet wurde. Er steht mit gesenktem Kopf nach links gewendet,

seine Hände sind auf dem Rücken gefesselt. Im Hintergrund hängt ein Kleidungsstück. Das rechte Bein ist als Spielbein angewinkelt. Der Stein hat an der linken Seitenfläche eine Nut, auffällig ist die verhältnismäßig geringe Tiefe des Blockes.
KUZSINSZKY, 1900. 44 f., Nr. 36; KUZSINSZKY, 1934. 83, Nr. 43, Abb. 31; NÉMETH 56, Nr. 150.

1.18 Attis, Frau mit Korb

FO: Eskü tér 1898.
AO: Säulenlapidarium Inv.Nr. 64.11.31.
H: 123; B: 45,5; T: 57.
Das Relief der Vorderseite zeigt Attis in einem spitzgiebeligen Feld. Er hat das Pedum mit der linken Hand an seiner rechten Seite auf den Boden gesetzt und stützt den rechten Ellbogen darauf. In den Zwickeln des Giebels erkennt man schräg angeordnete Eroten. Auf der zweiten, linken Reliefseite ist eine unbekleidete, stehende Frau mit einem Korb auf dem Kopf abgebildet. Der Eckblock hat keine Nuten und Stege an den Seitenflächen, an der rechten Kante oberhalb von Attis zeigt sich ein Klammerabdruck, ebenso an der Rückseite.
KUZSINSZKY, 1900. 46, Nr. 39; KUZSINSZKY, 1934. 178, Nr. 180, Abb. 134; NAGY L., 1942. 479 f, Taf. 71, 1; NAGY L., 1946. 19, Abb. 10 b; NÉMETH 65, Nr. 181; ERDÉLYI, 1974. 80, Abb. 89 a–b.

1.19 Mänade, Weinranken

FO: Eskü tér 1898.
AO: Aquincum-Museum.
H: 119; B: 40; T: 25
Der Eckstein trägt an der Vorderseite ein Relief mit der frontalen Darstellung einer nackten Mänade. Sie erhebt sich auf die Zehenspitzen und überkreuzt graziös das rechte Bein mit dem linken. Um die Taille trägt sie eine Schärpe, deren Enden zu beiden Seiten ihrer Hüften flattern. In den über dem Kopf erhobenen, etwas plump ausgefallenen Händen hält die Figur Klappern. Das lange, offene Haar ist in der Mitte gescheitelt. Auf der linken Seitenfläche ist eine Rebe mit Weinblättern und Trauben dargestellt. Die Rückseite ist abgebrochen, auf der Oberfläche ist ein Hebeloch und ein ausgebrochenes Klammerloch an der rechten Kante zu erkennen.
KUZSINSZKY, 1900. 47, Nr. 40; KUZSINSZKY, 1934. 181, Nr. 179, Abb. 136; NAGY L., 1946. 19, Abb.11; ERDÉLYI, 1974. 80, Nr. 90; TOPÁL, 1997. 171, Abb. 131.

Es ist die Frage zu beantworten, ob alle Steine zum gleichen Typus von Grabdenkmal gehören, und wenn dies nicht der Fall ist, wie sie typologisch einzuteilen sind. Zwischen den verschiedenen Formen von Grabdenkmälern besteht in Bezug auf die Zusammensetzung aus einzelnen Motiven große Verwandtschaft. Wie schon häufig bemerkt wurde, daß auf Grabstelen die Architekturform der Ädicula eine zweidimensionale Wiedergabe mit seitlichen Säulen und Gebälk findet,[10] so kommen auch die Elemente von Grabumfassungen, Ecksteine und Wandplatten, in ähnlicher Form im Sockelgeschoß von Ädiculen vor. Nicht immer ist es einfach, die einzelnen Steine dem einen oder anderen Denkmaltypus zuzuordnen. Als Entscheidungshilfe dienen die Maße und konstruktiven Verbindungen der Ecksteine mit den anschließenden Wandplatten. Die Wahl des Steinmaterials ist in diesem Zusammenhang ebenfalls von Bedeutung. Ein Eckstein aus Marmor würde jedenfalls einer Ädicula zuzurechnen sein,[11] während jedoch aus der durchgängigen Verwendung des lokalen Kalksteins für alle vorgestellten Stücke aus Aquincum keine eindeutige Aussage abzuleiten ist.

Maße und Dimensionen der Steine (Abb. 1)

Stein	Position, Verbindungen	Höhe	Breite	Tiefe
1.01 Genius	Rechts, Nuten links, hinten	113	55	44
1.02 Genius	Rechts, Nut hinten	113	46	37
1.03 zwei Genien	?	65 (gebr.)	78	44
1.04 Attis, Genius	Rechts (?), zwei Dübel (Klammer)	75 (gebr.)	54	46
1.05 Sommer	Rechts, Steg links	121	49	45
1.06 Attis	Links, Nut rechts	88 (gebr.)	58	42
1.07 Attis, Pilaster	Links, Klammer hinten	119	37	52.5
1.08 Attis	Rechts, Steg links	114	45	26 (gebr.)
1.09 Satyr	Rechts, Steg und Klammer links	88	57	37
1.10 Delphin	Links, Steg und Klammer rechts	91	56	35 (gebr.)
1.11 Genius	?, Dübel (Klammer)	110	44	55
1.12 Attis	Rechts, Steg, Klammer links, Dübel	91	56	55
1.13 Büste	?, Dübel	94	65	53
1.14 Attis	Rechts, Nut links	92	66	55
1.15 Ranken	Rechts, Nut links	127	61	39
1.16 Dioskur	Links, Nut rechts, Klammer links, hinten	116	56	35
1.17 Orest	Rechts, Steg links	123	59	24
1.18 Attis, Frau	Rechts, Klammer links, hinten	123	45	57
1.19 Mänade	links	119	40	25 (gebr.)

Die vorausgegangene Tabelle gibt einen allgemeinen Überblick über die Maße und Steinverbindungen der behandelten Ecksteine, die auf den ersten Blick recht ähnlich erscheinen. Für ihre Zuweisung zu verschiedenen Typen von Grabdenkmälern sollen als erstes Kriterium die Maße und Proportionen der Steine dienen. In weiterer Folge sind die konstruktiven Steinverbindungen (Klammerungen, Dübelungen, Nut- und Stegverbindungen) zu erörtern.

Proportionsgruppe 1

Eckstein	Höhe	Breite	Verbindung	Höhe:Breite
1.07 Attis, Pilaster	119	37	Klammer hinten	3.2:1
1.18 Attis, Frau	123	45	Klammer links, hinten	2.7:1
1.19 Mänade	119	40	Klammer rechts	3:1

Proportionsgruppe 2

Eckstein	Höhe	Breite	Verbindung	Höhe:Breite
1.01 Genius	113	55	Nuten links, hinten	2:1
1.02 Genius	113	46	Nut hinten, Klammern	2,5:1
1.05 Sommer	121	49	Steg links	2,5:1
1.06 Attis	?	58	Nut rechts	
1.08 Attis	114	45	Steg links	2,5:1
1.11 Genius	110	44	Dübel	2,5:1
1.15 Ranken	127	61	Nut links	2,1:1
1.16 Dioskur	116	56	Nut re, Klammer li, hinten	2,1:1
1.17 Orest	123	59	Steg links	2,1:1

Proportionsgruppe 3

Eckstein	Höhe	Breite	Verbindungen	Höhe:Breite
1.9 Satyr	88	57	Steg, Klammer links	1,5:1
1.10 Delphin	91	56	Steg, Klammer rechts	1,6:1
1.12 Attis	91	56	Steg, Klammer li, Dübel	1,6:1
1.13 Büste	94	65	Dübel	1,5:1
1.14 Attis	92	66	Nut links	1,4:1

In den tabellarischen Zusammenstellungen fällt zunächst auf, daß sowohl die Höhenunterschiede wie auch die Proportionsunterschiede innerhalb der drei Gruppen sehr gering sind, besonders gering aber in der Gruppe 3, wo sie im Bereich von 6 cm bleiben. Weiter verbinden sich mit einer geringeren Höhe der Ecksteine in allen Fällen im Vergleich zu den anderen Stücken größere Breiten zwischen 56 und 66 cm. Ein Breitenmaß von mehr als 60 cm wiederholt sich bei den höheren Steinen nur noch einmal bei dem Rankenpfeiler 1.15, der aber ein außergewöhnlich großes Stück darstellt. Weiter kann man den Maßen der Gruppe 3 entnehmen, daß zu den großen Breiten in drei Fällen auch große Tiefen mit 53 bis 55 cm hinzukommen, die beiden Steine mit 35 bzw. 37 cm Tiefe dürften bei ihrer sekundären Verwendung auf dieses Maß reduziert worden sein. Diese Gruppe von Ecksteinen sollten wegen ihrer gedrungenen Proportionen jedenfalls als Bestandteile von Grabumfassungen anzusprechen sein.

Leider liefern auch die Proportionen der Eckblöcke allein keine zuverlässige Entscheidung, ob das Stück zu einer Grabumfassung oder zu einem mehrgeschossigen Grabbau gehörte. So liegen die Maßverhältnisse vergleichbarer Eckblöcke an den Grabädiculen der Spectatii Prisciani und der Ennii in Šempeter zwischen den beiden in Aquincum festgestellten Gruppen. An den beiden Blöcken mit den Dioskuren bzw. Jahreszeiten an der Ädicula der Spectatii Prisciani verhalten sich Höhe und Breite wie 1,8 zu 1.[12] Der Vergleich ist allerdings dadurch unscharf, daß das Urnengeschoß in sich in zwei Reliefzonen aufgeteilt ist. Die Eckblöcke der oberen Zone mit den Satyrn und Nymphen sind mit Maßverhältnissen von 1,2 zu 1 deutlich gedrungener.[13] Am Enniergrabmal ist die Gliederung einfacher. Hier sind die 37 cm breiten Eckglieder mit der 118 cm hohen Frontplatte in einem Stück gearbeitet.[14] In der Proportion paßt dieser Eckstreifen (3,2:1) sehr gut zu den schlanksten Ecksteinen aus Aquincum und ist genau so groß wie der Block mit Attis und den Pilastern (1.7). Bei diesem Stück ist auch mit dem architektonischen Dekor der Seitenfläche ein weiterer Hinweis auf eine Zugehörigkeit zu einem Grabbau gegeben. Die Steinverbindungen wurden mit Klammerungen bewerkstelligt. Sehr ähnlich sind auch die Proportionen des Blockes mit der tanzenden Mänade (1.19, 3:1). Auch dieses Stück ist als Eckstein einer Grabädicula anzusprechen. Die gleiche Argumentation trifft für den Block 1.18 mit Attis und der Korbträgerin zu.

Konstruktive Verbindungen mit benachbarten Platten (Abb. 2, 3)

Neben der Kubatur der Steine können die Steinverbindungen einen Hinweis auf den Typus des Grabdenkmals geben. Bei einer Zusammenfügung mithilfe von Nutflächen ohne Klammern wird man mit einiger Sicherheit von einer Grabumfassung ausgehen dürfen. Dies beweist der Eckstein 1.15, der aufgrund seines erhaltenen, angearbeiteten Pinienzapfens mit Sicherheit von einer Grabumfassung stammt. Auch er weist auf der linken Seitenfläche eine 18 cm breite Nutfläche auf. In diese vertieften Streifen wurden die Seitenplatten geschoben. Da sie von beiden Ecksteinen in der Nut vorn und hinten gehalten wurden, war eine Verklammerung nicht unbedingt nötig. Zur größeren Sicherheit wurden aber wahrscheinlich manchmal trotzdem die Seiten- und Frontplatten mit den Ecksteinen verklammert, wie bei den Steinen 1.2 (Genius) und 1.16 (Dioskur). Eine Steinverbindung nur durch die Nut- und Federverbindung der Platten z. B. am Sockelgeschoß eines Grabbaus ist nicht denkbar, da das Herausfallen einer Platte bei einer geringfügigen Verschiebung den Einsturz des ganzen Bauwerks zur Folge gehabt hätte, während an einer Grabumfassung im schlimmsten Fall die einzelne Platte umfiel, aber keinen großen Schaden anrichten konnte. Vermutlich wurden die Platten auch noch mit anderen Mitteln, z. B. Inneneinbauten (Stufen), Erdanschüttung oder Eintiefung im Fundament in senkrechter Position gehalten.

Die beidseitige Umfassung der Zwischenplatten durch eine Nut wurde häufig auch auch durch die einseitige Ausbildung von Stegen ersetzt. Die Ecksteine 1.5 (Sommer), 1.8 (Attis) und 1.17 (Orest) schließen nur mit Stegen an die Zwischenplatten an. Daß auch diese reduzierte Nutverbindung bei Grabumfassungen vorkam, beweist die vollständig erhaltene und im Ruinengarten des Aquincum-Museums aufgestellte Grabumfassung der Bithinia Severa.[15] Sie liegt mit einer Eckpfeilerhöhe von 100 cm und quadratischen Pfeilerquerschnitt mit 50 cm Breite in der Mitte unserer beiden Größenklassen. In Bezug auf die Haltbarkeit der Steinverbindung ist allerdings hinzuzufügen, daß die Platten modern geklammert wurden. Die Stege konnten eventuell ungenau ausfallende Fugen verdecken und zusammen mit den Nutflächen einen Zusammenhalt der Konstruktion nur aufgrund des Eigengewichtes bewerkstelligen.

Für eine Verwendung von Bauteilen an einem mehrgeschossigen Gebäude ist also eine technisch höher-

wertige Steinverbindung durch Klammern in der Horizontalen und Dübel in der Vertikalen nötig. Steinverbindungen mit Nuten oder Stegen kommt bei den Grabädiculen von Šempeter an keinem der rekonstruierten Bauwerke vor.[16] Alle Blöcke haben klare kubische Formen, die stumpf aneinanderstoßen und durch Klammerungen miteinander verbunden sind. Diese Methode erforderte allerdings große Paßgenauigkeit der Einzelteile, die waagrechte Ausrichtung der Auflagerflächen und exakt rechtwinkelige Ausführung der Blöcke.[17]

Der Block mit den zwei geflügelten Genien (1.3) weicht in der Anordnung der Reliefflächen von den anderen Ecksteinen ab. Da die beiden Reliefs an sich gegenüberliegenden Seiten des Blocks angebracht sind und die Genien sich der abgeschlagenen dritten Seite zuwenden, also der Vorderseite des Blockes, bleibt die vierte Seite als Rückseite übrig. Mit dieser Anordnung der Reliefs ist der Anschluß von weiteren Bauteilen an den Seiten unmöglich. Allerdings könnte das Stück als Schaft eines Grabaltars gedient haben und oben von einem weiteren Bauglied, z. B. einem Aufsatz mit Polstern bekrönt worden sein. Grabaltäre mit trauernden Genien auf den Nebenseiten des Schaftes sind aus Noricum bekannt.[18] Auf Grabsteinen aus Pannonien halten die Genien häufig eine Girlande.[19] Die Zugehörigkeit zu einer Grabumfassung ist trotzdem möglich, wenn der Altar z. B. in der Mitte vor der Frontplatte oder von der Umfassung getrennt im Inneren des Grabbezirks aufgestellt war.

Auch bei dem Block 1.13 mit dem Porträt der Verstorbenen dürfte es sich um den Schaft eines Grabaltars handeln, für den die gleichen Möglichkeiten der Aufstellung im Zusammenhang mit der Grabumfassung wie oben gelten. Grabaltäre mit Rundmedaillon auf dem Schaft kommen in Noricum mit einigen wenigen Beispielen vor, z. B. in Virunum, St. Andrä und Zweikirchen.[20] A. Schober kannte drei Grabaltäre mit Porträtdarstellungen, die jedoch in rechteckige Nischen eingefügt waren.[21] Dagegen waren getrennt gearbeitete Rundmedaillons als Altaraufsätze in Noricum und Pannonien äußerst beliebt.[22] Das Problem ihrer Aufstellung löste eine lebhafte Diskussion aus.[23] Die Reliefdarstellungen mit *imago clipeata* auf verschiedenen sepulchralen Bildträgern war im 1. Jh. n. Chr. in Rom und Oberitalien gebräuchlich.[24] Auf Grabaltären aus der Germania Inferior fanden sich ähnliche Porträtmedaillons auf dem Schaft über der Inschrift.[25] Vielleicht zeigen die von P. NOELKE vorgestellten Grabaltäre mit Porträtmedaillons aus Köln eine mögliche Verbindung zu Aquincum an. Auf den Transport durch die Cives Agrippinenses, einer wohlhabenden Gruppe von Kölner Kaufleuten, die sich in Aquincum niederließen, werden auch die S-Volutenmotive an kleinen Kultbauten und Grabstelen zurückgeführt.[26]

Zusammengehörige und verwandte Stücke

Die Blöcke mit dem Satyr 1.9 und dem Delphin 1.10 sind fast maßgleich. Obwohl sie von verschiedenen Ausgräbern gefunden wurden, dürften sie annähernd an der gleichen Stelle, der Südmauer der spätrömischen Festung östlich des Legionslagers, sekundär neu verwendet worden und daher auch in der originalen Verwendung nicht sehr weit voneinander entfernt gewesen sein. Bei beiden Stücken sind die Reliefs von einer Kymawelle eingefaßt. Auch die Darstellungsweise ist sehr ähnlich. Die Frisur des Satyrs ist ebenso wie Schwanz und Flossen des Delphins mehr abstrahiert als plastisch gestaltet, weder das Gesicht des Satyrs noch der Kopf des Fisches sind gut erkennbar. Dennoch haben beide Figuren einen ansprechenden Schwung und dynamischen Ausdruck. Das Steinmaterial, der poröse Kalkstein mit großen Hohlräumen, ist ebenfalls gleich. Beide haben ihrer Position entsprechende, gleich große Stege und Klammern. Die Rückseiten wurden in gleicher Weise bei der sekundären Verwendung abgeschlagen. Gegen eine Verwendung der beiden Stücke am selben Grabdenkmal spricht zunächst, daß die Motive des Delphins und des dem dionysischen Sagenkreis zuzuordnenden Satyrs auf den ersten Blick nicht zusammenpassen. Der Delphin ist jedoch ebenfalls ein Attribut des Dionysos,[27] der für die ihm ergebenen naxischen Thraker die ihre Existenz bedrohenden tyrrhenischen Seeräuber in Delphine verwandelte.[28]

Sehr ähnliche Stücke sind auch die beiden Ecksteine mit kleinen Attisdarstellungen 1.12 und 1.14. Die Höhen sind mit 91 bzw. 92 cm fast, die Tiefen mit 55 cm genau gleich. Attis 1.14 ist allerdings um 10 cm breiter. Im Vergleich zu den anderen Ecksteinen mit Attis-Darstellungen fällt auf, daß die Masse des Steinblockes durch einen breiten Bildrahmen stark dominiert. Die Reliefdarstellung fällt dagegen recht klein aus. Beide Stücke sind aber rechte Ecksteine und gehörten zu unterschiedlich konstruierten Anlagen. Der Block 1.12 hat an der linken Seite einen Steg und ein Klammerloch, das noch im untersten Bereich erhalten ist. Der Stein 1.14 bildet links eine Nut ohne Klammerung aus. Jedenfalls scheinen auch diese beiden Stücke von derselben Werkstätte hergestellt worden zu sein.

Zusammenfassung der typologischen Einordnung (Abb. 3, 4)

Zu einer Grabumfassung gehörte sicher der Eckstein 1.15 mit dem Rankenmotiv und dem angearbeiteten Pinienzapfen. Ziemlich sicher stammen auch die Blöcke der Proportionsgruppe 3 wegen ihrer gedrungenen Form und den Nut- und Stegverbindungen von Grabumfassungen. Es handelt sich dabei um die Ecksteine 1.9 (Satyr), 1.10 (Delphin) möglicherweise von derselben Anlage, 1.12 und 1.14 beide mit Attis.

Zu Grabädiculen gehörte die Proportionsgruppe 1 mit den besonders schlanken Eckblöcken 1.7 (Attis mit Pilastern), 1.18 (Attis mit Korbträgerin) und 1.19 mit der tanzenden Mänade. Der Block 1.11 aus der Gruppe 2, der nur ein Dübel- bzw. Klammerloch aufweist, fand ebenfalls an einem derartigen Bauwerk Verwendung. Diese Steine wurden ausschließlich

durch Klammern mit benachbarten Steinen verbunden.

Die Blöcke der Proportionsgruppe 2 dürften aufgrund der häufigen Nut- und Stegverbindungen ebenfalls zu Grabumfassungen gehört haben. Bei den Steinen, die keine Klammerlöcher aufweisen, ist diese Wahrscheinlichkeit sehr groß, z. B. 1.5 mit dem Sommer, 1.8 (Attis) und 1.17 (Orest). Steine, die verklammerte Nut- und Stegverbindungen besitzen, können Teile von Grabumfassungen oder Grabbauten darstellen, wie z. B. 1.1 (Genius), 1.2 (Genius) und 1.16 (Dioskur). Die Blöcke 1.4 und 1.6 mit Attis sind aufgrund ihrer Beschädigung in Hinsicht auf Proportionen (1.4) bzw. Verklammerungen (1.6) nicht zu beurteilen, dürften aber wegen ihrer Nutverbindungen von Grabumfassungen stammen. Die Eckblöcke 1.3 mit zwei Genien und 1.13 mit dem Porträtmedaillon sind vermutlich als Schäfte von Grabaltären zu interpretieren.

Mythologische Inhalte

Im Gegensatz zu den Wandplatten wurde bei den Ecksteinen der Darstellung von mythologischen Figuren der Vorzug gegeben, die für sich allein stehen können, keinen narrativen Charakter haben und ein symmetrisches Pendant erlauben. Hierfür eignete sich besonders Attis, der unter unseren Beispielen siebenmal vertreten ist. Der Mythos des phrygischen Jünglings[29] versinnbildlicht Werden und Vergehen im Naturkreislauf und im menschlichen Leben. Auf Grabdenkmälern ist die Darstellung von Attis mit phrygischer Mütze, dem Hirtenstab und -mantel und überkreuzten Beinen ein Zeichen der Trauer, aber auch der Hoffnung auf Auferstehung. In Noricum und Pannonien außerhalb von Aquincum tritt Attis wesentlich seltener auf, nur in vereinzelten Darstellungen wie in Aelium Cetium.[30] Ein verdoppelter Attis ist auf einem Grabstein aus Lauriacum zusammen mit zwei Hunden dargestellt.[31] In der Häufigkeit der Darstellungen folgen dem Attis die Genien (fünfmal), unbekleidete kindliche und jugendliche Gestalten, teilweise geflügelt, in trauernder Pose mit gesenktem Kopf, einer zur gegenüberliegenden Schulter geführten Hand und gesenkter Fackel. Der Genius war die Personifikation des menschlichen Geistwesens schlechthin, somit auch der Seelen der Verstorbenen.[32] Die trauernden Genien werden auch als Todesgenius oder trauernde Eroten bezeichnet. Ein besonders schönes Beispiel aus Wallsee kann die etwas schlechter erhaltenen und undeutlicheren Darstellungen der Ecksteine 1.1 und 1.2 aus Aquincum ergänzen.[33]

In gleicher Häufigkeit folgen die Darstellungen aus dem dionysischen Kreis, der vor allem durch tanzende Figuren, einer Mänade mit Klappern (1.19) und einem Satyr (1.9) vertreten wird. Diese Gestalten erfreuten sich größter Beliebtheit auf Grabdenkmälern[34] und kommen auch auf Grabsteinen vor.[35] In künstlerischer Hinsicht bereicherten sie durch ihre gewagten Posen wie z. B. an der Grabädicula der Spectatii Prisciani in Šempeter[36] und lebhaften Bewegungen die Darstellungen des Grabmals. Wie die tanzenden Satyrn führen die Mänaden Kreuzschritte aus, schlagen die Klappern seitlich neben dem Kopf, der Schleier kann sich um einen Oberschenkel wickeln, wie ein Beispiel aus Aelium Cetium zeigt.[37] Eine mit dem Eckblock 1.9 aus Aquincum vergleichbare Darstellung eines tanzenden Satyrs findet sich unter den Römersteinen auf Schloß Seggau.[38]

Je einmal vertreten ist ein florales Motiv an dem Rankenpfeiler mit erhaltenem Pinienzapfen (1.15) und zwei weitere mythologische Figuren, Orest (1.17) und ein Dioskur (1.16). Das Dioskurenpaar eignete sich vorzüglich für korrespondierende Darstellungen; die im Hintergrund der Reliefs auftauchenden Pferde bereicherten die im Falle des Attis etwas sterilen Einpersonen-Bilder. Ihr Mythos hatte das Überschreiten der zeitlichen Grenzen zum Inhalt, nachdem der in den Olymp aufgenommene Polydeukes gemeinsam mit seinem im Kampf getöteten Bruder, dem Rossebändiger Castor, je einen Tag im Olymp und einen Tag in der Unterwelt verbringt. Das beliebte Motiv ist auf mehreren Ecksteinen im Ungarischen Nationalmuseum,[39] einem neuen Fund aus Alsóhetény[40] wie auch auf Ecksteinen aus Scarbantia[41] und Savaria[42] dargestellt und fand auch im Sockelgeschoß der Grabädicula der Spectatii Prisciani Verwendung.[43] Dort sind die Dioskuren an den Außenseiten der Ecksteine mit Darstellungen der Jahreszeiten verbunden, die auch in Aquincum durch den Sommer (1.5) vertreten sind. Die Jahreszeitenallegorien verweisen einerseits wiederum auf die Thematik der vergehenden Zeit, andererseits stellen sie eine Verbindung zur Natur her.

Eine Ausnahme in der Reihe der nicht narrativen Szenen der Ecksteine stellt die Darstellung des Orest (?) dar. Häufiger kommt Orest in den Szenenfolgen der Iphigenie-Sage vor, wie z. B. ebenfalls im Sockelgeschoß der Grabädicula der Spectatii Prisciani,[44] einem Relief im Ungarischen Nationalmuseum[45] oder auf Sarkophagen. Das Relief auf der Seitenwand eines Sarkophags aus Óbuda,[46] auf dem die beiden Gefangenen, Orest und Pylades, frontal mit gefesselten Händen in der Opferszene dargestellt sind, kommt der Figur auf dem Eckstein aus Aquincum noch am nächsten. Als Pendant zu Orest könnte Pylades auf dem zweiten, linken Eckstein dargestellt gewesen sein. Obwohl keine Parallelen aus Pannonien und Noricum für die Darstellung des Orest auf einem Eckstein beizubringen sind, zeigt doch der Vergleich mit einem der gelegentlich dargestellten gefesselten Barbaren wie auf einem Relief auf Schloß Seggau[47] den klassischen Charakter und die Berechtigung der Deutung der Figur. Vielleicht ergänzte die Darstellung auf dem Stein in Aquincum ein benachbartes Relief mit einer anderen Szene aus der Iphigeniensage, z. B. die Opferung der Iphigenie in Aulis[48]. Eine andere, meist gefesselt dargestellte Figur wäre Marsyas, der aber häufig in einer Figurengruppe zusammen mit Apollo und einem messerschleifenden Skythen gezeigt wird.[49]

Im Lapidarium von Tihany sind vier ursprünglich nicht zusammengehörende Ecksteine zu einem Ensemble zusammengestellt[50]. Auf den Reliefs der Ecksteine sind folgende Figuren adgebildet: Vorne links erkennt man eine Mänade und einen Genius mit einer Pelta, vorne rechts

einen Satyr mit einem Kranz, im rechten Winkel zu ihm einen weiteren aus einem Rhyton trinkenden Satyr. Auf dem rechten hinteren Eckblock sind Juno und Attis, links hinten Mars dargestellt. Die Inhalte stellen eine Mischung zwischen kriegerischen (militärischen) und dionysischen Motiven dar. Auffällig ist die Darstellung von Göttern auf den Eckblöcken, die in Aquincum überhaupt nicht belegt ist. Neben Mars und Juno finden sich auf weiteren Exemplaren in Tihany Minerva[51] und in Keszthely Diana.[52] Eine Ursache dafür mag vielleicht in der individuelleren Selbstdarstellung der auf dem Lande lebenden Gutsbesitzer liegen, die sich nicht mit mythologischen Nebenfiguren begnügen, sondern sich möglichst die wichtigen Götter geneigt machen wollten, eine andere im Fehlen größerer Werkstätten mit ihrem nivellierenden Einfluß. Gerade bei den vielen Attis-Darstellungen in Aquincum, von denen zwei Exemplare (1.12 und 1.14) sicher aus derselben Werkstatt stammen, ist eine Serienproduktion der Stücke unverkennbar.

Grundrisse von Grabumfassungen

Wie aus den wenigen flächigen Aufschlüssen in den Gräberfeldern von Aquincum hervorgeht, ist die Größe von Grabumfassungen variabel. P. ZSIDI gab eine Zusammenstellung von bekannten Grundrißformen.[53] Vor allem die Ausmaße der zutreffend als Grabummauerungen[54] bezeichneten größeren rechteckigen Grabbezirke erreichen im Gräberfeld am Aranyhegyi árok bis zu 10 m,[55] in der Ladik u. im Bereich der Canabae 15 m[56] in einer Richtung. Die beiden von L. NAGY, 1931 vorgestellten aneinandergebauten Grabumfassungen wiesen Maße von 7,50x 6,10 m bzw. 3x2,60 m auf.[57] Hier zeigt sich wie auch bei fünf Anlagen im Friedhof am Aranyhegyi árok eine Neigung der Grabbauten zum Agglomerieren: Die Grabummauerungen nützten neben der durch die Mauertechnik gegebenen beliebigen Formgebung die Möglichkeit des ebenso beliebigen Anbauens. Auch die von L. NAGY 1938 untersuchte Grabummauerung[58] war mit einem korridorartigen Zugang an andere Gebäude angeschlossen. Die von L. NAGY verwendete Bezeichnung „Grabgarten" beschreibt die mit 3,50x3,15 m zwei Sarkophage knapp umfassende Anlage etwas euphemistisch, erinnert aber in diesem Zusammenhang durchaus willkommen an die stadtrömischen Grabgärten und Grabbauten,[59] in denen – wenn die Familie es sich leisten konnte – sich die Gräber in die freie Natur und Landschaft einfügten.

Kleinere Anlagen mit Seitenlängen unter 5 m kommen in Aquincum wie auch in Carnuntum[60] jedoch häufiger vor. Die kleinsten Grabumfassungen wie das im Aquincum-Museum aufgebaute Exemplar[61] sind gerade so groß, daß eine Körperbestattung oder ein Bustum darin Platz fand, also ca. 2,30x3 m (Außenmaße). Die kürzeren Wandstrecken begünstigen die Ersetzung der Ummauerung durch eine Steinplattenkonstruktion. Vor allem hier entstand die Notwendigkeit von Eckpfeilern. Aus diesem Grund dürften alle erwähnten Ecksteine, die Steinverbindungen in Form von Nuten oder Stegen aufweisen, zu kleineren Grabumfassungen gehören. Die Ähnlichkeit mit den Grabädiculen tritt auch in ihrer isolierten Stellung als abgeschlossenes kleines Bauwerk in Erscheinung, an das im Gegensatz zu den von Mauern umschlossenen Grabbezirken nichts angebaut werden konnte.

2. WANDPLATTEN VON GRABÄDICULEN (ABB. 4, 5)

2.1 Weinranken

FO: Eskü tér 1898.
AO: Lapidarium Nord, Inv.Nr. 64.11.96.
H: 118; B: 58; T: 19.
Das Relief zeigt ein Netz von feinen Weinranken, die aus einem bauchigen Kanharos herauswachsen. Die sich überkreuzenden Ranken tragen nur vereinzelte kleinere Blätter, zu beiden Seiten des Gefäßes hängen zwei dicke Trauben.
KUZSINSZKY, 1900. 58, Abb. S. 59, Nr. 62; NAGY L., 1946. 19, Abb. 13.

2.2 Leda

FO: Óbuda 1973 in sekundärer Verwendung.
AO: Lapidarium Nord.
L: 110; H: 97; T: 27.
Das Relief zeigt eine frontal stehende, unbekleidete Frau, deren Kopf und erhobener linker Arm mit dem oberen Rand der Platte abgeschlagen sind. Mit der leicht angehobenen rechten Hand faßt die Figur einen Umhang, dessen Falten sich diagonal hinter ihrem Rücken hinziehen. Links neben der Gestalt ist der Körper und lange, gebogene Hals eines großen Vogels mit großen angehobenen Schwingen zu erkennen. Über dem Schwan ist ein kindlicher Eros dargestellt.
Datierung: frühes 2. Jh.
DIEZ, 1993.

2.3 Mänade („Venus")

FO: Marcius 15. tér, Grabung T. Nagy, 1970.
AO: Lapidarium Nord Inv.Nr. 73.9.21.
L: 111; H: 82, T: 22.
Das Relief zeigt die auf einem Sockel stehende unbekleidete Mänade, die auch als Venus gedeutet wurde, mit langem, offenem, weit aufgefächertem Haar in Frontalansicht. In den zu beiden Seiten ausgestreckten Händen hält sie Teile des Mantels, der hinter ihr bauschige U-förmige Faltenbahnen wirft und seitlich fein gekräuselt herabfällt. Zu beiden Seiten der Figur sind Pilasterschäfte mit breiten, am oberen Ende gefüllten Kanneluren erhalten. An ihren Innenseiten sind die Kämpfer eines Rundbogens über der Figur erhalten. Die Kapitelle waren in einem eigenen Block gearbeitet.
NAGY T., 1973. 153, Abb. 86; TOPÁL, 1997. 269, Abb. 255.

2.4 Pfeilerkapitell

FO: unbekannt.
AO: Lapidarium Nord Inv.Nr. 73.9.30.
L: 25; H: 62; T: 30.
Die beiden unteren und seitlichen Blätter des korinthischen Vollblattkapitells sind erhalten, der Mittelbereich abgeschlagen. Der Schaft des Pilasters wird von drei breiten, oben mit kleinen Kreisformen gefüllten Kanneluren unterteilt.

2.5 Attis mit Kapitell

FO: Eskü tér, beim Bau der Elisabethbrücke.
AO: Lapidarium Nord Inv.Nr. 73.9.18.
L: 60; H: 51; T: 29.
Auf der rechten Seite des Fragments erkennt man einen Pilasterrest mit Kapitell. Das schön ausgearbeitete Kapitell zeigt zwei Reihen von breiten, in der Mitte eingezogenen Vollblättern mit breiten, sich nach oben verjüngenden Rippen. Aus den trichterförmigen Caules wachsen zwei Paare Kelchblätter, der Abakus ist zweiteilig. Der links an das Kapitell anschließende Architrav- bzw. Friesstreifen ist leer. Vom Relieffeld ist nur der Kopf des Attis erhalten.
KUZSINSZKY, 1906. 39 f; NAGY L., 1946. 19, Abb. 12.

2.6 Säule

FO: Lajos u. (Canabae), 1958.
AO: Lapidarium Nord Inv.Nr. 66.11.61.
B: 31; H: 185; T: 41,5, Plinthe 26, Wandplatte 15,5.
Das Stück ist ganz erhalten, nur die rechte und vordere Seite der Plinthe ist abgebrochen. Die mit vollem Durchmesser ausgearbeitete Säule lehnt sich U-förmig an eine Wandplatte an. Die Basis weist ein attisches Profil auf. Der gedrungen wirkende Säulenschaft läßt eine deutliche Entasis erkennen. Das Kapitell verfügt über einen Kranz hoher, am Fuß zusammengefaßter Vollblätter, über denen die Bögen der mittleren Kelchblätter zu erkennen sind. Die äußeren Kelchblätter fehlen. Zwischen den Blättern erscheinen kleine Caulesknoten mit schrägen Bohrkanälen. An den Seitenflächen ist je ein normales Mittelblatt ausgearbeitet, während die hinteren Eckblätter aus dem Einsprung zwischen Säulen und Wandplatte herauswachsen. Die dünne Abakusplatte bildet einen kleinen Knauf aus.
Datierung: erste Jahrzehnte des 3. Jhs.
WELLNER, 1971; KISS, 1987, 32, Taf. 52/3, Nr. XV.10.

2.7 Pilasterbasis

FO: unbekannt.
AO: Lapidarium Nord Inv.Nr. 73.9.37.
L: 63; H: 67; T: 21.
Das Fragment zeigt einen Teil eines Pilasters mit attischer Basis und einem kannelierten Schaft. Von der rechts anschließenden Wandfläche ist nur ein kleiner leerer Teil erhalten.

2.8 Pilasterbasis

FO: unbekannt.
AO: Lapidarium Nord, Inv.Nr. 73.9.35.
B: Pilaster 20,5, gesamt 36,5; H: 72; T: 18.
Der Pilaster ist mittig auf der Wandplatte angebracht. Das Stück steht im Lapidarium auf dem Kopf, sodaß die attische Basis nach oben weist. Die Plinthe ist teilweise abgeschlagen, während die hohe Hohlkehle gut erkennbar blieb.

2.9 Dienerin

FO: Victoria Ziegelfabrik Bécsi út 134–136., Abbruch eines Schornsteins 1954–1956.
AO: Lapidarium Nord Inv.Nr. 64.11.106.
L: 65; H: 83; T: 21.
Das Relief zeigt eine Frau, die in der erhobenen rechten Hand einen Becher und in der linken eine Opferserviette hält. Ihr Gesicht ist nach links zur erhobenen Hand gewendet, das Haar im Nacken in einem Knoten zusammengefaßt. Das dünne Gewand läßt die Körperformen erkennen. Das Relief liegt leicht vertieft in einer oben mit einer Wellenlinie abgeschlossenen Nische. Am rechten Rand der Nische wird im unteren Bereich ein breiter Rand und dann eine weitere Fortsetzung der Platte sichtbar.
Datierung: erstes Drittel 3. Jh.
PÓCZY, 1959. 150, Abb. 6.

2.10 Togatus

FO: Eskü tér, 1898.
AO: Lapidarium Nord.
L: 57; H: 88; T: 21.
Das schlecht erhaltene Relief zeigt einen Mann in der Toga in Frontalansicht. Die Faltenbahnen des langen Mantels schwingen auf der linken Seite weit aus. Der Mann hält die rechte Hand in Brusthöhe, in der linken Hand hält er eine Schriftrolle. Kuzsinszky erwähnt hier noch die ausgestreckte Hand einer zweiten Gestalt. Die linke Randleiste verschmälert sich nach unten. Am linken Rand der Oberseite ist ein Klammerloch erhalten.
KUZSINSZKY, 1900. 58, Nr. 61.

2.11 Genius

FO: Eskü tér, 1898.
AO: Lapidarium Nord.
L: 39; H: 67; T: 18.
Das Relief zeigt die untere Hälfte einer geflügelten nackten Figur, deren rechtes Bein das linke überkreuzt.

KUZSINSZKY beschrieb einen Kranz in den Händen des Genius und hielt das Stück für ein Sarkophagfragment. An der Rückseite zeigt sich jedoch weder entlang der linken noch der unteren Kante eine Bruchfläche.
KUZSINSZKY, 1900. 56.

2.12 Pilasterbasis mit Wandfläche

FO: unbekannt.
AO: Lapidarium Süd.
L: 63; H: 67; T: 21
Am rechten Ende der Wandfläche ist die Basis eines Pilasters und sein glatter Schaft etwa bis zur halben Höhe erhalten. Die Basis weist eine attische Profilierung auf.

2.13 Zwei Pilaster mit Postament

FO: Várady u., Grabung M. Pető 1975.
AO: Lapidarium Süd Inv.Nr. 75.7.4.
L: 65; H: 84; T: 19,5.
Die Seitenplatte wird rechts von einem breiteren (19 cm), links von einem schmäleren (17 cm) Pilaster flankiert. Über den attischen Basen sind die Schäfte bis etwa zur halben Höhe erhalten. Zwischen ihnen ist ein in der Mitte eingezogenes Postament zu erkennen, auf dem noch zwei überkreuzte Füße – vermutlich von Attis – und das untere Ende seines Hirtenstabes stehen.
Fundbericht: M. PETŐ: BudRég 24. 1976. p. 411.

2.14 Bogenplatte mit Weinranken

FO: unbekannt.
AO: Lapidarium Süd.
L: 66; H: 56; T: 23.
Am unteren Rand des Fragments erkennt man einen Kreisbogen mit dreifach abgestufter Rahmung, der auf eine horizontale Leiste trifft. In dem Zwickel zwischen Bogen und Leiste erkennt man ein planzliches Motiv (Weintraube?). Deutlicher ist jedoch die Weinranke in dem darüber folgenden Friesstreifen. Sie wächst aus einem bauchigen Kantharos, neben dem eine Traube mit runden Beeren liegt. Das Stück stammt vermutlich von der Frontseite einer Grabädicula.

2.15 Bogenplatte mit Weinranken

FO: Földvörösvári u., Grabung L. Kocsis, 1978.
AO: Lapidarium Süd, geschlossener Teil.
L: 59; H: am Scheitel 25, gesamt 40; T: 18.
Das Fragment zeigt noch einen Viertelkreis des überspannten, mit mehrfacher Profilierung umsäumten Bogens. Die senkrecht auf dem Kreisbogen stehende Stoßfläche bezeichnete vermutlich seinen Scheitel, da die Weintraube in den Zwickel hineinhängt und nicht von dort aufwächst. Das Relief in dem von einem Kyma umrahmten Bogenzwickel besteht aus großen Blättern und Trauben. Das Stück war vermutlich auf der Frontseite einer Grabädicula angebracht.

2.16 Bogenplatte mit Architrav und Pilaster

FO: Földvörösvári u., Grabung L. Kocsis, 1978.
AO: Lapidarium Süd, geschlossener Teil.
L: 56; H: 35; T: 16.
Das Stück wird von einem Dreifaszienarchitrav abgeschlossen. Er ruht auf einem Pilasterkapitell, von dem noch die Abakusplatte und drei breite, wenig plastische Vollblätter erhalten sind. Während sich rechts vom Pilaster die Wand fortsetzt, ist links davon ein Viertelbogen mit mehrfacher Profilierung erhalten. Die Zwickelfläche ist ungeschmückt. Das Stück dürfte von einer Ädicula-Seitenwand stammen.

2.17 Priamos vor Achilles

FO: Finály-Eisgrube, in Grab sekundär verwendet (Gräberfeld der Zivilstadt am Donauufer), 1892; vom Gräberfeld Aranyhegyi árok dorthin verschleppt (? NAGY L., 1942).
AO: Säulenlapidarium Inv.Nr. 66.11.12.
L: 155; H: 112; T: 30.
Auf der rechten Seite des Reliefs sitzt der nur mit einem über die linke Schulter und die Beine gezogenen Mantel bekleidete Achilles auf der Leiche des Hektor. Er streckt seine rechte Hand seinem Gegenüber entgegen. Der Kopf des Toten ist in der rechten Bildecke zu erkennen. Hinter Achilles ist eine Büste des Patroklos mit Helm dargestellt. Vor Achilles kniet Priamos mit aufgestelltem linken Bein. Er trägt ein weites Gewand, einen nach rückwärts geblähten Mantel und eine phrygische Mütze. Eine hinter Priamos stehende verschleierte Frau wird durch den Mantelbausch halb verdeckt. Das Relief schildert die Szene, in der Priamos Achilles um die Leiche seines gefallenen Sohnes Hektor bittet, um ihn bestatten zu können. An der rechten Kante der Platte ist ein Klammerabdruck erhalten.
KUZSINSZKY, 1897. 163 f; Nr. 104; KUZSINSZKY, 1934. 184, 60; NAGY L., 1942. 481, Taf. 72,2; NÉMETH 54, Nr. 144; NAGY T., 1971. 133, Abb. 55.

2.18 Kantharos mit Weinranken

FO: „Feld der Bulgaren" (Schäffer); Filatori dűlő, Gräberfeld südlich der Zivilstadt.
AO: Säulenlapidarium Inv.Nr. 66.11.31.
L: max. 77,5, bis Mittelachse 64,5 (ergänzt 129); H: 89; T: 26.
Ein stehendes Fiederblatt bezeichnet die Mittelachse des Kantharos, dessen geriefelter Bauch und Volutenhenkel naturalistisch wiedergegeben ist. Zu beiden Seiten des Mittelblattes wachsen Ranken mit üppigem

Weintraubenbehang daraus hervor. Der linke Rand wird von einer Wellenranke aus parallel verlaufenden Blättern verziert. Aus den Rankenknoten wachsen Blattkelche. Der obere Rand der Platte wird von links nach rechts gerichteten eckigen Blattpaaren begleitet.
NÉMETH 44, Nr. 106.

2.19 Kantharos mit Weinranken

FO: Óbuda, Bécsi út.
AO: Säulenlapidarium, Inv.Nr. alt 116, neu 69.1.6.
L: 73; H: 114; T: 24.
Die Form des Kantharos wird durch die tiefen, am oberen Rand gefüllten, am unteren Ende von einem kugeligen Fuß eng zusammengerafften Kanneluren stark zerteilt. Neben der unteren Hälfte des Gefäßes wachsen lange, eingerollte Palmettenblätter auf. Aus dem Gefäß wachsen Weinranken, die einander die großen Blätter zuwenden, während große Trauben nach außen hängen. Die Oberfläche des Steins ist stellenweise stark beschädigt. An der rechten Kante der Oberseite befindet sich ein Klammerabdruck mit dem originalen Dübel.
PARRAGI 230, Abb. 36; NÉMETH 46, Nr. 116.

2.20 Odysseus mit Eurykleia

FO: Pacsirtamező u. 3, Lajos u. 98., in einem Haus vermauert (Ausgrabung von O. Madarassy 1990).
AO: Budapesti Történeti Múzeum, Dauerausstellung auf der Burg, Inv.Nr. 91.5.13.
L: 111; H: 87; T: 31.
Das Relief zeigt links den sitzenden Odysseus, der den linken Fuß in eine Wanne gesetzt hat. Vor dem Becken kniet Eurykleia und wäscht Odysseus die Füße. Hinter ihr stehen weitere drei Figuren. Auf der Oberfläche zeigt sich zu beiden Seiten je ein Dübel- bzw. Klammerloch.

Auch bei den Wandplatten kann nicht ohne weiteres entschieden werden, ob sie zu einer Grabumfassung oder zu einer Grabädicula gehörten. Zunächst stellt sich die Frage, ob Grabumfassungen überhaupt reliefverzierte Seitenwände besaßen. Die einfacheren Grabumfassungen wie auch die im Aquincum-Museum nachgebaute[62] hatten mit Ausnahme der frontalen Inschriftplatte nur glatte Seitenplatten.[63] Eine Grabumfassung mit durchgehend reliefierten Wandplatten ist weder in Noricum noch in Pannonien erhalten. Es ist aber nicht ausgeschlossen, daß in einzelnen Fällen die Umfassungselemente der Grabbezirke mit floralen Motiven verziert waren wie z. B. in Aquileja.[64] Bei den Grabbezirken der Statii und des Q. Etuvius Capreolus[65] wurde allerdings mit den um 45° verdrehten, auseinandergerückten, reichlich reliefierten Einzelpfeilern ein zaunartiger Charakter erreicht. Diese Zaunpfeiler konnten jedoch auch glatt bleiben wie auch bei der Umfassung des Grabbezirkes der Concordii in Boretto.[66] Das Hauptgewicht des Reliefschmuckes lag auch bei den stärken ausgeschmückten Lösungen auf den Ecksteinen.

Im Gegensatz zu den Ecksteinen gibt es auch kaum Möglichkeiten, Wandplatten von Grabumfassungen konstruktiv von Reliefplatten der Grabädiculen zu unterscheiden. Die Platten in Aquincum zeigen meist Klammerbettungen, wenn der obere Rand der Stücke erhalten ist. Klammerungen kommen jedoch wie oben ausgeführt auch bei Grabumfassungen vor. Bei Platten, die in die Nuten der Ecksteine geschoben werden sollten, muß man allerdings einen breiteren glatten Randstreifen annehmen. Wenn überhaupt einige der vorliegenden Stücke Grabumfassungen zugerechnet werden könnten, kämen nur Platten mit querrechteckigem Format in Frage. Die Platte 2.18 (Weinranken) weist als einzige der hier behandelten Reliefplatten dieses Formats keine erkennbare Klammerung auf. Trotzdem gehörte dieses Stück wegen seiner Randgestaltung sicher nicht zu einer Grabumfassung, denn der Rand wird nur von einer schmalen glatten Leiste begleitet, auf die sofort ein Rankenmotiv folgt. Gerade bei den Platten mit liegenden Format fällt auch die hohe künstlerische Qualität der Reliefs auf, sodaß man geneigt ist, sie mit Grabädiculen in Verbindung zu bringen.

Plattenformate und ihre Folgen (Abb. 4)

Querrechteckige Platten

Platte	Verbindungen	Länge	Höhe	Dicke
2.02 Leda	Oben gebrochen	110 (gebr.)	97 (gebr.)	27
2.17 Priamos	Klammer rechts	155 (gebr.)	112	30
2.18 Weinranken	?	129	89	26
2.20 Odysseus	Klammer re, links	111	87	31

Die Reliefplatten mit liegendem Format wurden wohl vor allem als Mittelplatten zwischen den Ecksteinen des Sockelgeschosses von Ädiculen eingefügt. Versucht man sie an einer Seitenwand zu plazieren, würde bei der geringsten gegebenen Länge von mindestens 110 cm (2.2.) die Ädicula eine Tiefe von ca. 2,50 m erreichen, was der Tiefe des Urnengeschosses der Ädicula der Spectatii Prisciani entspricht. Wenn man davon ausgeht, daß es Grabdenkmäler von gleicher Größe auch in Aquincum gab, ist vielleicht dieser Fall noch zu vertreten, die größere Länge der anderen beiden Platten schließt aber eine Verwendung an Seitenwänden aus. Man darf daher annehmen, daß alle vier aufgeführten längsrechteckigen Reliefplatten Mittelszenen an der Frontseite des Sockelgeschosses von Grabädiculen darstellen.

Hochrechteckige Platten

Platte	Verbindungen	Breite	Höhe	Dicke
2.01 Weinranken	Klammer rechts	58 (gebr.)	118	19
2.03 „Venus“	?	111	82 (gebr.)	22
2.09 Dienerin	?	65 (gebr.)	88 (gebr.)	21
2.10 Togatus	Klammer links	57 (gebr.)	88	21
2.11 Genius	?	39	67 (gebr.)	18
2.13 Postament	?	65	84 (gebr.)	19,5
2.19 Weinranken	Klammer rechts	73	114	24

Die hochrechteckigen Platten mit Breiten zwischen ca. 40 und 65 cm stellen vermutlich Seitenreliefs der Sockelzone von Grabädiculen dar. An der mit 111 cm breitesten Platte (2.3, „Venus") sind die Pilaster bereits mitgearbeitet, sodaß hier mit der Breite des Stückes bereits die Tiefe der Ädiculazelle eines Grabbaus gegeben ist. Die anderen Stücke waren – soweit der Erhaltungszustand dies erkennen ließ – mit anschließenden Steinen verklammert. Auch bei der Platte 2.13 sind die Pilaster bereits enthalten. Diese kleinere Ädicula war nur 65 cm tief. Diese schmälere Form, bei der zwischen den Pilastern nur ein schmaler Streifen für ein Relief mit einer Figur oder einem vegetabilen Ornament bleibt, kommt bei den Ädiculaplatten aus Intercisa sehr häufig vor[67] und wurde vermutlich von prostylen Säulen ergänzt. Bei den Maßen für die Plattenstärken fällt auf, daß sich die Dicke der Steinplatten nach ihren Größen richtet. Die größte Platte des Priamos (2.17) ist mit 30 cm auch die dickste, die schmälste Seitenplatte mit dem Genius (2.11) mit 18 cm Stärke auch die dünnste. Der Materialeinsatz wurde offensichtlich gut geplant.

Dekorative und mythologische Inhalte

Wie schon bei den Ecksteinen können auch hier bei den Reliefs solche mit narrativen Szenen, figürlichen Einzelszenen und dekorativen Motiven unterschieden werden. Aus einer längeren Szenenfolge stammt wohl das Relief mit Priamos vor Achilles und Odysseus mit Eurykleia. Das anspruchsvolle Bild aus dem Sagenkreis um den Trojanischen Krieg wurde wahrscheinlich durch andere Szenen ergänzt, z. B. mit der Schleifung Hektors, die im Ungarischen Nationalmuseum mit zwei Exemplaren[68] und auch in Noricum mit einem berühmten Relief in Maria Saal[69] vertreten ist. Auch die Szene mit Odysseus und Eurykleia schließt an diesen Sagenkreis an und stellt das letzte Bild aus einer Szenenfolge dar, da Odysseus bereits wieder zu Hause angekommen ist. Die Verwendung dieser Inhalte brachten dem Eigentümer des Grabmals wohl ein besonderes Prestige ein, denn er konnte damit belegen, daß er Kenntnisse in griechischer Geschichte und damit allgemein einen sehr hohen Bildungsstand besaß. An der Grabädicula der Spectatii Prisciani in Šempeter wird in drei Szenen die Geschichte der Entrückung und Flucht der Iphigenie erzählt.[70] Ein weiterer ergiebiger Stoff für Fortsetzungsgeschichten waren die Heldentaten des Herkules, wie die Reliefs mit Herkules und Alkestis in Győr,[71] auf einem Grabstein in Magyaróvár[72] und einer Ädiculawand im Ungarischen Nationalmuseum,[73] Herkules und Hesione[74] und Herkules und die Hesperiden.[75] Die Ennierädicula in Šempeter dagegen bietet keine solche Bildergeschichte. Hier gesellen sich zum Relief der Europa auf dem Stier auf den Nebenseiten die Szenen von Ganymed mit dem Adler und einer Satyr/Mänade-Gruppe[76] (Abb. 4, 5).

Das dekorative Motiv der aus einem Kantharos wachsenden Weinranken kommt viermal vor, dreimal auf rechteckigen Wandplatten und auch über den Bogenplatten 2.14 und 2.15. Dies deutet darauf hin, daß dieses Motiv sehr beliebt war. Der dem dionysischen Gedankenkreis zuzuordnende Weinstock symbolisierte die Hoffnung auf ein glückliches Weiterleben im Jenseits. Tatsächlich finden sich Weinranken vor allem im Osten[77] und Süden der Provinz Pannonien an sehr vielen Grabdenkmälern in allen denkbaren Positionen. An der Grabädicula der Ennii in Šempeter sind die Eckelemente des Sockelgeschosses zu beiden Seiten des Reliefs der Europa auf dem Stier mit Weinranken verziert[78] (Abb. 4). Im Stadtgebiet von Teurnia kamen mehrere Denkmäler mit dem „Lebensbaummotiv" zum Vorschein, darunter eine besonders schöne Reliefplatte mit traubenpickenden Vögeln und gegen Schlangen kämpfenden Reihern.[79] Den Weinreben kam jedoch eine Position zweiter Klasse zu. Sie waren ein rahmendes, füllendes, schmückendes Motiv, geeignet vor allem für Zwischenbilder und Rahmungen von Grabstelen und Seitenwänden von Ädiculen. Auf den Ädiculawänden von Intercisa ranken die Weinreben wie auch der gleichbedeutende Efeu in dem schmalen Reliefstreifen zwischen den Pilastern der Seitenwände auf[80] und schmücken die Seitenflächen von Ecksteinen.[81] Seitenflächen und die Nebenbilder zu beiden Seiten der Inschrift auf der Frontseite von Sarkophagen sind ebenfalls geeignete Positionen für Weinranken.[82] Die Wandplatten 2.1 und 2.19 aus Aquincum dienten an Grabädiculen vielleicht als Mittelplatten auf den Seitenwänden der Sockelzone. Ihre Höhen mit 118 bzw. 114 cm entspricht der Höhe der 3. Gruppe der Eckpfeiler und kann als Geschoßhöhe eines Sockel- oder Urnengeschosses einer Ädicula angesehen werden. Ihre Breiten um 60 cm ergab mit den beiden zu ergänzenden Ecksteinen eine Ädiculatiefe von 1,60 m Tiefe.

Mit dem Relief der Leda (2.2) wird ein pikantes erotisches Thema aufgenommen, das noch reizvoller wirkte als die Mänaden (2.3, 1.19). Vergleichsbeispiele zu diesem Stück in Noricum und im Mittelmeerraum wurden von E. DIEZ zusammengefaßt.[83] Dieses Motiv findet auch auf Sarkophagen Verwendung.[84] Venus erscheint auf einer Ädiculaseitenwand aus Intercisa[85] und aus Bölcske,[86] wo sie in der gleichen Frontalansicht, allerdings gemildert durch eine Differenzierung von Stand- und Spielbein, mit Spiegel (Intercisa) und sich ins Haar greifend in typischerer Pose gezeigt wird. Die Ädiculawand aus Aquincum mit der wohl eher als Mänade anzusprechenden Figur ist breiter und gestattet ihr das Schleierspiel mit ausgebreiteten Armen. Auch die Pilaster mit drei breiten, oben von Halbkreisen abgeschlossenen Kanneluren sind aufwendig gestaltet. In allen drei Fällen ähnlich ist der auf Konsolen gelagerte Rundbogen über dem Relief. Vergleichbare Figuren sind meist weniger frontal dargestellt als auf der Wandplatte aus Aquincum, wie eine andere Mänade im schrägen Dreiviertel-Rückenakt aus der Kiscelli út zeigt.[87] Mänaden in ähnlicher Pose, aber mit dem hinter der Figur aufgeblähten Schleier finden sich auf zwei Reliefs in Seggau.[88]

Die opfernde Frau auf der Platte 2.9 ist wohl als Dienerin zu verstehen. Die meisten bekannten Typen von Dienerinnen, die eine Hand mit einem Gegenstand

erheben, halten darin einen Spiegel.[89] Mit der anderen Hand ergreifen diese Dienerinnen eine manchmal in der Mitte gefaßte, zu beiden Seiten herabhängende, manchmal aber am oberen Ende gehaltene, rollenförmige Opferserviette.[90] Auch auf dem Relief aus Aquincum scheint das Attribut in der linken Hand der Frau kein Krug, sondern eine rollenförmige Serviette zu sein, wenn auch der Krug besser zu dem Becher passen würde, mit dem die Darstellung von den Standardtypen abweicht. Darstellungen von Diener- und Dienerinnenfiguren waren typisch für die seitlichen Sockelplatten[91] oder Innenseiten der Seitenwände[92] von Grabädiculen. Das Relief auf der Platte 2.10, die Darstellung eines Mannes in der Toga mit einer Schriftrolle gibt wahrscheinlich das Porträt eines Verstorbenen wieder. Die zweite Person, von der noch ein Rest der rechten Hand erhalten ist, könnte die Gattin des Mannes darstellen. Bilder der Verstorbenen fanden als Sockelplatten einer Grabädicula Verwendung,[94] am häufigsten aber auf der Mittelplatte der Ädicula selbst[95]. Der Genius auf der Seitenplatte 2.11 unterscheidet sich von den bereits von den Ecksteinen bekannten Typen durch seinen tänzerischen Kreuzschritt. Diese Pose wird auch von fliegenden Eroten eingenommen wie auf einem Relief im Schloß Seggau[96].

Bogenplatten

Platte	Glied	Breite (gebr.)	Höhe (gebr.)	Dicke
2.14 Weinranken	Frontplatte	66	56	23
2.15 Weinranken	Frontplatte	59	40	18
2.16 Pilasterkap.	Seitenplatte	56	35	16

Die Bogenplatten 2.14, 2.15 und 2.16 gehörten vermutlich zu Ädiculen mit prostylen Säulen. Bei allen drei Denkmälern wurde die Fassade von einer halbkreisförmig ausgeschnittenen Wandplatte, die Seiten von Platten mit kleineren, dem Abstand der Frontsäulen von den Seitenwänden entsprechenden Bögen (2.16) oder vielleicht auch von einem geraden Architrav eingenommen (2.14, 2.15). Bei der Frontplatte aus Aquincum ist der Friesstreifen über dem gebogenen Architrav angearbeitet. Das Bauwerk ist wie die Grabädicula der Ennii in Šempeter[97] zu rekonstruieren. Auch die Grabädicula aus Donauwitz im Eggenberger Schloßpark[98] vertritt diesen Typus, allerdings fehlt hier der Friesstreifen. Das Dach setzte unmittelbar über dem Bogen auf. Wie die Ausstattung auch dieses Bauwerks mit einer Kassettendecke zeigt, ist auch dieser Grabbautypus sehr repräsentativ.

Architektonische Elemente (Abb. 4)

Bauglieder

Platte	Glied	Breite	Höhe	Dicke
2.04 Pfeiler	Kapitell	25	62 (gebr.)	30
2.05 Attis	Kapitell	60 (gebr.)	51 (gebr.)	29
2.06 Säule	Ganze Säule	31	185	26; 15,5
2.07 Pilaster	Basis	63 (gebr.)	67 (gebr.)	21
2.08 Pilaster	Basis	36,5	72 (gebr.)	18
2.12 Pilaster	Basis	63 (gebr.)	67 (gebr.)	21

Die Zuweisung dieser wenig attraktiven, teilweise schlecht erhaltenen Fragmente zu Grabbauten beruht einerseits auf der bekannten Plattentechnik der Grabädiculen, andererseits auf dem Maßstab der Bauglieder. Die ganz erhaltene Säule 2.6 wäre mit einer Höhe von 1,85 m für ein „normales" Gebäude zu niedrig. Ihre Zugehörigkeit zu einem in Plattenbauweise konstruierten Bauwerk zeigt sich darin, daß sie, obwohl in vollem Durchmesser ausgearbeitet, an einer Seite an eine 15,5 cm dicke Platte ansetzte. Vermutlich handelt es sich bei diesem Stück um eine pseudoprostyl vor eine Ädiculaseitenwand gesetzte Säule. Bei dem Pfeilerkapitell 2.4, der Wandplatte mit einem Rest der Reliefdarstellung des Attis (2.5) und dem Pilasterkapitell und der bereits erwähnten Säule 2.6 überrascht – so weit der Erhaltungzustand die Beurteilung erlaubt – die gute Ausarbeitung der Kapitelle. Das Kapitell der Säule ist ein Vollblattkapitell mit reduziertem Aufbau.[99] Die zungenförmigen inneren Kelchblätter entspringen knopfartigen Caulesknoten und stoßen ohne Überfall in der Mittelachse des Kapitells aneinander. Die äußeren Kelchblätter sind abgebrochen. Die Abakusplatte ist sehr dünn und wird von einem kleinen Abakusknauf verziert. Die Datierung von I. WELLNER (erste Jahrzehnte des 3. Jhs.) beruhte auf der Annahme der Zeitgleichheit des Architekturstückes mit dem zugleich aufgefundenen Sarkophag und dem Kapitelltypus mit Vollblättern,[100] dürfte aber trotzdem zutreffen. Der trotz seiner Gedrungenheit erkennbar im Mittelbereich verdickte Säulenschaft endet unten mit einem abgetreppten Schaftring. Das attische Profil der Basis ist reduziert, es fehlt der obere Torus. Diese Reduzierung des wegen der zahlreichen Rundungen in späterer Zeit als schwierig empfundenen attischen Basisprofils kommt auch in Carnuntum vor allem bei kleineren Stücken häufig vor.[101]

Das schön ausgearbeitete Kapitell der Wandplatte 2.5 zeigt zwei Reihen von breiten, in der Mitte eingezogenen Vollblättern mit breiten, sich nach oben verjüngenden Rippen. Aus den trichterförmigen Caules wachsen zwei Paare Kelchblätter, der Abakus ist zweiteilig. Der links an das Kapitell anschließende Architrav- bzw. Friesstreifen ist leer. Vom Relieffeld ist nur der Kopf des Attis erhalten. Die Pilasterbasen der Wandplatten 2.7 und 2.12 sind dagegen vollständig ausgearbeitet. Auffällig sind die in Aquincum häufig auftretenden breiten Kanneluren, durch die der Pilaster gleichsam in Rippen zerteilt wird. Bei dem sehr schlecht erhaltenen Stück 2.8, das schon bei seiner Aufstellung im Lapidarium nicht mehr als Basis zu erkennen war, fällt auf, daß der Pilaster mittig auf einer Wandplatte angebracht ist. In der Regel säumten die Pilaster die Ränder der Wandplatten, wie von vielen Beispielen auch aus Intercisa[102] bekannt ist. Wie erwähnt, handelt es sich dabei um Adiculen mit sehr geringer Tiefe. Wenn das Bauwerk tiefer werden sollte, wurde die Seitenwand von mehreren Pilastern in mehrere Wandfelder unterteilt. Es wird damit eine Art von Pseudoperipteros vorgetäuscht. Der von J. DELL rekonstruierte Grabbau in Petronell-Carnuntum[103] vertrat diesen Typ, wenn auch davon abweichende Rekonstruktionen

vorgeschlagen wurden.[104] Ein Fragment aus Intercisa mit mehreren Pilasterbasen nebeneinander belegt eine solche Ädicula mit größerer Sicherheit.[105]

3. INSCHRIFTTAFELN (ABB. 4)

3.1 Architravfragment mit Inschriftenrest

FO: Östliches Gräberfeld der Zivilstadt am Donauufer, sekundär in Steinplattengrab verwendet.
AO: Lapidarium Nord, Inv.Nr. 63.10.135.
L: 56; H: 43; T: 19,5.
Im unteren Bereich des Stückes sind die Abstufungen eines Architravs erhalten. Darüber erkennt man das linke Seitenrelief der Inschrifttafel mit einem Peltenfragment und einige Buchstaben der Inschrift. Der einem Hahnenkamm ähnelnde zackige untere Bogen der Pelta scheint in einen Tierkopf überzugehen. Das Gesims des Architravs besteht aus drei schräg nach rückwärts abfallenden Faszien, einem schmalen Steg und der Tafelumrahmung.
NAGY L., 1928. 70 f, Nr. 5, Abb. 21; ERDÉLYI, 1974. 77, Abb. 86; KISS 43, Taf. 70/3, Nr. XV. 190.

3.2 Peltenmotiv ohne Inschrift

FO: Gräberfeld der Zivilstadt am Donauufer, sekundär in Steinplattengrab verwendet.
AO: Lapidarium Nord.
L: 78; H: 58,5; T: 27,5.
Das linke Seitenrelief zeigt ein reich mit Blüten und Blättern geschmücktes Peltenornament. Die Randkonturen werden von Ranken gebildet, im Inneren der Schildform breiten sich breite Blattmotive aus. Zwischen den beiden Flügeln und dem Mittelsteg des Schildes sind vierblättrige Rosetten eingefügt. Das von einer Kymawelle umrahmte Inschriftenfeld ist leer geblieben. Von L. und T. NAGY wurde das Stück als Sarkophagvorderwand bezeichnet. Im Lapidarium ist rechts neben dem Fragment ein Sarkophagvorderteil aufgestellt, das einen guten Vergleich ermöglicht. Die Sarkophagwand ist nur 15 cm stark und weist oben eine Nut für den Deckel auf.
NAGY L., 1928. 71, Nr. 6, Abb. 22; NAGY T., 1971. 136, Abb. 57.

3.3 Inschriftenplatte mit Dreifaszienarchitrav

FO: Pacsirtamező u. 1–3.; Ausgrabung O. Madarassy.
AO: Lapidarium Nord Inv.Nr. 91.4.4.
L: 176; H: 73,5; T: 23.
Der untere Streifen der Platte wird vom Architrav eingenommen, der in drei scharfkantige, teilweise sägezahnartige Faszien gegliedert wird und von einem Kyma mit Abschlußleiste begleitet wird. Das rechte Seitenrelief zeigt einen unbekleideten Jüngling, der den Amazonenschild hält. Dieser hat einen breiten, im Mittelbereich zackigen Rand, die beiden Enden laufen in Vogelköpfen aus. Im Schild steht der Buchstabe M der Formel D M. Die von einer glatten Leiste und einem lesbischen Kyma umrahmte Inschrift ist in zwei Teile gebrochen.

3.4 Grabinschrift in Tabula ansata

FO: Friedhof am Aranyhegyi árok.
AO: Säulenlapidarium Inv.Nr. 63.10.107.
L: 153; H: 89; T: 17.
Die quadratische Grabinschrift des Veteranen der X. Legion Titus Magius Clemens wird von einer Kymaleiste umfaßt. Zu beiden Seiten sind sehr große Ansae angesetzt. KUZSINSZKY glaubte, daß das Stück zu einer Grabumfassung gehörte. Datierung: erste zwei Jahrzehnte des 2. Jhs. (NAGY L., 1942.; NAGY T., 1971.)
KUZSINSZKY, 1934. 204, Nr. 409; NAGY L., 1942. 479; NAGY T., 1971. 120; NÉMETH 21 f, Nr. 39.

3.5 Rechte Hälfte mit Genius

FO: III, Lajos u. 179.
AO: Säulenlapidarium Nord, Inv.Nr. 64.10.72.
L: 98; H: 59; T: 18,5.
Das schlecht erhaltene rechte Seitenrelief zeigt Kopf und Oberkörper mit einem großen Flügel eines Genius. Auf der schmalen rechten Seitenfläche ist eine herabhängende Weintraube dargestellt. Die halbe Grabinschrift eines Veteranen der II. Legion ist erhalten. Die Platte wurde in der Literatur als Sarkophagvorderseite bezeichnet, könnte jedoch aufgrund des Hebeloches in der Mitte der Oberseite auch die Frontplatte einer Ädicula darstellen.
TBM 8. 1941. 4, 8, 14; NÉMETH 24, Nr. 46.

3.6 Inschriftplatte mit Soffittenmotiv

FO: Óbuda, Viktoria-Ziegelfabrik (Friedhof der Canabae), Grabung 1910.
AO: Säulenlapidarium Nord, Inv.Nr. 63.10.11.
L: 113, H: 72, T: 30.
Das von einer Kymaleiste gerahmte Inschriftenfeld ist wie eine Soffitte an beiden Seiten halbkreisförmig eingezogen. Am unteren Rand zeigt sich eine bogenförmige Kontur, die auf die Zugehörigkeit zu einer Grabädicula mit frontalem Bogenfeld hindeutet. Die Platte ist überraschend dick.
KUZSINSZKY, 1934. 176, 285; NÉMETH 24 f, Nr. 47.

3.7 Linke Hälfte mit Genius und Dreifaszienarchitrav

FO: Eskü tér 1898.
AO: Säulenlapidarium Nordhälfte, Inv.Nr. 64.10.68.
L: 106; H: 72; T: 27.
Aufgrund des um die linke Ecke geführten, von einem Kyma abgeschlossenen Architravs wurde dieses Stück

schon immer als Teil eines Grabbaus interpretiert. Im linken Seitenrelief der Inschriftplatte ist ein nackter Jüngling dargestellt, der sich leicht nach rechts lehnt und mit der linken Hand unter den Mittelstiel der Pelta greift. Der erhabene, umrandete Schild endet an beiden Spitzen in Greifenköpfen. Auf der linken Seitenfläche ist das Schwert des Verstorbenen rot auf ockergelbem Grund dargestellt. Die Grabinschrift gibt Auskunft über den Werdegang des Centurio Titus Flavius Magnus und den Preis des Grabdenkmals: 15.000 Sesterzen. Auf der Oberseite ist links ein Dübelloch erhalten.
Datierung: Beginn 1. Hälfte 2. Jh. (NAGY L., 1946.; Szilágyi, 1967.); ausgehendes 2. Jh. (FITZ 935.)
CIL III. 14349; KUZSINSZKY, 1900. 48 f, Nr. 41; NAGY L., 1928. 169 f, Nr. 4, Abb. 20; NAGY L., 1942. 478 f; Taf. 70.2; NAGY L., 1946. 21, Abb. 14, 15; AnÉp 1967, 365; Szilágyi, 1967. 71 ff; NÉMETH 29 f; Nr. 62; ERDÉLYI, 1974. 77, Abb. 85; VISY Anm. 7; KISS 38, Taf. 61/5, Nr. XV.94; FITZ Nr. 639, 934 f.

3.8 Grabinschrift

FO: Bécsi út 170–172.
AO: Säulenlapidarium Nord, Inv.Nr. 63.10.50.
L: 113; H: 74; T: 24.
Die fragmentarisch erhaltene Inschrift der Familie des Decurio Aelius Licinius aus Singidunum wird von einer rechtwinkelig gekerbten Kymaleiste umrandet. Vom linken Seitenrelief ist nur eine eingerollte Ranke erhalten. Sowohl die auffällig großen Buchstaben der Inschrift als auch die Wandstärke der Platte weisen auf die Zugehörigkeit zu einem Grabbau hin.
Mócsy 117; AnÉp, 1953, 11; AnÉp, 1955, 9; NÉMETH 36, Nr. 81.

3.9 Vollständige Inschriftplatte mit zwei Genien

FO: Bécsi út, beim Bau einer Kinderkrippe in der Kísérleti-Wohnsiedlung auf dem Gelände der ehemaligen Viktoria-Ziegelfabrik 1959–1961, sekundär in Grab verwendet.
AO: Säulenlapidarium Nord, Inv.Nr. 64.10.65.
L: 193,5; H: 59; T: 23.
Die Grabinschrift des Quästors Markus Ulpius Victorinus und seiner Familie ist vollständig erhalten. Die lange, niedrige Tafel wird von konkav gemuldeten Bändern gesäumt, die an den Schmalseiten bogenförmig eingezogen sind. In den Bogenfeldern sind Rosetten eingefügt. In den schmalen Seitenreliefs stehen etwas ungelenk wirkende trauernde Eroten. Sie stehen mit überkreuzten Beinen, einer zur anderen Schulter geführten Hand und einer gesenkten Fackel in der anderen Hand. Das Stück wurde in der Literatur als sekundär verwendete Sarkophagvorderseite beschrieben. Aufgrund der nicht geringen Wandstärke und den 30 cm breiten vertieften Nutflächen an beiden Seiten der Rückseite dürfte das Stück die Inschriftplatte eines Grabbaus darstellen. Im Grabungsbericht (PARRAGI) ist auch von anderen Architekturfragmenten die Rede. Auf der Oberseite sind an beiden Ecken Klammerlöcher und in der Mitte ein Dübelloch zu erkennen.
PARRAGI 217, Abb. 35; NÉMETH 37, Nr. 84.

3.10 Grabinschrift mit Akroteren

FO: Kerék u. 46., 1890.
AO: Säulenlapidarium Inv.Nr. 64.10.18.
L: 146; H: 110; T: 26.
Die Grabinschrift des Rechtsanwaltes Aurelius Eufimianus wird von einer Kymaleiste umgeben. Die querrechteckige, breitrandige Tafel ist von einem flachen Giebel und zwei viertelkreisförmigen Akroteren bekrönt. Im Giebelfeld sind eine Rosette und auf beiden Seiten davon lange Fiederblätter dargestellt. Unter die Akrotere ist die Buchstabenformel D M gesetzt.
Datierung: erstes Drittel 3. Jh. (NAGY T. 1971.)
CIL III 10531; KUZSINSZKY, 1934. 78, Nr. 46; AnÉp, 1969–1970, 492; NAGY T., 1971. 126, Abb. 39; NÉMETH 39, Nr.90.

3.11 Grabinschrift

FO: Bécsi út 170–172.
AO: Säulenlapidarium Nord, Inv.Nr. 63.10.51.
L: 139; H: 72; T: 26.
Die Inschrift der Familie des Decurio Primitivus Savariae wird von einer Kymawelle umfaßt. Seitenreliefs im Sinne einer selbständigen figuralen Abbildung fehlen. Auf dem seitlichen Randstreifen sind zwei Ornamente mit konzentrischen Kreisen und Halbkreisen dargestellt. Die Platte wird in der Literatur (NÉMETH) als Inschrifttafel von einem Grabbau bezeichnet. Dies wird bestätigt durch die Klammerbettung an der rechten oberen Ecke und einem weiteren Dübelloch in der Mitte der Platte.
NÉMETH 39, Nr. 91; AnÉp 1972. 376.

3.12 Grabinschrift mit zwei Genien

FO: Nagykovácsi, Erdő u. 158.
AO: Säulenlapidarium Inv.Nr. 63.10.15
L: 148; H: 56; T: 20.
Die vollständige Grabinschrift der Familie des Veteranen Aelius Saturninus wird von einer Kymaleiste gerahmt, die an den Schmalseiten ein norisch-pannonisches Volutenmotiv ausbildet. Zu beiden Seiten stehen auf Podesten zwei trauernde Eroten mit gesenkten Fackeln und im Trauergestus verschränkten Armen. Das Stück wurde von B. KUZSINSZKY als Teil eines Grabbaus, von M. NÉMETH als Sarkophagvorderseite bezeichnet.
KUZSINSZKY, 1934. 174, Nr. 323; AnÉp, 1965. 46; AnÉp, 1967. 370; NÉMETH 55, Nr. 145.

Übersicht

Dekor	Bauglied	Länge	Höhe	Dicke
3.01 Peltenfragm.	Architrav	56 (gebr.)	43 (gebr.)	19,5
3.02 Pelta	„Sarkophag"	78 (gebr.)	58,5	27,5
3.03 Genius, Pelta	Architrav	176 (gebr.)	73	23
3.04 Tab. Ansata	Grabumfassung	153	89	17
3.05 Genius	„Sarkophag"	98 (gebr.)	59	18,5
3.06 Soffitte	„Grabtafel"	113	72	30
3.07 Genius	Architrav	106 (gebr.)	72	27
3.08 Ranke	„Grabtafel"	113 (gebr.)	74	24
3.09 zwei Genien	„Sarkophag", Nuten	193	59	23
3.10 Akrotere	„Grabtafel"	146	110	26
3.11 Kreise	Teil von Grabbau	139 (gebr.)	72	26
3.12 zwei Genien	„Sarkophag"	148	56	20

Die Grabinschriften 3.1, 3.3 und 3.7 haben einen angearbeiteten Architrav, der sie ohne jeden Zweifel als Architekturteile ausweist. Für diese Architrave sind an einer Grabädicula mehrere Positionen denkbar. In jedem Fall muß unter ihnen ein Geschoß oder eine Gebäudezone angenommen werden. Im Fall der Ennierädicula in Šempeter[106] spannt sich der Architrav über die Reliefplatten der Sockelzone, darüber folgt das Ädiculageschoß mit der Säulenstellung (Abb. 4, 5). Eine weitere Möglichkeit bestand in der Einfügung der Inschrift über der Ädiculazone.[107] An den Seitenflächen des Gebäudes wurde in Höhe der Inschrift ein Fries eingefügt. Bei den Beispielen aus Aquincum fällt auf, daß es sich um Architravbalken mit drei Faszien handelt, wie sie in der monumentalen „klassischen" Architektur zum Einsatz kamen. Vitruv beschreibt bei seinen modularen Proportionsvorschriften jeweils auch die Berechnung der Faszienhöhe für die ionische Säulenordnung,[108] die auch für korinthische Säulenordnungen verwendet wurde. Im 1. und 2. Jh. n. Chr. kommen in Rom fast ausschließlich Dreifaszienarchitrave vor, während in der ersten Hälfte des 3. Jhs. der Zweifaszienarchitrav üblich wurde.[109] In der zweiten Hälfte des 3. Jhs. setzte sich der Dreifaszienarchitrav neuerlich durch. Die Verwendung von drei Faszien gilt als klassisch bzw. klassizistisch. An den Ädiculen von Šempeter wurden über dem Sockelgeschoß keine Faszienarchitrave verwendet.[110] Der Aufbau dieser Gesimse ist unkanonisch und verwendet verschiedene Schmuckleisten, Perlstab und Zahnschnitt bei den Ennii, Wellenkymata bei den Spectatii Prisciani. Die Architrave des Obergeschosses sind gebogen und weichen schon aus diesem Grund von den konventionellen Regeln ab. Für die Beispiele aus Aquincum ist aufgrund des klassischen Aufbaus eine Position über der Ädiculazone, d. h. über der Säulen- oder Pilasterstellung des Grabbaus anzunehmen. In der derzeitigen Aufstellung können allfällige Dübellöcher an den Unterseiten der Stücke nicht überprüft werden.

Bei den Inschriftenplatten ohne angearbeitetem Architrav stellt sich die Frage, ob sie zu Grabbauten welcher Art auch immer oder zu Sarkophagen gehören. Einige der aufgeführten Stücke wurden in der Literatur als Sarkophagvorderwand bezeichnet, so die Tafeln 3.2 mit Pelta, 3.5 mit dem rechten Genius, die vollständige Inschrift 3.9 mit zwei Genien und 3.12 ebenfalls mit zwei Genien. Diese Annahme beruht auf der zutreffenden Beobachtung, daß der gleiche Aufbau der Frontseite mit den beiden Seitenreliefs und der mittigen Inschrift auch an Sarkophagen zu beobachten ist, wie z. B. bei dem 1906 beim Pflügen gefundenen Exemplar mit zwei Genien.[111] Die Inschrift am Sarkophag eines "Rechtshörers" wird von zwei trauernden Attisfiguren flankiert,[112] die an einem Kindersarkophag vom Porträt des Verstorbenen und seines Vaters.[113] Der Sarkophagtyp mit dreiteiliger Vorderfront wird als der in Pannonien am meisten verbreitete Typus angesehen.[114]

Sarkophage sind aber entweder ganz erhalten geblieben oder völlig zertrümmert worden. Die Vorstellung, daß man bei so vielen Beispielen den restlichen Sarkophagcorpus säuberlich abgeklopft hätte, um die Frontseite allein wiederzuverwenden, noch dazu für einen sepulchralen Zweck, dem mit dem ganzen Sarkophag weit besser gedient gewesen wäre, erscheint sehr theoretisch. Weit einleuchtender ist es, daß die vermeintlichen Sarkophagvorderwände Inschriftplatten von nicht mehr benützten Grabbauten darstellen, die ohne größeren Adaptierungsaufwand für Steinplattengräber verwendet werden konnten.

Ein unbestechliches Unterscheidungsmerkmal ist die Wandstärke der Platten, die bei Sarkophagen meist um 15 cm liegt. Sarkophagwände waren im Gegensatz zu Architekturteilen nicht belastet und mußten nicht unnötig dick sein, darüber hinaus waren sie manchmal mit einem Falz versehen, in den der Deckel eingriff. Das Stück 3.2 ist im Lapidarium Nord neben einem echten Sarkophagfragment mit Falz aufgestellt. Hier ist der Unterschied der beiden Stücke sehr gut nachzuvollziehen, denn die Platte 3.2 ist 10 cm dicker als die Sarkophagwand und endet oben gerade. Von diesen Erwägungen ausgehend dürfte es sich bei den Stücken 3.2, 3.5, 3.9 und 3.12 nicht um Sarkophagfragmente, sondern um Inschriftentafeln von Grabbauten handeln. Die Architrave waren in diesem Fall entweder gesondert gearbeitet oder wurden an der Position der Inschrift nicht gebraucht. Es ist denkbar, daß die vier dreiteiligen Platten die Vorderseite des Sockelgeschosses einer Ädicula einnahmen. Als Ecksteine fungierten hier die angearbeiteten Seitenreliefs.

Einen anderen Aufbau zeigt das Stück 3.6 mit dem auffällig gestalteten Inschriftenfeld. Wie bei Soffittenplatten sind die Seiten halbkreisförmig eingezogen, wobei oben und unten schmale Zwickel entstehen. Dieses Motiv der eingezogenen Seitenränder kommt zwar häufiger vor, aber in der Regel mit flacheren Bögen wie z. B. bei 3.9. Unter der Inschrift setzt eine Bogenkontur an, die auf eine Verwendung des Stückes an einer Grabädicula mit Bogenarchitektur hindeutet.

Nun verbleibt noch eine Gruppe von vier Inschriftplatten, deren Aufbau einen anderen Verwendungszweck erkennen läßt. Für die Tafel 3.4 mit der Tabula ansata erwog schon B. KUZSINSZKY eine Anbringung an einer Grabumfassung.[115] In der Tat verfügt die Platte über glatte seitliche Randstreifen neben den Ansae, die in die bekannten Nuten der Ecksteine passen könnten. Die Abstufung an den oberen Ecken der Platte

deutet vielleicht darauf hin, daß die Ecksteine und Seitenplatten niedriger waren. Eine ähnliche Verwendung erscheint zunächst auch für die Inschrifttafel 3.10 denkbar, obwohl die Akrotere weder eine Konstruktion mit Klammern noch mit Nutverbindungen erlauben. Die Inschriftplatte der im Ruinengarten von Aquincum nachgebauten Grabumfassung[116] entspricht den zuletzt behandelten einfachen rechteckigen Platten mit breitem Rand.

Schließlich bleibt für die restlichen Platten 3.8, 3.10 und 3.11 noch die einfachste Anbringungsmöglichkeit an Grabbauten, das Einmauern im Mauerwerk der Grabumfassungen. Ob es in Pannonien auch gemauerte Grabhäuser mit Dach gab, wie sie von den italischen Nekropolen bekannt sind,[117] ist schwer zu beantworten.[118] Die Grundrisse von kleineren gemauerten Grabumfassungen wie am Aranyhegyi árok[119] ließen sich unschwer zu gemauerten Grabhäuschen ergänzen, die Mauern würden gewiß auch ein Dach tragen. Weder in Aquincum noch in Carnuntum wurde jedoch über größere Mengen von Dachziegeln berichtet, es sei denn solche von Ziegelgräbern. Da wenigstens in einzelnen Fällen ein Dachversturz festzustellen sein müßte, scheint diese Frage abschlägig zu beurteilen sein. Eine Erklärung könnte darin zu finden sein, daß es sich bei den Grabhäusern in Rom und Ostia vielfach um Columbarien handelt, für die eine Überdeckung unerläßlich war, während bei den in Pannonien üblichen Bestattungsarten fast immer (außer bei der Urnenbestattung in den oben besprochenen Ädiculen) im Freien bestattet wurde.

4. Deckenplatte

FO: Feld von Seif Mihály unterhalb des Csúcs-hegy 1902.
AO: Lapidarim Nord.
L: 143; T: 118; H: 20.
In der Mitte der sonst glatten Decke ist ein Medaillon mit der Darstellung eines bärtigen Mannes (Jupiter, Herkules, Theatermaske, Saturnus?) eingelassen. Vier Dübellöcher geben die Verbindung zu den Seitenwänden wieder. Die Deckenplatte hat an drei Seiten ein Gesims mit Hohlkehle, Leiste, Simawelle und Stirnleiste.
KUZSINSZKY, 1906. 69 f; Művészetek története, 1906. 533, Abb. 635; NAGY L., 1942. 474, Taf. 70.1.; NAGY T., 1971. 128; PÓCZY, 1996.; TOPÁL, 1997. 267, Abb. 252; KISS 37, Taf. 60/2, Nr. XV.81.

Die Deckenplatte mit dem Medaillon, dessen bärtiger Kopf erst kürzlich als Saturnus eine neue Deutung fand,[120] läßt einige Aussagen zur Typologie der römischen Grabbauten in Aquincum zu. Zunächst sind mit seinen Maßen 143x118 cm neben den ergrabenen Grundrissen zum einzigen Mal die Grundmaße einer Ädicula an einem Bauteil abzulesen. Die vier Dübellöcher deuten auf eine luftige Säulenarchitektur hin, das Medaillon ist wohl um der besseren Sichtbarkeit wegen aus der Deckenmitte nach vorne gerückt. An den Seiten und an der Rückseite sind keine Aufschnürungen für Ädiculawände sichtbar. In Ädiculadecken, insbesondere in Kassettendecken, wurden häufiger Medaillons mit tanzenden Mänaden und Porträts der Verstorbenen eingefügt,[121] gerne auch mit Personifikationen der Jahreszeiten, wie eine auch in der Größe vergleichbare Kassettendecke aus Teurnia zeigt.[122] Aus Dakien stammt eine Ädiculadecke mit zwei Medusenköpfen.[123]

Die Verdübelung von Säulen und Deckenplatte war nicht in allen Fällen obligatorisch. Wenn die Seitenwände des Ädiculageschosses geschlossen waren, wurden die Säulen bzw. Kapitelle ohne Verdübelung eingeschoben und bleiben aufgrund der Reibung und der großen Auflast in ihrer Position. An der Grabädicula der Spectatii Prisciani wies der große Kuppelblock Nr. 55 an der Unterseite keinerlei Verbindungslöcher auf.[124] Auch bei mehreren Bodenplatten aus der Stadtmauer von Gorsium[125] fanden sich an den vorderen Ecken nur seichte rechteckige Vertiefungen, in die die Plinthen der Säulchen paßten.

Datierungen

Für einige der vorgestellten Steine wurden Datierungsvorschläge gemacht. Die in der Gegenfestung Contra Aquincum verbaute Grabinschrift 3.6 des Centurio Titus Flavius Magnus ist an den Beginn[126] bzw. an das Ende des 2. Jhs. zu setzen; für die weiteren Stücke 1.6, 1.8, 1.18, 2.1, 2.5 und 2.10 gibt das restliche geborgene Inschriftenmaterial einen Datierungsansatz für die Zeit vom Anfang des 2. Jhs. bis zum Anfang des 3. Jhs.[127] Die eingemauerten Grabsteine mit Porträtdarstellungen reichen bis zur Mitte des 3. Jhs. Die Spolien fanden in diokletianischer Zeit[128] in dem Neubau der Befestigungsanlage Verwendung. Die Grabinschrift des Veteranen Titus Magius Clemens wird von L. und T. NAGY in die ersten Jahrzehnte des 2. Jhs. gesetzt.[129] Allgemein wird für Grabinschriften mit Pelten, die seitlich von Genien gehalten werden, eine Entstehungszeit in den ersten zwei Dritteln des 2. Jhs. angenommen.[130] Die Wandplatte 2.9 mit der opfernden Dienerin datierte K. PÓCZY in das erste Drittel des 3. Jhs.[131] E. DIEZ setzte das Relief mit Leda (2.2) ins frühe 2. Jh.[132] Einige Ecksteine (1.2, 1.4, 1.11, 1.16) können wegen ihrer Nischenumrahmung mit dem norisch-pannonischen Volutenmotiv in die letzten Jahrzehnte des 2. oder in die erste Hälfte des 3. Jhs. gesetzt werden.[133]

Grabädiculen wurden im ganzen 2. Jh.[134] und wohl auch noch in der ersten Jahrzehnten des 3. Jhs. errichtet.[135] G. ERDÉLYI rechnet mit der Errichtung von größeren Grabbauten, deren Vorbilder sie auch untersuchte,[136] in der ersten Hälfte des 2. Jhs.[137] Die von P. ZSIDI ergrabene und rekonstruierte Grabädicula ist in den ersten Jahrzehnten des 2. Jhs. entstanden,[138] die benachbarten Grabumfassungen stammen aus dem 2. Jh.[139] Bereits G. ERDÉLYI nahm die Entwicklung der Grabumfassungen im 2. Jh. an.[140] Nach einem Grabtitulus und einer Münze des Hadrian wurde die Grabumfassung der Cives Agrippinenses auf dem Friedhof am Aranyhegyi árok nach 137 n. Chr., wohl in der Regierungszeit des Antoninus Pius angelegt.[141] Die von S.

GARÁDY 1934 gefundene und im Ruinengarten des Aquincum-Museums rekonstruierte Grabumfassung stammt vom Ende des 2. Jhs.[142] L. NAGY setzte die 1938 von ihm freigelegte Grabumfassung nach der Inschrift des angetroffenen Sarkophags in die ersten Jahrzehnte des 3. Jhs.[143]

Diesen recht wahrscheinlich erscheinenden Daten ist nur hinzuzufügen, daß vielleicht mit einer Laufzeit der Grabädiculen noch in den ersten zwei Dritteln des 3. Jhs. gerechnet werden kann. Viele der Ädiculawände und anderen Grabbaubestandteile aus Intercisa werden ins 3. Jh. datiert.[144] Das allmähliche Verschwinden von Grabädiculen kann wie eingangs erwähnt auch in Zusammenhang mit den Bestattungsbräuchen gesehen werden. Der allmähliche Übergang zur Körperbestattung seit dem Ende des 2. Jhs.[145] zog vermutlich automatisch einen Rückgang des Interesses an den vorwiegend zur Aufnahme von Urnen geeigneten Grabädiculen nach sich. Die im Ruinengarten des Aquincum-Museums nachgebaute Grabumfassung barg zwei Brandgräber vom Ende des 2. Jhs., was S. GARÁDY als selten und außergewöhnlich bezeichnete.[146] Wenn die Brandbestattung auch zumindest in einzelnen Fällen bis in die 2. Hälfte des 3. Jhs.,[147] ja sogar bis nach der Mitte des 4. Jhs. weiterhin ausgeübt wurde[148], begnügte man sich mit einfacheren Grabformen. Die Laufzeit der Grabumfassungen als eines einfachen, sehr flexiblen Bautypus könnte man vielleicht bis zum Beginn der Ausbreitung der großen spätrömischen Gräberfelder in der Mitte des 4. Jhs. ausdehnen, obwohl es hierfür noch keinen archäologischen Beweis gibt.

Aus dem bisher vorgelegten Material darf man nicht schließen, die von L. NAGY rekonstruierte Form der Grabbauten[149] sei völlig unrealistisch. Für sein Baldachingrab mit vier korinthischen Säulen auf einem hohen Sockel, auf dem eine Sitzstatue des Verstorbenen aufgestellt war, findet man Parallelen vor allem in Syrien und Kleinasien[150]. Mehrgeschossige Grabbauten mit Tholoi nach hellenistischem Vorbild gibt es in St. Rémy und Aquileia[151]. Es ist nicht auszuschließen, daß auch in Aquincum eine wohlhabende Familie ein derartiges Grabdenkmal errichten ließ. Nicht zuletzt könnte das Deckenfragment 4 an einem derartigen Bauwerk Verwendung gefunden haben. Zu der Zeichnung von L. NAGY wäre anzumerken, daß das Gebälk für das kleine Bauwerk zu schwer ist. Der pyramidenartige Aufsatz mit Kapitell paßt nicht zu dem flachen Walmdach. Etwas unwahrscheinlicher ist dagegen die zweite Rekonstruktionszeichnung, die ein offenes viersäuliges Bauwerk zeigt[152]. Die Säulenarchitektur erfordert einen stärkeren Sockel, weiter fehlt ein geschlossener Bauteil mit der Möglichkeit, die Urnen unterzubringen. Auch derart repräsentative Architekturen hatten in erster Linie einen Zweck zu erfüllen, nämlich die Bestattungen aufzunehmen. In der Erde hätte man die Urnen ohne das Bauwerk billiger beisetzen können. Das Gebälk ist auch hier zu schwer für die zarte Konstruktion.

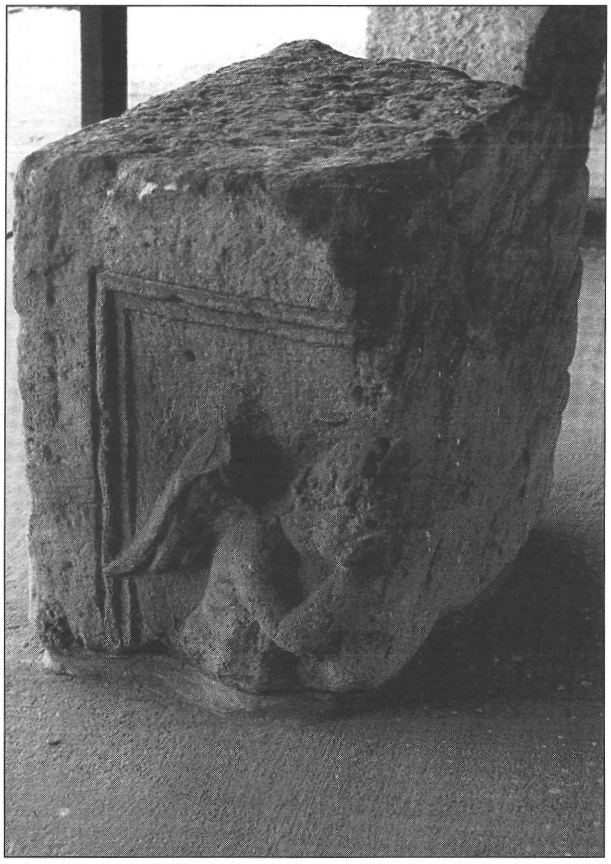
Der größte Teil des hier behandelten Materials aus dem Aquincum-Museum, eindeutig als Teile von Grabbauten zu erkennende Stücke, besteht aus Wandteilen verschiedener Art. Ecksteine, Relieftafeln, Bogen- und Inschriftenplatten gehörten zur Sockel- und Wandkonstruktion, Architrave und Decken schlossen den Raum nach oben ab. Die Pilasterfragmente wie auch die einzige Säule standen in Verbindung mit Wandplatten. In den Architekturbeständen des Aquincum-Museum finden sich auch kleinformatige Säulen und Kapitelle, die durchaus von Grabbauten stammen könnten, aber auch von anderen Bauwerken, z. B. von Portiken in Wohnhäusern und anderer Architektur des städtischen Raumes. Allerdings waren die Überlebenschancen für plattenartige, besser zur Wiederverwendung geeignete Bauteile sehr viel größer als für filigrane Säulenarchitekturen. Aufgrund des hier behandelten eindeutig dem sepulchralen Bereich zuzuweisenden Materials scheinen in Aquincum jedoch Grabdenkmäler mit einem hohen Wandanteil vorzuherrschen. Die Architektur und Bauplastik der römischen Grabbauten anhand der Fundbestände ist hiermit keineswegs erschöpfend erörtert. Die noch zu diskutierenden Friesplatten, Dachaufsätze, Mauerdeckel und der Skulpturenschmuck der Grabbauten im Aquincum-Museum sollen aus Platzgründen in einem späteren Band zusammengefaßt werden.

1.1.

1.2.

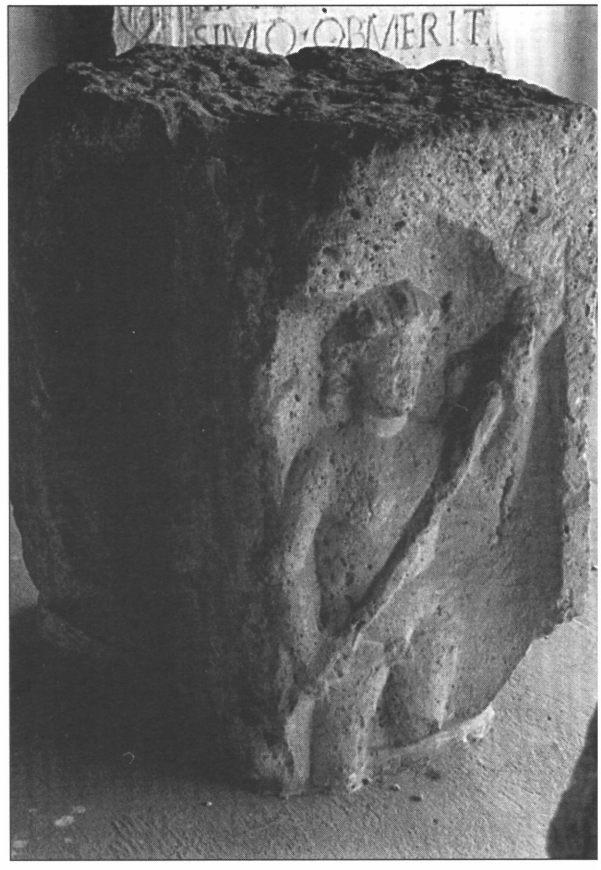
1.3.1.

1.3.2.

1.4.1.

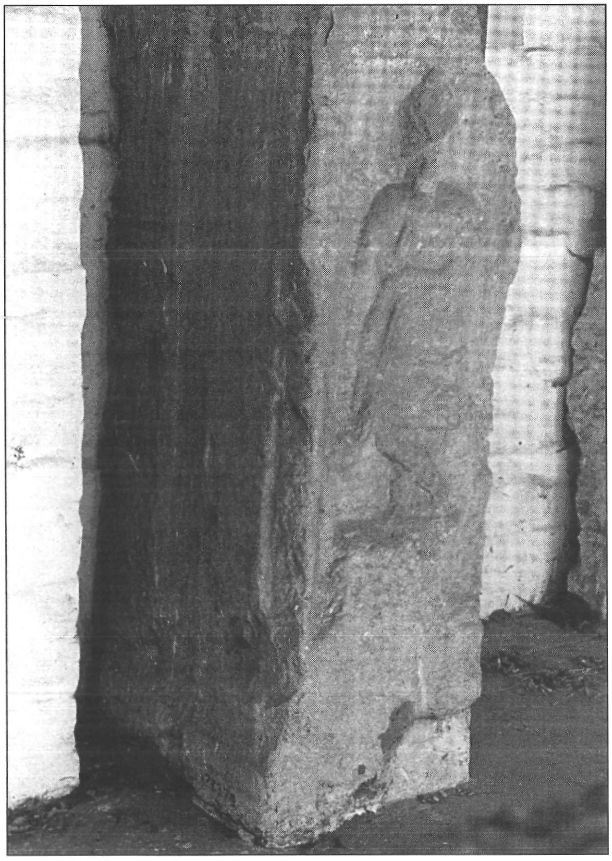
1.4.2.

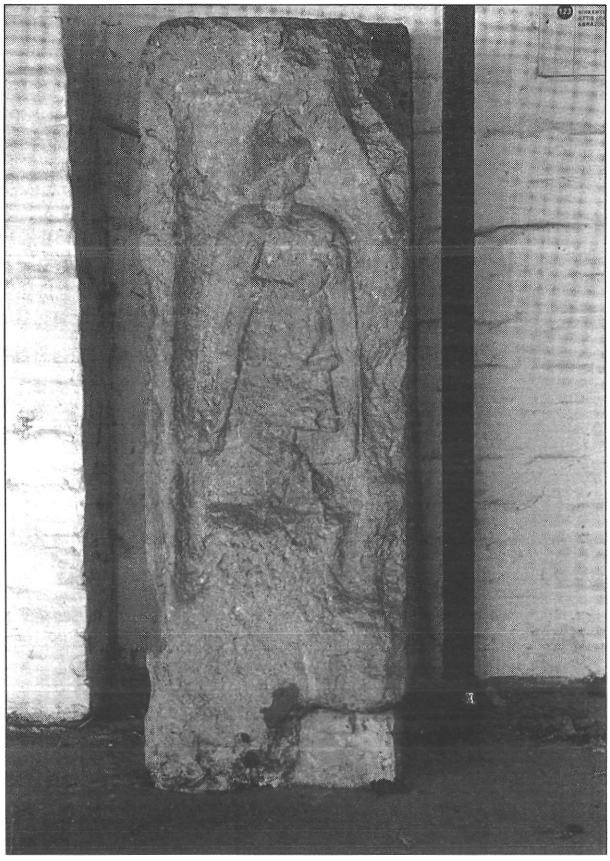
1.5.

1.6.

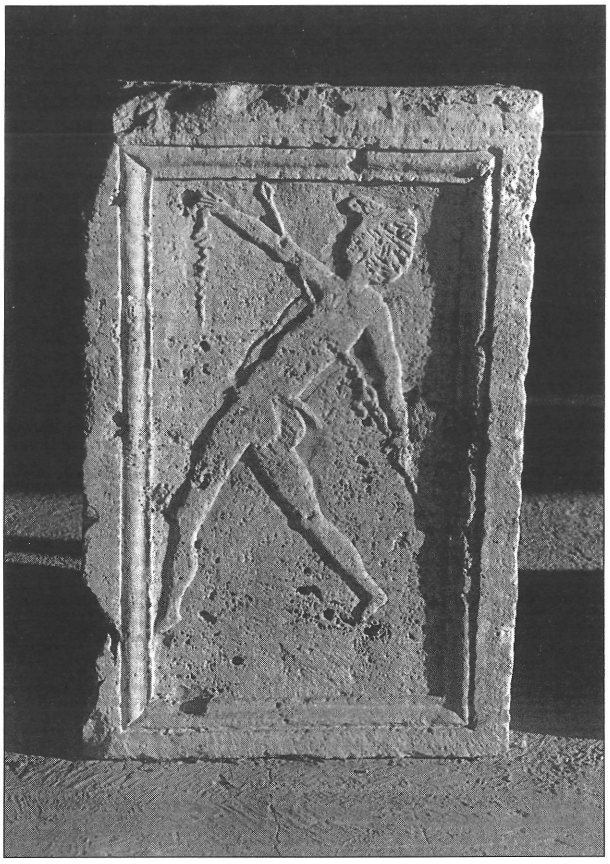
1.7.1.

1.7.2.

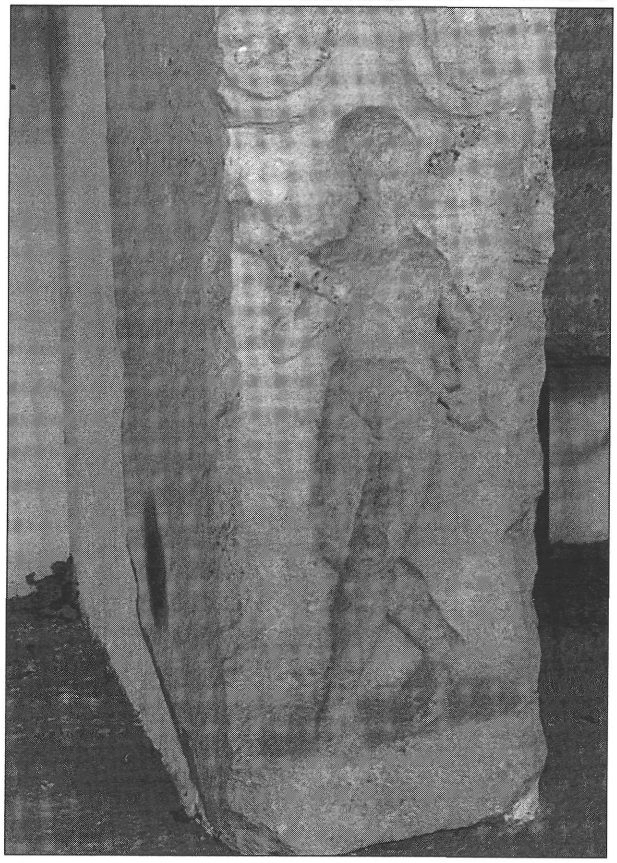
1.8.

1.9.

1.10.

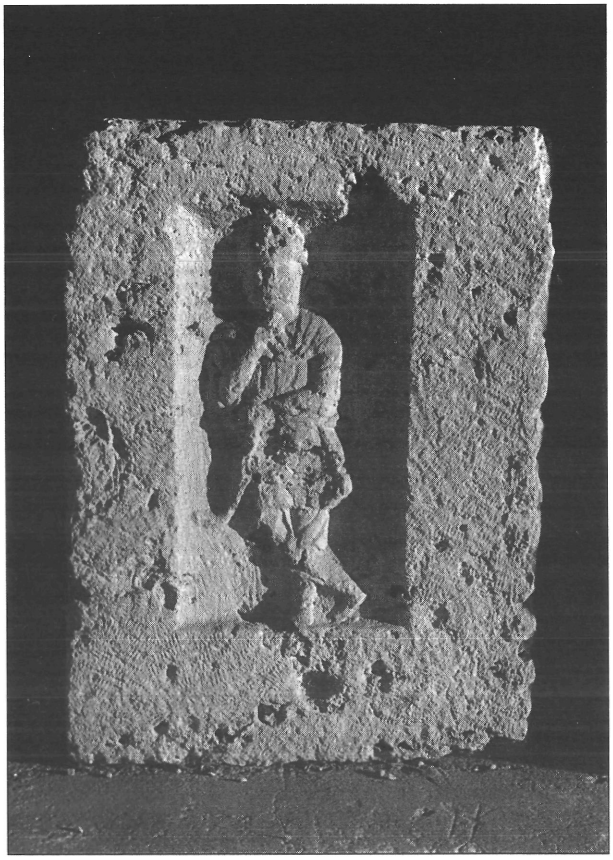
1.11.

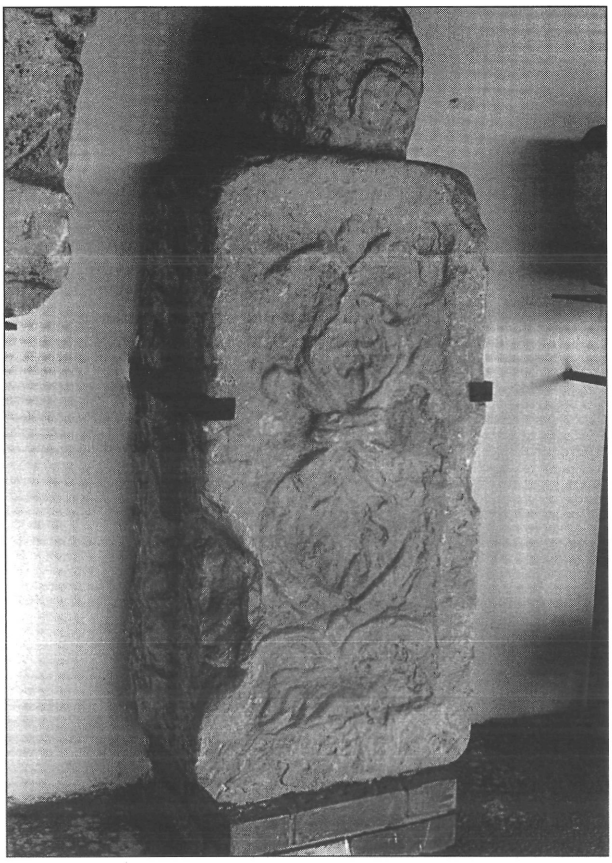
1.12.

1.13.

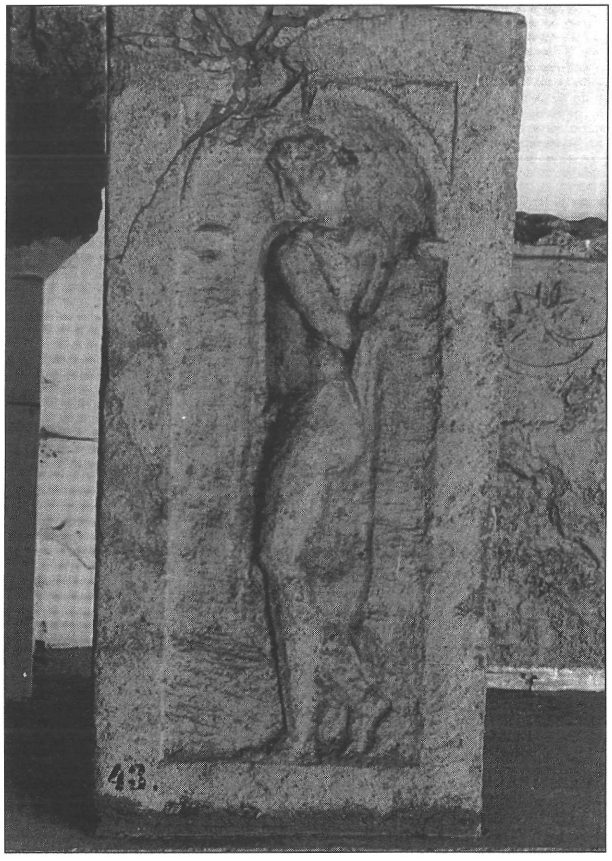
1.14.

1.15.

1.16.

1.17.

1.18.1.

1.18.2.

1.19.1.

1.19.2.

2.1.

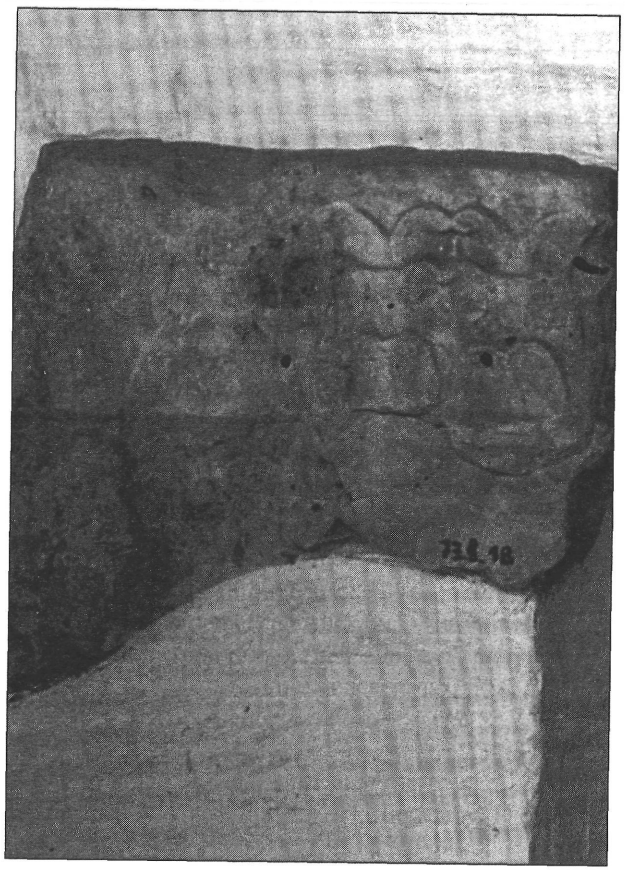
2.2.

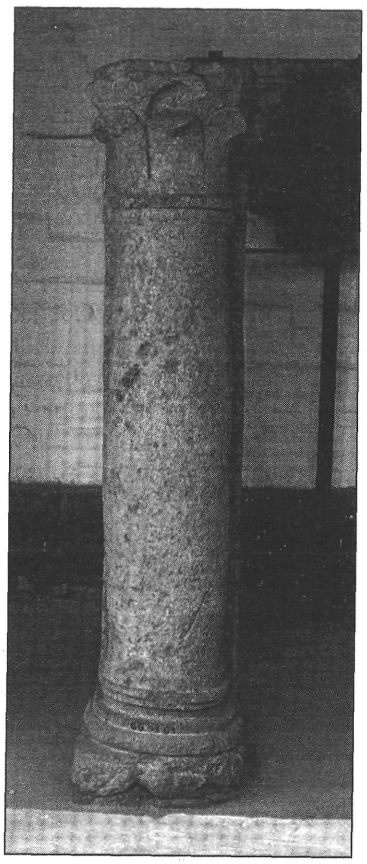
2.3.

2.4.

2.5.

2.6.

2.7.

2.8.

2.9.

2.10.

2.11.

2.12.

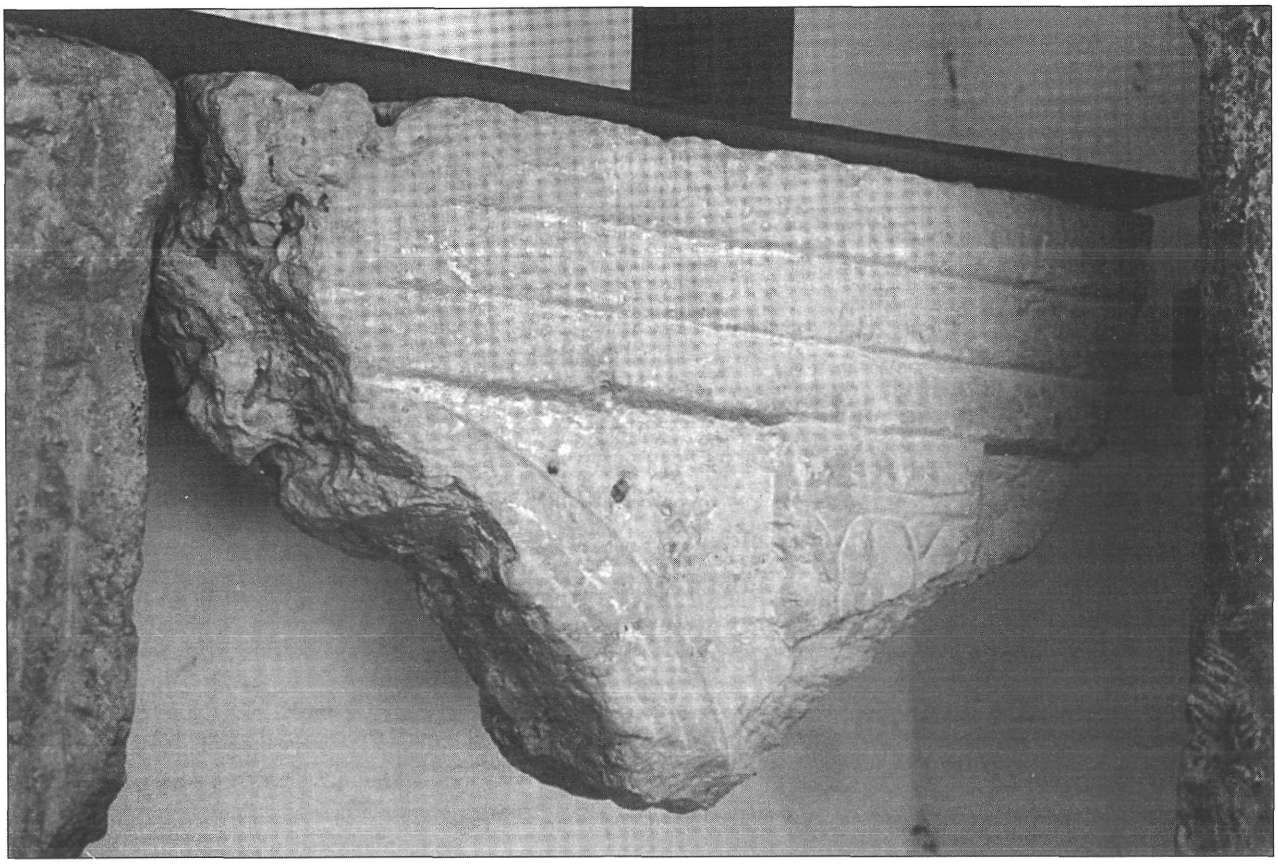
2.13.

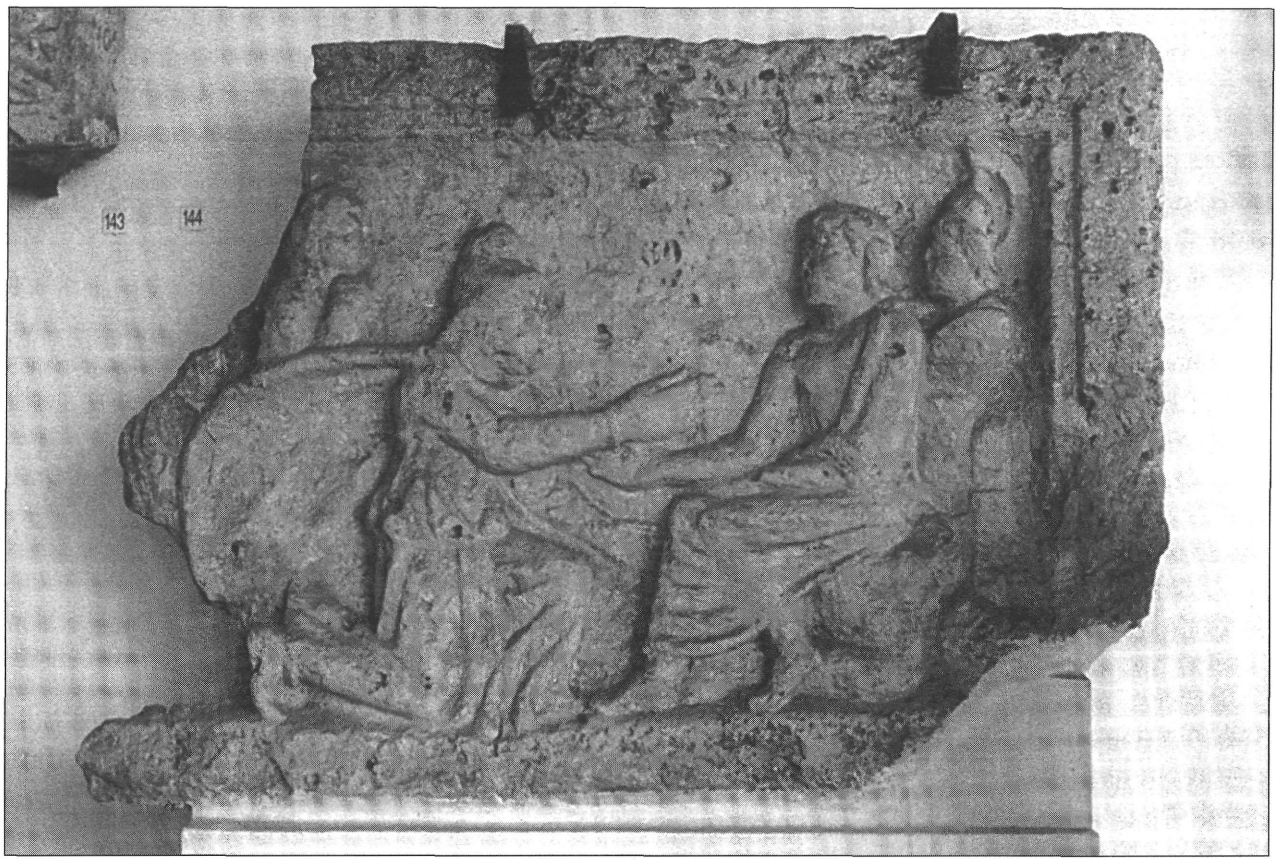
2.14.

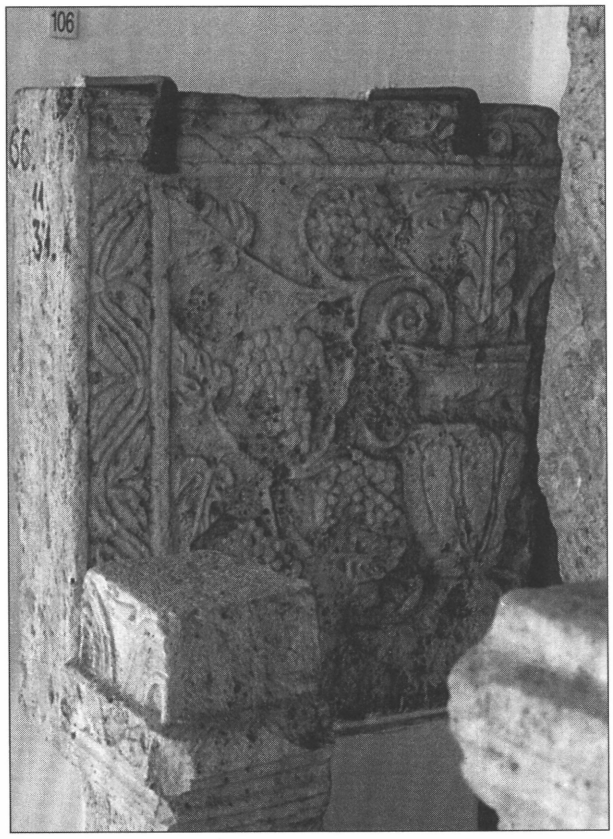
2.15.

2.16.

2.17.

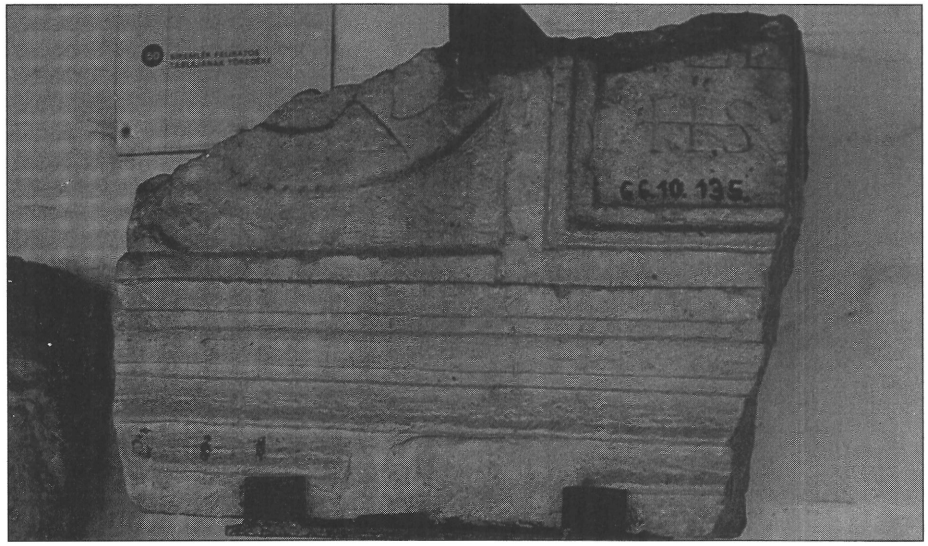
2.18.

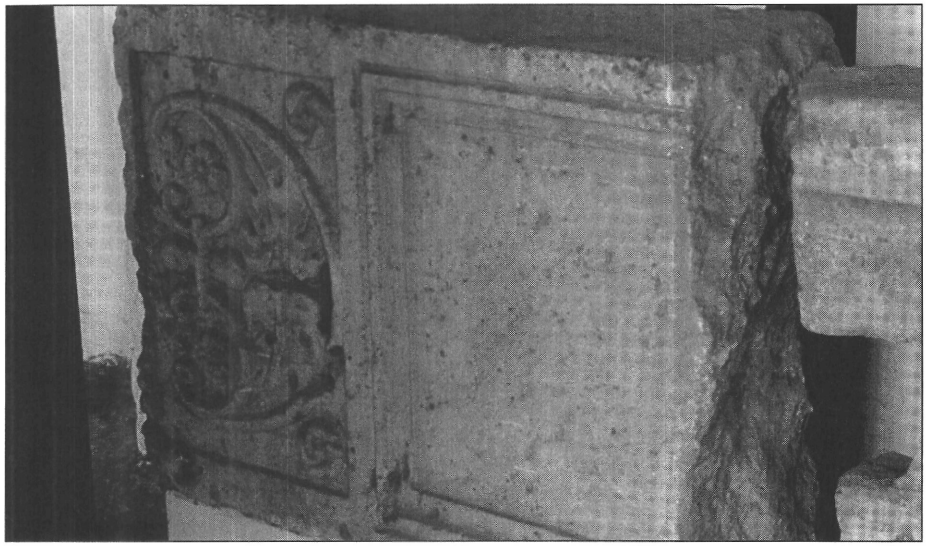
2.19.

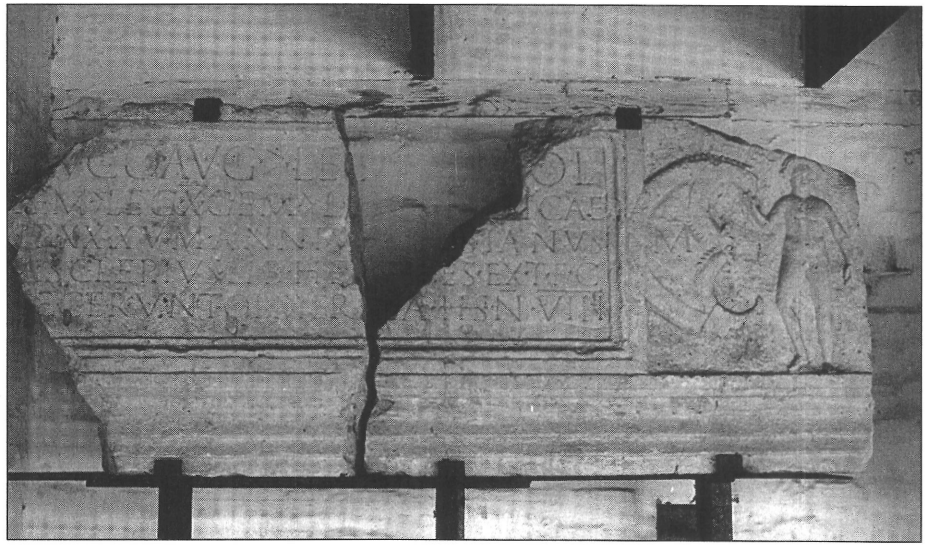
2.20.

3.1.

3.2.

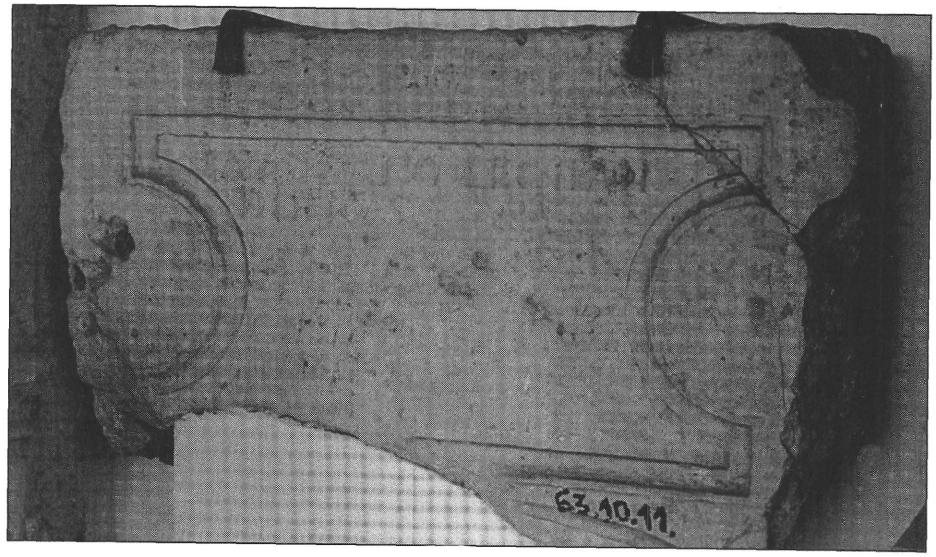
3.3.

3.4.

3.5.

3.6.

3.7.

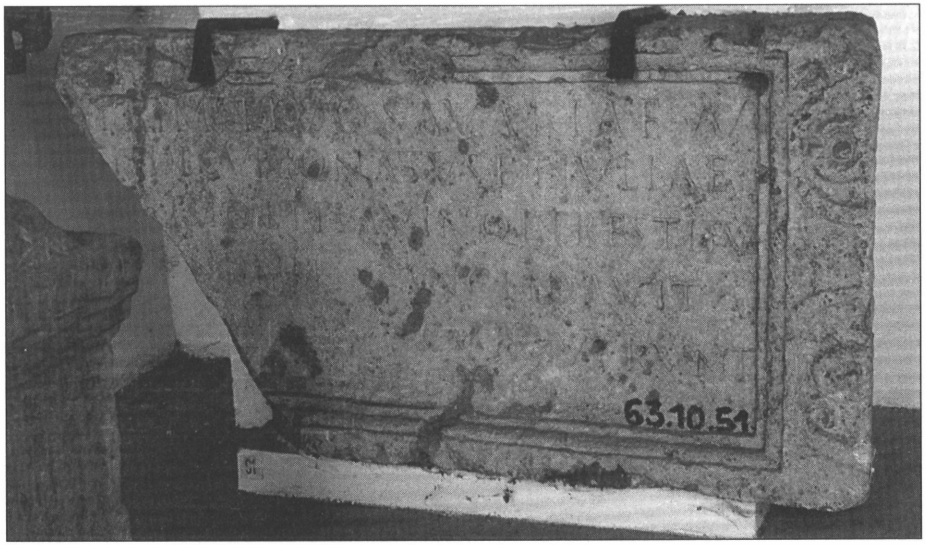
3.8.

3.9.

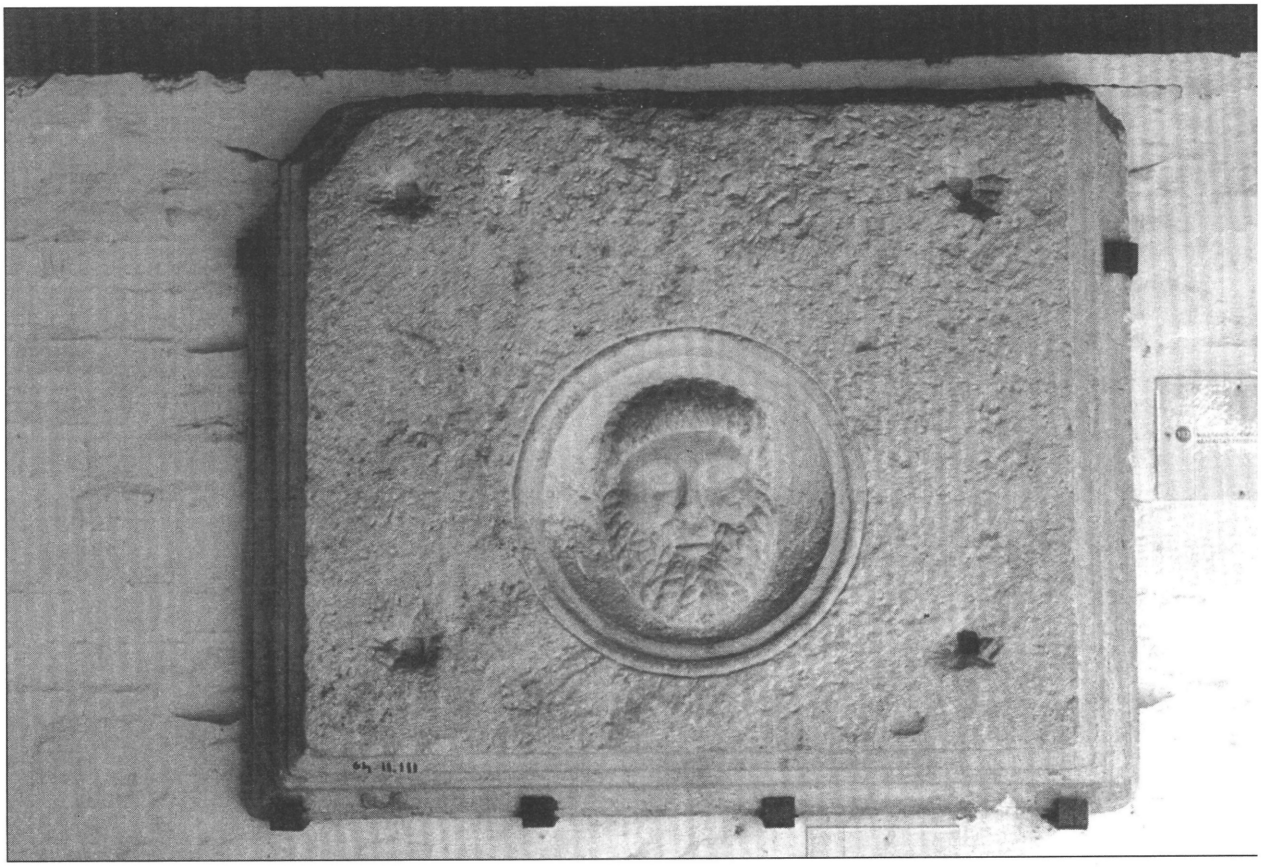
3.10.

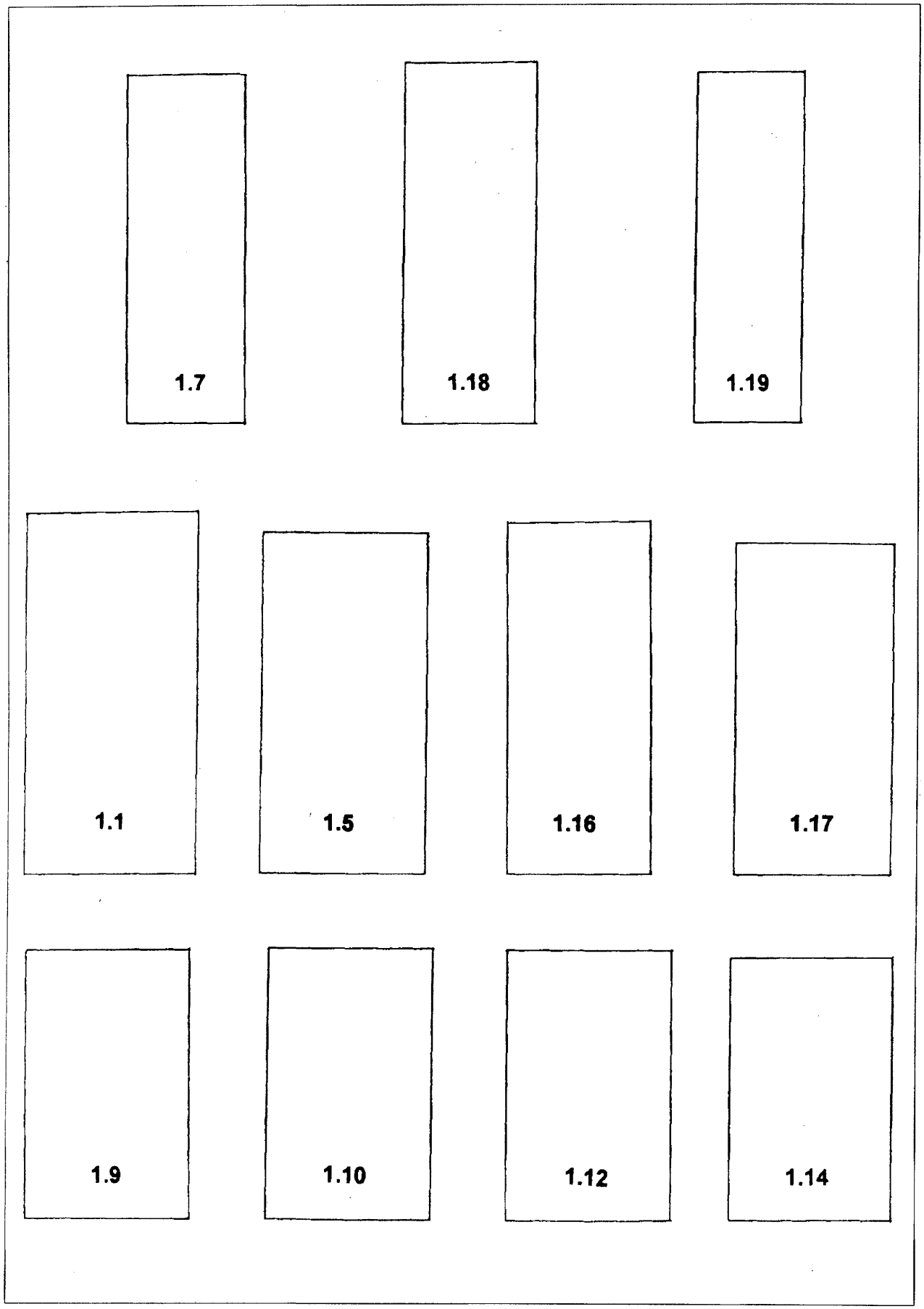
3.11.

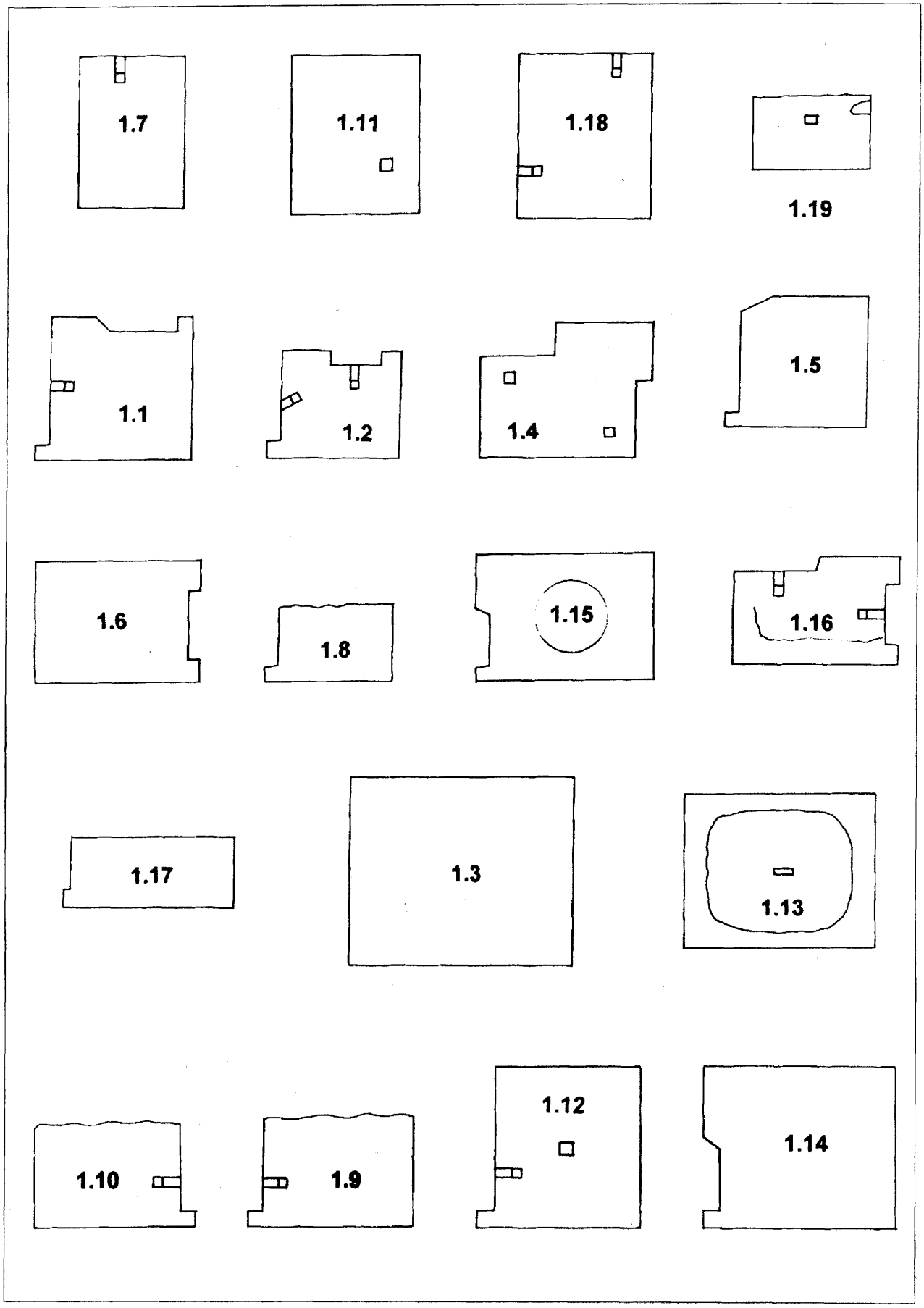
3.12.

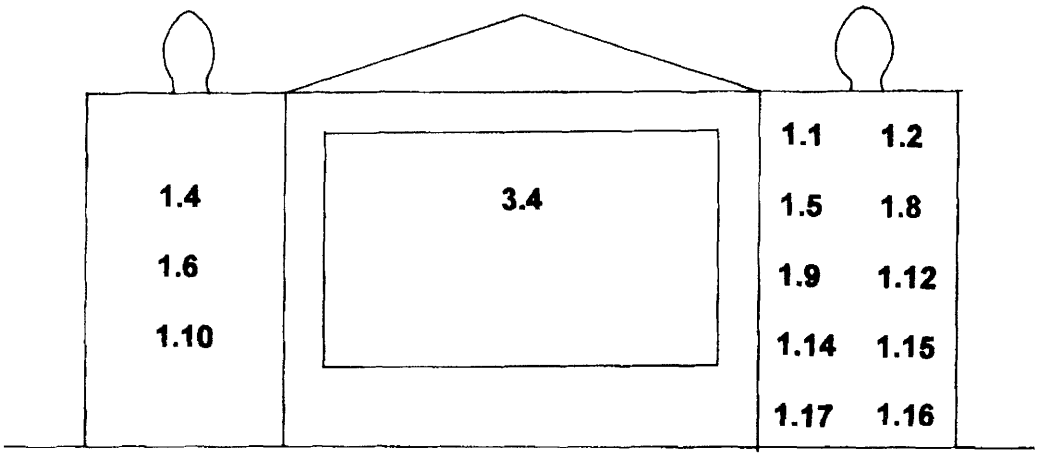
4.

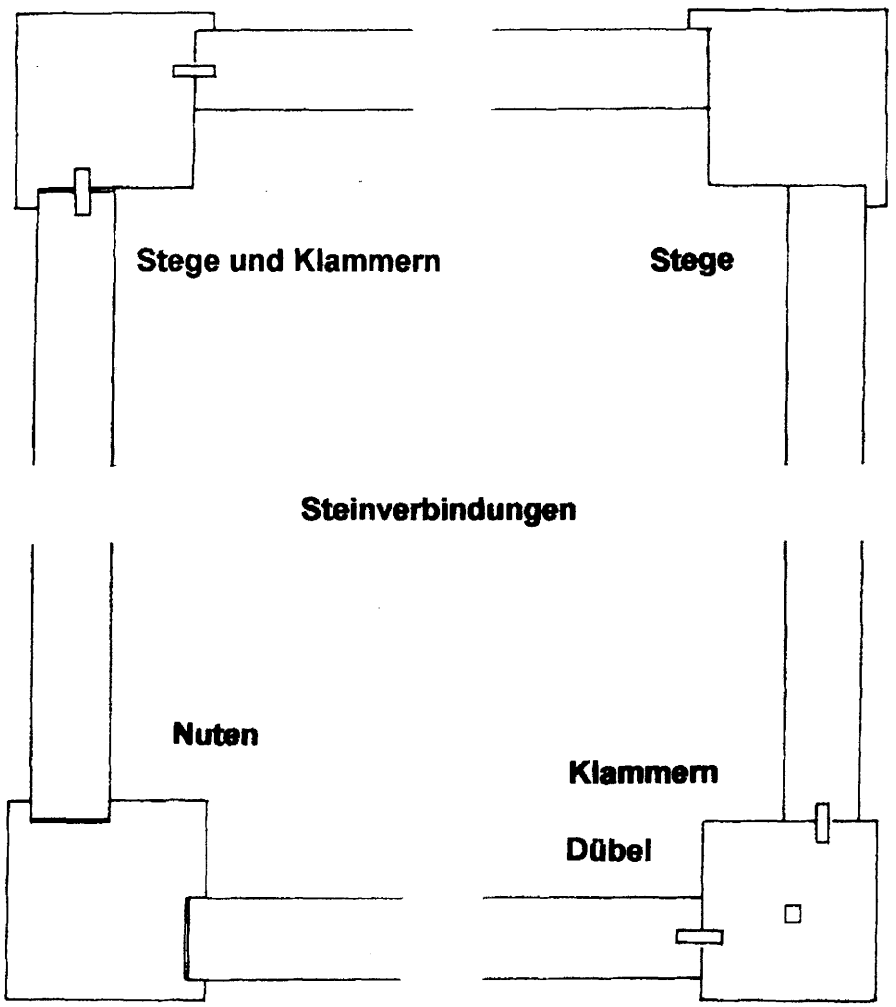

1. Proportionen der Ecksteine 1:20

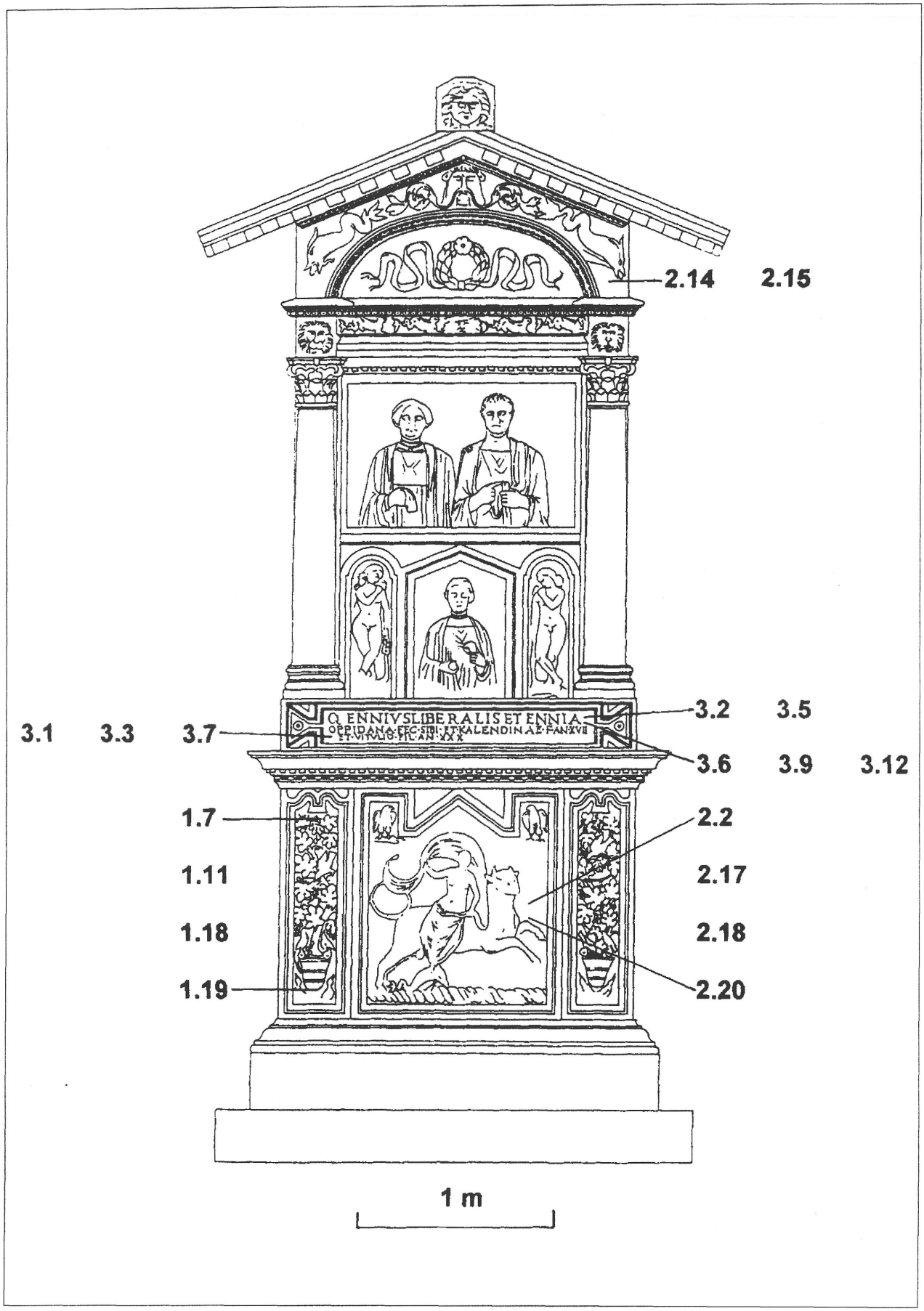

2. Konstruktive Verbindungen der Ecksteine (vereinfachte Darstellung) 1:20

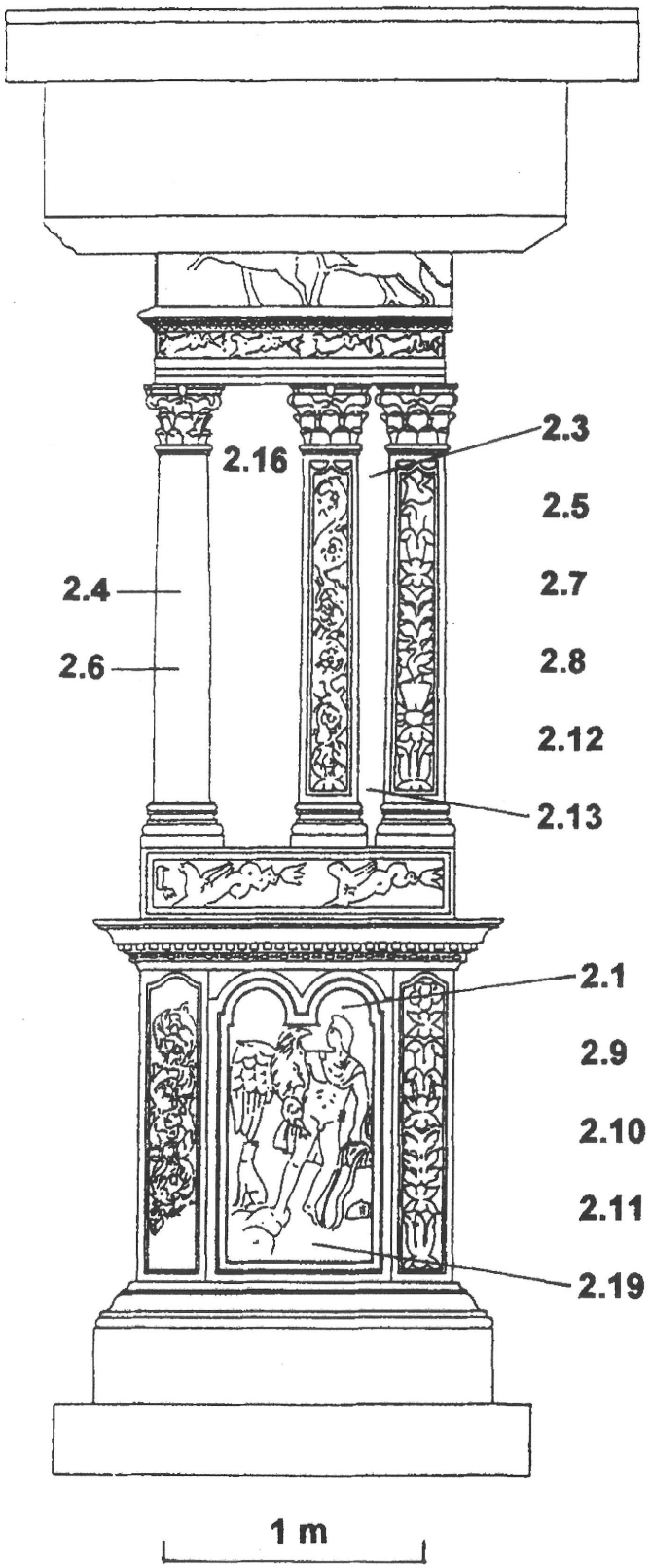

3. Bauteile von Grabumfassungen 1:20

4. Bauteile von Grabädiculen, Fassade 1:33 (Grabädicula der Ennii nach Klemenc–Kolsek–Petru 1972, Rekonstruktionszeichnung neben S. 12)

5. Bauteile von Grabädiculen, Seitenansicht 1:33

1. Die wissenschaftliche Bearbeitung der Architekturfragmente im Aquincum-Museum erfolgt im Rahmen eines von der Österreichischen Nationalbank finanzierten Projektes. Für die Erlaubnis, mich mit diesem interessanten Material beschäftigen zu dürften, danke ich der Direktorin des Aquincum-Museums, Frau Dr. Paula ZSIDI. Besonderer Dank gebührt auch den Ausgräbern HOLL Imrené, KOCSIS László, MADARASSY Orsolya und NÉMETH Margit, die unpubliziertes Material zur Verfügung gestellt haben. Eine detaillierte Auswertung ihrer Funde bleibt ihnen vorbehalten.
2. ERDÉLYI, 1929; ERDÉLYI, 1950; INTERCISA; ERDÉLYI, 1961a; ERDÉLYI, 1961b; ERDÉLYI, 1974.
3. KLEMENC–KOLŠEK–PETRU.
4. DELL 193 ff; ERTEL, 1997. 13 ff, Taf. 3, 4.
5. ERTEL, 1996.
6. ZSIDI, 1997a. Taf. 74; FARKAS–GABLER 64, Abb. 3.
7. NÉMETH–PÓCZY–TOPÁL–ZSIDI 152 ff; TOPÁL 1993.
8. NAGY L., 1946; Fundortbezeichnungen auch Transaquincum, Eskü tér, Marcius 15. tér. Zum korrekten Namen des Gegenkastells *castellum contra tautantum:* MRÁV.
9. Für die Suche nach den Inventarnummern und Fundorten der Stücke danke ich M. NÉMETH.
10. SCHOBER 161 ff; GABELMANN, 1972. 73 ff, Taf. 42, Typ I; THÜR 121 ff; FARKAS–GABLER 66, Abb. 4.
11. BESZÉDES 149.
12. KLEMENC–KOLŠEK–PETRU Blöcke 215 und 245, Abb. S. 52, Rekonstruktion neben S. 16.
13. KLEMENC–KOLŠEK–PETRU Blöcke 7 und 56, Abb. S. 52, Rekonstruktion neben S. 16.
14. KLEMENC–KOLŠEK–PETRU Platte Nr. 243.
15. Aquincum Museum Inv.Nr. 64.10.57. GARÁDY 94, Abb. 58; NAGY T., 1971. 134, Abb. 62; ERDÉLYI, 1974. 83, Nr. 97; KISS 37, Taf. 60/3, Nr. XV.83.
16. Grabädicula der Spectatii Prisciani: KLEMENC–KOLŠEK–PETRU Taf. 2, 4, 6, 7 ff.
17. Dieser Überlegung stellt auch J. BESZÉDES für den Eckstein aus Alsóhetény an, der auch aufgrund der Klammerverbindungen und des Steinmaterials (Marmor) von einer Grabädicula stammen dürfte. BESZÉDES 149, Abb. 4.
18. KREMER 48, Nr. 69, 70.
19. ERDÉLYI 79, Nr. 7, 13, 14, 19, 20.
20. KREMER 51 f, Nr. 79–81.
21. SCHOBER 142 ff, Abb. 163.
22. SCHOBER 144 ff; KREMER 20 ff.
23. HARL 32 ff; POCHMARSKI, 1991. 125 f; ERTEL, 1996. 90 f.
24. SCARPELLINI; KOCKEL; PFLUG.
25. NOELKE 83 ff, Taf. 23, 24.
26. NAGY L., 1931. 260 ff; PÓCZY, 1961. 98; NAGY T., 1971. 123 f; ERTEL, 1991. 302 f; ZSIDI, 1997a. 255.
27. KLOIBER 204.
28. ROSCHER, 1884–1886. 1083.
29. ROSCHER. 1884–1886. 715 ff.
30. UBL 55 f, Nr. 53 a.
31. ECKART, 1976. 33 f, Nr. 27.
32. ROSCHER, 1886–1890. 1613 ff.
33. ECKART, 1976. 63 f, Nr, 90 b; ECKART, 1981. 33 ff, Nr. 27–31.
34. POCHMARSKI–NAGELE.
35. ERDÉLYI, 1950. 74, 80, Nr. 34.
36. KLEMENC–KOLŠEK–PETRU Blöcke 7 und 56, Rekonstruktion neben S. 16.
37. UBL 66 ff, Nr. 69 b.
38. POCHMARSKI–NAGELE 166 f, Typ XXI, Nr. 68, Abb. 98; HAINZMANN–POCHMARSKI 96 f, Nr. 31 c.
39. Inv.Nr. 62.86.1: Dioskur mit Ödipus, ERDÉLYI 1974. 81 f, Nr. 94; neues Lapidarium, Nr. 61: Dioskur mit Mars.
40. BESZÉDES.
41. ERDÉLYI, 1974 76, Nr. 83.
42. TÓTH 164, fehlt in SAVARIA; ERDÉLYI, 1974. 76, Nr. 84 a, b. KRÜGER 33, Nr. 2.
43. KLEMENC–KOLŠEK–PETRU Blöcke 215 und 245, Abb. S. 52, Rekonstruktion neben S. 16.
44. KLEMENC–KOLŠEK–PETRU Blöcke 68 und 117, Rekonstruktion neben S. 16.
45. ZIEHEN, 1889. 162, Abb. 5.
46. Im Ungarischen Nationalmuseum. ZIEHEN, 1889. 162, Abb. 6.
47. HAINZMANN–POCHMARSKI Nr. 28.
48. KLEMENC–KOLŠEK–PETRU Block 2, Rekonstruktion neben S. 16.
49. ZIEHEN, 1890. 55 ff, Fig. 9, 10; ERDÉLYI, 1950. 73, Nr. 28, 76, Taf. XV.2.
50. KUZSINSZKY, 1920. 152, 155, Abb. 191, 192, 195; ERDÉLYI, 1974. 83, Nr. 100–102; PALÁGYI Nr. 34.
51. ERTEL–PALÁGYI–REDŐ, 1999, 93, Nr. 139, Tal 29, 2.1-2.2.
52. ERTEL–PALÁGYI–REDŐ, 1999, 93f, Nr. 140, Tal 28, 4
53. ZSIDI, 1997a. Abb. 4.
54. ZSIDI, 1997b.
55. NAGY L., 1942. Abb. 10.
56. ZSIDI, 1997b. Abb. 2, Komplex V.
57. NAGY L., 1931. Abb. 2.
58. NAGY L., 1939. Abb. 103.
59. PURCELL 30 ff; HESBERG, 1987. 59; HESBERG, 1992. 229 f.
60. ERTEL, 1997. 13 ff., Taf. 6, 7.
61. Inv.Nr. 64.10.57, nach GARÁDY Abb. 58.
62. Inv.Nr. 64.10.57, nach GARÁDY Abb. 58.
63. NOVÉ ZÁMKY.
64. BRUSIN Abb. 2, 12.
65. HESBERG, 1992. 58 ff, Abb 142.
66. HESBERG, 1992. Abb. 134; PFLUG Nr. 58, Taf. 14, 15.
67. INTERCISA Nr. 148, 149, 150, 151, 153–155. 157–159.
68. Ungarisches Nationalmuseum Inv.Nr. 26.1858, Altfund von der Csepel-Insel, ZIEHEN, 1889. 160 f; ZIEHEN, 1890. 68 f. Fig. 21; HEKLER 186; INTERCISA 216. Inv.Nr. 33.1903.3; HEKLER 186 f, Abb. 110; INTERCISA Nr. 198, Taf. LXV.
69. PICCOTTINI, 1984. 53, Nr. 359; KREMER, 1992. 153, Nr. 234.
70. KLEMENC–KOLŠEK–PETRU Blöcke 2, 68/117 und 601, Rekonstruktion neben S. 16.
71. ERDÉLYI, 1961b. FARKAS–GABLER 64, Nr. 111.
72. ERDÉLYI, 1950. 83, Nr. 17.
73. MNM Inv.Nr. 66.1912.118; INTERCISA 212, 215 f, Nr. 192.
74. MNM Inv.Nr. 66.1906.1; HEKLER 187, Abb. 125; FERRI 216, Abb. 246; INTERCISA 215 f, Nr. 195.
75. MNM Inv.Nr. 97.1913. INTERCISA 214, Nr. 189.
76. KLEMENC–KOLŠEK–PETRU Blöcke 425 und 101, Rekonstruktion neben S. 12.
77. FARKAS–GABLER 68: Im Raum Arrabona kaum vorhanden. Im Raum Savaria jedoch belegt: SAVARIA 40, 9 Nennungen im Register; BURGER 24, 15 Nennungen im Register. Das Fehlen in der Limesregion ist vielleicht auf die insgesamt kargere Kunstlandschaft zurückzuführen.
78. KLEMENC–KOLŠEK–PETRU Block 243, Rekonstruktion neben S. 12.
79. GLASER 18, 83 ff, Nr. 86, Taf. 47.
80. INTERCISA Nr. 158, 159.
81. INTERCISA Nr. 163, 164.
82. SAVARIA Nr. 150; ERDÉLYI, 1974. 65, 68 ff, Nr. 66, 73, 74.
83. DIEZ, 1993.
84. ZIEHEN, 1890. 52 f, Fig. 6; BURGER Nr. 101 d.
85. INTERCISA 203, Nr. 154.
86. BURGER 24, Nr. 92.
87. PÓCZY, 1955. 65, Abb. 98.
88. POCHMARSKI–NAGELE 43 ff, Nr. 33, 34, Abb. 55, 57; HAINZMANN–POCHMARSKI 18 f, Nr. 3, 270 f, Nr. 102.
89. PICCOTTINI, 1977, 6 f, Nr. 187–199.
90. PICCOTTINI, 1977, Nr. 191,192.
91. KREMER 149 f.
92. MARINESCU 33 ff, 202 ff, Nr. AE 19, 22, 31, 62; Taf. 35, 37.
94. KREMER 150.

95. KLEMENC–KOLŠEK–PETRU Grabädicula der Ennii, Rekonstruktion neben S. 12. Porträtplatte nicht zugehörig (POCHMARSKI, 1997), aber sinngemäß passend. Abb. 4, 5.
96. HAINZMANN–POCHMARSKI Nr. 7.
97. KLEMENC–KOLŠEK–PETRU Rekonstruktion neben S. 12.
98. MODRIJAN–WEBER 110, Nr. 237.
99. ERTEL, 1991. 79, Taf. 46.
100. WELLNER 416.
101. ERTEL, 1991. 134 ff.
102. INTERCISA Taf. 54–57.
103. DELL Abb. 36.
104. ERTEL, 1997. 13 ff, Taf. 3.
105. INTERCISA 204, Nr. 161 a.
106. KLEMENC–KOLŠEK–PETRU Rekonstruktion neben S. 12.
107. KREMER Typenübersicht „Baldachingrabmal".
108. VITRUV 3.10.
109. NEU 113 ff.
110. Ennii: KLEMENC–KOLŠEK–PETRU Block 257, Taf. 22; Spectatii Prisciani: Blöcke 21,46, 64, 222, 89/91, Taf. 6.
111. KUZSINSZKY, 1906. 67 f, Nr. 33.
112. KUZSINSZKY, 1900. 38, Nr. 28; KUZSINSZKY, 1934. 67 f, Nr. 214; CIL III 15166.
113. KUZSINSZKY, 1900. 36, Nr. 26; KUZSINSZKY, 1934. 69, Nr. 216; CIL III 15160.
114. DIEZ, 1948. 151 ff; KREMER, 138.
115. KUZSINSZKY, 1934. 204.
116. GARÁDY. Abb. 58.
117. HESBERG, 1987. Abb. 4; PELLEGRINO Abb. 18–23; BALDASSARE Abb. 30.
118. ERTEL, 1997, 16, Anm. 77.
119. NAGY, 1942. Abb. 10.
120. PÓCZY, 1996.
121. KREMER 112 ff.
122. GLASER 10, 42 f, Nr. 25, Taf. 15, 16.
123. MARINESCU 34, 199, Nr. AE 2, Taf. 34.
124. KLEMENC–KOLŠEK–PETRU 80, Taf. 8.
125. Für die Gelegenhei zur Bearbeitung der Spolien aus der spätrömischen Stadtmauer von Gorsium danke ich Prof. J. FITZ.
126. NAGY L., 1946. 21; FITZ 935.
127. NAGY L., 1946. 18 ff.
128. NAGY L., 1946. 101 f.
129. NAGY L., 1942. 479; NAGY T., 1971. 120.
130. NAGY T., 1971. 118.
131. PÓCZY, 1959. 150.
132. DIEZ 211.
133. POCHMARSKI–NAGELE 18, 188; HAINZMANN–POCHMARSKI 66, 72.
134. NAGY L., 1942. 477.
135. NAGY T., 1971. 128.
136. ERDÉLYI, 1961a.
137. ERDÉLYI, 1974. 76.
138. ZSIDI, 1997a. 255.
139. ZSIDI, 1997b. 109, 142.
140. ERDÉLYI, 1974. 78.
141. NAGY L., 1931. 262.
142. GARÁDY 94.
143. NAGY L., 1939. 122. Nur einer der beiden Sarkophage trug eine Inschrift.
144. INTERCISA 200 ff.
145. TOPÁL, 1997. 307.
146. GARÁDY 95.
147. GROLLER.
148. KANDLER–ZAHBELICKY, 1993, 59 f.
149. NAGY L., 1942. Abb. 12, 13; ZSIDI 1997a. 247, Abb. 2.
150. HESBERG, 1992. 151, Abb. 93.
151. CREMA 249 ff, Abb. 283, 284, 287, 289; GABELMANN, 1979. 15 ff, Abb. 15–17, 43.
152. NAGY L., 1942. Abb. 12.

LITERATUR

BALDASSARE=BALDASSARE, I.: La necropoli dell'Isola sacra (Porto). In: Römische Gräberstraßen. Abhandlungen phil.hist. Klasse Bayerische Akademie der Wissenschaften NF96. München, 1987. p. 125–138.

BESZÉDES=BESZÉDES, J.: Dioscuros ábrázolású sarokkő Alsóheténybőll. FolArch 1996. p. 133–153.

BILKEI=BILKEI, I.: A Keszthelyi Balatoni Múzeum római kőtára. In: A Balatoni Múzeum állandó kiállításának katalógusai 9. Zalai Múzeum 2. 1990. p. 117–145.

BRUSIN=BRUSIN, G.: Nuovi Monumenti sepolcrali di Aquileia. Quaderno Assoziacione nazionale per Aquileia 1. 1941.

BURGER=BURGER, Alice: Die Skulpturen des Stadtgebietes von Sopianae und des Gebietes zwischen der Drau und der Limesstrecke Lussonium–Altinum. CSIR Ungarn 7. 1991.

CREMA=CREMA, L.: L'architettura romana. Enciclopedia classica 12/1. Turin, 1959.

DELL=DELL, J.: Ausgrabungen in Carnuntum. Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich–Ungarn 16. 1893. p. 156–204.

DIEZ, 1948= DIEZ, E.: Die Aschenkisten von Poetovio. ÖJH 37. Hauptblatt 1948. 151.

DIEZ, 1993= DIEZ, E.: Leda in Aquincum. BudRég 30, 1993. p. 209–213.

ECKART, 1976= ECKART, L.: Die Skulpturen des Stadtgebietes von Lauriacum. CSIR Österreich III/2. 1976.

ECKART, 1981= ECKART, L.: Die Skulpturen des Stadtgebietes von Ovilava. CSIR Österreich III/3. 1981.

ERDÉLYI, 1929=ERDÉLYI Gizella: A pannóniai síremlékek ornamentikája. Eger, 1929.

ERDÉLYI, 1950=ERDÉLYI Gizella: Pannóniai római sírtáblák mitológiai jelenetekkel. ArchÉrt 77. 1950. p. 72–82.

ERDÉLYI, 1961a=ERDÉLYI Gizella: Adatok a pannóniai sír-aediculához. ArchÉrt 88. 1961. p. 184–191.

ERDÉLYI, 1961b=ERDÉLYI Gizella: Herakles und Alkestis. ActaArchHung 13. 1961. p. 89–96.

ERDÉLYI, 1974=ERDÉLYI Gizella: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Bp. 1974.

ERTEL, 1991=ERTEL, Ch.: Römische Architektur in Carnuntum. RLÖ 38. 1991.

ERTEL, 1996=ERTEL, Ch.: Altar- und Architekturfragmente vom Tumulusgrab bei Baláca. Balácai Közlemények 4. 1996. p. 73–198.

ERTEL, 1997=ERTEL, Ch.: Grabbauten in Carnuntum. CarnuntumJb 1996 (1997). p. 9–32.

ERTEL–PALÁGYI–REDŐ 1999=ERTEL, Ch.–PALÁGYI, S.–REDŐ, F.: Die Skulpturen des Stodtgebietes von Salla und Mogetiana Sowie des Balaton - (Plattensee-) Oberlandes in den komitaten zala und Veszprém. CSIR Ungarn 8, 1999.

FARKAS–GABLER=FARKAS, Z.–GABLER, D.: Die Skulpturen des Stadtgebietes von Scarbantia und der Limesstrecke Ad Flexum – Arrabona. CSIR Ungarn 2. 1994.

FERRI=FERRI, S.: Arte Romana sul Danubio. Mailand, 1933.

FITZ=FITZ, Jenő: Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit. Bp. 1993.

GABELMANN, 1972=GABELMANN, H.: Die Typen der römischen Grabstelen am Rhein. BJ 172. 1972. p. 65–140.

GABELMANN, 1979= GABELMANN, H.: Römische Grabbauten der frühen Kaiserzeit. Kleine Schriften zur Kenntnis der römischen Besetzungsgeschichte Südwestdeutschlands 22, Stuttgart 1979.

GARÁDY=GARÁDY Sándor: Ásatások az óbudai Lepold-téglagyár mellett. ArchÉrt 49. 1946. p. 88–96.

GLASER=GLASER, F.: Die Skulpturen des Stadtgebietes von Teurnia. CSIR Österreich II/6. 1997.

GROLLER =GROLLER, M.: Gräberfeld bei der Villa Pálffy. RLÖ 2. 1901. p. 1–14.
HAINZMANN–POCHMARSKI=HAINZMANN, M.–POCHMARSKI, E.: Die römerzeitlichen Inschriften und Reliefs von Schloß Seggau bei Leibnitz. Graz, 1994.
HARL=HARL, O.: Historische Selektion und Datierung. In: 2. Internationales Kolloquium über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens. Veszprém, 1991. p. 15–51.
HEKLER=HEKLER, A.: Forschungen in Intercisa. ÖJH 15. 1912. p. 174–196.
HESBERG, 1987= HESBERG, H. v.: Planung und Ausgestaltung der Nekropolen Roms im 2. Jh. n. Chr. in: Römische Gräberstraßen. Abhandlungen phil. hist. Klasse Bayerische Akademie der Wissenschaften NF96. München, 1987. p. 43–60.
HESBERG, 1992=HESBERG, H. v.: Römische Grabbauten. Darmstadt, 1992.
INTERCISA=BARKÓCZY László–ERDÉLYI Gizella–FERENCZY E.–FÜLEP Ferenc–NEMESKÉRI J.–ALFÖLDI, M.–SÁGI, Károly: Intercisa I. ArchHung 33, 1954.
KANDLER–ZAHBELICKY=KANDLER M.–ZABEHLICKY H.: Carnuntum-Canabae Legionis. Tempelbezirk orientalischer Götter 1989 und 1991. ÖJh 62(1993)Beiblatt Grabungen 58–62.
KISS=KISS, A.: Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn. Bp. 1987.
KLEMENC–KOLŠEK–PETRU=KLEMENC, J.–KOLŠEK, V. –PETRU, P.: Antične grobnice v Sempetru. Ljubljana, 1972.
KLOIBER=KLOIBER, E.: Die Gräberfelder von Lauriacum. Das Ziegelfeld. Forschungen in Lauriacum IV/5. 1957.
KOCKEL=KOCKEL, V.: Porträtreliefs stadtrömischer Grabbauten. Mainz, 1993.
KREMER=KREMER, G.: Antike Grabbauten in Noricum. Dissertation Universität Wien, 1992.
KRÜGER=KRÜGER, M.-L.: Die Reliefs der Stadtgebiete von Scarbantia und Savaria. CSIR Österreich I/5. 1974.
KUZSINSZKY, 1897= Kuzsinszky Bálint: Az Aquincumi Múzeum és Kőemlékei. BudRég 5. 1897. p. 97–164.
KUZSINSZKY, 1900= Kuzsinszky Bálint: Újabb kőemlékek az Aquincumi múzeumban. BudRég 7. 1900. p. 5–66.
KUZSINSZKY, 1906= Kuzsinszky Bálint: Az Aquincumi múzeum kőemlékeinek negyedik sorozata. BudRég 9. 1906. p. 35–72.
KUZSINSZKY, 1934= Kuzsinszky Bálint: Ausgrabungen und Funde. Bp. 1934.
KUZSINSZKY, 1937= Kuzsinszky Bálint: Az Aquincumi Múzeum római kőemlékeinek ötödik sorozata. BudRég 12. 1937. p. 63–152.
MARINESCU=MARINESCU, L. T.: Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis. BAR Internat. Ser. 128. 1982.
MÓCSY=MÓCSY, András: Újabb feliratos adat a canabae belső szervezethéz Aquincumban. ArchÉrt 77. 1950. p. 117–119.
MODRIJAN–WEBER=MODRIJAN, W.–WEBER, E.: Die Römersteinsammlung des Ioanneums im Eggenberger Schloßpark 1. Schild von Steier 12. 1965.
MRÁV=MRÁV, Zs.: Castellum contra tautantum. Egy késő római erőd azonosításának problémájához. Savaria 22. 1992–1995 (1996). p. 11–18.
NAGY L., 1928=NAGY, Lajos: Pelta díszítés a pannoniai kőemlékeken. Peltaornament auf Steindenkmälern in Pannonien. ArchÉrt 45. 1928. p. 68–95.
NAGY L., 1931= NAGY, Lajos: Cives Agrippinenses in Aquincum. Germania 15. 1931. p. 260–265.
NAGY L., 1939= NAGY, Lajos: A szír és kisasiai vonatkozású emlékek a Duna középfolyása mentében. ArchÉrt 52. 1939. p. 115–147.
NAGY L., 1942= NAGY, Lajos: Budapest az ókorban. Temetők és temetkezés. In: Budapest története 1/2. Bp. 1942. p. 464–485.
NAGY L., 1946= NAGY, Lajos: Az Eskü-téri római erőd Pest város őse. Bp. 1946.
NAGY T., 1950= NAGY, Tibor: Római kőemlékek Transaquincum területéről. BudRég 15. 1950. p. 359–388.
NAGY T., 1971= NAGY, Tibor: Kőfaragás és szobrászat Aquincumban. BudRég 22. 1971. p. 103–160.
NAGY T., 1973= NAGY, Tibor: Római kor. In: Budapest története 2. Bp. 1973. p. 83–184.
NÉMETH=NÉMETH, Margit: Vezető az Aquincumi múzeum kőtárában. Bp. 1999.
NÉMETH–PÓCZY–TOPÁL–ZSIDI=NÉMETH, Margit–PÓCZY, Klára–TOPÁL, Judit–ZSIDI, Paula: Friedhöfe. In: Das römische Budapest. 1986. p. 149–155.
NEU=NEU, S.: Römisches Ornament. Stadtrömische Marmorgebälke aus der Zeit von Septimius Severus bis Konstantin. Dissertation Universität Münster, 1972.
NOELKE=NOELKE, P.: Römische Grabaltäre in der Germania Inferior. Akten des 3. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens – Bonn, 1993. Köln, 1996. p. 77–104.
NOVÉ ZÁMKY=KUZMOVÁ, K.– ERTEL, Ch.– KOTRUSZOVÁ, V.– HOSEK, R.– ILLÁSOVÁ, L.: Römische Spolien aus Nové Zámky und ihre kaiserzeitlichen und späteren baugeschichtlichen Zusammenhänge. SlA 45. 1997 (1998). p. 35–82.
PALÁGYI=PALÁGYI, Sylvia: A római és középkori kőtár katalógusa. Tihanyi Múzeum. Veszprém, 1976.
PARRAGI=PARRAGI, Györgyi: Újabb késő római leletek a Bécsi úton. BudRég 21. 1964. p. 215–238.
PELLEGRINO=PELLEGRINO, A.: Le necropoli pagane di Ostia e Porto. Itinerari ostiense 5. 1984. (Führer)
PFLUG=PFLUG, H.: Römische Grabstelen in Oberitalien. Mainz, 1998.
PICCOTTINI, 1977= PICCOTTINI, Gernot: Die Diener- und Dienerinnenreliefs des Stadtgebietes von Virunum. CSIR Österreich II/3. 1977.
PICCOTTINI, 1984=PICCOTTINI,Gernot: Die Kultischen und mythologischen Reliefs des Stadtgebietes von Virunum. CSIR Österreich II/4. 1984.
POCHMARSKI, 1991= POCHMARSKI, E.: Zum Porträtmedaillon in Noricum. 2. In: Internationales Kolloquium über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens. Veszprém, 1991. p. 123–134.
POCHMARSKI, 1997= POCHMARSKI, E.: Überlegungen zum Enniermonument in Šempeter. In: Akten des IV. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens Celje 1995. Situla 36. 1997. p. 197–206.
POCHMARSKI–NAGELE=POCHMARSKI–NAGELE, M.: Die dionysischen Reliefs in Noricum und ihre Vorbilder. Wien, 1992.
PÓCZY, 1955= PÓCZY Klára: Római épületek Óbudán a Kiscelli u. 10. alatt. BudRég 16. 1955. p. 41–87.
PÓCZY, 1959= PÓCZY Klára: Újabb kőemlékek az aquincumi tábor és canabae területéről. BudRég. 19. 1959. p. 145–154.
PÓCZY, 1961= PÓCZY Klára: Die Rolle von Kölner Kaufleuten in der Entwicklung der Zivilstadt Aquincum. ActaArchHung 13. 1961. p. 97–102.
PÓCZY, 1996= PÓCZY Klára: Der afrikanische Saturnus in Aquincum an der Donau. In: Akten des 3. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens – Bonn 1993. Köln, 1996. p. 141–147.
PURCELL=PURCELL, N.: Tomb and Suburb. In: Römische Gräberstraßen. Abhandlungen phil. hist. Klasse Bayerische Akademie der Wissenschaften NF96. München, 1987. p. 25–41.
ROSCHER, 1884–1886, 1886–1890= ROSCHER, W. H.: Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie 1. Leipzig, 1884–1886.; 2. Leipzig, 1886–1890.
SAVARIA=BALLA, L.– BUOCZ, T.– KÁDÁR, Z.– MÓCSY, A.: Die römischen Steindenkmäler von Savaria. Bp. 1971.
SCARPELLINI=SCARPELLINI, D.: Stele romane con imagines clipeatae in Italia. Rom, 1987.
SCHOBER=SCHOBER, A.: Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. Sonderschriften ÖAI 10. 1923.
SZILÁGYI, 1943= SZILÁGYI, János: Az aquincumi múzeum kutatásai és gyarapodása az 1936–1942 évek folyamán. BudRég 13. 1943. p. 339–399.
SZILÁGYI, 1967= SZILÁGYI, János: Kőfeliratok az aquincumi múzeum régi gyűjtéséből II. ArchÉrt 94. 1967. p. 70–79.
THÜR =H. THÜR, Bemerkungen zur Datierung von Kapitellen des norisch-pannonischen Raumes. CarnuntumJb 1985 (1986). p. 119–142.

TOPÁL, 1993= TOPÁL, Judit: Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery (Bécsi Road) I. Bp. 1993.
TOPÁL, 1997= TOPÁL, Judit: Ewige Finsternis? Gem. mit Beat Rütti In: Out of Rome. Basel, 1997. p. 291–319.
TÓTH=TÓTH, I.: Studia Savariensia. Zur Publikation der Steindenkmäler. ActaArchHung 26. 1974. p. 155–185.
UBL=UBL, H.: Die Skulpturen des Stadtgebietes von Aelium Cetium. CSIR Österreich I/6. Wien, 1979.
VISY=VISY, Zsolt: Orientalische Grabkammern in Intercisa. In: Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz. Wien, 1985. p. 631–637.
VITRUV=VITRUVIUS, Architectura libri decem. FOTONACHWEIS: 1.19 Aquincum-Museum, alle anderen: Verf.
WELLNER=WELLNER, István: Leletmentések az aquincumi canabae déli szélénél. (Bergungsgrabungen am südlichen Rand der Aquincumer Canabae.) BudRég 22. 1971. p. 411–418.
ZIEHEN, 1889= ZIEHEN, J.: Antik mythologiai dombormüvek a Nemzeti Múzeumban. ArchÉrt 9. 1889. p. 31–34., 154–162.
ZIEHEN 1890=J. ZIEHEN, Römische Bildwerke im Nationalmuseum zu Pest. Archäologisch-epigraphische Mitteilungen 13. 1890. p. 43–72.
ZSIDI 1997a=ZSIDI, Paula: Ein in Aquincum neugefundenes Grabmal. In: Akten des IV. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens Celje 1995. Situla 36. 1997. p. 247–255.
ZSIDI 1997b=ZSIDI, Paula: Grabummauerungen am nördlichen Rand der Canabae von Aquincum. CommArchHung 1997. p. 109–148.

CHRISTINE ERTEL

AZ AQUINCUMI MÚZEUM RÓMAI SÍRÉPÍTMÉNYEINEK KONSTRUKTÍV ÉPÍTŐELEMEI

Az Aquincumi Múzeum gazdag kőtára nagy számban tartalmaz különböző típusú római sírépítményrészletet is. Ezek pontos funkciója eddig bizonytalan volt, mivel a korábbi kutatások főképp a feliratokat és a domborműveket vizsgálták. A kőemlékek legnagyobb csoportját a sírsztélék és a sírépítmények töredékei alkotják, melyek másodlagos beépítésben kerültek elő. Az összesen 52 darab vizsgált kő nagy része a különböző temetők késő római kőlapos sírjaiból származik[7], pl. 7 darab a Bécsi útról, 5 darab a canabae egyéb részeiről, további 8 kő a polgárváros temetőiből (Aranyhegyi árok, Filatori dűlő, gázgyári Dunapart) és környékéről. Tipikus lelőhelyek még a késő római védművek, melyek nagymennyiségű kőanyagot nyeltek el, mint pl. Contra Aquincum[8] (11 darab töredék).

1. Sirkertek vagy siraediculák sarokkövei (1-4. kép)

A tizenkilenc sarokkő tipológiai besorolásához méretük és a csatlakozó oldallapok kapcsolódása szolgált. A kövek méreteinek táblázatban ábrázolt összeállítása három csoportot eredményezett (1. kép). Az első csoport feltűnően karcsú sarokkövei valószínűleg síraediculákhoz, a harmadik csoport különösen tömzsi darabjai a sírkertekhez tartoztak. A második csoport besorolása nehezebb. Így további kritériumként az egymással szomszédos lapok konstruktív kapcsolódásait (2-3. kép). Ha a kapcsolódó köveket a kötőelemek között hornyolással, de kapocs nélkül állították össze, akkor sírkertről van szó. Ezt bizonyítja a 1.15 sz. sarokkő, mely megmaradt fenyótoboz-díszítésével egyértelműen sírkertről származik, és bal oldali felületén hornyolást mutat. Hogy biztonságos legyen, a hornyolt kapcsolódásokat kiegészítésképp néha még kapoccsal erősítették össze (pl. 1.2, 1.16). A kötőelemeket gyakran csak oldalukon dolgozták ki (1.5, 1.8, 1.17), mint pl. az Aquincumi Múzeumban őrzött Bithinia Severa[15] sírkertjét. A kövek vízszintes összekapcsolása és függőleges csapozása elengedhetetlen volt többemeletes épületbe való beépítéshez. A kötőelemek nélkül, csak kapoccsal és csaplyukakkal összeerősített tömbök (pl. 1. 11) valószínűleg síraediculákról származnak. A gyakori horony- és kötőelem kapcsolatok alapján a második csoport legtöbb tömbje a sírkertekhez tartozhatott.

A sarokköveket főleg mitológiai alakokkal díszítették, melyek szimmetrikus ellendarabot feltételeznek. Erre leginkább Attis figurája volt alkalmas (hét példa is van rá), akinek a mítosza a létet és az elmúlást jelképezi a természet körforgásában és az emberi életben is[29-31]. Az ábrázolások gyakoriságában ezt követik a géniuszok, az ember szellemi lényének és az elhunyt lelkének megtestesítői (öt ízben)[32-33]. Közkedveltek voltak még a Dionüszosz-kör ábrázolásai is, főleg táncoló figurák, egy menád csörgővel (1.19) és egy szatír (1.9) [34-37]. Megjelenhet még növényi motívum (1.15 szőlőinda), Dioszkurosz (1.16)[39-43], Oresztész (1 .17)[44-48] vagy a nyár évszak-allegóriája (1.5).

2. Siraediculák fallapjai (4–5. kép)

Domborműves oldallapú sírkertek Pannóniából és Noricumból eddig még nem ismertek, tehát az aquincumi oldallapok síraediculához tartozhattak. A fektetett négyszög alakú domborműves lapokat bizonyára homlokzati lapként illesztették be az alsó szintsor sarokkövei közé. Az állított négyszögletű lapok ezzel szemben a síraediculák lábazati részének oldalsó domborműlapjait adják. A domborművek közül megkülönböztethetők narratív jelentek, figurális jelenetek és dekoratív motívumok. A Priamosz Achillesz előtt dombormű egy legalább három képből álló jelenetsor része lehetett (2.17). A trójai mondakörből származó képet talán Hektor kocsira kötésének képe egészíthette ki, mely a Magyar Nemzeti Múzeumban két példányban is megtalálható[68-69]. Odüsszeusz és Eurükleia jelenete (2.20) is ehhez a mondakörhöz kapcsolódik, és egy jelenetsor utolsó képét ábrázolja, miután Odüsszeusz már hazatért.

A kantharoszból kinövő szőlőinda dekoratív motívuma többször előfordul derékszögű oldallapokon (2.1, 2.18, 2.19) és az ívelt lapok fölött (2.14, 2. 15). A Dionüszosz gondolatkörbe tartozó szőlőtőke a túlvilági boldog továbbélés reményét szimbolizálta. Szőlőindaábrázolás sírsztéléken és aediculákon keretező, kitöltő és díszítő motívumként szerepelt[77-82]. A Lédát ábrázoló domborművel egy pikáns, erotikus témát választottak[83-84]. Egy aquincumi aediculafal Vénusz ábrázolását talán menádként kell interpretálnunk[85-88]. Az áldozó nőt (2.9) feltehetően szolgálóként kell értelmezni, aki egyik kezében egy feltekert áldozószalvétát tart. Szolgálóalakok ábrázolása általánosan elterjedt a síraediculák oldalsó lábazati lapjainak díszítésére[89-92]. Egy tógás férfi irattekercscsel való ábrázolása talán egy elhunyt portréját adja. A második személy szobra, melyből a jobb kéz egy töredéke maradt meg, a férfi feleségét ábrázolhatta. Az elhunytak portréi a síraedicula lábazati lapjaként, a leggyakoribban azonban magán az aedicula középső lapján kerültek felállításra[93-95]. A 2.11 számú oldalsó lapon ábrázolt géniusz táncszerű keresztlépésével különbözik a már a sarokköveken megismert többi típustól. A 2.14, 2.15 és 2.16 számú ívelt lapok feltehetően a prostylos oszlopokkal díszített aediculákhoz tartoztak. A három emlék homlokzatát egy félkör alakban kivágott fallap, oldalukat kis, az elülső oszlopok az oldalfalakhoz mért távolságának megfelelő iv (2.16) vagy talán egy egyenes architráv foglalhatta el (2.14, 2.15)[97-98]. Az építészeti töredékekhez tartozik egy egész szobor (2.6), melyet a pseudoprostylos aediculaoldalfal elé állítottak. Ezeknél a daraboknál, a 2.4 számú pillérfejnél, továbbá egy töredékesen ránk maradt domborműves fallapnál és egy pilaszterfönél meglepő a kidolgozás kitűnő minősége[99-102].

SZABÓ KLÁRA

OLDALFALÁN CSAVART ÁRKOLÁSOS BRONZVÖDÖR ALBERTFALVÁRÓL

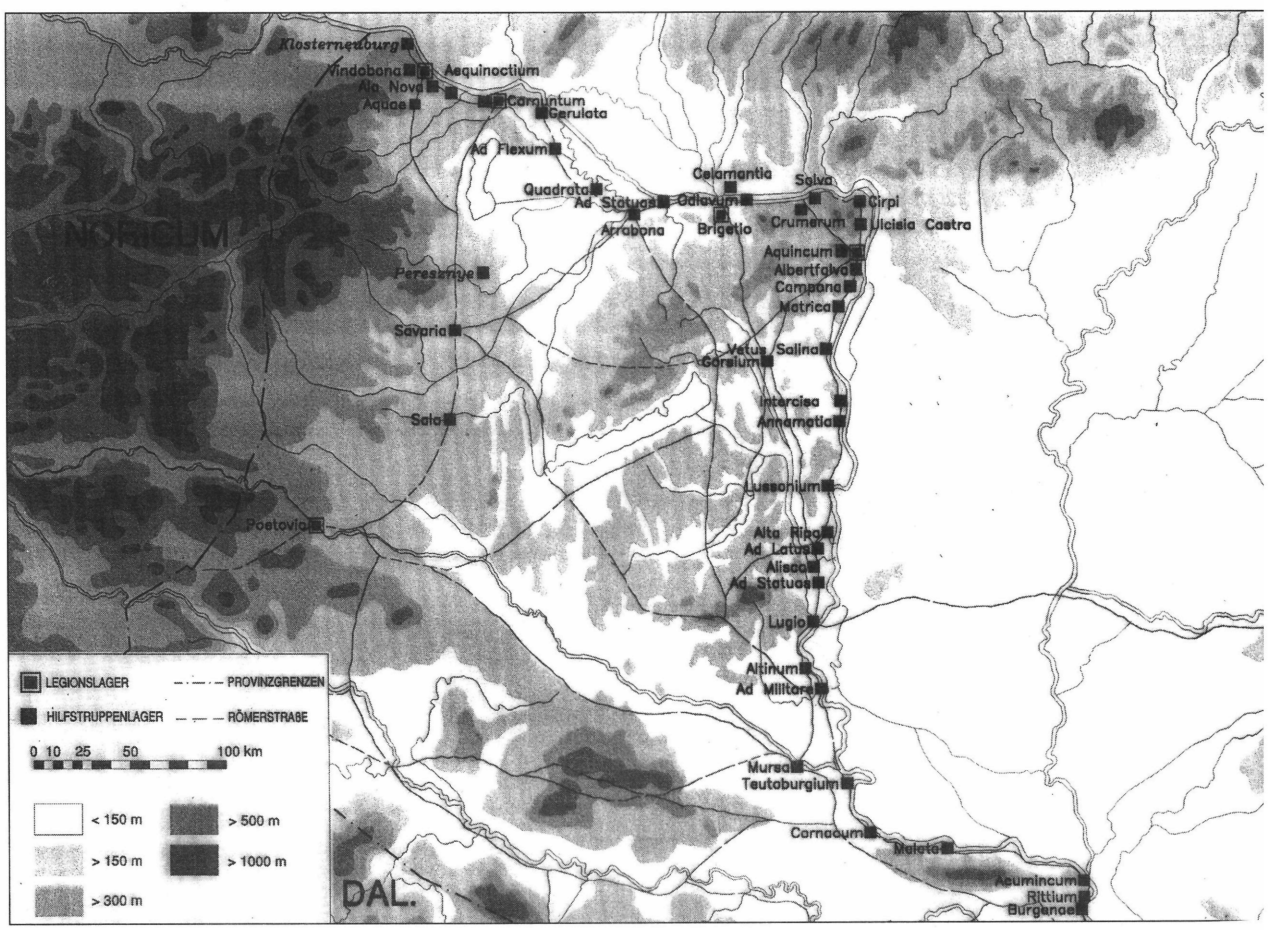
A LELŐHELY

A limes, a római kor határvédő rendszere – ami utakból, közvetlen mellettük épült őrtornyok hálózatából, valamint táborok láncolatából tevődött össze – régóta súlypont az ókor kutatásában, hiszen tartósan ott állomásoztak a római csapatok, legyen szó legio vagy segédcsapat, ala-cohors garnizonokról. Terepen több mint fél évszázada folyik a limestáborok megfigyelése, mivel a múlt század végén már felfedezték a lelőhelyeket, és azóta kisebb-nagyobb intenzitással, de rendszeresen ásatják is ezeket, időközben pedig gyűjtik a felszínről a szórványleleteket. Bár elméletileg ismerjük a táborépítési sémákat,[1] mégis hosszú időbe telik, amíg egy-egy tábor és az azt körülvevő telep és temető topográfiája valóságosan is kirajzolódik egy adott helyszínen.[2]

A régészeti adatokon kívül a történeti források közül az itinerarium, illetve a birodalmi közigazgatás tisztviselői számára íródott segédletek felsorolásai adnak hírt arról, hogy hol találhatók limesobjektumok: utak, táborok lóváltó állomások, szálláshelyek.[3] Éppen ezért ritkán fordul elő, hogy olyan új tábor nyomai bukkanjanak elő a földből, amelyik a fent említett helyeken nincs felsorolva vagy amelyiket a terepen ne találtak volna már meg jó ideje. A pannoniai limesen mégis van erre egy példa, Albertfalva auxiliaris tábora és vicusa. *(1. kép)*

Albertfalván, az 1940-es évek második felében kezdték el ásatni dr. Nagy Tibor. Eleinte példamutató gyorsasággal közölte az eredményeket,[4] de később már csak szűkszavú rövid beszámolókat bocsátott a kutatás rendelkezésére. Valójában a tábor és a vicus korántsem teljes feltárása sok időt vett igénybe, és mégis elég nehezen bontakozott ki a topográfiailag tiszta kép.[6]

1973 óta az albertfalvi ásatásokat dr. Szirmai Krisztina

1. kép. A limes pannoniai szakasza, Albertfalva auxiliaris táborával
Fig. 1. Le camp auxiliaire d'Albertfalva situé sur le limes de Pannonie

vezeti. A Budapesti Történeti Múzeum a régi ásatásokból származó anyagot az újjal együtt egységesen kezeli, albertfalvi gyűjteményként tartja számon, más lelőhelyek anyagától külön tárolja. Az utóbbi években az albertfalvi raktár rendezési munkálatai során Szirmai Krisztina rátalált egy leltározatlan, vékony bronzlemezből készült, kisméretű vödörre,[7] ami szétesett, 5 darabban, szemmelláthatóan igen rossz állapotban volt.

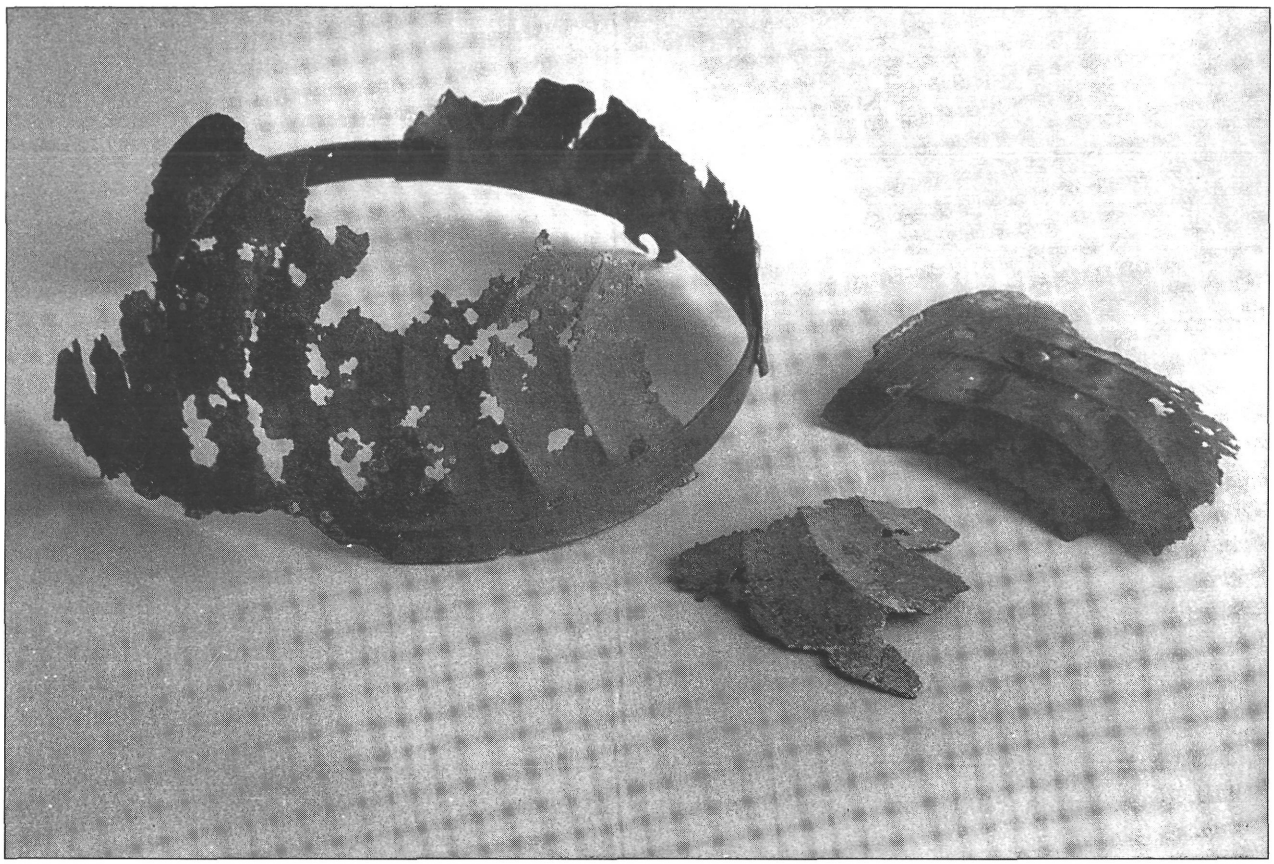
Valamikor a korábbi években már egyszer restaurálták a töredékeket, a korróziós folyamat azonban újra elindult *(2. kép)*, így a megállítása feltétlenül szükségessé vált. A tisztítás és konzerválás után került sor a hiányok pótlására és azt követően a tárgyrekonstrukcióra.

Az első pillanatban is látszott, hogy hiányoznak belőle fontos részek, s nagyon töredékes példánnyal állunk szemben, ennek ellenére úgy döntöttünk, hogy megkíséreljük megmenteni a tárgyat, hiszen ez a vödörtípus pannoniai vonatkozásban ritkaságnak számít. Csak annyit tudunk biztosan, hogy Nagy Tibor ásatásaiból való, a római kori auxiliáris táborhoz tartozó objektumban került elő ez is, mint annyi más érdekes és jobb sorsra érdemes lelet. Sajnos a lelőkörülmények éppúgy, mint a leletegyüttes, egyelőre ismeretlenek maradnak. Véglegesen csak akkor nyilvánítható szórványnak, ha az ásató hagyatékának rendezése után sem kerül elő napló vagy feljegyzés a tárgy eredetére vonatkozóan.[8]

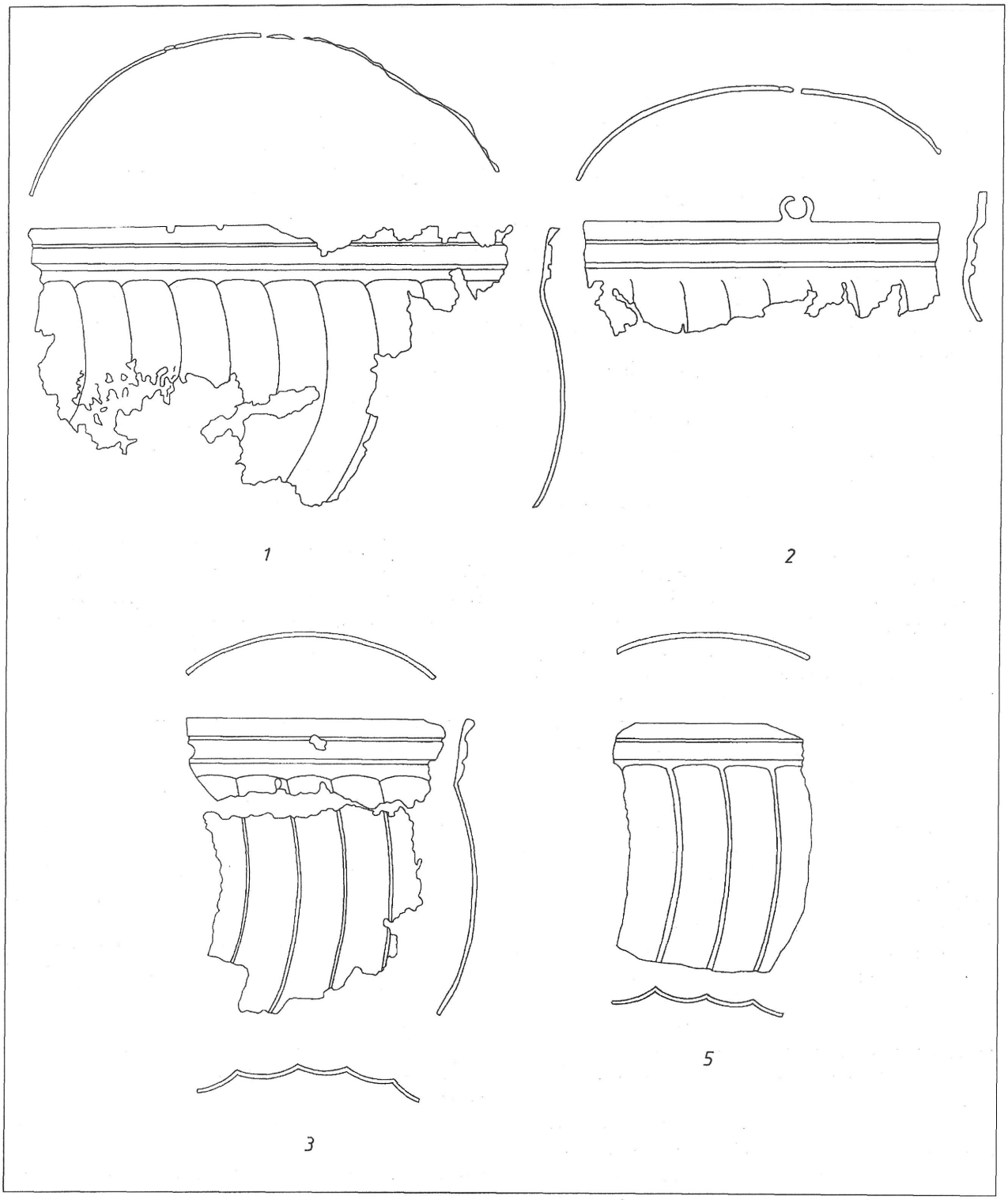
AZ ALBERTFALVI VÖDÖR

A rendelkezésünkre álló darabokból *(3. kép)* ki lehetett számítani az eredeti magasságot, a száj- és a talpátmérőt. A törésfelületek alapos vizsgálata után megtörtént az összeillesztés, s ekkor kiderült, hogy a darabok kiadják csaknem az egész szájnyílást, megvan a körkerület, csak egy egész pici rész hiányzik belőle. Egyenes, vágott, nagyon enyhén kifelé ívelő pereme volt, s onnan függőleges irányban egy, az edényfallal megegyező vastagságú, kis kerek fogó emelkedik föl, átellenben a párja viszont hiányzik. Ami a peremből felnyúlik, az két kis hegyes csökevény, folytonossági hiány a fogó közepén, mert az gyönge konstrukció lévén, nem bírta el a ránehezedő súlyt, szétszakadt a használat közben.

Ez a fogó egy eleve alkalmatlan „találmány", ami másodlagos, nem eredeti, nem a készítéskor jött létre, hanem sokkal későbbi javítás. Ez a részlet olyan, mintha egy foltozó bádogos reparálta volna, és ez szöges ellentétben áll az edénytest kialakításával és megjelenési formájával, ami viszont kétségtelenül egy valódi, sorozatokat előállító centrum terméke, nem pedig egy mindenhez értő, helybeli ezermester fabrikátuma. A nagy műhelyekből kikerült többi analóg példány alapján biztosan állíthatjuk, hogy ilyesfajta, alapvető hibát nem követnek el azok a mesterek, akik bronzedényművességgel foglalkoznak. Például Tarentum, Capua, Alexandria, Lugdunum, Gressenich műhelyeiben igen jól megszerkesztett, konzekvens forma-

2. kép. Az albertfalvi vödör a régi restaurálás után. Fotó: Tihanyi Bence
Fig. 2. Seau provenant d'Albertfalva état avant restauration.

3. kép. Az 1–5. számú darabok kiterített rajza. Grafika: C. Málik Éva
Fig. 3. Dessin des fragments 1 à 5.

készlet alapján dolgoztak. Éppen ezért feltűnő a járatlanságot eláruló fülszerkesztés, még akkor is, ha ez nemcsak itt, ezen a darabon fordul elő, hanem egy másik példányon is van hasonló fogó ugyanilyen módon szétszakadva: az Aquincum, Aranyhegyi árok melletti temető 166. sírjának egyik kis bronzvödrén is.[9]

Az oldalfalvastagság mérési adatai csaknem megegyeznek a perem vastagságával, pedig a peremnél az eltérés számszerűleg is mindig jelentős az anyagtöbblet miatt, ami szemmel is látható és érzékelhető szokott lenni. A falvastagság számértéke mindig a peremnél a legnagyobb. Emlékeztetni szeretnénk A. Mutznak arra a megállapítására, miszerint az ókori bronzedények 90%-ánál a kiindulás egy öntött forma, amit azután a kívánt méretre kalapálnak, s ezért az eredeti struktúra mindig a peremeken tanulmányozható.[10] Az albertfalvi vödörnél az oldalfalméretek tehát arra utalnak, hogy levágták az eredeti szájrészt, amivel természetesen megrövidült az egész vödör, következésképpen az edényforma is korrigált. Feltehetően az eredeti szájnyílás annyira megsérült, hogy használhatatlanná vált az egész tárgy, így azután levágták, a maradék edényt kalapálással kinyújtották, kihajtottak egy új szájat, és készítettek rá egy olyan pici, esetlen kis fogót, ami azután nem bírta el a vödör saját súlyát, ha az folyadékkal is meg volt töltve.

A töredékek profilja megmutatja, hogy a vödör nyaka széles és bő is volt, csaknem eltűnt, olyan rövid. Rajta, kívül 2x2 hornyolt vonalpár fut körbe. Ez utóbbiak alól kilátszanak az oldalfal hullámozásai. Kissé kiegyenesedett a profil íve is. Lemezedényeknél persze a formavesztés eléggé megszokott, gyakorlatilag mindig fennáll a veszélye. Itt azonban most mégis másról van szó, a kiegyenesedés az újraformálásból származik.

Az oldalfal vastagsága 0,01–0,015 cm. Az egyes számú töredéken 9, a kettes számún 8, a hármason 5, az ötösön pedig 4 fordított, S alakban hajló kannelúrázást számoltunk meg. Összesen tehát 26 mély borda volt rajta. A mélyen ülő has aljára esik a negyedik töredék helye, a visszahajló S alsó szára. Kikövetkeztettük segítségével a magasságot, ami számításaink szerint 10,5 cm körül volt.

Nincsen töredék sem az edény talpából, sem az aljából, így az analógiákkal való összehasonlítást táblázatba foglalva tudtuk kikeresni a lehetséges méretet, ez hozzávetőlegesen 10,5 cm, az eltérés kb. fél centiméter. *(1. táblázat)*

Így tehát az *albertfalvi vödör méretei* a következők: magasság: 10,5 cm; szájátmérő: 12 cm; talpátmérő: 10,5 cm; falvastagság: 0,01–0,015 cm, űrtartalma kb. 0,4 l, azaz görög-római mértékkel 1 *haemina*. A mértékegység egyúttal a tárgy neve is.[11]

Az albertfalvi vödör restaurálás előtti állapota a készítés után használt, majd javított és a javítás után újra tönkrement, használhatatlanná vált tárgyé. Úgy határoztunk Szirmai Krisztinával és Kériné Buzás Zsuzsa restaurátorral, hogy az albertfalvi vödörnek a javítás utáni, új formáját rekonstruáljuk *(4. kép)*, mivel a tisztítás és konzerválás után az igen vékony darabokat valahogy úgy kellett rögzíteni, hogy a további károsodást – ami ezúttal már a teljes és végleges pusztulást jelentette volna – megakadályozzuk. Így került sor arra, hogy fémből készíttessünk egy alapformát, amire azután Kériné Buzás Zsuzsa restaurátor felragasztotta a vödör eredeti darabjait. Munkájáért ezúton is köszönet illeti, hiszen keze nyomán az egyik legszebb kiállítási tárgy született meg *(5–7. kép)*.

Az albertfalvi vödör legfeltűnőbb vonása az oldalfalhullámozás, ezért keresni kezdtük ezt a technikát a fémedényeken. Vízszintes irányú hullámozást találtunk üstök fedőin,[12] ferdét egy fűszerszóró edényen a Casa del Menandro leletegyüttesében,[13] függőlegest kagyló alakú bronztálakon ugyancsak Pompejiből,[14] de később a galliai–germániai műhelyek által készített vödrökön is előfordul, például a laza hullámozottság a Gile, Glesch, Vallöby típusok darabjai között is,[15] és végül, de nem utolsó sorban meg kell említeni a szorosan egymás mellé préselt bordázásokat a kancsókon és korsókon az archaikus kortól a késő római időszak végéig.

Nehéz megmondani, hogy mi volt a művelet célja, mivel öntött és lemezből kalapált bronzedényeken egyaránt megtaláljuk ezt a technikát, mind a nagy, mind a kisméretű darabokon.[16] Az utóbbiaknál gondolhatnánk a stabilitás növelésére.

A nemesfémeknél az arany-[17] vagy az ezüsttárgyaknál talán a művészi összbenyomás szempontjából a fény és árnyék játékának növelése kellett, hogy szerepet játsszon.[18] A technika alkalmazása eléggé esetlegesnek tűnik, valójában nem köthető sem edényfajtához, sem anyaghoz, de még korszakhoz sem.

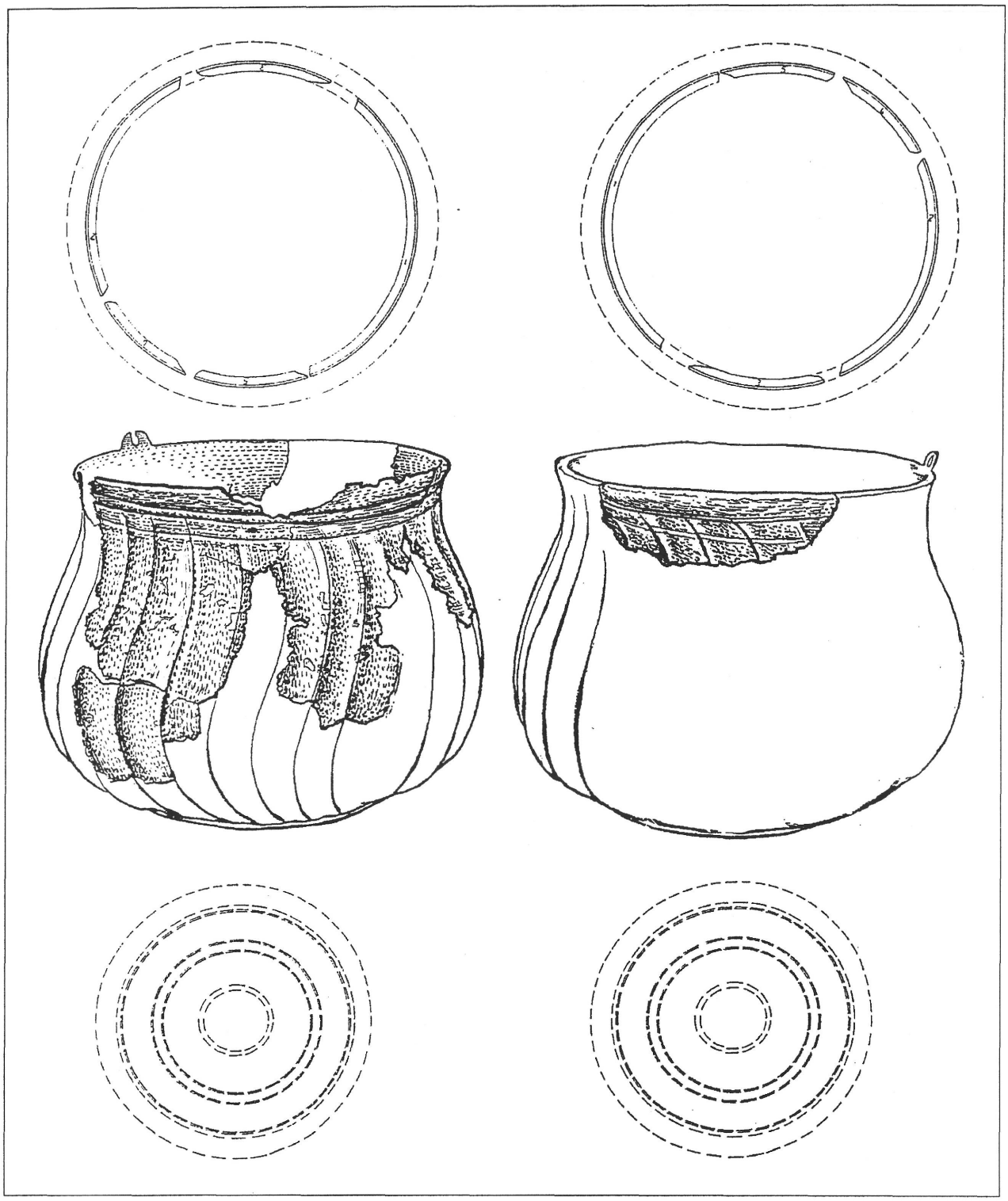
Ezért inkább a formát helyeztük előtérbe, és ennek alapján igyekszünk meghatározni az albertfalvi vödör tipológiai hovatartozását, legalább körvonalazni, hogy hol lehetett a készítőműhely, valószínűsíteni az elkészítés időpontját, kiszámítani az eredeti formában való használat időtartamát, megadni a javítás dátumát és az új formát.

Analógiákat kerestünk az albertfalvi vödörhöz Pannoniából *(8. kép)*, a többi tartományból, illetve a Római Birodalmon kívül eső területekről. Először a formában és oldalfaldíszítésben is nagyon hasonlító, többé-kevésbé ép példányokat tárgyaljuk (I.), azután a megegyező formájú, de külső felületén sima, díszítés nélküli kis vödrök következnek (II.).

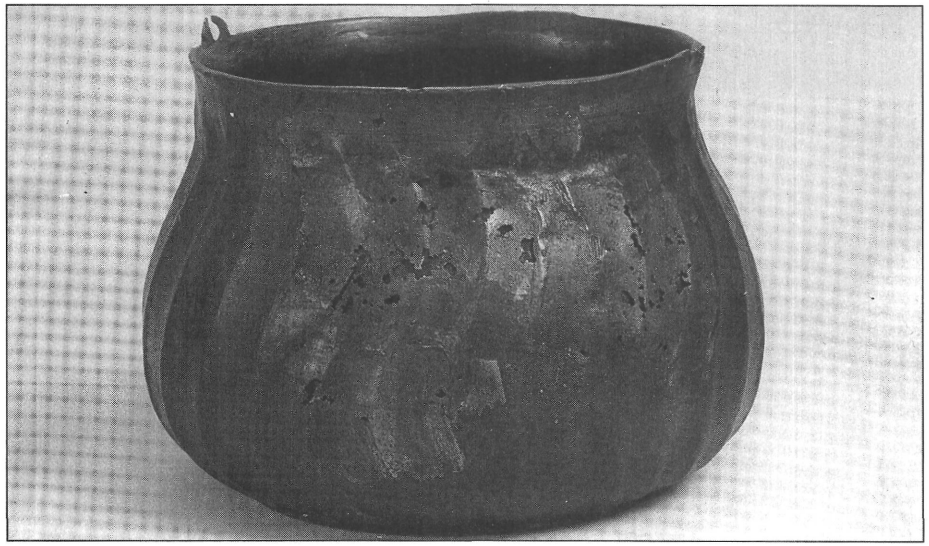
I. A. Pannonia területéről összesen még 4 példány ismert, a lelőhelyek a következők: Aquincum, Arrabona, Brigetio.

1–2. *Aquincum*, Aranyhegyi árok melletti temető, 166. sír.[19] Leletegyüttes: volutás, reliefes agyagmécses; kerámiatál; fémfogós tükör, csavart árkolással 2 bronzvödör,[20] 4 üvegfiola.

A közölt fotókon világosan látszik, hogy mindkét bronzvödör enyhén kihajló peremű, és az oldalfalán nagy, laza kannelúrázás van. Rossz állapotban volt mindkettő már az 1930-as években. Közülük az egyiken típusra ugyanaz a kicsi, kiszakadt fogó[21] jelenik meg, mint az albertfalvi vödrön. Valószínűleg egy aquincumi bronzműves javította így a tönkrement vödröket. Itt is azt láthatjuk, amit már több lelőhelyen megfigyeltünk, hogy a sírba előszeretettel tesznek elhasznált, tönkrement tárgyakat. Általánosságban az Kr. u. I–II. századra keltezi Nagy Lajos ezt a temetőrészt.[22]

4. kép. Az 1–5. számú töredékek Major János rekonstrukciós rajzán
Fig. 4. Reconstitution d'après les fragments nos 1 à 5.

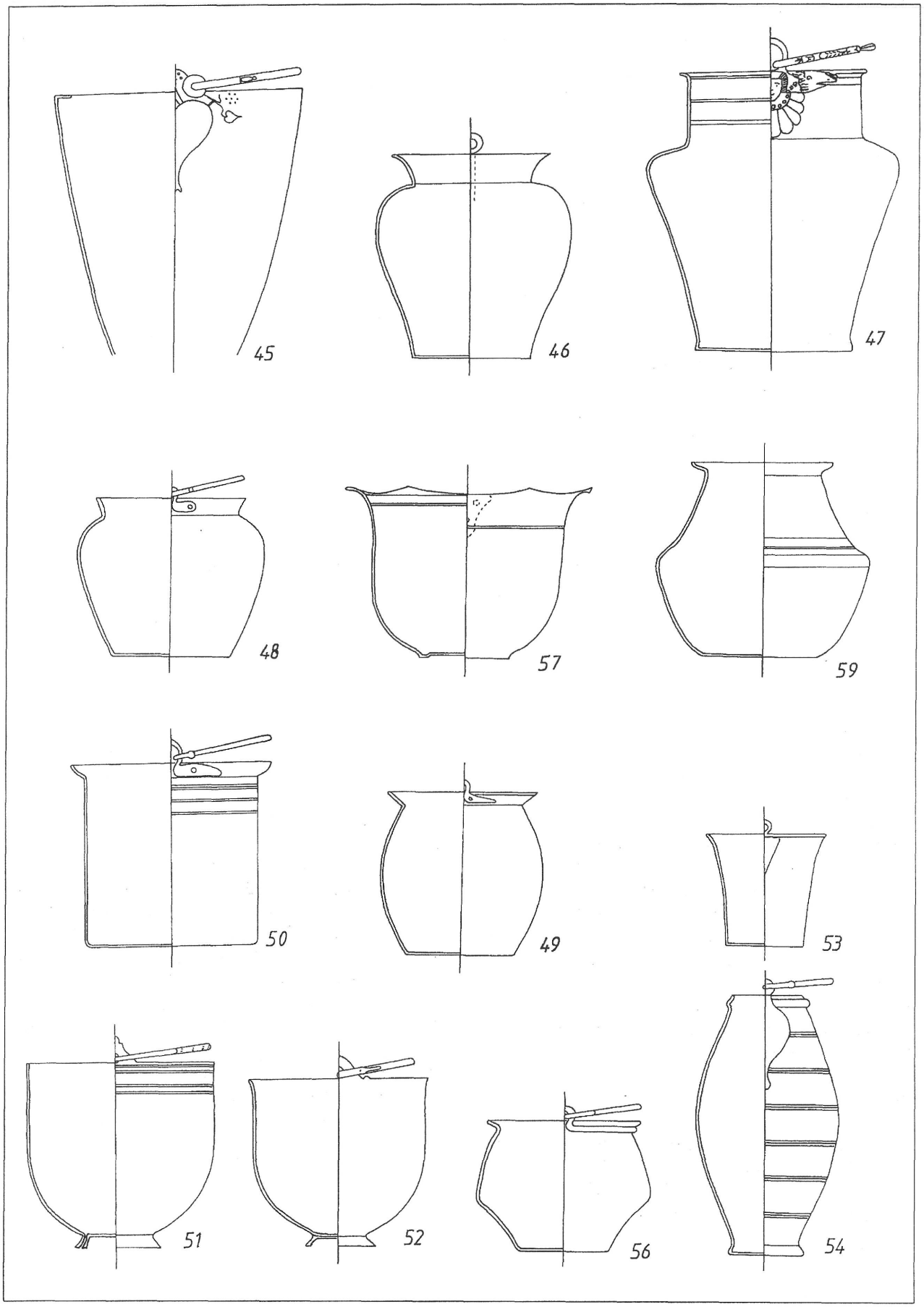
5. kép. A restaurált és kiegészített vödör. Restaurálás: Kériné Buzás Zsuzsa, fotó: Bakos Margit
Fig. 5. Seau d'Albertfalva après restauration par Zsuzsa Buzás-Kéri sur base des fragments originaux conservés.

6. kép. A restaurált és kiegészített vödör. Restaurálás: Kériné Buzás Zsuzsa, fotó: Bakos Margit
Fig. 6. Seau d'Albertfalva après restauration par Zsuzsa Buzás-Kéri sur base des fragments originaux conservés.

7. kép. A restaurált és kiegészített vödör. Restaurálás: Kériné Buzás Zsuzsa fotó: Bakos Margit
Fig. 7. Seau d'Albertfalva après restauration par Zsuzsa Buzás-Kéri sur base des fragments originaux conservés.

8. kép. A Pannoniában előforduló vödörformák (Radnóti 1938, IX–XI. tábla)
Fig. 8. Seaux pannoniens d'après la typologie de Radnóti 1938, IX-XI

3. *Arrabona*, Győr-Nádorváros, Táncsics M. utca, házalapozásoknál került elő a kora császárkori temető szórvány lelete.[23]

Töredékes ez is, mert a feneke hiányzik, viszont az egyetlen a pannoniai kis vödrök között, amelyiknek megvan a tordírozott füle és a két attache-a is. Ez utóbbiak összetettek: karika és levél kapcsolódásából állnak. A függőleges állású karikába kapcsolódik a fül két, visszahajló vége, míg a levél a kannelúrázott oldalfalhoz hajlik. Bíró Endre öntöttnek mondja, kora: Kr. u. I–II. század.[24]

Ennek a vödörnek az életrajza jóval egyszerűbb, mint az albertfalvié. Az arrabonai vödröt elkészítették, használták, sőt elhasználták, deformálódott, használhatatlanná vált állapotában, temetkezési melléklet lett. Úgy gondoljuk kb. a II. század közepén gyártották (tordírozott fül), nagyjából fél évszázadon keresztül használták, és valószínűleg a II. század végén került a sírba.

4. *Brigetio*, attache. Tata, KDM, leltározatlan, Rollkó István gyűjtéséből.[25] Egy karika és egy borostyánlevél alakú attache egy tagban, a karika függőlegesen, felfelé irányul, a levél az edényfalhoz illeszkedett, így oldalnézetben ez a fordított Z-profil keletkezett belőle. Világosan látszik, hogy egykor az attache követte a szájnyílás hajlását *(9. kép)*.

I. B. *A Római Birodalom többi tartományából* összesen 4 példány, lelőhelyük Dalmatia vagy Moesia területére esik.

5. *Dalmatia*, ismeretlen lelőhelyű horvátországi példány,[26] szórvány.

26 kannelúra van rajta, nyakán és talpán koncentrikus köröket figyelt meg már H. Willers.[27] Nagyon hasonlít a két aquincumi példányhoz, nemcsak formájában (perem, has, kannelúrázás sűrűsége), hanem kivitelében és elhasználtsági állapotában is. Deformálódott.

6–7. *Dalmatia*, É-i részén, *Argyruntum (Starigrad)*. A század elején kerültek elő, szerepelnek a feltárásról írott beszámolóban,[28] és közülük az egyik később, a jubileumi kötetben is. Keltezésük: Kr. u. II. század közepe.[29]

A forma egy fordított harang alak, erősen kihajló szájperem, hengeres test, mélyen ülő has, ami lent összeszűkül. Külön lábon áll. Oldalfalán sűrű a kannelúrázás, szám szerint 48. Deformálódás nincs rajta. Fül: a kengyel középen tordírozott, lent négyszög átmetszetű, visszahajló végein kacsafejek, attache-ai karika és levél, profiljuk követi a szájnyílás görbületét. A második darab méretéről csak annyit tudunk, hogy az elsőtől valami kicsivel eltér. Ezt a két vödröt itáliai terméknek mondják, feltehetően az ugyanonnan előkerült és a valóban dél-itáliai kulcslyukkivágásos serpenyők és kagylót formázó tálak hatására.[30]

Dél-Itália egyik, régészeti szempontból legszerencsésebb lelőhelyének, Pompejinek az eddig közzétett anyagában nem szerepel ez a forma.[31] Egy másik lehetőség a készítőműhely lokalizálására Közép-Itália volna, de e nagy terület bronzedényművességéről olyan keveset tudunk, s olyan hatalmas közöletlen anyagok vannak (elég például a Museo Nazionale Romano bronzedényeire gondolni), hogy ha a szerzők láttak az ottani raktárakban leleteket, találtak párhuzamokat, és ennek alapján formált véleményt írtak le, elképzelhető, hogy igazuk van. Jó volna pontos adatokkal rendelkezni és konkrét darabok publikációját látni.

A fotón közölt vödör nem látszik elhasználtnak, úgy tűnik, szinte a készítéskori állapotban volt a régészeti felfedezés pillanatában, így formája az eredeti. Készítőhelyét inkább Észak-Itáliában az Adriai-tenger partjának ÉK-i vidékén keresnénk szívesen, mert ezen a területen a nyersanyaglelőhelyek, a kézműveshagyományok és az olcsó folyami szállítások révén a kereskedelem évszázadokon át prosperált.

8. Moesia, Smočan csavart árkolásos bronzvödör, 1975-ben az 1. számú hamvasztásos sír mellékleteként látott napvilágot.[32] Vele együtt találtak még egy Canterbury típusú bronzedénykészletet,[33] kiöntős bronzlemez kancsót,[34] csőrös bronzkancsót,[35] magasra húzott fülű bronzkorsót,[36] kosár alakú bronztálat,[37] ellipszis alakú bronzdézsát,[38] bronzaszkoszt, agyag- és üvegedényeket, arany ékszereket és egy Augustus érmet. Keltezésként a II. század közepét adja meg B. A. Raev.[39] A kiöntős bronzlemez kancsó M. Bolla tipológiai rendszerében az 1b forma formához tartozik, s e csoport kronológiai helyzete is megerősíti a keltezést.[40]

A smočani vödör hullámozott oldalfalával, félköríves kengyelével, a perem és az oldalfal ívelését követő attache-okkal meglehetősen hasonlít a fentebb már tárgyalt 2 starigradi vödörre. Alakváltozás nem látszik rajta, mindössze az attache-ok váltak le a használat során.

I. C. *Barbaricumi lelőhelyű párhuzam* összesen 1 példány.

9. Szabad Germánia, Dánia, Seeland, Gunnerupgaard.[41]

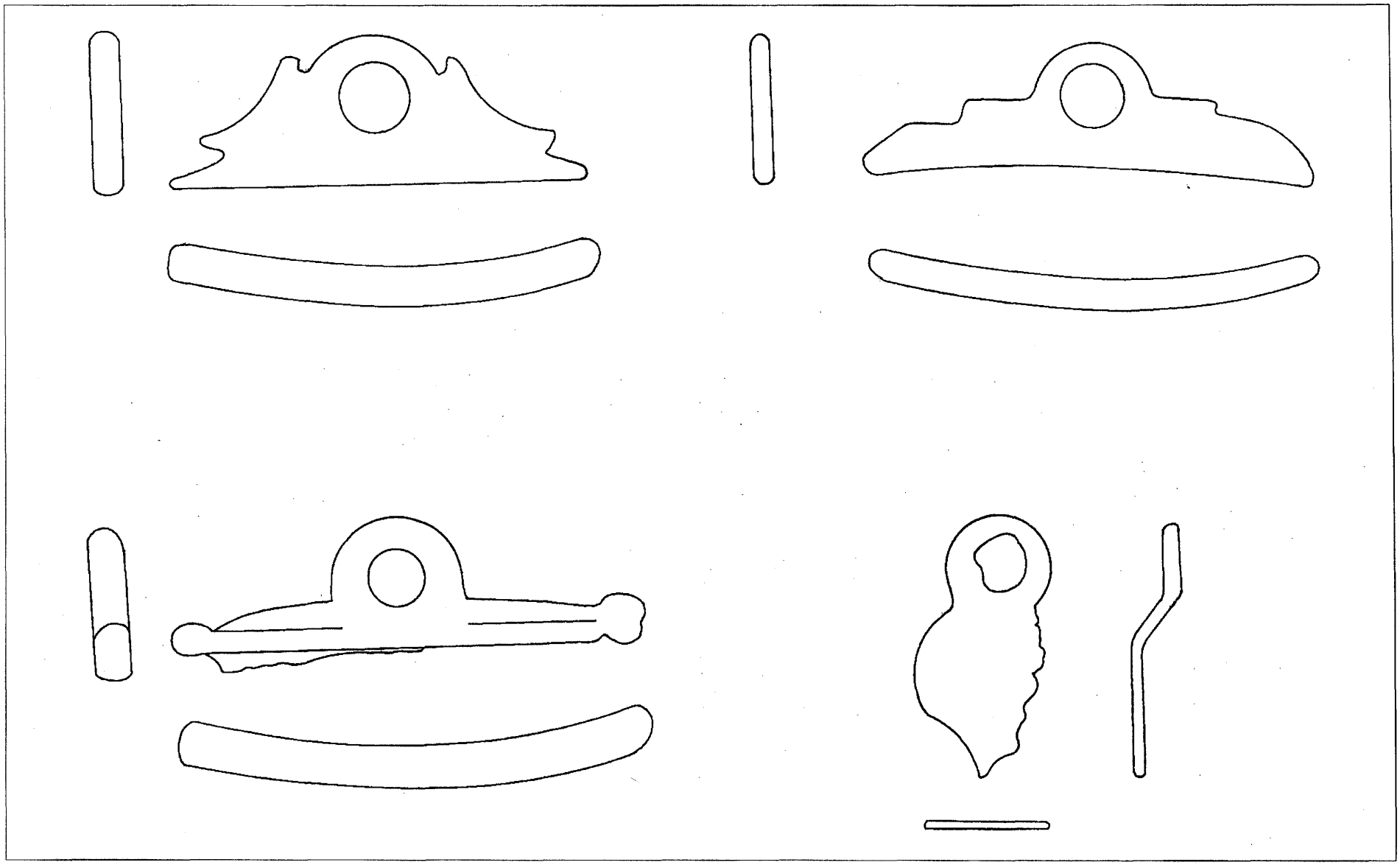
Fordított harang alakú, karikás-leveles tartótaghoz kapcsolódott a fül. A darab érdekessége, hogy a kannelúrázás fölmegy a kihajló peremre. Eggers formáját azonosítja a pölöskei vödrökével.[42]

Ez a megfeleltetés nagyon érdekes és elgondolkodtató, természetesen teljességgel helytálló is. Az arrabonai vödrön *(3)* is látszik, hogy a használat közben deformálódott, gyanítani lehet, hogy eredetileg kecsesebb volt. Ugyanez az eset még a két aquincumi *(1–2)* és a dalmatiai vödör is *(5)*. Az igazi, készítéskori formát legjobban a két starigradi *(6–7)* és a smočani vödrök mutatják *(8)*. Ez az erősen kihajló peremű, fordított harang alak pedig megegyezik a Radnóti-féle tipológiai táblák 57. számú rajzával, ám ott kívül teljesen sima az edény. Radnóti üstnek nevezi.[43] Meg kell még jegyezni, hogy nem lehet egyetérteni Radnóti Aladárral, mert az üst mindig kerek vagy legalábbis gömbölyű fenekű edény, amiben főznek, melegítenek stb., vagyis állandóan hőhatásnak van kitéve a tűz fölött.

Lássuk tehát a Radnóti 57. (= Eggers 1951, Typ 51) Raev 15 forma előfordulását előbb Pannoniában, majd a Római Birodalom többi provinciájából és a barbaricumból, értve ez utóbbi alatt a Római Birodalom határán kívül eső egész területet.

II. A. Pannónia területéről:

10–11. Lelőhely: *Pölöske*, Zala megye. Nyolcszögletű szájnyílásuk van, és gyöngyözött peremük, háromszögletű forrasztási hely, és szeglyuk emlékeztet az attache-okra.[44]

9. kép. A brigetiói attache rajza. Grafika: C. Málik Éva
Fig. 9. Attache de seau provenant de Brigetio.

12. *Ismeretlen* pannoniai lelőhelyről származó, fül és attache-ok nélküli kis vödör, ami a Fleissig-gyűjteményből került be a Magyar Nemzeti Múzeumba.[45]

13. Lelőhely: *Burgenae* (Novi Banovci). A vödör peremén lesbosi kyma díszítés van. Füle középen tordírozott, végein madárfejek vannak, attache-ain medaillonban szárnyas Ámor, lent, középen pedig egy palmettadísz zárja le a kompozíciót. Kor: I–II. század.[46]

II. B. a Római Birodalom többi tartományából:

14. Moesia, *Dionysopolis,* Balčik, sírmellékletként került elő, egy teljesnek mondható példány 17,2 cm magas, szájátmérő: 24,7 cm, talpátmérő: 10,8 cm, fordított harang alakú vödör, testén 2x2 hornyolt vonalpárral. Füle tordírozott, attache-ai simák, díszítés nem látszik rajtuk, a fölső rész karikában ér véget, előreugró.[47]

15. Moesia, *Odessos* (Varna) lelőhelyen látott napvilágot, sajnos szórványként, és pusztán egy vödörtest, sem a fül, sem az attache-ok nem kerültek elő.[48]

16. Thracia, *Bratja Kuncevi:* mint a fenti, ez is csak vödörtest.[49]

17. Thracia, *Sliven* nevű lelőhelyről, sírból van. Ezúttal egy teljes példány a füllel együtt 30 cm magas, nélküle 18 cm-es, szájátmérője 24 cm. Klasszikus harang alak jellemzi, füle és 2 attache-a is előkerült.[50] Az attache-ok viszonylag kicsik, mondhatjuk stilizát levélnek vagy háromszög alakúnak is a karikához tartozó részt.

18–19. Thracia, *Serdica* (Sofia), Benkovsky utca, kőlapokkal lefedett, téglákból összeállított gyermeksír, 1951: a lábak mellett két kis bronzvödör egymásba téve.

Méretek: magasság 8 cm, szájátmérő 14,5 cm, talpátmérő 5,5 cm; magasság 8 cm; szájátmérő 13,2 cm. Mindkét példány viszonylag jó állapotban van, teljesnek mondhatjuk ezeket is. Az attache-ok karika és borostyánlevél kombinációját mutatják, viszonylag kis forrasztófelületet adva.[51]

20. Thracia, *Stara Zagora* K-i fele, IV. tumulus, 1. hamvasztásos női sír. 2 vödör volt mellékelve, az egyik harang alakú, a másik csonkakúpos testű, fedővel, agyagedény, üvegedény, bronztükör, arany ékszer; keltezés II. század vége–III. század eleje.[52]

Csak a vödörtest jött napvilágra, klasszikus harang forma, szépen ívelt profillal, kicsi lábrésszel. Fül nincs, attache-ok sincsenek, csupán a háromszög alakú forrasztási hely utal rájuk, 15 cm magas, 21 cm a szájátmérő és 9 cm talpátmérő.

21. Thracia, *Stara Zagora.*[53] Teljes példány.

22. Thracia, *Pomorie.*[54] Csak vödörtest maradt meg.

23. Thracia, *Kalojanovec.*[55] Teljes példány.

24. *Moesia* vagy *Thracia,* ismeretlen lelőhelyről.[56] Vödörtest töredéke.

25. *Milánó,* Via Lanzone, Abbiati-palota területén jött felszínre római kútból, 1950. VII. 13-án. Teljes példány, lemezből van, peremén asztragalos díszítés van, teste kissé összenyomódott, párhuzamos vonalpárok díszítik, talpgyűrűs, attache-án Dionysos szőlőlugasban, korhatározás : II. század végétől a III. teljes egésze.[57]

26. Gallia, *Marnay,* Saône-meder, 1971. Különösen érdekes, szép példány, pereme ívelten kifelé hajlik, az oldalfalán domborított levelek vannak, alacsony kis talpgyűrűn áll. Füle középen tordírozott, lent négyszög átmetszetű, végei stilizált madárfejek alakjában hajolnak vissza és akaszkodnak bele a karikás leveles attache-ba.[58]

27. Gallia, *Chatenoy-en-Bresse,* Saône folyó medréből 1970-ben hozták felszínre.

Formája megegyezik az előzővel, bár jóval egyszerűbb kivitelben, azaz sima, díszítés nélküli oldalfala van, talpgyűrűs, alját koncentrikus körök tagolják. A fül közepén a Hemmoor vödrökével megegyező asztragalos motívum díszlik, végein madárfejek vannak, visszahajló része karikás leveles attache-ba akaszkodik bele.[59]

28. Germania Inferior, (Millingen és Lobith között) *de Bijland.*

Ép vödör, sima testtel, füle asztragalos díszítésű, attache-án figurális ábrázolás van Maenade- vagy Medúzafej.[60]

29. Syria Palaestinában *ismeretlen lelőhely,* ugyanazon alkalommal került be egy II. századi üvegedény is.

Ép, teljes példány. Nyakán hornyolt vonalpár fut körbe. Fülén középen asztragalos motívum van, végei öntött, figurális díszítésű attache-ba akaszkodnak bele. Az ábrázolás dionysikus maszk.[61]

30. Syria Palaestinában *ismeretlen lelőhelyről* származik.

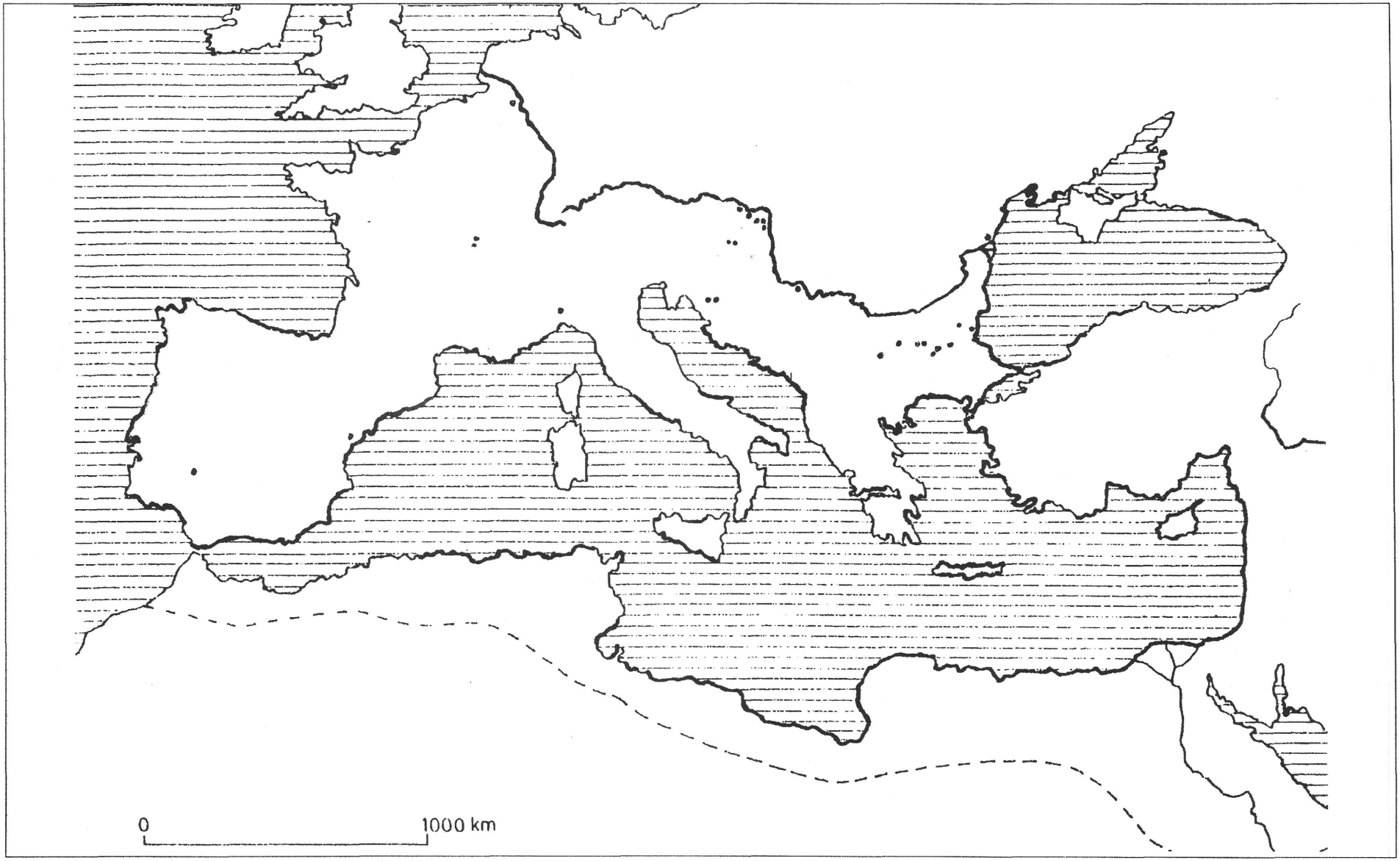
Ép, de nagyon egyszerű darab, hornyolt vonalkötegek vannak az oldalán.[62]

A felsorolt analógiák lelőhelye *(10. kép)* világosan mutatja, hogy a fordított harang alakú kis vödrök a Pannoniára készített rendszerezés 57. típusába tartoznak.[63] A kihajló peremű, széles szájú, kisméretű vödröket Észak-Itáliában Milánóban, az Adriai-tenger északi partvidékéhez közeli lelőhelyről Argyruntumból (Starigrad), Dalmatiából, Moesiából, Thraciából valamint Dél- és ÉK-Pannoniából (Burgenae, Pölöske, Albertfalva, Aquincum, Arrabona), a Saône- és a Rajna-völgyi kereskedelmi út mentéről, valamint Syria Palaestinából ismerjük.

A leletek helyét térképre felrajzolva, ezek világosan mutatják, hogy hol vittek a kereskedelmi utak, ahogyan ezt J. Werner már kifejtette.[64]

Összegezve a fentieket, a tárgy sajátosságait és a 30 analógia tanulmányozásából adódó konklúziókat, arra a megállapításra jutottunk, hogy *az albertfalvi vödörnek* eredetileg, *elkészítésekor fordított harang alakja volt,* majd hosszú időn át használták, tönkrement (a kihajló perem és a valódi, felforrasztott attache-ok elvesztek vagy leszakadtak). Nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy egy aquincumi helyi mester javította, aki ismerte a javítás időpontjában, a II. század közepén divatos formát, ezért annak mintájára kalapálta át,[65] de nem gondolt az ahhoz tartozó nehéz, öntött attache-pár elkészítésére (l. E 44–45., 47–49. formák), helyette inkább egy szimpla kis fogót tett rá, elégségesnek ítélve azt a saját gyakorlata alapján.

Kézenfekvőnek látszik tehát, hogy megkeressük az albertfalvi kis bronzedény tipológiai helyét, vagyis először meghatározzuk az edényfajtát, majd a készítéskori típust, azután a javítás utáni új formát. Mindezek után szükségszerűen eljutunk a kronológiai kérdésekhez, amelyek azután elvezetnek bennünket a készítőműhelyhez.

10. kép. Harang alakú vödrök a Római Birodalom területén

Fig. 10. Carte de répartitions des seaux campaniformes datant de l'Empire Romain.

TIPOLÓGIA

Az edényfajta, ahová az albertfalvi bronzedényt minden kétséget kizáróan be kell sorolni, a *vödör* mint alapkategória. A leírásban következetesen így neveztük az albertfalvi bronzedényt, és nem gondoltunk arra, hogy ezt külön magyarázni vagy indokolni kellene, de a rendelkezésre álló tipológiákat áttekintve úgy tűnik, jobb, ha pontosan elmondjuk, hogy mit jelent ez a szó a mi értelmezésünkben, hogy azután könnyebb legyen eligazodni a különféle rendszerezésekben.

Sem G. Zahlhaas,[66] sem J. Wielowiejski,[67] sem S. Tassinari[68] nem határozta meg egyértelműen a legfontosabb kritériumokat, a nómenklatúra túl széles, ugyanakkor nem terjed ki minden szükséges részletre. Zavaróan hat, hogy belevettek más alapkategóriához tartozó, de teljesen más rendeltetésű edényeket is, amelyeket sok hasonló vonás ellenére sem lehet egy nevezőre hozni a vödrökkel.[69]

A vödör szó jelentése magyarul elég egyértelmű. Itt most a továbbiakban azoknak az edényeknek a neve, amelyekre az jellemző, hogy fölül nyitottak, folyadék tárolására is alkalmasak, lapos fenekűek, egy vagy két applikált, mozgó fülük vízszintesen átíveli a szájnyílást.

A vödrök általános sajátságai

Készítési technikájuk öntés, és azután kalapálással alakították tovább a formát. Némely típus esetében felmerült az az ötlet is, hogy nyomópadon készültek.[70]

A szájnyílásuk kör alakú vagy ovális, kiszélesedő. Igen gyakran fordul elő, hogy a peremnél éri el a legnagyobb méretet. Ennek két ellentett pontján illeszkedik az attache-pár, ami 1-1 felforrasztott vagy szegecselt, de mindig függőleges állású, többnyire külön készített, öntött vagy bronzlemez fogó. A peremen gyöngyözés vagy lesbikus kyma díszítés is előfordulhat.

Az edénytest összességében bő, öblös, formája szerint lehet henger, kúp, hasáb vagy e mértani idomok bármely, a bronzöntő mesterek által szabadon alkalmazott formai változata. A nemesfémekhez vagy a bronzhoz mint anyaghoz jól illik a hajlékonyan ívelt profil. Ha a forma tektonikus, akkor arra kell gondolnunk, hogy a vödröt súly- vagy űrmértékként használták. Mivel az esetek többségében folyadéktároló edényről van szó, gondosan ügyeltek rá, hogy ne dőljön fel könnyen, hanem biztosan álljon a lábán.

Külön kiképzett láb és talpgyűrű szolgálja ezt a célt. A talpgyűrű változatai széles, lapos vagy magas, keskeny. Belül van az enyhén domború, de lényegében véve azért mindig egyenes, lapos fenék (sohasem kerek, mint az üstöké). Látszanak rajta az esztergán való utólagos megmunkálás nyomai.

A talpgyűrűn felforrasztva 3 külön kis lábacska állott még. Természetesen az ilyen vödröket, bár konyhai használatra készültek, a tűztől távol tartották. Kagyló, pelta, téglatest alakúak a lábacskák, külső oldalukon meander, spirális, fonat, vonaldísz fordul elő. Egyébiránt sokszor elvesznek, és csak a megmaradt forrasztásnyomok árulkodnak róla, hogy egykor léteztek.

Az oldalfalon kifejezetten szobrászati díszítőelem (Derveni) vagy relief is előfordulhat, de ez tulajdonképpen elég ritka a bronzból készült vödrökön, inkább az ezüstöket jellemzi (Pompeji). Néha domborműves szalag fut körbe a száj alatt (Hemmoor-vödrök). Az edény testét beborító hullámozással is készült több típus.[71] A leggyakoribb azonban a sima felület, csak hornyolt vonalkötegek vannak rajta, ami jobbára az esztergapadon való utólagos megmunkálás bizonyítéka, és talán nem is annyira díszítésként fogható fel, sokkal inkább a fölösleges súly eltávolítását célozta.

A vödörfül általában félkörív alakú kengyelből, visszahajló, az attache-okba kapaszkodó madárfej alakú végekből áll. A madárfejeket véséssel, cizellálással adják vissza. Néha a kengyel közepén karika vagy hurok is található, hogy például könnyen felfüggeszthető legyen, láncra vagy kampóra lehessen akasztani. Átmetszete lehet kör, négyszög, négyszög lekerekített élekkel, lehet rajta asztragalos minta vagy tordírozás. Plasztikus díszítmények is megjelenhetnek a kengyelen, de az attache-okon is, elsősorban a luxus kivitelű darabokon. Silányabb minőségű árun mindezeket vésett vagy hornyolt vonalak próbálják érzékeltetni.

A fülek vízszintes irányban teljesen átívelik a szájnyílást. Két helyen rögzülnek, a peremen. Attache-nak vagy fogónak mondjuk azt a külön darabban készült tartó- és támasztószerepet is betöltő veretet, aminek az a rendeltetése, hogy a hordozáskor belekapaszkodhassék a fül, de úgy, hogy megmaradjon mozgathatónak, hogy félre lehessen hajtani, amikor kevernek benne valamit vagy hozzáöntenek további folyadékmennyiséget. Néhány típusnál az edényfallal egybeöntött fogókat találunk, amelyek természetesen eleve erőteljesebb igénybevételt sejtetnek.

Az attache-okon reliefben figurális vagy ornamentális díszítmények szoktak lenni, de egyszerű, karcolt, vésett motívumok is előfordulhatnak, illetve a lapított, sima díszítés nélküli a harmadik változat. A profil követi a szájnyílás görbületét, lent enyhén, föntebb erősebben, majd a perem fölött egész élesen előreugorva vertikálissá válik. Ez utóbbi karika formát ölt, s ide kapaszkodnak a fül visszahajló végei. A hullámozott oldalfalú típusoknál megjelenik egy érdekes, mintegy terhelosztó háromszögként funkcionáló, nehéz, öntött, a vödör peremére felforrasztott attache-pár.[72]

KÜLÖNFÉLE RENDSZEREZÉSEK

A vödrök tipológiáját G. Ekholm a skandináviai leletek alapján,[73] A. Radnóti a pannóniai előfordulások alapján,[74] H. J. Eggers elsősorban és őt követően I. Lindeberg, J. Kunow és J. Wielowiejski a Szabad Germánia-i anyagra,[75] B. A. Raev a moesiai–thraciai darabokra,[76] G. Zahlhaas a Magna Graecia-iakra,[77] S. Tassinari a pompejiekre állította fel.[78]

Meglehetősen sok leletet dolgoztak fel az említett kutatók. Világosan kitűnik, hogy vannak olyan típusok, amelyek nagyon nagy területen szóródtak szét, és vannak bizonyos területeken gyakorivá vált típusok, amelyek ott je-

lentős számban fordulnak elő, máshol viszont teljességgel ismeretlenek.

Dél-Itáliában a római korban is kedvelték és sokat használták a vödröket. Részletesen tárgyalta ezeket G. Zahlhaas disszertációjában, ahol *A* betűvel jelölte meg a tojástartó alakú vödröket, amelyek nagy (32–50 cm közötti magasságúak: 10 példány), közepes (17–29 cm közötti magasságúak: 40 példány) és kisméretűek (3–12 cm közötti magasságúak: 2 példány) *(11. kép)*. Több évszázadon keresztül készültek.[79] A Szabad Germániában ez a forma ritka, mindössze 2 példány került elő.[80] Domináns a nagy és a közepes méret, a többség 17–50 cm magasságú.

Az *F* betűvel megjelölt vödröket 4 rajzzal illusztrálja a szerző, 1 stamnosé és 3 situláé, amelyek közül a stamnos ritka, a situlák viszont nagyon gyakoriak, azokat egészen a kora császárkor végéig több, egymást időben és technikában is követő műhelykörzetben gyártották.[81] Eggers tipológiája ugyanezekre a típusokra használhatóbb, finomabban is megkülönbözteti ezeket a formákat *(12. kép)*,[82] de nagy hibája, hogy teljesen hiányoznak belőle a fülek rajzai, és az attache-okról sem ad meg minden szükséges információt. Ezt a hiányosságot később sem igyekezett pótolni senki. Kritikai összefoglalást és kiegészítéseket csak jóval később, a lattes-i konferencia aktájában kapunk.[83]

Stamnosok vannak Magna Graeciában, szórványosan előfordulnak még a kora császárkorban a tartományok anyagában, és kivételesen (3 példány) a Szabad Germániában.[84] Átlagos méretüket a 20–40 cm közötti magasság jellemzi legjobban.

A situlák kedveltek voltak mind a birodalomban, mind annak határain kívül. Sokkal nagyobb számban fordulnak elő, mint az eddigiek, és sokkal nagyobb a formai variációk száma is, ami egyértelműen azt jelenti, hogy különféle vidékeken (Itália, Gallia–Germánia sok műhelyében) készítettek situlákat hosszú időn keresztül. Az átlagos méret kb. megegyezik a stamnosokéval (magasság: 20–40 cm között).

G. Zahlhaas *G* betűvel megjelölt formái között az östlandi típusú vödrökről azt szeretnénk megállapítani, hogy ezek már egyértelműen a közepes méretű edények közé tartoznak.[85] Dél-Itáliában, Pompejiben is megtaláljuk ezeket.[86] Magasságuk 15–20 cm közötti, kisebbek előfordulnak, de nagyobbak nem. Lévén a háztartásokban, a konyhában az egyik leggyakrabban használt edény, mindenütt előfordul Itáliában, a tartományokban, sőt a határon túl is.

S.Tassinari közzétette a Pompejiben őrzött pompeji lelőhelyű bronzedényeket.[87] Ezek között, mint már többször hivatkoztunk rá, kb. 20 fajta vödör szerepel, összesen 155 példány.[88] Érdekes, hogy nincs közöttük alapvetően és jellemzően kisméretű vödör, nincs közöttük űrmértékül szolgáló, valószínűleg más edényeket használtak erre a célra. Van viszont keverő-elegyítő edény, ha nem is sok (5), és sima, díszítés nélküli tároló-tartó edény víznek, bornak, ételnek. Hiányoznak a reprezentatív ivókészletekhez tartozó díszes vödrök.

Moesia és Thracia római kori bronzedényeit B. A. Raev dolgozta fel, és Németországban tette közzé művét *(13. kép)*.[89] Témánkat illetően 2 típust tárgyal, az egyik csonkakúp alakú, szigorú tektonikus forma,[90] nem túl sok, mindössze 5 példány van belőle, ezek is kétféle méretben: az egyik 15 cm, a másik 30 cm körüli magasságú.

A másik a fordított harang alakú típus, 10 példányt találtak:[91] A smočani, amelyik az oldalfalán hullámozott, a többi sima, nyakán és hasán hornyolt vonalköteggel. A méretvariáció kétféle (a nagyobbik 15–18 cm magas, 21–24 cm közötti szájátmérővel; a kisebbik 8–10 cm magas és 13–14 cm körüli a szájátmérője). Bolgár kollégák baráti információja szerint sokkal több is van még a publikálatlan ásatások leletei között. Főleg sírmellékletként kerültek elő a közepes és kisméretű vödrök, itt a nagyok hiányoznak. Világosan kitűnik, hogy a fordított harang alakú vödrök esetében nincs különbség a hullámozott oldalfalú és a sima darabok között.

Ekholm, Eggers, Lindeberg, Kunow, Wielowiejski különféle megközelítésből tárgyalták a Szabad Germániában előforduló típusokat és az azokra építhető következtetéseket. Magát a tipológiai rendszert Eggers állította össze.[92] A darabszámokból jól látszik, hogy az igazi klasszikus formák (stamnos) ott alacsony számban kerültek csak elő, mert az északi klíma miatt az életmódban igen nagy különbségek voltak, ugyanis a mediterrán szokások kialakulásában nagy szerepe volt az éghajlatnak. Ezek egy része értelmetlen lett volna a zord időjárási körülmények között. Részben ezzel is magyarázható, hogy más funkciót töltöttek be bizonyos edények a tartományokban, és más volt a rendeltetésük a barbaricumban. A situlákat például nemcsak az ivókészletben[93] használták, hanem halotti urnának is.[94] Feltehetően azért vették át a későbbiekben a galliai–germániai műhelyek, mert igény volt rá.

Súly- vagy űrmértékekként szolgáltak a tektonikus formájú, nagyon homogén sorozatot képező, méretben hasonló, kivitelben is nagyon egyöntetű vödrök.[95] Az űrmértékkel kapcsolatban hangsúlyozni kell néhány elfeledett tényt.

1. Az ókorban nem volt egységes mértékrendszer. Sokféle helyi, néha a 6-os, néha a 10-es számrendszerre visszavezethető egységet vettek alapul a számításokban, mérésekben.

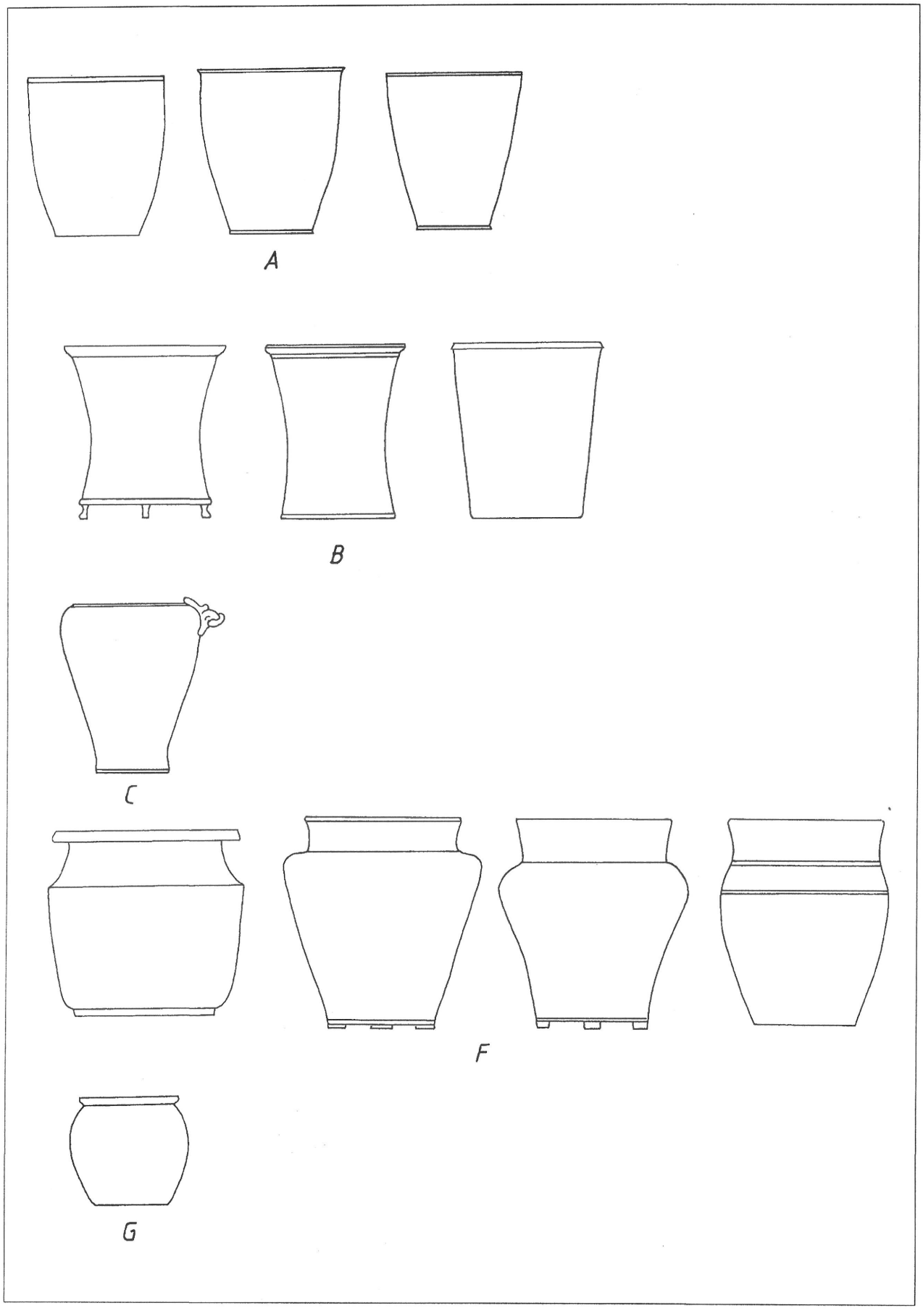
2. Az alapmértékegységek területenként és korszakonként is változtak. Ez az oka annak, hogy amikor egy-egy mértékegység megfeleltetését keressük, különböző számértékeket kaphatunk, így például egy súlyegység az egyik forrás szerint 400 g-nak, a másik szerint 600 g-nak felel meg.

3. Az alkalmazott mértékek jellemzők egy-egy nagyobb tájegységre bizonyos időszakban, tehát ezért is nagyon fontos a készítőhely és időpont meghatározása.

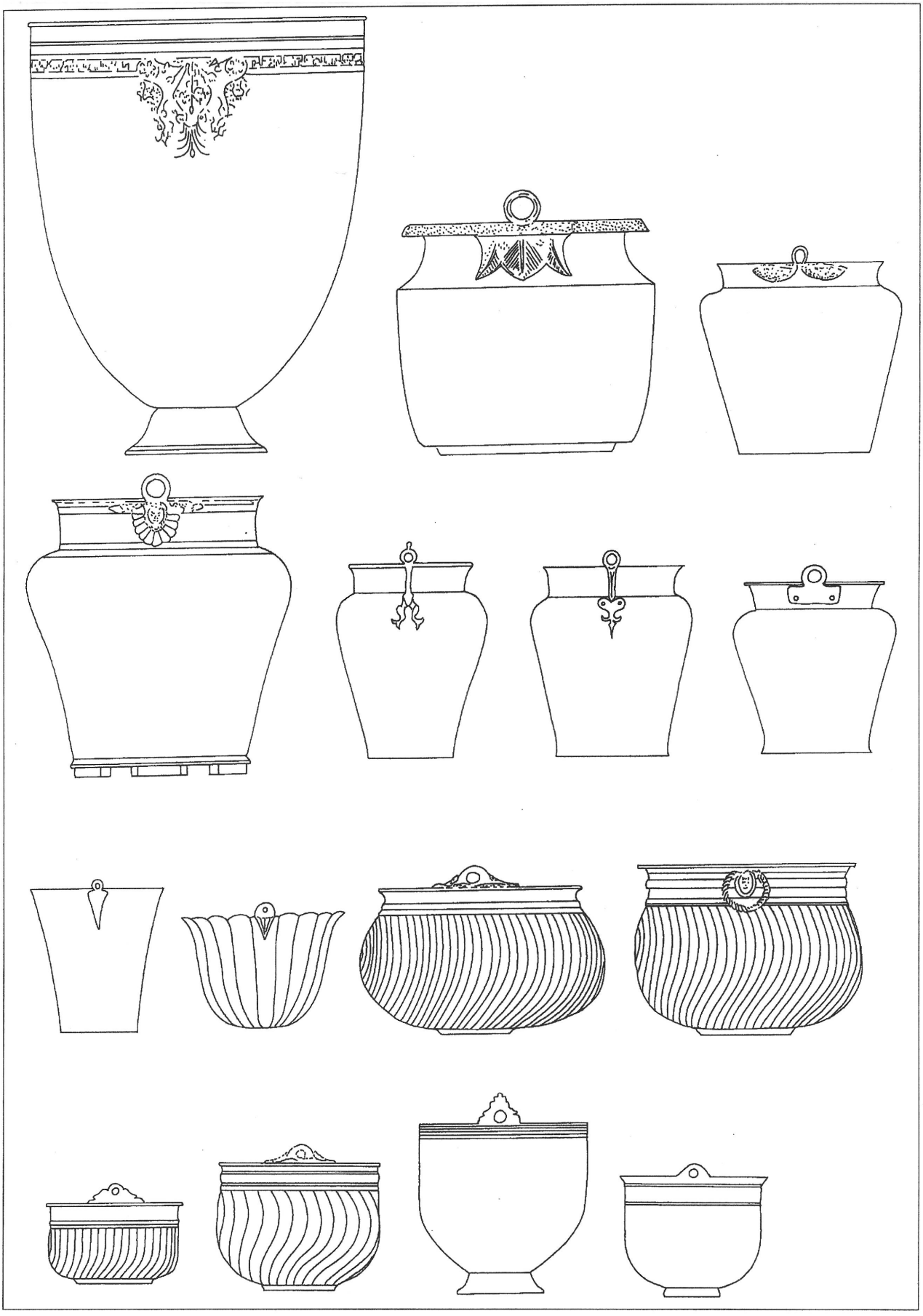
A fentieket igazolandó térfogatszámításokat végeztünk a rendelkezésre álló méretek alapján.

Az östlandi típusú vödrökről már fentebb szót ejtettünk, valójában mint univerzális forma a mindennapi életben vagy urnaként, esetleg temetkezési mellékletként volt használatban.[96]

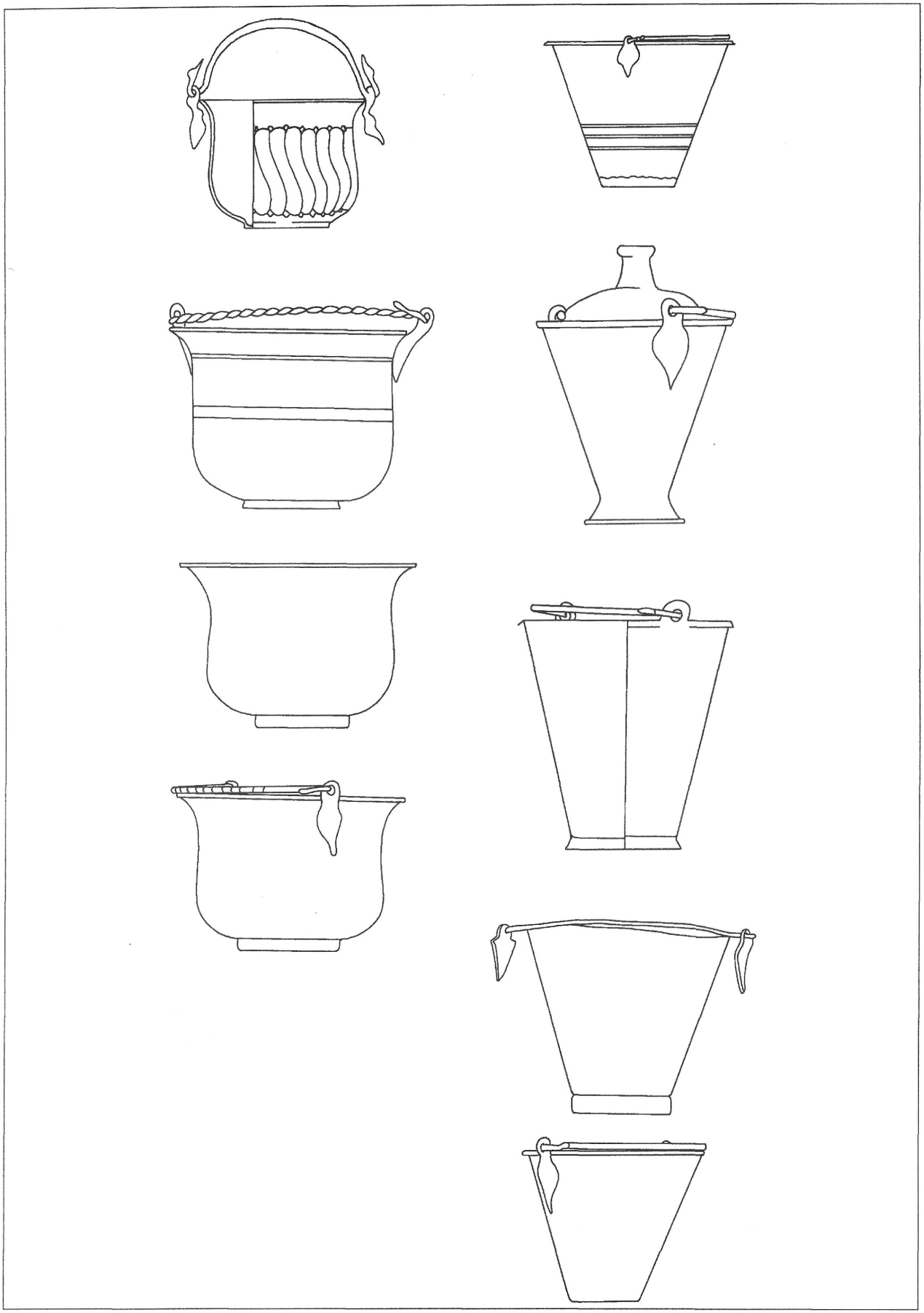
A hullámozott oldalfalú típusok eléggé változatos formákban jelennek meg, a névadó vonást főjellemzőként hangsúlyozzák a német szakkifejezések: Eimer mit gewellten Kanneluren; gewellte Eimer; Eimer mit gewunde-

11. kép. Dél-itáliai vödörformák (G. Zahlhaas ábrái után)
Fig. 11. Forme des « situles » provenant d'Italie méridionale d'après G. Zahlhaas 1971.

12. kép. A Szabad Germániában előforduló vödrök (H. J. Eggers 1951 után)
Fig. 12. Seaux de Germania Libera, d'après la typologie d'Eggers, 1951.

13. kép. Dalmatia, Moesia Inferior és Thracia területén előforduló vödörformák (B. A. Raev 1977 után)
Fig. 13. Formes des seaux provenant de Dalmatie, Mésie Inférieure et de la Thrace d'après les dessins de Raev, 1977.

nen Kannelüren.[97] Ezeket a típusokat Eggers a 44–51. számokkal jelölte. Jellemzőjük még a háromszög alakú, vastag falú, öntött attache,[98] amit csak a peremre forrasztottak fel, szemben a korábban tárgyalt attache-típussal, amit a perem alatt a befelé hajló oldalfalon forrasztottak. Ez a régi módszer csak az E 51 típuson (egyetlenegy példányt számlál) fordul elő. Világosan elválik tehát időben, technikában és földrajzilag is.

Közülük a 44–47. típusok ónbronzból vannak, összetételük az anyagvizsgálatok szerint 6–9,4%-os óntartalommal, a 48. típus viszont ettől eltér, a karakterisztikus összetétel 10–18%-os óntartalmat mutat.[99] Minden valószínűség szerint másik gyártócentrumra utal ez a tény. Nem ugyanott készítették az összes hullámozott falú típust.

A gyártócentrumok lokalizálásával H. Willers, G. Ekholm, H. J. Eggers már jó néhány alkalommal próbálkozott, érveiket kritikusan újra átgondolta J. Werner. A felállított hipotézisek – néhány kommentárral kísérve – a következők:

1. *Dél-Itáliában, Campaniában, illetve még pontosabban Capuában* keresi a gyártóműhelyt H. Willers, s úgy gondolja, hogy az Kr. u. I. század végén készítették ott ezeket a vödröket.[100] Sajnos egyetlenegy példányt sem ismerünk, ami hiteles körülmények között a térség bármely lelőhelyéről került volna elő. G. Ekholm a vödörkengyelek visszahajló végein található madárfejek alapján gondol arra, hogy ezeket a vödörtípusokat a capuai bronzedényt készítő műhelyekből származtassa.[101] Erre vonatkozóan nem szabad elfelejteni azt a tényt, hogy a dél-itáliai centrumok termékeit utánozták, mintákat, formát, díszítésmódot stb., de a kivitelezés módja különbözik, és természetesen az áru is, hiszen a végső megjelenés éppen ezért tér el. Elég itt talán egész röviden utalni az E 24 típus Dél-Itáliában készült termékeire, azoknak az Észak-Itáliában, filiálék által gyártott változataira, illetve a germániai műhelyekben való másolására, hogy lássuk, e feltételezés tarthatatlan, és akkor még nem is tettük hozzá, hogy a nemrégiben közreadott pompeji lelőhelyű, Pompejiben őrzött bronzedények (mintegy 2000 darab) között nincs ilyen vödör.[102]

2. M. Ebert szerint *Galliában vagy Germania Inferiorban* lehettek a hullámozott oldalfalú vödrök készítőhelyei.[103] Fentebb már láttuk, hogy Gallia területéről a Saône folyóból van két példány, Germania Inferiorból pedig 1 példány, s ez valójában nem nagy szám, mégis nehéz ellene érveket felhozni, hiszen a bronzedénykészítés áttevődött erre a vidékre, és a Kr. u. I. század második felétől kezdve dolgoznak, s majd ezek látják el a limes megnövekedett népességű területeit. Valószínűbbnek látszik, hogy a germániai provinciák területén kell keresni azokat a műhelyeket, amelyek végül is a rajnai és dunai provinciákat elárasztják vödrökkel. Hozzá kell még tenni a Szabad Germániában (Német–lengyel-alföld) és a Skandináv-félszigeten megtalált sok leletet.[104]

3. *Germán területen* véli megtalálni a hullámozott falú vödrök készítőműhelyét E. Sprockhoff, úgy gondolja, az ÉK-i területeken kimutatható leletsűrűség indokolja ezt a feltételezést.[105] Van rá példa, hogy a Római Birodalom határán kívül bronzművesműhely működjék, de ezt csak öntőminták, kemencék, salakok előfordulása esetén lehet bizonyítottnak venni. A Német–lengyel-alföldön való elterjedés nyilvánvalóan mutatja az Északi-tenger partja melletti hajózást, illetve a kereskedelmi kapcsolatokban a vízi szállítások fontosságát.

4. Felmerült még az az elképzelés is, hogy DK-Európában, valahol a mai Dél-Oroszország területén készültek volna eredendően, s azután a gót vándorlással kerültek volna át a Rajna–Duna-vidékre.[106]

Rendeltetés szerint is lehet különbséget tenni: vannak az asztali, az ivókészlethez, a piperefelszereléshez tartozó vödrök.

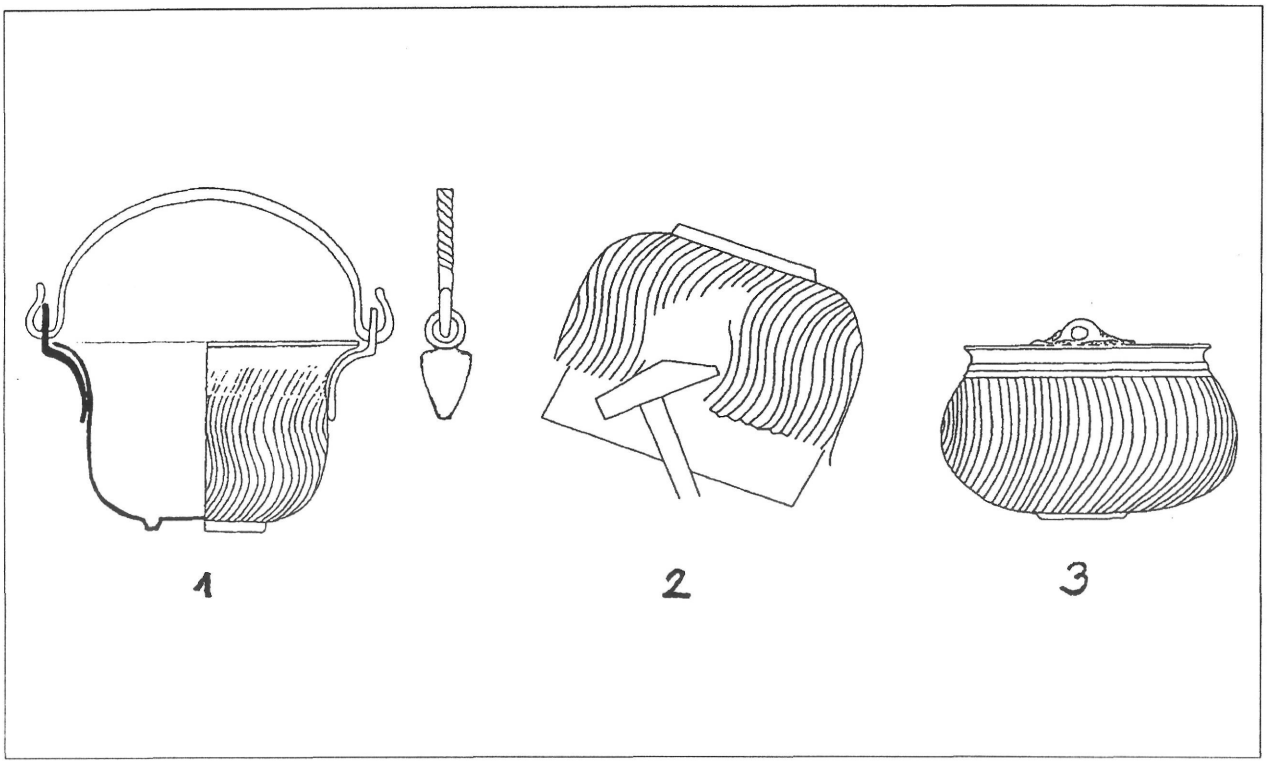
A vödröt jelentő görög vagy a latin szavak alkalmazása már sokkal problematikusabb, eltekintve persze attól a valóban kevés esettől, amikor például a görög vázaképeken megjelenő edény mellé görögül oda van írva az edény neve. Még ezzel a segítséggel is csak néhány formát lehet százszázalékos biztonsággal azonosítani. A vödör sajnos nem tartozik ezek közé.

Egyébként az auktoroknál sokkal több szó van rá, mint a modern európai nyelvekben. Sajnos sokkal kevésbé biztos jelentéstartalommal, mert a nómenklatúrában összekeveredik a formai utalás a rendeltetésre vonatkozó mögöttes tartalommal. Számításba kell vennünk tehát az antik szerzők műveiben előforduló *cadus*,[107] *congius*,[108] *hama (hamula, haemina)*,[109] *mergora*,[110] *situla (sitella, stilla)*,[111] *stamnos*,[112] *trua (trulla, truellum)*,[113] *urna (urnalis, urnula)*[114] szavak megjelenését, szövegkörnyezetét és a szavak esetleges jelentésmódosulását is. E főnevek kicsinyítőképzős alakjai arra utalnak, hogy léteztek nagyobb és kisebb méretben is. Érdemes meggondolni azt is, hogy a szerzők milyen korban éltek, mely társadalmi rétegbe tartoztak, milyen jellegű műveket hagytak hátra. Nem közömbös az sem, hogy milyen forrásokból merítettek. A szövegek felhasználása, mondandójuk elemzése és összevetése a régészeti leletanyaggal ezúttal egy klasszika-filológus és egy régész együttes kísérlete, hogy megválaszolhassák a legfontosabb kérdéseket.

KONKLÚZIÓK AZ ALBERTFALVI VÖDÖRRE VONATKOZTATVA

Készítésének kora: a Kr. u. II. század eleje, használati idő kb. 30 év, javítás kb. a II. század közepén, az E 44 formára átalakították kis fogóval, használták kb. a II. század folyamán végig. A III. század elején végleg kikerült a forgalomból *(14. kép)*.

Készítésének helye: a Keleti-Alpok lábától az Adriai-tenger északi partjáig terjedő térségben működő bronzedénykészítő központok valamelyike. A javítás és átkalapálás Aquincumban történt (az Aranyhegyi árok melletti temető 166. sírjának vödre) a rajnai tartományok műhelyeiben készített formák közül az E 44 mintájára.

14. kép. Az alberfalvi vödör készítéskori állapota (1) (Radnóti 1938, Taf. XI, 57.), javítása (2), új formája (3) (Eggers 1951, Typ 44)
Fig. 14,1 Seau d'Albertfalva corespondant au type 57 Radnóti, 1938.Pl. XI. représenté on stade terminal de sa fabrication.
Fig. 14,2 Réparation.
Fig. 14,3 La nouvelle forme transformée en Eggers 1951 Type 44

1. táblázat

szám	lelőhely	m.:	p. átm.:	t. átm.:
1.	Pannonia, Aquincum, Aranyhegyi árok, 166. sír		12,8	
2.	Pannonia, Aquincum, Aranyhegyi árok, 166. sír			
3.	Pannonia, Arrabona	8,6	12,6	
4.	Pannonia, Brigetio Rollkó I. gyűjt.	3,9	1,9	0,2
5.	Dalmatia, Horvátország, szórvány	8,3	11,8	6,2
6.	Dalmatia, Argyruntum, Starigrad	9,7	15,1	6,7
7.	Dalmatia, Argyruntum, Starigrad			
8.	Moesia, Smočan, 1. sír			
9.	Szabad Germania, Gunnerupgaard			
10.	Pannonia, Pölöske			
11.	Pannonia, Pölöske			
12.	Pannonia, ism. lelh.			
13.	Pannonia, Burgenae, Novi Banovci		10,2	5,4
14.	Moesia, Dionysopolis, Balčik	17,2	24,7	10,8
15.	Moesia, Odessos, Varna			
16.	Thracia, Bratja Kuncevi			
17.	Thracia, Sliven	18,0	24,0	
18.	Thracia, Serdica, Sofia,	8,0	14,5	5,5
19.	Thracia, Serdica, Sofia	8,0	13,2	
20.	Thracia, Stara Zagora, K-i fele	15,0	21,0	9,0
21.	Thracia, Stara Zagora			
22.	Thracia, Pomorie			
23.	Thracia, Kalojanovec			
24.	Moesia vagy Thracia ism. lelh.			
25.	Milano,Via Canzone, római kút	12,0	21,2	11,5
26.	Gallia, Marnay, Saône meder	8,4	13,8	6,4
27.	Gallia, Chatenoy-en-Bresse, Saône	11,5	18,6	6,9
28.	Germania Inf. de Bijland	11,9	17,0	
29.	Syria Palestina	11,2	15,8	14,1
30.	Syria Palaestina	7,5	12,0	
31.	Pannonia, Albertfalva	10,5	12,0	10,5

2. számú táblázat

E 44. típus attache-ainak mérete

Lelh., őh.	hosszúság	szélesség	vastagság
Pannonia, Brigetio KHM VI 4375	6,5	2,0	0,3
Pannonia, Brigetio KHM VI 4374	6,4	2,15	0,7
Pannonia, Brigetio KHM VI 4376	7,0	2,0	0,5

RÓMAI KORI BRONZVÖDÖR RESTAURÁLÁSA

A Budapesti Történeti Múzeum Aquincum címmel megrendezett kiállítására készült bronzvödör töredékei raktári anyagból, már megtisztított állapotban kerültek hozzám.

A tárgy darabjai: három peremtöredék és egy oldaltöredék a tisztítás során elvékonyodott, átlyukadt.

A peremdarabokat az előző restaurálás során egy rézpántra erősítették.

A meglevő peremrészek és az íves oldaltöredék alapján analógia segítségével* ki lehetett szerkeszteni az edény formáját.

A rekonstrukciós rajz alapján fémnyomással kialakított 0,8 mm vastagságú vörösréz edény alapul szolgált az edény végleges formájához. A peremrészeket a rézpántról eltávolítottam, a peremdarabokat, oldaltöredékeket a fémnyomott edényre, a megfelelő helyre ragasztottam (UHU plus endfest 300), a fennmaradó hiányt (az edény 80%-a) Diamant bronzzal kiegészítettem.

A fordított S alakú mélyítéseket csiszolással alakítottam ki.

Az eredeti darabokat és a kiegészített részeket együtt patináztam.

Mivel a tárgy kiállításra került, így az esztétikai megjelenést figyelembe véve igyekeztem az edény egységességét elérni.

Kériné Buzás Zsuzsa

* Szabó Klára: Oldalfalán csavart árkolásos bronzvödör Albertfalváról

1. IOSEPHUS FLAVIUS Bellum Iudaicum III., 5.; VEGETIUS I., 21–25.
2. RFS, 1989 (1991), 216–263.
3. Pannonia régészeti kézikönyve, 118.
4. NAGY T., AntHung 2. 1948, 92–114.; NAGY T. AntHung 3. 1949, 49–67.
5. NAGY T., ArchÉrt 85. 1958, 203.; ArchÉrt 86. 1959, 203.; ArchÉrt 82. 1960, 233.; ArchÉrt 88. 1961, 287–288.; ArchÉrt 89. 1962, 261.; ArchÉrt 90. 1963, 300.; ArchÉrt 91. 1964, 254–255.; ArchÉrt 93. 1966, 294.; ArchÉrt 94. 1967, 221.; ArchÉrt 95. 1968, 130.; ArchÉrt 99. 1972, 256.
6. Budapest története 1973, 86. II. számú melléklet; NAGY T., RLU, 1976, 91.: Albertfalva.
7. A tárgy publikálásra való átengedését és a feldolgozáshoz nyújtott szakmai segítséget ezúton köszönöm meg dr. Szirmai Krisztinának.
8. Nagy Tibor hagyatéka bekerült a Budapesti Történeti Múzeumba.
9. RADNÓTI, 121. Anm. 165., Taf. XXXIV. 3.
10. MUTZ, 5.
11. HILGERS, 195., Nr. 192.
12. TASSINARI, 1993, 102–105., Tav. CLXXXIII. tipi V 2000/3000, inv. 1201., 3118 A., 8040., 8936., 11 235., 12 345.
13. MAIURI, 360., Fig. 139.
14. TASSINARI, 1993, 81–82. tipi N 1100., 1200., 2100., 2200., 2300.
15. WILLERS, 1907, 49–61.; WERNER, 401–408. Abb. 1–2.; EGGERS, 1936, 146–148.; EGGERS, 1951, 55–56.; Typ 44–51.
16. OETTEL, 49–50.; Nr. 27.; Taf 23b., 24a–c.; KELLNER–ZAHLHAAS, 104–106.; Kat. Nr. 51–52.; BERNHARD–ENGELS–ENGELS–PETROVSZKY, 30–31., Abb. 17. 1–3.
17. BOTHMER, 154–166.
18. MAIURI, 360. Fig. 139., 373–376. nos 114–115. Fig 147., 368–369. nos 84–85. Tavv. LXII–LXIII.; Trésors d'orfévrerie Gallo-Romains (Paris, 1989.) 20. fig. 6; 88 no 20.; 134–136. nos 82., 84.; 148 no 95.; 169 no 115.; 170 no 116.; 233 no 191.; 239 no 195.; 247–248 no 203.
19. KUZSINSZKY, 90.
20. RADNÓTI, 121., Taf. XXXIV. 3–4.; SZILÁGYI, 54., Taf. XLV. 1. (méret).
21. RADNÓTI, 121., Taf. XXXIV. 3.; B. Bónis Éva lerajzolta a leleteket: BTMA H–925.
22. NAGY L., 466.
23. BÍRÓ, 241., 246 fig. 4., 7.; 7., 9.; Leltsz.: Győr, XJM 64. 2. 6.
24. Uo.
25. Köszönöm dr. Petényi Sándornak (Tata, Kuny Domonkos Múzeum), hogy a darabot publikálásra átengedte. Vö. RAEV, 628–630., Taf. 15. 5., 15. 7., 28. 1–2., 33. 2., 34. 1.
26. HOFFILLER, 119–120., 122., 64. 5.; WILLERS, 1907, 56–57., Nr 37.; RADNÓTI, 122. Taf. XXXIV. 2.; ANTIČKA BRONZA, 127., No. 230.
27. WILLERS, 1907, 56–57., Nr. 37.; RADNÓTI, 122., Taf. XXXIV. 2.
28. ABRAMIČ–COLNAGO, 61–63., Nr. 1–2. Fig. 22.
29. ANTIČKA BRONZA, 127., No. 230.
30. ABRAMIČ–COLNAGO, 62–64. Nr. 3–4. Abb. 23–24.
31. TASSINARI, 1993, passim.
32. RAEV, 628., 632–634., 639., Kat. Nr. 68a., Taf. 34. 1.
33. NUBER, 60–70.
34. SZABÓ, 399–403.
35. RAEV, 628. Kat. Nr. 68a., Taf. 34. 5.; a típust l. TASSINARI, 1993, 43 tipo E 1000.
36. RAEV, 628. Taf. 34. 4.; a típust l. TASSINARI, 1993, 34 tipo B 1242.
37. RAEV, 628. Taf. 35. 1.; a típust l. TASSINARI, 1993, 85–86 tipo P 2100–2210.
38. RAEV, 628. Taf. 35. 2.; TASSINARI, 1993, 98 tipo T 2000.
39. RAEV, 633.
40. BOLLA, 1979, 28–33.
41. EGGERS, 1951, 55–56., 165. Kat. Nr., 168. Beilage, 22. Typ 51.
42. EGGERS, 1951, hivatkozás: RADNÓTI, 120–122., Taf. XXXVI, 5–6., azaz Taf. XI, 57.
43. EGGERS, 1951.
44. EGGERS, 1951.
45. EGGERS, 1951.
46. ANTIČKA BRONZA, 126., No. 226.
47. RAEV, 635., Kat. Nr. 4., Taf. 33. 2.
48. RAEV, 641., Kat. Nr. 94., Taf. 24. 3.
49. RAEV, 635., Kat. Nr. 6., Taf. 12. 6.
50. RAEV, 639., Kat. Nr. 67., Taf. 15. 5.; vö. EGGERS, 1951, Typ 51.
51. RAEV, 639., Kat Nr. 69., Taf. 15. 7.
52. RAEV, 640., Kat. Nr. 80., Taf. 20. 2; BUJUKLIJEV Arheologija (Sofia) 15. 1973, 38–45.
53. RAEV, 1977. 640., Kat. Nr. 74., Taf. 28. 2.
54. RAEV, 639., Kat. Nr. 58., Taf. 26. 5.
55. RAEV, 637., Kat. Nr. 36., Taf. 28. 1.
56. RAEV, 642., Kat. Nr. 111., Taf. 26. 1.
57. CASTOLDI, 1986, 209–214..; CASTOLDI, 1992, 37–50.; BOLLA, 1994, 59., No. 69., tavv. LVIII–LIX.
58. TASSINARI, 1984, 104., No. 159., Pl. 51., 74.
59. TASSINARI, 1984, No. 160.
60. DEN BOESTERD, 46–47., Nr. 152. pl VI.
61. HAYES, 89–90., Nr. 142.
62. HAYES, 89–91., Nr. 143.
63. RADNÓTI, 121–122., Taf. XI. 57.
64. WERNER, 406.
65. EGGERS, 1951, 55–56., Karte 21., Beilage 20. Typ 44.
66. ZAHLHAAS, 5.
67. WIELOWIEJSKI, 155.
68. TASSINARI, 1993, 106–113.
69. Nem vödör, hanem üst: ZAHLHAAS, Taf. 1–6. Typ G. alsó sor; TASSINARI, 1993, 106–113., tipix 2000–2200.
70. MUTZ, 40., 43. Abb. 68–72.; WIELOWIEJSKI, 187–190.
71. EGGERS, 1951, 55–56. Typen 44–51.; RAEV, 628., Beilage 4. Typ 15.
72. EKHOLM, 71.; WERNER, 401. T 9. 1: Gile, Glesch, Vallöby típusok; EGGERS, 1951, 40. 164. Typen 44–45., 47–49., 51.
73. EKHOLM, 71–85.
74. RADNÓTI, 105–122. IX. 45–XI. 57.
75. L. 42. j. és még LINDEBERG, 39.; KUNOW, 229–279. Taf. 4–5.; WIELOWIEJSKI, 155–167., 175–192., 253–274.
76. RAEV, 605–642. Beilage 4.
77. ZAHLHAAS, 1–192., Taf. 1–6. Typen A–G.
78. TASSINARI, 1993, 106–113. tipi W 1100., 1210.; x1100–1900.
79. ZAHLHAAS, 10–73.; TASSINARI, 1993, 110. tipix 1410–1430.
80. EGGERS, 1951, 40., 165. Beilage 23. Typen 52–53.; ZAHLHAAS, 10–73. Typ A.
81. ZAHLHAAS, 123–153.
82. EGGERS, 1951, 40, 44, 160–162 Karte 13–18, Beilage 6, 8–14, 17 Typen 16, 18–30, 34.
83. BOLLA–BOUBE–GUILLAUMET: Les situles. In: FEUGERE–ROLLEY, 7–22.
84. ZAHLHAAS, 125–136., 161–162. F 7, 8, 24–26.; EGGERS, 1951, 40, 162. Beilage 15. Typ 31; MENZEL, 193–194. Kat. Nr. 533. Taf. 164–165.; KUNOW, 243–248., 259. Taf. III. 271.
85. ZAHLHAAS, 154–160.; EGGERS, 1951, Typen 37–43.
86. TASSINARI, 1993, 111–112. tipix 1600, 1800, 1900.
87. TASSINARI, 1993, passim, a korábban publikált leletek bibliográfiáját l. 235–238.
88. TASSINARI, 1993, 106–113.
89. RAEV, 605–642.
90. RADNÓTI T., X. 53.; EGGERS, 1951, 34., 36.
91. RAEV, 628–630. Taf. 15, 5.; 15, 7.; 28, 1–2; 33, 2; 34, 1.
92. EGGERS, 1951, passim, a formákat méretarányosan újraközli: KUNOW, Taf. I–V.
93. BOLLA M.: Considerazioni sulla funzione dei vasi in bronzo tardorepubblicani in Italia settentrionale. In: FEUGERE–ROLLEY, 143–153.
94. ALFÖLDY, 1–12.; WIELOWIEJSKI, 187.

95. EGGERS, 1951, Typen 35–36.
96. EGGERS, 1951, Typen 37–43.
97. WERNER, 401–410. Taf. 9, 1 (Gile Typ); 9, 2 (Glesch Typ); EGGERS, 1951, 164. Beilage 20. Type 48 (Vallöby Typ).
98. ORL, Nr. 8, Zugmantel 93. Nr. 6, Taf. 13, 8,10.; Pfünz 39., Nr. 80 Taf. 14, 22.
99. WIELOWIEJSKI, 187–190.
100. WILLERS, 1907, 61.
101. EKHOLM, 82.
102. TASSINARI, 1993, 106–113.
103. EBERT, M.: Elbinger Jahrbuch 3. 1923, 144.
104. EGGERS, 1951; LINDEBERG; WIELOWIEJSKI.
105. SPROCKHOFF, E.: Mainzer Zeitschrift 23. 1928, 38.
106. EGGERS, 1936, 148.
107. HILGERS, 125–127. Kat. Nr. 65.
108. HILGERS, 153. Kat. Nr. 112.
109. HILGERS, 193. Kat. Nr. 185.; HILGERS, 193–194. Kat. Nr. 186.; HILGERS, 195. Kat. Nr. 192.
110. HILGERS, 220. Kat. Nr. 237.
111. HILGERS, 77–79., 282. Kat. Nr. 340.
112. HILGERS, 284–285. Kat. Nr. 344.
113. HILGERS, 291. Kat. Nr. 363.; HILGERS, 291–293. Kat. Nr. 364.; HILGERS, 293. Kat. Nr. 365.
114. HILGERS, 86., 300–304. Kat. Nr. 379.

IRODALOM

ABRAMIĆ–COLNAGO 1909=ABRAMIĆ, M.– COLNAGO, A.: Untersuchungen in Norddalmatien. JÖAI 12. 1909, Bbl 13–112.

ALFÖLDY=ALFÖLDY, Géza: Bronze Vessels in the Burial Rites of the Native Population in North Pannonia. Archaeologia Warszawa 11. 1959–60, 1–12.

ANTIČKA BRONZA=POPOVIĆ, Lj. B.–MANO-ZISI, D.–VELIČKOVIĆ, M.–JELIČIĆ, B.: Antička bronza u Jugoslaviji. Beograd. 1969.

BOLLA 1979=BOLLA, M.: Brocca rinvenuta a Carobbio degli Angeli. Rivista Archeologica dell'Antica Provincia e Diocesi di Como 161. 1979 [1980]. 23–50.: tavv. 1–5.

BOLLA 1994=BOLLA, M.: Vassellame romano in bronzo nelle civiche raccolte archeologiche di Milano. RASMI Suppl. 11. 1994, 5–123.

BOTHMER=BOTHMER, Fr., von: A Gold Libation Bowl. The Metropolitan Museum of Art Bulletin 1962, 154–166.

BERNHARD–ENGELS–ENGELS–PETROVSZKY=BERNHARD, H.–ENGELS, H. J.–ENGELS, R.–PETROVSZKY, R.: Der römische Schatzfund von Hagenbach. Mainz, 1990.

BIRÓ=BIRÓ Endre: Győr–Nádorvárosi kora császárkori sírok. Frühkaiserzeitliche Gräber in Győr–Nádorváros. ArchÉrt 89. 1961. 240–248.

CASTOLDI, 1986=CASTOLDI, M.: Il secchiello di via Lanzone, Milano. Recipienti in bronzo d'eta romana in Lombardia 2. In: Scritti in ricordo di Graziella Massari Gaballo et di Umberto Tocchetti Pollini. Milano, 1986, 209–214.

CASTOLDI. 1992=CASTOLDI, M.: Recipienti in bronzo d'eta romana provenienti da Milano. RASMI 49-50, 1992, 37-50.

D'ANDRIA=D'ANDRIA, Fr.: Vasi di bronzo romani del Museo Nazionale „D. Ridola Matera." Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire 46. 1974. 53–68.

DEN BOESTERD=DEN BOESTERD, M. H. P.: The Bronze Vessels. Description of the Collections in the Rijksmuseum G. M. Kam. Nijmegen, 1956.

EGGERS 1936=EGGERS, H. J.: Zu den Schriften Gunnar Ekholms über römischen Import in Skandinavien. Germania 20. 1936, 146–150.

EGGERS 1940=EGGERS, H. J.: Das römische Einfuhrgut in Pommern. Baltische Studien N. F. 42. 1940. 1ff.

EGGERS 1951=EGGERS, H. J.: Der römische Import im Freien Germanien. Hamburg, 1951.

EKHOLM=EKHOLM, G.: Zur Geschichte des römisch–germanischen Handels. ActaArch 6. 1935, 49–98.

FEUGERE–ROLLEY=FEUGERE, M.–ROLLEY, V.: La vaissselle tardo-républicaine en bronze. Dijon, 1991.

HAYES=HAYES, J. W.: Greek, Roman, and Related Metallware in the Royal Ontario Museum. Toronto, 1984.

HILGERS=HILGERS, W.: Lateinische Gefässnamen. Düsseldorf, 1969.

HOFFILLER=HOFFILLER: Antikne bronzane posude iz Hrvatske i Slavonije u Narodnom Muzeju u Zagrebu. VHAD N. S. 7. 1903–1904. 98–123.

KELLNER–ZAHLHAAS=KELLNER, H. J.–ZAHLHAAS, G.: Der römische Tempelschatz von Weißenburg i. Bay. Mainz am Rhein, [1993].

KUNOW=KUNOW, J.: Römisches Importgeschirr in der Germania Libera bis zu den Markomannenkriegen: Metall- und Glasgefäße. ANRW II:12.3. 1985. 229–279.

KUZSINSZKY=KUZSINSZKY, Bálint: Aquincum. Ausgrabungen und Funde. Bp., 1934.

LINDEBERG=LINDEBERG, I.: Die Einfuhr römischer Bronzegefäße nach Gotland. SJ 30. 1973, 5–69.

MAIURI=MAIURI, A.: La Casa del Menandro e il suo tesoro di argenteria. Roma, 1932.

MENZEL=MENZEL, H.: Die römischen Bronzen aus Deutschland 3. Bonn. Mainz, 1986.

MUTZ=MUTZ, A.: Die Kunst des Metalldrehens bei den Römern. Basel–Stuttgart, 1972.

NAGY L.=NAGY Lajos: Temetők és temetkezés. In: Budapest története 1. Bp., 1942, 464–485.

NAGY T. 1949=NAGY Tibor: Az albertfalvai romanizált eraviszkusz telep emlékanyaga. Les monuments d'un établissement éravisque romanisé a Albertfalva. AntHung 3. 1949. 49–67.

NAGY T. 1956=NAGY Tibor: The Military Diploma of Albertfalva. ActaArchHung 7. 1956. 17–69.

NAGY T. 1962=NAGY Tibor: Az Albertfalva, Hunyadi János úti település. In: Budapest műemlékei 2. Bp., 1962. 519–522.

NAGY T. 1976=NAGY Tibor: Albertfalva. RLU. 1976, 91.

NUBER=NUBER, H. U.: Kanne und Griffschale. BRGK 53. 1972. 1–232.

OETTEL=OETTEL, A.: Bronzen aus Boscoreale in Berlin. Berlin, 1991.

PETROVSZKY=PETROVSZKY, R.: Studien zu römischen Bronzegefäßen mit Meisterstempeln (Buch am Erlbach). 1993.

RADNÓTI=RADNÓTI Aladár: Die römischen Bronzegefässe von Pannonien DissPann Ser. 2. 6. Bp. 1938.

RAEV=RAEV, B. A.: Die Bronzegefäße der römischen Kaiserzeit in Thrakien und Mösien. BRGK 58. 1977. 605–641.

RIZ=RIZ, A. E.: Bronzegefäße in der römisch–pompeianischen Wandmalerei. Mainz, 1990.

SZABÓ=SZABÓ Klára: Pots à emboucheure lourde coulée d'une pièce avec l'anse. In: Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronze, Freiburg 18–22. Juli 1988. Stuttgart, 1994 399–403.

SZILÁGYI=SZILÁGYI János: Aquincum. Bp. 1956.

TASSINARI 1984=BARATTE, Fr.–BONNAMOUR, L.–GUILLAUMET, J. P.–TASSINARI, S.: Vases antiques de métal au Musée de Chalon-sur-Saône. Dijon, 1984.

TASSINARI 1993=TASSINARI, S.: Il vasellame bronzeo di Pompei. Roma, 1993.

WILLERS 1901=WILLERS, H.: Die römischen Bronzeeimer von Hemmoor. Hannover–Leipzig, 1901.

WILLERS 1907=WILLERS, H.: Neue Untersuchungen über die römische Bronzeindustrie von Capua und Niedergermanien. Hannover–Leipzig, 1907.

WERNER=WERNER, Joachim: Zur Herkunft und Zeitstellung der Hemmoorer Eimer und der Eimer mit gewellten Kanneluren. BJ 140–141. 1936. 395–410.

WIELOWIEJSKI=WIELOWIEJSKI, J.: Die spätkeltischen und römischen Bronzegefäße in Polen. BRGK 66. 1985. 126–320.

ZAHLHAAS=ZAHLHAAS, G.: Die großgriechischen und römischen Metalleimer. München, 1971.

Les fouilles du chantier archéologique d'Albertfalva *(fig. 1)*, ont permis notamment de mettre au jour un seau en bronze, campaniforme *(fig. 8)* se composant de cinq fragments disparates, dont le col, le bord et la panse *(fig. 3)*. Notre exemplaire, ainsi reconstitué *(fig. 4)* présente, en ses parties fortement endommagées, la marque visible d'une utilisation fréquente et prolongée durant la période du Haut-Empire romain. Etant donné qu'il s'agit d'une pièce de vaisselle en tôle et non en fonte, il est normal que sa conservation à l'état original n'ait pu être assurée que pour une durée de temps assez limitée. La possibilité d'un nettoyage ou d'une restauration de la pièce, durant l'Antiquité elle-même, ne peut d'ailleurs être absolument exclue à priori.

La reconstitution actuelle de l'objet, laquelle incombe à l'initiative de Mme. Zsuzsa Buzás-Kéri, a permis d'en dresser le *curriculum vitae* suivant :

1. état du seau à la sortie de l'atelier de fabrication *(fig. 14,1)*.
2. état du seau après utilisation (c'est-à-dire: perte de l'anse et de deux attaches, déchirure de l'embouchure), réparation (à savoir: coupure de l'embouchure en sa partie supérieure), et remartelage du corps *(fig. 14,2)* d'après la technique décrite par Eggers (1951, type 44, cf. *fig. 14,3*).
3. état du seau après nouvelle utilisation au cours de laquelle les parties de la pièce ayant fait l'objet d'une réparation antérieure et citées, ici au point 2., se sont perdues après s'être malencontreusement détachées.
4. état du seau suite à un nouveau martelage des bords de notre objet par un bronzier local usant d'une technique artisanale rudimentaire.
5. suite à cette dernière réparation, au demeurant malhabile, l'utilisation ultérieure de l'objet n'a pu s'avérer que de courte durée *(fig. 5-7)*.

Pièces présentant quelque analogie avec le seau découvert sur le site d'Albertfalva :

– Seaux à parois ondulées provenant de Pannonie : 1-4, 1-2 Aquincum, nécropole d'Aranyhegyi árok, 3, Arrabona (Győr), 4, Brigetio.

– Seaux à parois ondulées en provenance d'autres provinces : 5-8, 5-7, Dalmatie, 5, Dalmatie, site inconnu, 6-7, Argyruntum *(Starigrad)*, *8, Mésie, Smoèan*.

– Seaux à parois ondulées, issus de régions extérieures à l'Empire Romain : 9, Germania Libera, Gunnerupgaard, Seeland, Danemark.

– Seaux campaniformes à parois lisses provenant de sites pannoniens : 10-13, 10-11 Pölöske, 12, site inconnu, 13, Burgenae (Novi Banovci).

– Seaux à parois lisses originaires d'Italie et des autres provinces de l'Empire : 14-30, 14-15, Mésie, 14, Dionysopolis (Balcik), 15, Odessos (Varna), 16-23, Thrace, 16, Bratja Kuncevi, 17, Sliven, 18-19, Serdique (Sofia), 20-21, Augusta Traiana (Stara Zagora), 22, Pomorie, 23, Mésie ou Thrace site inconnu, 25, Italie, Milan, Via Lanzone 26-27, Gaule, 26, Marnay, 27, Chatenoy-en-Bresse, 28, Germanie, Bijland entre Millingen et Lobith, 29-30, Syrie-Palestine, site inconnu.

Tenant compte du contexte archéologique livré par les pièces parallèles (1-30) et les indications chronologiques fournies, en propre, par la pièce de vaisselle elle-même, nous sommes amenés à considérer que la date de fabrication de cette dernière est à situer au début de IIème siècle après J.-C. , que sa période d'utilisation dut se limiter à une durée approximative de 30 ans, que la date de sa première réparation put remonter au milieu du IIème siècle après J.-C. (cf. Eggers 1951, Type 44) , que celle de la seconde réparation, due à un bronzier pannonien, serait à placer au début du IIIème siècle et que la durée de sa dernière utilisation – soit au milieu du IIIème siècle – fut assurément réduite du fait du caractère aléatoire de la réparation effectuée.

Nous suggérons d'envisager pour la fabrication de notre pièce un atelier situé, – selon toute vraisemblance –, dans une région jouxtant celle de la production, mais au demeurant, peut-être, assez étendue, à savoir entre les contreforts des Alpes et la Mer Adriatique.

MÜLLER HARALD W.

DIE HERKUNFT DER MARMORE VON AQUINCUM

1. EINLEITUNG

Aquincum, die Hauptstadt der römischen Provinz Pannonia Inferior (seit etwa 106 n. Chr.), liegt an dem wichtigsten Übergang an der pannonischen Donaugrenze. Die Zivilsiedlung von Aquincum, nördlich des Lagers, wurde von Hadrian im Jahre 124 n. Chr. zur Stadt erhoben. Von den zahlreich erhaltenen Steindenkmälern sind die meisten aus Kalksinter hergestellt, der nördlich von Aquincum bei Békásmegyer-Budakalász abgebaut wurde. Inschriftensteine und Skulpturen aus Marmor sind nur wenige erhalten. Erste gesteinskundliche Untersuchungen und Herkunftsbestimmungen wurden von K. SZIRMAI und P. RADINSZKY, 1975 durchgeführt.

Im September 1997 wurden im Museum Aquincum (Budapest) aus den vorhandenen römischen Marmorobjekten Gesteinsproben entnommen, um die Herkunft der verwendeten Marmore zu bestimmen. Es kann angenommen werden, daß alle verwendeten Marmore bzw. Objekte importiert wurden, da in der weiteren Umgebung keine Marmorsteinbrüche vorhanden sind. Als Herkunftsgebiete kommen einerseits die Steinbrüche des mediterranen Raumes (Italien, Griechenland und Kleinasien), andererseits die alpinen Marmore aus Kärnten, Steiermark (Österreich) und Bachern (Slovenien) sowie Marmore aus Rumänien in Betracht.

2. METHODIK

Die Gesteinsproben aus den Marmorobjekten wurden mit Hilfe wassergespühlter Diamantkernbohrer mit einem maximalen Durchmesser von 10 mm entnommen und im Labor für die weiteren analytischen Untersuchungen vorbereitet. Die Bohrkerne wurden mit verd. HNO_3 gereinigt, mit H_2O gespühlt und nach dem Trocknen mit der Achatmühle vermahlen. Vom gemahlenen Pulver wurden die stabilen Isotopen von Sauerstoff und Kohlenstoff sowie die Spurenelementzusammensetzung mittels ICP-MS bestimmt. Zusätzlich wurden Gesteinsdünnschliffe lichtmikroskopisch untersucht.

3. DIE UNTERSUCHTEN OBJEKTE

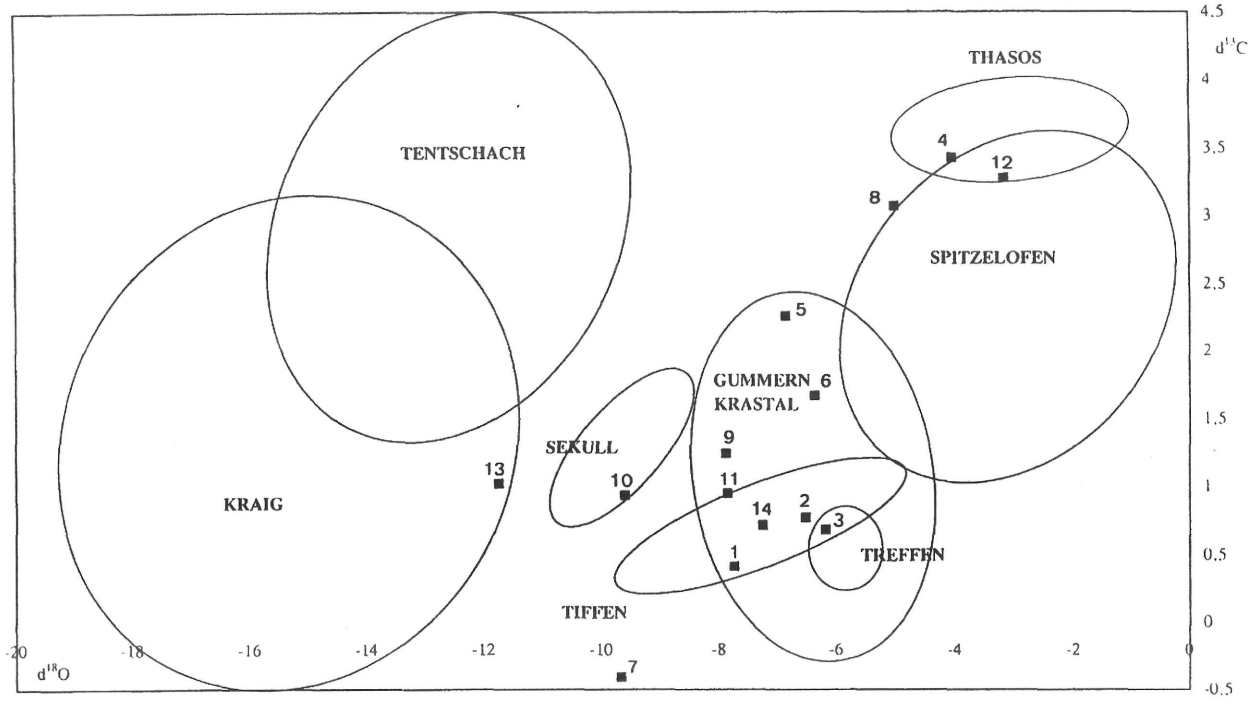
Probe Nr.	Bezeichnung, Inventarnummer	Fundort	Bemerkungen	Beschreibung
AQ1	Kopf einer Frau in einer Nische, Säul. Lap. 128, Inv. Nr. 66.11.16	Fundrettung aus der Kiscelli Str.		grobk., weißlich-grau
AQ2	Grabstein ohne Inschr., Säül. Lap. 37, Inv. Nr. 66.11.51	Garten d. Budaer Burgpalastes	Szirmai K.: 273 Kuzsinsky B.: MKE 2.(1908) Abb. 78.1	grobk., weiß
AQ3	Skulptur eines Mannes, Inv. Nr. R 766	Bp. II. Bzk. Daru Str. 2/b	Fundrettung 1981, Pető M.: BudRég 25. (1984) 269. skk	grobk., weiß
AQ4	Torso eines Satir Inv. Nr. 64.11.176	F Str. i. d. Bürgerstadt	Szirmai K.: 273. Kuzsinszky B.: Budapest Története 2. k. 600, Póczy K.: Aquincum 30.61. sz.	mittel-grobk., weiß
AQ5	Kopf einer Frau, Inv. Nr. 64.11.85		Szirmai 273	fein-mittelk., weiß
AQ6	Widderkopf, Inv. Nr. 64.11.89 = K 260			grobk., weiß
AQ7	Fragmente einer Grabtafel, Inv. Nr. 85.9.27	Ruinengarten d. Bürgerstadt		mittelk., grauweiß, Glimmer, oxidisch
AQ8	Portrait einer Frau, Inv. Nr. 64.11.87		Szirmai 273, Ae. 100 (1973) 226-300. p. 227. p. Abb. 1-2	mittelk., weiß
AQ9	Fragment einer Votivstatue mit Inschr. Inv. Nr. 63.6.32			mittel-grobk., weiß
AQ10	Inschriftfragment, Inv. Nr. 63.10.38			grobk., weiß
AQ11	Schulterpartie einer Göttinstatue (großes Heiligtum, Zivilstadt, sekundär in der Treppe vermauert, Inv. Nr. R 2199			grobk., weiß
AQ12	Sitzende Göttin (Iuno?) mit Ergänzungen aus dem 19. Jh., Inv. Nr. 91.5.6	Diana o. Lukacsbad		grobk., weiß
AQ13	Grabtafel, Inv. Nr. 81.7.4	Sujtás Strasse		grobk., grau
AQ14	Inschriftenstein eines Stadthalters, Inv. Nr. 63.10.69		BudRég. 23. 1973. 159.	grobk., gelblich

4. ERGEBNISSE

Die Ergebnisse der Isotopenanalysen der 14 untersuchten Marmorobjekte sind in nachstehender Tabelle zusammengestellt.

Tab. 1. Stabile Isotopen von Sauerstoff und Kohlenstoff der Marmorobjekte

Bezeichnung	O-18 [‰]PDB	C-13 [‰]	Bezeichnung	O-18 [‰]PDB	C-13 [‰]
AQ 1	-7,75	0,43	AQ 8	-4,97	3,08
AQ 2	-6,51	0,80	AQ 9	-7,85	1,25
AQ 3	-6,19	0,71	AQ 10	-9,66	0,96
AQ 4	-4,10	3,44	AQ 11	-7,85	0,98
AQ 5	-6,88	2,29	AQ 12	-3,27	3,27
AQ 6	-6,31	1,70	AQ 13	-11,72	1,04
AQ 7	-9,68	-0,41	AQ 14	-7,25	0,72

Diagr. 1. Isotopen von Sauerstoff und Kohlenstoff der wichtigsten Steinbrüche und untersuchten Objekte.

Tab. 2. Ergebnisse der chemischen Analysen der Marmorproben in ppm bzw. %

Proben	Na	Mg %	Al	K	Sc	V	Cr	Fe %	Mn	Co	Cu	Zn	Rb	Sr	Y	Cd	Ba	La	Ce	Eu	Hf	Th	U
AQ1	60	0.74	710	360	0.3	8	1,6	0,09	37	0,9	0,4	5	0,9	230	0,4	<0,1	8	0,42	0,74	0.02	<0,05	0.1	0,07
AQ2	65	0.64	670	310	0.2	8	1,4	0,09	32	0,8	1,0	11	0,8	250	0,3	<0,1	7	0,46	0,79	0,02	<0,05	0.1	0,05
AQ3	179	0.23	1320	460	0.2	8	2,0	0,05	15	0,7	0,4	5	1,2	250	0,5	<0,1	34	0,65	1,14	0.03	<0.05	0.2	0.07
AQ4	50	12,8	230	139	<0,1	7	1,4	0,02	23	0,5	0,6	6	0,2	50	0,8	0,1	3	0,34	0,33	0,01	<0,05	<0.1	0,04
AQ5	45	0.40	126	117	0,1	7	1,0	0,01	31	0,6	0,8	10	0,2	290	1,8	0,2	1	0,94	1,00	0,03	<0,05	<0.1	0,03
AQ6	132	0,21	550	230	0.1	7	1,2	0,03	11	0,6	0,5	5	0,4	270	0,5	<0,1	6	0,44	0,59	0,01	<0,05	<0,1	0,08
AQ7	410	1,21	16100	6900	3,3	32	13,4	0,62	62	3,1	7,0	23	29	330	4,3	<0,1	380	4,71	9,50	0,27	0,09	1,7	0,69
AQ8	23	0,22	45	84	<0,1	6	1,7	<0,01	2	0,6	0,4	4	<0,1	310	<0,1	0,2	2	0,07	0,05	<0,01	<0,05	<0,1	0,13
AQ9	148	0,24	1900	690	0,4	8	2,0	0,06	62	0,6	0,7	3	1,9	330	2,1	0,1	9	1,24	1,75	0,05	<0,05	0,2	0,10
AQ10	107	0.26	1450	660	0,3	8	1,9	0,07	26	0,7	0,7	6	1,6	400	0,8	<0,1	14	0,79	1,39	0,04	<0,05	0,1	0,10
AQ11	54	0.35	260	179	<0,1	7	1,0	0,04	51	0,5	0,2	3	0,2	380	0,2	<0,1	5	0,21	0,35	<0,01	<0,05	<0,1	0,06
AQ12	35	12,5	134	111	<0,1	8	1,1	<0,01	13	0,4	0,4	6	0,1	42	0,1	0,2	<1	0,10	0,11	<0,01	<0,05	<0,1	0,07
AQ13	14	0.15	182	129	0.1	8	1,2	0.17	116	0,6	0,7	4	0,2	340	0,7	<0,1	6	0,25	0,38	0,02	<0,05	<0,1	0,03
AQ14	48	0.13	880	167	0.2	9	1,5	0,06	59	0,7	0,7	4	1,1	340	0,3	<0,1	26	0,39	0,64	0.02	<0,05	0.1	0,21

Auf Grund der vorliegenden Analysenergebnisse kann festgestellt werden, daß zwei der untersuchten Objekte, AQ4 und AQ12, aus Dolomitmarmor von der Insel Thasos angefertigt wurden. Dies geht sowohl aus den Isotopendaten *(Diagramm 1)* und den chemischen Analysen mit Mg über 12% *(Tabelle 2)* als auch aus den lichtmikroskopischen Untersuchungen hervor. Der Dolomitmarmor von Thasos war vor allem im 2. und 3. Jahrhundert n. Chr. ein sehr begehrtes Material (HERRMANN).

Der Transport über das Schwarze Meer und Donau aufwärts bis Aquincum war sicher auch im Altertum der einfachste und billigste Weg, schwere Lasten zu befördern. Es kann auch angenommen werden, daß die Herstellung von hochwertigen Kunstwerken aus importiertem Marmor von Künstlern aus dem mediteranen Raum in heimischen Werkstätten erfolgte.

Die Objekte AQ1, AQ2, AQ3, AQ6, AQ9, AQ11, und AQ14 sind mit großer Wahrscheinlichkeit aus dem Marmor von Gummern (Kärnten) hergestellt (siehe Diagramm 1). Auch hier ist sicher der Wassertransport über die Drau abwärts und die Donau aufwärts der einfachste Weg gewesen.

AQ5 konnte nicht zugeordnet werden. Es handelt sich um einen fein- bis mittelkörnigen (max. Korngröße 0,6 bis 0,9 mm) Marmor, der nicht aus dem alpinen Raum stammen dürfte.

Die Fragmente einer Grabtafel (AQ7) sind aus einem mittelkörnigen Marmor mit Hornblende, Quarz, Biotit und Erzmineralen als Nebengemengteile hergestellt. Der Marmor konnte nach seiner chemischen Zusammensetzung nicht weiter identifiziert werden.

Das Frauenportrait AQ8 kann aufgrund der Isotopenanalysen und der Korngrößen (max. KG 1,8 mm) mit großen Unsicherheiten dem Kalzitmarmor von Aliki der Insel Thasos zugeordnet werden.

Die Objekte AQ10 (Inschriftfragment) und AQ13 (Grabtafel) konnten nicht zugeordnet werden.

Von den 14 untersuchten Marmorobjekten konnten 7 mit großer Sicherheit den Steinbrüchen von Gummern im Drautal in Kärnten zugeordnet werden. Diese Steinbrüche haben auch für die römerzeitliche Marmorverarbeitung in Kärnten (Magdalensberg, Virunum, Teurnia usw.) eine zentrale Bedeutung. Mit den hier vorgelegten Ergebnissen konnte nachgewiesen werden, daß die Verwendung des Gummerner Marmors viel großräumiger gesehen werden muß als das bisher angenommen wurde. Ein wesentlicher Grund für die weite Verbreitung liegt in der verkehrstechnichen günstigen Lage an der Drau, auf der der Transport über die Donau nach Aquincum möglich war.

IRODALOMJEGYZÉK – LITERATURVERZEICHNIS

BENEA–MÜLLER–SCHWAIGHOFER, 1993=BENEA, M.–MÜLLER, H. W.–SCHWAIGHOFER, B.: Korngrößenuntersuchung zur Differenzierung von Marmoren Studia Univ. Babes-Bolyai Ser. Geol. 38. 1993, 72–74.

BENEA–MÜLLER–SCHWAIGHOFER, 1998=BENEA, M.–MÜLLER, H.W.–SCHWAIGHOFER, B.: The Single Roman Marble Quarry in Romania. In: 31. International Symposium on Archaeometry. Bp., 1998.

CRAIG=CRAIG, H. V.: Greek marbles: determination of provenance by isotopic analysis, Science 176. 1972, 401–403.

HERRMANN=HERRMANN, J. J.: Exportation of dolomitic marble from Thasos: Evidence from European and North American collections. AALov Monographiae 4. 1992, 93–104.

HERZ=HERZ, N.: Carbon and oxygen isotopic ratios: a data base for classical Greek and Roman marble. Archaeometry 29. 1988, 35–43.

KIESLINGER=KIESLINGER, A.: Zur Geschichte der Steinverfrachtung auf der Donau. Österr. Ing. Z. 1964, 253–260.

MATTHEWS=MATTHEWS, K. J.: The establishment of a data base of neutron activation analyses of white marble. Archaeometry 39. 1997, 321–332.

MOENS=MOENS, L., P.–ROOS, J.–RUDDER, de P.–PAEPE, de J.–HENDE, van M.–WAELKENS, M.: A multi-method approach to the identification of white marbles used in antique artifacts. In: Classical Marble: Geochemistry, Technology, Trade. NATOASI Series Ser. E: Applied Sciences 153. Dordrecht, Boston, London, 1989, 243–253.

MÜLLER, 1997=MÜLLER H. W.–SCHWAIGHOFER, B.–BENEA, M.–PISO, I.–DIACONESCU, A.: Provenance of marble objects from the Roman province of Dacia. JÖAI 66, 1997., 430-454.

MÜLLER–SCHWAIGHOFER=MÜLLER, H. W.–SCHWAIGHOFER B.: Die römischen Marmorsteinbrüche in Kärnten, Carinthia II. Klagenfurt, 1999. 549–572.

POLENZ=POLENZ, H.: Vorwort. In: Das römische Budapest, 7–9.

RADINSZKY–SZABÓ=RADINSZKY, P.–SZABÓ, A.: Római kori szobortöredékek kőzettani azonosítása (Gesteinskundliche Bestimmung römerzeitlicher Skulpturfragmente). AntTan 12. 1975, 275–277.

SZIRMAI=SZIRMAI, K.: Adatok az aquincumi márványfaragó műhelyek kérdéséhez (Beiträge zur Frage der Aquincumer Marmorschneidewerkstätten). AntTan 12. 1975, 271–275.

HARALD W. MÜLLER

NÉHÁNY AQUINCUMI MÁRVÁNYEMLÉK KŐANYAGÁNAK EREDETÉRŐL

14 régészeti márvány emlék stabil oxigén- és szénizotópos, valamint nyomelem vizsgálatát, továbbá fény mikroszkópos vékonycsiszolat analízisét végeztük el a márványok eredetének megállapítására.

7 márvány emléket tudtunk a gummerni (Kärnten, Ausztria) kőbányához kötni. Két tárgy (Aqu4 és Aqu12) dolomit márvány a Thassos szigeti Vatthy bányájából, egy kalcit márvány emlék a Thassos szigeti Aliki bányájából származik. 4 tárgy közelebbi származási helyét nem tudtuk egyértelműen meghatározni.

KATALIN H. KÉRDŐ

BEITRÄGE ZUR MATERIALUNTERSUCHUNG DER AQUINCUMER MARMORDENKMÄLER

METHODE UND ZIEL DER UNTERSUCHUNG, ASPEKTE DER PROBEENTNAHME

Mit Materialuntersuchungen antiker Denkmäler hat man sich früher schon befaßt. Allerdings waren die klassischen analytischen Verfahren der Mineral– und Gesteinskunde gerade im Fall der Marmordenkmäler nicht wirklich geeignet. Dagegen versprechen die heute gebräuchlichen geochemischen Stabilisotopuntersuchungen hinsichtlich der Bestimmung ihrer Herkunft ein verläßlicheres Ergebnis.[1]

Die Untersuchungsergebnisse helfen uns, die Frage der Originalität bzw. Zusammengehörigkeit der Steindenkmäler zu entscheiden. Im Falle nicht zusammenfügbarer Stücke z.B. können sie deren Zusammengehörigkeit, oder umgekehrt bei abweichendem Material nachträglicher Ergänzungen die vermutete Umgestaltung bzw. Reparatur bestätigen.[2] Zur Erforschung der Handelsbeziehungen und Handelsrouten ist es wichtig, den "Einzugsbereich" eines jeweiligen Steinbruchs einzugrenzen, das heißt festzustellen, in welche Entfernung vom Abbauort das Steinmaterial gelangte. Bei besonders großen Steindenkmälern stellt sich die Frage, ob es sich um einen Importgegenstand gehandelt oder ob man den Steinblock transportiert hat, der dann an Ort und Stelle bearbeitete wurde. Die frühere Forschung hielt letzteres für wahrscheinlicher[3] und rechnete mit der Wanderung der Meister bzw. mit dem Entstehen neuer, von ihnen gegründeter Werkstätten.[4] Nach neuesten Erkenntnissen[5] erfolgte die Herstellung des Fertigprodukts, vorwiegend im Falle von Grabsteinen, in zwei Phasen. Der standardisierte architektonische Teil wurde noch in der am Steinbruch befindlichen Steinmetzwerkstatt verfertigt, während die endgültige Dekoration bereits in den Steinmetzwerkstätten des Verwendungsortes entstand.

1975 versuchte man zum ersten mal, die Provenienz der Aquincumer Marmordenkmäler zu bestimmen. Damals stand jedoch nicht genügend vergleichbares Material zu Verfügung, so daß auch die Verfasser von wahrscheinlicher Herkunft sprachen. Als Fundorte der untersuchten Marmorproben gaben sie Carrara, Göfflau (Österreich), ?Pentelikon und in der Mehrzahl der Fälle die rumänische Gebirgsgegend Poj na–Ruszkica an.[6]

1977 bot sich erneut Gelegenheit zu einer Untersuchung der Aquincumer Marmordenkmäler, die von Professor Harald W. Müller (Institut für Angewandte Geologie der Universität für Bodenkultur Wien) durchgeführt wurde. Das bedeutete eine Stabilisotopuntersuchung mit Sauerstoff und Kohlenstoff, weiters eine Spurenelementuntersuchung sowie eine lichtmikroskopische Untersuchung des Anschliffs.[7] Da für diese Untersuchungen Bohrproben geringer Abmessung (Durchmesser 1,4 cm) entnommen werden mußten, war es bei der Auswahl der Gegenstände ein entscheidender Aspekt, daß der Kunstgegenstand ästhetisch keinen Schaden nehmen durfte. Deshalb kamen kleine Stücke, beispielsweise Skulpturen, nicht in Betracht. Von 14 Gegenständen wurden Proben genommen, worunter sich, zwecks Kontrolle, auch zwei schon früher untersuchte Stücke befanden. Außerdem waren wir bestrebt, daß unter den Proben verschiedene Denkmalgruppen vertreten sind: Grabdenkmal, Skulptur, Bauinschrift, Votivdenkmal.

UNTERSUCHUNGSERGEBNISSE

Von vier der Proben (5, 7, 10, 13) ließ sich die Herkunft nicht eindeutig bestimmen. Bei sieben (1, 2, 3, 6, 9, 11, 14) wurde als Ursprungsort Gummern (in Kärnten, Österreich) identifiziert. Das Material zweier Kunstgegenstände (4, 12) ist von der Insel Thassos stammender Dolomitmarmor, und das der 8. Probe Kalzitmarmor aus Aliki auf der Insel Thassos. Die von den früheren abweichenden Ergebnisse im Falle des Grabsteins ohne Inschrift (2:Ruszkica) und des Frauenporträts (8:Bukova) dürften sich aus den oben erwähnten Mängeln der Untersuchungmethode ergeben.

Das Material der meisten Gegenstände hatte man im österreichischen Gummern abgebaut. Daraus wurden eine Grabstele, eine lebensgroße Statue, eine Votivtafel, aber auch kleinere Votivskulpturen angefertigt. Ihre Herstellungszeit erstreckt sich vom 1. bis zum 3. Jahrhundert. Der große Grabstein (2) z.B. ist eine lokale Arbeit eines norditalischen Wandermeisters aus dem 1. Jahrhundert n.Chr. Das in Óbuda gefundene Sarkophagfragment (1) entstand in der Werkstatt von Steinmetzen, die Mitte des 2. Jahrhunderts n.Chr., als man in Aquincum Bauarbeiten großen Stils in Angriff nahm, aus Virunum (Noricum) hierher übersiedelten. Die übrigen Denkmäler au Gummerner Marmor wurden noch keiner Werkstatt zugeordnet. Doch vermutlich handelt es sich bei der Bautafel (10), dem Grabrelieffragment (13) und der Votivtafel (14) ebenfalls um lokale Arbeiten. Die kleineren Denkmäler, wie der Widderkopf (6) und das Fragment der Votivskulptur (9), könnten auch in bereits fertigem Zustand als Importwaren nach Aquincum gelangt sein.

Was die aus Marmor von Thassos gefertigten Skulpturen anlangt, hielt Krisztina Szirmai den Satyr-Torso vor-

behaltlich für einen römerzeitlichen Importgegenstand.[8] Mit der Problematik der Originalität der Statue einer sitzenden Göttin und ihren kunsthistorischen Bezügen hat man sich erst in jüngster Zeit eingehender befaßt.[9] Die Deutung des Frauenkopfes (8) ist umstritten. Er könnte ebenso zu einem Standbild, wie zu einem Grabporträt gehört haben, die Arbeit eines südpannonischen Meisters (eventuell südpannonischer Herkunft) oder eines Aquincumer Meisters sein.[10]

Zusammenfassend läßt sich folgendes sagen: Das wichtigste neue Ergebnis ist der Nachweis des Gummerner Ursprungs. Der Steinbruch liegt in der Nähe des norischen Virunum. Dieser römerzeitliche Provinzsitz war zugleich auch Kunst- und Kulturzentrum. Die Steinmetze, die von hier nach Aquincum übersiedelten und hier eine Werkstatt gründeten, dürften zur Zeit der antoninischen Bautätigkeit eine wichtige Rolle in der Gestaltung des Stadtbildes gespielt haben. Eines ihrer Werke ist unter anderem die Apolloskulptur aus Marmor, die das Militäramphitheater geschmückt haben mag.[11] Es lag also auf der Hand, den ihrerseits wohlbekannten Marmor aus dem in der Nähe ihrer Mutterwerkstatt, am Flusse Drau, gelegenen Steinbruch auch nach Aquincum kommen zu lassen. Das umso mehr, als der Wasserweg Drau–Donau günstige Transportmöglichkeiten bot. Die Nutzung dieses Wasserweges im Altertum ist in der Fachliteratur seit langem bekannt.[12] Mit Marmorhandel rechnete man bislang jedoch nur in Richtung der Flußströmung. Die Identifizierung des Gummerner Steinbruchs deutet darauf hin, daß diesem Wasserweg eine größere Bedeutung zukam als bisher angenommen, und sie bestätigt gleichzeitig, daß auch entgegengesetzt zur Flußströmung Transporte abgewickelt wurden. Dem gegenüber widerlegt sie die mangels Angaben herausgebildete Meinung, derzufolge die Benutzung des Donauweges von Vindobona über Aquincum nach Mursa unerheblich war.[13] Der außerordentlich hohe Anteil von Marmor aus Gummern, der im vorliegenden Fall die Hälfte des untersuchten Materials ausmacht, ist ein weiterer Beitrag zur herausragenden Rolle des Alpenraumes im römerzeitlichen Marmorbergbau. Von einem nicht näher bezeichneten Fundort in diesem Gebiet stammt auch eines der schönsten Stücke der pannonischen Plastik, der im Ungarischen Nationalmuseum aufbewahrte Szekszárder Sarkophag.[14] Wie sich durch die vorliegende Untersuchung weiters herausstellte, unterhielt auch Aquincum, ähnlich wie Carnuntum[15], anscheinend engere Beziehungen zu den Kärntner Steinbrüchen als zu den übrigen Gebieten des Alpenraumes (z.B. Pohorje).

Im Falle der Kunstgegenstände, deren Marmor von der Insel Thassos stammt, lassen sich vorerst keine Werkstattzusammenhänge nachweisen. Angemerkt sei lediglich soviel, daß das in den Steinbrüchen von Thassos abgebaute Steinmaterial im 2.–3. Jahrhundert allerorts im Reich verwendet wurde. Man findet in zahlreichen antiken Sammlungen Steindenkmäler, deren Marmor von Thassos stammt.[16]

Die entgegen der geringen Menge Proben als bedeutend zu bezeichnenden Ergebnisse zeigen, daß es sich lohnt, die obigen Untersuchungen fortzusetzen. Ohne die von der Forschung schon seit langem für außerordentlich wichtig erachteten petrographischen Analysen wird es nicht möglich sein, in der Untersuchung der Fragen des Steinabbaus, der Steinbearbeitung und des Steinhandels voranzukommen. Weitere Ergebnisse sind von der archäologisch–kunsthistorischen Analyse der in einheimischen und ausländischen Sammlungen befindlichen und von Prof. Harlad W. Müller untersuchten Steindenkmäler identischen Materials zu erwarten.

Vergleichstabelle der wichtigsten Daten der untersuchten Steindenkmäler

Probe Nr.	Bezeichnung/Inv. Nr.	Alter	Werkstatt	Steinbruch
1	Reliefiertes Sarkophagfragment (66.11.16)	2. Jh. n. Chr.	Aus Virunum übersiedelte Werkstatt	Gummern
2	Reliefierter Grabstein ohne Inschrift (66.11.51)	1. Jh. n. Chr.	Wandermeister aus Norditalien	Gummern
3	Statue eines Statthalters (94.11.1)	3. Jh. n. Chr.	?	Gummern
4	Satyr–Torso (64.11.176)	2. Jh. n. Chr.	Import	Thassos
5	Frauenkopf (64.11.85)	3. Jh. n. Chr.	Import	?
6	Widderkopf (64.11.89)	2–3. Jh. n. Chr.	?	Gummern
7	Inschriftfragment einer Grabtafel (85.9.27)	2. Jh. n. Chr.	Vermutlich lokale	?
8	Frauenkopf (64.11.87)	3. Jh. n. Chr.	Südpannonische oder Aquincumer	Thassos/ Aliki
9	Sockel einer Votivskulptur mit Fragment des Fußteils und Bruchstück der Inschrift (53632)	?	?	Gummern
10	Fragment einer Bautafel (63.10.38)	2. Jh. n. Chr.	Vermutlich lokale	?
11	Fragmente einer Göttinenskulptur (R2199)	?	?	Gummern
12	Statue einer sitzenden Göttin (91.5.6)	?	?	Thassos
13	Graftafelfragment mit Inschrift (81.7.4)	?	Vermutlich lokale	?
14	Veteranen–Votivtafel (63.10.69)	10. jul. 156	Vermutlich lokale	Gummern

KATALOG DER UNTERSUCHTEN GEGENSTÄNDE

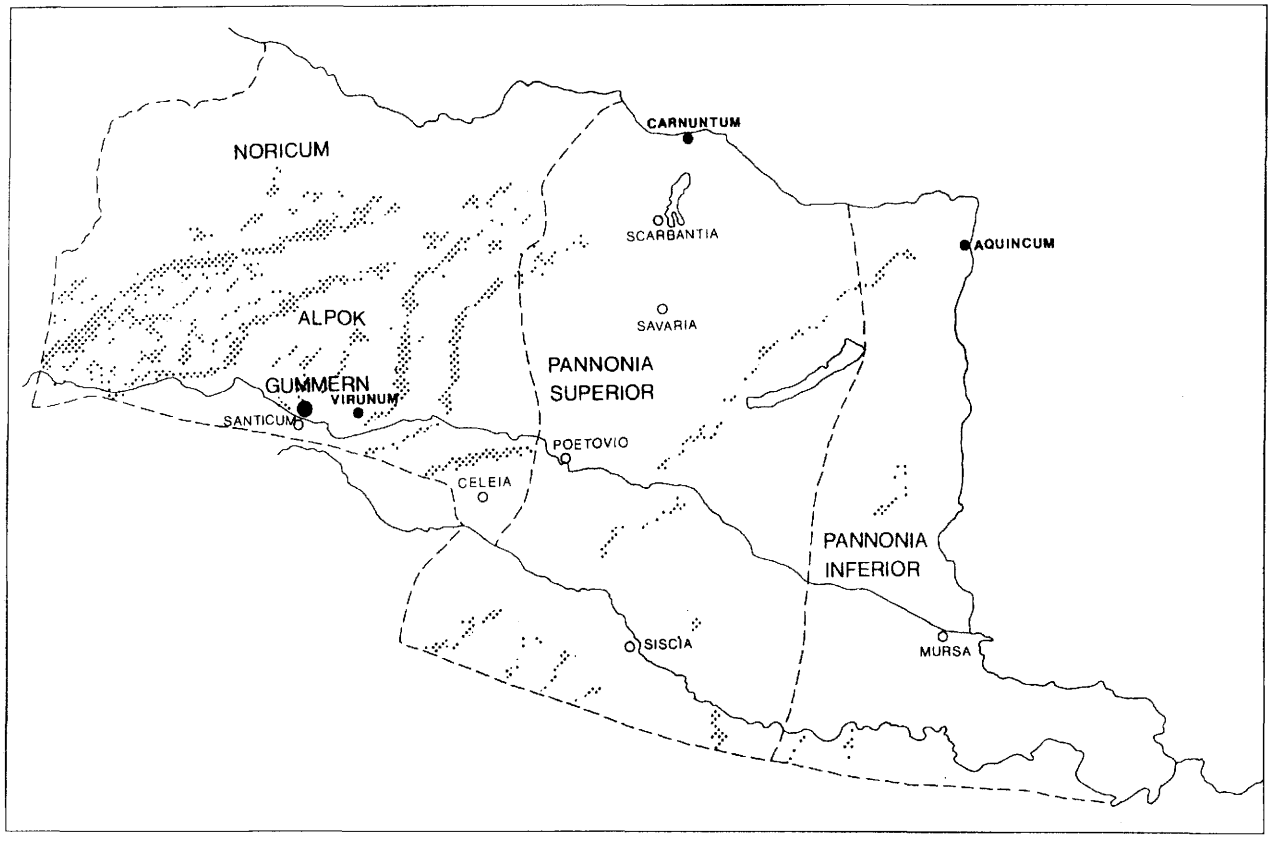
1. Fragment einer reliefierten Marmorplatte. In einer Nische die Darstellung eines nach rechts gewandten Frauenkopfes. Könnte die Vorderplatte eines Sarkophages gewesen sein. 2. Jh. n.Chr.

BTM, Museum Aquincum, Lapidarium, Inv.Nr. 66.11.16
Maße: H: 24 cm, B: 45 cm
Marmor
Fundort: Budapest, III. Óbuda, Kiscelli u.
Literatur: KUZSINSZKY 1934. 164., Nr. 428.
T. NAGY 1971. Abb. 51.
NÉMETH 49., Nr. 128.

Literatur: SZILÁGYI 1955. 387.

13. Grabtafelfragment
BTM, Museum Aquincum, Lapidarium, Inv.nr. 81.7.4
Maße: H: 74 cm, B: 93 cm, D: 19 cm
Marmor
Fundort: Aquincum, Zivilstadt, Sújtás u.
Inschrift: *C(aio) Iul(io) C(aio) f(ilio) Fab(ia tribu) [——] / stip(endiorum) XL e[——] / f(aciendum) c(uravit) L(milia) (sestertios) n(ummos) / e[——pa] / troni piis[simi——a oder marmo]ream et s[epulcrum——].*
Literatur: PETŐ 1986b. 265–288.
AQUINCUM 1986. 211., Nr. 767.

14. Fragment einer Votivtafel von Veteranen mit dem Namen des Statthalters Iallius Bassus. 10. Juli 156 n.Chr.
BTM, Museum Aquincum, Lapidarium, Inv.Nr. 63.10.69
Maße: H: 64 cm, B: 40 cm, D: 6 cm
Marmor
Fundort: Budapest, III., Szentendrei út
Inschrift: *[——] / cives R[omani qui] / milit(averunt) in le[g(ione) II adi(untrice)] / sub Iall(io) Ba[sso leg(ato)] / Aug(usti) pr(o) pr(aetore) e[t Ap(pio) Cl(audio)] / Martiale [tr(ibuno) mil(itum)] / quod ho(nesta) m[iss(ione) m(issi) s(unt)] / M(arcus) Ulp(ius) Qu(i)etus [vet(eranus) leg(ionis)] / ded(icavit) VI Id(us) Iu[l(ias) Silvano] / et Augurino [co(n)s(ulibus)].*
Literatur: KUZSINSZKY 1904. 167., Nr. 5.
KUZSINSZKY 1934. 219., Nr. 242.
SZILÁGYI 1973. 159., Nr. 2.
LŐRINCZ 263–264. (mit der gesamten früheren Literatur)
FITZ Nr. 290.

1. kép. Der Gummerner Steinbruch und der Drau–Donau Wasserweg mit den wichtigsten römerzeitlichen Städten

2. Grabsteinrelief mit Darstellung. In drei Teile zerbrochen. Das Inschriftenfeld blieb leer. 1. Jh. n.Chr.
BTM, Museum Aquincum, Lapidarium, Inv.Nr. 66.11.51
Maße: H: 290 cm, B: 119 cm, D: 27,5 cm
Marmor
Fundort: Budapest, I., Budaer Burg, sekundär verwendet
Literatur: KUZSINSZKY 1908. 78., Abb. 1.
HORVÁTH 68., Taf. VI., Abb. 1.
L. NAGY 1942. 659.
T. NAGY 1971. 113.
SZIRMAI 1975. 273.
RADVÁNSZKY–SZABÓ 275–277.
NÉMETH 21., Nr. 37.

3. Statue eines Statthalters. 3. Jh. n.Chr.
BTM, Museum Aquincum, Lapidarium, Inv.Nr. 94.11.1
Maße: H: 160 cm, B: 58 cm, Sockel: 17 cm
Marmor
Fundort: Budapest, II., Daru u. 2/b
Literatur: PETŐ 1986a. 269–271.
AQUINCUM 1986. 214.
AQUINCUM 1995. 41., Nr. 32.
BARKÓCZI 8–11.

4. Satyr–Torso. Ein nur 22 cm messendes Bruchstück der Skulptur mit dem Schwanzteil. Importstück, das vermutlich in einem häuslichen Heiligtum (Lararium) stand. 2. Jh. n.Chr.
BTM, Museum Aquincum, Lapidarium, Inv.Nr. 64.11.176
Maße: H: 22 cm
Marmor
Fundort: Aquincum, Gasse "F" der Zivilstadt
Literatur: KUZSINSZKY 1889. 165., Abb. 49.
L. NAGY 1942. 600.
SZIRMAI 1975. 273.
RADVÁNSZKY–SZABÓ 275–277.

5. Frauenkopf. Gehörte zu einer kleinen Votivskulptur. 3. Jh. n.Chr.
BTM, Museum Aquincum, Lapidarium, Inv.Nr. 64.11.85
Maße: H: 16 cm, B: 12 cm
Marmor
Fundort: Aquincum, Zivilstadt
Literatur: KUZSINSZKY 1891. 138.
SZIRMAI 1975. 273.
RADVÁNSZKY–SZABÓ 275–277.
SZIRMAI 1999. 40., Nr. 20.

6. Widderkopf. 2.–3. Jh. n.Chr.
BTM, Museum Aquincum, Lapidarium, Inv.Nr. 64.11.89
Maße: H: 18 cm, B: 12 cm
Marmor
Fundort: Óbuda, Szentendrei út 139.
Aquincum, Zivilstadt
Literatur: KUZSINSZKY 1890. 144., Nr. 4., Abb. 34.
AQUINCUM 1995. 40., Nr. 19.

7. Grabtafelfragment. In drei Teile zerbrochen. Ergänzung der Inschrift probelmatisch. 2. Jh. n.Chr.
BTM, Museum Aquincum, Lapidarium, Inv.Nr. 85.9.27
Maße: H: 32 cm, B: 36 cm, D: 3,5 cm
Marmor
Fundort: Aquincum, Zivilstadt, Ruinenfeld
Inschrift: *D(is) [M(anibus)] / —Du?]bitatio [—] / [—p oder r]ia Thyc [—] / [—] IV [—]*
Literatur: unpubliziert

8. En face Frauenkopf mit Diadem. Ihr bis zur Schulter reichendes Haar verdeckt die Ohren. Entstand nach einem Porträt der Augusta Iulia Domna. Vermutlich ein Grabporträt. Erstes Drittel 3. Jh. n.Chr.
BTM, Museum Aquincum, Lapidarium, Inv.Nr. 64.11.87
Maße: H: 16 cm, B: 10,5 cm
Marmor
Fundort: unbekannt
Literatur: SZIRMAI 1973. 226., 230., 227., Abb. 3.1–2.
SZIRMAI 1975. 273.
RADVÁNSZKY–SZABÓ 275–277.
SZIRMAI 1991. 273–278., Nr. 3.
SZIRMAI 1999. 48., Nr. 28.

9. Fußteil und Inschriftfragment eines Votivskulptur
BTM, Museum Aquincum, Lapidarium, Inv.Nr. 53632
Maße: H: 21 cm, B: 26 cm
Mamor
Fundort: unbekannt
Inschrift: unleserlich
Literatur: unpubliziert

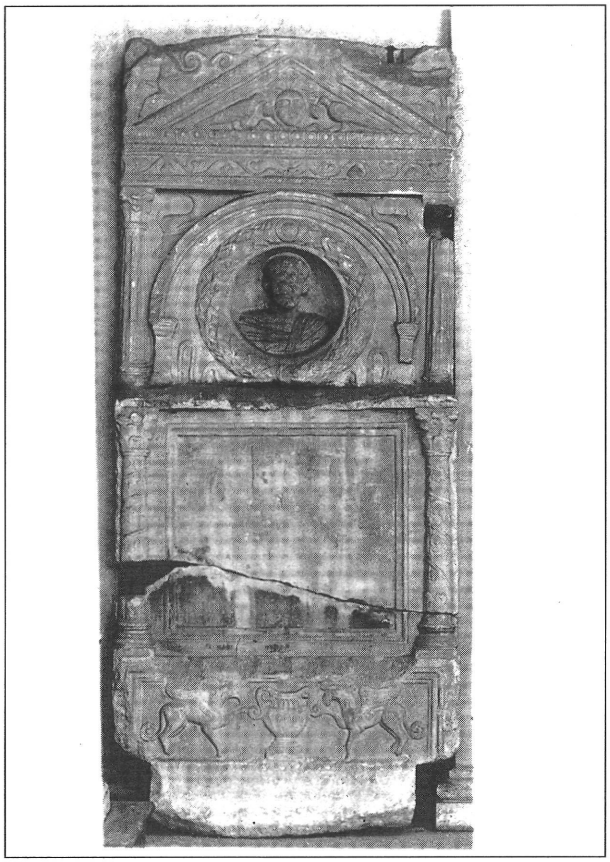
10. Fragment einer Bautafel. Die Ergänzung der Inschrift, die den Wiederaufbau eines Gebäudes verewigt, ist absolut ungewiß. 2.Jh. n.Chr.
BTM, Museum Aquincum, Lapidarium, Inv.Nr. 63.10.38
Maße: H: 23 cm, B: 12,5 cm, D: 5 cm
Marmor
Fundort: Aquincum, Zivilstadt
Inschrift: *T F(lavius) ? [—]or / qu [—] os / o [—] cu [?—] / ler [—] nas i ? [—] / a solo [—] / [—]*
Literatur: SZILÁGYI 1971. 307–309., Nr. 10., 308., Abb. 10.

11. Fragmente der Skulptur einer Göttin
BTM, Museum Aquincum, Lapidarium, Inv.Nr. R 2199
Maße: H: 32 cm, B: 25 cm, D: 12 cm
Marmor
Fundort: Aquincum, großes Heiligtum der Zivilstadt
Literatur: unpubliziert

12. Statue einer sitzenden Göttin
BTM, Museum Aquincum, Lapidarium, Inv.Nr. 91.5.6
Maße: H: 120 cm, B: 52 cm, D: 51 cm,
Postament: 52 x 59,5 x 15 cm
Marmor
Fundort: sekundär, Budapest, Lukács–Bad

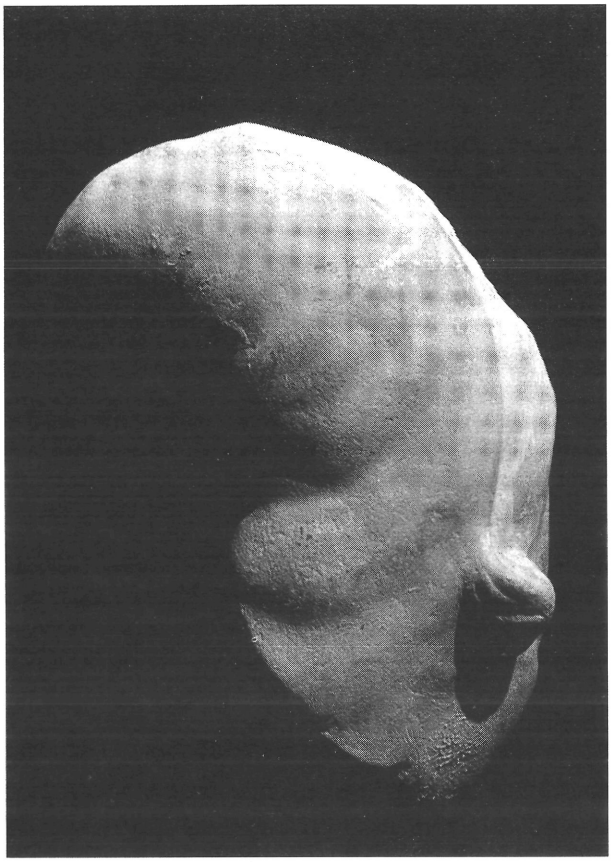
2. kép. Reliefiertes Sarkophagfragment (1. Probe)

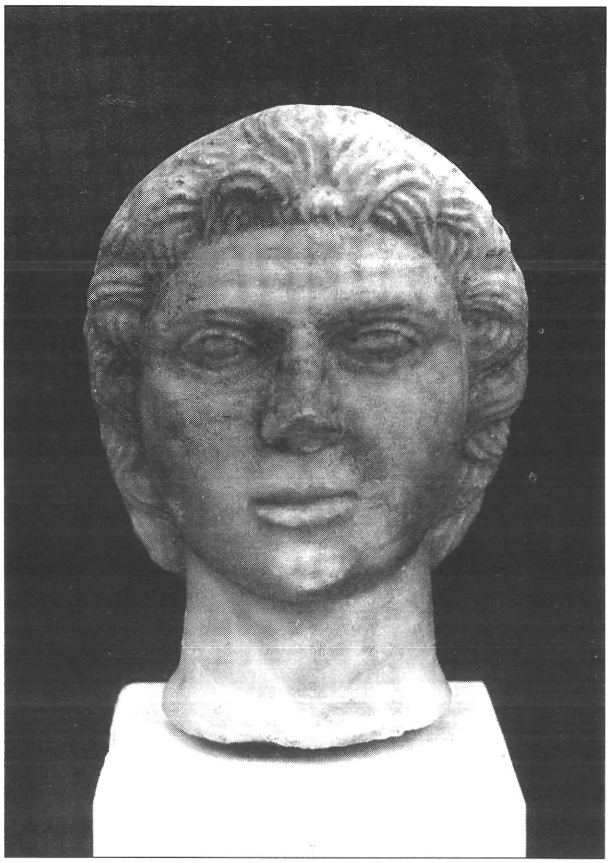
3. kép. Grabstein ohne Inschrift (2. Probe)

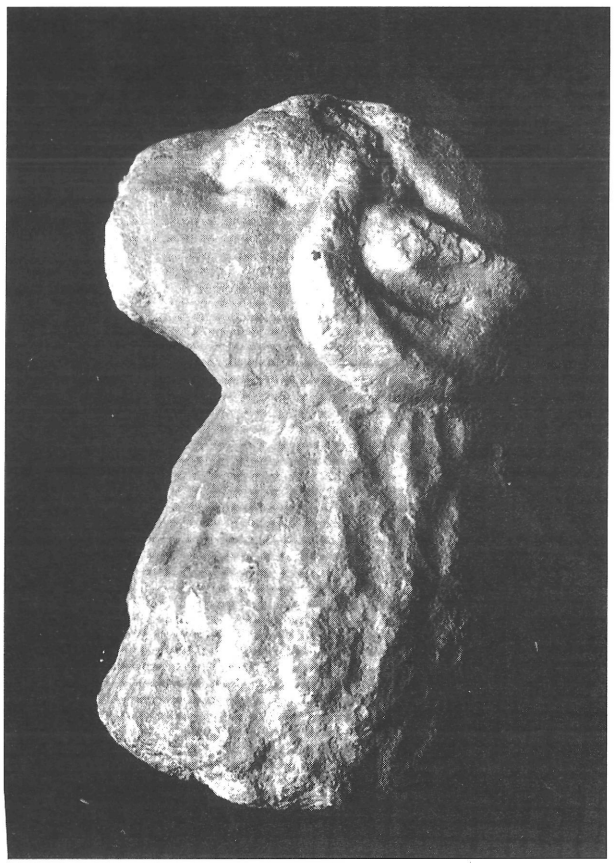
4. kép. Statue eines Statthalters (3. Probe)

5. kép. Satyr-Torso (4. Probe)

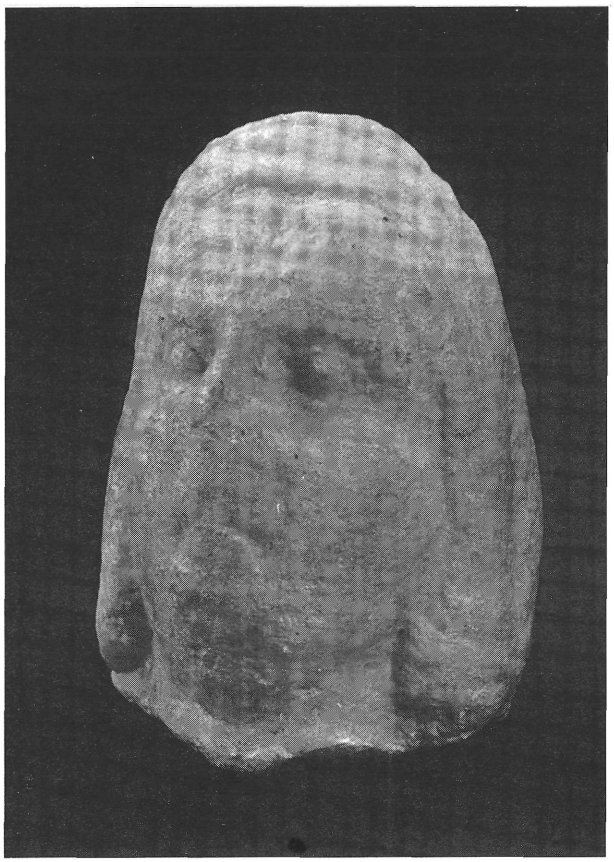
6. kép. Frauenkopf (5. Probe)

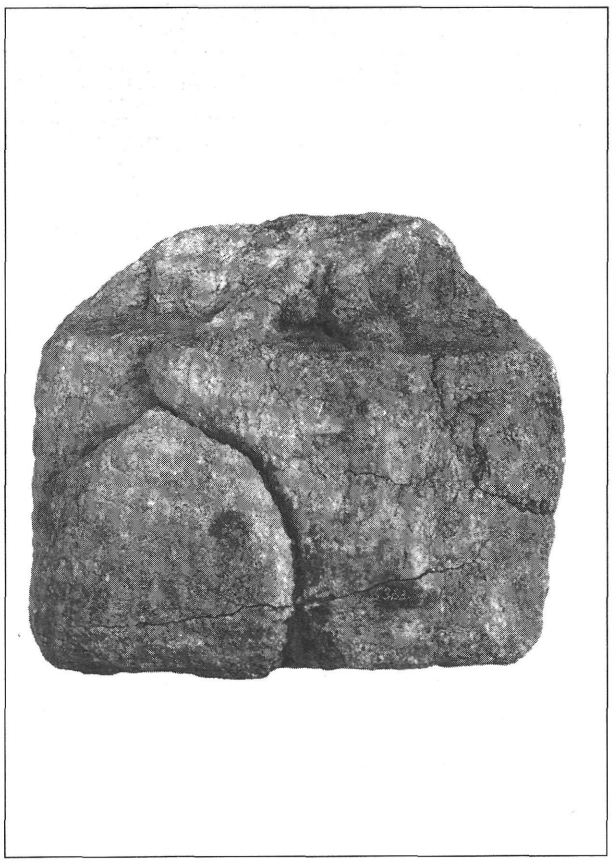
7. kép. Widderkopf (6. Probe)

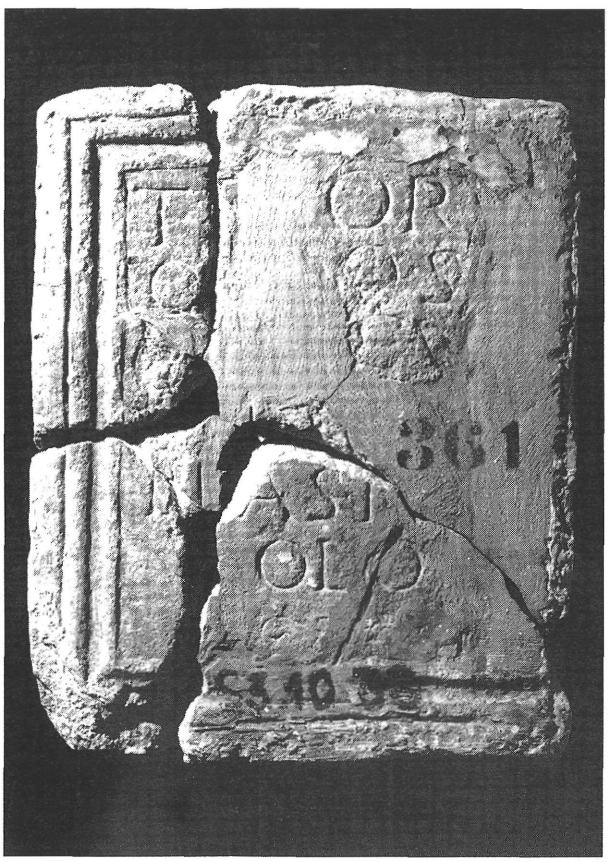
8. kép. Inschriftfragment einer Grabtafel (7. Probe)

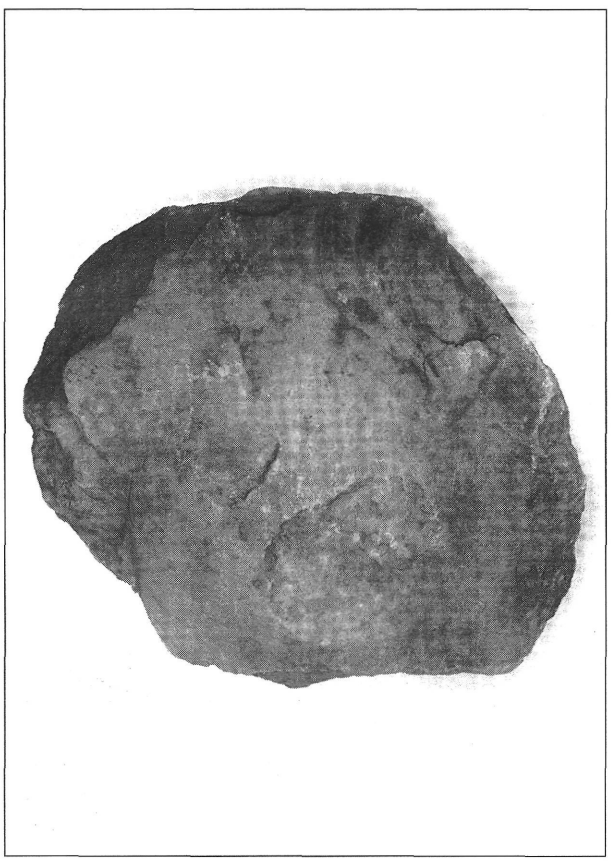
9. kép. Frauenkopf (8. Probe)

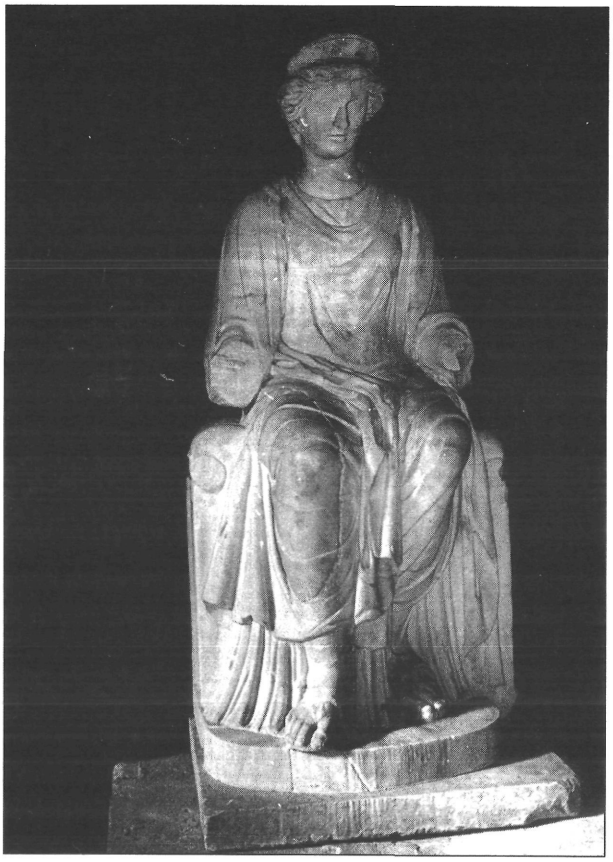
10. kép. Fragment einer Votivskulptur (9. Probe)

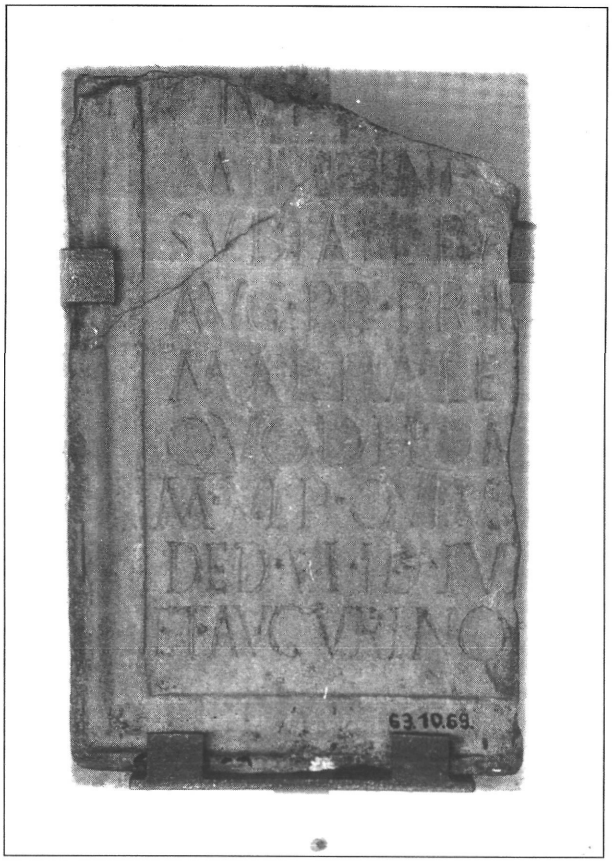
11. kép. Fragment einer Bautafel (10. Probe)

12. kép. Fragment der Skulptur einer Göttin (11. Probe)

13. kép. Statue einer sitzenden Göttin (12. Probe)

15. kép. Veteranen-Votivtafel (14. Probe)

14. kép. Grabtafelfragment mit Inschrift (13. Probe)

ANMERKUNGEN

1. DEMÉNY–FÓRIZS–TÓTH 34, 122.
2. Á.M. NAGY 25-32; 117-121.
3. ERDÉLYI 156.; SZIRMAI 1975. 273–275.
4. T. NAGY 1971.; 1973.; SZIRMAI 1973.; 1975.
5. DJURIĆ 74., 79.
6. RADVÁNSZKY–SZABÓ 275–277.
7. Seinen Beitrag s. in diesem Band.
8. SZIRMAI 1975. 274.
9. K. PÓCZY–K. H. KÉRDŐ–P. ZSIDI: Eine fragliche Marmorstatue aus Aquincum. (im Druck.)
10. SZIRMAI 1973. 230.; SZIRMAI 1975. 274.
11. T. NAGY 1971. 130., 132., Abb. 49. Laut Tibor Nagy wäre es denkbar, daß sie noch in der Mutterwerkstatt entstand. Krisztina Szirmai hält sie eher schon für eine Arbeit der Werkstatt, die nach der Übersiedlung aus Virunum hier gegründet wurde (SZIRMAI 1973. 274). Das Stück befand sich nicht unter den Gegenständen der vorliegenden Untersuchung.
12. MÓCSY–M. SZILÁGYI 115.; DJURIĆ 75., 79.
13. DJURIĆ 80.
14. ERDÉLYI 68–69. Für die das Material des Sarkophages betreffende Angabe bin ich László Barkóczi zu Dank verpflichtet.
15. GABLER 39.
16. Mit ihrer Untersuchung hat sich J.J. Hermann Jr. beschäftigt. HERMANN 93–104.

LITERATURNACHWEIS

AQUINCUM 1986 = Das römische Budapest. (Red. H. Polenz) Münster–Lengerich, 1986.

AQUINCUM 1995 = In: Gods, soldiers, citizens in Aquincum. Guide to the exhibition. Bp. 1995. Ed.: P. Zsidi, The catalogue of objects was compiled by Katalin E. Csontos, 39–73.

BARKÓCZI = BARKÓCZI, László: Eaglehaed–ornamented sword–hilts and scrina. Specimina Nova, Universitatis Quinqueecclesiensis 11. 1995. p. 8–22.

DEMÉNY = DEMÉNY, A.–FÓRIZS, I.– TÓTH, M.: Analyse gèochimique des isotopes stables de marbres antiques=Antik márványok stabilizotóp–geokémiai vizsgálata. BMHB 86. 1997. p. 34–40.; 122–128

DJURIĆ = DJURIĆ, B.: Eastern Alpine Marble and Pannonien Trade. In: Akten des IV. Internationalen Kollokviums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens. Narodnij Muzej Slovenije. Ljubjana, 1997. p. 73–86.

ERDÉLYI = ERDÉLYI Gizella: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Bp. 1974.

FITZ = FITZ, Jenő: Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit. Bp. 1993.

FÓRIZS = Siehe DEMÉNY

GABLER = GABLER, Dénes: Marmorverwendung im nördlichen Teil Oberpannoniens. Zusammenhänge zwischen Kunst und Wirtschaft. In: Akten des 3. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens. BJ–Bh 51. 1996. p. 39–44.

HERMANN = HERMANN, J.J. Jr.: Exportation of dolomitic marble from Thassos. Evidence from european and north american collections. AALov 4. 1992. p. 93–104.

HORVÁTH = HORVÁTH, Henrik: Budapest művészeti emlékei. Bp. 1938.

KUZSINSZKY 1889 = KUZSINSZKY, Bálint: A legújabb aquincumi ásatások. 1887–1888. BudRég 1. 1889. p. 38–170.

KUZSINSZKY 1890 = KUZSINSZKY, Bálint: Az aquincumi ásatások, 1882–1884 és 1889. BudRég 2 1890. p. 75–160.

KUZSINSZKY 1891 = KUZSINSZKY, Bálint: Az aquincumi amphiteátrum. Függelékül: Két lakóház. Az 1890. és részben 1891–i papföldi ásatások BudRég 3. 1891. p. 81–139.

KUZSINSZKY 1908 = KUZSINSZKY, Bálint: Magyarországon talált római kőemlékek a vidéki múzeumokban és egyéb helyeken. MKÉ 2. 1908. p. 74–112.

KUZSINSZKY 1934 = KUZSINSZKY, Bálint: Aquincum. Ausgrabungen und Funde, Budapest 1934.

LŐRINCZ = LŐRINCZ, Barnabás: Bemerkungen zu zwei Inschriften aus Aquincum. Alba Regia 15. 1976. p. 263–264.

MÓCSY–M. SZILÁGYI = MÓCSY, András– SZILÁGYI, Mária: Vízi utak. In: Pannonia régészeti kézikönyve. Bp. p. 115–116.

Á. M. NAGY 1997 = NAGY, Árpád Miklós: Travaux effectues et principaux résultats = Az elvégzett munkálatok és főbb eredményeik. Rapport sur la restauration des sculptures en marbre de la Collection des Antiquités Gréco–romaines = Beszámoló az antik gyűjteményben végzett szobor-restaurálási munkákról (1993–1996). BMHB 86. 1997. p. 25–32.; 117–121.

L. NAGY 1942 = NAGY, Lajos: Budapest az ókorban In: Budapest története 2. Bp. 1942. p.

T. NAGY 1971 = NAGY, Tibor: Kőfaragás és kőszobrászat Aquincumban. BudRég 22. 1971. p. 103–161.

NÉMETH = NÉMETH, Margit: Vezető az Aquincumi Múzeum kőtárában. Bp. 1999.

PETŐ 1986a = PETŐ, Mária: Római férfi szobor a Budapest II. Daru u.2/b–ből. BudRég 25. 1986. p. 269–271.

PETŐ 1986b = PETŐ, Mária: Két aquincumi feliratos kőemlék. BudRég 25. 1986. p. 265–288.

RADVÁNSZKY–SZABÓ = RADVÁNSZKY, P.– SZABÓ, A.: Római kori szobortöredékek kőzettani azonosítása. AT 12. 1975. p. 275–77.

SZABÓ = Siehe RADVÁNSZKY

SZILÁGYI 1955 = SZILÁGYI, János: A római kori ásatások fontosabb eredményei Budapest területén és az Aquincumi Múzeum fontosabb gyarapodásai az 1951–53. években. BudRég 16. 1955. p. 387–426.

SZILÁGYI 1971 = SZILÁGYI, János: Vitás és közöletlen római kori kőfeliratok az Aquincumi Múzeumból. BudRég 22. 1971. p. 301–328.

M. SZILÁGYI = Siehe MÓCSY

SZIRMAI 1973 = SZIRMAI, Krisztina: Portrék és szoborfejek az Aquincumi Múzeumban. ArchÉrt 100. 1973. p. 224–231.

SZIRMAI 1975 = SZIRMAI, Krisztina: Egy óbudai márvány szobortöredék a Nemzeti Múzeumban. (Adatok az aquincumi márványfaragó műhelyek kérdéséhez.). AT 12. 1975. p. 271–275.

SZIRMAI 1991 = SZIRMAI, Krisztina: Funeral portraits in Aquincum, 2. Internationales Kolloquium über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens. Veszprém, 1991. p. 273–278.

SZIRMAI 1999 = SZIRMAI, Krisztina: Kasierzeitliche Porträts in Aquincum. (Ausstellungskatalog) 6. Internationales Kolloquium über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens, Budapest–Aquincum. Bp. 1999.

TÓTH = Siehe DEMÉNY

KÉRDŐ KATALIN

ADATOK AZ AQUINCUMI MÁRVÁNYEMLÉKEK ANYAGVIZSGÁLATÁHOZ

Bár egyes aquincumi márványemlékek anyagvizsgálatára már 1975-ben sor került a márványok eredetének meghatározása céljából, az azóta kifejlődött új természettudományos módszerek indokolttá tették egy újabb vizsgálat elvégzését. A stabil izotópos geokémiai vizsgálatot Harald W. Müller (Institut für Angewandte Geologie Universität für Bodenkultur Wien) végezte. Ez stabil izotópos oxigén-, szén-, továbbá nyomelem-, valamint fénymikroszkópos vékonycsiszolat-vizsgálatot jelentett. Mivel ehhez kisméretű (1,4 cm átmérőjű) fúrásminták vételére volt szükség, a tárgyak kiválasztásánál alapvető szempont volt, hogy a műtárgy esztétikai károsodást ne szenvedjen. Ezért bizonyos kisméretű darabok, pl. szobrok nem jöhettek szóba. 14 tárgyból vett mintát, ezek között szerepelt két korábban már vizsgált darab is kontrollálás céljából. Arra is törekedtünk, hogy különféle emlékcsoportok legyenek képviselve: síremlék, szobor, építési felirat, fogadalmi emlék.

A vizsgálati eredmények segítséget nyújtanak kőemlékek eredetiségének, ill. összetartozásának eldöntéséhez. Igazolhatják pl. az összetartozást nem összeilleszthető darabok esetében, vagy fordítva: az utólagos kiegészítések eltérő anyaga megerősítheti a feltételezett átalakítást, javítást. A kereskedelmi kapcsolatok és útvonalak kutatásához fontos adat egy-egy bánya „hatókörének" megállapítása, azaz, hogy milyen távolságokra jutott el a kitermelt kőanyag. Különösen nagyméretű kőemlékek esetében vetődik fel a kérdés, hogy importtárgyról van-e szó, vagy a kőtömböt szállították, amit azután helyben faragtak ki. A korábbi kutatás ez utóbbit tartotta valószínűbbnek, s mesterek vándorlásával, általuk alapított új műhelyek létrehozásával számolt. A legújabb vélemények szerint elsősorban sírkövek esetében a kész termék előállítása két fázisban történt. A standardizált építészeti rész kifaragása még a bányánál lévő kőfaragóműhelyben történt. A végső díszítést már a felhasználási hely kőfaragóműhelyei készítették el.

VIZSGÁLATI EREDMÉNYEK

A minták közül négy (5., 7., 10., 13.) eredete nem volt egyértelműen meghatározható. Hét (1., 2., 3., 6., 9., 11., 14.) származási helye Gummern (Krnten – Ausztria). Két műtárgy (4., 12.) anyaga Thassosból származó dolomitmárvány, a 8. minta kalcitmárvány a Thassos-szigeti Alikiből. A korábbitól eltérő vizsgálati eredmény a felirat nélküli sírkő (2.: Ruszkica) és a női portré (8.: Bukova) esetében a vizsgálati módszer már fent említett hiányosságaiból adódhat.

A legtöbb vizsgált tárgy anyagát az ausztriai Gummernben bányászták, ebből sírsztélé, életnagyságú szobor, fogadalmi tábla, kisebb votív szobrok egyaránt készültek. Készítési idejük az 1–3. századig terjed. Közülük a nagyméretű sírkő (2.) észak-itáliai vándor mester helyben készült munkája a Kr. u. 1. századból. A Kr. u. 2. század közepén Aquincumban folyó nagymérvű építkezésekhez Virunumból (Noricum) ide települt kőfaragók műhelyében készült az óbudai szarkofágtöredék (1.). Az ide sorolt többi emlék műhelyhez kötése még nem történt meg, de az építési emléktábla (10.), a sírtábla töredéke (13.) és a fogadalmi tábla (14.) valószínűleg szintén helyben készülhetett. A kisebb méretű emlékek, mint a kosfej (6.) és a votív szobor töredéke (9.) már készen, importáruként is kerülhettek Aquincumba.

A thassosi márványból készült szobrok közül a Satyr torzót Szirmai Krisztina feltételesen római kori importtárgynak tartotta. Az ülő istennőszobor eredetiségének és művészettörténeti vonatkozásainak problematikájával érdemben csak a közelmúltban foglalkoztak. A női fej (8.) megítélése nem egyértelmű. Önálló szobor vagy sírportré egyaránt lehetett. Dél-pannóniai (esetleg dél-pannóniai származású) vagy aquincumi mester munkája.

Összefoglalásul a következőket mondhatjuk el. A legfontosabb új eredmény a gummerni eredet kimutatása. A bánya a noricumi Virunum közelében fekszik. A római kori provinciaszékhely egyben művészi és kulturális központ is volt. Az innen Aquincumba települt, és itt műhelyt alapító kőfaragók fontos szerepet játszhattak az Antoninus-kori építkezések idején a városkép kialakításában. Az ő kezük munkája többek között az a márvány Apollón-szobor is, mely a katonai amfiteátrumot díszíthette. Az anyaműhelyük közelében, a Dráva mellett fekvő bánya jó minőségű és általuk jól ismert márványának importálása Aquincumba tehát kézenfekvő volt. Annál is inkább, mert kedvező szállítási lehetőséget kínált a Dráva–Duna vízi út. Ennek ókori használata régóta ismert a szakirodalomban, mostanáig azonban márványkereskedelemmel csak a folyás irányában számoltak. A gummerni bánya azonosítása e vízi útnak az eddig ismertnél nagyobb jelentőségére hívja fel a figyelmet, igazolva a folyásiránnyal ellentétes szállítás meglétét is. Ugyanakkor cáfolja azt az adatok hiányában kialakult véleményt, mely szerint nem volt jelentős a dunai út használata a Vindobonától Aquincumon át Mursáig. A gummerni márványok rendkívül nagy száma, mely jelen esetben a vizsgált anyag felét teszi ki, újabb adat az Alpok körzetének kiemelkedő szerepére a római kori márványbányászatban. Erről a területről származik, közelebbről nem meghatározott helyről, a pannóniai kőfaragás kiemelkedő szépségű darabja, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött szekszárdi szarkofág is Ugyanakkor a jelen vizsgálatból úgy tűnik, hogy hasonlóan Carnuntumhoz, Aquincum kapcsolatai is szorosabbak a kárnteni kőbányákkal, mint az Alpok egyéb területeivel (pl. Pohorje).

A thassosi eredetű műtárgyak esetében egyelőre nem tudunk kimutatni műhelyösszefüggéseket. Csupán annyit jegyezhetünk meg, hogy a thassosi bányák kőanyagát a 2–3. században birodalomszerte felhasználták. Számos antik gyűjteményben találhatók kőemlékek, melyek márványanyaga innen származik.

A kis mennyiségű minta ellenére jelentősnek mondható eredmények azt mutatják, hogy érdemes a fenti vizsgálatokat folytatni. A kutatók által már régóta rendkívül fontosnak ítélt petrográfiai analízisek nélkül nem lehet tovább lépni a kőbányászat, kőfaragás és kőkereskedelem kérdéseinek vizsgálatában. További eredmények várhatók a prof. Harald W. Müller által vizsgált hazai és külföldi gyűjteményekben lévő, azonos anyagú kőemlékek régészeti-művészettörténeti elemzésétől.

R. FACSÁDY ANNAMÁRIA

RÓMAI SÍRKERTEK BUDAÚJLAK DÉLI RÉSZÉN

Az Aquincum *canabaejá*tól délre lévő terület római kori topográfiája mind pontosabban körvonalazódik az utóbbi évek egyre intenzívebb, az építkezéseket megelőző kutatásai nyomán. A korábbi elszórt, véletlenszerű adatokat kiegészítik és megerősítik az újabb ásatások eredményei *(1. kép)* a modern város Budaújlaknak nevezett városrészében is.[1]

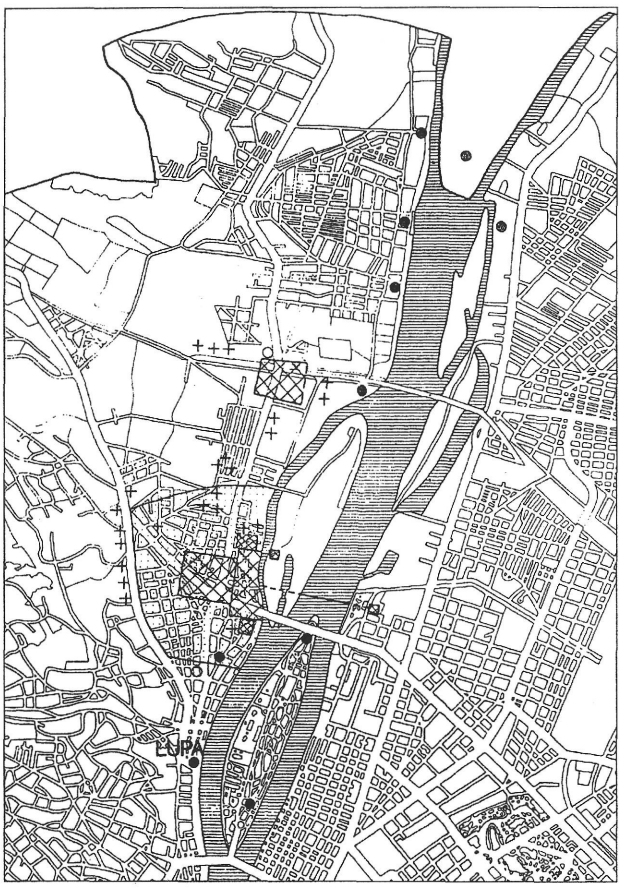
A Bécsi út déli, Zsigmond tér és Szépvölgyi út közötti része mentén – többek között – egy vegyes rítusú, hosszú ideig használt temető részleteit tártuk fel az utóbbi években.[2] Jelenlegi ismereteink szerint a legdélebbi parcella került elő az 1995. évi ásatás folyamán a Bécsi út 3–5.– Cserfa utca–Lajos utca 4–6. számú telken. Ebben a temetőrészben, melynek csak északi határa esett a feltárható területre, összesen 21, négy kivételével hamvasztásos sírt és egy kettős temetkezésű szarkofágot bontottunk ki.

Egyes sírok épített fallal körülvéve, sírkertben feküdtek: a parcellában két négyzetes és egy kerek alaprajzú sírépítmény volt *(2. kép)*.

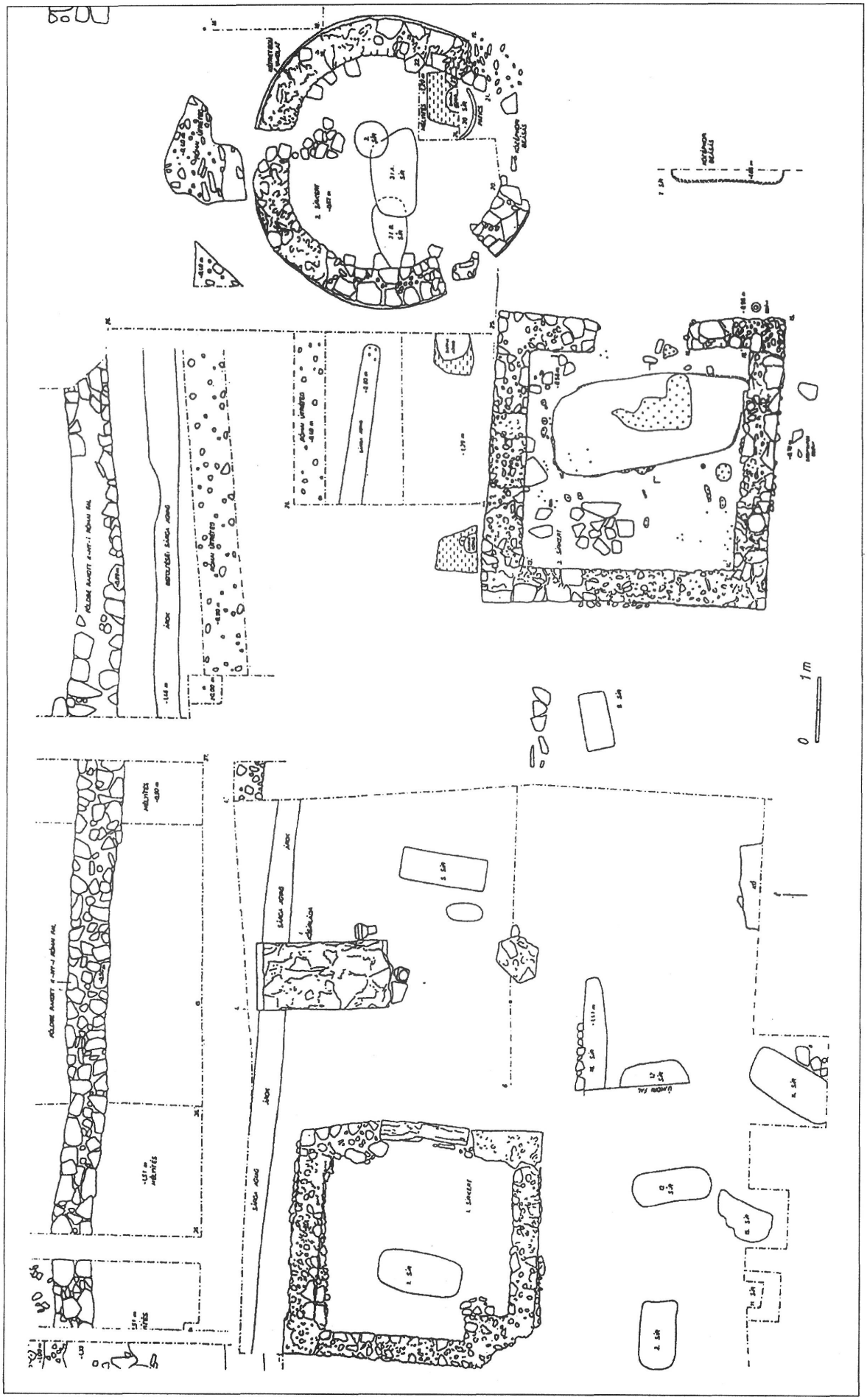
Az I. számú, négyzetes alaprajzú, teljesen zárt sírkert *(3. a, b kép)* belseje 3x3 méteres, földbe rakott falának vastagsága 45-50 cm. Keleti oldalának falába illesztve állt a faragott sírkő, mellette mindkét oldalon nagyméretű kövekkel erősítették meg a falsarkokat *(4. kép)*. A sírkerten belül csak egy hamvasztásos, észak–déli irányú sír volt. Oldala vékonyan átégetett, nem tapasztott, a vastag faszénrétegre helyezve a sír délkeleti sarkában egymás mellett három nyers színű, egyfülű korsó és egy hasonló anyagú fazék volt. A középtájon egy kétfülű, vékony falú, fényes felületű fekete raetiai pohár, ettől északabbra egy CASSI feliratos firmamécses feküdt. A bontás során a faszénrétegből nagyon kopott, Kr. u. 141 és 161 között vert Diva Faustina-érem, vas- és üvegtöredékek kerültek elő, feltűnően kevés kalcinált csonttal. A síron kívül a sírkert északi és déli falának belső oldala mellett a leomlott falomladékkal keveredve egy-egy jól körülhatárolható foltban kerámiatöredékek voltak, amelyekből többek között két gömbhasú amforát lehetett összeállítani. A sír jelentkezési szintje megegyezik a sírkert falának építési szintjével. Mivel külön alapozása a falnak nem volt, valószínűleg csak alacsony kerítéssel vették körül a sírt, amelyen átnyúlva helyezhették a fal mellé később a további mellékleteket. Díszítményeként értelmezhető maradványt nem találtunk, a beépített sírkőből is csak – a földbe mélyen beásott, durván faragott részen kívül – az alsó képmező sávja maradt ránk *(5–6. kép)*. (A temető területén feltárt középkori mészégető kemence azonban sejteti, hogy a kőemlékek egy részének mi lehetett a további sorsa.)

A töredék teljes magassága 170 cm, szélessége 140 cm. A kő 29-30 cm vastag, anyaga mészkő. Az eredetileg legalsóként kifaragott sáv az ikreket szoptató anyafarkast jeleníti meg természeti környezetben, két férfialak társaságában.

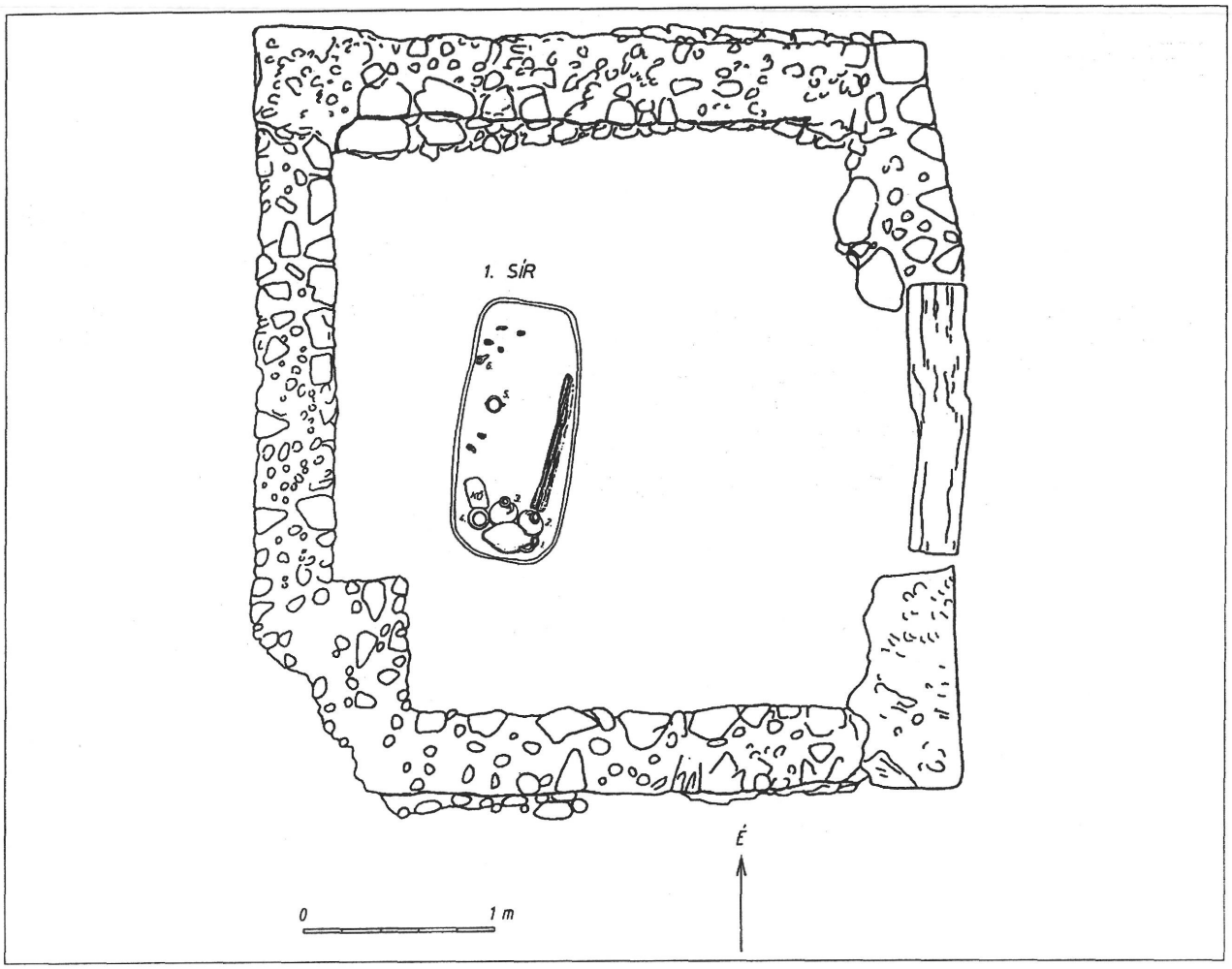
A felette levő, minden bizonnyal feliratos mezőből csak a baloldalt keretező oszlop legaljának töredéke látható. A két képmezőt határozott, díszítetlen sáv választja el egymástól. A megmaradt képmező 109 cm széles és mindössze 48 cm magas, két szélén 18 cm-es sima keret van. A dombormű közepén a 32 cm magas nőstényfarkas alakja vonja magára a figyelmet *(7. kép)*. Bal felé fordulva áll, feje a törzshöz szervetlenül illeszkedve visszafordul. Kinyújtott hosszú nyelvével az egyik gyermek fejét nyalogatja. Szeme nagy, mélyen faragott, bár itt a kő sérülése miatt az eredeti kőfaragói szándék nem teljesen érvényesül. Az anyafarkas teste ívet alkot, ahogy lábai megfeszülnek, testének hátsó része anyagszerűtlenül lapos. Hátsó lábai szorosan egymás mellett vannak, mancsa macskaszerűen ujjakra tagolt, egyenes, mellső lábának mancsa hasonló. A test ívének középső részén négy, háromszög alakúra faragott, lapos emlő csüng. Alatta a két gyermek,

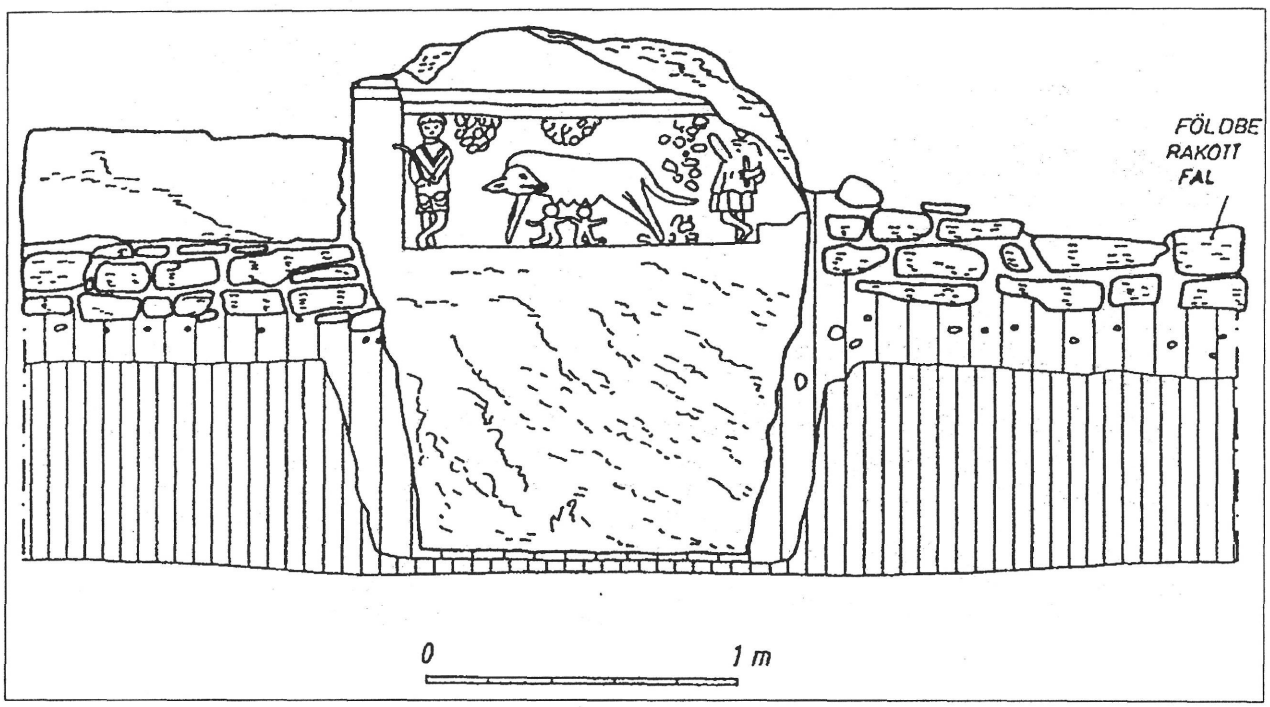
1. kép. Helyszínrajz a Budapest II., Budaújlakon előkerült leletekről

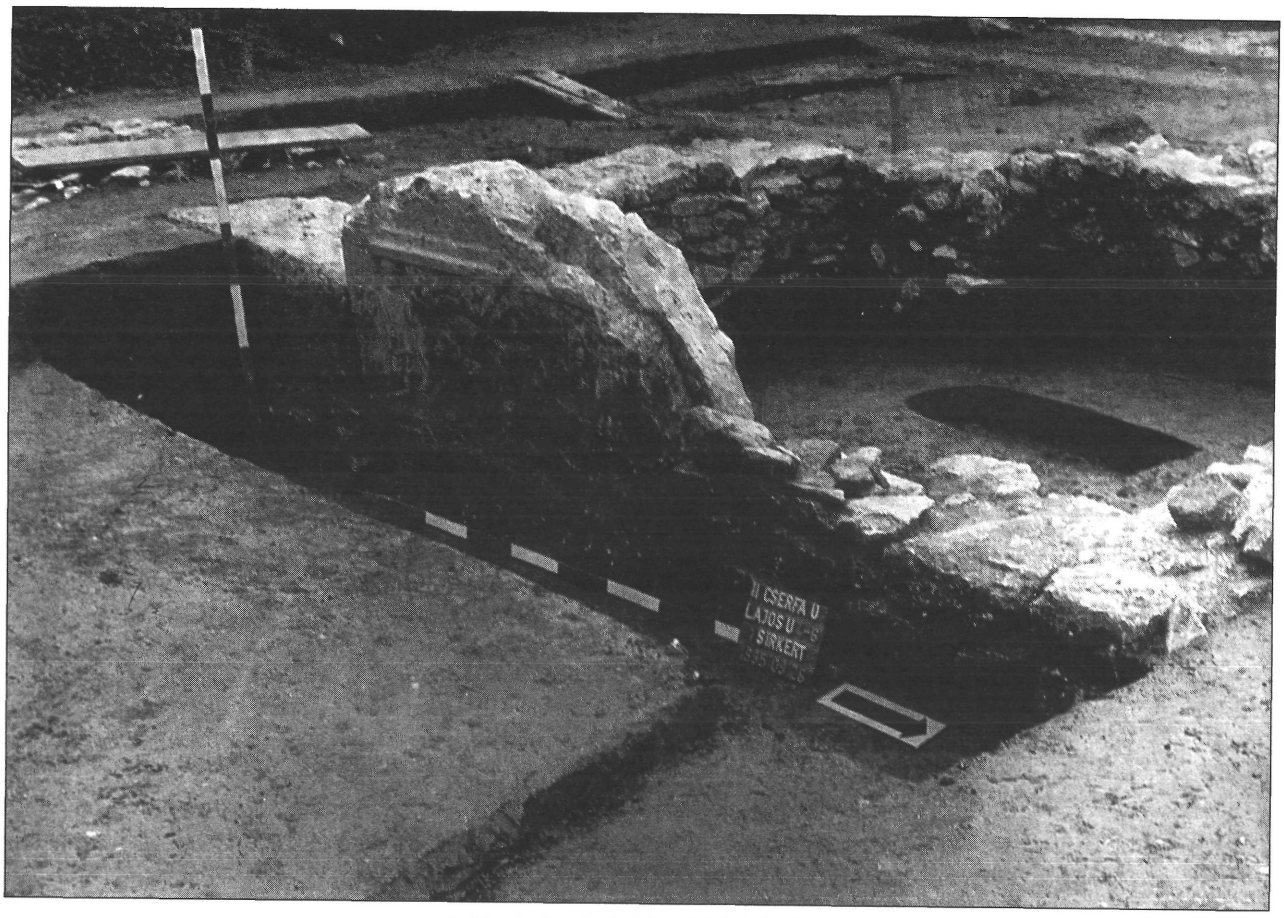
2. kép. A feltárt temetőparcella alaprajza

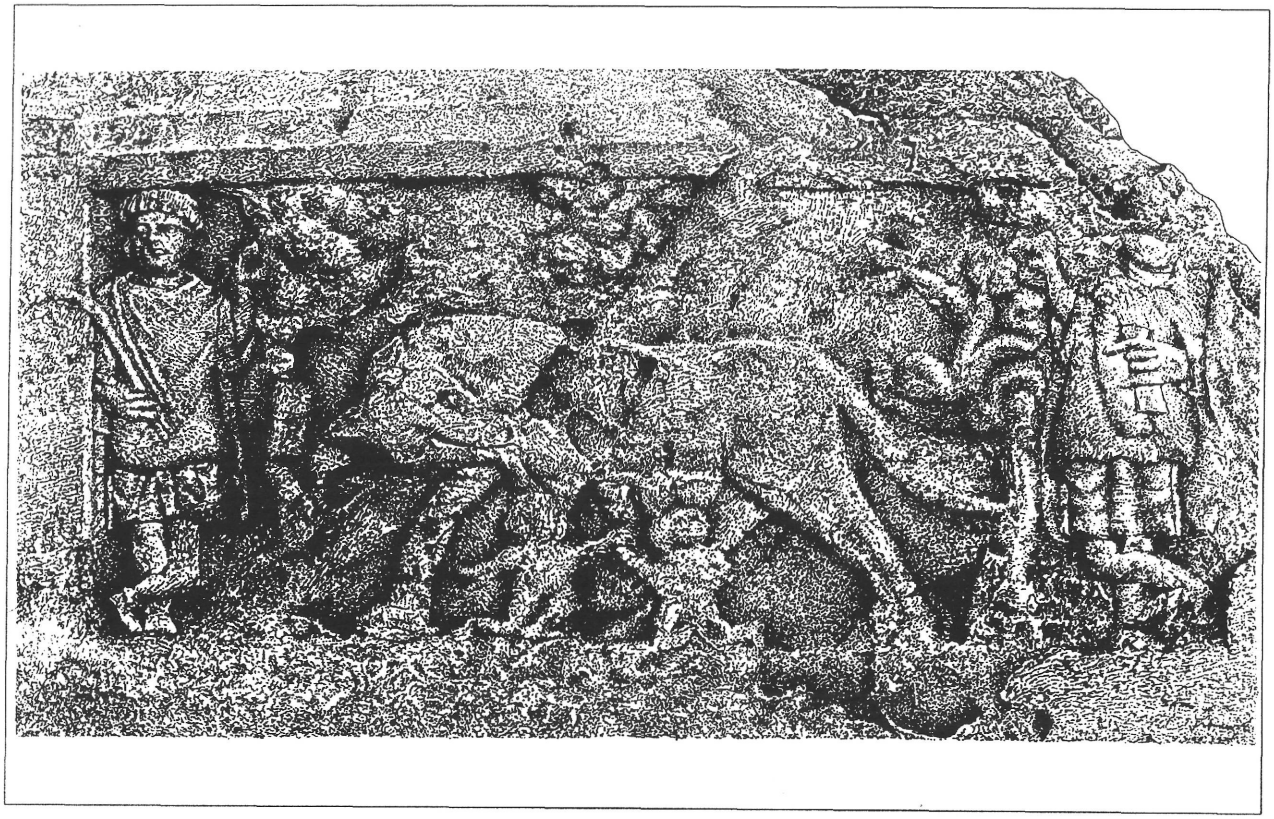
3/a. kép. Az I. számú sírkert alaprajza

3/b. kép. Az I. számú sírkert keleti oldalának metszetrajzai

4. kép. Az I. számú sírkert feltárás közben

5. kép. Az I. számú sírkert oldalába illesztett sírkő ábrázolása (rajz: Csernus Erzsébet)

Romulus és Remus 15 és 14 cm magas meztelen figurája. A gyermekek térdelnek, karjuk kitárva, a bal oldali bal kezével a farkas emlőjét fogja. Testük elnagyolt, arcukat egyáltalán nem faragták ki. Mögöttük a háttérben a *ficus Ruminalis* jelzéseként három fa van, amelynek koronája talán a gyümölcsök megjelenítéseként gömbökkel tagolt. A jobb oldalon levő fán nagyon esetlegesen egy hosszú farkú, felfelé fordított fejű kis állat alakja vehető ki. A jelenetet a képmező két oldalán egy-egy pásztor álló figurája teszi teljessé. A bal oldalon lévő férfialak *(8. kép)* a képmező magasságát teljesen kitöltve, mintegy abba beszorítva áll. Kerek fején a sapkaszerű, homlokba fésült, szabályos fürtökbe osztott haj a Traianus kori hajviseletet idézi. Arca gömbölyű, nagy, kidomborodó szemén a pupilla jelzése hiányzik, így az arc kifejezéstelenné vált. Ruházata kettős *tunica*, az alsó könyökig érő ujjal. A ruha redőzetét szabályos V alakú vonalakkal igyekezett érzékeltetni a kőfaragó mester. Felemelt bal kezével a mellette levő fa lombjához nyúl, kissé megemelt jobb kezében pedumot tart, melynek vége a sima keretbe lóg bele. Alsóteste aránytalanul rövid fejéhez képest, bal lábát a jobb előtt keresztbe teszi, lábán cipőt visel. A jobb oldalon álló alak *(9. kép)* feje letörött, arcának megmaradt alsó része a bal oldali figuráéval azonos. Ruházata a másik oldalon állóéhoz hasonlóan kettős tunica, de ennek bőségét szabályos hullámvonal érzékelteti. Jobb lábát a bal előtt keresztbe teszi, s ugyancsak cipőt visel, testének arányai is a bal oldali figuráéval megegyezők. Jobb kezével a mellette álló fa lombját, illetve gyümölcsét fogja. Mellkasa elé emelt, könyökben meghajlított bal kezében irattekercset tart, mutató- és kisujja kinyújtva.

A kőfaragás egészére jellemző bizonyos merevség, anyagszerűtlenség. A körvonalak, a kissé mértanias nagyobb formák dominálnak. A relief lapos, síkszerű, ikonográfiailag azonban átgondoltan megszerkesztett, szimmetrikus. Az álló alakok is szervesen a kompozícióba illesztettek, a növényzettel együtt mintegy keretet alkotva az anyafarkas és az ikrek alakja köré. A kövön mindenütt megfigyelhetők a fésűs véső nyomai. A jelenet hatásosságát fokozhatta, a síkszerűséget némileg ellensúlyozhatta az alkalmazott színezés: a festés nyomai egyes részeken ma is jól látszanak. A háttér vörös festésének nyoma több helyen, pl. az álló alakok lába mellett, az ikrek mögött, a farkas mellső lábai előtt látszik. A jobb oldali pásztor tunikájának narancsos színezése is felismerhető. A farkas nyelvét narancsszínűre festették, amelyet a szájnál fekete szín emelt ki.

A sírkövet helyi mester készíthette. Ugyanennek a műhelynek lehetett a terméke egy évtizedek óta az Aquincumi Múzeumban[3] őrzött sírkő is. A *canabae* területéről másodlagos felhasználásból származó töredék felső képmezőjében két férfi és egy nő alakját faragták ki. Az alattuk levő, erősen töredékes sáv áldozati jelenetet ábrázol. Felületkezelése, a relief lapos megmunkálása mellett sírkövünkkel feltűnő azonosságot mutat az áldozati jelenet férfialakja. Orcái a pásztorok ábrázolásához hasonlóan gömbölyűek, haja sapkaszerűen borul a fejére. Nagy szemén a pupillákat is jelezte a kőfaragó mester. Stílusa alapján a Kr. u. 2. században készült.[4]

A római eredetmítosz ábrázolása Pannóniában nem ismeretlen, sem a sírkőplasztikában[5], sem egyéb emlékeken. Síremléken alkalmazott motívumként elsősorban a nyugati, kevesebb számban a déli területeken fordul elő. Ritkább a jelenetet a farkas és az ikrek figurájára korlátozó ábrázolás. Sokkal gyakoribb a *ficus Ruminalis* jelzésével, néha a természeti környezet ábrázolásával kibővített változat, melyen esetenként csak néhány levél jelenti a növényzetet. Mindkét típusú ábrázolás előfordul a sírkő felső részén, timpanonba foglalva, illetve téglalap alakú mezőbe komponálva,[6] általában a felirat alatti alsó sávban. A főjelenet tovább bővített, a pásztorok alakját is megjelenítő változata Pannóniából eddig csak Aquincumból[7] ismert, most előkerült darabunk a második aquincumi példány. A korábban előkerült töredéken a farkas fejét lehajtva áll, a gyermekekkel való kapcsolata sokkal esetlegesebb. A farkas jobb és bal oldalán álló, pásztorként is értelmezhető alakok a fő jelenettől elkülönülnek, ezt a különállóságukat posztamensre helyezésük még fokozza. A kezükben tartott pedum pásztor mivoltukra utal, öltözékük és a lefelé fordított fáklya pedig megjelenésük attisi vonásai. A budaújlaki sírkővel csak az ábrázolás témája rokon, mind ikonográfiai megoldását, mind kivitelezését tekintve különbözik attól. Mindkét sírkőtöredék esetében azonban több, különböző területről érkezett ikonográfiai alaptípus keveredését figyelhetjük meg. Az ábrázolás témája, lupa Capitolina figurája itáliai előképekre vezethető vissza. Alkalmazása az Urbshoz való tartozást, az ősi, eredendő „rómaiságot" sugallhatta. Nem véletlen tehát, hogy a romanizáció folyamatában a Kr. u. 1. század második felétől elsősorban a Borostyánkőút menti sírkőplasztikában[8] követhetjük nyomon. A megőrződött feliratok nevei alapján a romanizált, elsősorban kelta eredetű[9] családok választották szívesen sírkövük mintájaként. Ezt az átvett alaptípust bővíti tovább sírkövünk a kompozícióba beillesztett két álló férfialakkal. A mítosz alapján pásztorfigurákat láthatunk bennük, amit a bal oldali alak kezében levő pedum is megerősít. Lábaik jellegzetes tartása azonban az aquincumi síremlékeken sémává váló, keresztbe tett lábú Attist, illetve a lefelé fordított fáklyájára támaszkodó, búsuló Genius alakját juttatja eszünkbe. Tovább bonyolítja a képet a jobb oldali alak kezében levő irattekercs szimbóluma.[10] Nem tudhatjuk, hogy a felső képmezőben milyen ábrázolás volt, s a sírkő készíttetője irattekerccsel a kezében megörökíttette-e saját magát, vagy csak mint kevésbé fontos, de el nem hanyagolható motívumot faragtatta a sírkőre. Akármelyik esetről van szó, a készíttető fontosnak tartotta megjelenítését. Figyelembe véve az ikonográfiai alapmotívumot, amelyet az eredetileg keletről átvett elemekkel keverve alkalmaztatott, a sírkert építtetőjének személyében is bizonyára egy romanizált család jómódú tagját láthatjuk, aki „rómaiságát", jogállását többszörösen is bizonygatni kívánta. A sírkő állítása a temetkezés mellékletei és a kőfaragás jellegzetességei alapján a Kr. u. 2. század közepe után történhetett.

A másik négyzetes alaprajzú sírkert (az ásatás során III. számmal jelzett) az előbbitől délkeletre volt *(10. kép)*. Ugyancsak földbe rakott falazással készült *(11. kép)*, alapozás nélkül, falvastagsága 50–55 cm, belseje 3,30x3,30

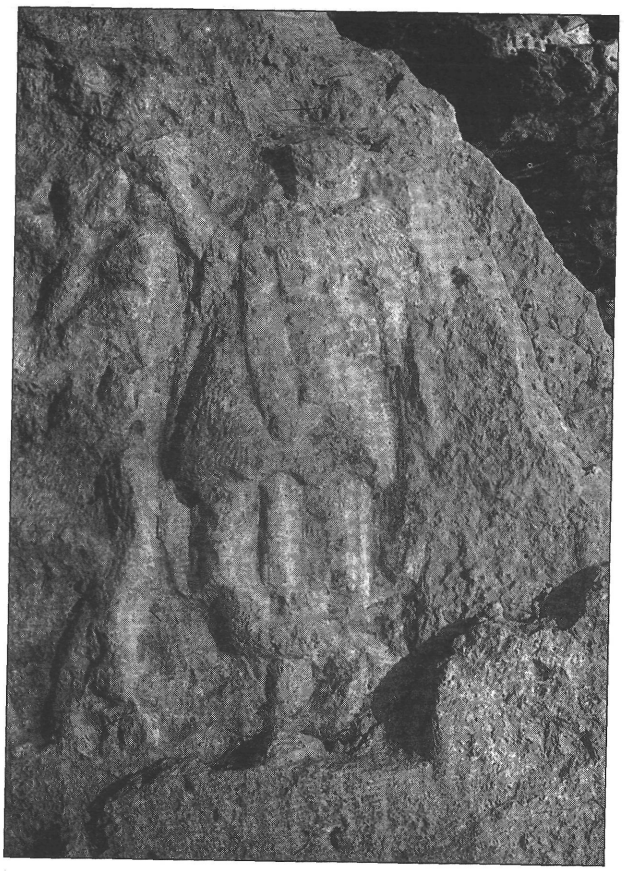
6. kép. A sírkő megmaradt alsó sávja

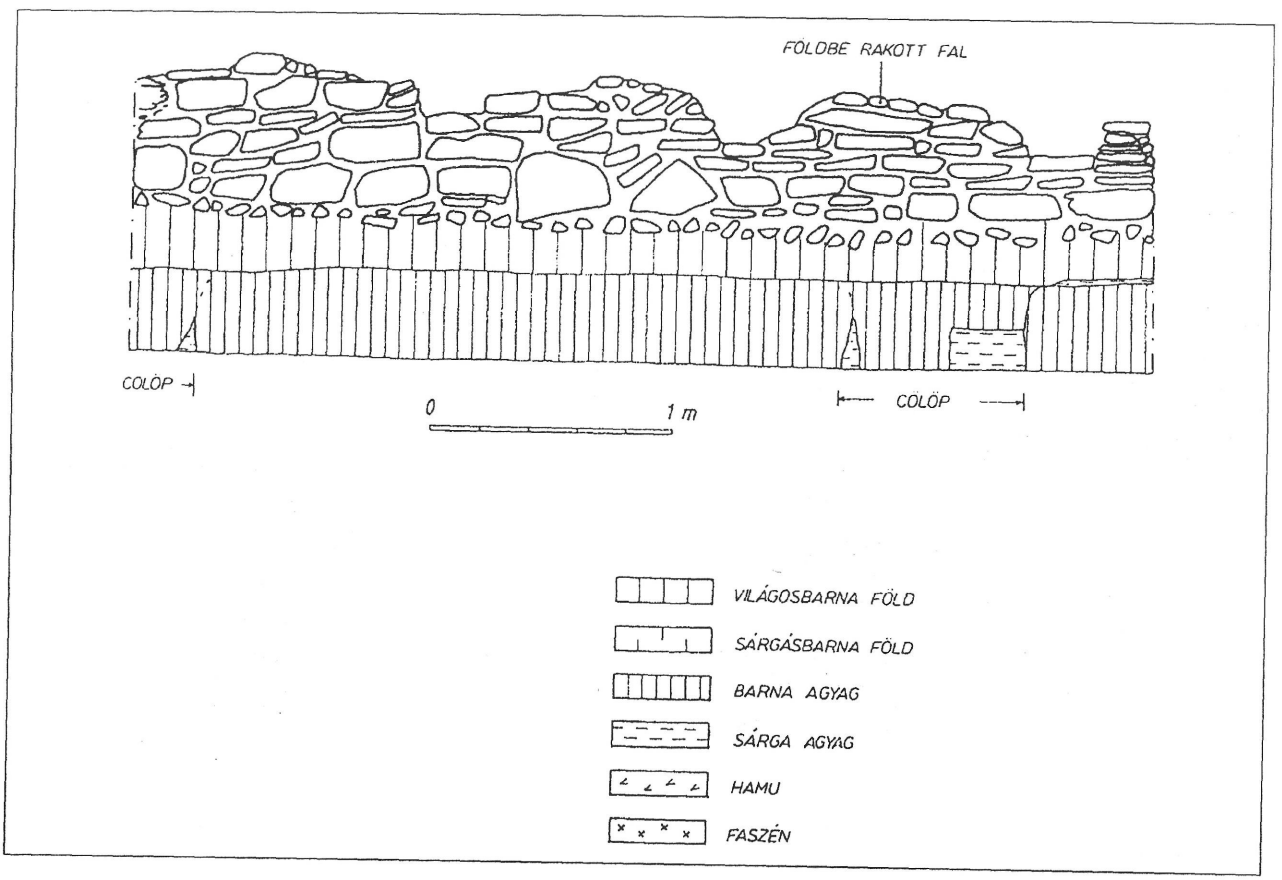
7. kép. Részlet a sírkőről: a farkas és az ikrek alakja

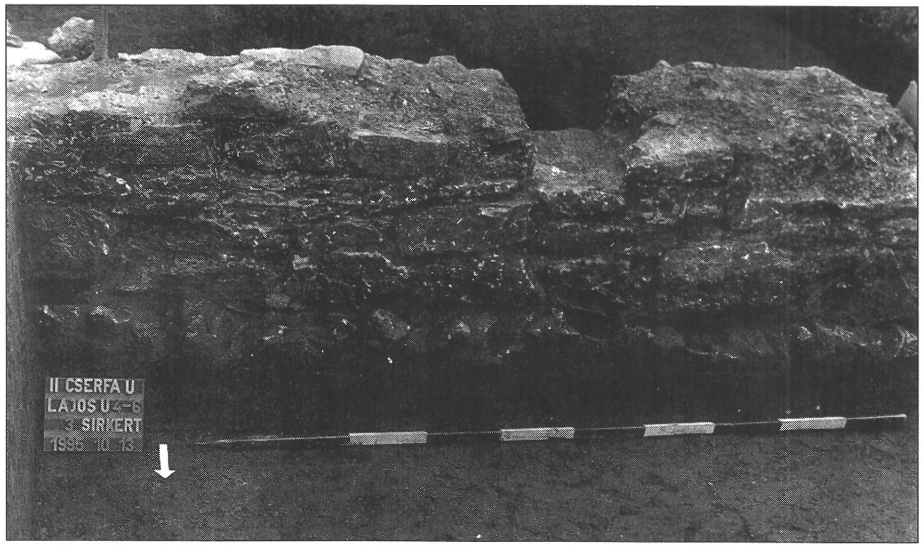
8. kép. Részlet a sírkőről: a bal oldali pásztor alakja

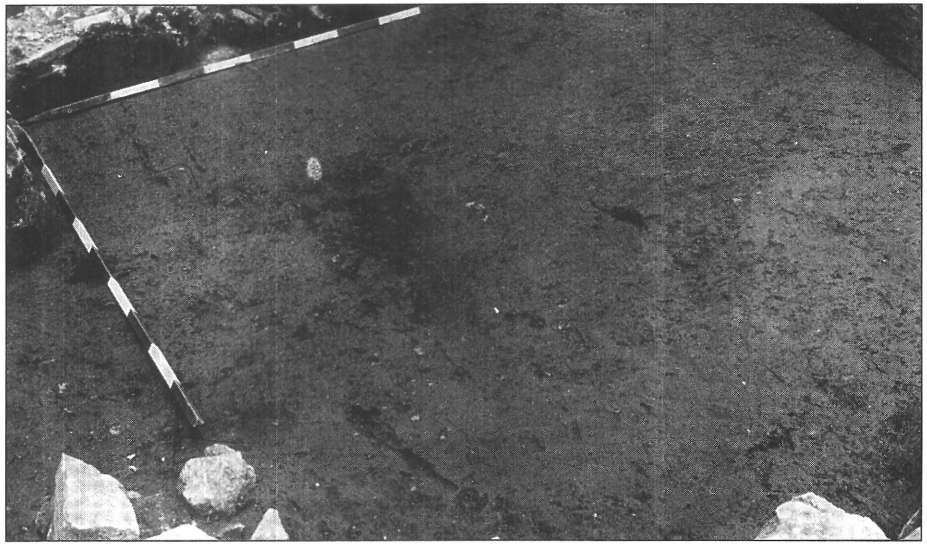
9. kép. Részlet a sírkőről: a jobb oldalon álló férfialak

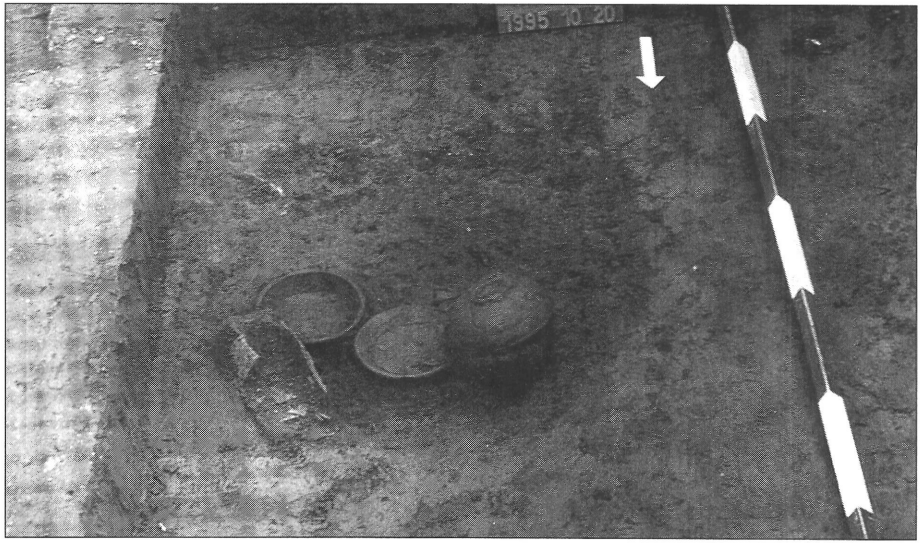
10. kép. A III. számú sírkert metszetrajza

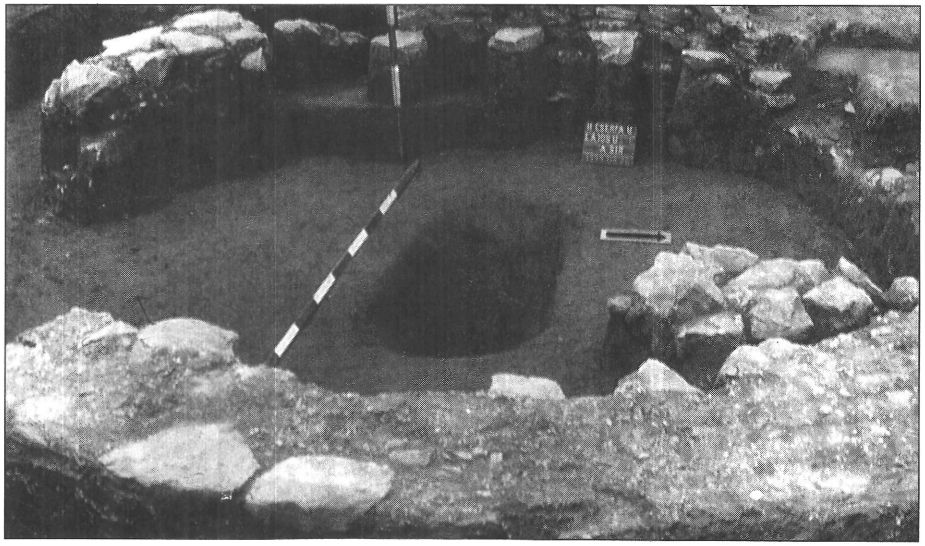
11. kép. Részlet a III. számú sírkert falstruktúrájából

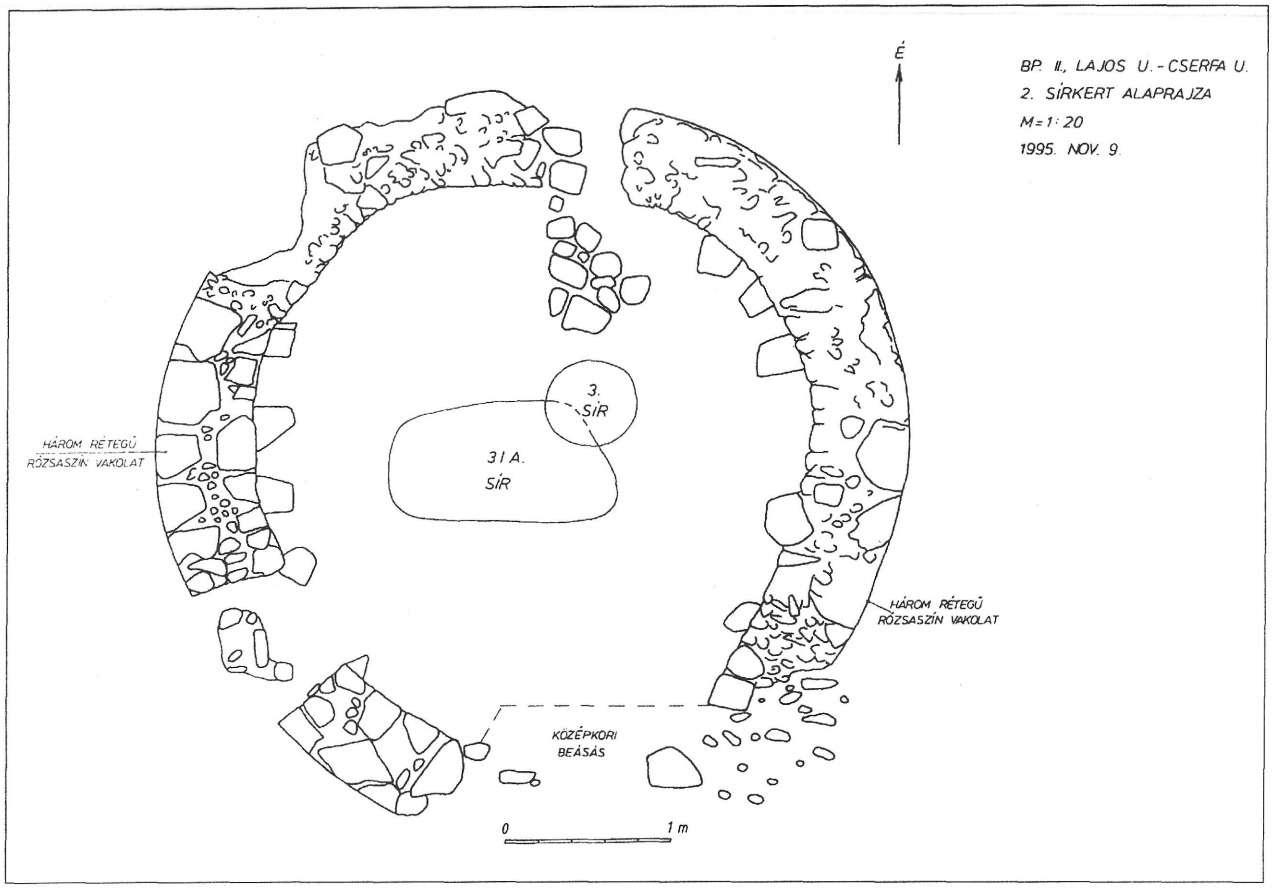
12. kép. A III. számú sírkert belseje a hamvasztásos sír jelentkezési foltjával

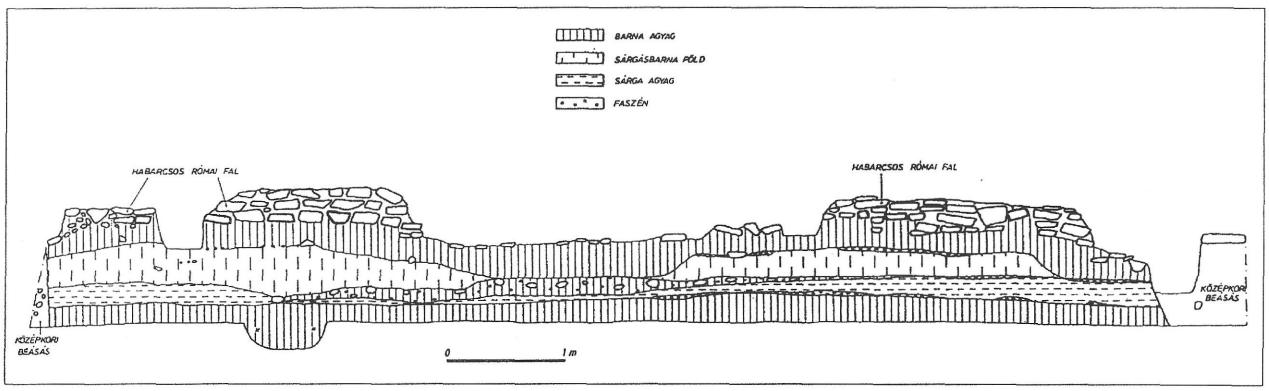
13. kép. A III. számú sírkertben lévő mellékletek a feltáráskor

14. kép. A II. számú sírkert a kibontás után

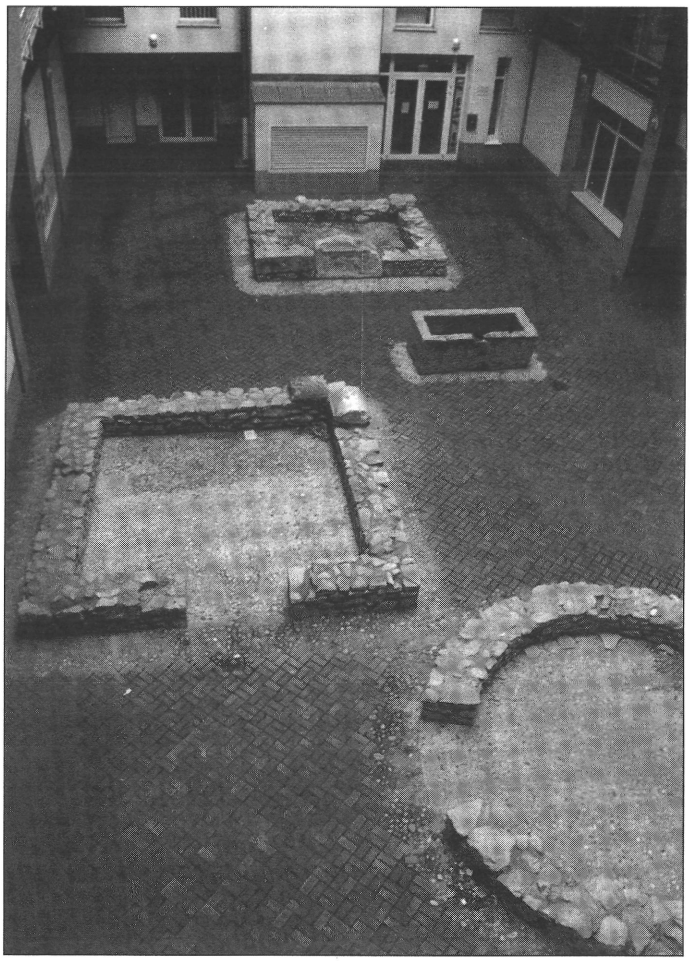
15/a. kép. A II. számú sírkert alaprajza

15/b. kép. A II. számú sírkert metszetrajza

16. kép. A helyreállított I. számú sírkert az épület udvarán

17. kép. A helyreállított sírkertek a modern épület udvarán

(A rajzokat – az 5. számú kivételével – Czirják Pálné, a fotókat Komjáthy Péter készítette.)

méter. Keleti oldalának közepén eredetileg valószínűleg bejárat lehetett. Ezen a 140 cm-es szakaszon a fal hiányzik, de semmi nem utal arra, hogy sírkő állt volna a falba illesztve, mint az I. számú sírkertnél. A feltárás során kissé távolabb lehullott loricaetöredék került elő, mely III. számú sírkertünkhöz tartozhatott. Belsejében egy sírra utaló folt volt, mely csaknem teljesen betöltötte a sírkert keleti részét *(12. kép)*, mérete ellenére azonban csak kevés faszén és kerámiatöredék került elő a bontás során. A sírkert északnyugati sarkában, kövekkel lefedett külön gödörben helyezték el a mellékleteket: szalagfüles, hasábos üvegpalackot, terra sigillata tálkát, fekete tányért, háromfülű mázas edényt, amelyet egy Drag. 37. típusú tállal fedtek le. Utóbbi tál és az üvegpalack a föld nyomása alatt eltörött *(13. kép)*.

A harmadik, az előbbitől kis távolságra északkeletre feltárt sírkert (II. számú, *14. kép*) alaprajza csaknem kerek, belső átmérője 3,30 m *(15. a–b kép)*. Falának vastagsága 55 cm, külső oldalát háromrétegű, rózsaszínű vakolat borította. Déli részét, ahol a fal vonulatának alakja alapján bejáratot sejthetünk, egy középkori beásás tönkretette. A keleti és a nyugati köríven, a fal alapozási síkjában, az alá benyúlva, egymástól szabályos távolságra lapos, befelé keskenyedő kövek sora állt. Eredeti rendeltetésükre utaló maradványt nem találtunk, bizonyára könnyebb anyagból (fa vagy stukkó) készült belső díszítést vagy talán fülkesort tarthattak. A sírkert belsejében egymásra temetve két, bolygatott hamvasztásos sír nyomát figyelhettük meg. Az alsó, a sírkert közepén levő, kelet–nyugati sírból kevés kalcinált csont- és kerámiatöredék került elő, a későbbi, ennek északkeleti részén levőből pedig 2 nyers színű korsó.

A feltárás befejeztével a terület kultúrrétegeire az épület alá kerülő mélygarázsnak köszönhetően a teljes megsemmisülés várt. Már az ásatás során felmerült annak igénye és lehetősége, hogy a római kori emlékek ne tűnjenek el nyomtalanul, csak a dokumentáció által őrizve. Az emlékek megőrzése és a készülő beruházás megvalósítása között azonban összeegyeztethetetlennek látszó ellentét feszült. Kompromisszum eredményeképpen készült el[11] – az épület kész kiviteli tervének megváltoztatása nélkül – a mai városszerkezetbe beillesztve és látogathatóvá téve a sírkertek műemléki visszaállításának terve.[12] Az eredeti szintről a mai terepszintre emelve, a Lajos utca és a Bécsi út felől is megközelíthető zárt udvaron épültek újra a sírkertek. Az udvar adottságainak megfelelően eredeti állapotukhoz képest 90°-kal elforgatva állnak, de egymáshoz való viszonyuk nem változott. A feltárás során kibontott eredeti, az Aquincumi Múzeumban őrzött sírkő helyett az I. számú sírkert falába illesztve annak másolata került, az udvar falán pedig két nagyméretű tábla tájékoztat az építkezést megelőző ásatásról és az előkerült leletekről. A terrakotta színű burkolat, a színes fotók feloldják az épületudvar komor-komoly hangulatát, az ily módon megőrzött maradványok pedig a városrész régmúltjáról adnak hírt.

JEGYZETEK

1. FACSÁDY, 1996, 14–21.
2. FACSÁDY, 1999, 20–25.
3. PÓCZY, 1959, 150.
4. ERDÉLYI, 1954, 167.
5. SZIRMAI, 1991, 162.
6. SCHOBER, 1926, Nr. 88=CIL III. 10895, Nr. 76=CIL III. 5361.; BURGER, 1961, 55=CIL III. 5458, 55=CIL III. 4212, 56.; MÓCSY, 1988, 101.
7. SZIRMAI, 1971. 259.
8. MÓCSY, 1988, 108.
9. BURGER, 1961, 61.; MÓCSY, 107.
10. HAINZMANN, 1991, 120.
11. A beruházást végző DOM Rt. anyagi áldozatának köszönhetően.
12. VLADÁR, 1996, 22.

IRODALOM

BURGER, 1961=BURGER Alice: Die Szene der „Lupa Capitolina" auf provinzialen Grabsteinen. FolArch 13. 1961, 51–55.

ERDÉLYI, 1954=ERDÉLYI Gizella: Intercisa I. ArchHung 33. Bp., 1954.

FACSÁDY, 1996=FACSÁDY Annamária: Kutatások az aquincumi katonai territorium déli részén: Budaújlak (Bp. II. ker.) a római korban. In: Aquincumi füzetek 2. Bp., 1996, 14–21.

FACSÁDY, 1999=FACSÁDY Annamária: Újabb temetőrészlet feltárása Budaújlak déli részén. In: Aquincumi füzetek 5. Bp., 1999, 20–25.

HAINZMANN, 1991=HAINZMANN, Manfred: Schriftrolle und Schwurgestus. Neue Beobachtungen zu einem alten Bildmotiv. MAGS 5. 1991.

MÓCSY, 1988=MÓCSY András: Der Grabstein einer romanisierten keltischen Familie in der Umgebung von Scarbantia. ActaArchHung. 40. 1988, 101–110.

PÓCZY, 1959=PÓCZY Klára: Újabb kőemlékek az aquincumi tábor és canabae területéről. BudRég 19. 1959, 145–156.

SCHOBER, 1926=SCHOBER, A.: Die Römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. Wien, 1926.

SZIRMAI, 1971=SZIRMAI Krisztina: A római eredetmítosz újabb ábrázolása Pannoniában. AT 18. 1971.

SZIRMAI, 1991=SZIRMAI Krisztina: Die Lupa Capitolina – Darstellungen auf den pannonischen Steindenkmälern. MAGS 5. 1991. p.

VLADÁR, 1996=H. VLADÁR Ágnes: A Lajos utcai feltárás eredményeinek mentése. In: Aquincumi Füzetek 2. Bp. 1996. p. 22–28.

ANNAMÁRIA FACSÁDY

RÖMISCHE BEGRÄBNISSTÄTTE AN DER SÜDLICHEN SEITE VON BUDAÚJLAK

Südlich von dem Aquincumer Canabae wurden in einer Friedhofparzelle drei Grabstätten gefunden. Die zwei quadratischen Grabstätten in die Erde mit gelegten Wänden sind 3,30x3,30 m groß.

Die kreisförmige Begräbnisstätte hatte einen Durchmesser von 3,30 m. und war mit ziegelstaubhaltigen Mörtel bedeckt. Die untere Rand eines gehauenen Grabsteins aus Kalkstein blieb an der östlichen Seite des I. Begräbnisstätte übrig. Die Szene des flachen Reliefs stellt Zwillinge stillende Wölfin dar, in einer Natürlichem-umgebung (in der freien Natur). Zwei Männergestalten stehen auch dabei. Sie stehen beiderseits der Wölfin, ihre Beine sind gekreuzt, sie tragen zweiteilige Tunikas. Einer von ihnen hält ein Pedum in der Hand, der andere eine Urkundenrolle.

Abgesehen von der ungeschickten Steinhauerarbeit, und der stoffremdlicher Behandlung des Steines war die Komposition bewusst ausgearbeitet und komponiert. Die Flachheit des Reliefs wurde von der Bemalung kompensiert, deren Spuren stellenweise noch zu sehen sind. Die Darstellung der Capitolium-Wölfin auf Grabsteinen ist in den östlichen und südlichen Gegenden Pannoniens wohlbekannt, auf die mit „Hirten" versehene Variante haben wir nur einen Beispiel, den aus Aquincum. Im Inneren der Grabstätte fanden wir einen Einäscherungsgrab. Die Mauern der zweiten, runden Grabstätte waren verputzt, im inneren Teil fanden wir zwei Aschengräber aufeinander gelegt. Sie waren durchgewühlt. Die dritte Begräbnisstätte ist quadratisch geformt, mit einem Eingang auf der östlichen Seite. In Inneren wurden die Grabbeigaben neben der Grube separiert, mit einem Stein bedeckt abgelegt. Die Grabanlagen wurden im Hofe des später errichteten Gebäudes, das über die Stelle der Ausgrabung stand, um 90° in ihrer Lage modifiziert und auf dem heutigen Bodenniveau wiedererrichtet.

IRÁSNÉ MELIS KATALIN

RÉGÉSZETI ADATOK A BUDAPESTI 11–13. SZÁZADI KIRÁLYI UDVARHELYEK KUTATÁSÁHOZ

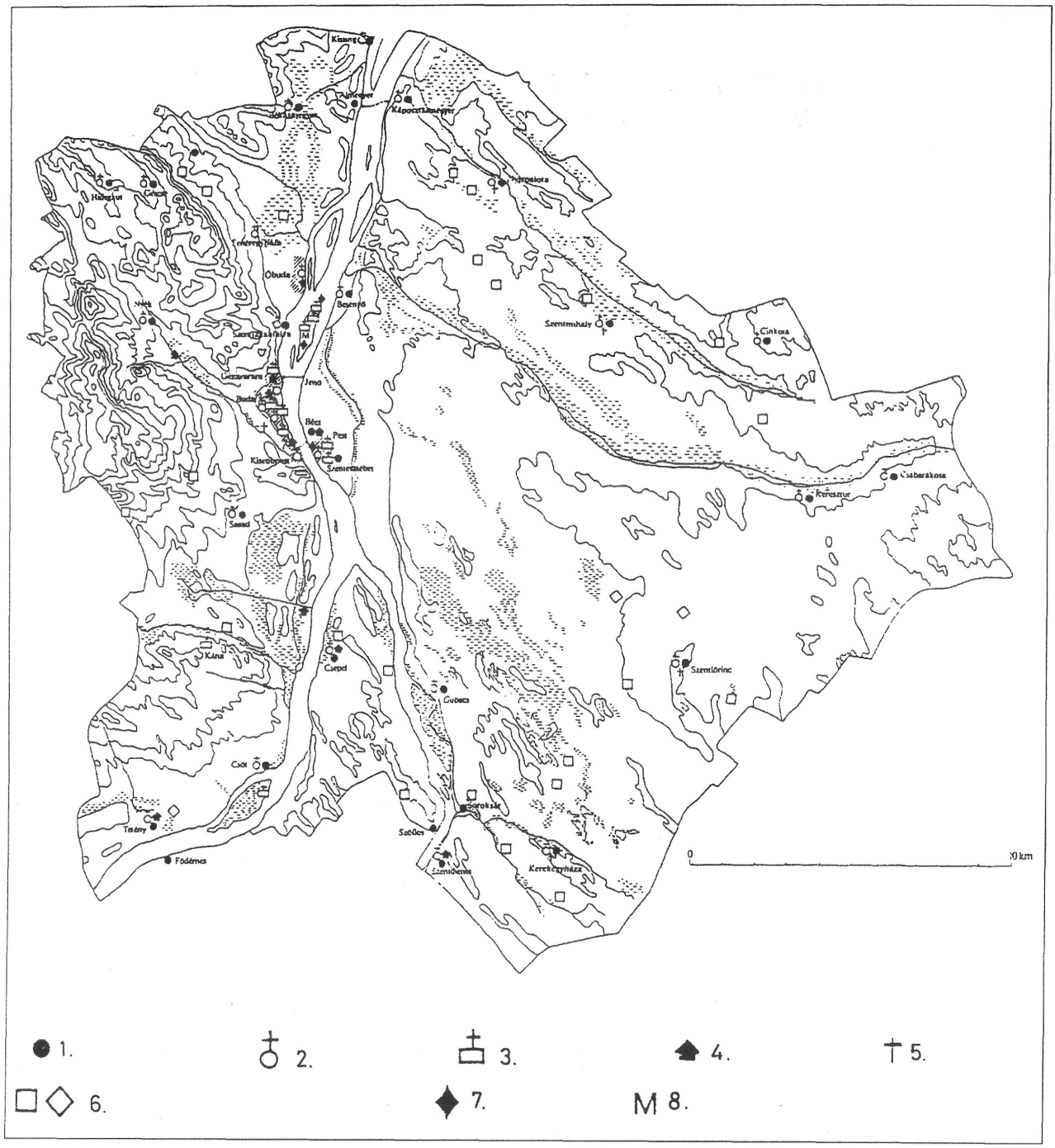
Az utóbbi évtizedekben Budapest valamennyi középkori városrészében nagy régészeti feltárások zajlottak, ám az új adatok között nem találhatók olyanok, amelyek a főváros honfoglalás vagy kora Árpád-kori uradalmi központjaival lennének kapcsolatban. Továbbra is ismeretlenek a 11–12. századi óbudai, a 11–13. századi pesti, a 13. századi félhévízi királyi házak, és nem tudjuk, hogy hol helyezkedtek el a távolabbi, csepeli királyi uradalmi központ épületei. Egyelőre csak a 11. századi cinkotai és a 13. századi margitszigeti udvarhelyekből sikerült kisebb épületmaradványokat feltárni, de a teljes alaprajz és építéstörténet megismeréséhez mindkét helyen további feltárásokra van szükség. A honfoglalás kori révtelepülésekből fejlődő Óbuda és Pest 11–12. századi királyi udvarhelyeinek megtalálását talán segítené, ha a soron következő kutatásoknál nem a jóval későbbi adatokból indulnánk ki, mert az már kiderült, hogy a 11–12. századi királyi udvarhelyek nem a 13. századi városközpontokban helyezkedtek el, mint ahogy a 13. századi óbudai és pesti városközpontok sem a korábbiakból fejlődtek ki. A beszámoló keretein túlnő a vár és a város történelmi kapcsolatának korszakonkénti ismertetése, azt azonban hangsúlyozni szeretnénk, hogy a 11–13. századi királyi udvarhelyek és a később várossá fejlődő településcentrumok a településhálózat lényegében különálló elemei voltak. Ma még nem tudjuk, hogy Óbuda és Pest esetében milyen tényezők hatására szorultak háttérbe a 11–12. századi ősi települések, mi volt a közvetlen oka annak, hogy a 13. század első felére teljesen új helyeken alakultak ki a városközpontok. A nagy átrendezések a királyi udvarhelyeket is érintették.

A 11–12. századi településtörténeti kérdések megoldásához közelebb kerülünk, ha térképre visszük a főváros honfoglalás kori és 11–13. századi régészeti lelőhelyeit és a honfoglalás korában keletkezett történeti helyneveket. Kirajzolódik, hogy a 11–13. századi települések, a királyi udvarhelyek, uradalmi központok a budapesti határnak ugyanazon részein helyezkedtek el, ahol a honfoglalás kori leletek egy-egy csoportja is napvilágra került *(1. kép)*. A Kárpát-medence természetes földrajzi központjában, Óbudán alakult ki a budapesti térség fejedelmi, majd 11–13. századi királyi központja, körbevették az udvarhely katonai védelmére és ellátására telepített falvak, erre szolgáltak az Óbudával szembeni Duna-parti falvak is. A csepeli uradalmi központ körül szintén kimutathatók a szolgáltató népek falvai, ezek közül azonban hiányoznak a katonai telepítésre utaló törzsi és népnevekkel jelzett települések. A fejedelmi udvar és a közelében működő révek védelmét biztosító szabad harcosok magas rangú katonai vezetőit magányos sírokba temették, fegyvereik, öltözékük díszes veretei, ékszereik, lószerszámaik a főváros legértékesebb honfoglalás kori leletei.[1]

A történeti helynevek és a régészeti leletek tanúsága szerint Budapest földjén az anonymusi hagyományok szerint zajlottak a honfoglalás eseményei. A magyarok bevonulása után Árpád és Kurszán fejedelem felosztották egymás között az elfoglalt területet, a dunai Nagy-szigetet Árpád, Óbudát pedig Kurszán kapta meg. 904-ben a bajorok megölték Kurszánt, és ezután minden hatalom Árpád kezére jutott. Három év múlva Árpád fejedelem is meghalt, a fejedelemséget és a hatalmas birtokot leszármazottai örökölték.[2]

CSEPEL-SZIGETI KIRÁLYI UDVARHELY

Az első fejedelmi központokat a Csepel-szigeten és Óbudán szervezték meg. Anonymus, 12. századi történetíró, részletesen elmesélte az ezzel kapcsolatos eseményeket, a regényes elbeszéléseket azonban saját, 12. századi környezetébe helyezte, így nemcsak a honfoglalásnak, hanem saját korának is hű krónikása volt. Ez a kettősség tükröződik többek között a dunai Nagy-sziget (Csepel-sziget) elfoglalásának leírásában is. „Árpád vezér elindult arról vidékről, ahol most Bodrog vára áll és a Duna mentén a nagy szigetig haladt. Tábort ütöttek a nagy sziget mellett, majd Árpád vezér meg nemesei bevonultak arra. Mikor látták a helynek a termékenységét és a gazdagságát, továbbá hogy a Duna vize milyen erőssége neki, kimondhatatlanul megszerették. Egyszersmind elhatározták, hogy ez lesz a vezéri sziget, s a nemes személyek mindegyike ott udvart meg majort kap. Árpád vezér azonnal mesterembereket fogadott és velük pompás vezéri házakat építtetett. Aztán meghagyta, hogy a napok hosszú során át elcsigázott minden lovát vigyék oda és ott legeltessék. Lovászai fölé mesterül egy igen okos kun embert tett, név szerint Csepelt. Minthogy Csepel lovászmester ott lakott, ezért nevezték el a szigetet Csepelnek egészen a mai napig. Árpád vezér és nemesei pedig férfi- meg nőcselédeikkel együtt békében és hatalomban ott maradtak április havától október haváig. Ekkor közös tanácsban elhatározták, hogy feleségüket otthagyva, távoznak a szigetről, átmennek a Dunán túlra, meghódítják Pannonia földjét…"[3] A Csepel-sziget 10. századi sűrű lakottságát mutatják az északi szigetcsúcson előkerült honfoglalás kori leletek. Az egymástól nagyobb távolságra elhelyezkedő királymajori, Komáromi út eleji és más temetőkben a fejedelmi udvar szolgálatára rendelt közrendű szabad családok temetkeztek, a Szabad kikötő területén megtalált és teljesen feldúlt nagy temetőt pedig már a 11. századi királyi központ szolgálatára kötelezett falu népe használta.[4] A szigetet a 11. században királyi szigetnek nevezték, és arra is van adat, hogy itt őrizték a király egyik ménesét.[5] Árpád-házi királyaink óbudai tartózkodásuk idején nagy vadászatokat rendeztek a csepeli uradalomban, ahol bőséges vadállomány biztosította a sikeres vadászatot és megfelelő épületek szolgáltak a pihenésre. Ezt bizonyítja, hogy 1189-ben III. Béla

1. kép. Honfoglalás kori és Árpád-kori régészeti lelőhelyek Budapesten. 10–13. század. 1. Település. 2. Templom. 3. Kolostor. 4. Királyi udvarhely. 5. Temető. 6. Honfoglalás kori lelőhely. 7. Vár. 8. Margit-sziget

király (1172–1190) a 3. keresztes háborúba vonuló Rőtszakállú Frigyest óbudai tartózkodási idejéből két napig a „saját családi és vadászó szigetén" látta vendégül.[6] 13. századi királyaink hasonlóképpen kedvelték a csepeli uradalmat, IV. Béla (1235–1270) több oklevelet kiadott ezen a helyen, ami azt mutatja, hogy gyakran megfordult Csepelen. Fia, V. István király (1270–1272) pedig 1272-ben itt halt meg. Nem sokkal ezután az ifjú IV. Kun László (1272–1290) a királynék hasznára átadta a csepeli uradalmat.[7] A csepeli uradalmi központ az egész középkorban fennállt, topográfiai helyzete azonban teljesen ismeretlen.[8]

ÓBUDAI KIRÁLYI UDVARHELY

Az óbudai honfoglalás kori fejedelmi, majd később a 11–12. századi királyi udvar helye ugyancsak ismeretlen. Ennek ellenére a történeti adatok alapján biztosra vehetjük, hogy a 12. század végére teljesen kiépült. Tekintélyének és jelentőségének növekedésében nagy szerepet játszott a prépostsággal mind szorosabbá váló kapcsolata, amely abban mutatkozott meg, hogy a 12. század folyamán sorra a királyi jegyzők nyerték el az óbudai prépostságot. Feltételezhető, hogy III. Béla király rendszeresen járt Óbudára, és valószínűleg hossz-

abb ideig tartózkodott itteni palotájában. Egyébként az udvarhely nagy jelentőségű királyi reprezentációra is alkalmas lehetett, hiszen 1189-ben III. Béla az esztergomi díszes fogadtatás után két napig itt látta vendégül a Szentföldre igyekvő legendás hírű Rőtszakállú Frigyes királyt.[9] A palotának feltehetően szomorú vége lett, elpusztult vagy lebontották. A 13. század első felében új várat építettek. Az állandó királyi központtá fejlődött Óbuda királyi vára a mai Kálvin közi református templom helyén és környékén helyezkedett el, a romok jelentős része még feltáratlan.[10] II. Endre (1205–1235) és IV. Béla uralkodása alatt országos események játszódtak a falak között, például 1241 tavaszán itt tanácskozott IV. Béla az ország főembereivel arról, hogy miként lehetne az országot megvédeni a közeledő tatársereg támadása ellen.[11] A tatárok röviddel ezután elérkeztek a Dunához, de csak télen a Duna jegén keltek át a budai oldalra, Óbudát feldúlták, a királyi vár is romokban hevert. A vár alaprajzának építéstörténete a régészeti feltárásokból kibontakozófélben van, a történeti adatok pedig fennállása egész idejét végigkísérik. 1343-ban Nagy Lajos király édesanyjának, Piast Erzsébetnek, az özvegy királynénak adományozta, ettől kezdve a középkor végéig az óbudai vár a magyar királynék birtokába tartozott.[12]

CINKOTAI KIRÁLYI VAGY HERCEGI UDVARHELY

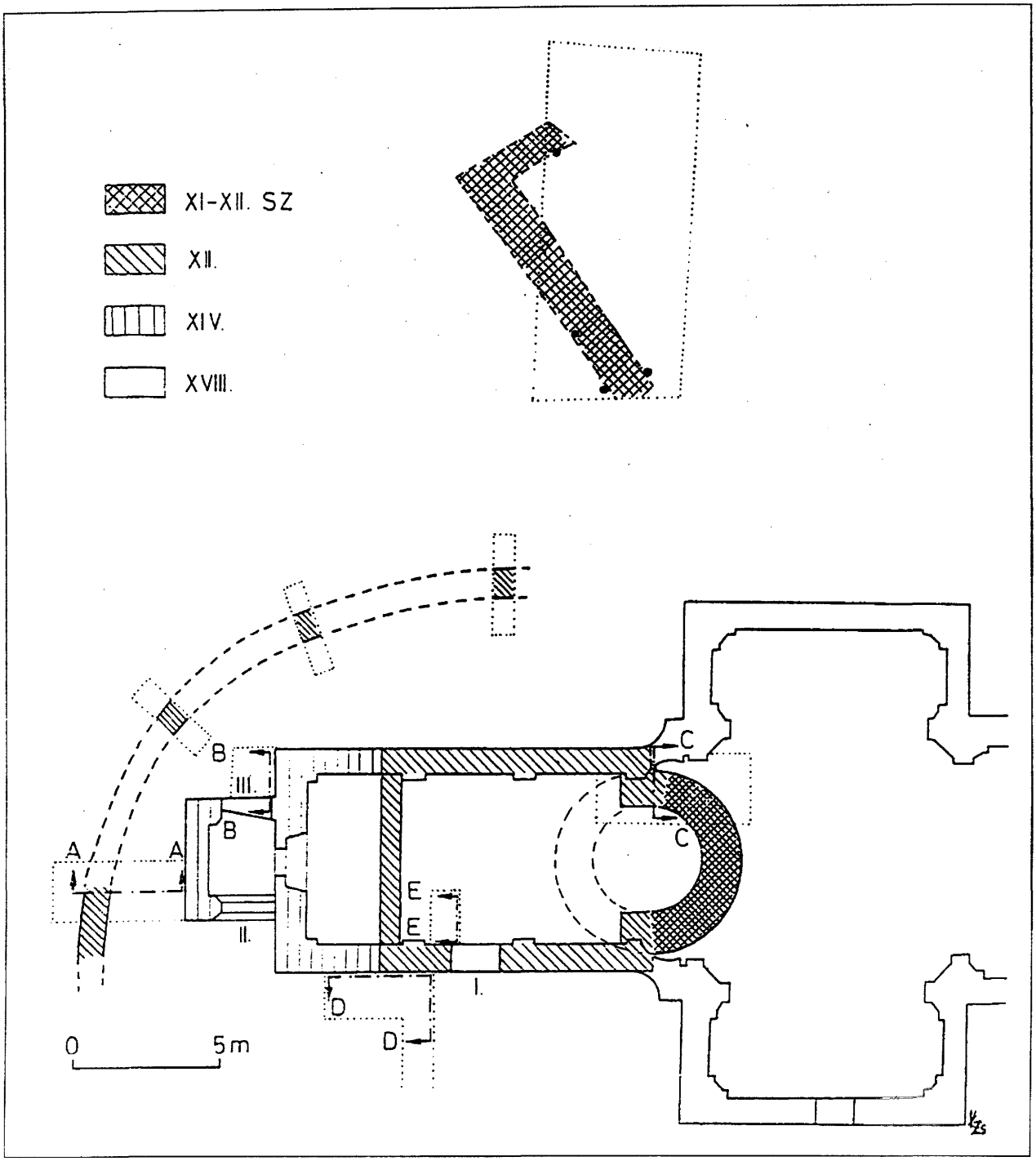
Anonymus a 12. században már virágkorát élő pesti oldalról sem feledkezett meg a honfoglalásról szóló elbeszéléseiben. „Néhány nappal később Árpád vezér meg összes főemberei közös elhatározással, egyetértéssel és szabad akarattal kivonultak a szigetről, és tábort ütöttek Soroksáron túl a Rákos vizéig. S midőn látták, hogy mindenfelől bátorságban vannak és senki sem bír nekik ellentállni, átkeltek a Dunán. A révet, ahol az átkelést végrehajtották, Magyar-révnek nevezték el azért, mert a hét fejedelmi személy, akit hét-magyarnak mondtak, ott hajózott át a Dunán."[13] A táborozás ideje alatt megtörtént a határ felosztása, és kijelölték a fejedelmi törzs népeinek szálláshelyeit. Ez utóbbiak helyét a pesti oldal honfoglalás kori és 11–13. századi régészeti lelőhelyei pontosan megmutatják. A régészeti leletek két helyen, a csepeli és a megyeri révhez vezető útvonalak mentén, a Duna vízjárta mocsaras árteréből szigetként kiemelkedő dombhátakon koncentrálódnak. A déli szállásterület a Gyáli-patak és a Duna között helyezkedett el, az északi a Szilas-patak két oldalán alakult ki, északról a Csömöri-, délről pedig a Rákos-patak széles, mocsaras völgye határolta.

A Szilas-patak által kettévágott, ÉNy–DK-i irányú homokos dombhát legmagasabb részét Cinkota foglalja el, ahol a 11. században királyi, esetleg hercegi udvarhely létesült. A Képes Krónikában olvashatjuk, hogy 1074-ben a Salamon király ellen vonuló Árpád-házi hercegek, Géza és László, a mogyoródi csata előestéjén seregeikkel együtt itt szálltak meg.[14]

Helyét a ma is működő, 18. századi evangélikus templom köré helyezzük. Ismert volt, hogy az evangélikus templom magába foglalja a középkori templom hajóját és tornyát, az újkori átalakítások miatt azonban nem látszottak a korhatározó építészeti részletek. A műemléki helyreállítást megelőző régészeti kutatások a templom szűkebb környezetére is kiterjedtek, és a templom körüli temető és kerítőfal keresése közben Árpád-kori telepjelenségeket találtunk *(2. kép)*. 1985-ben a 18. századi templom belsejében feltártuk a középkori szentély maradványait, és bebizonyosodott, hogy a félköríves szentélyt egy korábbi rotunda széles alapfalaira építették. A kerek templom Ny-i felének maradványait az újkori kriptás temetkezésekkel teljesen elbontották *(3. kép)*. Az álló templom É-i oldalán egy nagyobb, É–D-i tájolású kemencés épület helyezkedett el, pusztulási rétegében 1241 előtti időszakra jellemző, 12–13. századi leletek voltak. A korlátozott kutatási lehetőségek miatt az épület nagyobb része feltáratlan maradt. A rotunda és a házmaradványok között sárga agyagból döngölt gerendavázas földsánc közel 10 m hosszú szakasza került elő, amelynek szélessége a megtalálás szintjén 140-160 cm volt.[15] A belső oldalon szerencsére épen maradt egy 4 m hosszú szakasz, itt egymástól 80 cm távolságra négy, 20-30 cm átmérőjű cölöplyukat találtunk. A külső oldalon a bolygatások miatt csak kettőt sikerült megfigyelni, az egyik pontosan szembeállt a belső oldalon lévővel. A belső oldalon a sárga agyag széle helyenként 30-40 cm-rel túlhaladt a cölöpök megadta síkon, ez talán azt mutatja, hogy az egész cölöpszerkezetet beborította a sárga agyag. Az igen nagy mértékű pusztulás miatt egyelőre még a bontás szintjén sem ismerjük a sánc szélességét. A cölöplyukak aljába sárga agyagot tömtek, az oldaluk pedig habarcsos volt. Így rögzítették a cölöpöket a laza szerkezetű homokos talajban. A földsánc alapozási árka a 12. századi járószinttől mérve 110-140 cm mély volt, ugyanilyen mélyek voltak a mellette lévő cölöplyukak is. A keményre döngölt sárga agyagban egy fekvő, összegöngyölödött helyzetű kutyacsontvázat találtunk, az állat koponyatetőjén ovális lékelés volt.[16] A sáncfelépítményből semmi sem maradt.[17] A 12. század második felében nagy átépítésre került sor, mindent lebontottak. A korábbi épületek helyén félköríves szentélyzáródású, egyhajós kis templom épült, kerítőfallal övezték. A templom a bekerített térség É-i felében, a kerítőfal közelében állt. Mindössze két középkori sírt találtunk, ezek nagyobbrészt a 12. századi templom déli hajófala alá voltak beásva. Cinkota a tatárjárás idején elpusztult, az ásatási területen előbukkantak a nagy égésnyomok. 1259-ben mint lakatlan birtokot IV. Béla király az általa alapított margitszigeti apácakolostornak adományozta. A falu a középkor végéig az apácák tulajdona maradt, a környék legjelentősebb falujává fejlődött.[18]

PESTI KIRÁLYI UDVARHELY

A pesti oldalon a 12. század második felében, de még a későbbi időszakban sem volt olyan királyi udvarhely, amely az óbudaihoz vagy a Csepel-szigetihez hasonló lett volna, a pesti udvar valószínűleg jóval szerényebb külsejű épületekből álló gazdasági központ volt. Anonymus érdeklődését sem keltette fel, bár emlékezett rá, hogy Taksony fejedelemsége idején „kegyességének hallatára pedig sok vendég özönlött hozzá különféle nemzetekből. Ugyanis Bulár-földről nagyon sok izmaelitával jöttek némely fölötte nemes urak: Billa meg Baks. A vezér Magyarország különböző vidékein földet adományozott nekik s még azonfelül várat is, melyet Pestnek hívtak, örökre nekik engedte."[19] Nem véletlen, hogy

2. kép. Budapest XVI. Cinkota, az evangélikus templom kertje. Az udvarhely épületeinek feltárt részletei. 11–13. század

a pesti vár s ezzel együtt a pesti rév nem szerepel a honfoglalás eseményeit felidéző elbeszélések között, mert ezt a helyet a magyarok nem foglalták el, ide nem vonultak be a fejedelmek, nem építettek palotákat, nem rendeztek lovagi tornákat, hanem egyszerűen csak hagyták, hogy a régebben itt élő népek a helyükön maradjanak és a magyarok minél nagyobb hasznára továbbra is dolgozzanak a kikötőben.

A régészeti leletek tanúsága szerint a Margit-sziget és a Gellért-hegy közötti dunai átkelőhelyek az őskortól kezdve nagy forgalommal működtek. Kétezer évvel ezelőtt a kelták az egész jobb oldali Duna-parti sávban összefüggő településhálózatot hoztak létre, centruma a Gellért-hegyi oppidum volt.[20] Az ősi útvonalakat és a révek pontos helyét a római kori (1–5. századi) limesépítmények mutatják, amelyek a budai oldalon a magyar néven nevezett jenői rév, a Gellért-hegy lábánál pedig a később pestinek nevezett átkelőhely védelmére is szolgáltak. A Római Birodalom bukása és a magyar honfoglalás közötti 6–9. században az avarok éltek Budapest földjén. Településeiket még nem ismerjük, a temetők elhelyezkedéséből azonban kitűnik, hogy a Duna-parti sáv sűrűn lakott lehetett.[21] Az avar birodalom bukása után a Dunántúl a keleti frank birodalom határtartománya lett, határa a dunai limes

mentén húzódott. A frankok a határ védelmére, így Budapest térségébe is, különböző etnikumú népcsoportokat telepítettek, akik a hátramaradt avar őslakossággal együtt megérték a magyar honfoglalást.[22] Ez lehet a magyarázata annak, hogy a pesti síkság középső részén és vele szemben, a budai oldalon elég széles sávban nincsenek 11. századinál korábbi leletek. A 10. század közepén, a kalandozó hadjáratok befejezése után felgyorsult a magyar társadalom feudális állammá alakulásának folyamata, amelynek számos jele megtalálható a történeti és a régészeti adatok között. Ennek a folyamatnak igen fontos eleme volt például a kereskedelem szabályozása, s ezzel állhatott kapcsolatban az izmaelita kereskedők letelepítése a pesti révnél. Anonymus szerint ez Taksony fejedelemsége idején történt. A pesti izmaelitákat később böszörményeknek nevezték.[23] Az azonban költői túlzás lehet, hogy a pesti izmaelita kereskedők a fejedelemtől várat kaptak volna *(4. kép)*.

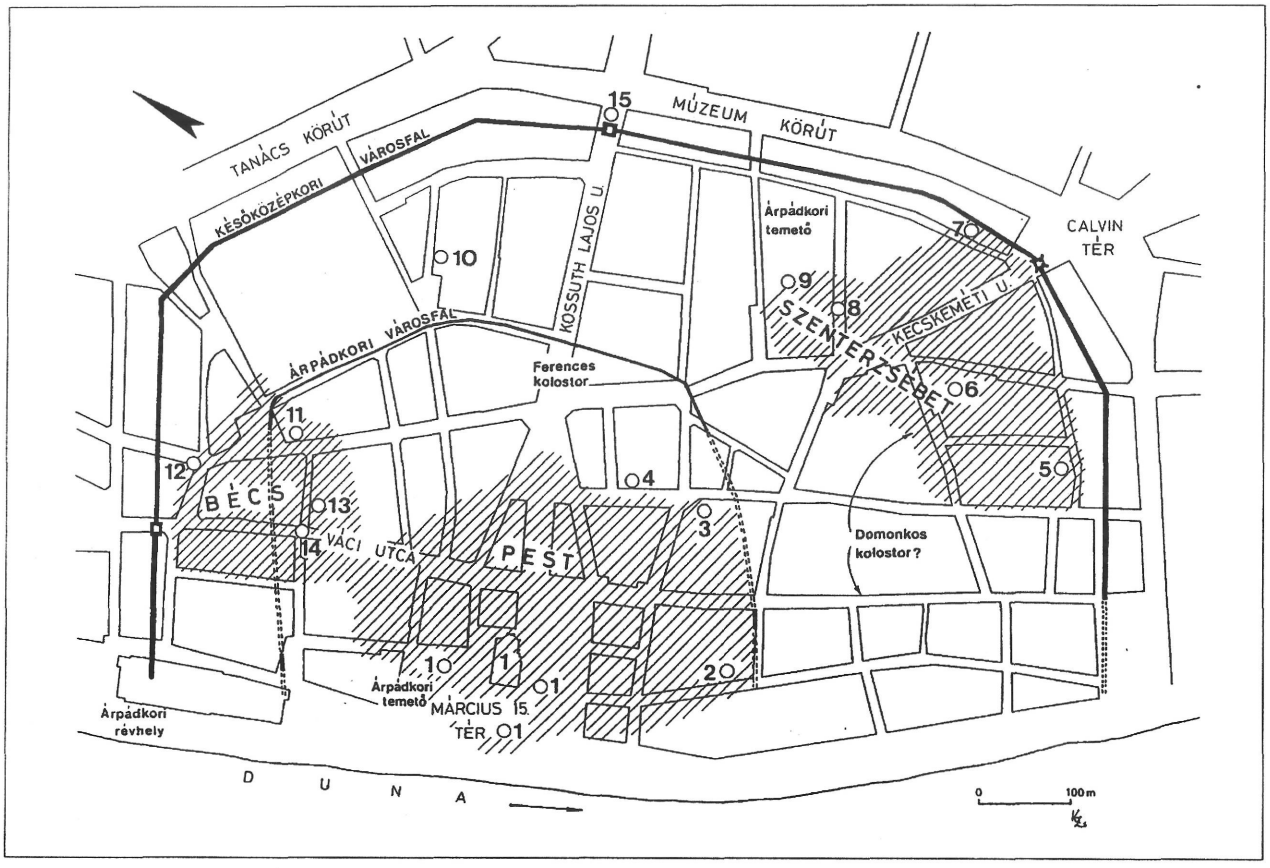
A pesti királyi udvar helyét a történeti kutatás általában az 1932–1933. évek ásatásai alapján a Március 15. téri (volt Eskü téri) 4. századi római erőd falai közé helyezte. A tér s egyben a római tábor ÉK-i negyedében ásató Nagy Lajos néhány azonosíthatatlan sírokat ábrázoló fénykép, egy helyszínrajzvázlat, pár szórványlelet és az egyik római kitörőkapu gótikus szűkítése alapján jutott arra a következtetésre, hogy a romokban heverő római tábor volt Pest város őse.[24] Nagy Lajos ásatásával egy időben zajlott a tábor DK-i negyedében álló, középkori, pesti Boldogasszony-plébániatemplom, jogállása szerint királyi kápolna műemléki kutatása.[25] Ehhez kapcsolódtak pár év múlva Bertalan Vilmos régészeti kutatásai a templom déli oldalán és Nagy Tibor feltárásai a templom szentélyében és a templom alatt kialakított alagsorban.[26] Ez utóbbi régészeti kutatások egybehangzóan azt mutatták, hogy a római falak természetes úton pusztultak el, az első középkori építkezés a templom építése volt, és ahol a római falakon bontások nyomai látszottak, azok a templom építésével kapcsolatban keletkeztek. Ugyanakkor az is kiderült, hogy a templom körüli középkori falmaradványok a templomhoz igazodtak, vele egyidősek, a tatárjárást megelőző időszakban, legkorábban a 12. század végén vagy a 12–13. század fordulója körül épültek.[27] Az utóbbi évtizedekben a római tábor egész keleti felében ugyanezeket a jelenségeket tapasztaltuk. Úgy látszik, hogy a Március 15. tér beépítése a templom építésével együtt indult meg, s ezekkel az építkezésekkel csak a római falakat kellett elbontani, a 10–13. századi várnak nyoma sem volt.[28]

Kétségtelen, hogy nagymértékben nehezíti a kutatást a 11–13. századi történeti és régészeti adatok hiánya. Ezért nem tudjuk pontosan azonosítani az 1046-ban lejátszódott tragikus események egy részének színhelyét, a 11. századi pesti Mária-templom helyét, amelyről pedig a Szent Gellért püspök életét és halálát elbeszélő legendákban szó esik. Különösen a nagy legenda érdekes a számunkra, mert részletesen elbeszéli az 1046-os pogánylázadás pesti eseményeit. Megtudjuk, hogy miként ölte meg a feldühödött tömeg Gellértet és püspöktársait, egyedül csak Beneta püspök menekült meg. Őt András herceg szabadította ki a lázadók kezéből. Gellért püspök holttestét Pesten a Boldogságos Szűz templomában temették el. Hét év múlva „Mór csanádi püspök és Fülöp, a Boldogságos Szűz csanádi monostorának apátja, akit még maga Szent Gellért tett meg e monostor apátjának, a csanádi püspökségből való sok nemessel együtt András király elé járultak, és kérték, engedje meg, hadd vigyék el szabadon Marosvárra Szent Gellért testét, amely a Boldogságos Szűz kápolnájában, Pesten volt eltemetve. Ezt a kérésüket teljesítették…" (Nem lehet tudni, hogy a legendák mikor keletkeztek, 14. századi átírásban maradtak ránk.)[29] A 14. században már állt a pesti főtéren a Boldogasszony-templom, de Gellért teste ebben nem nyugodhatott, mert mint az előbb említettük, az első pesti plébániatemplom legkorábban a 12–13. század fordulója körül épült. Nem tudjuk, hol állt az 1046-ban említett templom, ebből következik, hogy a közelébe helyezett királyi udvarhely is egyelőre csak a legendák világában létezik. Későbbi adatok alapján feltételezhető, hogy a 12. század második felében már volt olyan pesti ház, amely befogadhatta a királyt, de az is lehet, hogy 1171-ben III. István már saját pesti házában ítélkezett.[30]

Talán közelebb járunk a 12–13. századi pesti vár helyének meghatározásához, ha a Régiposta utca–Váci utca kereszteződése körül keressük. Számos közműárokban, aknában végeztünk leletmentést, és lassan kirajzolódott a 15. századi pesti királyi vár lakótornyának a körvonala. A 15. századi torony DNy-i sarkában találtunk egy 180 cm széles, 160 cm hosszú falszakaszt, amelynek a kváderekből álló felmenő fala 150 cm magasan megmaradt. Belső oldalán feltártuk a padló maradványait is. A bolygatatlan humuszra 20-25 cm vastag, sárga, agyagos földet döngöltek, erre helyezték a deszkapadlót tartó gerendákat, amelyeknek a végeit beépítették a kőfalba. A gerendalyukban és az agyagalapozáson 25-30 cm vastag, hamus faszén réteg volt, amelynek a szintje megegyezett a Belvárosban jól ismert 1241-es pusztulási rétegek szintjeivel, amelyek akkor keletkeztek, amikor a tatárok az egész várost felgyújtották.[31] A fal vastagsága alapján feltételezhető, hogy az épület torony volt, az építési technika, főként a gerendavázas deszkapadló pedig arra utal, hogy a torony a környezetéből kiemelkedő, értékes, jelentős építmény lehetett.[32] A 13. század elején nagy területrendezés zajlott körülötte. A Váci utca 16.–Régiposta utca 17. számú saroktelek (Fontana üzletház) keleti felében a késő középkori házak beépítetlen udvarán 13. századi, földbe mélyített ház, egy nagy, szintén földbe mélyített, szabadon álló kemenceegyüttes és egy szemétgödör maradványait tártuk fel. Közelükben volt egy 16. században betemetett kút. A 13. századi objektumok méreteik és egymáshoz való viszonyuk alapján eltértek a Március 15. téri, a Szerb utca 21–23. vagy a Károly körút 28–30. alatt feltárt, házaktól-kemencéktől. A Régiposta utcai kemencéket magába foglaló mélyület K–Ny-i irányban 10-12 m hosszú volt, É–D-i szélességét nem lehetett megállapítani, mert csak az É-i oldalából maradt meg egy 2 m széles sáv. A közelében lévő házban nagy, lapos, kövekből álló, tapasztott kemence volt. Az építmények funkciójának meghatározására több lehetőség is kínálkozik. A földbe mélyített, köves kemencés ház, közelében szemétgödörrel, jellegzetes 12–13. századi településrészlet, lakóház is lehetett volna. Ennek azonban ellene szól a közelében lévő, nagy kiterjedésű, rendkívül nagy intenzitással működő kemenceegyüttes. Az egyes kemencék egyébként pont olyanok voltak, mint az Árpád-kori szabadon álló, sütő-főző, szárító kemencék. Elképzelhető, hogy a földbe mélyített ház élelmiszer-készítő, őrlő-, szárító-, tárolóhelyiség lehetett, és a kemencékkel együtt arra szol-

3. kép. Budapest XVI. Cinkota, az evangélikus templom kertje. A rotunda maradványai a későbbi templom szentélyében. 11–12. század

4. kép. Budapest V. Belváros. A pesti oldal települései és középületei. 12–13. század

gált, hogy nagy mennyiségű élelmiszert állíthassanak elő ezen a helyen.[33] Feltűnő volt, hogy a szabadon álló kemencéket vastag réteget alkotva, egymás fölé építették, bár elvileg lett volna hely arra, hogy a falvakhoz hasonlóan egy közös előteret fogjanak közre. Ez a mozzanat azt mutatja, hogy a kemencéknek szűkre szabott, kijelölt helyük volt, ami pedig a terület szabályozott beépítési módjára enged következtetni. Jól látszott, hogy az elhasználódott kemencék darabjait elhordták, csak a szilárd fenéklapok maradtak meg. Az egyenetlenségeket feltöltötték, és erre tapasztották az újabb kemencéket. A kemencék padlójába tatárjárás előtti, a 12. század végi, 13. század eleji időszakra jellemző cserépedények töredékeit tapasztották. Ugyanilyen leletek voltak a kemencepadlók közötti feltöltésben is.[34] A régészeti metszetek segítenek az események rekonstruálásában. Amikor elhatározták, hogy a kemencéket nem építik újjá, akkor a romokat átlag 140 cm vastag paticsréteggel feltöltötték. A betöltés úgy nézett ki, mintha a környék összes karóvázas, tapasztott falú épülete leégett volna, és a romokat idehordták volna. A réteg tetejét agyagos földdel elegyengették, ez a szint megegyezett az 1241-es belvárosi járószintekkel. Az agyagos réteg tetején 10-15 cm vastag égésnyomok voltak, amelyekben 10-12 cm vastag faszén csík húzódott. Faépítményből vagy itt álló farakásokból származott. A kemenceegyüttest tehát a tatárjárást (1241) megelőző években már nem használták. A területrendezés összefüggésben lehet a 13. századi pesti városfal építésével, illetve azzal a nagy városépítő tevékenységgel, ami ebben az időszakban az egész pesti oldalon kimutatható.[35] A szórványosan előkerülő, környékbeli régészeti adatok között több Árpád-korinak vélt falmaradványról tudunk. A Régiposta utca Duna felőli végén, a Színházi rondella belsejében és a Régiposta utca 6. számú ház pincéjében kellene folytatni a kutatásokat, akkor talán kiderülne, hogy van-e valamilyen kapcsolat közöttük. Addig, amíg nem lesz lehetőség a feltárásra és a pontos geodéziai mérésekre, csak azt állíthatjuk hitelesen, hogy a pesti 11–13. századi királyi udvarhely nem a Március 15. téren, hanem talán a Régiposta utca–Váci utca kereszteződése körül helyezkedett el. Az itteni épületeknek a 11–12. századi udvarhellyel való azonosítását erősíti, hogy a 15. század elején Zsigmond király a lebontott Árpád-kori épület helyén kezdett el várat építtetni.

MARGIT SZIGETI KIRÁLYI UDVARHELY

Az óbudai partok közelében elhelyezkedő, dús növényzettel borított, kellemes természeti adottságokkal rendelkező Margit-sziget első lakói a kelták voltak. Az 1998. évi ásatás a középkori apácakolostor alapfalai között bolygatott őskori telepjelenségeket, tűzhely- és kemencemaradványokat, és közöttük kelta cserepeket hozott felszínre. Korábban az apácakolostor másik részén római kori leletek, köztük terra sigillata töredékek kerültek elő.[36] Ezek a leletek egyelőre szórványok, és nem bizonyítják a sziget több kutató által feltételezett, 2–4. századi, erős katonai beépítettségét.[37] A Margit-sziget iránti 19. századi tudományos érdeklődés a római kori régészeti leletek, elsősorban a díszített és feliratos kőfaragványok összegyűjtéséhez is elvezetett, a kövek nagy része azonban másodlagos helyzetben, középkori falakban került elő.[38] Az antik romok elhelyezkedésének megismerését a 17–19. századi látképek és helyszínrajzok nem segítik, mert a sematikusan ábrázolt falakat elhelyezkedésük alapján a középkori várakkal és kolostorokkal lehet azonosítani *(5. kép)*.

A középkorban a sziget északi csúcsán az esztergomi érsek vára állott, a 13–14. században már romos volt, később már nem is szólnak róla a történeti források. 1959-ben keresték a vár helyét, de már csak elmosódott falhelyeket és néhány, jellegtelen középkori leletet találtak a leletmentés helyszínén.[39] A sziget másik végén, a DK-i oldalon a középkori keresztes lovagok vára helyezkedett el, a 19–20. századi vendéglő építkezései közben megsemmisült középkori falak között állítólag felismerhetőek voltak egy négyszögletes római erőd maradványai. A 19. században a sziget keleti oldalán, a Duna-parton végighúzódott egy hosszú falrészlet, ez azonban a Duna szabályozása és a partvonal kiépítése idején eltűnt a vastag feltöltések alatt.[40] A sziget belső területén a középkori kolostorokban folyó régészeti és műemléki kutatások során még nem kerültek elő római épületmaradványok.[41]

A Margit-sziget a 13. század közepéig Óbudához tartozó királyi birtok, a királyi család kedvelt pihenőhelye és vadászterülete volt. Az Insula Leporum – Nyulak szigete – elnevezés alapján feltételezhető, hogy vadaspark is lehetett a szigeten. A történeti hagyomány Imre királyhoz (1195–1205) köti a szigeti udvartartás kezdetét, az udvarhely pedig fokozatosan kiépült a 13. század első harmadában. Az 1240-es években többször feltűnt a történeti adatok között, ezek a premontrei kolostor közelébe helyezték. 1243-ban IV. Béla király hosszabb időt töltött a szigeten, az oklevél szerint a premontrei kolostor közelében álló királynéi udvarházban lakott. Itt tervezte el az óbudai és a pesti népek feltelepítését a budai Várhegyre, itt foglalták írásba az új város felépítését elindító intézkedéseit. Feltételezések szerint 1246 körül elkezdődtek az apácakolostor építkezései, valószínűleg ezeket a munkálatokat is látni szerette volna Mária királyné, amikor 1248-ban megszállt szigeti udvarházában.[42] Biztonságos, nagyobb kiterjedésű épületegyüttesnek kellett itt állnia, hiszen a királyi családnak a kísérettel együtt kellett fedelet nyújtania.

A tatárok elől menekülő IV. Béla király és felesége, Lascaris Mária királyné 1241-ben fogadalmat tettek, hogy születendő gyermeküket Isten szolgálatára, egyházi pályára nevelik és számára kolostort alapítanak. 1242. január 27-én a dalmáciai Klissza várában megszületett Árpád-házi Margit hercegnő, aki négyéves koráig élt a szüleivel, majd beadták a veszprémi ágostonos apácakolostorba. A királyi pár a Nyulak szigetét választotta a Margit számára felépítendő kolostor helyszínéül, és 1246 körül az udvarhely közelében hozzákezdtek az építkezésekhez. 1252-ben a 10 éves Margitot tizenhét társával együtt elhozták Veszprémből, és beköltöztették őket a szigeti új kolostorba. A kolostor az első királyi adományt 1255-ben kapta, de az ünnepélyes alapító okiratot csak pár évvel később, 1259-ben adta ki a király.

A kolostor építésével együtt a királynéi udvarház is átépült. A 13. század második feléből fennmaradt történeti adatok a királyi család gyakori látogatásairól tudósítanak, előfordult, hogy egy-egy királyi családtag hosszabb időt töltött a szigeten. A közeli kolostorban élő családtagok látogatása, a pihenés és a vallási elmélyülés közben jelentős politikai következményekkel járó családi megbeszélésekre, találkozókra

is sor került, ezekben többször érintettek voltak a kolostorban élő Árpád-házi hercegnők. A Margit-legenda például részletesen elbeszéli Margit és IV. Béla vitáját, amely 1260 körül a Cseh Ottokárral tervezett házasságkötés körül zajlott. A hosszas viták után Margit és vele együtt még három Árpád-házi hercegnő 1262-ben felvették a fekete fátylat. A királyi pár nem jelent meg az ünnepélyes szertartáson. A király nem szakította meg kapcsolatát a szigettel, továbbra is felkereste itteni kastélyát. 1263. október 30-án keltezett oklevelét itt adta ki, a következő év tavaszán pedig két hétig (1264. május 13–28.) itt ítélkezett. 1264-ben és 1265-ben István ifjabb király is megfordult a kastélyban, birtokokat és adózás alóli mentességet adott az apácáknak. 1266. március 23-án IV. Béla és István ifjabb király a szigeti udvarházban találkoztak, és békét kötöttek egymással. IV. Béla Margit halála idején, 1270. január 18-án betegen feküdt füzitői udvarhelyén, csak áprilisban vitték át a szigetre, ahol pár nap múlva, 1270. május 3-án meghalt. V. István és felesége, Kun Erzsébet már jóval trónra jutásuk előtt, IV. Béla életében is gyakran jártak a szigetre. A kolostorban nevelkedett Erzsébet leányuk, aki szintén apáca lett. Kun Erzsébet 1270–1272 között, királynésága idején öt oklevelet adott ki, ezek közül négyet a szigeten kelteztek. Rövid uralkodás után V. István 1272-ben Csepelen meghalt, majd a kolostor templomában Margit sírja közelébe temették. 1272 őszén véres események zajlottak az udvarházban. Héder Henrik megölte a királyi család egyetlen felnőtt férfitagját, IV. Béla unokáját, Béla mácsai herceget. Két rokona, Erzsébet és Mácsai Margit hercegnő szedték össze a herceg holttestének darabjait, és eltemették templomukban. A koronázás után a gyermek IV. Kun László és az özvegy Erzsébet királyné 1272 őszét felváltva Budán és a Margit-szigeten töltötték. IV. László uralkodása alatt az apácakolostor és vele együtt az udvarház tovább gyarapodott. Nagy szerepe volt ebben az özvegy Erzsébet királynénak, aki évtizedeken keresztül munkálkodott az apácák javára. A sziget valódi úrnője azonban Erzsébet hercegnő volt, aki elérte, hogy testvére, az ifjú IV. László király 1276-ban az egész szigetet az apácáknak adományozta. Erzsébet hercegnő 1288-ig még újabb jogbiztosító okleveleket is szerzett az apácák számára. 1286–1287-ben IV. László elűzte a feleségét, Nápolyi Izabellát, akit ettől kezdve a szigeten tartottak őrizetben. Izabella 1290 első felében még itt élt. 1300-ban Erzsébet hercegnővel Nápolyba távoztak, és az ottani domonkos apácák között fejezék be életüket.[43]

Amikor 1276-ban IV. László az egész szigetet az apácáknak adományozta, úgy tűnik, mintha véget ért volna a királyi udvarhely története, és az impozáns épület is az apácák fennhatósága alá került volna. Ennek ellenére 1290-ben a IV. László halálát követő politikai küzdelmekből vesztesként kikerült Erzsébet királyné bevonult a szigetre, és 1295 körül bekövetkezett haláláig visszavonultan élt a királyi kastélyban. Erzsébet királyné halála után az apácák éltek tulajdonosi jogaikkal, és számukra előnyösen használták a kolostor továbbra is világi célokra fenntartott épületszárnyát. Erre mutat egy 1472-ben kiadott oklevél, amelyben a pápai követ megengedte Szilágyi Erzsébetnek, Hunyadi János özvegyének, hogy Bak Mihály özvegyével és cselédeikkel bármikor elmehessetnek a kolostorba, anélkül hogy a főnöknőnek jelentenék.[44]

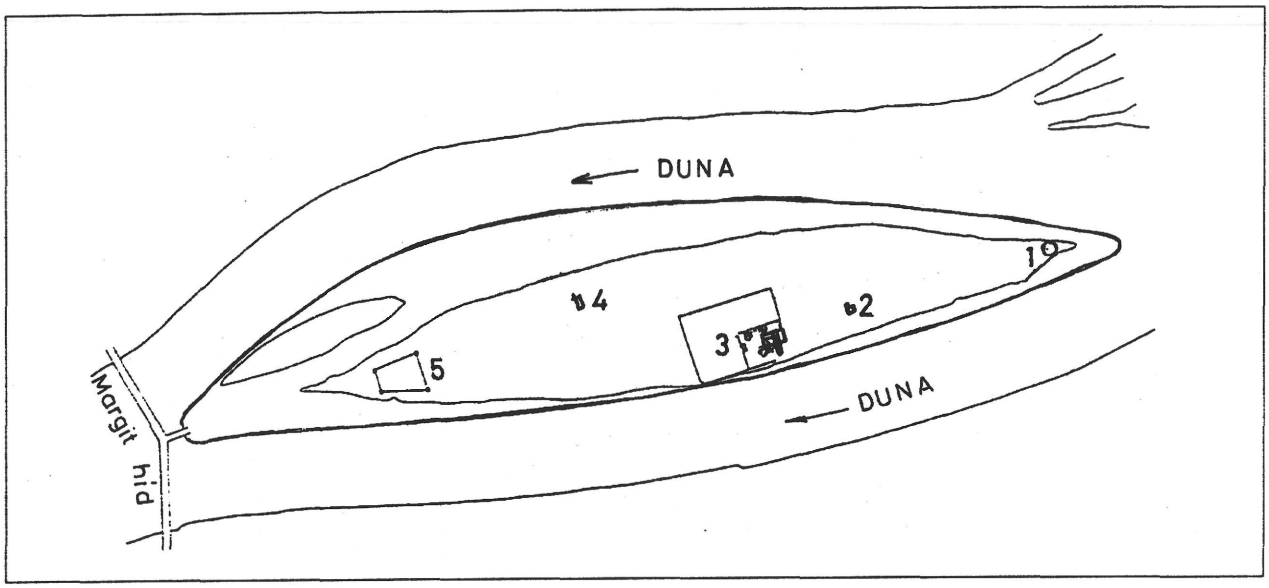
A történeti adatok alapján azt lehet gondolni, hogy a szigeti királynéi ház falakkal körbevett, jó minőségű építményekből álló épületegyüttes volt, a királyi családot befogadó épület pedig egy kisebb palota vagy díszes kastély lehetett. Ezért meglepő, hogy Lux Kálmán és még sokan mások az 1930-as években kibontakozó kolostorromok ÉNy-i sarkán álló, négy kis helyiséget magába foglaló épülettel azonosították. Ez az épület egyébként az egész kolostor egyik legjelentéktelenebb része. Elképzelhetetlen, hogy a kolostort alapító és felépíttető IV. Béla és családja ebben tartózkodott volna, biztos, hogy V. István özvegye, Erzsébet királyné sem itt élt, hiszen IV. Béla után ő volt a kolostor legnagyobb támogatója. Az 1998. évi régészeti kutatások során bebizonyosodott, hogy az eddig királyi vendégháznak tartott épület a 15. században épült, és ebben az időszakban sem tartozott a kolostor reprezentatív részei közé.[45]

Az 1995-ben megkezdett régészeti kutatások egyik nagy eredménye a királyi udvarhely, azaz a királynéi ház épületmaradványainak megtalálása a kolostor K-i és É-i oldalán *(6. kép)*. Bár a teljes feltáráshoz szükséges régészeti kutatások nagy része még előttünk áll, annyit már tudunk, hogy a kolostorépítkezések megkezdése előtt is jelentős épületek álltak ezen a helyen.

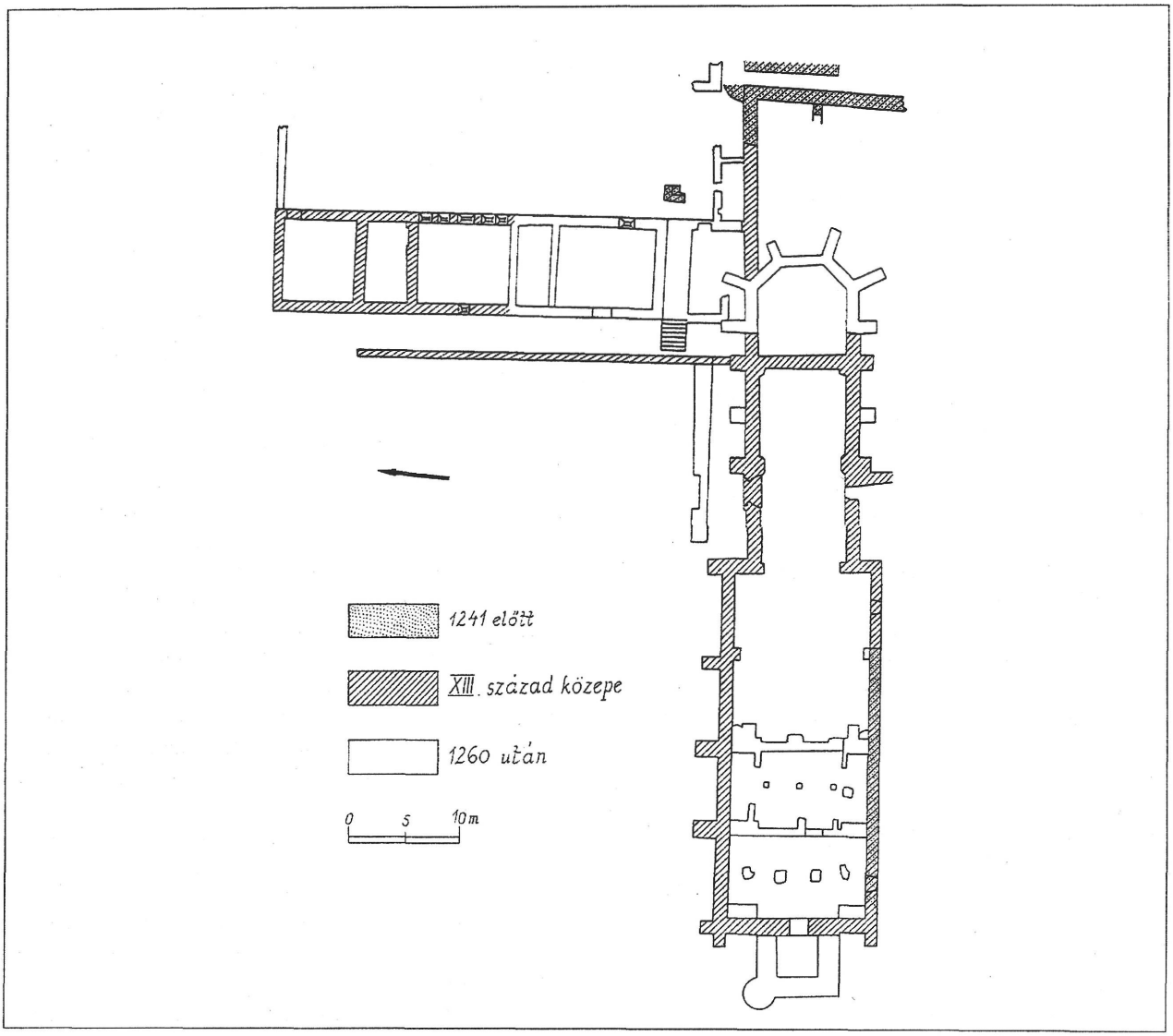
A 11–12. SZÁZADI TEMPLOM MARADVÁNYAI

Az 1995-ben megindult régészeti kutatások első eredményei után hamarosan kiderült, hogy az apácakolostor építéstörténetéről, bizonyos épületszárnyak rendeltetéséről kialakult elképzeléseket módosítani kell, és a meglehetősen nagy mértékű bolygatások ellenére fel kell tárni az egész romkertet.[46] A kerengőben kezdtük el a kutatást. Megtaláltuk az első kerengőfal maradványait, az északi kerengőfolyosóhoz épült haranglábakat, feltártuk a templom déli hajófalának külső oldalát. Az alapozásban és a felmenőfalban több, átépítésre mutató jelenséget találtunk, amelyeket végül csak a templom 1998-ban befejezett teljes régészeti feltárása után lehetett korszakonként szétválogatni. Kiderült, hogy a IV. Béla király által alapított domonkos apácakolostor temploma magába foglalja egy korábbi templom hajófalának maradványait *(7–9. kép)*.

A déli hajófal keleti felén, a kerengő ÉK-i sarkában lévő bejárat mellett a hajófalhoz építve egy többször átalakított, nagyméretű falpillér áll. (Egyetlen publikált alaprajz sem tünteti fel.) Itt folytattuk a kutatást, és kiderült, hogy a déli hajófal alapozása nem egyforma a pillér két oldalán. A pillértől Ny-ra, a kerengő DK-i sarkáig az alapfal egyforma volt, a felmenő fal egyes részeiben voltak különbségek. Az alapozás a bolygatatlan homokba épült, jellegzetes az építésmódja. Az alapozási árok aljába 8-10 cm vastag sárga agyagot döngöltek, ebbe rakták az alapozás alsó kősorát, amely különböző méretű, lapos és keskenyebb-szélesebb, alaktalan kődarabokból áll. A köveket ferde síkban, élükre állítva rakták le, a kötőanyag ugyanaz a sárga agyag volt, mint amit az árok aljába raktak. A kősor tetejét is vastagon bekenték a sárga agyaggal. A hézagosnak látszó, 30 cm vastag agyagos kősor egyben vízzáró, szigetelő réteget alkotott. A felette lévő alapozás 40-50 cm magas, habarcsba rakott tömör fal volt, nagy-

5. kép. Budapest XIII. Margitsziget. Várak és kolostorok. 13. század. 1. Esztergomi érsek vára. 2. Premontrei kolostor. 3. Domonkos apácakolostor. 4. Ferences kolostor. 5. Keresztes lovagok vára

6. kép. Budapest XIII. Margitsziget. A királyi kastély és a domonkos apácakolostor templomának alaprajza. 13. század közepe

7. kép. Budapest XIII. Margitsziget, domonkos apácakolostor. Részlet a templom déli hajófalából. 12–13. század

jából egyenletes volt a felülete. A kövekről könnyen lepergett a homok. A járószintet mutató falkiugrást különböző méretű és anyagú lapos kövekből rakták ki, kifelé lejtett a felszínük. A kerengő ÉNy-i sarkában 24 cm széles, majd fokozatosan elkeskenyedik, és a falpillér Ny-i oldalánál már csak 2-4 cm-re emelkedik ki a későbbi falakból. A járószint felett 30-35 cm magas falkiugrás, lábazat van, a kerengő ÉNy-i sarkában 8 cm széles, majd fokozatosan belesimul a későbbi falakba. (A lábazat felső széle látszik a jelenlegi burkolat felett, és nem sokkal felette kezdődik a hajófal cementes felfalazása.)

A középkori járószintet mutató falkiugrás felett szinte az egész falszakaszon 15-20 cm széles csíkban festett vakolatfoltok voltak, amelyek a száradás után sárgásszürke színűek lettek. A vakolatcsík befutott a falpillér mögé.

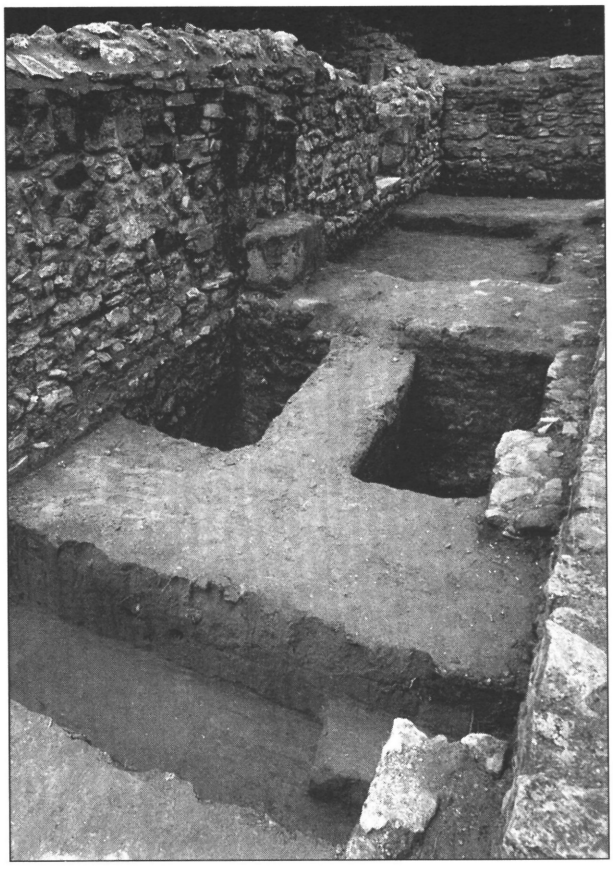
A falpillér alapozása 80 cm-rel mélyebb volt, mint a hajófalé, vegyes méretű és anyagú kövekből állt, voltak benne faragott kövek is. Ny-i oldalán jól látszott, hogy ráépült a hajófal járószint feletti részére. Ezzel szemben a pillér keleti oldalán egészen más a helyzet, mert a hajófalnak ezt a részét a járószintig lebontották. A falpillért az aljától számított 140 cm magasságig a hajófal elé építették, ettől a magasságtól kezdve pedig a hajófallal egybeépítették. A ráépítés alja 2-3 cm-rel kiszélesedik a régebbi alapfal tetején, habarcs túlfolyások is előfordulnak. Ebben a falszakaszban helyezkedik el a kerengőből a templom hajóba vezető ÉK-i kapu. A falszakasz alapozása alatt 20 cm vastag, kevert homokos föld van, és ez alatt húzódik egy 106 cm hosszú kősor, amely beljebb húzódik, mint a déli hajófal alsó kősora. Alatta egy keletelt gyermeksír bontakozott ki, lehetséges, hogy a kősor a sírhoz tartozott *(10–11. kép)*.

A jellegzetes alapozású falszakasz 15 m hosszan maradt meg. Sehol másutt nem találtunk ilyen falakat annak ellenére, hogy ilyen technológiával készült a hajó többi alapfala, és az első kolostorszárnyak alapozása. Ezeknél a falaknál az agyagba rakott alsó kősort lapjukra fektették, és az alapozás többi része homokzsaluzással készült. Ez azt jelenti, hogy az alapozási árok oldalát habarccsal bekenték, és lapos kövekből hézagmentes, sima felületű alapot építettek, a homok belekötött a habarcsba, és a habarcs kemény homokréteget alakított ki a falak körül. Az ilyen alapozás már a kolostor építése idején készült *(12–13. kép)*.

A kutatás jelenlegi szakaszában azt gondoljuk, hogy a 15 m hosszú falszakasz egy korábbi templomból származik, keletkezési idejét nem ismerjük. Mivel azonban beépítették a kolostor templomába, feltételezzük, hogy az itteni 13. századi udvarhely templomából, kápolnájából maradt meg. Ezt a feltevésünket megerősítik a feldúlt temetőrészletekben tett megfigyeléseink. A későbbi kolostor északi kerengőjében készült metszetek mutatják, hogy a bolygatatlan homokban álló hajófal mellett 30-40 cm-re nagy, hosszú, K–Ny-i irányú, árokszerű beásás mutatkozik, amely folyamatosan áthalad a szerencsés körülmények között megmaradt padlórétegek alatt is. A beásás barna földje tele volt emberi csontdarabkákkal, a kevert földben jól elváltak egymástól a későbbi középkori és az 1684–1686-os betemetések sötétebb színű nyomai. Az első kolostorépítkezés idején a korábbi templom körüli sírokat felszedték, és az összegyűjtött csontokat egy-egy halomba rakva, vékony habarcs réteggel összefogva az új alapfalakon kialakított falkiugrásokon vagy falsarkokban újra eltemették. A legnagyobb csonthalom a kerengő ÉNy-i sarkában, a lépcsőház és hajófal alkotta falsarokban került elő, ez az 1995-ös régészeti kutatásig bolygatatlan maradt. Az északi kerengőfolyosót átszelő pillér alapozásának mindkét oldalán volt egy-egy falkiugrás, amelyekre ugyancsak felraktak egy-egy kisebb csonthalmot. A szentély északi oldalán, az egyenes záródású szentély középső támpillére és a szentélyfal által alkotott falsarokban is sok habarccsal fedett emberi csont volt. Keletelt sírokat bolygattak meg a templom poligonális szentélyzáródásába kerülő oltár alapozásánál. Ezek az egyenes szentélyzáródástól 190-210 cm távolságban kerültek elő, tehát az első kolostorépítkezésekkel nem bolygatták meg azokat, később pedig már nem törődtek ezekkel a csontokkal. Ez azt mutatja, hogy az első temetkezések emléke nem tartozott a felejthetetlen kolostori hagyományok közé.

A 13. SZÁZADI KIRÁLYI KASTÉLY

A középkor végéig fennálló épületegyüttes a templom szentélyétől ÉK-re helyezkedett el. A kutatás jelenlegi állapotában még nem ismerjük a teljes alaprajzot, de nagyjából tisztában vagyunk az udvarhely kiterjedésével. Úgy tűnik, hogy az udvarhely alapterülete a későbbi évszázadok alatt sem változott meg, a későbbi építkezések nem lépték át a IV. Béla által beépített terület határait. Az udvarhely egy É–D-i irányban 55-60 hosszú és 25-30 m széles, szabályos téglalap alakú területet foglalt el. Az épületszárnyak egy keskeny udvart fogtak körül, már csak az északi oldal ismeretlen számunkra. Az 1997–1998. évi régészeti kutatásokkal megkerestük az udvar Ny-i oldalán álló É–D-i épület falait, és elkezdtük a belső terek feltárását *(14–15. kép)*. Kezdenek kibontakozni az egyes építési periódusok, amelyek során az É–D-i palotaszárny a középkor végére elérte az északi szentélyfalat. Ugyanakkor megkezdtük a templom későbbi, poligonális szentélyzáródása mögötti, K–Ny-i épület feltárását is, eközben előkerültek a Dunához vezető kapu és a Duna-parti folyosó részletei. IV. Béla kastélya egymással derékszöget bezáró épületszárnyakból állt, amelyek nagyjából szabályos mértani rendben illeszkedtek a templomhoz. Az É–D-i irányú falak az egyenes szentélyzáródással, a K–Ny-i irányú falak pedig a templom hosszanti tengelyével voltak párhuzamosak. A kastély DNy-i

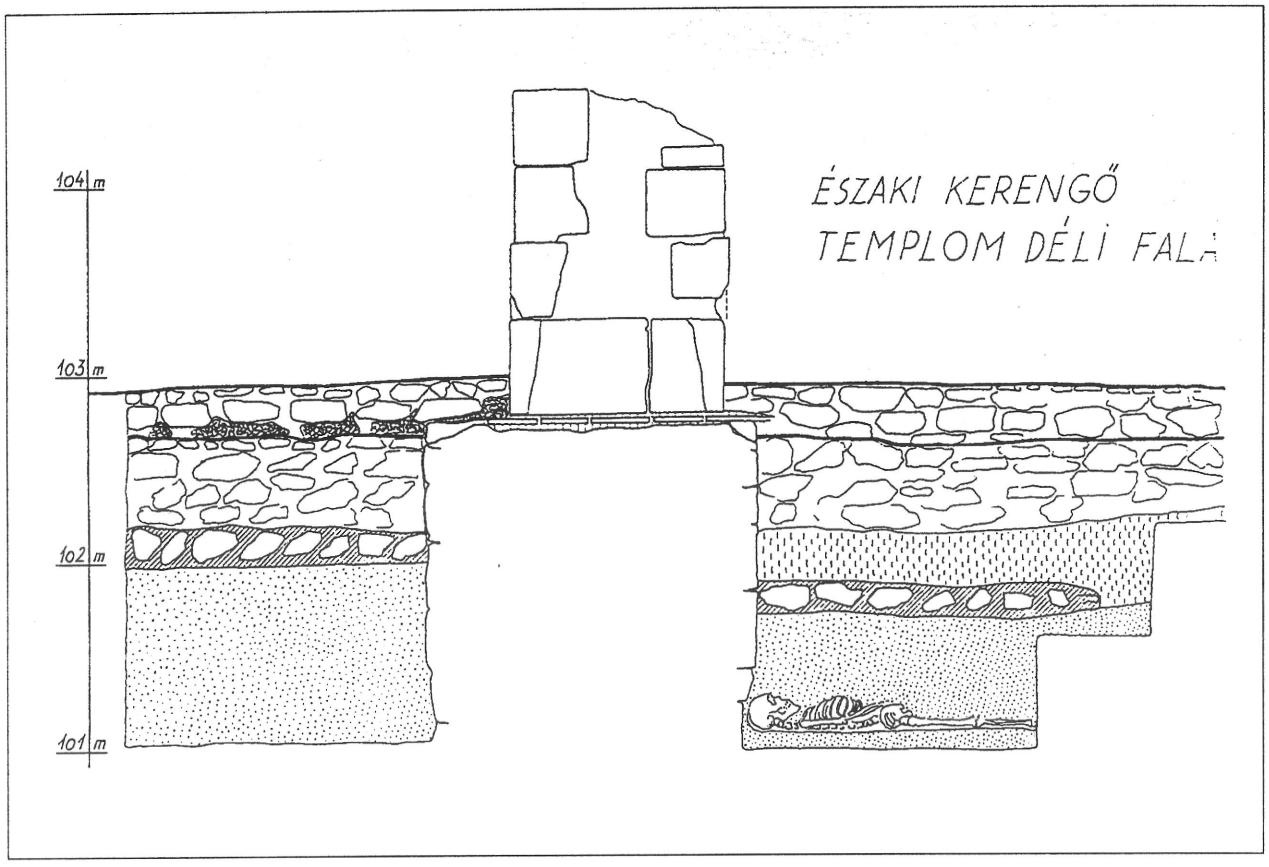
8. kép. Budapest XIII. Margitsziget, domonkos apácakolostor. A templom déli hajófala a kolostor északi kerengőjében. 12–13. század

9. kép. Bp. XIII. Margitsziget, domonkos apácakolostor. A templom déli hajófalának alapozása és a hozzáépített későbbi támpillér nyugati oldala. 12–13. sz.

10. kép. Budapest XIII. Margitsziget, domonkos apácakolostor. A templom déli hajófala alatti sír kősora. 12–13. század

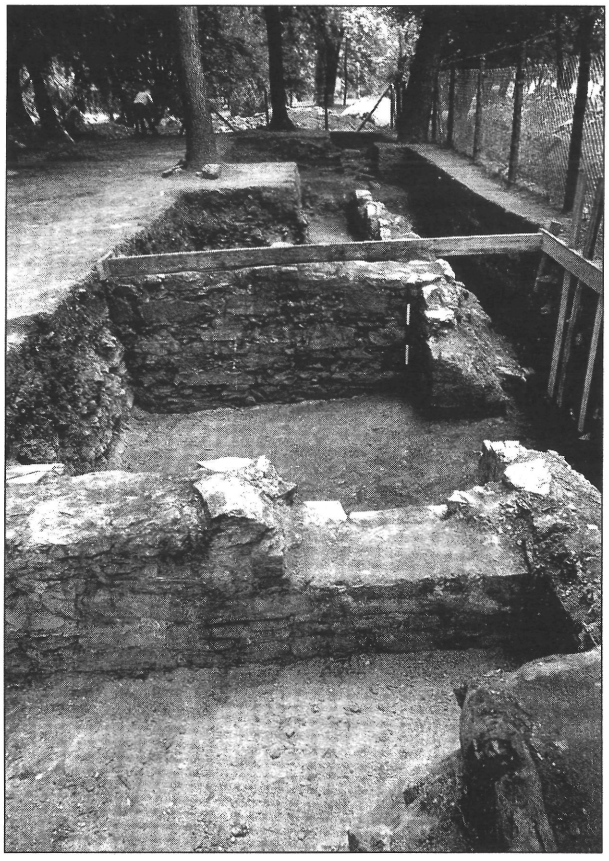

11. kép. Budapest XIII. Margitsziget, domonkos apácakolostor. A 13. századi építkezésekkel feldúlt sír maradványai. 12–13. század

sarka érintkezett a templommal, azáltal hogy a Ny-i homlokzat elé épített 330 cm széles folyosó falát egybeépítették az egyenes záródású szentély ÉK-i sarkán álló, É–D-i irányú támpillérrel. Kiszedett fal helyét figyeltük meg a szentély DK-i sarkán álló támpillér déli oldalán is *(16. kép)*.

Az É–D-i épület valószínűleg 35 m hosszú és 9 m széles volt. A későbbi átalakítások nyomai között É felől haladva egyelőre csak három helyiségről derült ki, hogy a legkorábbi épületből származnak, a középső, legkisebb helyiségben padlófűtés volt. A Dunára néző ajtókat később befalazták, a Dunára néző, keskeny lőrés alakú ablakok az egész középkorban megmaradtak. A K–Ny-i épületből egyelőre csak a K-i fal részletét és az ÉK-i sarkot tártuk fel, de máris fontos megállapításokat tehetünk. A IV. Béla tervei szerint épülő kastély K–Ny-i szárnya korábbi falakon áll, amelyek a 13. század első felében itt álló királyi, királynéi házból maradtak meg. A középkor végére a templom összeépült szentélyével.[47] Igen sajnálatos azonban, hogy az épület belsejében állnak a 19. századi neogótikus Szent László-kápolna szétszedhetetlennek tűnő maradványai, a közel 120 cm magas, cementbe rakott kövekből álló alapfallal valószínűleg minden középkori részletet elpusztítottak. A feltárható kis részletekből azonban nagyon sok adatot nyertünk. Nagyon jól látszik, hogy az épület keleti oldalán egymást követik a különböző átépítések.

A keleti zárófalból még csak egy 9 m hosszú szakaszt tártunk fel, a belső oldalon az ÉK-i saroktól 5 méterre osztófalat találtunk. A falsarokban megmaradt a legutolsó, középkori téglapadló részlete. Az ÉK-i sarok belső oldalán nyitottunk egy kutatóárkot, hogy tájékozódhassunk a belső tér rétegviszonyairól. Nem értük el a falak alját, mert a sarokban, közel

12. kép. Budapest XIII. Margitsziget, domonkos apácakolostor. A kastély É-D-i szárnya feltárás közben. 12–16. század

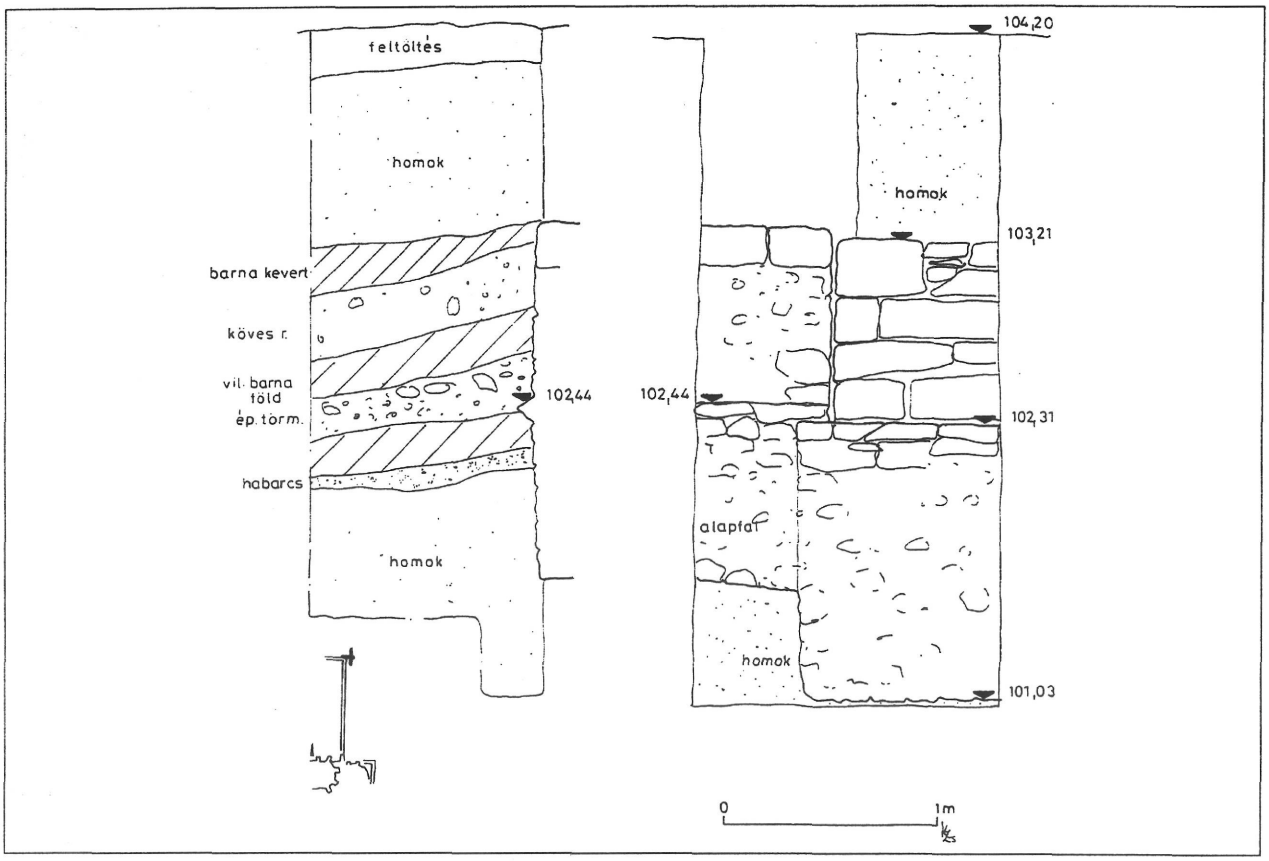
13. kép. Budapest XIII. Margitsziget, domonkos apácakolostor. A kastély K-Ny-i szárnya feltárás közben. 12–16. század

14. kép. Budapest XIII. Margitsziget, domonkos apácakolostor. A királyi kastély ÉK-i sarka feltárás közben. 13. század közepe

a falak aljához (ez később a külső oldalon kiderült) egy tapasztott, szobai fűtőkemence maradványaira bukkantunk *(18. kép)*. Az átégett kemence alját többször megújították, a szürke habarcspadlón, de inkább a falsarokban rétegesen elváló paticsfoltokat találtunk. A kemence hosszabb oldalát a keleti falra építették, a tüzelőnyílást még nem tártuk fel. A kemence maradványait 20-25 cm vastag kormos, hamus réteg fedte be, majd agyagos homokréteg következett, ezen találtuk meg a 6-8 cm vastag, világos habarcspadló maradványait. Azokat a falakat, amelyek a habarcspadlós helyiséget közrefogták, a habarcspadló szintjéig lebontották, és alapfalként szolgált a következő periódusban *(19. kép)*. A közelben lévő, korábban említett középkor végi téglapadló a habarcspadlóhoz képest 50 cm-rel magasabb szinten található. A kutatóárok felső részét épülettörmelék töltötte be, a rétegsor felső része a 19. századi építkezésekkel pusztult el.

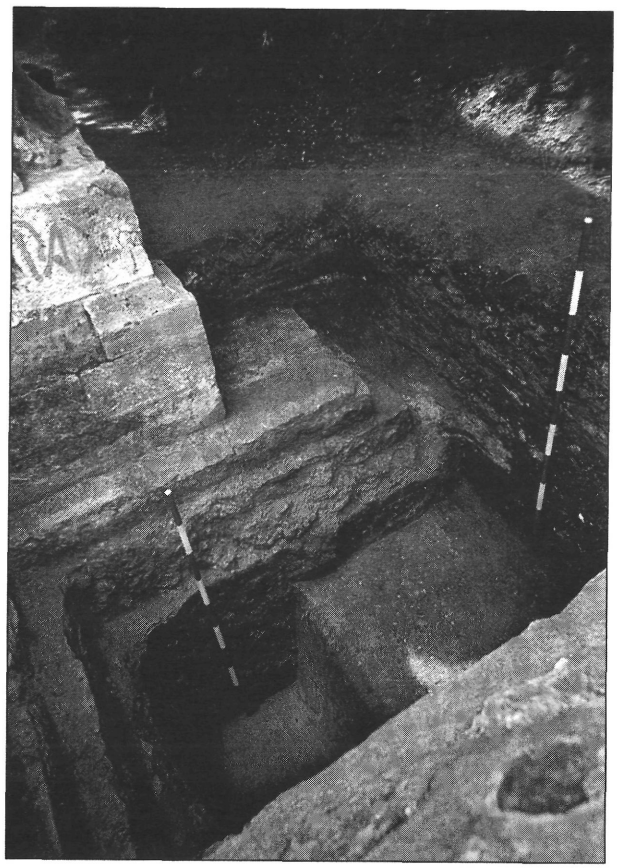
Az ÉK-i falsarok külső oldala többet elárul az épület történetéből *(17. kép)*. A falakat beborító, több méter vastag feltöltés és épülettörmelék kihordása után letisztítottuk a 16. századi járószintet. Az ÉK-i falsaroktól ÉK felé 190 cm-re megjelent egy újabb, derékszögű falsarok, amelynek É–D-i ága párhuzamos volt a palota keleti falával. Kiderült tehát, hogy az udvar 11,5 m széles volt. A falsarok K–Ny-i ága pedig a jelenlegi árvízi töltés alatt egyenesen haladt a Duna felé. A 190 cm széles folyosó valójában a Dunához vezető kapulejárat felső szakasza volt. A keleti oldalon az épületsarokkal pontosan szemben előbukkant egy harmadik falsarok, amely egy 8 m hosszú folyosófal É-i végét mutatta. A palota keleti fala előtt húzódó folyosó 120 cm széles volt, a 8 m hosszú fal déli végén egy kapu van. A 8 m hosszú fal egyéb-

15. kép. Budapest XIII. Margitsziget, domonkos apácakolostor. A királyi kastély K–Ny-i szárnya, az északi folyosó középkori padlórétegei. 12–16. század. 1. Bolygatatlan talaj. 2. Szürke kevert föld. 3. Barna kevert föld. 6. Épülettörmelékes föld. 8. Habarcspadló

ként az árvízi töltésben van, csak a belső falsíkot lehetett kibontani.

A Dunára vezető lejárat építési ideje egyelőre bizonytalan, annyit lehet határozottan kijelenteni, hogy a 13. századi építkezések után készült. A palota ÉK-i sarkán egy vastag falú torony állott, amely teljes egészében betöltötte a Dunára vezető lejáratot, pár centi választotta el a kapulejárat északi falától. A palotasarok É-i oldalán kiásott kutatóárokban követhettük az építési periódusokat, a torony falmaradványai a különböző falak között középen helyezkedtek el *(19–21. kép)*. Az első épület falát a sarok felé haladva egyre mélyebb szintre bontották, majd ráépítették azt a falat, amely egybeépült a toronnyal, aztán lebontották a tornyot, és felépítették a 14–16. századi falakat. Az északi oldalon három vastag, habarcspadló réteg fut az épület falához. A legalsó a toronyfal alatt húzódik, nekifut a falnak, de nem azonos a belső oldalon talált, a kemencével elvágott padlóréteggel. A középső, külső oldalon lévő padlócsík azt a járószintet mutatja, amelyet a torony lebontása után alakítottak ki, a felette lévő réteg pedig már a középkor második felében keletkezett. A kapulejáratban lévő rétegsor egyszerűbb. A torony bontott falára épülettörmelékes feltöltést hordtak, tetején lejárt, agyagos járószint van. Efölött egy vastag habarcspadló réteg van, amely a dunai kapulejárat É-i falának a járószintet mutató falkiugrásához csatlakozik. A szintadatok alapján egyelőre úgy tűnik, hogy a torony IV. Béla kastélyához tartozott. Az alatta lévő falak pedig a korábbi, 1241 előtti királyi, királynéi házból származnak. Ugyanehhez a korábbi palotához tartozott a keleti oldal folyosója. A 8 m hosszú folyosórészletben a déli ka-

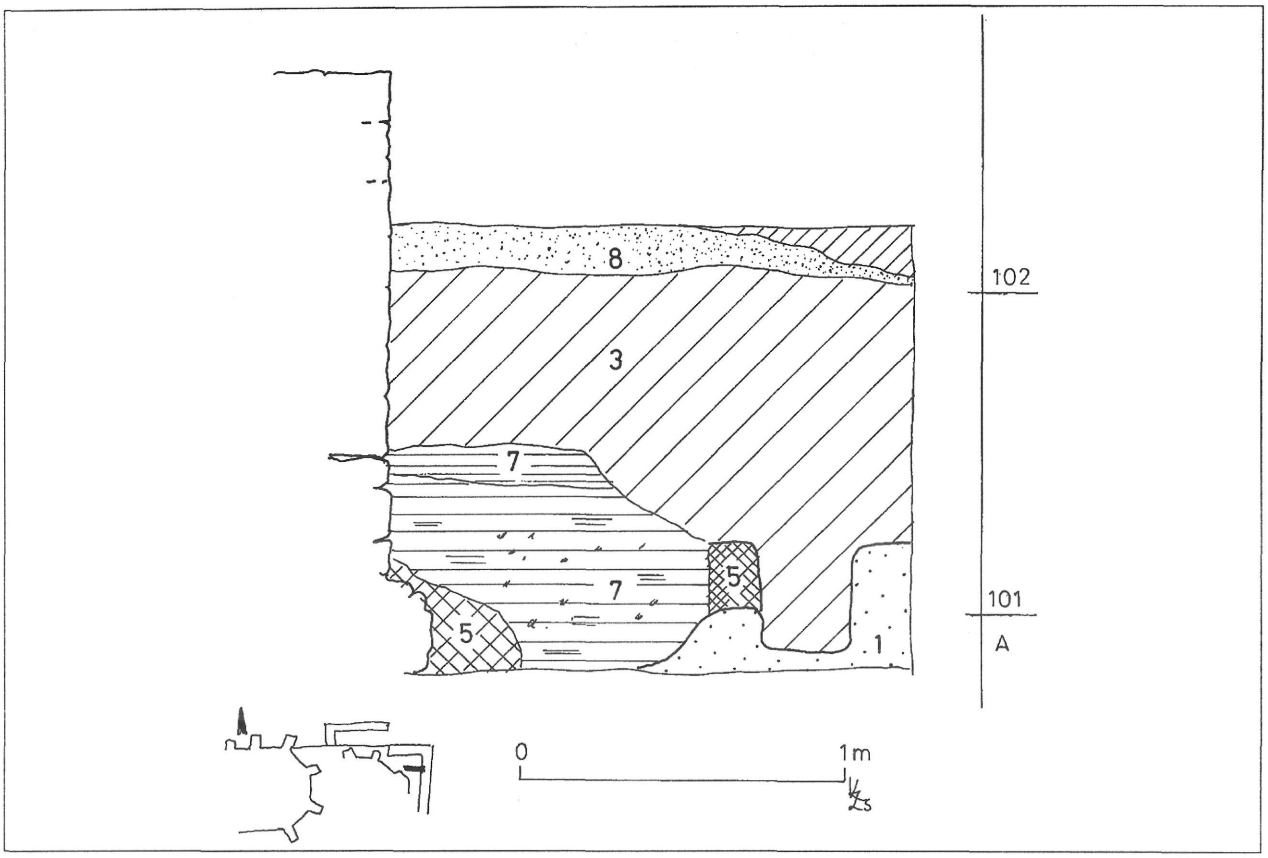
16. kép. Bp. XIII. Margitsziget, domonkos apácakolostor. A királyi kastély DNy-i sarka és a templom ÉK-i sarkán álló támpillére. 13. sz. közepe

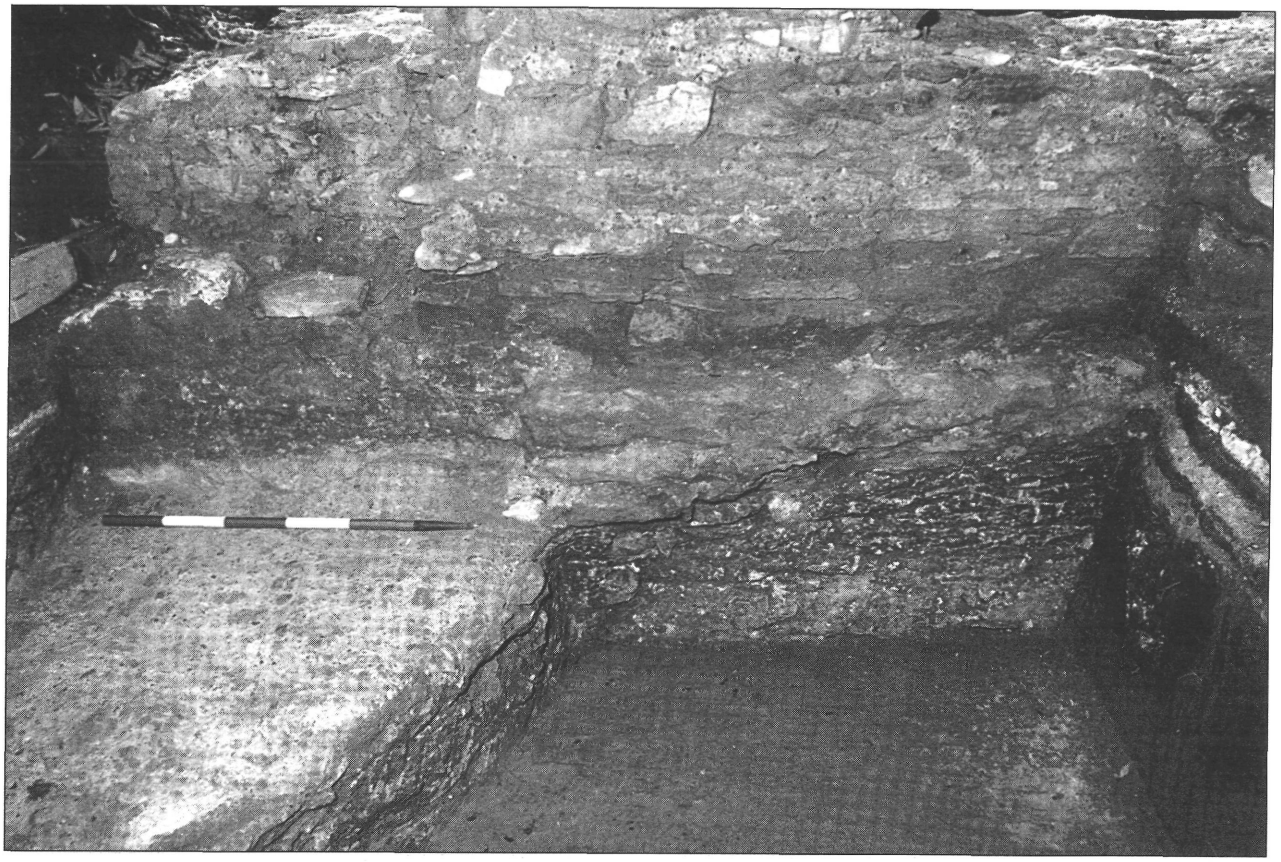
17. kép. Budapest XIII. Margitsziget, domonkos apácakolostor. A királyi kastély K–Ny-i szárnyának falmaradványai feltárás közben. 12–13. század

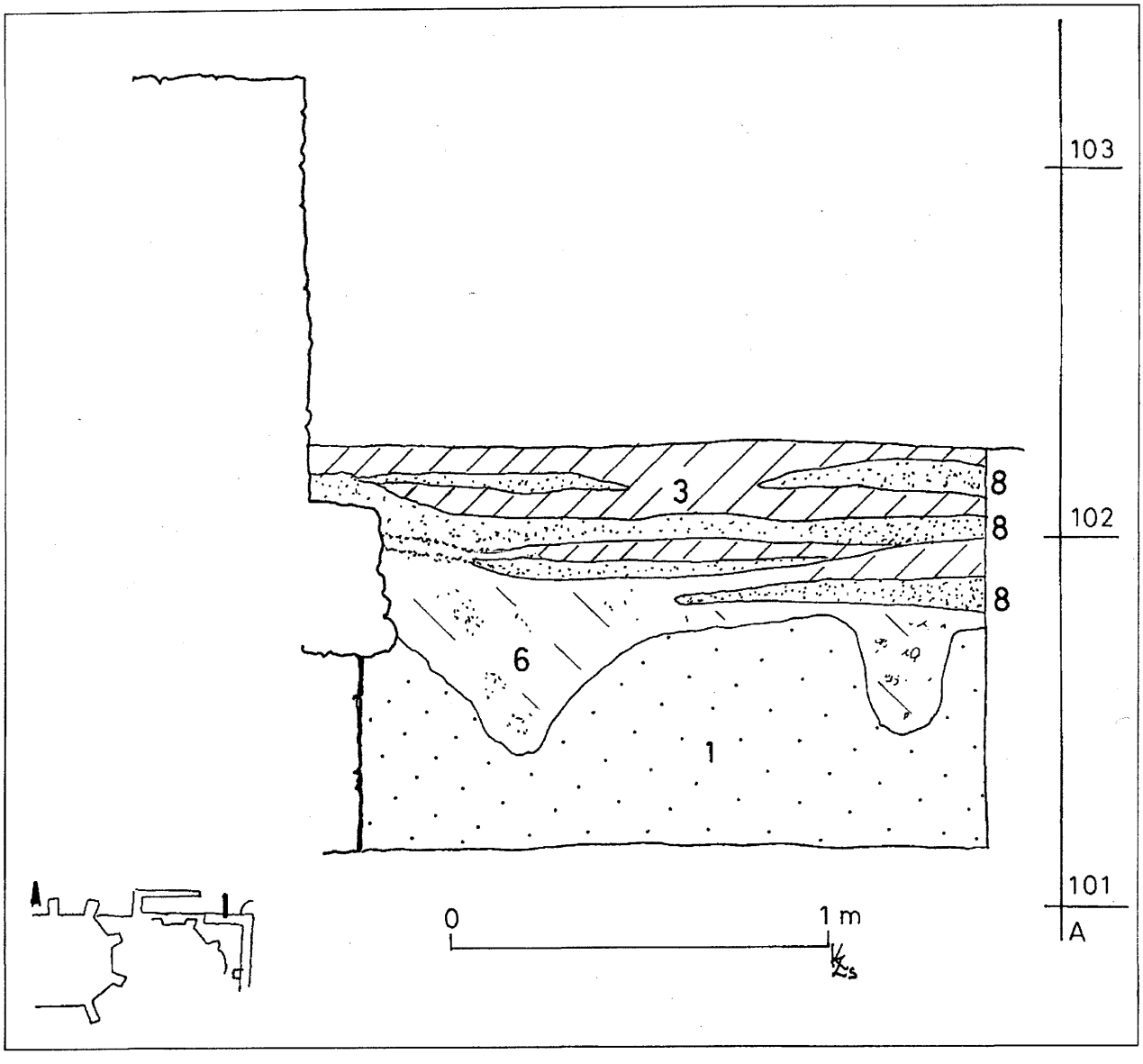
18. kép. Budapest XIII. Margitsziget, domonkos apácakolostor. Kemence maradványai a királyi kastély K–Ny-i szárnyában. 12–13. század

19. kép. Budapest XIII. Margitsziget, domonkos apácakolostor. A királyi kastély K–Ny-i szárnyában lévő kemence maradványai és a felette lévő rétegek. 12–13. század. 1. Bolygatatlan talaj. 3. Kevert barna föld. 5. Patics. 7. Agyag, agyagos föld. 8. Középkori habarcspadló

20. kép. Budapest XIII. Margitsziget, domonkos apácakolostor.
A királyi kastély K–Ny-i szárnyának ÉK-i sarka feltárás közben. 12–16. század

21. kép. Budapest XIII. Margitsziget, domonkos apácakolostor. A királyi kastély ÉK-i sarka. 13. század közepe

punál volt kutatóárok. Eléggé bonyolult a rétegsor. Az átjáró függőleges keretkövéhez lapos küszöbkövet építettek. A kutatóárok keleti oldala a folyosófal, nyugati oldala pedig a palota keleti fala, északi oldalát a folyosóban lévő rétegek, déli oldalát pedig az átjáróba futó rétegek alkotják *(22–24. kép)*. Az itteni rétegek között megjelent egy eddig sehol sem látott vastag, kemény, világosszürke agyagréteg, amely betölti a folyosót és befut a küszöbkő alá. Felette lazább szerkezetű, homokos feltöltés van, és csak erre került rá a folyosói átjáró küszöbköve. A küszöbkőhöz hozzátapad a vastag habarcspadló. A folyosófalon a küszöbkő aljával egy vonalban vastag habarcskifolyás mutatja, hogy innen indult a folyosó felmenő fala. A folyosóban az eddig felsorolt rétegek alatt még 40 cm vastag rétegsor van. A falak alját egy vastag, égett, kormos földréteg köti össze, felette különböző földrétegek között három habarcscsík húzódik. Az alsó kettőt átvágta egy rövidebb árok, talán építőállvány palánkjainak helye. A palánkok az égett földbe mélyedtek. A harmadik keskeny habarcscsík keresztülhaladt a palánk helyét betöltő épülettörmeléken. Annak ellenére, hogy a bolygatatlan talaj felszínén erőteljes égés nyomai látszanak, a falakon ennek semmi nyomát sem láttuk. Lehetséges, hogy az építkezést megelőzően keletkezett, amikor a kiválasztott helyen felégették a sűrű növényzetet. Újabb adatok előkerüléséig azt gondoljuk, hogy a habarcspadló alatti rétegsor az 1241 előtti időszakban keletkezett, a folyosóban látható alsó habarcspadló pedig, amelyik az átjáró küszöbéig tart, IV. Béla építkezéseihez köthető.

A soron következő feltárások eredményei sok tekintetben finomítani fogják az előzetes beszámoló egyes megállapításait. A 13. századi királyi kastély helyét azonban már pontosan ismerjük. Az 1241 előtti udvarhelyen a királyi ház közelében templom állt, déli hajófalának nagy részét beépítették az apácakolostor templomába. A templomtól keletre, a Dunaparton állt a királyi vagy királynéi kastély, amelynek ÉK-i sarkát és a keleti fal nagyobb részét feltártuk. A keleti homlokzat előtt a padlónyomok szerint zárt folyosó húzódott, ennek csak a nyugati oldalát láthattuk, a fal többi része és a palota többi, Duna-parti épülete a jelenlegi árvízi töltés alatt helyezkedik

el. IV. Béla az apácakolostor építésével egy időben új palotát is épített. Téglalap alakú alaprajza volt. Keleti oldala a Duna-parton állt, magába foglalta a főbejáratot és a kikötőt, ezeknek maradványai az árvízi töltés alatt sejthetők. A palota északi oldalát egyelőre nem ismerjük. A nyugati oldalon az addig még beépítetlen területen teljesen új, É–D-i irányú épületszárnyat emeltek. A déli oldalon álló korábbi kastélyt átépítették és kibővítették, ez lett a K–Ny-i szárny. A palota DNy-i sarka mögött épült fel a kolostor temploma, ekkor még csak az egyenes záródású szentély sarkain álló támpillérek nyúltak át a palota területére. IV. Béla palotája becsléseink szerint 55-60 m hosszú és 28-30 m széles, szabályos alaprajzú, egységes terv szerinti épület volt, külső megjelenésében is méltó párja lehetett az óbudai várnak.[48]

ÖSSZEFOGLALÁS

Anonymus, 12. századi magyar történetíró regényes elbeszéléseiből ismerjük a magyar honfoglalás Budapest földjén játszódott eseményeit. 896-ban a két fejedelem felosztotta egymás között ezt a területet, a tényleges katonai hatalmat birtokoló Árpád fejedelem a Csepel-szigetet, Kurszán, a szakrális főfejedelem pedig Óbudát kapta meg. Kurszán 904-ben bekövetkezett halála után megszűnt a magyarok kettős fejedelemsége, a hatalom Árpád és leszármazottai kezére jutott. A fejedelmi udvarhelyek és birtokközpontok az Árpád-házi királyok uralkodása alatt királyi udvarhelyekké fejlődtek, amelyek közül a 13. század közepéig az óbudai királyi vár és a csepeli uradalmi központ voltak a legjelentősebbek.

Csepel-szigeti királyi udvarhely

A 10–11. századi temetők és a későbbi történeti adatok a sziget északi részének sűrű lakottságát mutatják. A 11. században Királyi szigetnek nevezték, az adatok szerint itt őrizték az egyik királyi ménest. Árpád-házi királyaink nagy vadászatokat rendeztek a szigeten, 1189-ben III. Béla király két napig itt látta vendégül a 3. keresztes háborúba vonuló Barbarossa Frigyes királyt. A 13. század utolsó negyedében a csepeli uradalom a királynék használatába került, majd a 15. század elejétől a királynéi birtok része lett. Az udvarhely topográfiai helyzete ismeretlen.

Óbudai királyi udvarhely

A történeti adatok alapján biztosra vehető, hogy az óbudai királyi udvarhely a 12. század végére teljesen kiépült. III. Béla király (1172–1196) rendszeresen járt Óbudára, és 1189-ben az esztergomi díszes fogadtatás után először itt vendégelte meg a 3. keresztes háborúba vonuló Barbarossa Frigyes királyt, majd innen vonultak a Csepel-szigeti vadászatra. A 13. század első felében új várat építettek; a mai Kálvin közi református templom alatt helyezkednek el a vár központi épületei. II. Endre (1205–1235) és IV. Béla (1235–1270) hosszabb időt, például a húsvét előtti nagyböjt idejét is itt töltötték. A vár a tatárjárás (1241) idején romba dőlt. I. Nagy Lajos király 1343-ban anyjának, Piast Erzsébet királynénak ajándékozta a várat, ezt követően a középkor végéig a királynéi birtok része maradt.

Cinkotai udvarhely

Az észak-pesti határban a Szilas-patak által kettévágott dombvidéken kialakult 10. századi szálláshely központja Cinkota volt. Krónikai adat szerint 1074-ben itt szálltak meg a Salamon király ellen vonuló, a királyi hatalomért küzdő Árpád-házi hercegek, a későbbi I. Géza és I. László királyok. Az udvarhely a ma is működő evangélikus templom körül helyezkedett el, a 18. században épült templom magába foglalja a 11–16. századi középkori templom maradványait. A régészeti feltárás felszínre hozta a 12. század végén lebontott kerek templom (rotunda) és az udvarhelyet védő, gerendavázas sánc részleteit. IV. Béla király mint a tatárjárás idején elnéptelenedett birtokot 1259-ben az általa alapított margit-szigeti domonkos apácakolostornak adományozta. A falu a középkor végéig az apácák birtokában maradt, a környék legjelentősebb falujává fejlődött.

Pesti királyi udvarhely

A pesti várat Anonymus 12. századi elbeszélése és két 15. századi történeti adat említi. Helyét a régebbi kutatás a Belvárosi-templom melletti IV. századi római tábor falai közé helyezte, a régészeti kutatások során azonban nem találták meg a nyomait. Sokkal inkább a Váci utca–Régiposta utca sarok környékére helyezhető, ahol előkerültek a Zsigmond király uralkodása alatt (1387–1437) megkezdett várépítés maradványai. A régészeti kutatás során a 15. század eleji lakótorony maradványai között megtaláltuk az Árpád-kori (11–13. század) torony egyik oldalát, a másik három oldala még feltáratlan.

Margit-szigeti királyi udvarhely

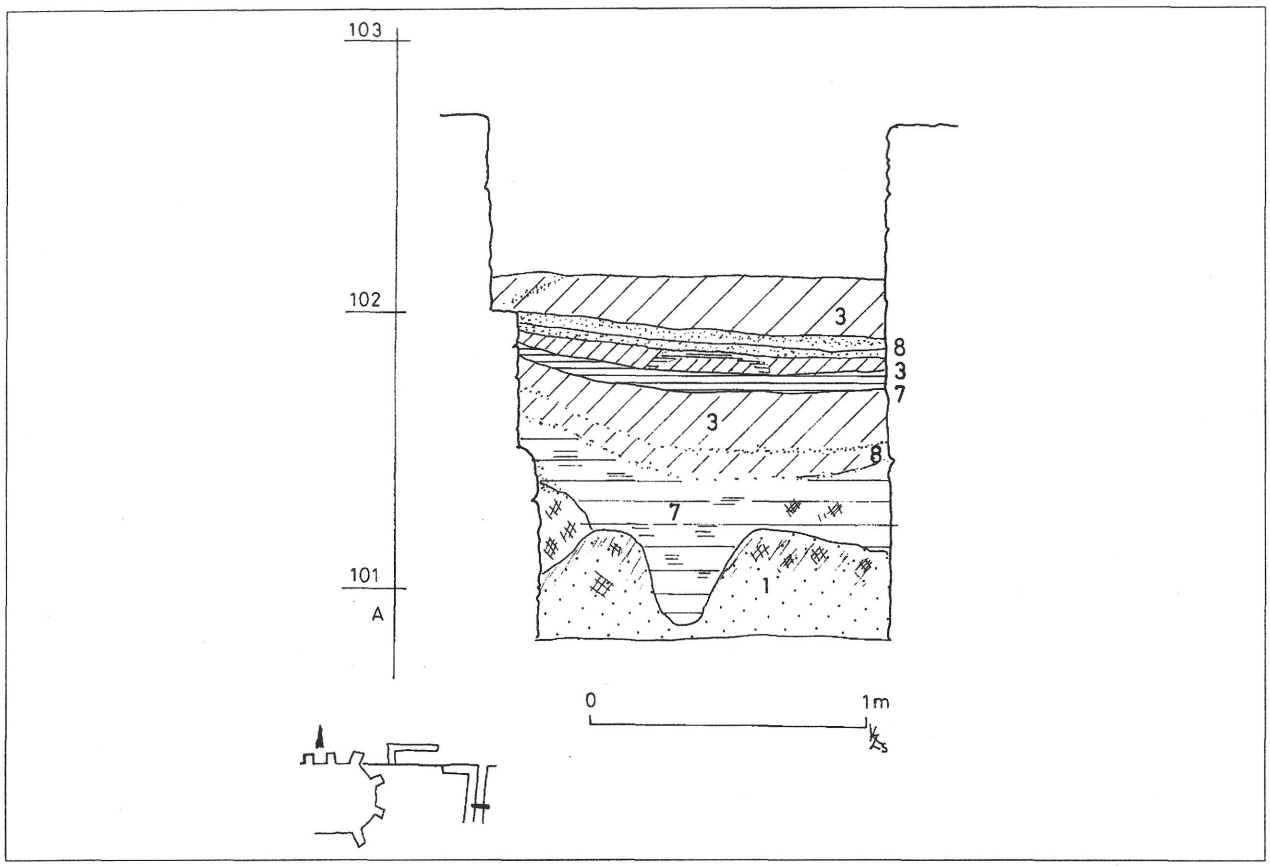
A történeti adatok szerint az Óbudához tartozó királyi birtokban álló szigeten a 13. század első felében már kiépült udvarhely volt. A sziget ekkor leggyakrabban használt neve Insula Leporum volt. A sziget közepe táján a keleti oldalon, közvetlenül a Duna-parton álltak az első épületek. A közelében kisebb templom állt, körülötte temető volt. A 13. században a királyné házának nevezték. Az 1995-ben megkezdett itteni ásatások egyik nagy eredménye volt a királyi kastély épületmaradványainak feltárása. Építészeti egységet alkotott a IV. Béla által alapított domonkos apácakolostorral, a templom szentélyének északi oldalához kapcsolódott.

A tatárok elől menekülő IV. Béla és Lascaris Mária királyné fogadalmat tettek, hogy születendő gyermeküket Isten szolgálatára nevelik és számára kolostort építenek. 1242. január 27-én a dalmáciai Klissza várában megszületett Árpád-házi Margit hercegnő, (†1270. január 18.), akit négyéves korától kolostorban neveltek. A királyi pár az óbudai Nyulak szigetét választotta a Margit számára felépítendő kolostor helyéül, és 1246 körül hozzákezdtek az építkezéshez. 1252-ben Margit és társnői beköltöztek az új épületbe, de a kolostor ünnepélyes alapító oklevelét csak az építkezés teljes befejezése után, 1259-ben adta ki a király.

Ekkor már állt az új királyi kastély is. Szabályos téglalap alakú alaprajza volt, É–D-i irányban 60 m hosszú, K–Ny-i irányban pedig 30 m széles volt. Egymással derékszöget bezáró épületszárnyakból állt. A kastély DNy-i sarka érintkezett a szentély sarkán álló támpillérrel.

22. kép. Budapest XIII. Margitsziget, domonkos apácakolostor.
A királyi kastély K–Ny-i szárnya előtti keleti folyosó feltárás közben. 12-16. század

23. kép. Budapest XIII. Margitsziget, domonkos apácakolostor. A királyi kastély K–Ny-i szárnya előtti folyosó középkori padlórétegei. 12–16. század. 1. Bolygatatlan talaj égetés nyomaival. 3. Kevert barna föld. 7. Agyagos föld. 8. Habarcspadló

24. kép. Budapest XIII. Margitsziget, domonkos apácakolostor. A királyi kastély K–Ny-i szárnyában lévő folyosó kapuja feltárás közben. 12–16. század

A régészeti feltárások folyamatban vannak, így a kastély alaprajzának és építéstörténeti periódusainak végleges és pontos meghatározására még nincs lehetőségünk. A K–Ny-i kastélyszárny magába foglalja a korábbi királynéi ház maradványait, az É–D-i szárny viszont beépítetlen területen épült.

A történeti adatok szerint IV. Béla és utódai, fia, V. István (1270–1272), unokája, IV. Kun László (1272–1290) családtagjaikkal és rokonaikkal együtt különösen kedvelték ezt a helyet, amiben közrejátszott, hogy a szomszédos kolostorban IV. Béla lányával együtt még másik három Árpád-házi hercegnőt szenteltek apácává. A kolostor templomában temették el 1272-ben V. István királyt, sírját 1838-ban kifosztották. 1276-ban IV. László király az egész szigetet a kolostornak adományozta, a királyi udvarhely története véget ért. A kastély a kolostor egyik szárnya lett, de világi rendeltetésű maradt. A kolostorral együtt többször átépítették, a királyi és főúri vendégek fogadására méltó, reprezentatív épületté alakították. Pusztulása a 16. század elején kezdődött, amikor a török veszedelem elől az apácák 1529-ben Nagyváradra menekültek. A végleges pusztulás a 19. század elején következett be, az emeletes falakat a kolostor többi épületének falaihoz hasonlóan ledöntötték, földdel eltakarták, és az egész kéthektárnyi területet fákkal, bokrokkal beültették.

JEGYZETEK

1. FEHÉR–ÉRY–KRALOVÁNSZKY, 25–26. A 106–136. tételek között felsorolt leletek közül 25-nek pontosan ismerjük a lelőhelyét. A könyv megjelenése óta eltelt időszakban újabb honfoglalás kori leletek kerültek elő, az ismert lelőhelyek száma 35-re gyarapodott, a leletek továbbra is főként magányos sírokból származnak. Az újabb leletek sorából kiemelkedik három, a Budapest határán lévő Budaörs tűzkőhegyi, az Óbuda Kaszás utcai és a Pestlőrinc (volt szovjet laktanya udvara) Üllői úti különösen gazdag mellékletű lovasférfi-sír, amelyben díszes fegyverövek, szablyák, nyílhegyek, tegezalkatrészek, függesztőkarikák, lószerszámok voltak. Fegyvereik jellegzetességei azt mutatják, hogy mind a három sírban a könnyű lovasságon belül elkülönült fegyvernem előkelő, magas rangú katonai vezetőit temették el. KOVÁCS L., 234.; IRÁSNÉ MELIS, 1991a, 102–112.
2. GYÖRFFY, 1973, 251–258.
3. PAIS, 77–78.
4. IRÁSNÉ MELIS, 1983, 15.
5. GYÖRFFY, 1973, 265.; GYÖRFFY, 1998, 198–200.
6. GYÖRFFY, 1973, 273.
7. GYÖRFFY, 1973, 319.
8. A Csepel-sziget északi szigetcsúcsán és a mai Szabadkikötő helyén lévő, korábban Moraszt dűlőnek nevezett helyen a kikötő építését megelőző időszakban több szórványleletet összegyűjtöttek, egy 13. századi fazék bekerült a Nemzeti Múzeumba, de a helyi sajtóban említett II. András-pénzeknek nyoma veszett. Amatőr régészek „ősrégi jellegű falakat és különféle tárgyakat" tártak fel ezen a környéken, de a 20. század közepére már minden elpusztult. PERÉNYI, 14–15.
9. GYÖRFFY 1973. 273.
10. A vár feltárása 1906-ban kezdődött, majd több alkalommal voltak feltárások a különböző részeken. A vár kiemelkedő művészeti értékű faragott építészeti töredékeit számos tudományos cikkben ismertették. GEREVICH, 1973, 365–368.
11. KOVÁCS A.; 110–112.

12. GYÖRFFY, 1973, 264., 273., 280–281.; ALTMANN, 89–109., 113–114.
13. PAIS, 1926, 82.
14. GYÖRFFY, 1973, 266.; GYÖRFFY, 1998, 512–513.
15. IRÁSNÉ MELIS, 1975, 225–227., 3–4. kép.
16. Matolcsi János szóbeli közlése. A kutyacsontok a Magyar Mezőgazdasági Múzeumba kerültek.
17. NOVÁKI, 338.
18. KUBINYI A., 32.
19. PAIS, 100.
20. PETŐ.
21. NAGY M., 201., Abb. 93. Térkép.
22. BÓNA, 370–376., 26. Térkép.
23. GYÖRFFY, 1973, 259.
24. NAGY L., 1946, 58.
25. LUX K., 1–33.
26. BERTALAN, 471–490.; NAGY T., 359.
27. GERŐ L.: A pesti belvárosi plébániatemplom. Bp., 1956.
28. IRÁSNÉ MELIS, 1995, 57–59.
29. Árpád-kori legendák és intelmek. Bp., 1983, 91–92.
30. GYÖRFFY, 1973. 265.; GYÖRFFY, 1998, 538.
31. IRÁSNÉ MELIS, 1995, 63., 3. kép 4., 4. kép.
32. Gerevich László is erre a környékre helyezi a pesti várat. GEREVICH, 1973, 364.
33. IRÁSNÉ MELIS, 1994, 93–95.
34. IRÁSNÉ MELIS, 1995, 64–66., 8. kép.
35. IRÁSNÉ MELIS, 1983, 17–19.; IRÁSNÉ MELIS, 1991b, 136–137.
36. Feuer Istvánné (1959–1962) és a szerző (1998) publikálatlan ásatásai.
37. TÖRS, 1–14.
38. KUBINYI F. 1–25.; NAGY L., 80.
39. RUPP, 87.; GYÖRFFY, 1973, 322.; FEUERNÉ, 1955, 6. Feuer Istvánné az 1950-es években az É-i szigetcsúcson kereste az esztergomi érsek várának helyét, azonban csak kiszedett falhelyeket és néhány jellegtelen középkori cserepet talált a feltételezett helyen. GYÖRFFY, 1998, 656–657.
40. RADVÁNYI, 11–13.; NAGY L., 80.; FEUERNÉ, 1955, 6.; GYÖRFFY, 1973, 321.; GYÖRFFY, 1998, 652.
41. A ma is álló középkori falakban több római kőfaragvány látható, például az apácakolostor templomában az északi diadalív lábazata egy 4. századi római sírkő.
42. GYÖRFFY, 1973, 319.; GYÖRFFY, 1998, 652–653.
43. GYÖRFFY, 1998, 644–657.
44. Monumenta Romana Episcopatus Vespremiensis 3. 1416–1492. Bp., 1902, 220–221.
45. LUX G., 204–213., 1. ábra.; FEUERNÉ, 1971, 247., 1. kép.
46. A régebbi ásatások felsorolása: FEUERNÉ, 1955, 19–20. Feuerné 1959–1962 közötti, műemléki helyreállításhoz kapcsolódó kutatásainak eredményei: FEUERNÉ, 1971, 245–271.; GEREVICH, 1973, 377. A kolostor területének teljes feltárását célul tűző kutatások 1995-ben kezdődtek el, teljes egészében feltártuk a kerengőt, a templomot, az északi kolostorkertet, és az ÉNy-i sarkon álló vendégházat. Jelenleg a templomtól ÉK-re fekvő királyi udvarhely kutatása zajlik. A középkori palota és a templom építéstörténetét és a feltárt emlékek részletes ismertetését a palotaszárny teljes feltárása után lehet elvégezni.
47. Az előzetes beszámolóban nem foglalkoztunk részletesen a palotaszárny és a kolostor kapcsolatával, az épület építészettörténeti jelentőségével, ezekre a kastély feltárásának befejezése után nyílik lehetőség.
48. A régészeti kutatások anyagi fedezetét a budapesti Főpolgármesteri Hivatal biztosította, az ásatások a Település- és Értékvédelmi Ügyosztály műemléki helyreállítási tervei szerint haladnak. Megköszönöm dr. Kiss Katalin ügyosztályvezető asszonynak és Hadházy Aba ügyosztályvezető-helyettes úrnak, hogy megteremtették a régészeti kutatás feltételeit, és minden felmerülő, ásatással kapcsolatos kérdésben segítségemre voltak.

IRODALOM

ALTMANN=ALTMANN Júlia: Óbuda. In: Medium Regni. Bp., 1996, 89–109. és 113–114.

BERTALAN=BERTALAN Vilmos: A belvárosi plébániatemplom mellett folytatott ásatások. BudRég 14. 1945, 471–490.

BÓNA=BÓNA István: A népvándorláskor és a korai középkor története Magyarországon. Magyarország Története I/1. Bp. 1984.

FEHÉR–ÉRY–KRALOVÁNSZKY=FEHÉR Géza–ÉRY Kinga–KRALOVÁNSZKY Alán: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. In: Régészeti Tanulmányok 2. Bp., 1962.

FEUERNÉ, 1955=FEUERNÉ TÓTH Rózsa: Margitsziget. Bp., 1955.

FEUERNÉ, 1971=FEUERNÉ TÓTH Rózsa: A margitszigeti domonkos kolostor. BudRég 22. 1971, 245–271.

GEREVICH, 1973=GEREVICH László: Az első települések építészete. In: Budapest Története 2. Bp., 1973, 353–401.

GERŐ=GERŐ László: A pesti belvárosi plébániatemplom. Bp., 1956.

GYÖRFFY, 1973=GYÖRFFY György: Budapest története az Árpádkorban. In: Budapest Története 2. Bp., 1973, 217– 349.

GYÖRFFY, 1998=GYÖRFFY György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. 4. Bp., 1998.

IRÁSNÉ MELIS, 1975=IRÁSNÉ MELIS Katalin: Középkori falvak Pest határában. ArchÉrt. 102. 1975, 225–227.

IRÁSNÉ MELIS, 1983=IRÁSNÉ MELIS Katalin: Adatok a Pesti-síkság Árpád-kori településtörténetéhez. MHB 4. Bp., 1983.

IRÁSNÉ MELIS, 1991a=IRÁSNÉ MELIS Katalin: Die Zeit der ungarischen Landnahme. In: Budapest im Mittelalter. Braunschweig, 1991, 102–112.

IRÁSNÉ MELIS, 1991b=IRÁSNÉ MELIS Katalin: Pest im Hochmittelalter. In: Budapest im Mittelalter. Braunschweig, 1991, 136–137.

IRÁSNÉ MELIS, 1994=IRÁSNÉ MELIS Katalin: A pesti városalaprajz kialakulása és változásai a középkorban. In: Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és a régmúltból. Emlékkönyv Székely György 70. születésnapjára. Bp., 1994, 88–107.

IRÁSNÉ MELIS, 1995=IRÁSNÉ MELIS Katalin: Régészeti kutatások a pesti vár területén. ArchÉrt. 121–122. 1994–1995, 57–78.

KOVÁCS A.=KOVÁCS Annamária: IV. Béla király Óbudán. In: Medium Regni. Bp., 1996, 110–112.

KOVÁCS L.=KOVÁCS László: Viselet, fegyverek. In: Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Bp., 1986, 216–256.

KUBINYI A.=KUBINYI András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest Története 2. Bp., 1973, 7–233.

KUBINYI F.=KUBINYI Ferenc: Margitsziget műemlékei. ArchKözl. 2. 1861, 1–25.

LUX G.=LUX Géza: Újabb ásatások a Margitszigeten. Technika, 1938.

LUX K.=LUX Kálmán A Budapest belvárosi plébániatemplom. TBM 2. 1933, 1–33.

NAGY L.=NAGY Lajos: Az Eskü-téri római erőd, Pest város őse. Budapest Főváros Várostörténeti Monográfiái 17. Bp., 1946.

NAGY M.=NAGY, Margit: Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest 1–2. Monumenta Avarorum Archaeologica 2. Bp., 1998.

NAGY T.=NAGY Tibor: Római-kori kőemlékek Transaquincum területéről. BudRég. 15. 1950.

NOVÁKI=NOVÁKI Gyula: A magyarországi földvárak az őskortól a középkorig.

Építés-, Építészettudomány 7. 1975, 323–339.

PAIS=PAIS Dezső: Magyar Anonymus. Bp., 1926.

PERÉNYI=PERÉNYI József: Csepel (Magyar városok monográfiája). Bp., 1934.

PETŐ=PETŐ Mária: A Gellérthegy története az őskortól napjainkig. Bp., 1998.

RADVÁNYI=RADVÁNYI Imre: Margit-sziget története. Pest, 1858.

RUPP=RUPP Jakab: Buda-Pest és környékének helyrajzi története. Pest, 1868.

TÖRS=TÖRS Kálmán: Margit-sziget. Pest, 1872.

KATALIN IRÁS-MELIS

ARCHÄOLOGISCHE ANGABEN ZUR FORSCHUNG DER KÖNIGLICHEN RESIDENZ

Aus der romanhaften Erzählungen des Anonymus, einem ungarischen Geschichtsschreiber aus dem 12. Jahrhundert, kennen wir die Ereignisse der Landnahmezeit, die sich im Raum von Budapest abspielten. 896 hatten die zwei Fürsten dieses Gebiet in zwei geteilt, Fürst Árpád, der die wahre militärische Macht besaß, bekam die Csepel Insel, Kurszán der sakralische Fürst erhielt in den Besitz von Óbuda.

904, nach dem Tode des Kurszán wurde das zweifache Fürstentum abgestellt, die Macht gelang in die Hände des Árpád und seiner Nachfolger.

Die Fürstenhöfe und Besitztumszentren entwickelten sich zur Zeit der Regierung der Könige der Árpádenhauses zu königlichen Hofstätten. Unter ihnen waren bis Mitte des 13. Jahrhunderts die königliche Burg aus Óbuda und der Hauptsitz in Csepel die bedeutendsten.

Könighof auf der Csepel Insel. – Die Friedhöfe aus dem 10–11. Jahrhundert sowie die späteren geschichtlichen Daten weisen darauf hin, daß die Insel dicht bewohnt war. In 11. Jahrhundert nannte man die Insel Königsinsel laut bestimmter Daten hielt man hier ein königliches Gestüt. Die Könige des Árpádenhauses veranstalteten großzügige Jagde auf der Insel. 1189 empfing König Bála III. zwei Tage lang den König Friedrich Barbarossa als Gast, als er in den dritten Kreuzzug zog. Im letzten Viertel des 13. Jahrhunderts gelangte das Besitztum in die Hände der Königinnen, sie benützten sie, später vom Anfangs des 15. Jahrhunderts wurden sie Teile ihrer Güter. Die topographische Lage des Hofes int unbekannt.

Königliche Residenz von Óbuda. – Laut der geschichtlichen Daten gibt es sicher behauptbar, daß die königliche Residenz von Óbuda am Ende des 12. Jahrhunderts schon ganz ausgebaut war. König Béla III. (1172–1196) besuchte Óbuda regelmäßig und 1189, nach der prunkvollen Empfang in Esztergom bewirtete er hier den König Friedrich Barbarossa, der in den dritten Kreuzzug ritt. Von hieraus gingen sie auf Jagd auf die Csepel Insel. In der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts wurde eine neue Burg gebaut, die Hauptgebäuden der Burg befinden sich unter der reformierten Kirche, am heutigen Kálvin-köz. Endre II. (1205–1235) und Béla IV. (1235–1270) verbrachten hier eine längere Zeit, zum Beispiel die Fastenzeit vor Ostern. Die Burg wurde zur Zeit des Tatarenzugs verwüstet. König Ludwig der Große I. schenkte sie seiner Mutter, der Königin Piast Erzsébet im Jahre 1343, und nach diesem Zeitpunkt blieb die Burg bis Ende des Mittelalters ein Teil der Landgüter der Königin.

Residenz aus Cinkota. – An der nördlichen Markierung von Pest entstand im 10. Jahrhundert im Hügelgebiet, das vom Szilas Bach in zweigeteilt wurde eine Siedlungsstelle, dessen Zentrum Cinkota war. Laut der Daten der Chronik bauten die Prinzen des Árpádenhauses, die im Jahre 1074 gegen König Solomon zogen ihren Lager aus. Sie waren jene Prinzen die später als König Géza I. und König Ladislaus I. bekannt worden waren. Der Unterkunfsort umgab die auch noch im Gegenwart funktionierende evanghelische Kirche, die im 18. Jahrhundert gebaute Kirche umfasst die Ruinen der ehemaligen mittelalterlichen Kirche. Die archäologische Ausgrabung brachte die Überreste der runden Kirche (Rotunda) die am Ende des 12. Jahrhunderts abgerissen wurde, sowie Fragmente des Balkenschanzes der zum Schutz der Residenz diente ans Tageslicht. König Béla IV. schenkte die zur Tatarenzeit verwüsteten Güter der Dominikanernonnen, ein Orden, der von dem König selbst gegründet wurde. Das Dorf blieb bis Ende des Mittetalters im Besitz der Nonnen, und entwickelte sich zum bedeutendsten Dorf der Umgebung.

Königliche Residenz in Pest. – Die Burg wird von einer Erzählung des Anonymus aus dem 12. Jahrhundert und eine Geschichte aus dem 15. Jahrhundert erwähnt. Früher glaubte man sie lag zwischen den Mauern des römischen Militärlagers aus dem 4. Jahrhundert an der Belvárosi Templom (Innenstadtkirche), aber die archäologischen Forschungen fanden hier keine Spuren von irgendeiner Burg. Es ist viel wahrscheinlicher, daß sie an der Ende der Régiposta und Váci Straße lag, wo die Ruinen einer Burgbau unter König Sigismund (1387–1437) gefunden worden waren.

Dank der archäologischen Forschungen fanden wir zwischen den Überresten einer Wohnturm aus dem 15. Jahrhundert auch eine Seite der Árpádenzeitlichen Turm (11–13. Jahrhundert). Die anderen drei Seiten sind noch nicht freigelegt.

Königliche Residenz auf der Margareteninsel. – Laut der geschichtlichen Daten stand schon auf dem, zu Óbuda gehörenden königliche Besitz namens Margareteninsel schon in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts eine ausgebaute königliche Residenz. Der am meist verwendete Name der Insel war damals Insula Leporum. Die ersten Gebäuden standen bei der Mitte der Insel ganz am Ufer, an der östlichen Seite. In der Nähe stand eine Kirche und rundherum ein Friedhof. Sie wurde im 13. Jahrhundert „Haus der Königin" genannt. Eine der wichtigsten Ergebnisse der Ausgrabungen, die 1995 begannen, war die Freilegung der Überreste des königlichen Palastes.

Es bildete eine architekturelle Einheit zusammen mit dem, von Béla dem IV. gegründeten dominikanischen Nonnenkloster und knüpfte sich zur nördlichen Seite des Kirchenchores. König Béla IV. und Königin Maria Lascaris flüchteten gerade vor den Tataren, als sie ein Gelübde taten: wenn sie entkommen werden sie ihr kommendes Kind Gott widmen und ihm ein Kloster bauen. Am 27. Januar 1242 wurde in der dalmatischen Burg Klissa die Prinzessin Margit Árpádházi geboren († 18. Januar 1270). Sie wurde vom Alter von vier Jahren in einem Kloster erzogen. Das Königliche Paar wählte die Insel der Haasen, als Errichtungsstelle für das Kloster aus. Die Bauarbeiten begannen um 1246. 1252 konnten Margit und ihre Gefährtinnen in das neue Geäude einzeihnen. Der König gab aber die offizielle Gründungsurkunde des Klosters erst 1259 aus, als die Arbeiten schon komplett beendet waren. In jenem Jahr stand schon auch das neue Schloss des Königs. Es hatte einen Grundriss von einem regelmäßigen Rechteck, betrug in der Länge – Richtung Norden-Süden – 60 m, in der Breite – Richtung Osten-Westen – 30 m. Es bestand aus Gebäudeflügel, die miteinander rechten Winkel bildeten. Die südwestliche Ecke des Schlosses berührte den Stützpfeiler an der Ecke des Chors. Die archäologischen Ausgrabungen sind im Gange so haben wir noch keine Möglichkeit den Grundriss und die baugeschichtlichen Perioden endgültig und genau zu bestimmen. Der ost-westlich liegender Schlossflügel enthält die Ruine des früheren Hauses der Königin, der nord-südlich gerichtete Flügel wurde auf eine noch umbebaute Fläche errichtet.

Laut der geschichtlichen Daten hatten König Béla IV. und seine Nachfolger, sein Sohn Stefan V. (1270–1272) sein Enkelkind Kun László IV. (1272–1290) zusammen mit all ihren Familienmitglieder und Verwandten diese Stelle besonders gern. Darin spielte auch diejenige Tatsache eine große Rolle, daß man im benachbarten Kloster zusammen mit der Tochter des Béla IV. noch drei Prinzessen des Árpádenhauses als Nonnen geweiht wurden. In der Kirche ds Klosters bestattete man König Stefan V. im Jahre 1272. Sein Grab wurde 1838 ausgeplündert. 1276 schenkte König Ladislaus IV. die ganze Insel dem Kloster und so endete die Geschichte der königlichen Residenz. Das Schloss wurde zu einem Flügel, des Klosters, bewahrte aber seinen weltlichen Charakter. Es wurde zusammen mit dem Kloster mehrmals umgebaut und zu einem repräsentativen Gebäude umgeformt, das für den Empfang von edlen und königlichen Gäste geeignet war. Sein Untergang begann am Anfang des 16. Jahrhunderts, als 1529 die Nonnen sich vor dem Türkengefahr nach Großwardein flüchteten. Die endgültige Zerstörung vollendete sich am Anfang des 19. Jahrhunderts, als die Mauer des ganzen Gebäudekomplexes abgerissen wurden. Die Trümmer wurden mit Erde bedeckt und das zwei Hektaren große Gelände wurde mit Bäumen, Sträucher eingepflanzt.

HOLL IMRE

KÖZÉPKORI KÁLYHACSEMPÉK MAGYARORSZÁGON, VII.

A LOVAGALAKOS KÁLYHA CÍMERTARTÓ SAROKCSEMPÉJÉNEK ÚJ PÉLDÁNYA – MŰHELYKÉRDÉSEK

A lovagalakos kályhák Budán felállított első (két példányban is használt) megoldása-rekonstrukciója kapcsán néhány apró töredék alapján már kezdetben feltételeztem, hogy az alsó kályhatest elülső, kvádermintás sarkán legfelül egy ferdén befelé levágott sarkot képeztek ki.[1] Ezt a középkori kályhák esetében a 15. század folyamán gyakran az itt elhelyezett címer számára alakították így ki,[2] utalva a megrendelő-felhasználó személyére (Pécsett például itt helyezték el Ernuszt Zsigmond püspök – 1473–1505 – címereit).

Egy szerencsés lelet tette lehetővé, hogy ezt a korábban még nem ismert sarokcsempét majdnem teljes megoldásában megismerhettük. A palota kápolnájától délre egy lebontott, széttört falcsonk habarcsában kerültek elő töredékei 1966-ban. Duma György professzor későbbi fáradozásának köszönhető, hogy egyrészt sikerült a töredékeket jól kibontani, majd a meszes habarcsot sérülés nélkül eltávolítani; ugyancsak ő végezte el a töredékek újraégetését, hogy a mésztől fényüket-színüket vesztett mázas felületek visszanyerjék eredeti jellegüket, színüket.[3]

A töredékek alapján később a Régészeti Intézetben restauráltattam a sarokcsempét. (Sajnos a legfontosabb részlet, a címertartó oroszlánfigura hiányos; de valószínűleg e példányhoz tartoznak azok a régebbi töredékek, amelyek a IX/1. szemétgödör 4–5. rétegéből, illetve a kápolna melletti északi udvar 7. rétegéből kerültek elő. Utóbbi réteget 1430–1471/81 közötti érmek keltezik.[4]) *(2. kép)*

Most már jól látható, hogy ez a sarokcsempe, ellentétben az alatta elhelyezkedő többi kvádermintás sarokkal, nem csak egy félcsempe (3/a típus) + kváderes sarokrész összeállításával készült, hanem valószínűleg statikai okokból, mindkét oldalán l-l zöld mázas félcsempét foglaltak hozzá *(1. kép)*. A felső, levágott sarokrészt csak néhány töredék alapján lehet rekonstruálni. Itt a széleket ugyanolyan gótikus csavarodó levélsorral keretezték (gesztenyebarna mázzal bevonva), mint a kályha legalsó sorának csempéin. A felragasztott mázatlan oroszlánfigura töredéke mutatja, hogyan helyezkedett el ez; kérdés csupán az, hogy milyen címerpajzsot tartott. Ilyen mázatlan oroszlántöredéket korábbról is ismertünk Budáról *(2. kép 2)*; két töredéket a tatai várból,[5] ahol a sarokcsempe megoldása másféle, de ugyancsak lecsapott kiképzésű. (Utóbbi helyen ezen más csemperészletek negatívjának felhasználásával kis rozetták és a felső sarokban Stájerország, illetve Karintia címerei is szerepelnek.[6]) Talán nem véletlen, hogy a sarokrész nagy címere mindenütt majdnem nyom nélkül elpusztult? Az egyik budai oroszlántöredék bizonysága szerint ezt már legkésőbb 1481 körül letörték,[7] vagy csak megsérült a kályha? Az is elképzelhető, hogy szándékosan távolították el – az egyébként továbbra is használatban lévő kályhákról – egy javítás során, hogy V. László király gyászos emlékét kitöröljék?

Több más támpont mellett (például a háromszögű tetőcsempék) ez a sarok is bizonyítja, hogy ebből a kályhafajtából – szemben a műhely másfajta megoldásaival – a palotában kettő is volt. Egy másik ilyen sarokból is maradtak kis töredékek *(2. kép 1)*. Lelőhely: Kápolnától északra, 6. réteg, 1482 előtt kidobva. Ezek ugyanúgy, mint más e kályhákhoz tartozó darabok (lásd az idézett táblázaton is jelezve), jelzik, hogy a század 60-as és 70-es éveiben itt már álltak a kályhák – tehát semmiképpen nem lehet az 1480-as évek közepére (mindenképpen 1485-től) keltezett „Mátyás-címersorozatos" visegrádi (és budai) kályhákkal[8] korhatározás szempontjából kapcsolatba hozni.

A lovagalakos kályha műhelyének, korának kérdéseiről egy részletes új tanulmányban számoltam be.[9] Itt összefoglaltam a részben már korábban is tárgyalt, valamint újabb támpontokat (így részletesebb stíluskritikai adatokkal, történeti és heraldikai támpontokkal természettudományi vizsgálatok eredményeivel), amelyek miatt úgy vélem, a műhely legelső magyarországi kályhái (Buda, Tata, egyes püspökök, főurak várai) még 1454–1457 között elkészültek. Módosítottam azonban azt a régi felfogásomat, hogy *minden ilyen kályhacsempe* ekkor készült; erre az utóbb végzett technológiai vizsgálatok több szempontból is (cserépanyag, máz, a negatívok kopása miatt készült elmosódottabb csempék) bizonyítékokat adtak – ha nem is jelentenek abszolút keltezési adatokat.[10]

Mind Budán (1., 3–4., 13., 16., 18. típusnál), mind Visegrád esetében (15. típus) volt néhány olyan példány is a csempékből, amelyek később készültek a régebbi negatívokkal; de nem a *teljes kályha*, az egész gazdag sorozattal. Az ilyen csempék egy része valószínűleg a hosszú ideig használt kályhák javításához, átrakásához készültek pótlásként (míg vidéken több esetben az egész kályha később készülhetett, általában egészen másféle, egyszerűbb felépítéssel). Írásos támpontok is bizonyítják, hogy 15–16. századi kályhák esetében néhány éves használat után javították őket; árszabások szerint megkülönböztetve a régi anyagból felrakott, illetve a kályhás által készített új kályhacsempék árát.

Bizonyosnak vesszük, hogy egyes negatívok (esetleg egy-két pozitív minta: oroszlán a külső keret nélkül) megmaradtak, továbböröklődtek, ahogy erre az újabb adatok a Zsigmond-kor I. és II. csoportja műhelyeinél mutatnak (miközben a két műhely egészen eltérő stílusban, saját mintakinccsel dolgozott; az átvétel csak egyes típusoknál

történt, mintegy kiegészítve, olcsóbban pótolva a saját sorozatot).[11] Hasonló eset történt a visegrádi „fát őrző oroszlán"[12] csempéjénél: ez esetben is egy továbböröklődött pozitív (csak a középrésszel) segítségével készítettek új csempéket. Ez már nem az eredeti műhely készítménye, hanem későbbi átvétel egészen más kályhák dekorációinak gazdagítására. A különbséget az újféle keretelés is mutatja *(3. kép)*, itt már az a széles horony szerepel, ami a század második felének csempéinél általános. A különbségek az egyes metszetrajzok alapján láthatók; az új keret segítségével a csempék mérete (M: 27,5 cm, szemben a korábbi 22,5 cm-rel) felhasználhatóvá vált az új kályhákhoz! (Alkalmazkodott a felette sorakozó címeres csempékhez.)

A lovagalakos kályha *mesterének* (a mintafaragó asztalosmester vagy fazekas?) *jelzését* is megtaláltuk Budán a háromszögletű tetőcsempéken *(4. kép)*. Szépen rajzolt gótikus *jh* monogram látható (bepecsételve, beégetve? az eredeti pozitívba) – mint a mesternév rövidítés, a század közepére jellemző stílusban. Középkori kályhacsempék esetében egészen ritka megoldás; öntudatos jelzés, bár eldugott helyen. A negatív kopásának nyoma e típus egyes darabjain is megfigyelhető – hosszabb ideig használták (a pozitív ez esetben, mint a legtöbbnél, már nem állt rendelkezésre). Különösen feltűnő ez Visegrád esetében, ahol a töredékek közt két példányon is megfigyelhető.[13] De itt az eredeti monogram már pozitív, *kiemelkedő rajzú:* véleményem szerint a fazekas az elkopott cserépnegatívba karcolta be, mintegy pótolva. Ennek eredménye, hogy az új jel tükörképe lett a kész csempén *(4. kép alul)*. A korábbi csempékkel ellentétben ezeken is a fehér angób helyett sárgás színűt használtak. Mindenesetre érdekes, hogy a mesterjelzést továbbra is meg akarták őrizni.

*

Régebbi felfogásom revíziója, hogy ma már a 20. típust (oromcsempe-változat) nem sorolom a műhely eredeti alkotásai közé. Az új töredékek alapján Visegrádon már rekonstruálható ennek alakja.[14] Durvább kidolgozása egyes részleteknél, valamint az angyal megváltozott alakja miatt (bár közel áll a másikhoz?) tartom, minden rokonvonása mellett, egy másik (következő?) műhely készítményének. Késő gótikus mérműdísze is egészen eltérő stílusú, és a figurális plasztika is (ma még hiányos) másféle lehetett. Erre mutat az angyalszárnyak formája is: sokkal erőteljesebb, plasztikusabb, mint a lovagalakos kályha esetében; míg ott 0,5-1 cm vastag világossárga cserép, piros festéssel, itt 1-1,8 cm vastag, barnásvörös cserép *(5. kép)*. Bár több helyről ismertek töredékei, messze nem volt olyan elterjedt, mint a másik kályha. (A további kutatás feladata e másik kályha további csempéinek kimutatása.) A kisnánai várból másolatának töredéke került elő. – A típus töredékeinek a többi csempéhez viszonyítva csekély száma (Buda, Eger) figyelmeztet arra, hogy csupán a mennyiségek alapján nehéz arra következtetni, hány kályha állhatott egykor egy lakóhelyen. A kis szám lehet egy későbbi, más típusú csempékkel történő javítás eredménye, de ugyanígy egy következő (nagymértékben elpusztult) kályha maradványa is.

*

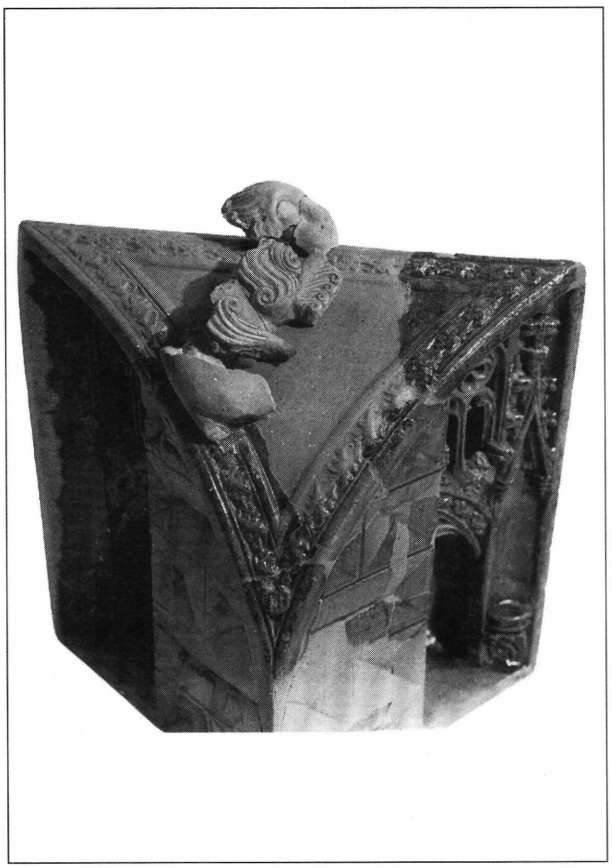
Úgy látom, Budán a lovagalakos kályha (első változat) két példányban állt, ezenkívül egy igen nagy méretű másféle is (amiből alig maradt lelet); a visegrádi palotában legalább egy; mindhárom esetben későbbi javításuk történt már kopott negatívokból; a javítások-pótlások egy része történhetett Mátyás uralkodása alatt a 70-es, 80-as években.[15]

A pozsonyi várásatásnál előkerült – sajnos feldolgozatlan – csempék alapján arra gondolhatunk, hogy ott talán még korábban felállítottak e műhelyből egy kályhát; ez csak részben egyezett a budaiakkal. Egészen másféle, új csempetípusokat is használtak – amelyeket később már nem alkalmaztak. (Jelentős mértékben másféle felépítésű lehetett.)[16] Ide talán még korábban szállították a kályhát. Ismert, hogy kezdetben az osztrákok kívánsága az volt, V. László székhelye Pozsony legyen a magyar viszonylatban (nyilván közelsége miatt). Elképzelhető, hogy a legelső kályhák megrendelését egy ausztriai mester még 1453-ban kapta; bécsi munkája (?) után dolgozott Pozsonyban;[17] majd a budai rendelés (1454) teljesítésére jött Budára. A nagyszámú, Magyarországon felállított kályha szállítása indokolhatta ezt; Ausztriából ilyen mennyiséget küldeni, számos főúr rendelését kielégíteni nehézkesebb lett volna. Meg kellett tudnia azt is, hová, milyen térfogatú, nagyságú szükséges.

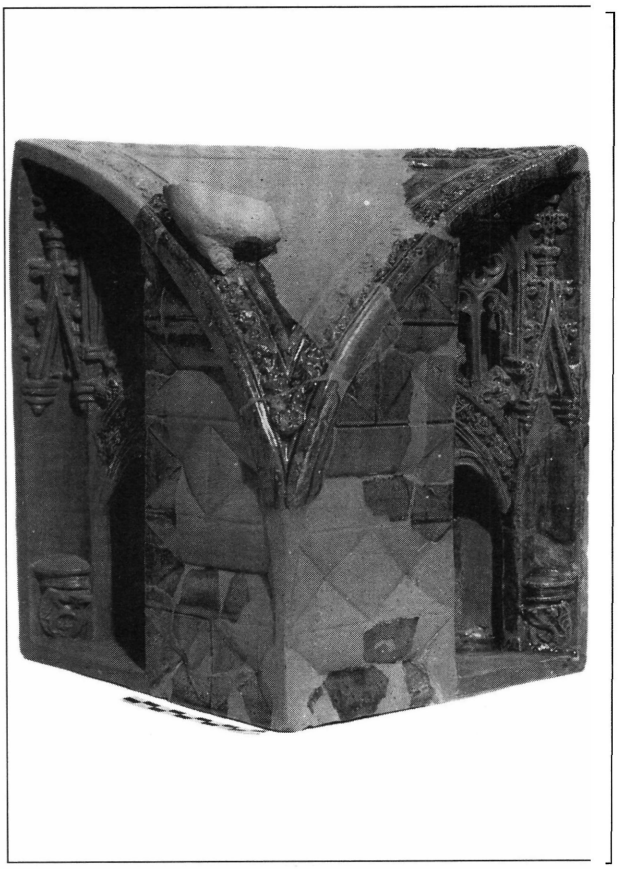
Elképzelhető, de a további kutatás feladata bizonyítani, hogy Budáról Ausztriába visszatérve V. László halála után a kályhásmester új megrendelés után nézve III. Frigyes valamelyik rezidenciájába is szállított – most már az új igénynek megfelelően, negatívokat-részleteket cserélve további kályhát (a császár címerével). Ez a tevékenysége azonban már jóval szűkebbre korlátozódhatott, mint Magyarországon. Az egykori Cillei grófságban – Frigyessel ellenséges területen – előkerült nagyobb számú másolat inkább a korábban idekerült eredeti kályha (kályhák?) alapján készült. Ugyanez történhetett Csehországban is, ahol Mátyás királyt éppúgy ellenségüknek tekintették, mint Frigyest. Az eddig ismert két cseh vár eredeti kályhái bizonyítják, hogy V. László pártján álló főuraknak állították.[18] (A csehek ellen hadjáratokat indító Mátyás idejében ez nem képzelhető el.)

A MÁTYÁS-CÍMERSOROZATOS KÁLYHA KÉRDÉSÉHEZ

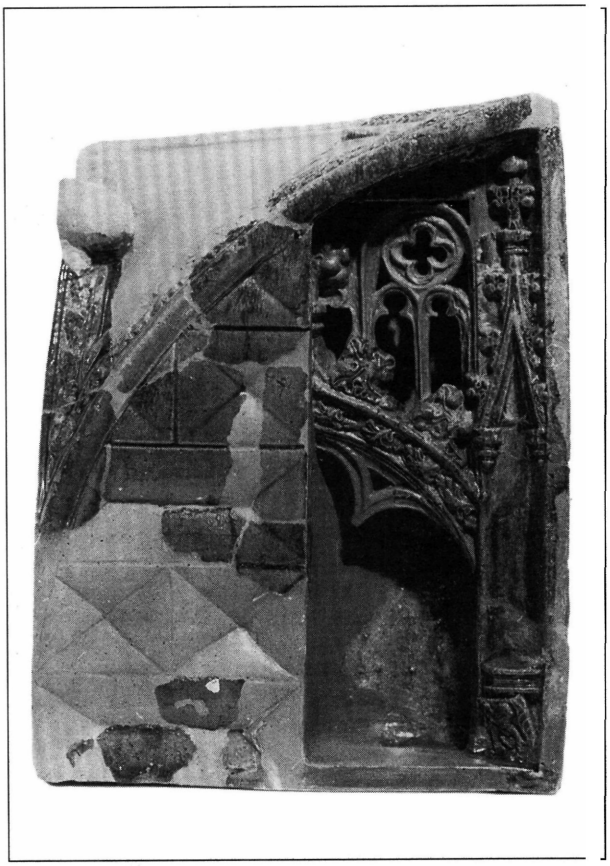
E kályha visegrádi új leletei és rekonstrukciója alapján fogalmazódott meg a vélemény, hogy a lovagalakos kályha stílusában eltérő anyaga ellenére ugyane korszakba (1485 körülre) keltezendő.[19] Ezt a már tárgyalt oroszlános csempe, a vakmérműves tetőcsempe,[20] valamint a Mátyás kori kályha sarkain használt szobrocska (Gábriel arkangyal) bizonyítják. – Az oroszlános csempe itteni variációjáról már bizonyítottuk, hogy megmaradt pozitív segítségével

1/a. kép. A lovagalakos kályha új sarokcsempéje (Buda, palota)

1/b. kép. A lovagalakos kályha új sarokcsempéje (Buda, palota)

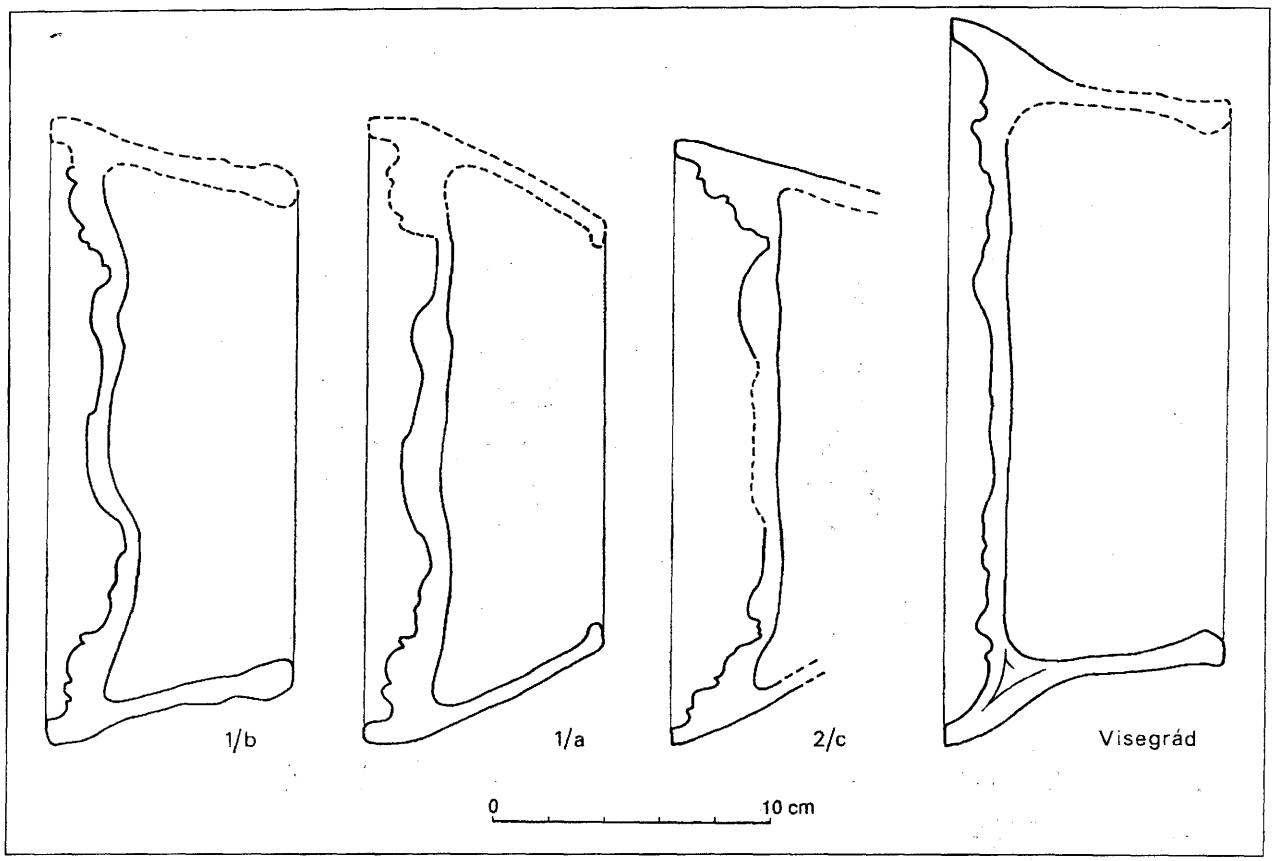
1/c. kép. A lovagalakos kályha új sarokcsempéje (Buda, palota

2. kép. 1: Címertartó oroszlánszobrocska töredékei és egy második sarokcsempe darabja.

2. kép. 2: oroszlánszobrocska

3. kép. A griffes és az oroszlános kályhacsempék metszetrajzai

készült később (ezért lehet éles rajzú kivitelű). A korábbi tetőcsempetípus felhasználásáról sem derül ki egyidejűség; mint láthatjuk, ez esetben is csak átvétel történt (régi negatív segítségével). A sarokszobrocskák használatát sem tartjuk döntőnek – csupán a korábbi kályhák egyik megoldásának átvétele történt, ahogy az egész kályhán megfigyelhető a korábbiak közvetlen hatása (íves záródású oromcsempék címertartó angyallal, áttört, illetve vakmérműves tető; a zöld máz mellett sárgásbarna máz is, illetve mázatlanul hagyott részek). A lovagalakos kályha kis szobrocskáit is sokáig használták; egy megmaradt negatív vagy lenyomat, vagy akár egy újonnan beszerzett (az itteni ebből az első példány!) egyaránt lehet magyarázat alkalmazására.[21]

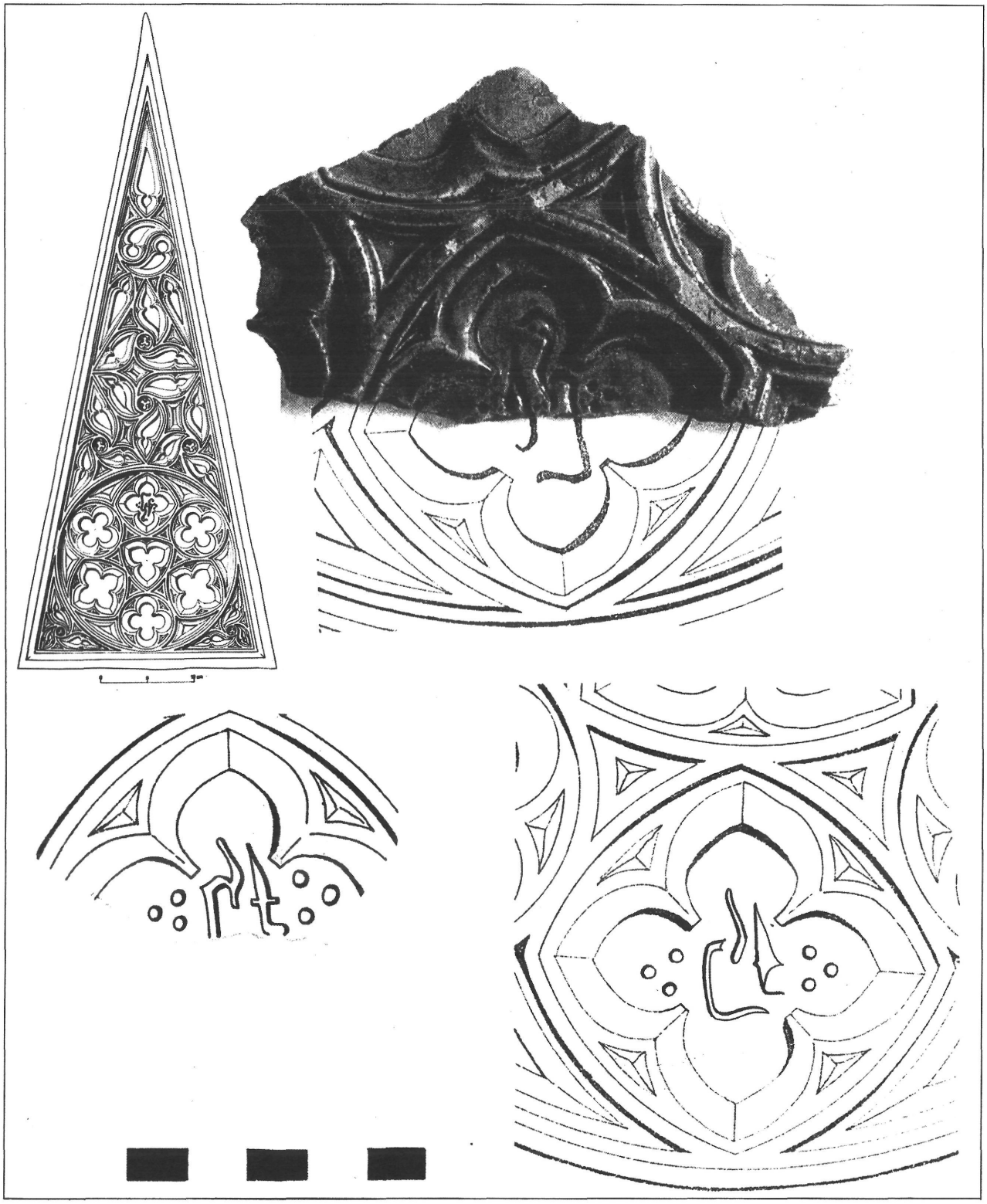
A CÍMEREK KÉRDÉSÉHEZ

Az alkalmazott címerek megfejtése a Mátyás kori kályha esetében (ahogy más kályháknál is) döntő bizonyíték a keltezéshez. A visegrádi új leletek (és a régebbiek: Buda, Nagyvázsony) alapján ma már tizennyolcféle áll a kutatás rendelkezésére;[22] töredékességük miatt három még bizonytalan. A magam részéről két címer alkalmazásának okához fűznék új magyarázatot.

Portenau (a római Portus Naonis, ma Pordenone város) Friaul (ma Friuli) tartomány központja; az osztrák ház 1029–1508 közötti birtoka volt, és így alkalmazták címersorozataikon régtől fogva rendszeresen. Ezért is szerepelt a régi városkapus címer változata vörös alapon fehér (ezüst) pólyára helyezve. Az őrgrófság birtoklásáért Velence köztársasága is küzdött; 1420-tól el is foglalták. 1477-ben a törökök dúlják fel a tartományt, megverve a velenceieket; a Szentszék és Velence Mátyás segítségét kérte a törökök ellen. 1478-ban újra itt pusztítanak a törökök. 1484-ben Mátyás küldött egy csapatot Trieszt és Fiume vidékére, majd újólag 1485-ben Friaul felé; ez év szeptemberében már *Mátyás ellen, Portenau védelmére* fogadott fel zsoldosokat Velence, ezek be is vonultak a városba.[23] Úgy vélem, a grófságtól független (az osztrák ház tulajdonát képező) várost állíthatta ez időben Mátyás maga mellé (ahogy ez Ausztriában is megtörtént) Frigyes és a velenceiek ellenében. Ez az oka a címer használatának, konkrét politikai eseményeket megörökítve.

A karikára függesztett háromrojtú zászlót (ami több változatban, eltérő színben is szerepel családok, grófságok, város címereként) Lővei P. a voralbergi Feldkirchhez kapcsolja.[24] Az osztrák ház esetében ez volna a magyarázat – bár nem érthető, hogy Mátyás ezt miért venné át, hiszen hódításai ilyen távolra nem értek. Magam úgy látom, ez esetben is van konkrét magyarázat itteni megjelenésére.

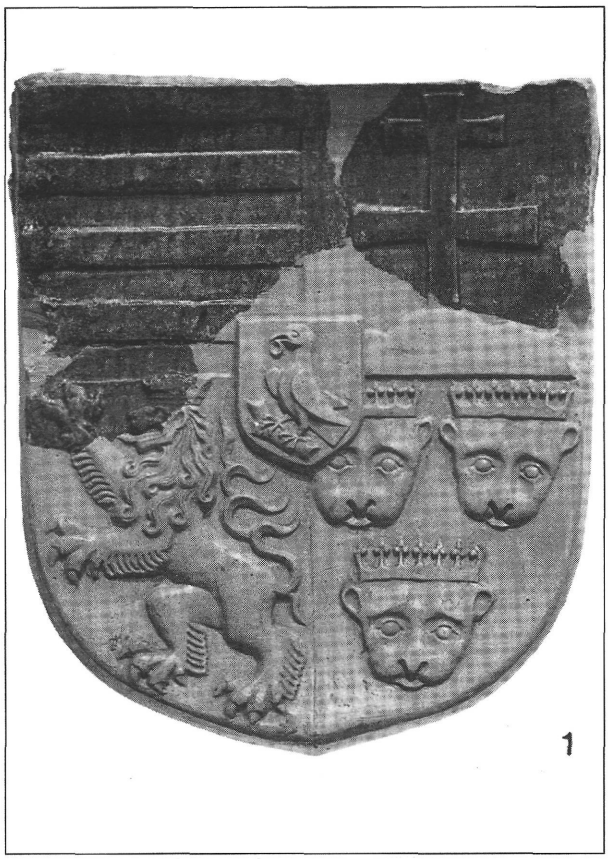
1488-ban György landshuti bajor fejedelem követsége útján kért védelmet Mátyás királytól: *János pfalzi gróf és augsburgi püspök* részére a császár ellen, aki a bajor herceg védence ellenében egy másik papot támogatott.[25] (Ugyanez a követség tudósította Mátyást arról, hogy a ba-

4. kép. Vakmérműves tetőcsempék töredékei mestermonogrammal (Buda) és a monogram utólagos pótlása (Visegrád)

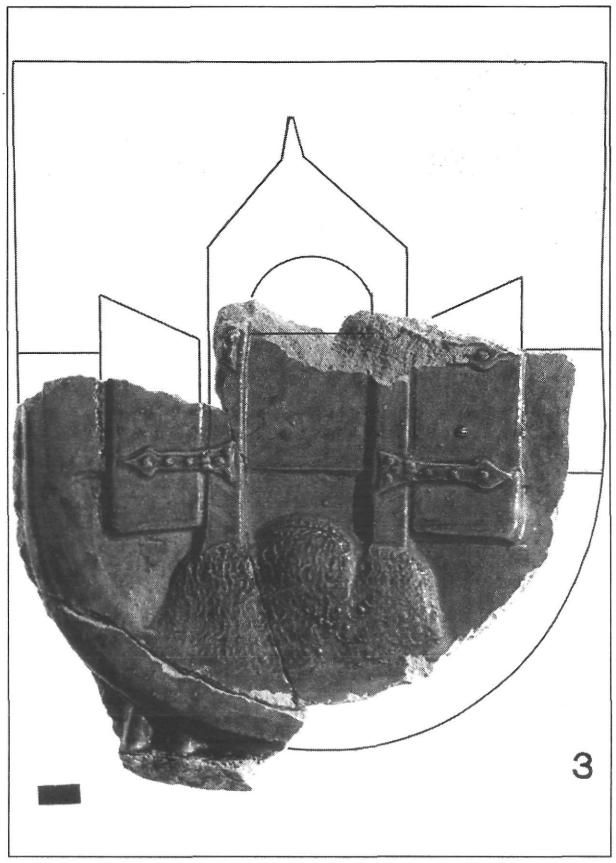
5. kép. Címertartó angyalok szárnytöredékei három különböző műhelyből (Buda)

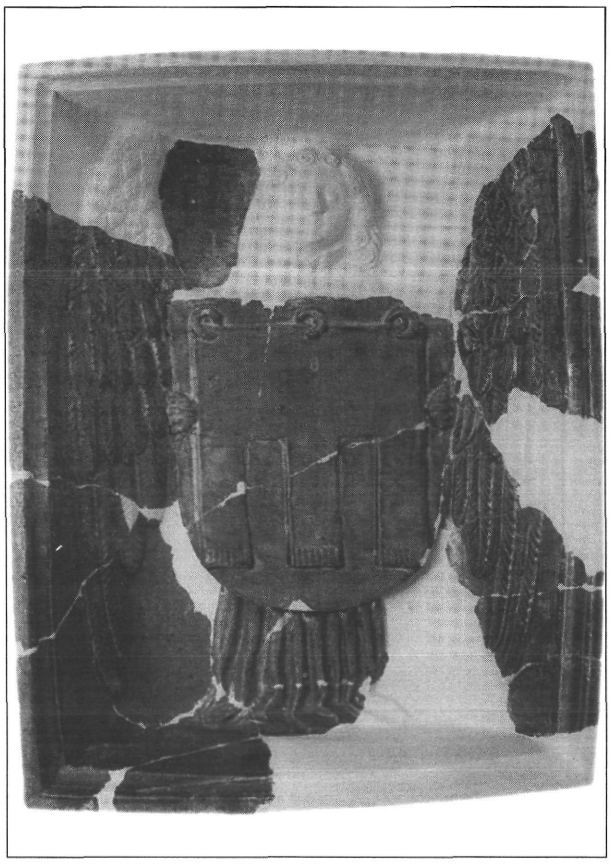
6. kép. A Mátyás-címersorozatos kályha címerei:
1: Mátyás-címer (Buda)

6. kép. 2: Dalmácia (Buda)

6. kép. 3: Portenau címere (Buda)

6. kép. 4: Johann v. Werdenberg augsburgi püspök címere (Visegrád, palota)

6. kép. 5: Csehország címere (Visegrád, Alsóvár)

jor fejedelem ismét egyesítette Regensburgot Bajorországgal.) – A bajor szövetség Mátyás számára a császár hátában már régtől fogva fontos volt; ugyanaz a helyzet alakult ki itt is, mint a salzburgi érsek, a passaui püspök, most pedig az augsburgi püspök esetében – de ugyanígy a regensburgi püspök támogatásánál Frigyessel szemben.[26] Mátyás hadjáratai mellett a politikai támogatások, szövetségesek keresése ugyanilyen súlyt, lehetőségeket képviselt. – *Johann von Werdenberg* (1469–1486: augsburgi püspök) *családi címere:* fehér zászló („dreilatzigen" Gerichtsfahne) vörös mezőben; ez a Tübingeni ház különböző ágainál több változatban szerepel.[27] Alkalmazásával itt is Mátyás konkrét szándékát, szövetségeinek bemutatását képviselte. (Mint Regensburg esetében, történetírásunk ezt az esetet is szem elől tévesztette, pedig jellemző adat.) A Mátyás-féle címerreprezentáció e két esetben is valós eseményeket jelez. *(6. kép 3-4) – A kályhák tehát 1485-től, az utolsó címerrel 1488-ban készülhettek.*

JEGYZETEK

1. HOLL, 1958. 89. kép; HOLL, 1971. 162. kép, valamint a palotában felállított rekonstruált kályhamásolat.
2. A megoldás Csehországban már a 15. sz. elején ismert. A század végén: HALZBAUER, 419. A 16. sz. elején egy budai reneszánsz kályhán az osztrák címer a Habsburg–Jagelló házasságra utal; Krakkóban pedig a királyi ház címere díszíti a színes mázas kályha sarkait.
3. DUMA, 457–461. – A hőkezelés 840 fokon történt, evvel a habarcsanyag elválasztása lehetővé vált, és a mázas felületek is visszanyerték eredeti színüket.
4. HOLL, 1987. 188., 9. kép táblázata. – E rétegsorok megbízható keltezőértékére – számos éremlelettel és jól elkülönülő, egymás után következő korszakok miatt – többször hivatkoztam. Sajnos a csempék esetében a kutatás rendszeresen figyelmen kívül hagyja. – A továbbiakban is erre hivatkozom.
5. SZATMÁRI, XXVII.t.: sarokrész, a letört applikáció nyomaival. A kis oroszlánokat nem említi, ezek képe: SCHALLABURG, Katalog, Kat.Nr.370, kályhapárkánydísz megjelöléssel. (A tatai Mátyás kori felállítás érveit: P. Ransanus szavaira alapozva – uo. 82. –, ami jellegzetes humanista túlzás: a majdnem földdel egyenlővé vált vár, melyet „az isteni Mátyás néhány év alatt csodálatos munká val felépített". Az előzőben említett cikkben ezt már cáfoltam; ráadásul a várat birtokló Rozgonyi testvérek V. László kitartó hívei voltak.) Erről részletesen a 9. jegyzetben idézett tanulmányban.
6. Az alkalmazott címerek keltezését vitatta FELD, 279.; felvetve, hogy III. Frigyesre is vonatkozhatnak. Ezt már korábban is cáfoltam; részletesebben pedig új tanulmányomban, bizonyítva, hogy a Habsburg-hercegek és László is használta a különböző tartományok címereit és címét.
7. A rétegben 18 db éremlelet volt, a legkésőbbiek 2 db 1468–1471 között, 1 db 1471–1481 között (C.II.234 denár). HUSZÁR, 223.
8. BUZÁS–LŐVEI, 207. 7. kép.
9. HOLL, 1998, 141–216.
10. HOLL–BALLA, 381–404.; HOLL, 1995. 257–294. (Itt a negatívok átvételéről és kopott negatívok használatáról is.)
11. Éles és kopott negatívokból készült csempék képe, előbbi cikk Abb. 1–3., 16–17.
12. BUZÁS–LŐVEI, 196., 202.; 3. kép. – TAMÁSI Abb. 58.: „Original Produkt der Werkstatt des Ofens mit Rittergestalten". – KOCSIS–SABJÁN, 136. kép. – Fel kell hívnom a figyelmet arra a különös helyzetre, hogy a csempetípus eredeti, első megfogalmazásai még nem kerültek elő sehol sem; hogy milyen volt, azt a kőszegi másolatpéldányok (redukált égetésű) mutatják: az eredeti plasztikus csavarodó levélsorral keretezve, mint a griffnél, ez az igazi 2. típus. A sziklás talajon fekvő a 2/a típus. A 2. típust később új, sematikusabb kerettel látták el (2/c t.), csak ebből maradt Budán példány (HOLL, 1971, 141. kép.). Ez utóbbi már későbbi munkafázisban készült a cserépelemzés szerint (28. minta.). 2/a típus közepének modelljét használták fel Kőszegen (vörös cserép) később. Visegrádon is a 2/a típus középrészét használták új csempékhez később.
13. KOCSIS–SABJÁN, 36. „monogramszerű jel"; 146. kép. – A töredékek tanulmányozásának lehetőségét Kocsis Editnek köszönöm.
14. KOCSIS–SABJÁN, 145. kép.
15. Lásd az idézett rétegsorelemzésnél: 7–6. rétegbe kidobott töredékek több típusból – nem elkopott negatívból: ezeket pótolni kellett.
16. A pozsonyi vár kiállításán látható. Több új típus rajzi rekonstrukciója is szerepel; sajnos nem jelölve, mennyi ezekből az eredeti töredék. Előkerült egy negatív is, amelyet oroszlánfigura készítéséhez használtak (a kályha legfelső részén rekonstruálják.) Az EGYHÁZY–JUROVSKÁ katalógus, is említ egyeseket, kép nélkül. – A régebbről ismert típusokról a várban: 1., 4., 5., 15. számúakat láttam; ezeken kívül több vakmérműves ismeretlen megoldást.
17. 1452: A magyar és osztrák rendek szövetséglevele szerint, ha László kiszabadul, Pozsonyban fog nevelkedni. – László király 1452. szeptember–1453. július, 1455-ben a bécsi várban tartja udvarát; 1453. január végén–február elején, majd augusztus végétől szeptember közepéig Pozsonyban tartózkodik az országgyűlésen. 1455 októberében ismét Pozsonyban volt. (A Rozgonyi grófok januárban adják át a pozsonyi várat a királynak.) TELEKI, 1852, 205–387.
Meggondolandó, hogy a pozsonyi vár kiépítése Zsigmond halálával megszakadt; belsejének kialakítása nem történt meg; díszesebb kivitelű kályhák anyaga csak a fentebb említett és még későbbi időből került elő. – EGYHÁZY–JUROVSKÁ szerint a vár déli szárnyában 12, kályhákkal fűtött helyiség volt. Ezért feltételezzük, hogy 1453-ban már szükségét látták egy reprezentatív kályha megrendelésének. (A király itteni rövid tartózkodásai nem cáfolják ezt – nem tudhatták, hogy uralkodása rövid lesz.)
18. Részletesen HOLL, 1971, 184–186. Lipnice várának tulajdonosa Trcka Burjan I. lovag, aki tagja volt a király menyasszonyáért utazó főurak követségének 1457-ben. († 1480)
19. BUZÁS–LŐVEI, 196–197., 203. (Itt megismétlik a korábbi elképzelést, hogy eredetileg III. Frigyes számára készült a lovagalakos kályha; modelljei később kerültek, 1485 után Magyarországra. – De akkor miért nem hagyták el Felső-Ausztria, Tirol címerét? A negatívrészletek cserélhetők voltak.)
20. BUZÁS–LŐVEI, 197. szerint a kétfajta tetőcsempe „pontosan azonos méretű". – KOCSIS–SABJÁN, 35–36., (katalógus I.14: m.: 67 cm, sz.: 28,5 cm – a Mátyás-kályha műhelye; II.9.: m: 71,5 cm, sz: 28 cm – a lovagalakos típusa). Magam is eltérő méretűeknek mértem (fotójuk egymás mellett, a stíluskülönbségek és egyben a hatás kimutatására: HOLL–BALLA, Abb. 5. – nem mérethű kép).
21. A nyírbátori kastély kályháját készítő mester is felhasznált két kis szobrocskát (itt is különböző korábbi kályha hatására készült egy újabb, másféle: HOLL, 1980, 41., 21. kép) 1488–1493 között? A 9. jegyzetben idézett feldolgozásban részletesen tárgyalom a szobrocskák kérdését: ezek Rajna-vidéki, kereskedelmi és más úton elterjedt fehércserép szobrocskák lenyomatával készültek (az eredetiekből Magyarországra is kerültek.) Hosszabb felhasználásukat az elmosódottabb csempék mutatják. Több példányukat már a kályhásmester szerezte be. (Akár utóbbi eset is elképzelhető a Mátyás–kályhánál?)
22. BUZÁS–LŐVEI, 204–206.; 8–9. kép. – KOCSIS–SABJÁN, 125. kép.
23. HORVÁTH, 3. k. 172., 201. (1478, 1484) – TEKE, 264. (1485. év) – Pordenone Velencétől 45 km-re északra fekszik, az egyedüli város, amelyet ekkor még a velenceiek nem tudtak bekebelezni. Friaul őrgrófsága már 1420-tól a velenceieké, Portenau csak 1508-tól.

24. BUZÁS–LŐVEI, 204.
25. TELEKI, 1856, 457.
26. HOLL, 1980, 30–43. A Regensburgból küldött kályhán II. Rupert coadjutor, majd püspök címere, Regensburg város címere, a bajor címer és három még azonosítatlan sorakozik.
27. Sajnos a csempék ez esetben sem árulják el a címer színeit – ami mindig nehezíti az azonosítást. A politikai helyzet azonban egyértelművé teszi, melyik változat szerepel. – A püspök és a Werdenberg címer: WELTI, 114., 179.; 3. kép. A „Zürcher Wappenrolle" (1340 körül) a Tübingen-ház ágaiból viszont a Werdenberg címert: fekete zászló fehér mezőben; a Monfort–Feldkirchét: vörös-arany színnel adja. A pfalzgrófok által alapított városok is átveszik címerüket, ugyanígy Voralberg. – 1486–1506: a vetélytárs Friedrich v. Hohenzollern a püspök, ez ellenében kérik a korábbit segíteni (visszahelyezni?).

IRODALOM

BUZÁS–LŐVEI=BUZÁS Gergely–LŐVEI Pál: A visegrádi palota Mátyás-címeres kályhája. Művészettörténet – Műemlékvédelem 4. 1993, 191–217.

DUMA=DUMA GYÖRGY: Mészhabarcsba ágyazott középkori kályhacsempék. Építőanyag 19. 1967, 457–461.

EGYHÁZY–JUROVSKÁ=EGYHÁZY–JUROVSKÁ, Beata: Stredoveké kachlice. Bratislava, 1993.

FELD=FELD István: Művességek a 14–15. században. Keramika. In: Magyarországi Művészet 1. Bp, 1987,. 261–280.

HALZBAUER=HALZBAUER, Zdenek et al. AH 19. 1994, 419.

HOLL, 1958=HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon. I. BudRég 18., 1958,. 211–300.

HOLL, 1971=HOLL Imre: Középkori kályhacsempék II. BudRég 22., 1971, 161–207.

HOLL, 1980=HOLL Imre: Regensburgi középkori kályhacsempék. ArchÉrt 107., 1980.

HOLL, 1987=HOLL Imre: A budai várpalota egy középkori rétegsorának elemzése. ArchÉrt 114–115., 1987–1988, 183–198.

HOLL, 1995=HOLL Imre: Neutronenaktivierungsanalyse... II. ActaArchHung. 47., 1995.

HOLL, 1998=HOLL Imre: ActaArchHung 50., 1998, 141–216.

HOLL–BALLA=HOLL Imre–BALLA Márta: Neutronenaktivierungsanalyse mittelalterlichen Ofenkacheln. ActaArchHung 46., 1994, 381–404.

HORVÁTH=HORVÁTH Mihály: Magyarország történelme 3. Pest, 1861.

HUSZÁR= HUSZÁR Lajos: A budai várpalota ásatásának éremleletei. BudRég 17., 1956, 197–240.

KOCSIS–SABJÁN=KOCSIS Edit–SABJÁN Tibor: A visegrádi királyi palota kályhái és kályhacsempeleletei. In: Visegrád Régészeti Monográfiái, 3. Visegrád, 1998.

TAMÁSI=TAMÁSI Judit: Verwandte Typen im schweizerischen und ungarischen Kachelfundmaterial in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. In: Művészettörténet – Műemlékvédelem, 8., Bp., 1995.

TEKE=TEKE Zsuzsa: Az itáliai államok és Mátyás. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. (Szerk.: Rázsó Gy.) Bp., 1990, 245–276.

TELEKI, 1852=TELEKI József: Hunyadiak kora Magyarországon 2. Pest, 1852.

TELEKI, 1856=TELEKI József: Hunyadiak kora Magyarországon 5. Pest, 1856.

SZATMÁRI=SZATMÁRI Sarolta: Kályhacsempék a tatai várból I. KMMK 2. 1986, 77–92.

WELTI=WELTI, Ludwig, in: Jahrbuch d. Voralberger Landesmuseums-Vereins 114., 1970.

IMRE HOLL

MITTELALTERLICHE OFENKACHELN IN UNGARN VII. EIN NEUES ECKENKACHELEXEMPLAR DES OFENS MIT RITTERFIGUREN – WERKSATTSFRAGEN

Bei der Rekonstruktion der budaer Exemplaren der Ofen mit Ritterfiguren wiesen nur kleinere Bruchstücke auf einen Kacheltyp: der obere Eckkachel des unteren Teiles folgte mit schief (schräg geschnittenem Ecke die oft verwendete Form) Lösung der mittelalterlichen Öfen.[1] Die neuen Bruchstücke wurden 1966 gefunden. Mit ihrer Restaurierung konnte man auch diesen Typs kennenlernen. *(Bild 1.)* Es wurde mit dem Zusammenhang von zwei ganzen Kacheln hergestellt die schief gewölbte Ecke ist mit brauner Glasurfarbe versehen und mit gotischer Blätterreihe umgeben. Der darauf angebrachte Wappen fehlt leider, aber die glasurlosen wappenhaltenden Löwenfiguren weisen darauf. *(Bild 2.)* Solche Bruchstücke kennen wir bei den Öfen der Burg aus Tata und des Palastes in Visegrád.[5] Vielleicht ist es kein Zufall, daß der Wappen in allen Fällen zugrunde gegangen ist. (Die Datierung eines Bruchstücks aus Buda zeigt uns, daß dieser Ofenteil schon vor 1471/81. beschädigt wurde.) Er wurde absichtlich vom Ofen entfernt, der noch verwendet wurde. Vielleicht wollte man die klägliche Erinnerung an dem König Ladislau V. auswischen?

Über die bestrittenen Fragen dieser Werkstatt, beziehungsweise über ihrer möglichen Lösung berichtete ich in einer neuen detaillierten Studienarbeit,[9] mit einer in Einzelheiten reichen, stilkritischen technologischen und geschichtlichen Analyse. Nach den ersten Öfen aus 1454/57. wurden mit Hilfe der schon abgenützten Negativformen noch später einige Kacheln hergestellt,[10] aber kein ganzer Ofen mehr. Diese verwendete man bei der Ergänzung der noch stehenden Öfen deren langdauernde Mode und Verwendung besonders am Lande das forderte. Einige Negativformen, positive Muster (die zentrale Dekoration des Kachels) wurde von späteren Werkstätten weitergeerbt.[12] Das geschah im Falle eines Ofens aus Visegrád mit dem Kachel mit Löwenfigur. Er wurde mit veränderten Ausmaßen und mit neuer Rahmenausbildung versehen. *(Bild 3.)* Das Monogramm des herstellenden Ofenmeisters finden wir auf dem dreieckigen Dachkachel (in das Positiv eingebrannt). Auch aus diesen Kacheln finden wir Exemplare die mit Hilfe von abgenutzten Negativen hergestellt wurden. Im Falle des Ofens ist die Tatsache charakteristisch, daß das Monogramm sich schon aus dem Material aushebt. Es ist eine Ersetzung des Originellen. *(Bild 4.)*

Laut der Meinung der aufarbeitenden Archäologen wurde der Ofen mit Matthias-Wappenserien[18] aus Visegrád um 1485 gebaut. Sie meinen, daß mit diesem Ofen das Alter des Ofens mit Ritterfiguren beweisbar sei. Wegen den oben schon erwähnten Beobachtungen kann ich nicht akzeptieren: hier geschah nur die Applikation der weiterlebenden Muster mit der Verwendung der geerbten Positiven und Negativen.[19-20] Es ist ohne Zweifel, daß die frühere Ofenkachelmode – trotz des abweichenden Stils – auf diese Werkstatt stark wirkte.

Zu den zwei Kacheln der hier verwendeten Wappenserie gebe ich eine andere Erklärung. Die Verwendung des Wappens von Portenau (Friaul) wird von den politischen und militärischen Kämpfe des Königs Matthias gegen Friedrich Habsburg III. und Venedig: 1484 und 1485 sandte Matthias Truppen auf diese Gebiete, um sich gegen die türkische Eindringung zu wehren. Venedig schickte 1485 Söldnertruppen gegen Matthias nach Portenau.[22] Matthias wollte auch in diesem Fall die Stadt auf seine Seite stellen – wie er es schon mit anderen ausländischen Städten gemacht hatte.

Ein anderes Wappen wurde von den Forschern für das Wappen von Feldkirchen aus Vorarlberg gehalten; laut ihrer Bemerkung war seine Verwendung auf dem Ofen nicht begründet. Ich selbst gebe eine andere Erklärung: das Wappen wurde von Pfalzgraf Johann der Bischof aus Augsburg auch verwendet. Der Bischof bat König Matthias 1488 durch die Botschaft des bayerische Fürstes Georg aus Landshut um Schutz gegen den Kaiser.[24] Die selbe Botschaft berichtete über die Wiedereroberung von Regensburg. (Vereinigung mit Bayern gegen dem Kaiser.)[25]

Das Familienwappen des Johann von Werdenberg Bischof von Augsburg (1469–1486) die „dreilatzige Gerichtsfahne" wurde bei verschiedenen Zweigen des Hauses Tübingen verwendet. Seine Verwendung auf dem Ofen ist auch in diesem Fall die Vorstellung der Verbündeten des Königs Matthias. *(Bild 6. 3–4.)*

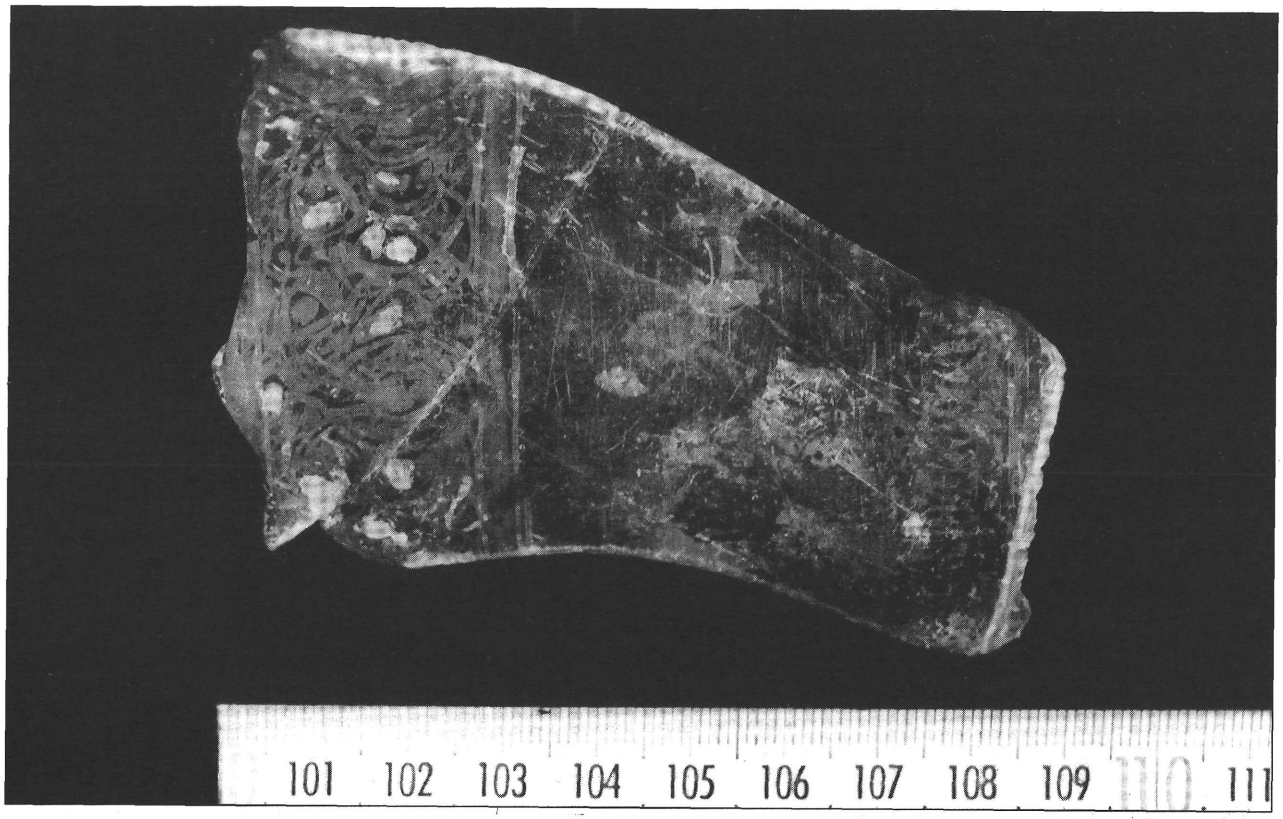
H. GYÜRKY KATALIN

SZÍRIAI FESTETT ÜVEGPOHÁR TÖREDÉKEI A BUDAI KIRÁLYI PALOTÁBÓL

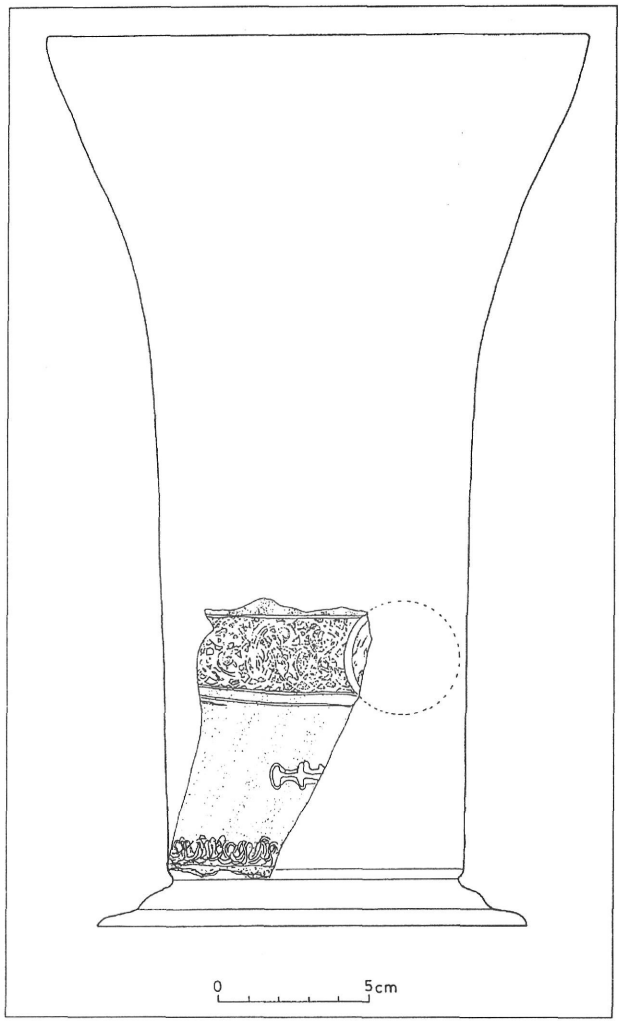
Csaknem fél évszázaddal a középkori budai királyi palota feltárása után még mindig lehet figyelemre méltó tárgyakat, illetve tárgytöredékeket találni a többszörösen átválogatott és tanulmányi anyagként félretett töredékes leletanyag között, amely megmenekült abból a parancsszóra végrehajtott kényszerselejtezésből, amelyet a Budapesti Történeti Múzeumban elrendeltek a budavári palotába való költözés előtt. Selejtezést a tudományos feldolgozással egy időben célszerű elvégezni, mivel a töredékek értékeléséhez szükséges az a tapasztalat, amelyre a kutató egyes tárgyak vagy tárgycsoportok tanulmányozása közben szert tesz.

Ásatásainknál, kiváltképpen ilyen hatalmas terület feltárásánál természetesen nem lehet teljességre törekedni. Jelentős mennyiségű leletanyag marad a fel nem tárt területeken. Ki tudná megmondani, hogy annak a három kis üvegtöredéknek – amely jelen feldolgozásunk tárgyát képezi – további részletei hol vannak? A fel nem tárt területeken, avagy a selejtezés áldozatává váltak? A töredékeinken lévő díszítésnyomok ugyanis csak nagyon alapos vizsgálat után vehetők észre.

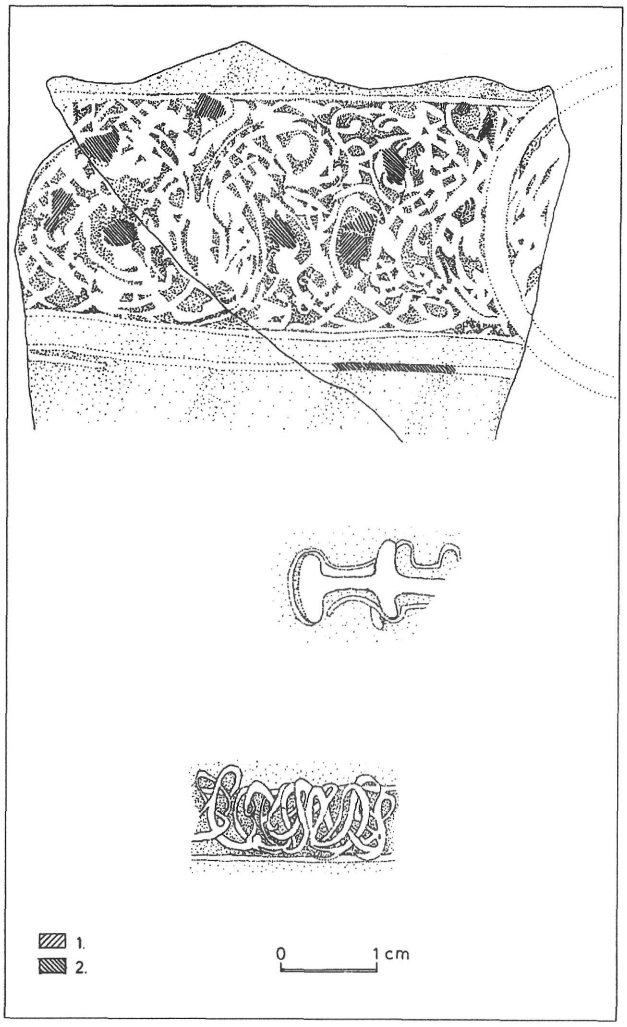
A három – egy tárgyhoz tartozó – üvegtöredék közül kettő törésfelülettel illeszkedik egymáshoz *(1. kép)*[1]. E két töredéken maradtak meg a díszítés nyomai, míg a harmadik töredék az edény falának egy kis része, amelyen ugyanaz a felületi plasztika látható, mint a másik két töredéken. Ez a plasztika párhuzamos, elcsavarodó sávokból áll, és úgy jött létre, hogy az üveget formába fújták. Az üveg átlátszó, enyhén sárgás és kissé buborékos. A nagyobb (összeragasztott) töredék magassága 10,2 cm. Vastagsága a kimagasló plasztikájú részeken 3 mm, a mélyedésekben 2 mm. A nagyobb darabon látható egy 2,8 cm szélességű díszített sáv, mely alatt bizonyos távolságban helyezkedett el egy 1 cm széles díszített sáv és a kettő között egy önálló motívumból álló díszítmény, amely azonban – feltételezhetően – ismételten egymást követte körben az edény testén. A töredék görbületét két helyen mértem: a szélesebb díszítősáv alatt húzódó vékony (vörös festésű) csíknál. Itt a belső átmérő sugara 4,5 cm volt, a külső átmérőé 4,8 cm. A keskeny díszítősávnál mért átmérők sugara 4,3, illetve 4 cm volt. Hogy a nagyobb átmérő (széles díszítősáv) volt fe-

1. kép. Szíriai üvegpohár két összeillő darabja. Töredék. 13. század vége

2. kép. Az üvegtöredék feltételezhető helyzete a poháron

3. kép. Az üvegtöredéken látható egykori díszítés rajzolata. Jelmagyarázat: 1 = narancsszín, 2 = piros

lül és a kisebb alul, azt abból állapítottam meg, hogy ez utóbbi helyen a fenék befelé hajlásának görbületét lehetett érzékelni. Feltehetően pohár volt *(2. kép)*, méghozzá igen nagyméretű, mivel kevéssel a fenék felett már 8, illetve 9,6 cm volt az átmérője.

A három töredék erősen kopott. Egykori díszítésének tulajdonképpen csak a helye maradt meg: megmart felület, amely úgy keletkezett, hogy a ráfestett díszítéssel együtt az üveget újból hevítették. Mivel csak a díszítés helye maradt meg, ez csak részben és pontatlanul rekonstruálható. Részben színes zománcfestékkel díszítették, de nagyon valószínű az aranyozás is, amelyből azonban már nem maradt semmi.

A szélesebb díszítősáv indás, növényi ornamentikának látszik, amelyet sima, keskeny sáv határol. Az indák bonyolult összefonódása között virágok vagy gyümölcsök fürtjei függenek *(3. kép)*. Ezeken a helyeken piros és narancsszínű zománcfestés maradt meg, az alsó, keskeny záróvonalnál pedig piros zománcfestés. A feltételezést, hogy aranyozás is volt, arra alapozzuk, hogy a díszítés jellege nagyon is körülhatárolható üvegművészeti műhelyre utal, ahol az aranyozást használták.

A széles díszítősávot megszakítja egy medalion kis részlete. Feltehetően ebből legalább három lehetett körben az edény testén. Ez is nagyon jellemző, és földrajzilag is és időben is meghatároz egy bizonyos sajátos ízlésvilágú művészeti kört. A motívumok nemcsak üvegeken, hanem más tárgyakon is megjelentek. A medalionok belsejében általában figurális ábrázolás található (pl. lovas alak). Sajnos a mi esetünkben ebből nem maradt meg felismerhető részlet.

A keskenyebbik díszítősáv zsinórminta. Elég lazán, szabadon rajzolták. A hurkok nem maradnak meg a sáv határai között. Természetesen itt is csak a megmart felület látható.

Mielőtt a díszítés eredetének meghatározásához kezdenénk, ismerkedjünk meg a töredékek lelőhelyével. Ez a királyi palota újkori, ún. „télikert"-je volt, ahonnan „szórványként" került elő, ami azt jelenti, hogy a lelet a kidobott törmelékben nem volt azonnal felismerhető – talán beleragadt egy földrögbe –, és utólag már nem lehetett megállapítani a réteget, amelyből kikerült. A „télikert" a déli palotaszárny előtt található. Erősen feltöltött terület. A középkori kert szintjéhez viszonyítva 4 m magasságig töltötték fel. Ez már a középkori palota lebontása után, az újkori építésével egy időben történt. Ezt a hatalmas feltöltést egy helyen vágták át árokkal[2], és ebben megfigyelték, hogy az újkori törmelékréteg alatt ma-

4. kép. Szíriai üvegpohár. Damaszkusz csoport, 1290 körül. München, Bayerisches Nationalmuseum

radtak eredeti – török és középkori szintek és rétegek is. Megfigyelték, hogy a középkori kert feltöltése kisebb mértékben már a 16. században megkezdődött még a török hódoltság előtt, és a hódoltság idején folytatódott. A legdélebbre nyúló, Zsigmond korában épült palotaszárnyhoz tartozó udvarszint alatt azonban 13. századi feltöltési réteget is találtak, sőt ez alatt egy feltöltött árok is mutatkozott, melyről feltételezték, hogy a 13. századi erődítés árka volt. Nyilvánvaló, hogy már az Anjouk palotájának építésekor végeztek bizonyos tereprendezést és bontottak el korábbi építményeket. Nagy kár, hogy e terület teljes feltárására nem volt lehetőség, hiszen az elvégzett megfigyelésekből is látni lehetett, hogy az újabb és mégújabb építkezésekkel dél felé egyre jobban kitolódott a beépített terület. Idők múltán talán lesz lehetőség a kertek feltöltésének további vizsgálatára, és ennek során számos új lelet és a statigráfia nyújt majd lehetőséget a periódusok pontos meghatározásához. Üvegtöredékünk bármelyik feltöltésből is került elő, a későbbiekben bebizonyítandó kora szerint eredetileg ahhoz a feltöltési réteghez tartozhatott, amelyet az Anjou-palota építését megelőző tereprendezéshez lehet kötni vagy egy 13. századi építmény lebontásához. Ennek az építménynek a berendezéséhez tartozhatott.

Az üvegtöredék díszítése arra utal, hogy egy szíriai aranyozott és emailfestéssel díszített üvegpohárnak volt a töredéke a 13. század utolsó negyedéből. Feltehetőe az ún. „Damaszkusz-csoport"-hoz tartozott. Leginkáb egy bizonyos pohárhoz hasonlítható, amelyet a münch ni Bayerisches Nationalmuseum őriz.[3] (4. kép) Ez nagyméretű pohár: magassága 31 cm. Az üveg anyagár azt írják, hogy halvány, sárgás színezetű. Ennek is va felületi plasztikája, azzal a különbséggel, hogy a sávc függőlegesek. Díszítése sávos. Több szélesebb és kesk nyebb sáv látható rajta. A széles sávot itt is medalionc szakítják meg. Aranyozva volt és színes zománcfestél kel is díszítették. Idejét az 1290 körüli időre határozz meg, és ezt is Damaszkuszi készítménynek mondjá Meg kell jegyeznem, hogy a szíriai festett üvegpohar mind egyedi darabok, így szerencsésnek mondhatju magunkat, hogy ilyen közeli analógiát találtunk, jólleh ennél a darabnál a széles sáv díszítése rohanó lovasokb áll, nem indás ornamentikából. Ez utóbbira máshol tal lunk példát. Ezeknél az üvegeknél gyakori az is, hogy széles díszítősávot még felirattal is ellátták, amely az o namentika felett helyezkedett el és általában annak a n vére utalt, akinek a poharat ajándékozták.

Jóllehet a bemutatott pohár a legközelebbi analógi a díszítés részletei azonban e csoportra jellemző módc más daraboknál is felismerhetők. Néhányat felsorol ezekből. New Yorkban, a Metropolitan Museumban őri nek egy serleget.[4] Ennek a serlegnek a talpa-szára egyb függő, lefelé fordított harang alakú. Ez a forma megj lent a velencei serlegeknél is, de már csak a 15. száza ban.[5] Ennek a serlegnek a korát az 1280 körüli időre h tározták meg.

A berlini Islamisches Museumban őriznek e 1260–1270 közötti időre korhatározott palackot (pontos meghatározható, mivel felirata szerint Rasuliden szult számára készítették). Ez is nagy darab: 28 cm magas.[6]

Ugyanitt őriznek egy serleget is,[7] amely magángyű teményből került a múzeumba (tehát nem lehet tudı hogy eredetileg, a maga korában került-e Európába va újabban vásárolták). Díszítése ennek is az előbbiekh hasonló. Ezt az edényt különben a 14. századra határo zák meg. Damaszkuszban ugyanis az üvegkészítés még 14. században is folytatódott, egészen a második mong betörésig (Tamerlan, 1401). Ekkor, illetve ez időt kezdve nincs nyoma,[8] mindazonáltal analógiáinak töb ségét még a 13. század utolsó két évtizedére határozt meg. Ez utóbbi serleg esetében a vékony, hosszú sáv velencei üveggyártás korai periódusában észlelhető. V lence természetesen sokat tanult a szíriai üveggyártást és véleményünk szerint a 13. század utolsó évtizedéb készített festett üvegpoharak a velencei műhelyek kíse letei voltak, amelyek a Szíriából importált festett üveg pótlását célozták meg, mivel azok Európában nagyra é tékelt műkincseknek számítottak. Európában múze mokban és magángyűjteményekben sok szíriai üve edény található, de mivel ezek eredete nem minden es ben ismert, ezért egyre nagyobb a jelentősége az ása soknál talált leleteknek, amelyek ugyan jobbára töred kek, de koruk lelőhelyük alapján jobban meghatározh tó, legalábbis annyira, hogy még a középkorban került át Európába.

Ismeretes, hogy Szíria és Palesztina területén több helyen is voltak üvegműhelyek, melyekről már a 12. századból is rendelkezünk híradással (Tudelai Benjamin)[9]. Szíriában és Egyiptomban az Ajjubida uralkodóház idején magas színvonalú, virágzó üveggyártás folyt, amelynek az első mongol betörés 1259-ben még nem vetett véget. Az aranyozással és zománcfestéssel díszített poharakról elsőként C. J. Lamm készített 1929–1930-ban összefoglaló ismertetést, aki az – utóbb már velencei készítésűnek meghatározott poharakat is szíriai készítményeknek tartotta a frank keresztesek üvegmestereinek közreműködésével.[10] Ez utóbbi poharak „frank–szír" meghatározása annyira átment a köztudatba, hogy sokan a mai napig ezt a meghatározást használják. Később magyarázattal szolgálok arra, miért kevertem bele a velencei festett poharakat szíriai pohártöredékünk tárgyalásába.

Most azonban visszatérünk üvegtöredékünkhöz, és keressük díszítése analógiáit. Lübeckben régészeti ásatásnál, a középkori Szent János-kolostor mellett, egy kútból többek között előkerült egy kis üvegtöredék is, amelyen a mi töredékünkhöz hasonló, bonyolult, összefonódó indás ornamentika látható.[11] Egy szíriai festett üvegpohár töredéke, amelyet a 13. századra határoztak meg. A kutat, fabélelésének dendrológiai vizsgálata szerint 1211 körül ásták és feltöltése már a 13. század végéig befejeződött. Ebben az esetben tehát már nem csupán a stíluskritika, hanem a régészeti módszerek alkalmazása is bizonyíték a tárgy korának meghatározása mellett. A növényi ornamentika egyébként nagyon gyakori Perzsia és Mezopotámia területén kerámián és fémtárgyakon is. Ennek bizonyítására két tausírozott bronztárgy részletét mutatom be. Az egyik részlet egy Perzsiából származó gyertyatartón található *(5. kép)*[12]. A másik Szíriából származó füstölőedény részlete *(6. kép)*[13]. Ez is 13. századi. Ezen a részleten is megfigyelhető a medalion, amely az indás ornamentikával borított sávot figurális ábrázolásával megszakítja. Mint említettem, ez a motívum mindenféle anyagból készült művészi tárgy díszítésén előfordul. Az üvegpoharak esetében jól megkülönböztethető csoportot képez azoktól a poharaktól, amelyeken a díszítés nem sávos, hanem a pohár testét egyenletesen borítja.

A töredékünkön látható keskenyebb díszítősáv zsinórminta, amely szeszélyesen át-átlépi a sáv határait. Ez a mintázat megtalálható a müncheni poháron is. Egy teljes poháron több díszített sáv is található. Általában több keskeny, aranyozott minta. Ezek főként a talp és a szájtölcsér díszítései.

A szélesebb és a keskenyebb díszítősorok között önálló „úsztatott" minta látható. Töredékünkön egy minta részlete látszik, de feltételezzük, hogy körben a pohár testén több is lehetett. Ez a minta is ebből a művészeti körből származik. Eleme egy nagyon régi, perzsa díszítésnek, amelyet már a 9. században is alkalmaztak. Ennek az elemnek a megsokszorozásával borították be Szamarában egy stukkó lapjának a felületét[14]. Ugyanez gyakori fafaragványokon is, például egy kairói mecset 1010-ben készült ajtaján is megtalálható.[15]

A mi töredékünk minden díszítése tehát egyértelműen iszlám eredetre mutat. Előkerülése a budai királyi palota területén nem rendkívüli, hiszen napjainkban régészeti feltárásoknál egyre-másra kerülnek elő szép szíriai luxusüvegek, nemcsak a királyi palotákban, hanem városokban is.[16] Ez arra mutat, hogy kereskedelmi forgalomba is kerültek. Lehettek ajándékok, amelyeket diplomáciai küldetésben járók hoztak magukkal, kereskedelmi áruk vagy a keresztesek által hozott értékes emléktárgyak. A budai leletről feltételezhető, hogy ajándék lehetett. Ugyanis ugyanebből az időből, az 1290–1291 körüli évekből származik egy másik üvegleletünk is, egy kis zománcfestéssel festett üvegpohárka. Címerek és leveles ágak díszítik. Többszörösen publikált. Első közlése még „szír pohárnak" említette, mivel C. J. Lamm meghatározására támaszkodtak[17]. Ennek a pohárnak a töredékei is a hegy déli részén, a keleti oldalon kerültek elő, a sziklaplató felszínen egy sziklagödörből (XLVII. gödör)[18], amelynek közelében helyezkednek el a legkorábbi falmaradványok. A gödör minden lelete a 13. század második feléből való, és volt benne egy pénz is, III. Endre (1290–1301) pénze. Erről a pohárról már többször is írtam[19], s ha most újból említést teszek róla, csak a két lelet szinte azonos kora miatt teszem. Nem lehetetlen, hogy e két lelet egyszerre került Budára. III. Endre, az utolsó Árpád-házi király velencei anyától született és Velencében nevelkedett, és amikor magyar királlyá koronázták, üdvözlésére velencei küldöttség érkezett ajándékokkal megrakodva.[20]

5. kép. Részlet egy Perzsiából származó bronz gyertyatartó talapzatáról, 13. század. Berlin, Museum Dahlem

6. kép. Részlet egy szíriai bronz füstölőedényről, 13. század. London, Victoria and Albert Museum (A rajzokat Kuczogi Zsuzsanna, a fényképeket Bakos Margit készítette.)

Mi sem természetesebb, mint hogy az ajándékok között Velencében készült luxusüveg is található, sőt emellett a velencei kereskedők által Keletről szállított luxusáru. A velencei festett üvegből Európában csak néhány található (eddig kb. 15 darab). Ez a régi iparág a műhelyeknek Murano szigetére történt áttelepítésével nagyjából ez idő tájt indult olyan nagy fejlődésnek, hogy nagy mennyiséget tudott kereskedelmi célra előállítani. Az emailfestésű poharak munkaigényes, egyedi tárgyak voltak, és nem is gyártották sokáig ezeket. Véleményem szerint Velence ezekkel a darabokkal kívánta bemutatni, hogy a drága szíriai árut helyettesíteni tudja. A keleti kereskedelem részben a mongol betörések, részben a keresztesekkel ellenséges arabok miatt nem volt biztosított, ezért a kereskedővárosnak biztosítania kellett magát minden eshetőségre.

Az üvegáru természetesen törékeny. Az utolsó Árpádházi király halála után gazdátlanul maradt palotaépületet lebontották. Annak értékeit minden bizonnyal elvitték, kivéve a már korábban elpusztult, szemétre vetett tárgyakat. Az Anjouk palotájának építése előtti tereprendezés során e tárgytöredékekkel betöltötték a sziklagödröket és némi feltöltés került a déli kertek területére is. Így történik ez minden más korban. A budai várnegyedben az 1686-os ostrom után csakúgy, mint a második világháború pusztítása után. A romokat helyben tüntették el, és a törmelékbe belekeveredtek a korábbi lakók háztartásának elpusztult tárgyai töredékekben.

Most annak kívánunk utánanézni, hogy ezen a kis szíriai üvegtöredéken kívül találhatók-e más, Keletről származó üvegek magyarországi régészeti leletanyagban.

A Heves megyében lévő Bene várának feltárásánál került elő egy kék üvegből készült szíriai üveg két töredéke.[21] A töredékekből könnyűszerrel lehetett az eredeti formát rekonstruálni.[22] Fehér zománcfestékkel festett arab írásjelek láthatók rajta. A vár az Aba nembéli Csobánka fiáé volt, és az első, 1301-ből származó okleveles adatból már arra lehet következtetni, hogy korábban, már a 13. században is állott, avagy akkor épült. Feltárója szerint a pénzleletek III. Bélától Zsigmondig terjedtek.

A magyarországi középkori üveg régészeti leleteket tárgyaló kötetemben[23] közöltem egy visegrádi leletet, egy kis üvegtálkát (akkor még velencei eredetűnek tartottam). A tálka peremén zsinórminta lenyomata látható,[24] amelyen még voltak aranyozásnyomok, amikor megtalálták (sajnos azóta ezek leperegtek). Ez alatt önálló, „úsztatott" pávaszemminták nyomai figyelhetők meg. A díszítés elemei szintén megtalálhatók az arab díszítőelemek között. A tárgyat a királyi palota ún. „támpilléres udvarának" Anjou Lajos-kori leletanyagot tartalmazó rétegében találták.

Ez arra enged következtetni, hogy a 14. században még érkezett keleti üveg Magyarországra. Damaszkuszban 1400-ig, a mongolok második betöréséig még működtek műhelyek. Ez időtől kezdve azonban már nincs semmi nyoma az üveggyártásnak.

A budai királyi palotában, a már említett XLVII. szemétgödörből, a velencei festett üvegpohárka mellől előkerült még néhány zománcfestésű üvegtöredék[25]. Az egyik töredék egy második velencei festett pohár létezését bizonyítja. Egy másik töredék, amely mindössze 4x3,2 cm méretű, eredeti leírása szerint aranyfestés nyomait is viselte és a zománcfestékkel rajzolt vonalas ábrázolásról nem lehet megállapítani, hogy arab betűk voltak-e vagy valamely ornamentika. Ennél a darabnál nem lehet kizárni a keleti eredetet, jóllehet megerősíteni sem tudjuk. Ezek a töredékek azonban mutatják, hogy a 13. század végén az Árpád-házi királyok palotájában már több luxusüveg is volt.

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a luxusüvegek a hegy déli csúcsa közelében, a keleti oldalon kerültek elő, míg a hétköznapi használatra készült (bizánci típusú) üvegek részben a déli oldalon, illetve az egész polgári település területén. Mindez a 13. században.

JEGYZETEK

1. A három töredék leltárszáma: BTM 1992.10.7.
2. GEREVICH, 1966, 152., 212. kép.
3. KÄMPFER, Abb. 62.
4. KÜHNEL, 223., Abb. 181.
5. A serleg szárának és talpának ilyen kiképzése az itáliai reneszánsz üvegművességben (Velence) éledt újjá. Feltehetően már a 15. század első felében kezdték a vékony, hosszú szárú serlegek helyett ezt a talpformát alkalmazni, mivel a magyarországi (Buda, királyi palota), már V. László pénzével korhatározott rétegből hasonlóan kiképzett serleg került elő, amely feltehetően hazai készítésű, viszont azt tudjuk, hogy már egy ki-csit korábban Itáliából bevándorolt mester dolgozott itt. Ez a kis részlet is mutatja, hogy a velencei mesterek bizánci és szíriai társaiktól sok formát, díszítést és feltehetően technikát is tanultak.
6. BRENTJES, Abb. 145.
7. BRENTJES, Abb. 141.
8. FEHÉRVÁRI, 188. A szerző azt mondja, hogy az üveges műhelyek Szamarkandba telepítésére nem találtak bizonyítékot, vagyis ott nem folytatódott ez a művészet. Tény, hogy Damaszkuszban sem folytatódott tovább, amelyre nincs tökéletes magyarázat.
9. MIGEON, Cap. XI. Les verres emaillés. 341.
10. LAMM, 1929; LAMM, 1941.
11. 25. Jahre Archäologie in Lübeck. Lübecker Schriften 17., 1988, 119., Abb. 73.; BAUMGARTNER–KRUEGER, 121–122., Abb. 66.
12. KÜHNEL, 180., Abb. 140. Képünk a tárgynak csak egy részletét ábrázolja. A tárgy Berlinben, a Museum Dahlemben található.
13. KÜHNEL, 182., Abb. 142. A tárgy Londonban van, a Victoria and Albert Museumban.
14. TALBOT RICE, 34., Abb. 26.
15. TALBOT RICE 89., Abb. 87.
16. BAUMGARTNER–KRUEGER, 18–125.; CHARLESTON.
17. GEREVICH, 1952, Taf. XXXVI 1.; GEREVICH, 1966, 129. 170/1. kép.
18. Eredetéről már a megváltozott véleményt képviseltük a következő munkánkban: GYÜRKY, 1966, 55 (XIII. 3. típus) XXIV. tábla 3. kép.
19. GYÜRKY, 1985, 48–62.; GYÜRKY, 1986, 70–81.
20. GYÜRKY, 1988, 329–334.
21. SZABÓ, 163.
22. GYÜRKY, 1991, 11. és 151. 68. kép.
23. GYÜRKY, 1991, 152. és 140. 57. kép.
24. Ilyen szegélydíszítés van a müncheni pohár peremén is, és ennek egy változata egy üvegleleten, amely Hama ásatásánál került elő: POULSEN, 89., Fig. 271.
25. GYÜRKY, 1966, 56. (XIII. 3. típus), leltárszámok: BTM 52.635 és 52.646.

BRENTJES=BRENTJES, Buchard: Die Söhne Ismaels. Leipzig,
CHARLESTON=CHARLESTON, Robert J.: A 13th Century Syrian Glass Beaker excavated in Lübeck. In: Lübeck 1226. Reichsfreiheit und frühe Stadt. Lübeck, 1976.
BAUMGARTNER–KRUEGER=BAUMGARTNER, Ervin–KRUEGER, Ingeborg: Phoenix aus Sand und Asche. Glas des Mittelalters. München, 1958.
FEHÉRVÁRI=FEHÉRVÁRI Géza: Az iszlám művészet története. Bp., 1987.
GEREVICH, 1952=GEREVICH László: Castrum Budense. ArchÉrt 79. 1952.
GEREVICH, 1966=GEREVICH László: A budai vár feltárása. Bp., 1966.
GYÜRKY, 1966=H. GYÜRKY Katalin: Az üveg. MHB 5. Bp., 1966.
GYÜRKY, 1985=GYÜRKY Katalin: A 14. század üvegtípusai. BudRég 26. 1985. 48–62.
GYÜRKY, 1986=HOLL-GYÜRKY, Katalin: The use of Glass in medieval Hungary. JGS 28. 1986. 70–81.
GYÜRKY, 1988=GYÜRKY-HOLL, Katalin: Das Glas in mittelalterlichen Ungarn im Spiegel der Ausgrabungen. In: Annales du 11 Congrés de L'Assotiation Internationale pour l'Histoire du Verre. Bale 29 aut. 3.–septembre 1988. 329–334.
GYÜRKY, 1991=H. GYÜRKY Katalin: Üvegek a középkori Magyarországon. Bp., 1991
KÄMPFER=KÄMPFER, Fritz: Viertausend Jahre Glas. Dresda, 1966.
KÜHNEL=KÜHNEL, Ernst: Islamische Kleinkunst. Braunschweig, 1963.
LAMM 1929=LAMM, Carl Johann: Mittelalterliche Gläser und Steinschnittarbeiten aus dem Nahen–Osten. Bd. 1–2. Berlin, 1929–1930.
LAMM 1941=LAMM, Carl Johann: Oriental Glass of medieval date fund in Sweden und the early history of lustre painting. Stockholm, 1941.
MIGEON=Manuel d'art musulman. In: MIGEON, Gaston: Les arts plastiques et industriels. Bd. 2. Paris, 1907.
POULSEN=Hama fouilles et recherches de la fondation Carlsberg 1931–1938. Les verres et potteries medievales. Par Riis et Vagu Poulsen. Kobenhavn, 1948–50. (Nationalmuseets Skrifter. Storre Beretniger; 1., 3.)
SZABÓ=SZABÓ József J.: Régészeti kutatások a gyöngyös–mátrafüredi Bene-várban 1982–1989-ben. Castrum Bene 1. 1989.
TALBOT RICE=TALBOT RICE, David: Die Kunst des Islam. Berlin–Darmstadt–Wien, 1965.

KATALIN GYÜRKY

BRUCHSTÜCK EINES BEMALTEN SYRISCHEN GLASBECHER AUS DER KÖNIGLICHEN BURG VON BUDA

Mehrere Jahrzehnten nach der Freilegung der königlichen Burg von Buda erweckten drei Streufunde-Glasbruchstücke unsere Aufmerksamkeit. Von den Bruchstücken die zum selben Objekt gehörten, passten zwei an der Bruchlinie zusammen, daran war die Krümmung des Anfangs des Bodens bemerkbar, und darüber die Stelle des einst gemalten oder vergoldeten Schnurmusters die von der aufgesetzten Färbung in einem 1 cm breitem Streifen auf der Glasoberfläche eingefressen worden waren. Am oberen Teil befand sich in einem 2,8 cm breiter Streifen eine komplizierte pflanzliche Geflächtverzierung die von dem Fragment eines Medaillons abgetrennt wurde. Winzige rote und orangenfarbige Emailüberreste sind noch daran sichtbar. Zwischen den zwei verzierten Streifen ist nur eine „schwimmende" Verzierung zu sehen. Beide Bruchstücke sind mildgelb gefärbt, ihre Oberfläche wird von senkrechten, sich windenden plastischen Streifen bedeckt. Aus den Bruchstücken – an ihren inneren und äußeren Biegungen gemessen, fanden wir den Durchmesser – und identifizierten eine große Becherform, die sich von unten nach oben erweiterte. Die Form und die Verzierung erinnert uns beiderseits an die syrischen Glasbecher der neunziger Jahre des 13. Jahrhunderts. Dieses Trinkglas stammte mit dem schon öfter publizierten bemalten venedischen Glas aus gleicher Zeit. An der Fundstelle des Letzteren tauchten auch einige kleineren, bemalten Bruchstücke mit arabischen Schriftfragmenten auf. In Ungarn wurden weiterhin in der Burg von Bene (Komitat Heves) Glasbecher mit syrischen und arabischen Schriftenzeichen entdeckt, fand man noch außerdem im Palast von Visegrád einen Glasschüssel mit syrischer Bemalung verziert.

VÉGH ANDRÁS

RÉGÉSZETI FELTÁRÁSOK A BUDAI VÁRALJÁN, A KÖZÉPKORI TÓTFALU TERÜLETÉN

Buda városának területét a korabeli írott források két részre osztották, a *castrum*ra és a *suburbium*ra. A középkor századaiban megőrzött és folyamatosan használt nevek az alapítás viszonyait tükrözték, hiszen IV. Béla idején, a mongol fenyegetés árnyékában a település erődített jellege volt még az egyik legfontosabb tulajdonsága. Budavár alatt, a hegy lejtőin és a Duna partján épült ki a *suburbium* – Váralja, ez a meglehetősen nagy kiterjedésű és változatos beépítésű városrész. Az alábbi tanulmány a Váralja északnyugati szegletében elterülő Tótfalu régebbi és újabb történeti és régészeti kutatásaival kívánja megismertetni az olvasót, amelyre két 1996-ban végzett régészeti leletmentés kínálta az alkalmat.[1]

1. TÖRTÉNETI ISMERETEK

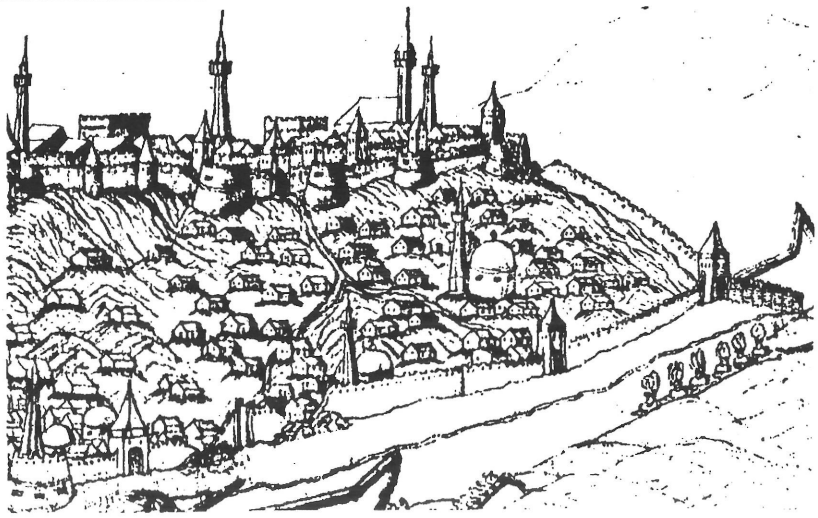
Tótfalu a Várhegy lejtős, északi hegyoldalán, az egykori Szombat kapu előtt települt városrész neve volt a középkorban. Eredetét nem ismerjük, első említése csak 1390-ből származik: a budai plébániák határperében ekkor a Mária Magdolna-plébánia területén lévőnek mondták.[2] Az irat szerint a plébánia határa a falakon (értsd: a hegyre épült város falain) kívül az új városfalnak ahhoz a kapujához futott egy sziklás úton, ahol a Szt. Lázár-ispotályhoz lehetett menni. Innen kiindulva az új városfal mentén kerítette be Tótfalut úgy, hogy a városi vesztőhelyhez ért, amely a szentlőrinci pálos kolostorhoz tartó út mellett volt.[3] A meglehetősen szűkszavú leírást kiegészítve az 1441-es határjárás leírásával ki tudjuk jelölni Tótfalu helyét a városalaprajzban.[4] Eszerint ugyanis az alsóváros városfala, amely Buda és Felhéviz határán haladt, északnyugati szakaszával éppen Tótfalut ölelte körbe és futott a *castrum* falaihoz a mai Esztergomi rondellánál. Tótfalu déli, nyugati és északi határait tehát a ma már csak leginkább 17. század végi térképekről ismert városfalak mutatják, míg keletről a völgyben a Tassental völggyel volt határos, a hegyoldalban pedig határa, úgy vélem, az 1441-ben ismertetett plébániahatárig ért, vagyis a Kammerhof kapujához vezetett.

1497-ben említették meg a szigeti domonkos apácák vámját önkényesen elfoglaló felhévízi préposttal keletkezett perben az alsóváros Tótfalu és Tassental kapuit.[5] A török kori hiteles ábrázolásokon következetesen három kaput tüntettek fel a városfalon, egyet a mai Várfok utcánál, a következőt a Széna téren, az utolsót pedig a mai Fő utcánál. *(1. kép.)* Ez utóbbi, török nevén Kakas kapu a középkorban a Felhévízi kapu nevet viselhette. A mai Várfok utcánál található kaput a törökök Kinnáre (Mészáros) kapunak nevezték, míg a Széna téren álló kaput Jeni (Új) kapunak.[6] Ebből arra következtethetnénk, hogy a Széna téri kapu csupán török kori építmény. Elhelyezkedéséből ítélve a törökök Mészáros kapuja feleltethető meg a középkori Tótfalu kapuval. A Széna téri kapu ugyanis vagy még nem létezett a középkorban, vagy ha igen, a Tassental kapuval lehetett azonos. Ha ez a kapu mégsem létezett ekkor, az utcahálózat és a plébánia-határjárások alapján feltételezhetünk egy másik kaput a mai Horvát utcánál is, amelyet azonosíthatnánk szintén a Tassental kapuval. Forrásaink azonban elégtelenek egyelőre ennek eldöntéséhez. Mindenesetre a Tótfalu kapu nem lehetett lenn a völgyben, és ezért azonosítása a török kori Mészáros kapuval biztosnak látszik. Ez a kapu a Szombat kaputól a fehérvári országútra vezető úton nyílt a Váralja városfalán.

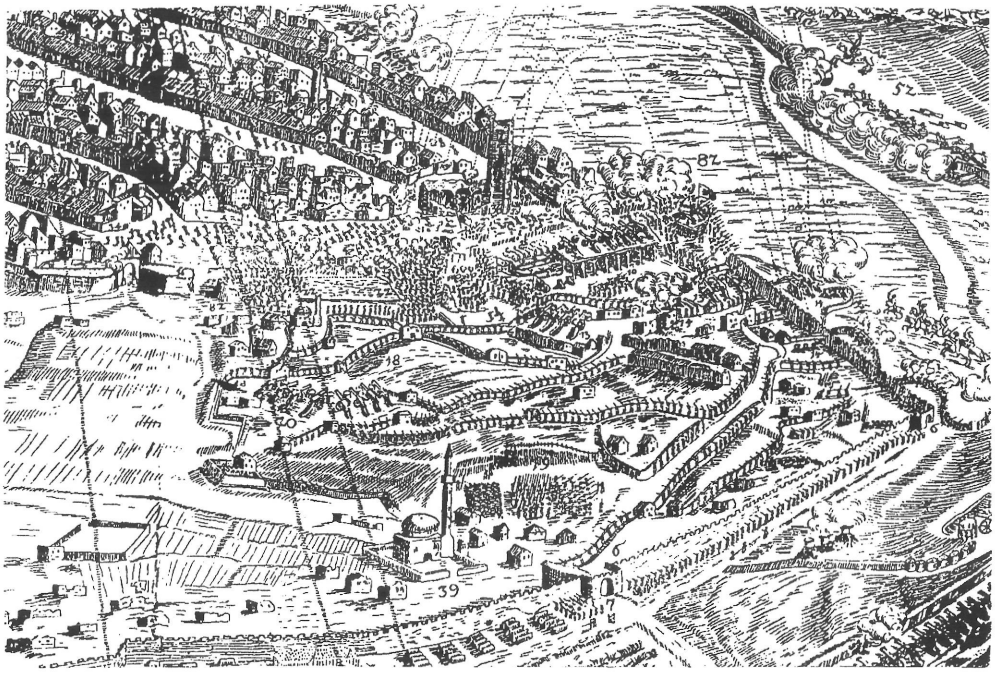
A Várhegy északi lejtőjén található utcák többségét a 19. század elején alakították ki *(2. kép)*. Kivételt jelent azonban néhány olyan utca, amelyeket már a legkorábbi, vagyis 1686-ból származó térképeken is ábrázoltak. A mai Várfok utca a Bécsi kaput a török kori Mészáros-kapuval összekötő útvonalon halad, míg a mai Ostrom utca elődje szintén a Bécsi kaput kötötte össze a török kori Új kapuval. A Bécsi kaputól meredeken lejtő mai Fiáth János utca előzményét is megfigyelhetjük a helyszínrajzokon. A mai Batthyány utca a Váralja Duna-parti központjából vezetett a török kori Mészáros kapun át a fehérvári országútra. A török kor végén térképezett utcák általában olyan városkaputól városkapuig, illetve városközponttól városkapuig vezető „főútvonalak", amelyeket jogosan tarthatunk a középkori eredetűnk. Éppen ezért feltételezhetjük, hogy az 1461-ben említett Tótfalu utca a Szombat kaputól a Tótfalu kapuhoz vezető úttal lehet azonos, és ezért valószínűleg megfelel a mai Várfok utcának.[7] A bortizedjegyzékekből kikövetkeztethető az is, hogy Tótfalu területén volt a Szekérgyártó utca, a Szombat kapu közelében.[8]

Említettük már, hogy Tótfalu neve 1390 előtt nem ismert az írott forrásokban. A szakirodalomban felmerült az a nézet, hogy a városrész eredete a budavári Szombathellyel összefüggésben értékelhető, mivel mindkét terület a Mária Magdolna-plébániához tartozott.[9] A Mária Magdolna egyház falakon túlnyúló területe azonban nem elégséges érv ennek feltételezésére, hiszen a Boldogasszony-plébánia is kiterjedt a falakon kívüli városrészekre (Szentistván, Logod). Mégis, amennyiben Szombathelyről megállapítható lenne, hogy a városnál korábban létezett, nem lehet kizárni azt a lehetőséget, hogy az a későbbi Tótfalu területére is átnyúlt volna.[10]

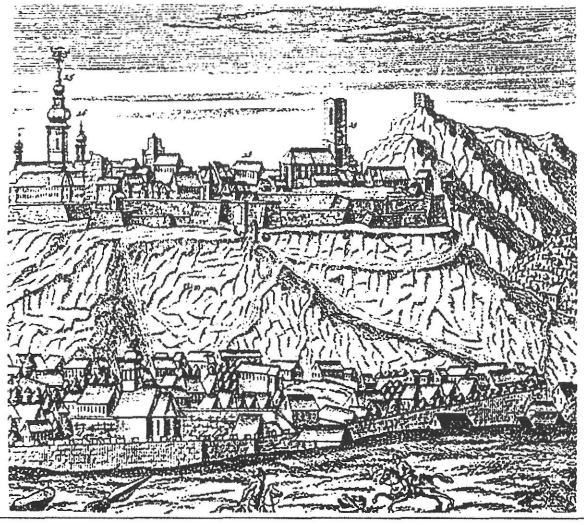
Véleményem szerint források híján az eredetet leginkább Tótfalu nevének segítségével kereshetjük. A városrész neve késői névadás eredménye (vö. -falu, -falva utótagú helyneveinket). A közvetlen környezetben több hasonló névadás ismert, mint például Szentjakabfalva, Logod–Boldogasszonyfalva. Úgy vélem, hogy leginkább ezen települések fejlődésének ismeretében érthető meg Tótfalu kialakulása. Szentjakabfalva Óbuda és Felhévíz között 1212-ben még nem létezett, a Szt. Jakab-egyház 1247-ben tűnik fel először a forrásokban.[11] Feltehetően nem sokkal előbb alapította a király a korábbi fel-

a

b

c

1. kép. a) A Bécsi kapu és előtere 1684-ben (Franz Leopold Brabant rajza); b) A Bécsi kapu és előtere 1686-ban (Fontana-Nessenthaler metszete); c) A Bécsi kapu és előtere a 18. század elején (Werner-Gläser metszete)

hévízi területen, mert ebben az időben a budai Mária-templommal közösen vitatta exemt voltát a veszprémi püspök. A falu a 14. századtól a királynéi Óbuda részét alkotta. Logod 1290-ben még nem létezett, hiszen Felhévíz határa egészen a budai zsidó temetőig ért.[12] Tótfaluval együtt az 1390-es határjárásban említik először, és csak 16. század eleji forrásokból tudjuk meg, hogy a budai Boldogasszony-plébánia birtoka volt.[13] Területét szintén Felhévízből szakították ki. Feltehetően Tótfalu kialakulása is hasonló időben mehetett végbe. A név tót- előtagja egyértelműen *etnikum* jelöl, hasonlóan szintén a Pilis megyei Jászfalu, Kisoroszfalu, Tótfalu (a Rosd szigeten) nevekhez. A fennmaradt bordézsma jegyzékekben a Tót családnév meglehetős gyakorisággal fordul elő a városrészben, bár egyáltalán nem kizárólagosan csak Tótfalura jellemző. Egyéb *etnikumot* jelző adattal nem rendelkezünk.

A városrészre a laza, kertes beépítés volt a jellemző. 1461-ben a Boldogasszony-plébánia Tótfalu utcai majorságát és kertjét adták bérbe Johann Gros kereskedő, budai polgárnak.[14] Feltehetően erre a házra vonatkozik egy 1406-ból származó oklevél, amelyben a Boldogasszony-plébánia gondnoka (vitricus) a plébánia alsóvárosi házát bérbe adta Ulrich Seydelnek évi 1 Ft-ért.[15] A szomszédok ekkor Márton ötvös és Tamás kádár voltak. 1493-ban a Boldogasszony-templom plébánosa két majorsági házát adta oda a Tótfalu utcában Bakócz Tamásnak és rokonainak.[16] Ugyanezen majorsági házakat az örökös Erdődy Péter 1544-ben kelt végrendeletében a fehéregyházi pálosokra hagyta.[17] Az oklevél szerint ezekben a házakban egykor kovácsok laktak. Az 1510-es bortizedjegyzékben szereplő Kovács Jakab és Kelemen kovács talán velük azonosítható.[18]

További előkelő tulajdonosokat ismerhetünk meg egy 1485-ből származó iratban. Bornemissza János kincstartósági jegyző egy kiterjedt csereügyletben Szombat kapu előtti házát kívánta átadni a néhai Keszi Benedek országbírói jegyző fiának, Berki Lászlónak.[19] A csere, úgy tűnik, meghiúsult, mivel 1490-ben Bornemissza Szombat kapun kívül álló házát is elvette ura, Nagylucsei Orbán egri püspök, kincstartó.[20] Az oklevelekből megtudhatjuk, hogy a házhoz kert tartozott, szomszédai pedig egyrészt maga Nagylucsei Orbán egri püspök házai és Dénes királyi jegyző kertje voltak.

A bortizedjegyzékek őrizték meg Tótfalu 16. század eleji lakosságának további adatait. 1505-ben és 1510-ben is felsorolták Kapás Demetert, Kapás Benedeket, Fazekas Pált. 1505-ben említették Kapás Mártont, Kapás Andrást, Tót Ambrust, Tót Balázst, Cipó Gergelyt, Varga Gergelyt és Vasas Imrét.[21] 1510-ben nevezték meg a váci püspök házát, Kőszegő Bálintot, Kőmíves Györgyöt, Süveggyártó Györgyöt, Tót Jánost, Tót Pétert, Kapás Tót Pált, Szabó Jánost, Szekérgyártó Tamást és Mártont.[22]

A török időkben sem változott a városrész jellege a korabeli látképek tanúsága szerint. Továbbra is lazán beépített, kertekkel beültetett területe maradt a városnak. A város visszafoglalását eredményező ostrom (1686) során a császári csapatok éppen területünkön keresztül kísérelték meg – eredményesen – a török kézen lévő vár meghódítását. Az ostromban a városrész teljesen elpusztult, házai kiégtek, kertjei tönkrementek. A még mindig fontos erődítmény újjáépítésével egy időben, az 1700-as évek elején módszeresen lerombolták minden építményt, hogy a hegyoldalt kiüresíthessék, ezáltal könnyítve meg a védhetőséget. A bontás föld alá temette az akkor már közel ötszáz éves városnegyed maradványait.

2. RÉGÉSZETI KUTATÁSOK – 1996

Ostrom u. 13.

A Budapest I. kerületi Ostrom utca 13. számú ingatlanon a Norvég Királyság Nagykövetsége új épületének telkén végeztünk az építkezést megelőző kutatást 1996 augusztusában.

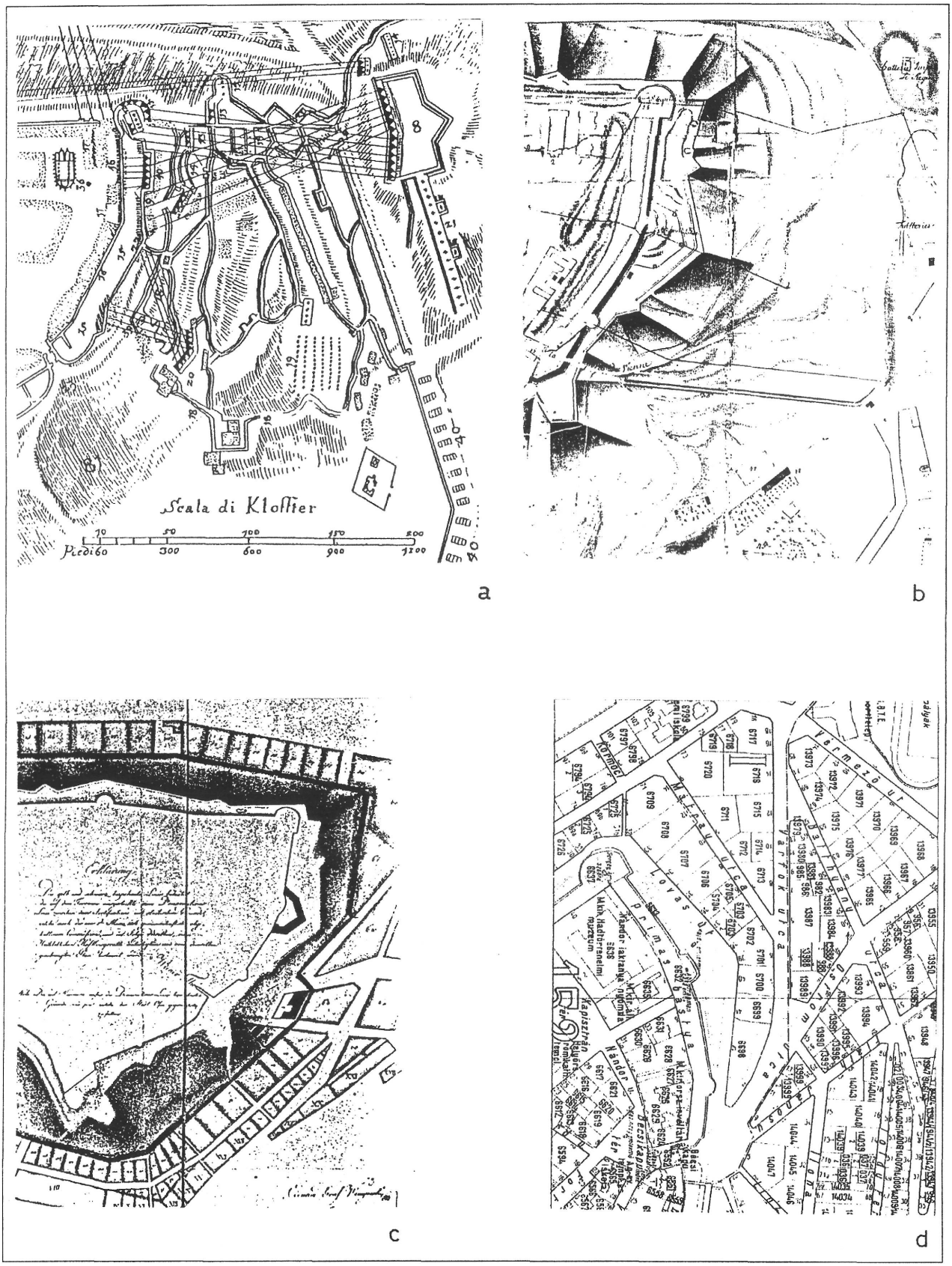
Az Ostrom u. 13. számú telek a feltárás megkezdése előtt teljesen üres volt. Az itt állt épületek az 1944/45-ös ostromban sérültek meg olyan mértékben, hogy helyreállításukra már nem került sor a háború után, csupán a telket övező támfalat építették újjá vasbeton kiegészítésekkel. A támfalak magasan kiemelkedtek a lejtő felé, mind a Szabó Ilonka, mind pedig a Fiáth János utca irányában, a mögöttük lévő feltöltés lehetővé tette, hogy a korábbi kultúrrétegek megőrződjenek. A háború előtt készült kataszteri térképek tanúsága szerint az itt állt újkori épületek U alakban övezték a szomszédos 11. szám felé nyíló kicsiny udvart. Ezt az U alakú beépítést láthatjuk már a telek első ábrázolásán, egy 1818-ból származó térképen is. A korábbi, a 18. század végén készült térképek azonban még üresnek jelzik a hegyoldalt területünkön. A 18. században ugyanis nem engedték a várlejtőket beépíteni a vár hatékonyabb védhetősége érdekében egészen a 18–19. század fordulójáig. Ekkor osztották ki az itteni telkeket, és csak ezután népesült be újra az egész városrész. A telken állt újkori épület, illetve azon maradványai (pincék, támfalak, kút), amelyek az építkezés során felszínre kerültek, a 1800-as évek elejéről származnak.

A telek közepe táján, az egykori udvar területéről kiindulva É–D-i irányban kb. 3 m széles kutatóárokkal vizsgáltuk át a telek rétegviszonyait. A kutatóárkot az építkezés menetéhez igazodva három szakaszban tártuk fel. Az első szakasz a telek D-i végénél kezdődött („A" szelvény), a második („B" szelvény), majd pedig a harmadik („C" szelvény) ehhez csatlakozott. Így fokozatosan át tudtuk adni a területet az építkezés számára *(3–4. kép)*.

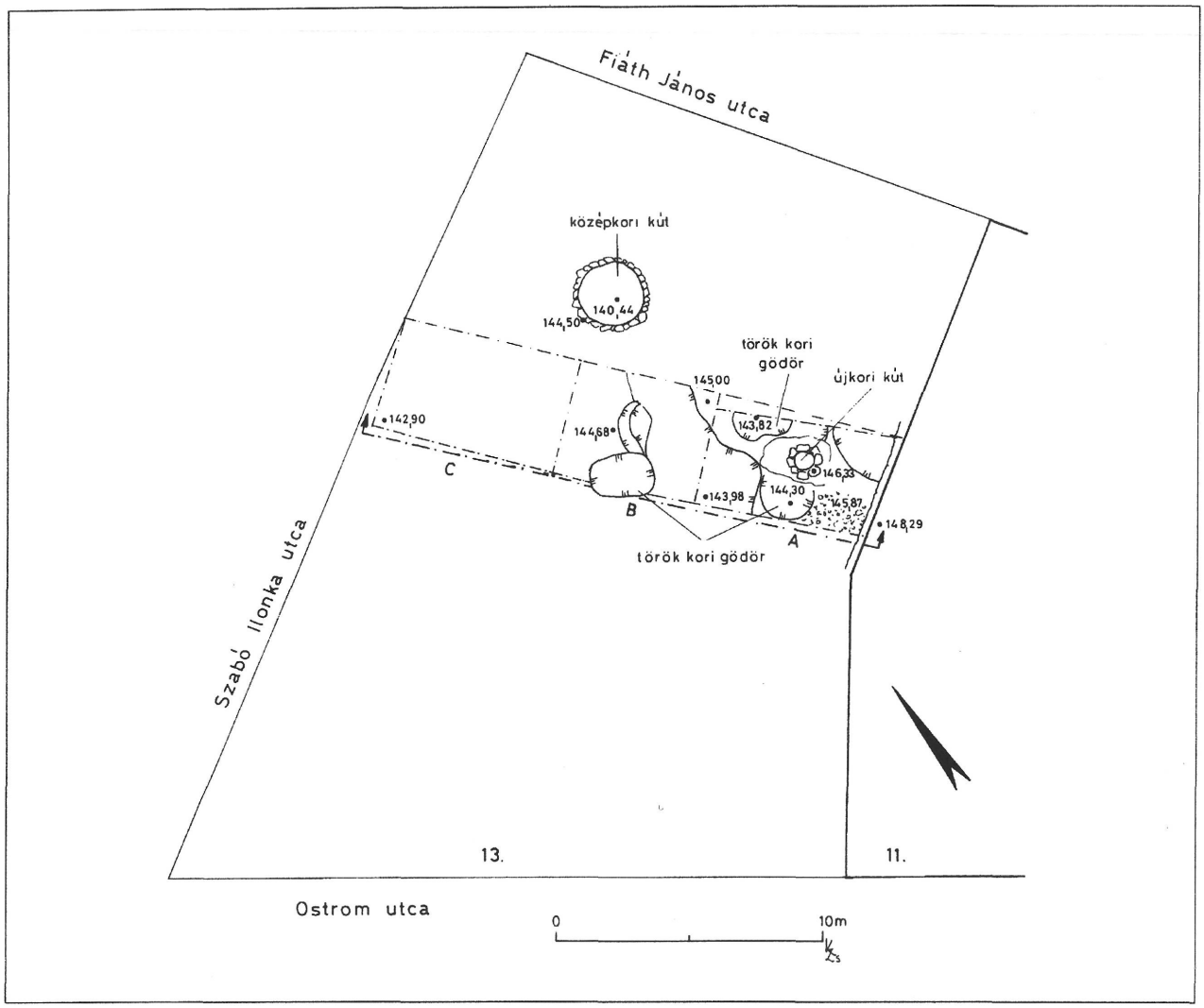
Az előzetes talajmechanikai fúrások a telek D-i részén mintegy 2,5 m-es kultúrréteget jeleztek, amely É felé a hegy természetes felszínének lejtését követve folyamatosan vastagodott. A régészeti kutatás ezt a kultúrréteget kívánta feltárni és megismerni.

„A" szelvény (6. kép)

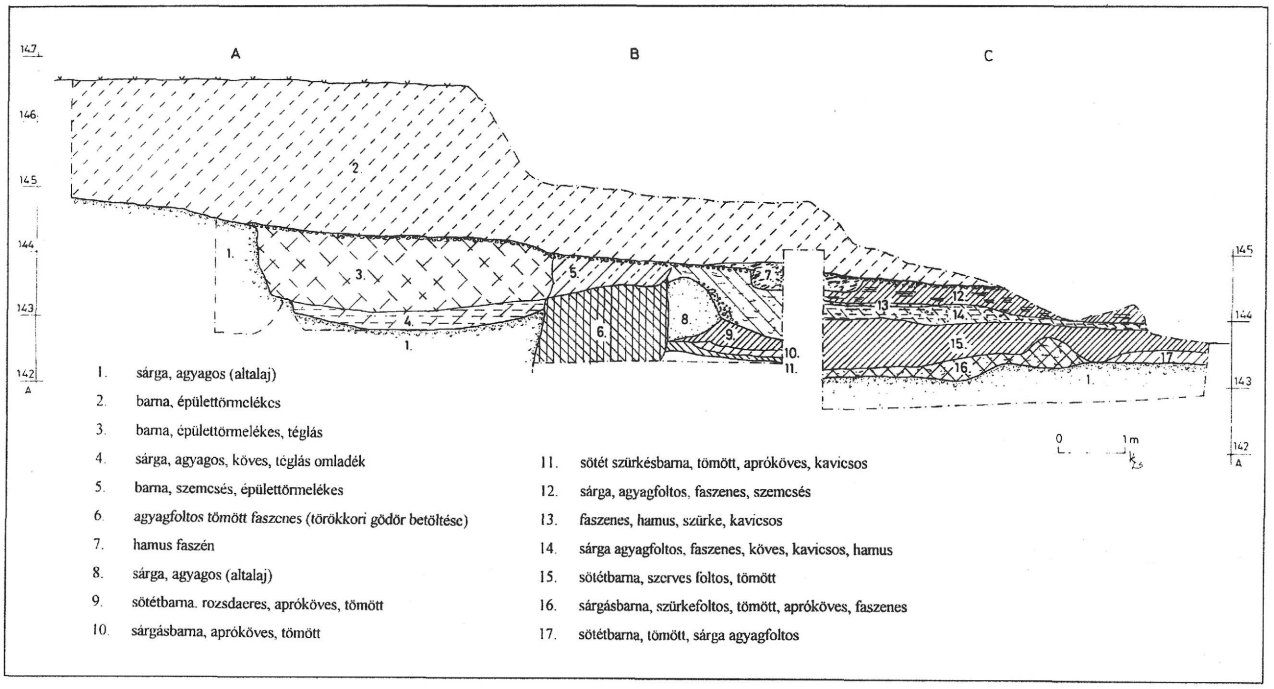
Miután földmunkagéppel eltávolíttattuk a talaj felső –40 cm vastag felszínét, a D-i telekhatár mellett egy keskeny markolókanál szélességben, kb. –180 cm mélyen kiásattuk a betöltést. Kitűnt, hogy egységesen újkori, épülettörmelékes feltöltés található ezen a mélységen, ezért ezután egészen –160 cm-ig gépi úton kiemeltettük a kutatóárok betöltését. Ez az erősen épülettörmelékes feltöltési réteg nagyszámú 18–19. századi kerámiatöredéket, állatcsontot, illetve néhány török kori kerámiatöredéket és pipát tartalmazott. Megkezdve a kézi földmunkát, hamarosan egy égett, faszénnel borított felszínt tártunk fel, amely a szelvény DNy-i sarkából a szelvény ÉK-i sarka felé erősen lejtett. A szelvény közepén faragott, durva mészkövekből épített kutat találtunk. A kút külső oldalát agyaggal vették körül, amely a törmelékes feltöltésbe mélyedt. A kút belsejét ezen a szinten cementes szigetelés

2. kép. a) A Bécsi kapu és előtere Fontana-Nessenthaler 1686-ban készült alaprajzán
b) A Bécsi kapu és előtere Langer 1749-ben készített térképén
c) A Bécsi kapu és előtere egy 1818-ban készített térképen
d) A Bécsi kapu és előtere az 1937-ben készült kataszteri térképen

3. kép. Ásatási alaprajz, Ostrom u. 13.

4. kép. Ostrom u. 13. A kutatóárok nyugati oldalának metszetrajza

borította. Eszerint a kutat 1944/45-ig, a ház pusztulásáig használhatták mint emésztőt, és a bontás során töltötték fel. Az égett felszín feletti feltöltést az újkori épület készítésekor idehordott feltöltéssel azonosíthatjuk. A kutat már ebbe a feltöltésbe ásták, tehát a telek feltöltése után, feltehetően az újkori épülettel együtt készült.

Az égett felszín alatt vékony feltöltési rétegek fedtek el egy kövezett újabb felszínt. A vékony feltöltési rétegek igen változatosak: agyagos, faszenes, habarcsos, törmelékes csíkok fedik el egymást. Az innen előkerült leletanyag azonban nem különbözött semmiben az égett felszín felett feltártaktól, hasonló 18. századi kerámia és sok állatcsont került elő innen is.

A kövezett felszín egy sor apró görgetett mészkőből, téglatörmelékből és kavicsból állt. Közvetlenül a felszín felett vékony, kb. 5 cm vastag, világosbarna, apró köves, tömött réteg arra vallott, hogy ezt a járószintet huzamosabb ideig használták. Miután felbontottuk a kövezetet, kiderült, hogy a szelvény DNy-i részén már közvetlenül a sárga agyagos altalajon feküdt. Másutt azonban korábbi mélyedések betöltését fedte el. A szelvény teljes É-i részét kitöltötte egy kb. 60 cm vastag barna, épülettörmelékes, téglás betöltésű mélyedés. Ebből a betöltésből is nagyszámú 18. századi kerámia, állatcsont és vastárgy került elő, ezek mellett azonban már török kori és középkori kerámiatöredékek is előfordultak. A betöltés legértékesebb leletei a középkori pénzek, illetve a színes mázas, 16. század eleji, reneszánsz kályhacsempe-töredékek voltak.[23] *(7 kép.)* A mélyedés betöltése jól keltezi az őt záró kövezett felszínt a 18. századra. Maga a betöltés egy közelben állt épület bontásából vagy pedig a várból kiszállított bontási törmelékből származhatott, erre utalnak a középkori és török leletek a 18. századi tárgyak mellett. Eszerint a feltöltés ahhoz a 18. század eleji talajegyengetéshez köthető, amelynek során az üres, ágyúk számára jól pásztázható várlejtőket kialakították. A kövezett felszínt pedig – amelyet kutatóárkunkban végig megfigyelhettünk – az ekkor kialakított járószintnek tarthatjuk. Úgy tűnik, hogy ez a 18. századi földmunka nemcsak feltöltéssel, hanem földeltávolítással is együtt járt, mivel a kövezet alatt csupán a korábbi (török kori, középkori) mélyedések feltöltése figyelhető meg, a járószintek és ezek feltöltései már nem maradtak meg. Ezeket tehát valószínűleg lehordták.

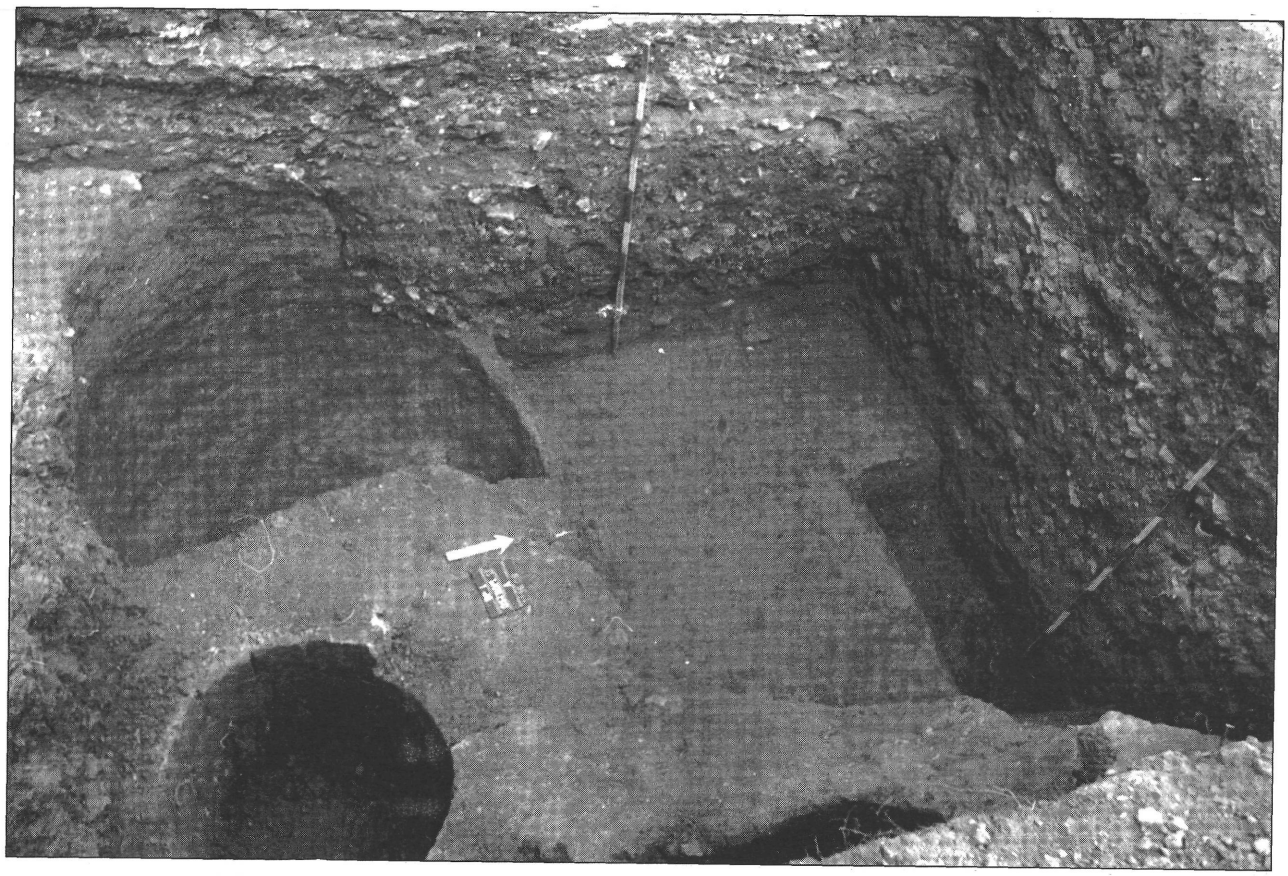
A 18. századi feltöltésű épülettörmelékes mélyedés oldalában és alatt néhány korábbi gödör és beásás betöltését bonthattuk ki.

A szelvény nyugati fala előtt egy kör alaprajzú, körte formájú tárolóvermet tártunk fel, amelynek keleti részét az újkori kút beásása elpusztította. A verem belsejét barna, törmelékes, tömött föld töltötte ki, amelyből nagyszámú török kori kerámia, kevesebb középkori kerámia, állatcsont, valamint I. Ferdinánd király 1543-ban vert ezüstdénárja került elő.[24] A vermet tehát a 16. század közepén tömték be.

Ezen veremtől északra szinte a teljes szelvény felületét elfoglalta egy másik, nagyméretű beásás. Miután kibontottuk, kiderült, hogy alja lapos, déli oldalfala az előbb említett gödör mellett közvetlenül húzódik, majd az oldalfal a kút mellett de-

5. a–b. kép. Ostrom u. 13. „B" szelvény. XVII. századi medál Szt. Leonhard és Szt. Sympert ábrázolásával. (ltsz.: 96. 93. 10.)

6. kép. Ostrom u. 13. „A" szelvény, török kori nagyméretű beásás, gödör és újkori kút keletről

7. kép. Ostrom u. 13. „A" szelvény. Reneszánsz, vegyes mázas kályhacsempék töredékei

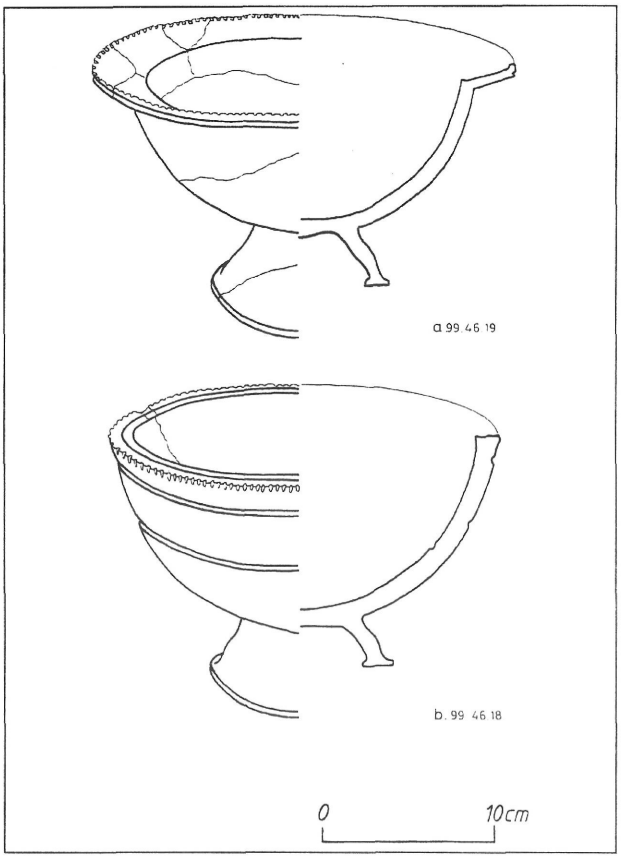
rékszögben befordul, és végig egyenesen megfigyelhető a szelvény nyugati részén. A betöltés az altalajhoz erősen hasonlító agyag volt nagyméretű kövekkel, talán egy agyagba rakott fal omladéka. A kövek közül nagyon kevés leletet tudtunk gyűjteni: középkori és török kori kerámiatöredékeket, valamint az ásatás egyik legértékesebb tárgyát, egy 17. századi bronzmedált.[25] *(5. a–b. kép.)*

A szelvény keleti metszetfala mellett egy kisméretű, kör alakú, függőleges oldalfalú gödör felét találtuk meg és tártuk fel. A gödör betöltése erősen égett, paticsos, hamus, faszenes törmelék volt, feltehetően egy szétrombolt kemence maradványait dobták ide. A törmelékből középkori és török kori kerámia került elő.

A fent ismertetett gödrök és beásások alatt már az altalajt találtuk meg.

„B" szelvény (8. kép)

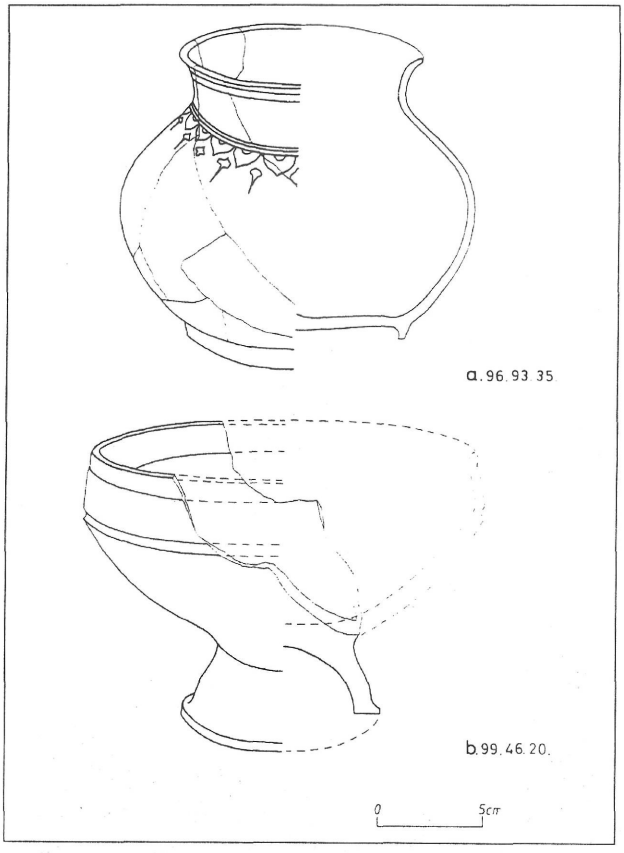
A már feltárt „A" szelvény ismeretében földmunkagéppel eltávolíttattuk a 19. század elején keletkezett vastag feltöltést egészen a már leírt köves járószintig. A járószintet kézi munkával megbontva a szelvény déli részén a szomszédos „A" szelvénnyel megegyező rétegeket tártunk fel, vagyis az ott megfigyelt objektumok és rétegek folytatódtak a „B" szelvény csatlakozó részén. A köves járószint alatt itt is először a barna, épülettörmelékes, téglás réteg következett (újabb középkori pénzekkel, 16. századi kályhacsempékkel és 18. századi kerámia-

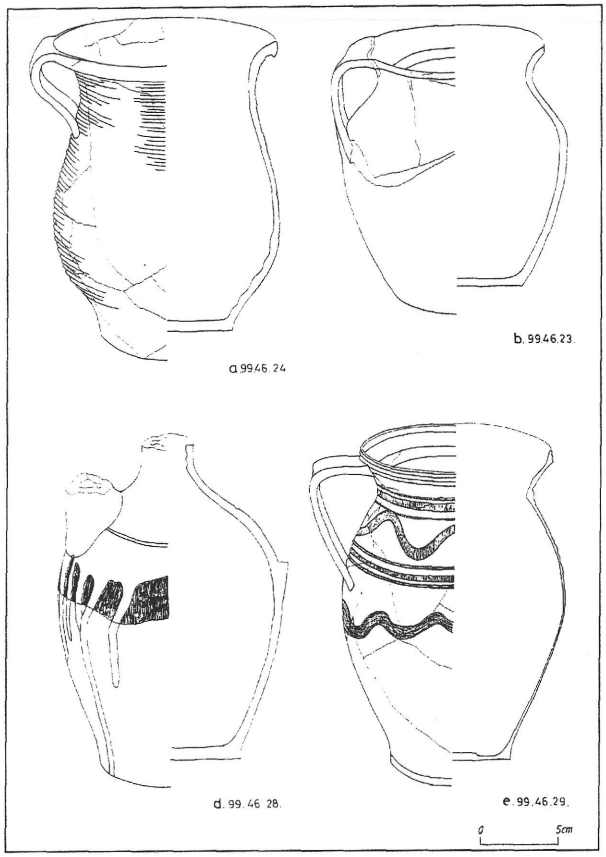
9. a–b. kép. Ostrom u. 13. „B" szelvény. Török kori gödör. Kerámia. a.) Talpastál (ltsz.: 99. 46. 19.); b.) Talpastál (ltsz.: 99.46.18.)

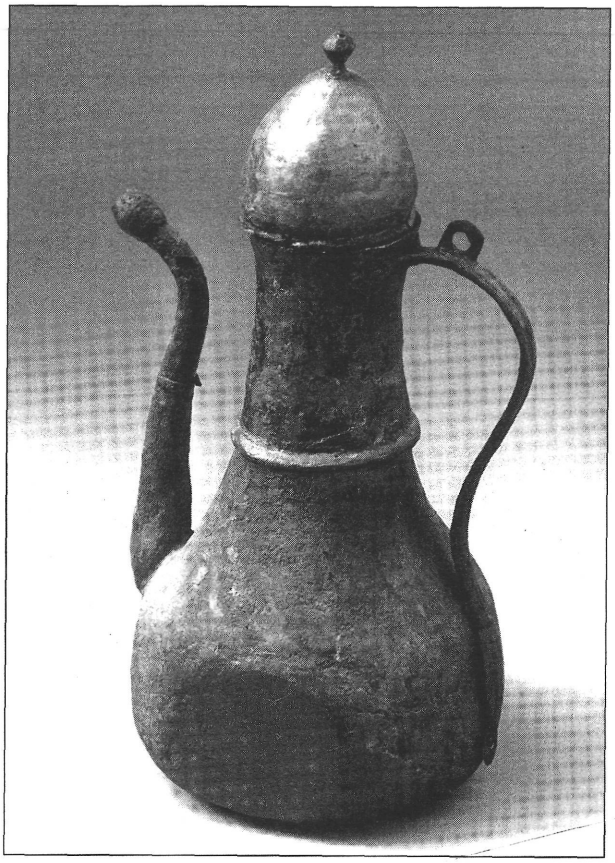
8. kép. Ostrom u. 13. „B" szelvény, török kori gödör a nyugati metszetfal előtt északról

10. a–b. kép. Ostrom u. 13. „B" szelvény. Török kori gödör. Kerámia. a.) Díszedény (ltsz.: 96.93.35.); b.) Talpastál (ltsz.: 99.46.20.)

11. a–d. kép. Ostrom u. 13. „B" szelvény. Török kori gödör. Kerámia. a.) Fazék (ltsz.: 99.46.24.); b.) Fazék (ltsz.: 99.46.23.); c.) Korsó. (ltsz.: 99.46.28.); d.) Fazék (ltsz.: 99.46.29.)

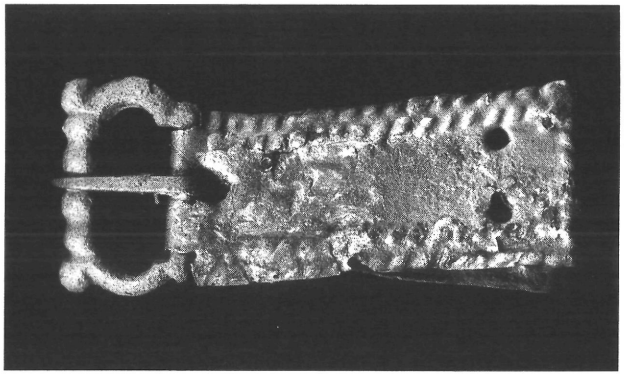
12. kép. Ostrom u. 13. „B" szelvény. Török kori gödör. Ibrik. (ltsz.: 96.93.22.)

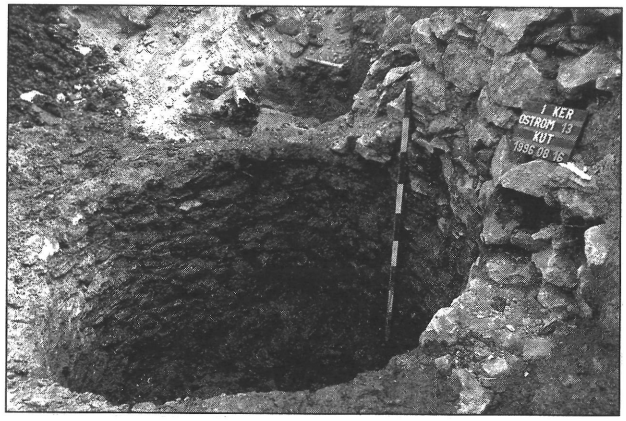
13. kép. Ostrom u. 13. „B" szelvény. Török kori gödör. Sütőharang. (ltsz.: 96.93.32.)

14. kép. Ostrom u. 13. „C" szelvény. Középkori rozettás kályhacsempe töredéke. (ltsz.: 96.93.36.)

15. kép. Ostrom u. 13. „C" szelvény. Csat. (ltsz.: 96.93.18.)

16. kép. Ostrom u. 13. A középkori kút északról

töredékekkel), majd pedig a nagyméretű beásás itteni szakasza, amelyet itt is köves, agyagos betöltés töltött ki (török kori kerámiatöredékekkel együtt).[26] A nagyméretű beásás északi lezárását nem sikerült tisztázni, mivel ezen az oldalon több későbbi gödör és egyéb beásás tönkretette eredeti oldalfalait. A szelvény keleti oldalánál egy török kori gödör szélét figyelhettük meg. Mellette egy tisztán sóderos betöltésű beásás tette hosszan tönkre a nála korábbi, nagyméretű beásás északi oldalát. Végül a szelvény nyugati metszetfala előtt és részben alatt egy újabb török kori gödröt tárhattunk fel *(8. kép)*. A gödör enyhén elliptikus alaprajzú, oldalfalai függőlegesek voltak. Betöltésében nagyszámú török kori kerámiát, fajanszkorsót és egy teljesen ép rézibriket (kávéskannát) találtunk.[27] *(9–13. kép.)*

A most ismertetett beásásoktól északra az altalaj egy rövid szakaszon ismét felemelkedett a köves járószintig, majd pedig újabb beásások bolygatták meg. Ezek a beásások már nagyrészt a „C" szelvény területére estek.

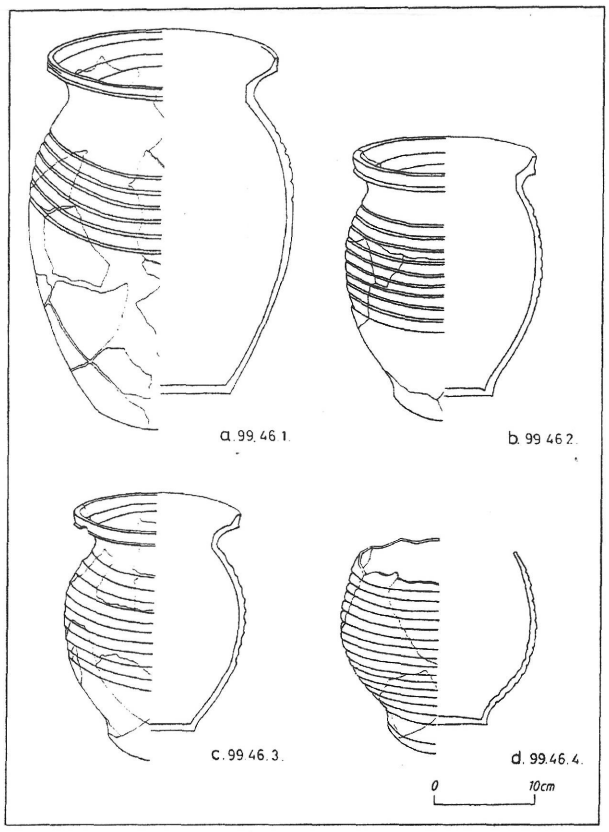
„C" szelvény

A köves járószint alatt tehát ebben a szelvényben is egy nagyméretű beásás betöltési rétegeit tártuk fel. Ezek a rétegek kitöltötték a szelvény teljes területét, ezért a beásás formáját nem deríthettük ki. Az itteni rétegekből előkerült leletanyag tisztán középkori volt. A szelvény É-i végében a felső rétegekből 15–16. századi kerámiatöredékek, egy 15. század közepi rozettás kályhacsempe töredéke, valamint egy vas sarló kerültek elő.[28] *(14. kép)* Ezalatt vastagon jelentkezett egy sötétbarna, tömött, szervesfoltos réteg, amelyből elég szép számú 13–14. századi kerámiatöredékek, egy rézcsat és sok állatcsont került elő.[29] *(15. kép.)* Tovább mélyítve a sötétbarna rétegben, egyre több apró kő fordult elő, a leletanyag pedig fokozatosan gyérült. Ezen réteg alatt már az altalaj következett, amelyben sárga agyag és rozsdafoltos sóderrétegek váltakoztak.

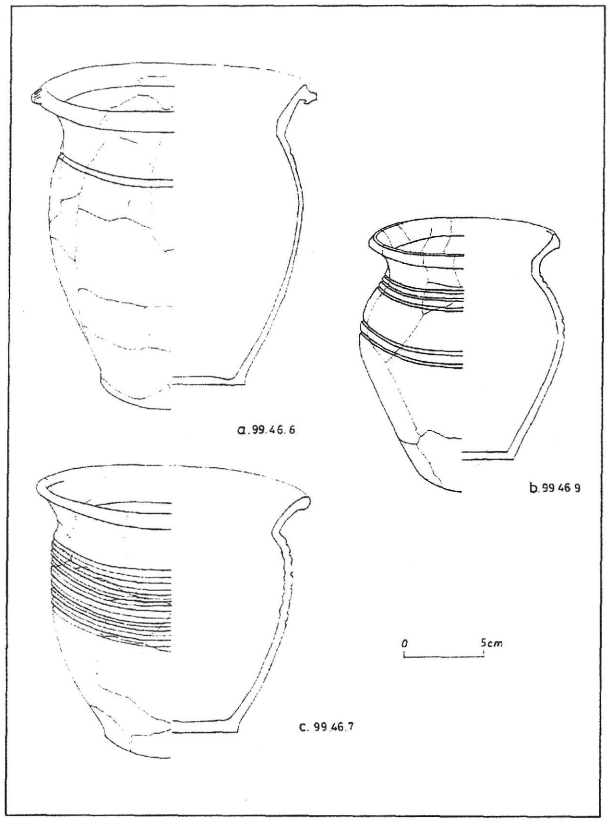
Kút

Kutatóárkunkon kívül, a „B" szelvény keleti oldalától mintegy 3 méterre a gépi földmunkavégzés során egy enyhén ívelődő falcsonkra lettem figyelmes. Miután a falat megtisztítottuk a ráhullott törmeléktől, egy nagyméretű kőből rakott kút körvonalai bontakoztak ki. Alkalmunk nyílott a kút belsejét három napon keresztül feltárni, és itt találhattuk meg kutatásunk legértékesebb leleteit.

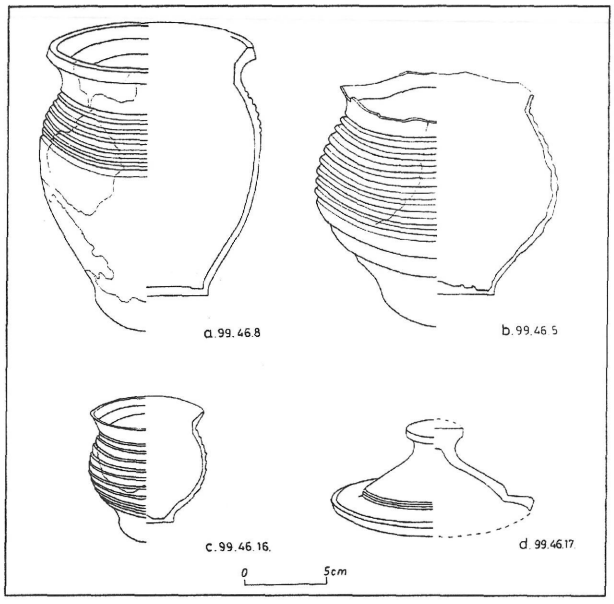
A kút átmérője kb. 2 méter, falazata tört, édesvízi mészkő szárazon rakva, a feltárás szintjén már mindenütt az altalajba mélyedt *(16. kép)*. Megkezdve a mélyítést, először szürke, rozsdafoltos réteget találtunk, amelyből 14. századi edények kerültek elő, illetve egy középkori élszedett nyíláskeret-töredék. Szinte a mélyítés elején feljött a talajvíz, ezért a munkát csak állandó szivattyúzás mellett tudtuk végezni. A szürke, rozsdafoltos réteg a kút általunk feltárt peremétől -150 cm-ig tartott, ezalatt megváltozott a betöltés: sötétszürke, iszapos réteg következett. Ebből is került elő kerámia (még mindig 14. századi, de talán valamivel korábbi az előző rétegben feltártaknál), állatcsont (valószínűleg egy több ló vázrészei), valamint tégla- és fatöredékek. A fa megjelenése felkeltette

17. a–d. kép. Ostrom u. 13. Középkori kút. Kerámia. a.) Fazék (ltsz.: 99.46.1.); b.) Fazék (ltsz.: 99.46.2.); c.) Fazék (ltsz.: 99.46.3.); d.) Fazék (ltsz.: 99.46.4.)

19. a–c. kép. Ostrom u. 13. Középkori kút. Kerámia. a.) Fazék (ltsz.: 99.46.6.); b.) Fazék (ltsz.: 99.46.9.); c.) Fazék (ltsz.: 99.46.7.)

18. a–d. kép. Ostrom u. 13. Középkori kút. Kerámia. a.) Fazék (ltsz.: 99.46.8.); b.) Fazék (ltsz.: 99.46.5.); c.) Bögre (ltsz.: 99.46.16.); d.) Fedő (ltsz.: 99.46.17.)

érdeklődésünket, hiszen ez azt jelentette, hogy szerves anyagok is megmaradtak a kút vizes iszapjában, amely meglehetősen ritka jelenség budai régészeti feltárásokon. A további mélyítés során még mintegy –250 cm-ig sikerült kitisztítanunk a kútból a sötétszürke iszapos réteget, és a várt leletek nem is maradtak el: nagyszámban emeltük a felszínre egykori cipők darabjaira hullott részeit, talpakat, felsőrészeket. A feltárási határidő lejárta miatt a kút teljes feltárását sajnos nem végezhettük teljesen el.[30] *(17–19. kép.)*

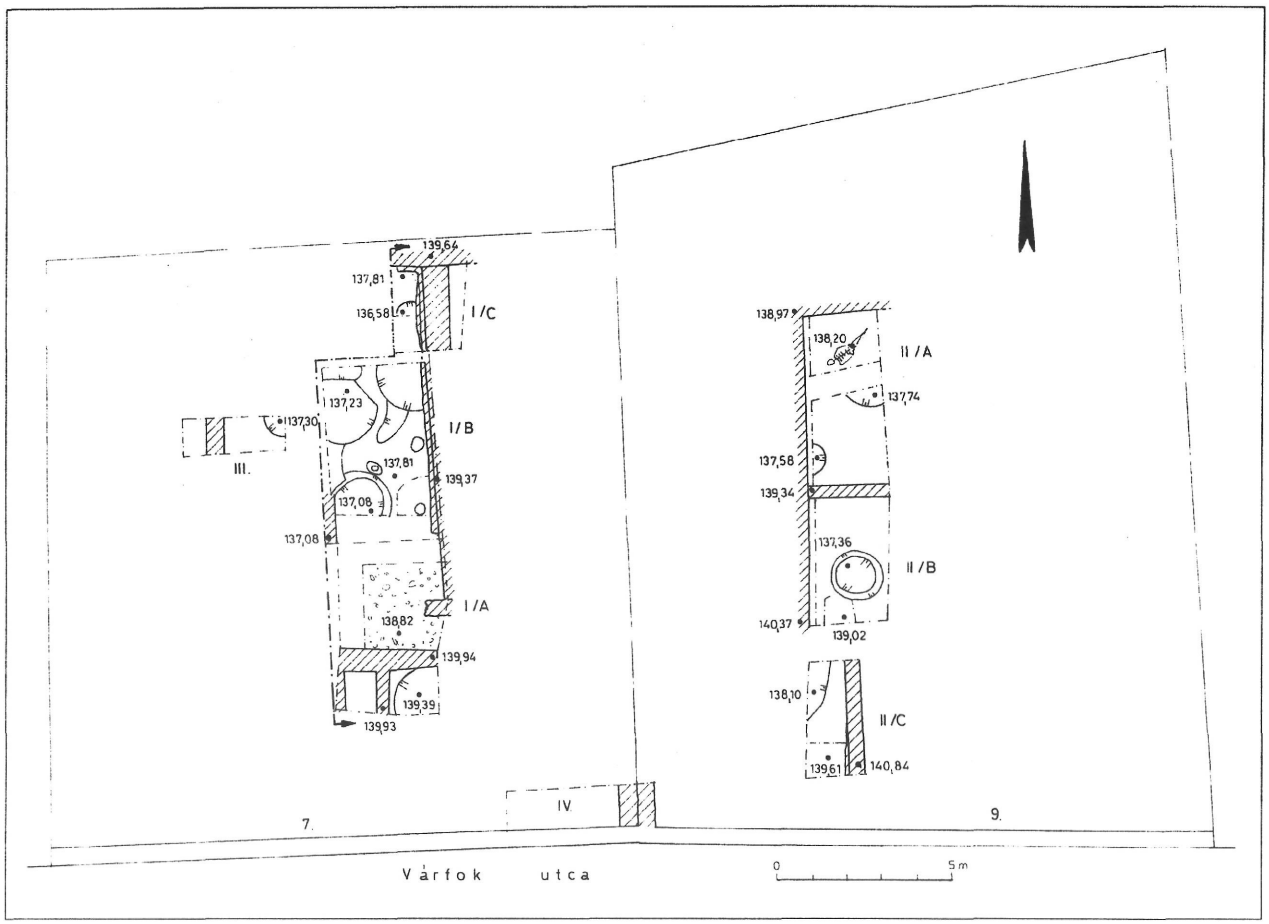
Várfok u. 7–9.

A Bp. I., Várfok u. 7–9. sz. telkeken lakóház-építkezést megelőzően végeztünk szondázó jellegű kutatást 1996 márciusában. A két telek régészeti védettség alatt állt, amelynek feloldását csak a feltárás elvégzése után kezdeményeztük.

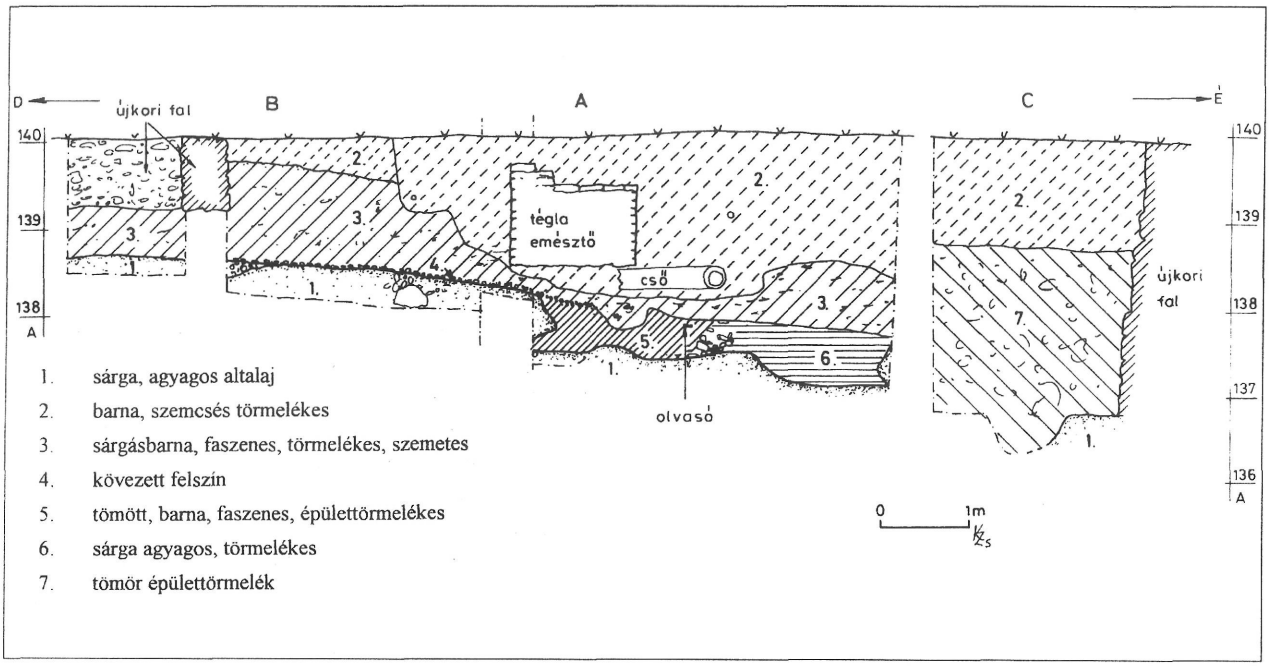
A feltárás megkezdésekor a terület üres volt, az egykori épületekből egyedül a Várfok u. 9. számú ház déli, udvari szárnyának egyemeletes csonkja állt. A háború előtt mindkét telken az utcafronton földszintes ház állott, amelyeket az 1944/45-ös ostrom pusztításai után lebontottak. A telkeket emelet magas támfal választja el Batthyány utcai szomszédaiktól. A támfalak és az utca között enyhe lejtésű a felszín. A háború előtti kataszteri térkép tanúsága szerint mindkét telek U alakban volt beépítve.

A feltárás megkezdése előtt készült talajmechanikai vizsgálat szerint a területet 2,5–3,5 m vastag kultúrréteg fedte a természetes talaj fölött.

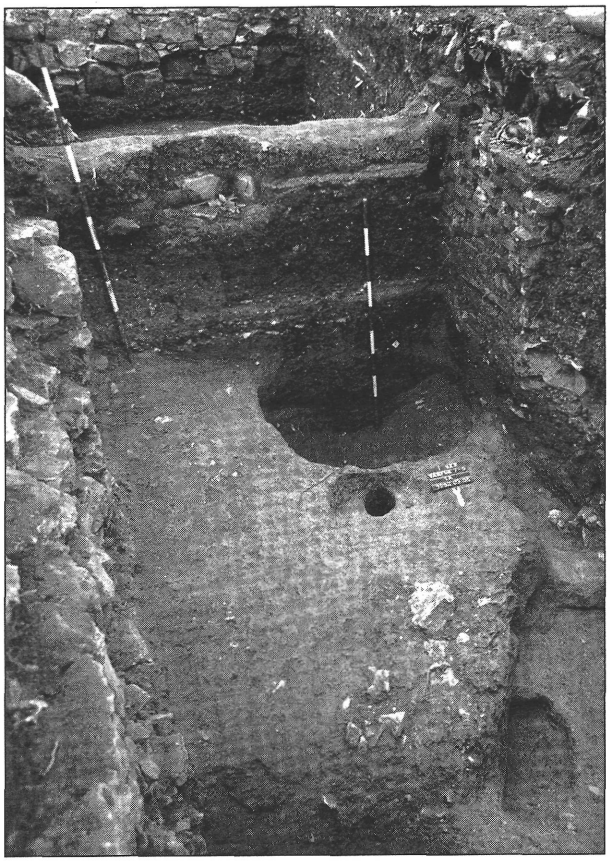
A két telket egy-egy, az utcára merőleges, 3 méter széles kutatóárokkal vizsgáltuk, amelyeket úgy helyeztünk el, hogy az egykori udvarokba essenek (1., 2. árok). Itt reméltük, hogy nagyobb valószínűséggel maradtak meg a középkori rétegek. Később két kisebb szondát (3., 4. árok) nyitottunk a Várfok u. 7. számú telken, hogy további ismereteket nyerjünk az újkori épületről *(20–21. kép)*.

20. kép. Ásatási alaprajz, Várfok utca 7–9.

21. kép. Várfok utca 7–9. Az 1. árok nyugati metszetrajza

22. kép. Várfok u. 7–9. 1. Árok

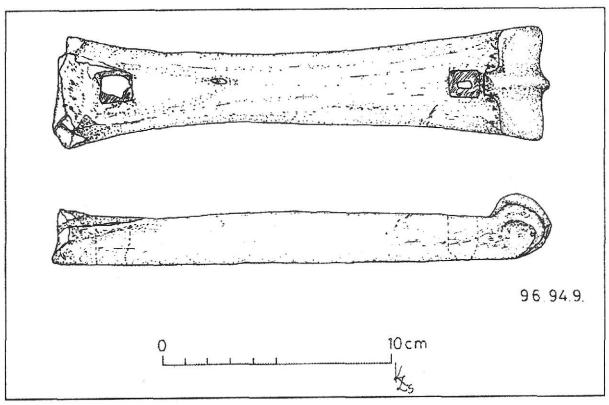

23. kép. Várfok u. 7–9. 1. árok. Kályhacsempe. (ltsz.: 96.94.2.)

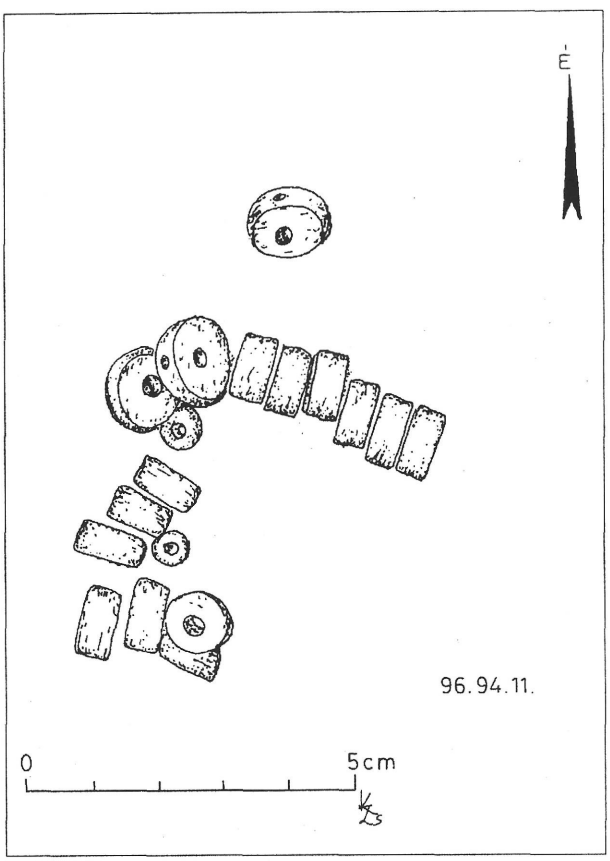
Az itt mélyített kutatóárkok alapján az alábbi általános jellegzetességeket rögzíthetjük:

Az altalaj sárga agyag, amelynek tetején közvetlenül egy mesterségesen kialakított kövezet (vagy inkább csak köves) felszín, járószint található. A kövek helyenként ritkásak, helyenként olyan sűrűk, hogy már kövezetnek, útnak tűnnek. Mégsem találtunk sehol sem határozott szélére, szegélyére vagy kocsinyomra. A kövek erősen kopottak. Járószint voltához semmi kétség nem fér. A kövek közül közvetlenül középkori kerámiát gyűjtöttünk, de felszínéről már 18. századi kerámia került elő.

A köves szint alá több beásás foltja is mélyed. Egy részük gödörbetöltés, míg másik részük cölöplyuk. Közös jel-

24. kép. Várfok u. 7–9. 1. árok. Csontkorcsolya. (ltsz.: 96.94.9.)

25. kép. Várfok u. 7–9. 1. árok. Olvasó. (ltsz.: 96.94.11.)

lemzőjük, hogy betöltéseikből különböző korú, de egységesen középkori kerámia került elő. Török kori betöltést nem találtunk. Az 1. árok középtáján a D-i metszetfal előtt kerekded alaprajzú, enyhén horpadt fenekű gödröt tártunk fel *(22. kép)*. Hamus, faszenes, törmelékes betöltéséből 14. századi kerámia, egy sárgamázas, Anjou-liliomos kályhacsempe-töredék, vaslakat, patkó és egyéb vastöredékek kerültek elő.[31] *(23. kép.)* A gödör É-i oldalán egy kb. 20 cm széles karólukat bontottunk ki, amelynek betöltéséből 14. századi kerámia került elő. A kutatóárok Ny-i metszetfalának közepén, a kövezet alatti középkori rétegben egy olvasó in situ csontszemeit tártuk fel. A szemek az eredeti felfűzés szerint feküdtek egymás mellett.[32] *(25. kép.)*

A 2. árok keleti részén egy kör alakú, függőleges oldalfalú gödröt tártunk fel. A sötétbarna, agyagfoltos, erősen köves, faszenes betöltésből 13. század végére–14. század elejére keltezhető kerámia, állatcsontok és egy csontkorcsolya kerültek elő.[33] *(24. kép.)*

A kövezet fölötti összes réteg az újkorban keletkezett. A kövezetre közvetlenül 10-20 cm vastag köves, törmelékes feltöltés került, feltehetően a használat során keletkezett lerakódás. Az efölötti feltöltési rétegek elég vastagok és tetejükön egy sárga murvával, illetve néhol nagyméretű kövekkel borított járószintet találtunk. Ebből a feltöltésből 18–19. századi kerámia és egy 1800-ban vert 1 krajcáros került elő.[34] A feltöltést záró murvás járószint több helyen is az újkori épület alapfalainak és pincefalainak lábazati szintjeihez vezet. Mindez összevág a történeti adatokkal, hiszen tudjuk, hogy az ún. „glacistelket" a 18–19. század fordulóján parcellázták fel, és ezt követően épült be. Megfigyelhettük, hogy a feltöltést a telek É-i végében épült támfal (amely egykorú a pincefallal, egybeépült vele) mögé készítették, hogy a lejtős hegyoldalt egy szintre hozzák. A támfal és a mögötte lévő épület falai egybeépültek és egy időben készültek. A murvás járószint fölé később újabb feltöltés került, ennek járószintjét azonban a ház bontása során már tönkretették. Ebből a betöltésből is 18–19. századi kerámia került elő.

ÖSSZEGZÉS

A Bp. I., Ostrom u. 13. sz. és Várfok utca 7–9. számú telken végzett feltárások igazolták a helyszín folyamatos betelepültségét a város alapításától (a 13. század második felétől) kezdve. Bár középkori objektumot – a kutat és néhány gödröt – csupán szórványosan leltünk, a feltöltési rétegekből előkerült leletek egyértelműen bizonyítják a közeli megtelepedést. A feltárt kút egészen szomszédos lakóépületre utal, amely feltehetően az Ostrom utcai telek utcai oldalainak valamelyikén helyezkedett el, de az újkori pincék készítésekor végérvényesen megsemmisült. Feltehetően hasonlóan az utca felőli részen állhattak ugyanitt azok a török kori lakóházak is, amelyek szemetének tárolására használták fel, illetve készítették a kutatóárokban feltárt vermeket, gödröket. Mindkét helyszínen jól megfigyelhető volt az a 17. század végi, 18. század eleji talajegyengetési munkálat is, mely során a város visszafoglalása után az itt állt épületeket lebontották, a mélyedéseket feltöltötték, és egy sima, köves felszínt képeztek ki. Ez a beépítetlen korszak körülbelül száz évig tartott, és utána a 19. század elején felépültek az újkori lakóházak a hegy lejtőjét kiegyenlítő magas támfalakkal és a mögé töltött földfeltöltéssel, amelyek megérve századunkat az 1944–45. évi ostromban pusztultak el.

JEGYZETEK

1. Köszönetet mondunk a Norvég Királyság Nagykövetségének, amely építési feladatai mellett lehetővé tette a régészeti feltárások elvégzését, Buda középkori múltjának megismerését és megmentését. Szintén köszönet illeti az ANTIM Kft.-t, amely lakóház-építkezése megkezdése előtt készséggel vállalta fel a régészeti feltárás feladatát.
2. 1390. XII. 1. – SCHIER, 103–111.; MDCB, 116. sz.
3. „...et extra muros a via petrosa recta linea usque ad novum murum seu portam per quam itur ad sanctum Lazarum continuando ultra et extra murum a sancto Lazaro versus patibulum quod est prope viam per quam itur ad S. Laurentium monasterium Heremitarum sancti Pauli cum parte que vocatur *Tothfalu* vulgariter..." SCHIER, 103–111.
4. 1441. I. 3. – Esztergomi prímási levéltár U.46. Tótfalu lokalizálását és az 1441-es határjárás elemzését l.: KUBINYI, 1965. 133–157.; KUBINYI, 1973. 7–240.
5. 1497 XII. 9.: „...iuxta portas civitatis nostre Budensis *Thothfalw* et *Tossanthalkapw* vocatas..." (OL Dl 20.631).
6. FEKETE–NAGY, 337–436.
7. 1461. VII. 27.: „...extra portam Sabbati in vico *Thotfalu* vocato..." (OL Dl 15.623).
8. 1505 k.: „Clemens Zalay in platea *Zekergyartho* ... Johannes Zazy in platea rotiparorum" (OL Dl 38.658); 1510 k.: „Blasius Kapas ante Zombatkapu aput Johannem Zaz ... Martinus rotipar ante portam Zombath ... Petrus Thot ante portam Zombatkapw aput Thomam Zekhergyartho" (Veszprémi püspökség magánlevéltára. Budai bordézsmalajstrom). A Kerékgyártó és Szekérgyártó utcanevek feltehetően ugyanarra az utcára vonatkoznak.
9. FÜGEDI, 78–81.
10. Forrásaink szűkös volta mellett néhány ideológiai eredetű csúsztatással létre lehetne hozni egy olyan képet is, amelyben a Buda várost megelőző település a Mária Magdolna-templom körül és a hegy lejtőjén alakult volna ki, és mint neve: Tótfalu mutatja, szláv lakosság lakta. Ez a gondolat csupán azért tanulságos, mivel a középkori Magyar Királyság jó néhány városának eredetére találunk hasonló módszerrel alkotott magyarázatokat a mai (elsősorban szlovákiai) történetírásban.
11. Óbuda az 1212-es határjárásban délről még közvetlenül Felhévízzel volt határos. BTOE, 5. sz., 1247. – Vasvári káptalan levéltára C–I–1.
12. 1290. – BÁRTFAI SZABÓ, 125. sz.
13. Logod birtokosára és Boldogasszonyfalva nevére l.: 1521. IV. 6.: „...in possessione archipresbiteratus parochialis ecclesie beatissime Marie virginis de Buda sub civitate nostra..." (OL Dl 106.851); 1526. IX. 29.: „...in suburbio prefate civitatis nostre Budensis Bodogaszzonfalwa vocato a parte occidentali adiacenti..." Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Reichshofkanzlei, Reichregisturbücher Ferdinandi I. Bd. 1. fol. 99v – 100r.
14. 1461. VII. 27. – OL Dl 15.623.
15. 1406. IX. 30. – Leleszi konvent országos levéltára, Act. a. 1406. fasc. 29. nr. 19.
16. 1493. X. 29. – Erdődy család galgóci levéltára, Fasc. 37 Lad. I Nr. 12.
17. 1544. XII. 16. – Erdődy család vépi levéltára 2 – 60.
18. 1510 k.: „Jacobus Kowacz ante Zombathkapw ... Johannes Thot aput Clementem fabrum ante portam Zo" (Veszprémi püspökség magán levéltára. Budai bordézsmalajstrom).
19. 1485. IX. 5. – OL Dl 19.072; 1485. X. 13. – OL Dl 19.073.
20. 1490. VII. 30., 1490. X. 28. – OL Dl 19.665.
21. OL Dl 38.658.
22. A veszprémi püspökség magánlevéltára. Budai bordézsmalajst-

rom.

23. Pénzek: Dénár. I. Lajos, 1373–1382. HUSZÁR, 548. (ltsz.: 96.93.1.); Dénár. I. Ulászló, 1440. HUSZÁR, 598. (ltsz.: 96.93.2.); Dénár. I. Mátyás, 1465. HUSZÁR, 710. (ltsz.: 96.93.3.); Dénár. I. Mátyás 1458–60. HUSZÁR, 699. (ltsz.: 96.93.4.); Dénár. I. Mátyás, 1465. HUSZÁR, 710. (ltsz.: 96.93.5.); Dénár. I. Mátyás, 1465. HUSZÁR, 710. (ltsz.: 96.93.6.).
Kályhacsempe-töredékek (46 db). Barnásvörösre égetett cserép, kaviccsal soványítva, az előlapokon vegyes mázas minta. (ltsz.: 96.93.38.1–46.)
24. Pénz: Dénár. I. Ferdinánd, 1543. HUSZÁR, 944. (ltsz.: 96.93.7.).
25. Kegyérem. Bronz. Ovális medál, felül függesztővel, alján és mindkét oldalán apró tüskével. Egyik oldalán szerzetes egész alakos ábrázolása, baljában pásztorbot, jobbjában bilincs, felirata: S LEONHART. Másik oldalán püspök egész alakos ábrázolása, baljában pásztorbot, jobbját áldásra emeli, lábánál apró emberalak, felirata: S SYNPERT. 3,8x2x0,2 cm (ltsz.: 96.93.10.).
26. L. a 23. jegyzetet!
27. A gödör (39. sz.) török kori leletanyaga:
Rézibrik, 28,5x14x11 cm (ltsz.: 96.93.22.); gyűrű, átm.: 2 cm, v.: 0,2 cm (ltsz.: 96.93.15.); díszített rézlemez töredékei, 2,7x2,1x0,1 cm és 1,1x0,5x0,1 cm (ltsz.: 96.93.16.1–2.).
Fajansz díszedény, m.: 15 cm talpátm.: 10,3 cm szájátm.: 11,6 cm (ltsz.: 96.93.35.); talpastál, m.: 14,5 cm talpátm.: 11 cm szájátm.: 24.4 cm (ltszt.: 99.46.18.); talpastál, m.: 13,2 cm talpátm.: 10,5 cm szájátm.: 25,3 cm (ltsz.: 99.46.19.); talpastál, m.: 12,6 cm talpátm.: 12,6 cm (ltsz.: 99.46.20.); talpastál, m.: 4,6 cm talpátm.: 6,7 cm szájátm.: 16,3 cm (ltsz.: 99.46.21.); tányér, m.: 7 cm, átm.: 26 cm (ltsz.: 99.46.22.); fazék (délszláv), m.: 15,5 cm talpátm.: 8,4–8 cm szájátm.: 11,4 cm (ltsz.: 99.46.23.); fazék, m.: 18,5 cm, talpátm.: 8,5 cm, szájátm.: 15,5 cm (ltsz.: 99.46.24.); fazék töredéke, m.: 17,5 cm, szájátm.: 15,6–8 cm (ltsz.: 99.46.25.); fazék töredéke, m.: 16 cm (ltsz.: 99.46.26.); fazék, m.: 20,8 cm, talpátm.: 7,2 cm, szájátm.: 12,3 cm (ltsz.: 99.46.29.); korsó, m.: 20,5 cm talpátm.: 9 cm hasátm.: 15 cm (ltsz.: 99.46.28.); korsó töredéke 15x18 cm (ltsz.: 99.46.27.), kályhaszem, m.: 6 cm, átm.: 20,3 cm (99.46.31.).
28. Kályhacsempe töredéke. Vörösre égetett cserép homokkal soványítva, zöld mázas előlap. Rozettás csempe töredéke. 7,8x7,1x1,8 cm (ltsz.: 96.93.36.), sarló töredéke, 20,5x3,5x0,6 cm (ltsz.: 96.93.21.).
29. Csat, 8x3.5x0,4 cm (ltsz.: 96.93.18.).
30. A kút leletanyaga:
Fazekak. Fehérre égetett cserép homokkal soványítva. Széles fenekű, öblös, széles szájú, kettős peremmel, oldala a nyaktól a has közepéig bordázott, kézi korongon készült. Ép edények: m.: 34 cm talpátm.: 14 cm szájátm.: 22–22,5 cm (ltsz.: 99.46.1.); m.: 24 cm talpátm.: 10 cm szájátm.: 18–18,5 cm (ltsz.: 99.46.2.); m.: 22 cm talpátm.: 9,3 cm, szájátm.: 16,5–17 cm (ltsz.: 99.46.3.). Töredékes edények: m.: 17 cm talpátm.: 10–10,5 cm (ltsz.: 99.46.4.); m.: 14 cm talpátm.: 6,7 cm (ltsz.: 99.46.5.); m: 19,5 cm, talpátm.: 10,5 cm (ltsz.: 99.46.10.); m.: 15 cm, talpátm.: 17,8 cm (ltsz. 99.46.11.1–4.), valamint két további edény töredékei, ltsz.: 99.46.12.1–4., 99.46.13.1–3.
Fazekak. Belül fehérre, kívül szürkére égetett cserép. Keskeny fenekű, széles szájú, kihajló peremmel, a vállon bordázott díszítés, kézi korongon készült, erősen kormos. M.: 19,5 cm talpátm.: 9 cm szájátm.: 15,2–16,5 cm (ltsz.: 99.46.6.); m.: 16,5 cm talpátm.: 7,5 cm szájátm.: 13,5–8 cm (ltsz.: 99.46.7.); m.: 16,3 cm talpátm.: 8,5 cm szájátm.: 15,8–17 cm (ltsz.: 99.46.8.).
Fazék. Szürkére égetett cserép, felületén szötétszürkére égett, foltos bevonattal. Keskeny fenekű, nyújtott, alig hasasodó formájú, széles szájú, kihajló peremmel, vállán és a has közepén három-három párhuzamos bekarcolással díszített, kézi korongon készült. M.: 15,4 cm talpátm.: 6,5 cm szájátm.: 12 cm (ltsz.: 99.46.9.).
Kanna töredéke. Világosbarnára égetett cserép, kézi korongon készült. Edényalj töredéke. M.: 19 cm, talpátm.: 13 cm (ltsz.: 99.46.15.).
Kanna töredékei. Világosbarnára égetett cserép, gyorskorongon készült. Edényaljtöredékek. M.: 11 cm, talpátm.: 11,2 cm (ltsz.: 9.46.14.1–3.).
Bögre. Fehérre égetett cserép homokkal soványítva. Keskeny fenekű, öblös, széles szájú, oldala a nyaktól a has alsó kétharmadáig bordázott, egyszerű, kihajló peremmel, kézi korongon készült. M.: 6,5 cm, talpátm.: 3,7 cm szájátm.: 7 cm (ltsz.: 99.46.16.).
Fedő. Világosbarnára égetett cserép. Harang alakú fedő, gyorskorongon készült. M.: 5,7 cm, átm.: 12 cm (ltsz.: 99.46.17.).
Késnyél két darabja. Csont, vasmaradvánnyal, hosszúkás, sima felületű, három szegeccsel, a késnyél vége köralakban bevágott. 11,6x2x1,1 és 11,7x2,1x0,8 cm (ltsz.: 96.93.32.1–2.).
Cipők bőrmaradványai (l. Mocskonyi Melinda csatlakozó tanulmányát e kötetben).
Lócsontvázak és egyéb állatcsontok.
31. Kályhacsempe töredéke. Vörösre égetett cserép, téglatörmelékkel soványítva, borsózöld mázzal, díszítése heraldikus liliomok sora. 11,8x10,7x3,5 cm (ltsz.: 96.94.2.).
Lakat. 4,6x4,6x2,7 cm (ltsz.: 96.94.3.).
Patkó töredéke. 11x3x2 cm (ltsz.: 96.94.4.).
32. Olvasó szemei. Esztergált agancs. 17 db. Hengeres szem, 2 db. Nagyobb hengeres szem, oldalán egy lyukkal, 3 db gömbölyű szem (ltsz.: 96.94.11.).
33. Csontkorcsolya. Ló jobb oldali metacarpusa két végén a felerősítést segítő, négyzetes bevágások, egyik oldala erősen kopott. 21,6x5x2,7 cm (ltsz.: 96.94.9.).
Kerámiatöredék. Sötétvörösre égetett cserép fehér, szemcsés soványító anyaggal, kívül-belül sötétzöld mázas. 7,5x7x0,4 cm (ltsz.: 96.94.8.)
34. 1 krajcár. I. Ferenc, 1800. HUSZÁR, 2027.

IRODALOMJEGYZÉK

BÁRTFAI SZABÓ=BÁRTFAI SZABÓ László: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599. Bp. 1938.

BTOE=Budapest Történetének Okleveles Emlékei 1. (1148–1301). Csánky Dezső gyűjtését kieg. és sajtó alá rend. Gárdonyi Albert. Bp., 1936.

FEKETE–NAGY=Fekete Lajos–Nagy Lajos: Budapest a török korban. In: Budapest története II. Bp., 1973. 337–436.

FÜGEDI=Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilégiumok. TBM 14. 1961, 78-81.

HUSZÁR=HUSZÁR, Lajos: Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute. Bp., 1979.

KUBINYI, 1965=KUBINYI András: Topographic growth of Buda up to 1541. In: Nouvelles études historiques publiées l'occasion du XIIe Congres International des Sciences Historiques par la Comission Nationale des Historiens Hongrois. 1. 1965, 133-157

KUBINYI 1973=KUBINYI András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest története 2. Bp., 1973.

MDCB=Budapest Történetének Okleveles Emlékei 3/1. (1382–1439). Összeállította Kumorovitz L. Bernát. Bp. 1987.

SCHIER=SCHIER, Xistus: Buda Sacra sub priscis regibus. Viennae, 1774.

ANDRÁS VÉGH

ARCHÄOLOGISCHE AUSGRABUNGEN AM FUßE DER BUDAER BURG, IM GEBIET DES MITTELALTERLICHEN TÓTFALU

Die Oberfläche der Stadt Buda wurde von den schriftlichen Quellen der Zeit in zwei geteilt: auf einem Castrum und auf einem Suburbium. Die Benennungen die im Laufe der Jahrhunderten des Mittelalters aufbewahrt und langfristig verwendet worden waren, wiederspiegeln die Verhältnisse der Gründung, denn zur Zeit Königs Béla IV. standen die Verteidigungscharakteristiken der Siedlung wegen der tatarischen Bedrohung auf erster Stelle.

Unter der Burg von Buda, an den Abhängen der Burg, beziehungsweise an dem Ufer der Donau wurde das Suburbium ausgebaut. Es war ein mannigfaltig bebauter Stadtteile mit einer beträchtlichen Oberfläche. Diese Studien will die Momente der früheren und späteren archäologischen Forschung von Tótfalu, aus dem nord-westlichen Segment von Suburbium dem Leser bekannt geben. Die Möglichkeit dazu wurde von zwei Rettungsgrabungen im Jahre 1996 geboten.

Laut der geschichtlichen Daten wurde der Stadtteile Tótfalu mit dem Endes des 14. Jahrhunderts beginnend, schon von Stadtmauern umgeben und beschützt. Schriftliche Quellen erwähnen die Straßen dieses Stadteils: Tótfalu Straße, Szekérgyártó Straße, Kerékgyártó Straße. Die zwei wichtigsten Wege des Stadtteils führten vom Szombat kapu (heute Wiener Tor) zu den zwei Toren der äußeren Stadtmauer. Der Vorgänger der heutigen Ostrom Straße führte zum Taschental Tor, das auf dem heutigen Széna tér (Heuplatz) stand, der Vorgänger der heutigen Várfok Straße führte zum Tótfalu Tor, das am Ende der Gasse stand. Der Stadtteil wurde nur locker bebaut und von vielen Gärten charakterisiert. Laut der zeitgenössischen Illustrationen und Veduten blieb das Aussehen des Stadtteils auch in der Türkenzeit so.

Zur Zeit der Bestürmung beziehungsweise Wiedereroberung der Burg (1686) versuchten die kaiserlichen Truppen den Durchbruch an dieser Stelle. Es gelang ihnen. Als Resultat ging der ganze Stadtteil zugrunde, die Häuser wurden abgebrannt, die Gärten verwüstet. Am Anfang des 18. Jahrhunderts wurde die noch immer wichtige Festung wiedergebaut. Zur gleichen Zeit wurde am Bergabhang alles systematisch abgerissen um die Verteidigung zu erleichtern.

Die Ausgrabungen die auf dem 13. Grundstück der Ostrom Straße, beziehungsweise auf den Grundstücken 7–9. in der Várfok Straße ausgegraben wurden, zeugen über die Kontinuität der Siedlung von der Gründung beginnend. (Zweite Hälfte des 13. Jahrhunderts.)

Obwohl wir kaum einige mittelalterliche Objekte entdeckten (nur einen Brunnen und mehrere Gruben), beweisen die im Auffüll gefundenen Stücke das Dasein der nahen Siedlung. Der freigelegte Brunnen weist auf ein benachbartes Wohngebäude, das auf der Straßenseite eines Grundstücks der Ostrom Straße lag. Es ging wahrscheinlich beim Bau der neuzeitlichen Keller zugrunde. Wahrscheinlich, hier auf der Straßenseite standen die jenigen türkenzeitlichen Häuser, deren Mist man in den Gruben warf, die im Forschungsgraben gefunden wurden. An beiden Stellen waren die Bodennivellierungsarbeiten bemerkbar, die Ende des 17., Anfang des 18. Jahrhunderts durchgeführt worden waren. Nach der Wiedereroberung der Stadt wurden die Gebäude, die hier standen abgerissen, die Eintiefungen wurden ausgefüllt und eine glatte steinerne Oberfläche ausgebildet. Diese öde Periode des Stadtteils dauerte etwa 100 Jahre. Am Anfang des 19. Jahrhunderts wurden schon die neuzeitlichen Wohnhäuser aufgebaut, die Abhänge wurden mit Mauer gestützt und mit Boden aufgefüllt. Diese Gebäude erlebten das 20. Jahrhundert und wurden erst 1944–45 bei den Angriffen zerstört.

MOCSKONYI MELINDA

XIV. SZÁZADI BŐRCIPŐK AZ OSTROM UTCÁBÓL

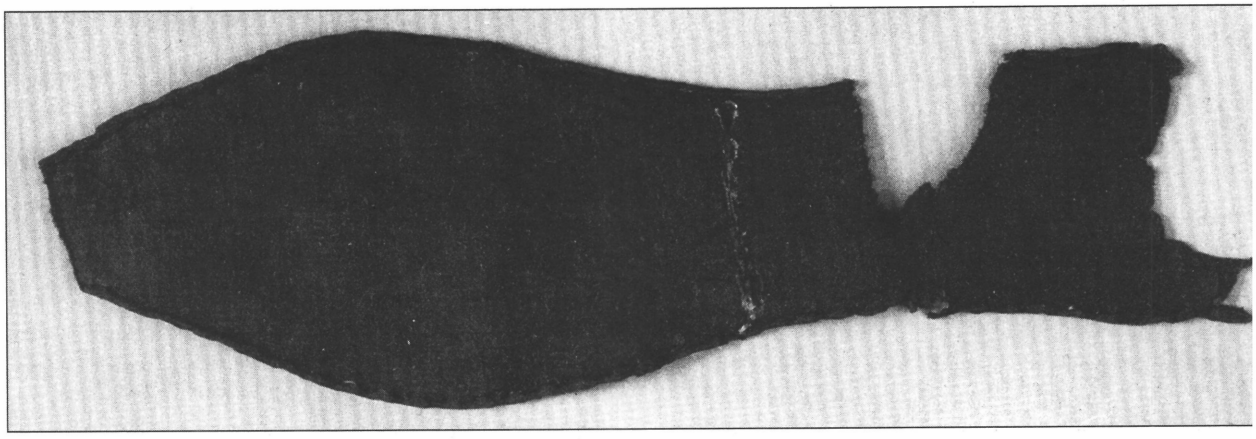
1996 augusztusában 2 db jó állapotban lévő bőrcipő és hozzájuk tartozó hulladékanyagok kerültek elő az I. kerületi Ostrom utca 13. számú telken végzett régészeti ásatásról. A munkákat vezető Végh András régész a bőrleletanyagot a XIV. századra datálta a kerámia leletanyagok segítségével, de erre utal az egyik lábbeli hosszú, hegyes csőrben végződő orra is.[1] Az Ostrom utcai bőrök a telken feltárt kútból kerültek elő, annak sötétszürke iszapos feltöltési rétegét képezték, állatcsont- és kerámialeletekkel együtt. Hulladékanyagként kerültek tehát a földbe, ennek ellenére a cipők igen jó állapotban voltak. Az egyik lábbeli hiánytalanul rekonstruálható, a másik felsőbőre hiányos, de jól kiegészíthető.

A bőranyag konzerválási munkáit, az összetartozó bőrdarabok összeválogatását, majd összevarrását B. Perjés Judit restaurátor végezte el.

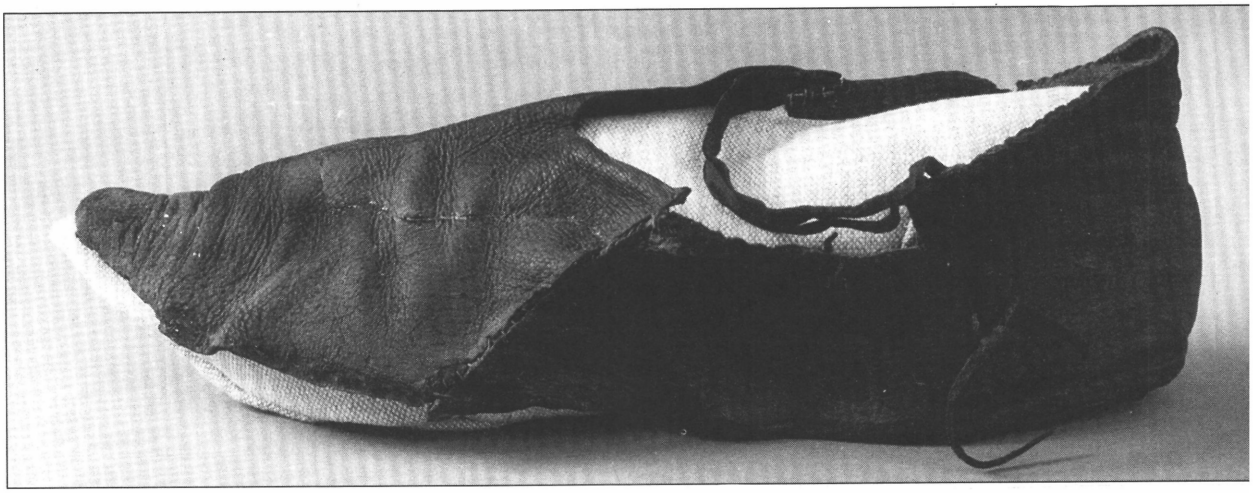
ANYAGLEÍRÁS. AZ OSTROM UTCAI BŐRCIPŐK REKONSTRUKCIÓJA

A nagyszámú hulladékbőrön kívül egy töredékes talpbélés é két nagyobb felsőrészdarab került elő a kútból. A vékony talpbélés ballábas cipőhöz tartozott, és a korszaknak megfelelően keskeny, a láb formáját ívesen követő, hegyes orrban végződő formát mutat. Sajnos egyik felsőrészbőrhöz sem lehetett hozzáilleszteni, mivel méretét illetően azoknál jóval kisebb, a mostani 33–34-es cipőméretnek megfelelő. A talpbélésen körbe nagy lyukú talplevarró öltések figyelhetők meg *(1. és 4/c kép)*. A talp hossza 22 cm.

A felsőrészbőrök közül az egyik egy épségben megmaradt egy nagy bőrdarabból kiszabott és oldalt összevarrt bokacipő felsőbőre. A cipő orra hegyesen végződik, sarka hátul kéregbe

1. kép. Hegyesorrú cipő vékony talpbélése (XIV. század)

2. kép. Hegyesorrú bokapántos félcipő (XIV. század)

3. kép. Oldalfűzős félcipő felsőrészbőre, oldalsó betétdarabokkal (XIV. század)

téttel van megerősítve. Talp nem tartozott a cipőhöz. A cipő a boka körül pánttal volt a lábhoz erősítve, a kettős pántot a felsőrészbőrbe képzett két apró hasítékon fűzték át és szorították meg *(2. és 4/b kép)*. A cipő hossza 30 cm, ez kb. az általunk használt 38–39-es cipőméretnek megfelelő, ami a középkorban az átlagos férficipőméret volt.[2]

A kútból előjött másik felsőrészdarab sérültebb és jóval hiányosabb volt. Szabásmintája 2 db-ból áll. Az egy darabból kiszabott orr-részhez egy trapéz alakú oldalsó betétdarab csatlakozik, melyen fűzőlyukak láthatók, vagyis a lábbeli oldalt fűzős fazonú volt. A cipő hátsókéreg-része erősen hiányos, de a lábbeli pontos méretét és formáját így is rekonstruálhatjuk. A felsőrészbőrön körbe apró lyukú öltésnyomok láthatók, ezekkel a belső bélést varrhatták a külső bőrhöz. Talp ehhez a cipőhöz sem tartozott *(3. 4/a kép)*. Kiegészítésére nem került sor.

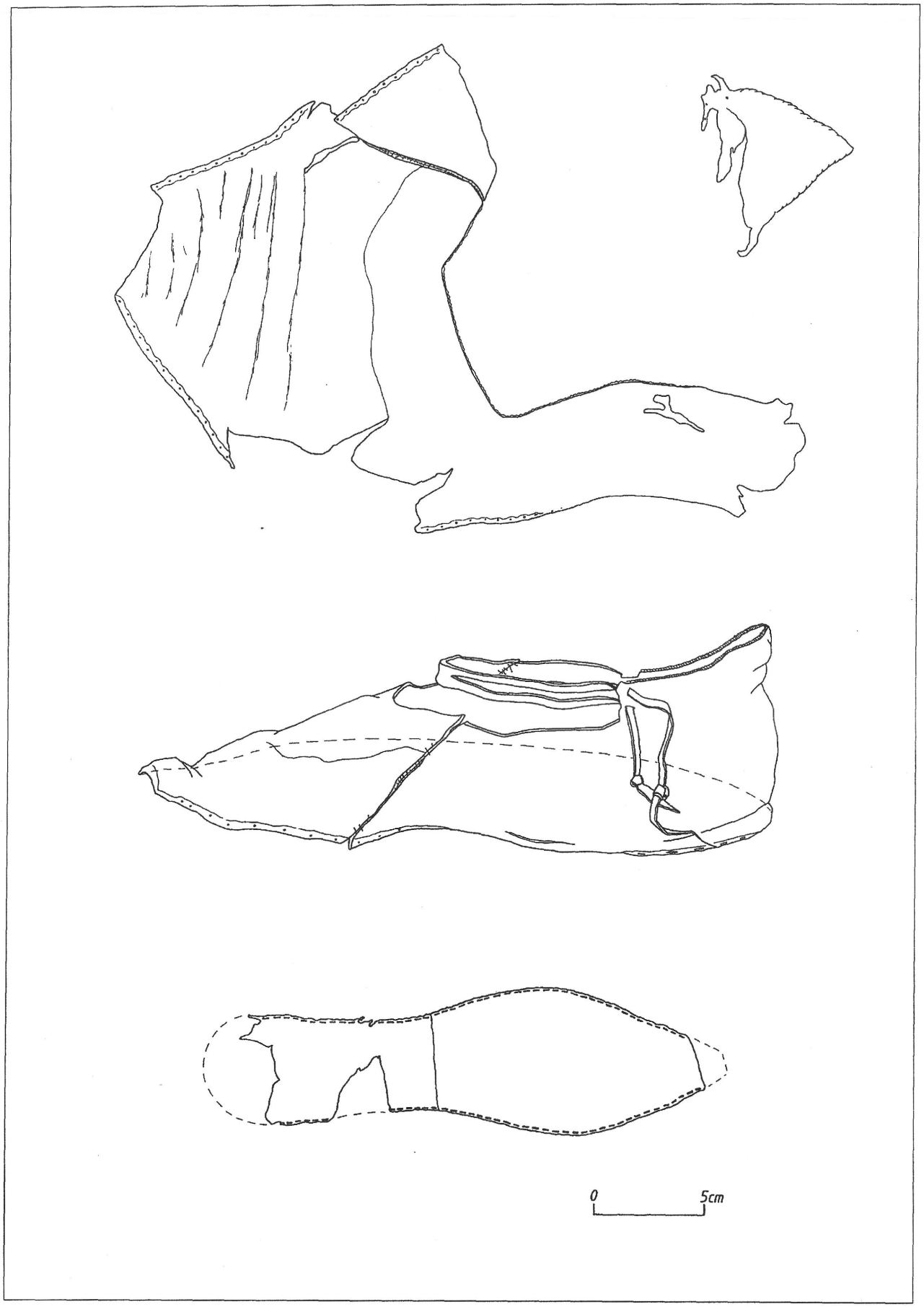
Mindkét lábbeli felsőrészbőre vastag, feltehetően borjú- vagy marhabőrből készülhetett. Az erősen elkopott talpbélésen a bőr barkázata nehezen kivehető, így csak feltételezhetjük, hogy vékony talpbélésről lévén szó, juh- vagy kecskebőrt használhattak.

AZ OSTROM UTCAI LÁBBELIK PÁRHUZAMAI MAGYAR ÉS KÜLFÖLDI ÁSATÁSI BŐRANYAGOKBAN

Míg bokapántos cipő magyarországi lábbelileletek között eddig nem fordult elő, az oldalbetétes Ostrom utcai bokacipőhöz nagyon hasonló lábbelit talált Irásné Melis Katalin a budavári Dísz tér 10. számú ház kútjában 1972-ben.[3] A cipőt Melis Katalin a XIII–XIV. századra datálta. A hasonló kormeghatározás alapján feltehető, hogy az oldalt fűzős bokacipő egy kedvelt és gyakran viselt cipőforma lehetett a középkori Budán. Ez az oldalbetétes, oldalán fűzött cipőfajta a több részből szabott európai cipők legkorábbi és leghosszabb ideig tartó viselete volt. A szárkivágás változó, a cipő orrának hosszúsága is, de ezek csak másodlagos jellemvonások. A X–XIV. századokban zárt, egyenes kivágású, oldalt fűzős félcipők igen nagy számban kerültek elő lengyel ásatásokon. Gdanskban és Wolinban[4] a XII. században szinte kizárólag ilyen lábbeliket viseltek, ezeket a budai félcipők legkorábbi analógiáiként említhetjük. Az évszázados fejlődés során kialakult oldalt fűzött félcipők viselete Angliában is elterjedt volt. Londoni ásatási anyagokban a XIII. század elejéről már ismert az oldalt fűzős fazon.[5]

Az Ostrom utcai bőrcipők jól illeszkednek az európai XIV. századi lábbeliviseleti anyagba. Az e korszakra oly jellemző hegyes orrú, a boka körül pánttal fűződő vagy csattal záródó cipők Angliából[6], Hollandiából és lengyelországi régészeti leletanyagokból egyaránt ismertek.[7] Ez a forma a XIV. századi művészettörténeti anyagban szintén jól megfigyelhető, majd a XV. század folyamán is, már-már egészen elhegyesedő orral.[8]

Az eddigi magyarországi régészeti bőranyagokban lábbeliket csak elvétve találunk. Mindösszesen a budavári Dísz tér 8. és 10. számú telek kútjainak 2 rekonstruált bokacipője[9], és a sopron-előkapui ásatás bokacipője és gombos csizmája[10] reprezentálja a XII–XIV. századi magyar lábbeliviseleti divatot. Örömünkre szolgál, hogy az Ostrom utcai lábbelik tovább bővítik amúgy hiányos ismereteinket a középkori Magyarország lábbeliviseletét illetően.

4. kép. XIV. századi bőrcipők az Ostrom utcából
a.) oldalfűzős félcipő; b.) hegyesorrú bokapántos félcipő; c.) talpbélés

JEGYZETEK

1. A csőrös bokacipők megjelenése az 1200-as évek végére tehető, és viseletük a XIV–XV. században Európa-szerte elterjedt volt.
2. A középkori cipőméretekről bővebben a németországi Lübeck óvárosi ásatásain előjött bőranyagokkal kapcsolatban olvashatunk: GROENMAN. 141.
3. Az ásatási anyagot lásd: IRÁSNÉ MELIS, 97., 10. kép. A cipő 70.115.1 leltári szám alatt szerepel a BTM-ben.
4. WOJTASIK, 159–208.; rekonstrukció XIV. t. 4.
5. GREW–NEERGAARD, 19–20.
6. GREW–NEERGAARD, 33–35.
7. WIKLAK, 488.
8. GROENMAN–VELT, 101–102.
9. IRÁSNÉ MELIS, 88–101.
10. MOCSKONYI, 335–355.

IRODALOMJEGYZÉK

GROENMAN=GROENMAN, van Waateringe: Der Leder von Alt Lübeck. Lübecker Schriften 13. 1988. 141.

IRÁSNÉ MELIS=IRÁSNÉ MELIS Katalin: A budai középkori lábbeliviselet a XIII–XIV. században. ArchÉrt 100. 1973. 88–101.

WOJTASIK=WOJTASIK, Jerzy: Frühmittelalterliche Lederwaren gefunden auf Grabungstelle 4 in Wolin. Materialy Zachodnie – Pomorskie 6. 1960. 159–208.

GREW–NEERGAARD=GREW, Francis–NEERGAARD, de Margrethe: Shoes and pattens. Medieval finds from excavations in London. London, 1988.

WIKLAK=WIKLAK, Henryk: Polish early mediaeval foot-wear of the 8–13. centuries on the basis of excavations. Materialy wczesnosredniowieczne 1969. 488.

GROENMAN–VELT=GROENMAN, van Waateringe–VELT. L. M.: Schuhmode in späten Mittelalter. ZAM 3. 1975. 101–102.

MOCSKONYI=MOCSKONYI Melinda: Lábbeliviselet a XII–XIII. századi Sopronban. Soproni Szemle 1997. 335–355.

MELINDA MOCSKONYI

LEDERSCHUHE AUS DER OSTROM STRAßE

Im Sommer des Jahres 1996 wurden im Budaer I. Bezirk, Ostrom Straße zwei Stück Lederschuhe zusammen mit dem dazugehörenden Abfallmaterial gefunden, die in einem sehr gutem Zustand erhalten geblieben sind. Das Ledermaterial wurde in einem Brunnen der Ausgrabungszone, in der dunkelgrauen schlammig Verfüllungsschichte darüber zusammen mit Tierknochen und Keramikfunde entdeckt. Die Ledermaterialien konnte man mit der Hilfe der Keramikfunde auf das 14. Jahrhundert datieren. Nach der Restaurierung der zwei fast intakt gebliebenen Lederoberteile konnten zwei Halbschuhe rekonstruiert werden. Ein Schuh, der an der Seite genäht und aus einem Stück Leder geschnitten worden war, hatte eine mit Spitze versehenen Vorderkappe. Der Schuh war rund um den Fußknöchel mit einer Spange festgebunden. *(Bild 2. und 4/b.)* Das Schnittmuster des anderen, im Brunnen gefundenen Oberteils besteht aus zwei Teilen. Zum aus einem Stück Leder ausgeschmittenen Vorderteil knüpft sich ein trapezförmiger seitlicher Einlagenstück, woran Schuhbandlöcher zu sehen sind. Der hintere Teil der Steife ist stark brüchig und nur teilweise wohlerhalten. *(Bild 3. und 4/a.)* Mit spitzer Vorderkappe versehenen Schuhen, die mit Knöchelriemen festgebunden sind, tauchten bis jetzt in ungarischen Grabfundmaterials noch nicht auf, aber Fußknöchelschuhe mit Einsatz wurden bereits in einem Brunnen der Budaer Burg gefunden. Sie sind ähnlicherweise aus dem 13–14. Jahrhundert datiert. Es mag möglich sein, daß die seitlich geschnürten Schuhe in Buda öfter im Mittelalter getragen worden waren.

KOCSIS EDIT

ÁSATÁS A TÖLGYFA UTCA 24-BEN

A Tölgyfa utca a középkori Budafelhévíz területén található. Bár Felhévíz topográfiájából számos részletet ismerünk – részben Kubinyi András Budafelhévízzel foglalkozó tanulmányának köszönhetően is[1] –, ez a kis terület még fehér foltnak számított, sem okleveles források, sem más adatok nem álltak rendelkezésünkre arról, hogy milyen objektumok állhattak ezen a területen. A közelben, a Tölgyfa u. 28. szám alatt folyt leletmentő ásatás 1990–1991 telén. Juan Cabello és László Csaba a Műemlékvédelmi Szemlében számoltak be erről.[2] A kutatás során egy nagy csatornára bukkantak, amelyet római korinak határoztak meg, valamint Árpád-kori és késő középkori településmaradványokat találtak. Gödörházak és szabadon álló kemencék kerültek elő, a telek Ny-i végében pedig egy XIII. századra keltezett, tört köves épület, amelyet a XIV. században egy tornáccal toldottak meg.

Ilyen előzmények után kezdtük meg a leletmentő ásatást 1992-ben a 24. számú ház kelet–nyugati irányban hosszan elnyúló, de keskeny telkén. Először az elbontott lakóház pincéjében kutattunk, ahol is a törmelék eltakarítása után mindjárt egy vastag kövezett szintre bukkantunk. A többrétegű lekövezés széleit sajnos nem sikerült meghatározni: északon, keleten és délen befutott a jelenlegi utca, ill. az elbontott épület pincefalai alá, nyugaton pedig egy mélypince vágta át a kövezést, s az alatta levő rétegeket is. A kövezett szint elbontásából elsősorban utakra jellemző leletanyag: rengeteg lópatkó és vasalásdarab, állatcsontok, valamint XVI–XVIII. századi kerámia került elő. A leletek közül kiemelkedett egy szépen faragott csont bicskanyél, valamint egy feltehetően XV. századi liliom alakú, réz övveret. *(2. kép 26–27.)* A kövezett felület valószínűleg egy XVI–XVIII. században használt szélesebb úthoz, esetleg térhez tartozhatott, amelyet még a XVIII. század folyamán megszüntettek, mert egy 1777-ből származó térképen már a mai utcavonal és telekosztás rajzolódik ki,[3] ehhez pedig ez a kövezett szint már nem illeszthető.

Az újkori útszint alatt rögtön egy másik – már középkori – kövezett út bontakozott ki, amelyet csak pár centiméter vastag agyagos feltöltés választott el a felette levőtől. Az északkelet–délnyugati irányú útnak legalább az egyik szélét sikerült megtalálni, a másik széle a mai Tölgyfa utca alatt húzódik, sőt valamivel északabbra a középkori út valószínűleg teljes terjedelmével a jelenlegi úttest alá fut be. Iránya alapján feltehető, hogy az út a középkori révhez vezetett.

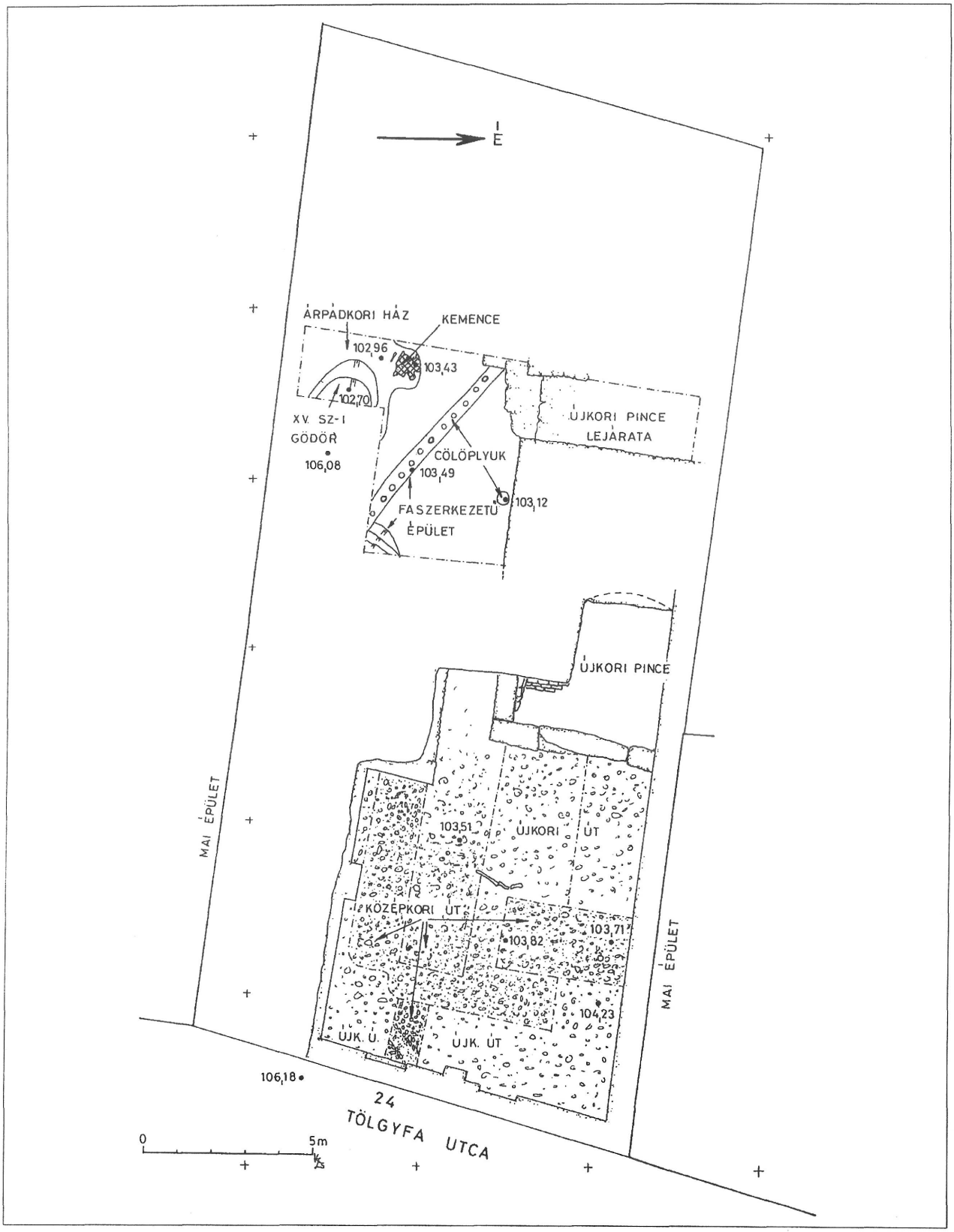
A köves, kavicsos, kevés téglatörmeléket is tartalmazó középkori út két vékony rétegre oszlott, amelyet keskeny agyagréteg választott el egymástól, sőt néhol szinte egybetaposódott a két réteg. A középkori út alatt pedig egy kelet–nyugati irányú római útra bukkantunk. A középkori út egy szakaszon szorosan rá is simult a római út középső, felpúposodó részére.

A középkori úton is sok állatcsont szóródott szét, az út szélén például egy teljes lóláb csontozata hevert. A bontásból sok patkó és vastöredék is került elő. A kerámiatöredékek közül egy rádlidíszes faltöredék, egy díszítetlen, vörös fazékperem és néhány bográcsperem *(2. kép 1–5., 13.)* keltezhető a legkorábbra, talán a XII. század végére. A leletek zöme azonban a XIII–XIV. századból származik. Ide sorolhatók a csigavonalasan bekarcolt díszítésű csészék és fazekak darabjai *(2. kép 7–8., 11–12., 18.)*, valamint a redukált égetésű, ausztriai jellegű edénytöredékek. Ez utóbbiak között főleg a korai típusok vannak képviselve. Ide tartoznak a lapos fedőtöredékek, a tagolt peremű, bevagdalt fülű kancsódarabok, egy mécsestálka és néhány fazékperem *(2. kép 6., 9., 15–17., 19–20.)*. Ezek az edények grafit hozzáadása nélkül készültek, csupán egyetlen darab volt grafitozott felületű, s ennek peremén egykor késsel bevágott bélyeg is díszelgett *(2. kép 14.)*. A XIII. század leletei közé tartozik még két golyvás nyakú üvegpalack pereme is *(6. kép 15., 17.)*. Kisebb számban XIV–XV. századi fazékperemek és gótikus pohártalpak is előkerültek, az út tetején pedig néhány kisebb réz szíjveretet *(2. kép 21–25.)*, valamint egy Zsigmond obulust (CNH 128.) és egy I. Ulászló dénárt (CNH 145A) találtunk. Ugyancsak az út tetején szóródott el két Zsigmond-kori (a XV. század első harmadából származó) kályhacsempe-töredék is *(5. kép 4.)*. E kályha további darabjai egy közeli, XV. századi szemétgödörből kerültek még elő.

A középkori út feltehetően a XII. század végétől, a XIII. század elejétől a XV. század közepéig, végéig volt használatban. A két útréteg között sem minőségben, sem a leletanyagban nem mutatkozott különbség. A felső köves réteg valószínűleg az út javítása, megújítása során keletkezett, leletanyaga is inkább későbbi, XV. századi. De egyes későbbi darabok beletaposódtak az alsó útrétegbe is.

A középkori úttól nyugatra egy 6,5x4,2 m-es szelvény nyitását tették még lehetővé a terepviszonyok. Itt egy faszerkezetű épület maradványaira bukkantunk. A tömör agyagrétegben először egy északnyugat–délkeleti irányú, kb. 40 cm széles, faszenes sáv bontakozott ki, az egyik talpgerenda maradványa. Ez volt az épület délnyugati fala. A délkeleti falat (vagy esetleg egy osztófalat) viszont egy keskenyebb, kb. 15 cm széles faszenes sáv jelezte. A talpgerendákat csak 10 cm mélységig lehetett követni,

alattuk karósor bontakozott ki. A szélesebb talpgerenda középvonalában 13 db, egyenként kb. 10 cm átmérőjű karólyuk sorakozott egymástól 40 cm távolságra. Az épület déli sarkát sajnos nem tudtuk kibontani, de a keskenyebb talpgerenda alatt is találtunk egy karólyukat. A karók kb. 20-26 cm-nyire mélyedtek a talajba, s végüket tompa ívűre faragták. Az épülethez tartozott még egy nagy, 40 cm átmérőjű cölöplyuk is, amelyet a délnyugati faltól 2,5 m-

1. kép. Budapest Tölgyfa utca. Ásatási alaprajz.

re, a talpgerendák szintjéről vágtak bele az agyagos talajba, és 45 cm mélyre ástak le, egészen a római szint tetejéig. (Lásd az összesítő rajzot.)

Az épület érdekes, egyedi, talpgerendás szerkezetet mutat. Sajnos épp a sarokrészt nem ismerjük, de valószínű, hogy itt nagyobb cölöpöknek kellett állniuk, amelyek a tető alatti felső gerendákat s a tetőszerkezetet tartották. Az oldalfalak vázát a karósor alkothatta, a karókat pedig szokatlan módon nemcsak a talpgerendákba eresztették bele, hanem rajtuk átfúrva a talajba is. Ez a módszer a talpgerendák elcsúszását is megakadályozta. Az építmény oldalát a karósor segítségével sövénnyel befonhatták, vagy deszkákat szegezhettek rá. A paticsmaradványok teljes hiánya arra utal, hogy a fal nem volt betapasztva. A magányos, nagyméretű cölöplyuk a tetőt tartó szerkezethez tartozott, de mivel az épület teljes kiterjedését nem ismerjük, bizonytalan, hogy a tető milyen megoldású volt.

A favázas ház aligha volt lakóépület, inkább gazdasági célokat szolgálhatott. Erre utal szerkezete és a tapasztott padló hiánya is. Nehéz azonban pontosabban meghatározni, mire használták az építményt, s ebben a leletanyag sem segít igazán. Az egyik karólyukból XV. század végi fedőperem került elő *(3. kép 8.)*, s a többi kerámiatöredék is hasonló korú. A faépület maradványai fe-letti agyagréteg sokkal gazdagabb volt leletekben, mint a faépület szintje, és ezek a leletek a XV. század végétől a XVII. századig voltak keltezhetők. Különösen nagy számban fordultak elő köztük XV. század végi, vörös, hornyolt szájperemű cserépserlegek töredékei *(3. kép 1–2., 6.)*, s kiemelkedő darab volt még egy budai majolika korsótöredék is *(3. kép 7.)*. Ebben az agyagrétegben pénzt is találtunk: II. Ulászló 1511-ben vert ezüstdénárját (CNH 278A).

A faszerkezetű épületet a XV. század 2. felében vagy a század végén építhették, s a XVI. század elején már nem állt. Az építménynek az úthoz való közelsége, ahhoz igazodó tájolása és szintmagassága megengedi azt a feltételezést, hogy építésekor a középkori út még használatban lehetett.

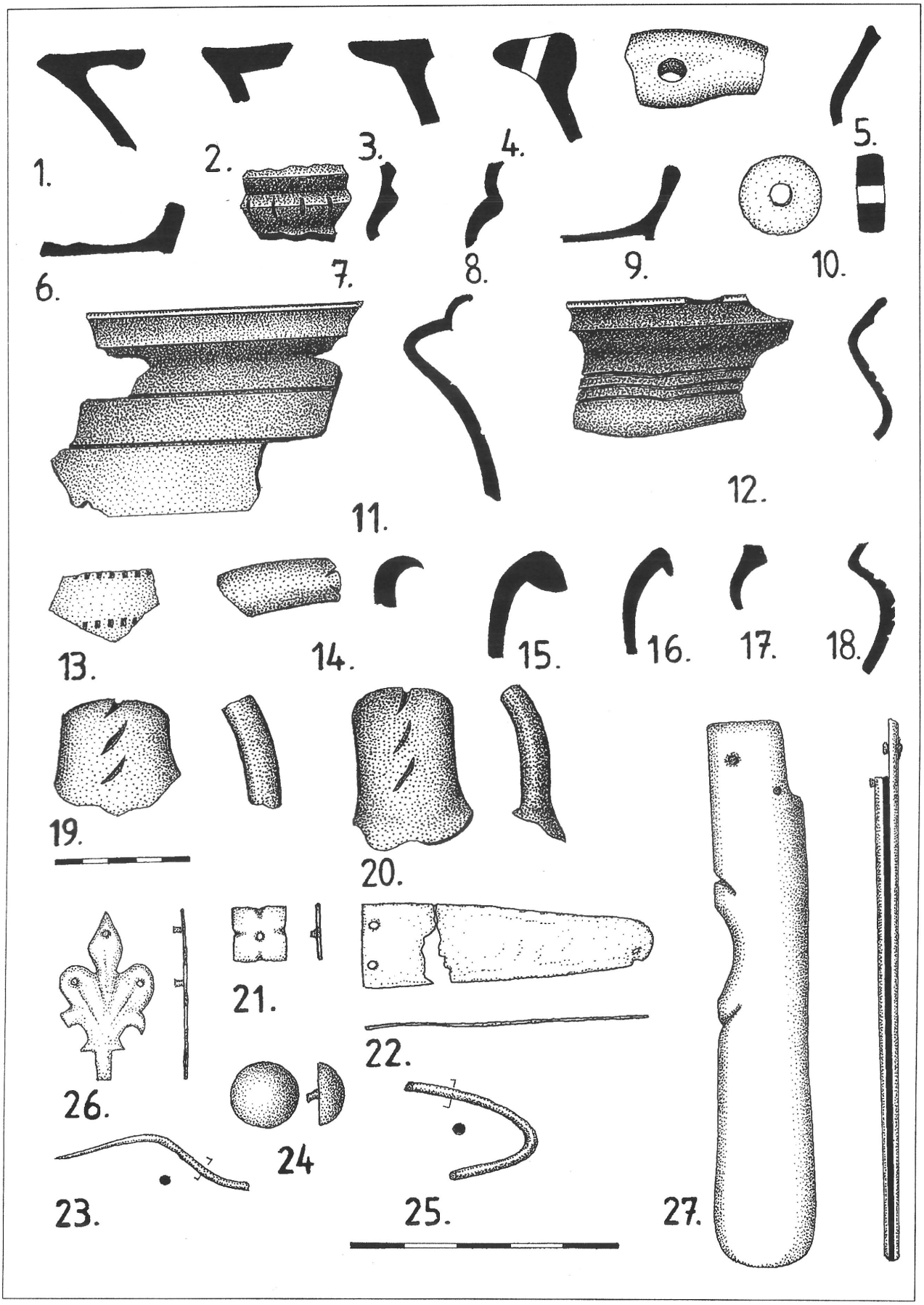
A favázas épülettől délnyugatra nagyméretű szemétgödörre bukkantunk, amely igen érdekes XV. századi leletanyagot tartalmazott. Két középkori pénz is előkerült: Zsigmond és I. Ulászló egy-egy obulusa (CNH 128. és CNH 149A). Mellettük elsősorban a kályhacsempedarabok és az üvegtöredékek érdemelnek figyelmet. A csempetöredékek egy Zsigmond-kori kályhához tartoztak, amelynek pontos párhuzamai a budai királyi palota és az ozorai ásatás leletanyagában találhatók meg. A csempék előlapját fehérre égetett cserépből készítették, míg a hátrészekhez vörösre égetett agyagot használtak. Az előlapokat angobozták, és fűzöld vagy olívzöld mázzal vonták be. Az egykori kályha alsó része négyzetes, zárt előlapú, fiókos hátrészű csempékből épült fel. Közülük 5 típust ismerünk pontosan, ezek megfelelnek a Holl Imre által a Zsigmond-kori IV. csoportba sorolt 1., 2., 3., 4. és 6. típusnak.[4] *(4. kép 1–4., 5. kép 1.)* Az egyik töredék mintha a 3. típusnak, a kettős farkú oroszlános csempének az ellenkező irányba forduló párja lenne *(4. kép 5.)*. Emellett még néhány eddig ismeretlen csempe darabja is előfordult *(5. kép 2–3., 10.)*. A kályha felső része áttört, mérműves előlapú csempékből állt, de ezekből csupán néhány kicsi töredék maradt meg *(5. kép 5–9.)*. Érdekes, hogy az egyik ilyen csempe keretén kúszólevélszerű mintázat figyelhető meg *(5. kép 4.)*. Az oromcsempékből csak egy letört kúszólevél maradt meg, de Ozoráról előkerült párhuzama alapján tudjuk, hogy egy dongás hátú, háromszög felsőrészű oromcsempe tetejét díszítette, amelynek ráadásul áttört, mérműves előlapja is volt.[5] *(5. kép 11.)* A kályha két töredéke – mint már említettük – a középkori út felszínéről került elő.

Az üvegtöredékek többsége finom velencei áru. Megtalálható köztük több verejtékcseppes, optikai díszes, illetve bordázott falú pohár darabja, egy kék fonaldíszes peremű csésze töredéke, egy serleg és egy ún. „kettős kónikus" palack feneke, egy üveglámpás töredéke és egy érdekes ablakszem forgórózsaszerű bordázással.[6] *(6. kép 1–4., 6–13.)* A nem Velencéből importált darabok közt említhető egy füstszínű csésze és egy zöld, ún. „káposztatorzsa" pohár töredéke *(6. kép 5., 14.)*. Ez utóbbi, amely a gödör felső részéből származik, lehet a legkésőbbre datálható darab.

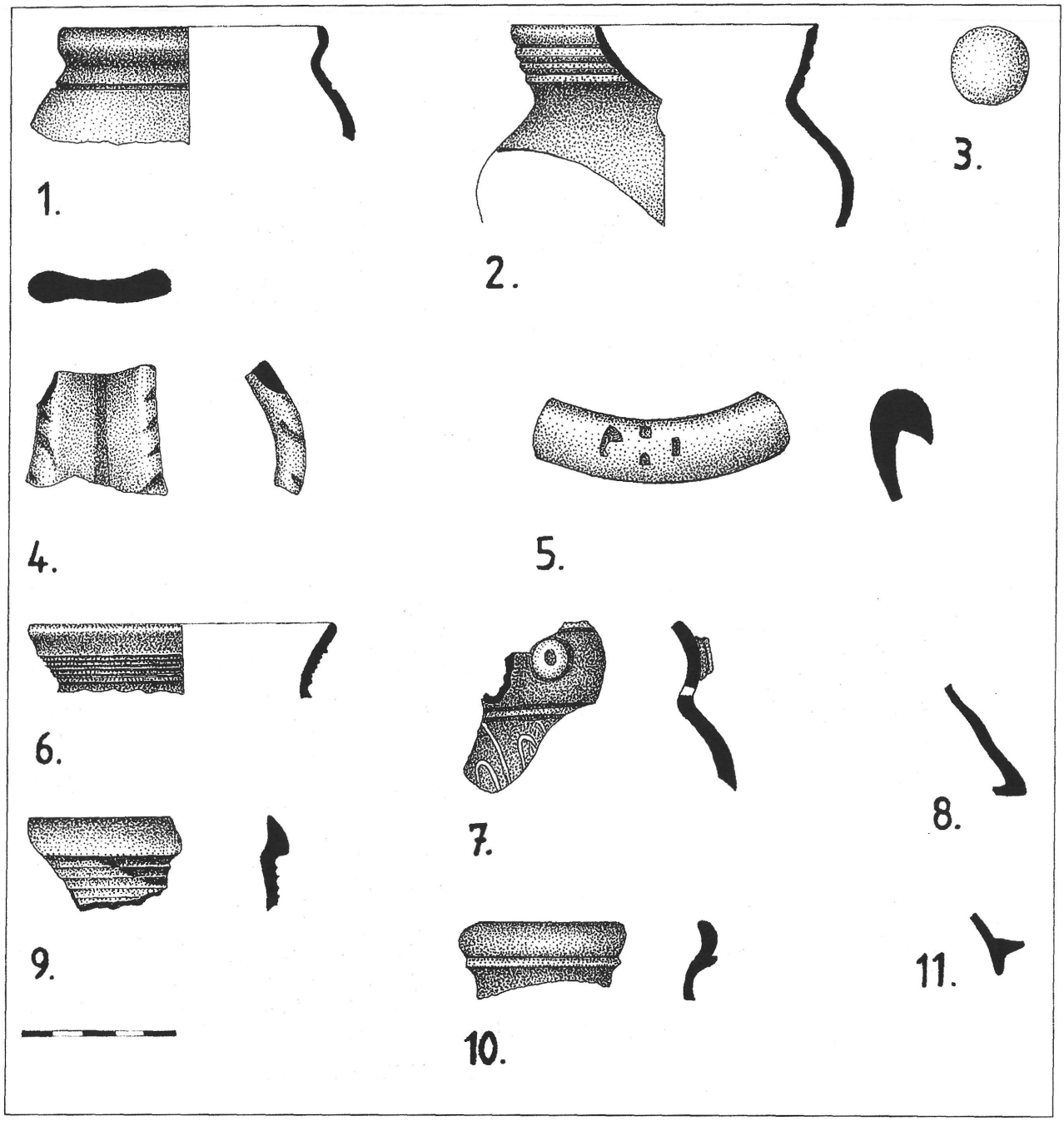
A kerámialeletek közül néhány vörös festéses korsótöredék, egy finom, fehér palackalj, néhány ún. „tojáshéj" pohár töredéke és egy cseréppersely érdemelnek figyelmet *(7. kép 9–23.)*. Összességében megállapítható, hogy a XV. századi, hétköznapi tárgyak maradványai mellett elég nagy számban kerültek a hulladékgödörbe finomabb kidolgozású, drágább használati tárgyak és berendezési darabok töredékei is. Feltételezhető, hogy a közelben egy rangosabb épület állhatott, ahonnan ezek a tárgyak a szemétgödörbe kikerülhettek.

A középkorban a szemétgödör ásásával egy korábbi, félig földbe mélyített házat romboltak részben szét. A ház északkeleti sarka és északi oldala maradt leginkább épen a kemencével együtt, amely kissé a földbe ásott ház falába mélyedt. A kemence elég omladékosnak bizonyult, nem volt cseréppel letapasztott platnija, s megújítás nyoma sem látszott rajta. Nem túl hosszú ideig lehetett használatban. Találtunk viszont szép, vesszőlenyomatos paticsdarabokat, amelyek az egykori kemence felső, vesszőből font vázának lenyomatait hordozták, sőt egy textillenyomatos paticsdarab is előkerült *(7. kép 1.)*. A kemencét átvágva láthattuk, hogy alját nagyobb kavicsokkal bélelték alá. A kemence omladékából és a házból mindössze egy sima padlótégla sarka, néhány fehér, bekarcolt, csigavonalas díszítésű palack-, fazék- és csészetöredék s egy hullámvonalas díszű peremdarab került napvilágra *(7. kép 2–8.)*. A kisszámú lelet alapján a ház a XIII. századból származhat, s feltehetően összefügg a Juan Cabello és László Csaba által kissé északabbra feltárt Árpád-kori településmaradványokkal.

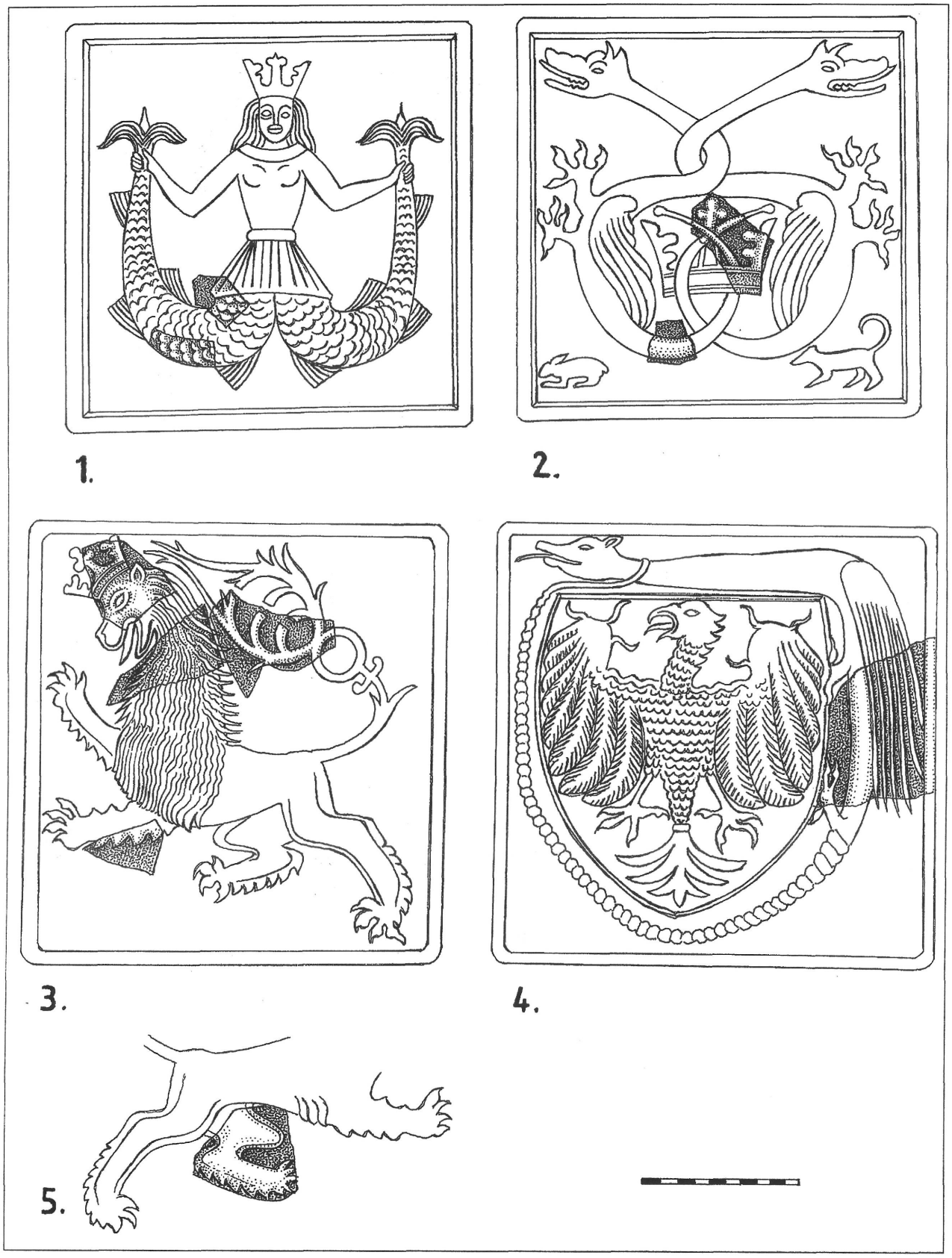
A Tölgyfa u. 24-ben végzett kutatás csak egy meglehetősen szűk területre korlátozott leletmentés volt, mégis érdekes adalékokat szolgáltatott Budafelhéviznek, ennek a középkorban virágzó településnek a megismeréséhez, amely remélhetőleg majd további régészeti kutatások során tárulkozhat fel teljes gazdagságában.

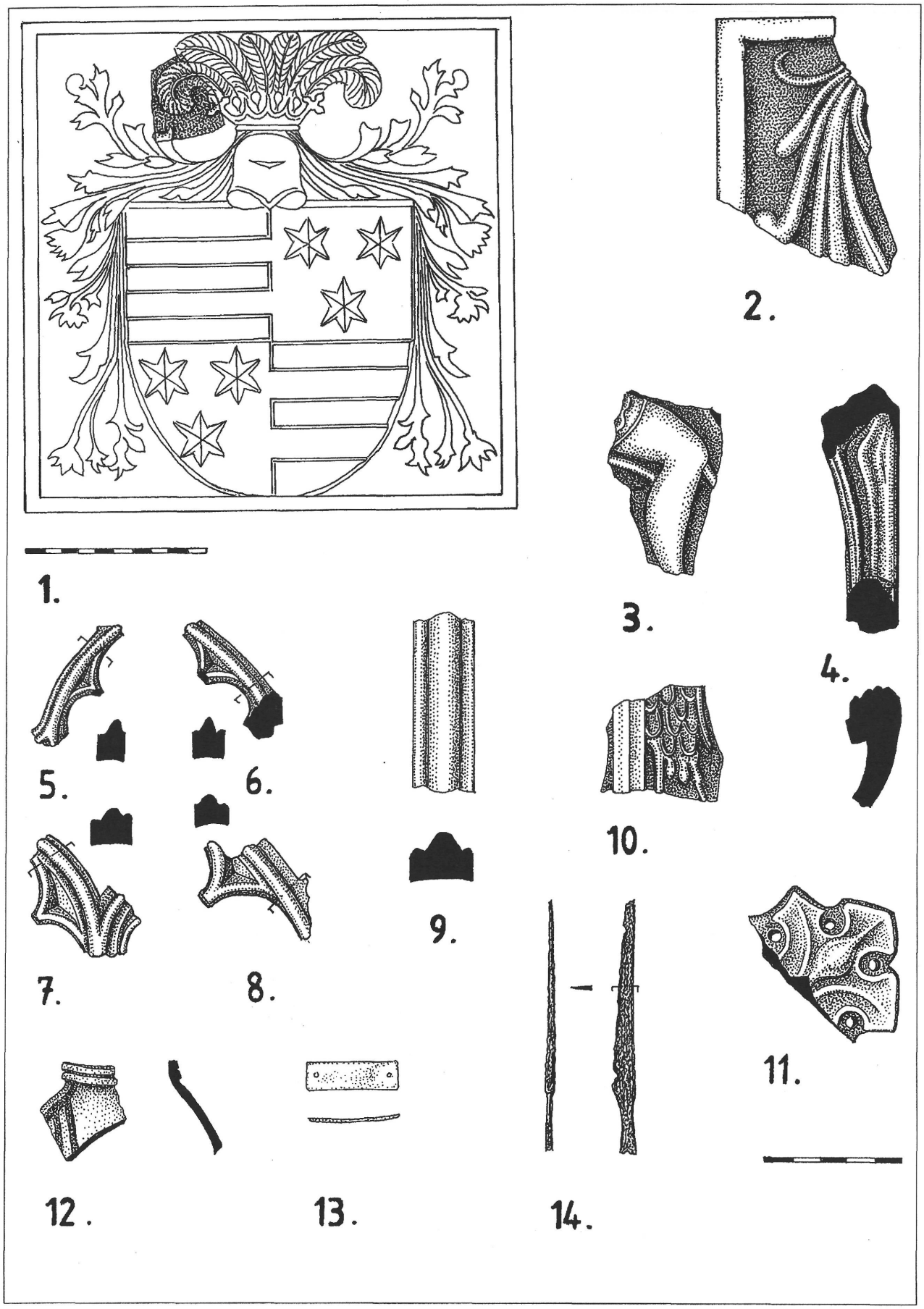
2. kép., 1–25.: A középkori út leletei. 26–27.: Az újkori kövezett szint leletei.

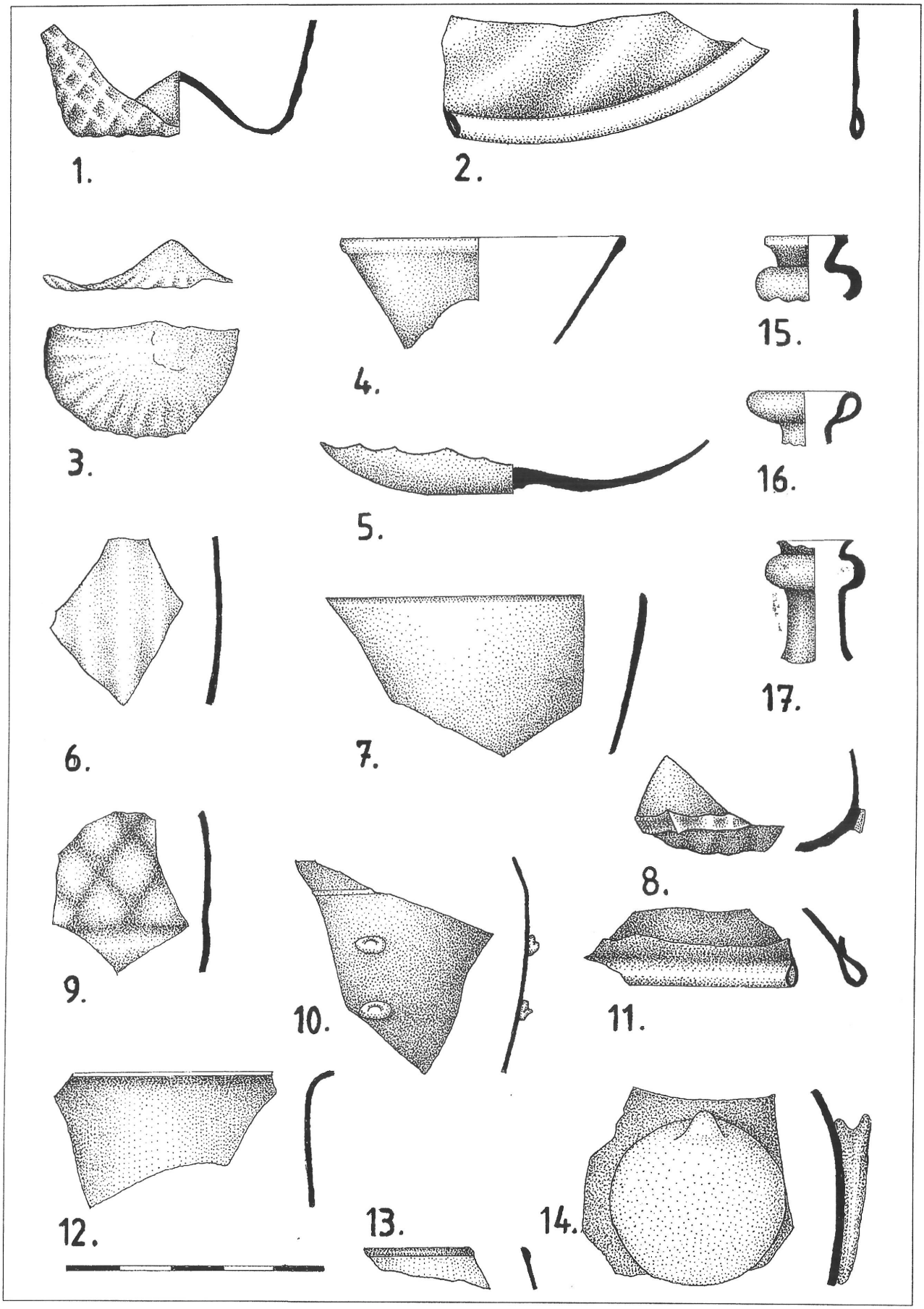
3. kép., I–II.: A faszerkezetű épület és a felette lévő agyagréteg leletei.

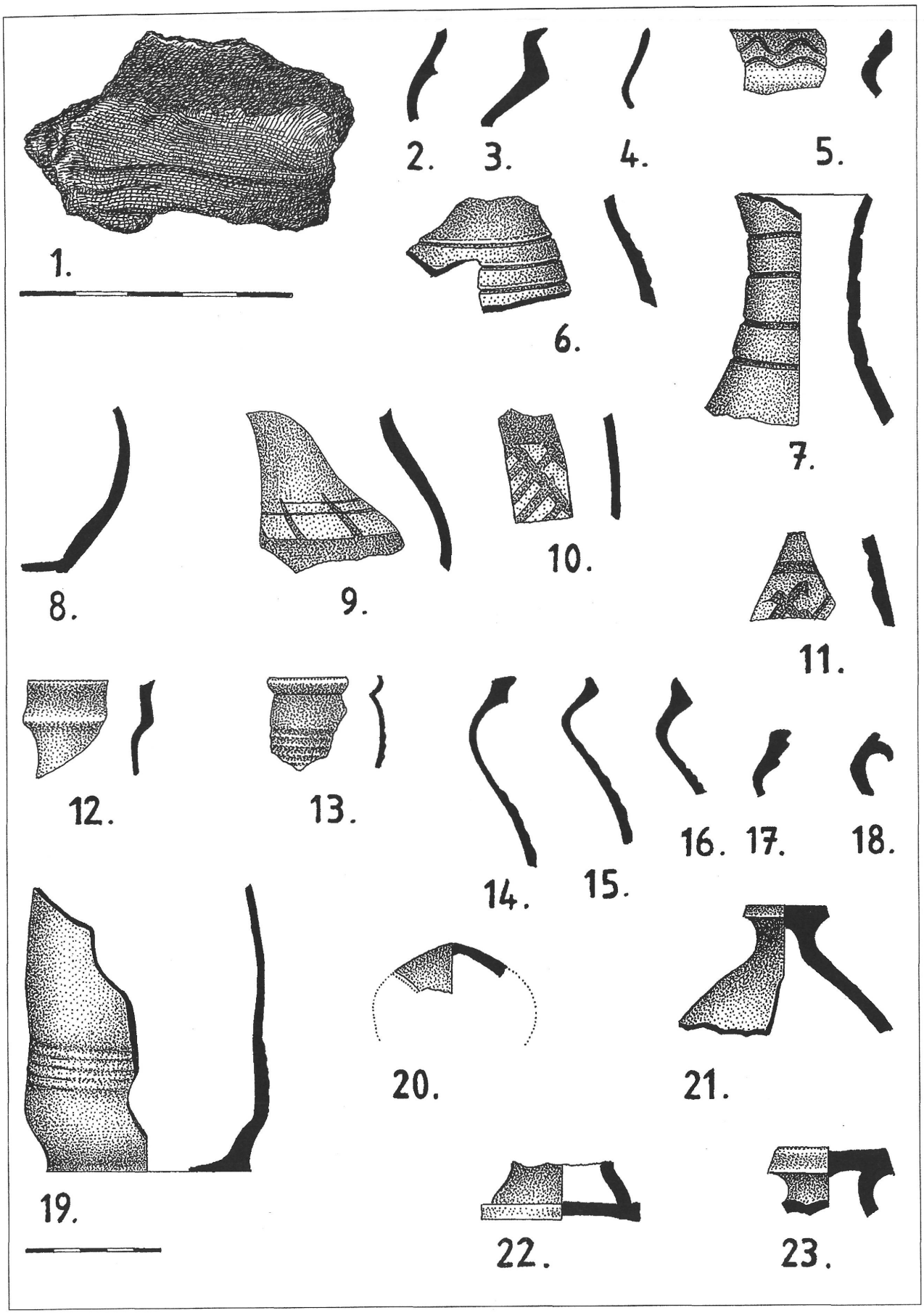
4. kép., 1–5.: Kályhacsempék a középkori szemétgödörből.

5. kép., 1–3.; 5–14.: Leletek a középkori szemétgödörből. 4.: Kályhacsempe töredék a középkori útról.

6. kép., 1–14.; 16.: Üvegleletek a középkori szemétgödörből. 15.; 17.: Üvegleletek a középkori útról.

7. kép., 1–8.: Az Árpádkori ház leletei. 9–23.: A középkori szemétgödör leletei.

JEGYZETEK

1. KUBINYI.
2. CABELLO, 28–29.
3. KUBINYI, 110.
4. HOLL, 1957, 243. 56–59. képek; HOLL, 1961., 168., 126. kép. Ez utóbbi csempe Ozoráról is ismert: KATALÓGUS, 447., T. 44. kép.
5. Ezúton is köszönöm Tamási Judit szíves segítségét, s azt is, hogy betekintést engedett a még publikálatlan ozorai anyagba.
6. GYÜRKY, 1982, XXVIII. T. 3–6. k.; XXXII. T. 2.–XXXIII. T. 4. k.; VII. T. 1. k.; GYÜRKY, 1991, 140., 57. k. 2.; 149., 66. k. 9. Ezúton is köszönöm H. Gyürky Katalinnak szíves segítségét az üvegtöredékek meghatározásánál.

IRODALOMJEGYZÉK

KUBINYI=KUBINYI András: Budafelhévíz topográfiája és gazdasági fejlődése. TBM 16. 1964, 85–180.

CABELLO=CABELLO, Juan–LÁSZLÓ Csaba: Régészeti feltárás Budafelhévíz területén. MSZ 1991, 28–29.

HOLL, 1957=HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon I. BudRég 18. 1957, 211–300.

HOLL, 1961=Középkori kályhacsempék Magyarországon II. BudRég 22. 1961, 161–208.

KATALÓGUS=Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. 2. Katalógus. Bp., 1987.

GYÜRKY, 1982=H. GYÜRKY Katalin: Az üveg. Katalógus. MHB 5. Bp., 1982.

GYÜRKY, 1991=H. GYÜRKY Katalin: Üvegek a középkori Magyarországon. BTM Műhely 3. Bp., 1991.

EDIT KOCSIS

EXCAVATIONS AT 24. TÖLGYFA STREET

In 1992 we carried out rescue excavations at 24. Tölgyfa street. This area was situated in the territory of mediaeval Budafelhéviz, a suburb of Buda. From this part of Budafelhéviz we had only few historical and archaeological data. During three months we excavated rich layers of Celtic, Roman and Mediaeval periods. The most interesting object from the Middle Ages – which had its topographical importance as well – was the gravel road, probably leading to the mediaeval ferry of the river Danube. The road was used from the turn of the 12-13th centuries up to the end of the 15th century. Adjacent to the road we found the part of a wooden building, dated to the second half of the 15th century: a pit with rich and high quality material of finds including (two obulus of Sigismund (1387–1437), and Wladislas I. (1440–1444); glazed stove tiles from the period of King Sigismund, Venetian glass vessel fragments, fine white pottery from the 15th century, and remains of a 13th century house partly dug into the ground.

JUHÁSZ ETELKA

KÉTFEJŰ SASOS KÁLYHACSEMPÉK ÓBUDÁRÓL

„Hej a sasnak körme között" – azaz Buda töröktől való visszafoglalásától a Habsburgok trónfosztásáig – gyakran láthatta a magyar ember a „császár fekete madarát". Nemcsak a vonuló katonaság zászlóin, pénzen és cégéreken, de rárepült a mézeskalácsra is, a betelepített németajkúak igényei szerint. Ha pedig kályhacsempére került a sas, ez annyit jelentett, hogy az a ház belső felületeivel is a hivatalos hatalmat szolgálta. Az alább ismertetendő töredékek dr. *Bertalan Vilmosné óbudai ásatásai során kerültek elő.*[1]

Óbudán a csempetöredékek tanúsága szerint ilyen épületek álltak:

Lajos u. 163., Lajos utca 163–165. között, Lajos utca 168. helyén, Korvin Ottó tér 1. és a tér nyugati oldalán, és még a Szél u. 5. számú ház helyén. A Zichy u. 7. szám alól félkész töredékeket tartalmazó selejtgödörből nyomó mintalap töredéke is előjött, mindkét oldalán[2] bordázott, barna mázatlan, a sas szárnymintájának részletével. Mérete 5x3 cm, sajnos pontosan hozzá illő csempét nem találtam. Bizonyítja, hogy német helyőrség a Várban, kormányhivatalok beköltözése, a budai sóelosztó indokolják a hivatalos épületek ilyen berendezését.

A töredék környezete: félkész fehér tálperemek, szürke mázatlan kályhacsempesarok és vörös anyagú lábasláb volt. A nyomóminták koptak, kiigazításuk után új változatok jöttek létre. Javítottak a friss csempén is: a Korvin Ottó téri sasfej szemén látni a friss vonalat. A kitöltő elemek (pl. szalagból tulipán) mind laposabbak lettek, a körvonal elmosódó. Csempéinken a folyamat látható, a lekopott nyak és comb ferde kockamintát kap (toll jelzése).

A Korvin Ottó tér 1. csempetöredéke[3] 14x20 cm, kiszerkesztve 20x20 cm. A csempe alsó fele hiányos, máza sötétzöld, gyengén sárgás árnyalatú. Belső oldalán látszik, hogy nyomták a formába az agyagot. A karmok semmit nem markolnak, a körvonalak nem élesek, a külső oldalprofil is egyszerű, egyenes vonalú. A kályhát sokáig használták, átégett feketére.

Rétege: fehér kavics alatti barna, 160-190 cm. Környezetében voltak: szürke mázatlan szűrőtáldarab, vörös simított fazékfal, szász fajansztöredék, játékfazék.

A Korvin Ottó tér nyugati oldalán két össze nem illő darab (saroktöredék: karom és farok) és egy zöld mázas sasos csempe felső harmada fej- és mellrésszel, címerrel került elő. A címer felett romlott korona, a sasfej koronájából kéttollas bóbita alakult. A lefaragott szalag tulipánformává vált. Belső durva felület mutatja, ez a csempe is mintából készült. A nyak ferdén kockázott. Máza sötétzöld, anyaga barna, finoman iszapolt.[4] *(1. kép 4., 5.)*

Réteg: barna mocsárréteg, 140-160 cm.

Környezete: szürke mázatlan melencedarabok, csorgatott és írókás tálperemek, porcelán- és fajansztöredékek, a csempe a XVII. sz. közepére tehető.[5]

Ehhez a darabhoz hasonlít két töredék, a *Szél u. 5.* szám alól: sas hasrészlete és egy majdnem teljes félsas, fején a korona vonala még eredeti ívű, a szalag a nyak alatt is, a mellen a pajzs osztása *tükörképe a Korvin Ottó téri nyugati darabnak.*[6]

A Korvin Ottó tér nyugati második darabja nem hasonlít az elsőre: saroktöredék, fémes fényű sötétzöld mázzal. A farok tollai lekerekedtek, de jól láthatók a karmok. Anyaga a többihez hasonló, a hosszú használat miatt a peremeken is feketére égett. Mérete 9x11 cm, szerkesztve: 21x21 cm lehetett. Rétege: barna, törmelékes.

Környezete: rossz fedőmázas fehér nagy tálperemek. Ehhez a darabhoz hasonlít a *Lajos u. 163-ból* való csempelaptöredék, ahol a spirállá vált faroktollak levéllel bővültek. Rétege: beásás a kavicsos rétegbe, 208-220 cm.

ÖSSZEFOGLALÁS

A mintatöredék bizonyítja, Óbudán is készültek kétfejű sasos kályhacsempék. Idegen munkának tekinthető (fehér anyaga, világos máza és szép mintázata miatt) a *Lajos u. 158.* alatti sárga mázú szárnytöredék, párhuzamai a *sümegi vári* darabok között találhatók. Rétege kevert kavicsos, a csatorna alatti bontásból. Mélység: 158-200 cm, délkeleti sarok.

Környezete: szürke melencedarab, kétféle zölddel csorgatott kályha- és tányértöredékek, ív- és levélmintás peremek, szürke nagy korsó és mázatlan vörös fazékoldal.[7] A legkorábbi két felvidéki bokálytöredék.[8]

Az időrend tehát így alakul:

A XVII. század közepéről: Korvin Ottó tér, nyugati darab Lajos u. 163–165.

Szél u. 5., két töredék.

A XVII. század második fele: Lajos u. 158. (nem helyi termék).

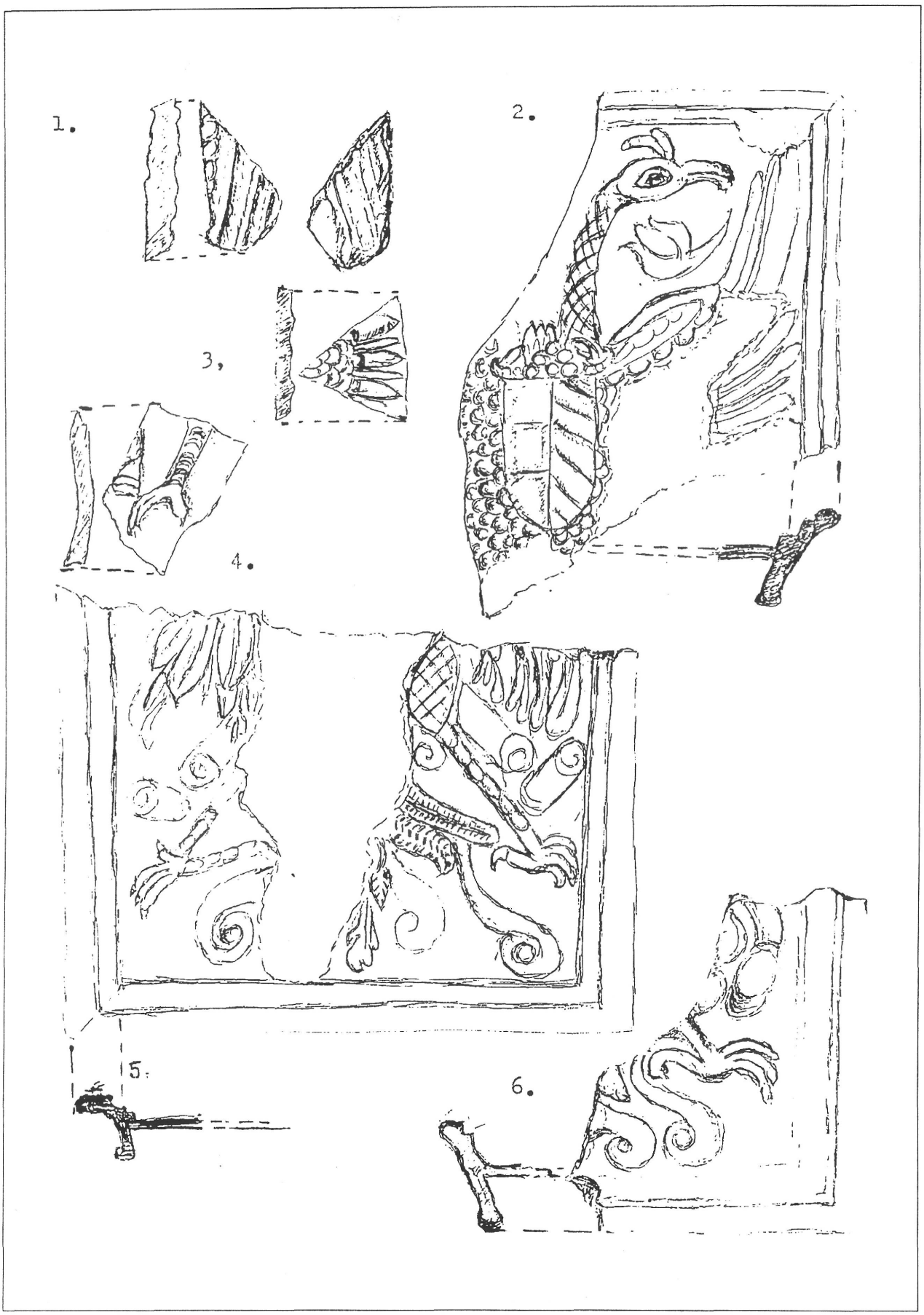
A XVII. század végéről: Korvin Ottó tér 1.

A kor: a XVII. század második felétől a XVIII. század fordulójáig tart.[9]

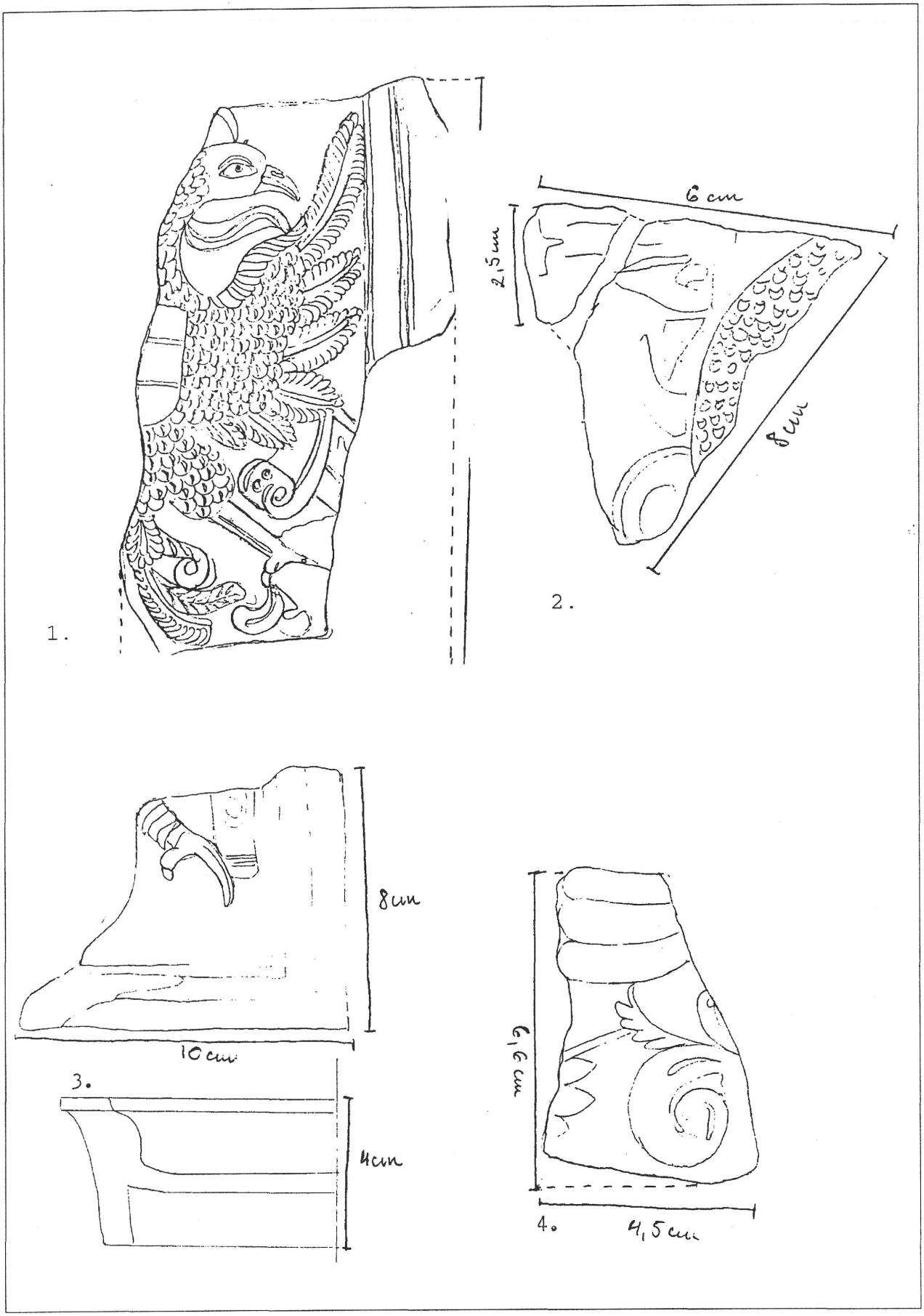
A csempék mindössze négy formai változatra bonthatók:[10]

A *Korvin Ottó tér* nyugati darabja és a *Szél utcai töredék* főleg a nyakak sávozásában térnek el. *A Korvin Ottó u. 1-nek* méretben egyező, de elmosódott körvonalú hasonló darabja a fémes fényű saroktöredék. Ehhez a második csoporthoz tartozik *a Lajos u. 163-ból előkerült* darab.

A harmadik csoportba a két karomtöredék (tükörképek, *Lajos u. 165. és 163–165. között).*

1. kép. Csempe kétoldalas nyomóduca. Zichy u. 7.; 2. Csempetöredék, Korvin Ottó tér; 3. Csempetöredék, Korvin Ottó tér 1.; 4. Korvin Ottó tér Nyugati oldal, saroktöredékek; 5. Korvin Ottó tér Nyugati oldal, saroktöredékek; 6. Csempetöredék Szél u. 5. (rajz: Juhász Etelka)

2. kép. 1–2. Korvin Ottó u. Nyugati rész csempetöredékei; 3–4. Lajos u. 163. csempetöredékek. (rajz Aszt Ágnes)

Negyedik lenne az idegen darab: Lajos u. 168., szárnytöredék.

A cserépkályhákat három helyszínen legalább kétszer meg-újították.

Az óbudai csempék megelőző nemzedékét a sümegi csempék között lehet megtalálni. Figyelmet érdemel, hogy Sümeg még a múlt században is fontos népi fazekastelep volt. Nagyság szerint a sümegi vári csempék mérete 22x22 cm, az óbudaiké 20–22 cm között van, a többszörös másolás miatti méretzsugorodás ebbe belefér. A Zichy utcai mester a helyi igényeket valószínű sümegi minták alapján elégítette ki.

Jól látható, hogy egyedül a Korvin Ottó téri darabok vannak szürkére átégve, a többi kályhát még sokáig használhatták volna, de szétverték. Az okot a vár újjáépülésében kell keresni. A tűz, a városi tanács elcsapása után a nagy Grassalkovich báró kemény szervezésének köszönhetően a hivatalos szervek felköltözhettek a Várba, s a terület új gazdáinak nem kellett megtartani a hatalom jelképeit.

JEGYZETEK

1. Az anyagért és a rendelkezésemre bocsátott dokumentációért itt mondok köszönetet.
2. 1. kép 1.
3. 1. kép 3.
4. Köszönet Némethy Endrénének és Sztankay Ágnesnek.
5. KOZÁK, 194., 88. kép.
6. KOZÁK, 194., 88. kép.
7. KOZÁK, 46. kép: Sümegi vár csempéje, a XVII. század második fele
8. KOZÁK, 165.: „eleinte a sas nem tart kezében semmit, ... kard és jogar karmaiba a XVII. század elején kerülnek".
9. KOZÁK, 194.
10. Lajos u., Korvin Ottó tér, Szél u.

IRODALOM

KOZÁK=KOZÁK Károly: Kétfejű sasos kályhacsempék Magyarországon. BudRég 20. 1963. p. 165–194.

ETELKA JUHÁSZ

OFENKACHEL MIT DOPPELTEN ADLERKÖPFEN AUS ÓBUDA

Von der Wiedereroberung der Stadt Buda, bis zur Enttronung der Habsburgen, hatte ein Ungarer oft die Gelegenheit den schwarzen Vogel des Kaisers zu sehen. Er stand nicht nur an den Flaggen der Armee auf Geldmünzen und Schildern, sondern auch auf Honigkuchenfiguren und Ofenkacheln. Die Bruchstücke, die in diesem Artikel publiziert werden, erschienen bei den Ausgrabungen von Herta Bertalan in Óbuda.

Die oben erwähnten Bruchstücke sind folgende: Bruchstücke einer Druckplatte, Kachelbruchstücke in dunkelgrüner Farbe, Eckenbruchstück, ein oberes Drittel eines grünglasurierten Kachels mit Adlerfigur, der Bauchteil eines Adlers und ein fast vollkommener Halbadler mit Krone auf dem Haupt.

Laut der Aussage dieses Musterbruchstückes wurden auch in Óbuda solche zweiköpfige Adlerkachelsteine hergestellt. Ihre Herstellung, beziehungsweise ihre Einführung dauerte von der Mitte des 17. Jahrhunderts bis zum Wendepunkt des 18. Jahrhunderts.

Die Kacheln sind auf vier Varianten teilbar: es gibt verschiedene am Hals gestreiften Kachel, Kachel mit metallischem Glanz, die mit dunkelgrüner Glasur und am Ende die Importwaren. Die Vorgänger der Ofenkacheln aus Óbuda sind unter den Kacheln aus Sümeg zu treffen. Der einheimische Meister befriedigte die gestellten Ansprüche wahrscheinlich auf Grund der Kachelmuster aus Sümeg.

ADATKÖZLÉS

HORVÁTH FRIDERIKA

ALBERTFALVA BENNSZÜLÖTT DURVA KERÁMIÁJA

KATALÓGUS

1. F: fazék. R: perem-váll. ASZ: rétegesen átégett, magja grafitszürke, köpenye okkerbarna. S: grafit, apró mészszemcse, hematit, kvarc. AJ: krétaszerű. FSZ: okkerbarna. FJ: apró szemcsés, érdes, a grafitszemcséknél kipattogzott. FK: kívül és a peremen eldolgozott. Áp: 10. Vf: 1.1-1.4. LH: 8. felület K-i tanúfal bontása, 40-60 cm, szürke. LTSZ: 95.1.4053. *(1. kép 1.)*

2. F: fazék. R: perem-váll. ASZ: foltosan átégett, sötétszürke-világos okkerosbarna. S: kvarc, mészszemcse, kődarabka. AJ: krétaszerű. FSZ: foltos, sötét barnásszürke-okkerbarna. FJ: apró szemcsés, érdes. FK: kívül és belül a perem alatt eldolgozott. MNY: égés. Áp: 16. Vf: 0.7-0.9. LH: 10., szürke, kevert réteg, ÉK-i beásás felett, 60-80 cm. LTSZ: 95.1.4045. *(1. kép 2.)*

3. F: fazék. R: perem-váll-oldal. ASZ: foltosan átégett, világos vörösesbarna-szürkésbarna. S: tört kagyló. AJ: krétaszerű. FSZ: foltos, világos vörösesbarna-szürkésbarna. FJ: a kagylódarabkáknál kipattogzott. FK: kívül és belül a perem alatt eldolgozott. D: hasán körömbenyomásos sordísz, bütyökrátét töredékével. MNY: égés. Áp: 12. Vf: 0.7-0.9. LH: C-C1 ház K-i felének bontása 20-40 cm. LTSZ: 95.1.4046. *(1. kép 3.)*

4. F: fazék. R: perem-nyak-váll. ASZ: foltosan átégett, sötét barnásszürke-világos vörösesbarna. S: mészszemcse (kagyló?), kvarc. AJ: kissé krétaszerű. FSZ: kívül barnás sötétszürke, belül középszürke. FJ: apró szemcsés, érdes, helyenként kipattogzott. FK: kívül és belül a peremnél eldolgozott. D: belül a nyaktól lefele ívesen fésült. MNY: kívül égés. Áp: 12. Vf: 0.7-1.1. LH: VI. felület, É-i beásás, 40 cm, szürke betöltés. LTSZ: 95.1.4049. *(1. kép 4.)*

5. F: fazék. R: perem-nyak. ASZ: sötét barnásszürke. S: mészszemcse, kvarc, hematit. AJ: igen kemény. FSZ: belül sötétszürke, kívül szürkésbarna. FJ: mészszemcséknél kipattogzott. FK: eldolgozott. D: belül a peremen vízszintes fésülés. Áp: 14. Vf: 1. LH: B1 felület, szürke kevert réteg, 40 cm. LTSZ: 95.1.4062. *(1. kép 5.)*

6. F: fazék. R: perem-nyak, oldal (10 db). ASZ: foltosan átégett, sötétszürke-vörösesbarna. S: tört kagyló, mész, hematit. AJ: igen kemény. FSZ: foltos, sötétszürke-világos vörösesbarna. FJ: a kagylódarabkáknál kipattogzott. FK: peremnél kívül és belül eldolgozott. D: belül a peremen és a nyakon vízszintesen fésült, kívül a nyaknál ferde, az oldalán függőlegesen fésült. MNY: égés. Áp: 20. Vf: 0.5-0.8. LH: XV. felület, 50 cm, XV. felület , 60-80 cm, sárga felett. LTSZ: 95.1.4050. *(1. kép 6.)*

7. F: fazék. R: nyak-váll. ASZ: foltosan átégett, sötétszürke-világos vörösesbarna. S: tört kagyló. AJ: kemény. FSZ: sötétszürke. FJ: szemcsés, a kagylódarabkáknál kipattogzott. FK: kívül és belül a nyakon eldolgozott. D: hasán lécrátét? töredéke. Vf: 0.6-0.9. LH: XII, házikó K-i felének bontása. LTSZ: 95.1.4048. *(1. kép 7.)*

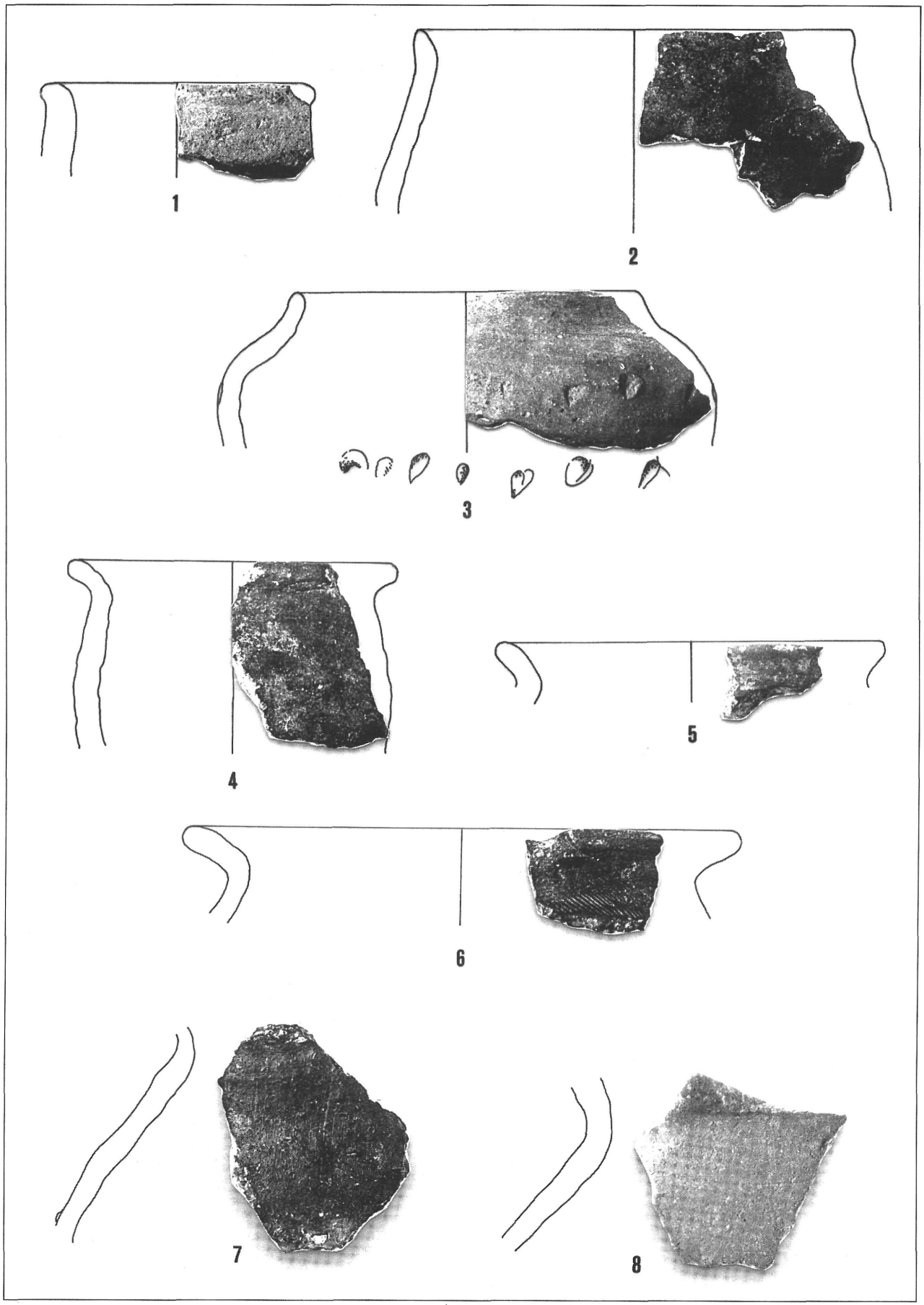
8. F: fazék. R: nyak-váll. ASZ: foltosan átégett, világosszürke-világosvörös. S: kisebb-nagyobb mészszemcse, kavics. AJ: igen kemény. FSZ: foltos, világosszürke-világosvörös-okkerbarna. FJ: apró szemcsés, érdes, a mészszemcséknél kipattogzott. FK: mindkét oldalán a perem alatt eldolgozott. Vf: 0.6-0.9. LH: B1-C1-D1 rábontás, beásás D-i fele. LTSZ: 95.1.4076. b. *(1. kép. 8.)*

9. F: fazék. R: perem-nyak-váll, alj-oldal (2 db). ASZ: foltosan átégett, sötétszürke, világos vörösesbarna. S: tört kagyló, hematit. FSZ: foltos, sötétszürke, az aljnál belül világos vörösesbarna. FJ: szemcsés, érdes, a kagylódarabkáknál kipattogzott. FK: alján simított. D: belül a peremnél és a vállrésznél víz-szintes, kívül a vállon függőleges sekély fésülés. Áp: 13. Vf: 0.5-1.1. LH: II/A faltól É-ra, beásás betöltése, II/A kövezés tisztítása, faltól É-ra. LTSZ: 95.1.4043. a–b. *(2. kép. 1.)*

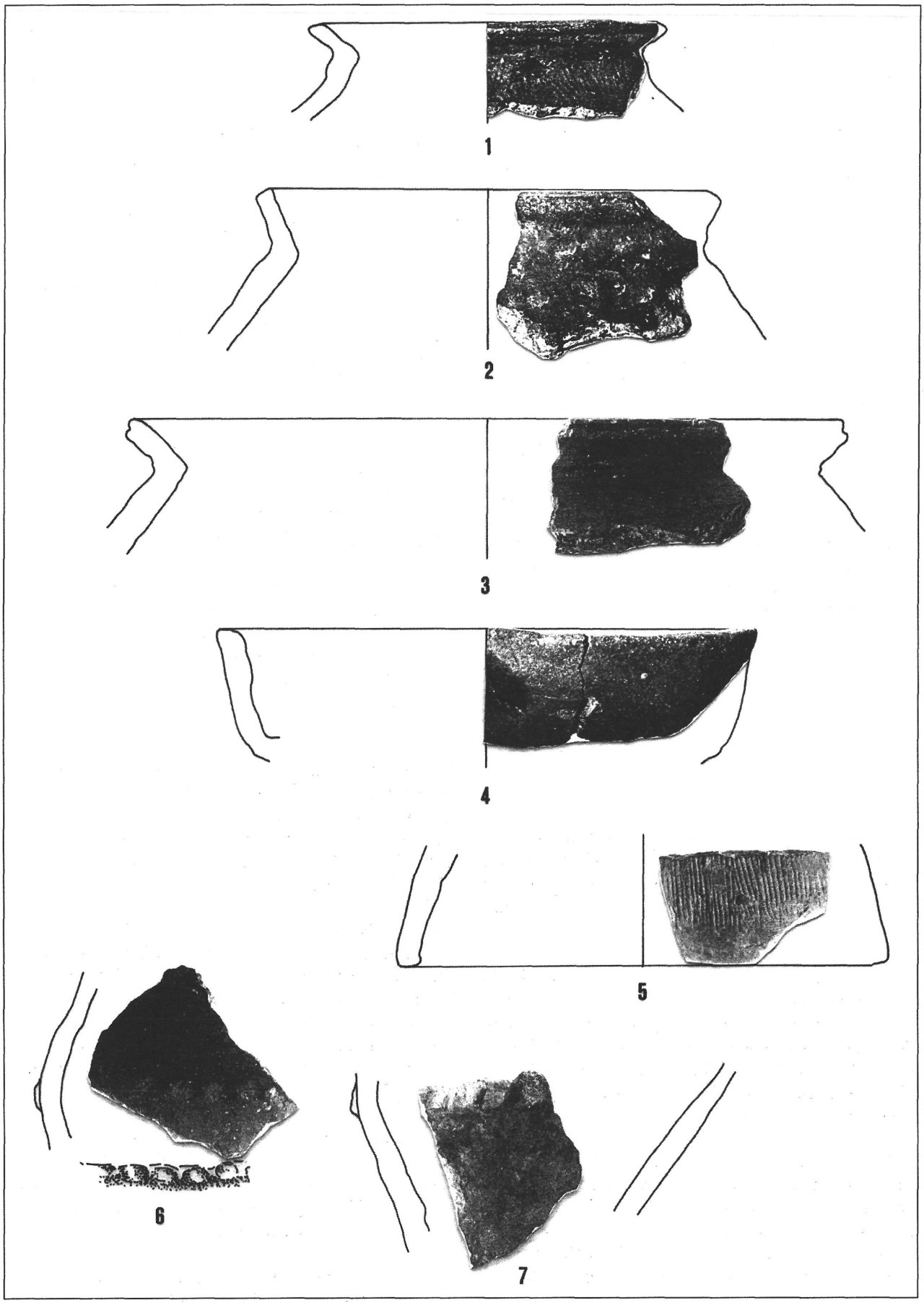
10. F: fazék. R: perem-nyak-váll. ASZ: foltosan átégett, világosbarna-sötétszürke. S: tört kagyló, apró kavics. FSZ: sötétszürke. FJ: egyenetlen, szemcsés, a kagylódarabkáknál kipattogzott. FK: kívül és belül a peremnél eldolgozott. Áp: 16. Vf: 0.8-1.1. LH: 12 házikó Ny-i felének bontása, 0-30 cm. LTSZ: 95.1.4044. *(2. kép. 2.)*

11. F: fazék. R: perem-nyak-váll, oldal. ASZ: foltosan átégett, sötétszürke-világos vörösesbarna. S: mésszemcse, kagyló?, hematit. FSZ: foltos, sötészürke-világos vörösesbarna. FJ: szemcsés, érdes, egyenetlen, a mészszemcséknél kipattogzott. D: belül a peremén és a vállrészen vízszintes, kívül a nyaktól lefele vízszintes és ferde fésülés. MNY: égés. Áp: 26. Vf: 0.7-1.2. LH: XV. felület, 30-50 cm, szürke, kevert réteg; XIV. felület, 50-70 cm, szürke (innét 2 db). LTSZ: 95.1.4056. a–b. *(2. kép. 3.)*

12. F: tányér? tál? R: perem-oldal-alj. ASZ: foltosan átégett, sötét barnásszürke-világosvörös. S: mészszemcse, kavics. AJ: kissé krétaszerű. FSZ: foltos, világosvörös-világos

1. kép. Albertfalva, kézzel formált kerámia (1:2)

2. kép. Albertfalva, kézzel formált kerámia (1:2)

vörösesszürke-sötétszürke. FJ: helyenként a mészszemcséknél és kavicsoknál kipattogzott. FK: kívül részben simított. MNY: égés. Áp: 20. Vf: 0.6-0.9. LH: XI. felület, nagy kerek lakógödör É-i bontása. LTSZ: 95.1.4052. *(2. kép. 4.)*

13. F: Dreifußschale, háromlábú tál. R: láb. ASZ: rétegesen átégett, magja világosszürke, köpenye okkerbarna. S: mészszemcse, apró kavics, kvarc. AJ: igen kemény. FSZ: foltos, okkerbarna-sötétszürke. FJ: apró szemcsés, érdes. FK: kívül és belül részben eldolgozott. D: alsó üres sáv felett sűrű, függőleges fésülés. MNY: égés. Át: 18. Vf: 0.8-1.1. LH: „A" felület, D-i rész, 50-70 cm, szürke, kevert réteg. LTSZ: 95.1.4070. *(2. kép. 5.)*

14. F: fazék (2 db). R: váll, oldal. ASZ: foltosan átégett, sötétszürke-vörösesbarna. S: tört kagyló, hematit. FSZ: közép- és sötétszürke. FJ: szemcsés, a kagylódarabkáknál kipattogzott. FK: kívül eldolgozott. D: hasán ujjbenyomással tagolt lécrátét. Vf: 0.6-1. LH: XII. felület, házikó NY-i fele, 0-40 cm. LTSZ: 95.1.4057. *(2. kép. 6–7.)*

15. F: fedő. R: perem-oldal. ASZ: foltosan átégett, középszürke-barna. S: kvarc, hematit, aranycsillám. AJ: igen kemény. FSZ: foltos, középszürke-világos szürkésbarna. FJ: apró szemcsés, kívül egyenetlen. FK: peremnél eldolgozott. D: kívül szabálytalan sekély fésülés, belül szabálytalan mély fésülés. MNY: égés. Áp: 12. Vf: 0.6-0.9. LH: „A" felület, NY-i beásás K-i bontás, 0-20 cm. LTSZ: 95.1.4051. *(3. kép. 1.)*

16. F: fedő. R: perem-oldal. ASZ: sötét barnásszürke. S: apró mészszemcse, kvarc. AJ: igen kemény. FSZ: foltos, sötétszürke-barna. FJ: apró szemcsés, érdes. FK: peremnél eldolgozott. Áp: 16. Vf: 0.6-0.8. LH: B1-C1 D-i rábontás, 60-80 cm, beásás felett. LTSZ: 95.1.4054. *(3. kép. 2.)*

17. F: fedő. R: perem-oldal. ASZ: sötétbarna. S: apró mészszemcse, kavics, hematit. AJ: igen kemény. FSZ: sötét barnásszürke. FJ: apró szemcsés, érdes. FK: mindkét oldalán a peremnél eldolgozott. MNY: égés. Áp: 14. Vf: 0.7-1.1. LH: B1-C1-D1 rábontás, beásás D-i fele. LTSZ: 95.1.4074. *(3. kép. 3.)*

18. F: fedő. R: perem-oldal. ASZ: világos hamuszürke. S: mészszemcse, kavics. AJ: igen kemény. FSZ: foltos, kívül világos, belül középszürke. FJ: durva szemcsés, érdes. FK: kívül a peremszélen és belül eldolgozott. D: belül a peremnél sekély fésülés. MNY: belül hamus. Áp:16. Vf: 0.5-0.6. LH: B, északi rábontás elbontása, 80-100 cm. LTSZ: 95.1.4047. *(3. kép. 4.)*

19. F: sütőharang. R: perem-oldal. ASZ: rétegesen átégett, magja sötétszürke, köpenye barna. S: átégett agyagszemcse, tört kerámia, apró kavics. AJ: igen kemény. FSZ: foltos, vöröses barna-sötétszürke. FJ: durva, egyenetlen, szemcsés. MNY: égés. Áp: 16. Vf: 1.4-1.9. LH: C-C1, ház K-i részének bontása, 40 cm. LTSZ: 95.1.4055. *(3. kép. 5.)*

20. R: oldal-fülcsonk. ASZ: barnásvörös. S: mészszemcse, apró kavics. FSZ: barnásvörös. FJ: apró szemcsés, érdes. Vf: 0.7-1. LH: 7. felület, D-i rész, 90 cm, sárga felett. LTSZ: 95.1.4063. *(3. kép. 6.)*

21. F: fazék. R: alj-oldal. ASZ: foltosan átégett, sötétszürke-világos szürkésvörös. S: apró mészszemcse, apró kavics. FSZ: belül világosszürke-vörös, kívül sötétszürke. FJ: apró szemcsés, érdes. Át: 8. Vf: 0.8-1. LH: „A" felület, 40-60 cm, köves felett, szürke réteg. LTSZ: 95.1.4071. *(3. kép. 7.)*

22. F: fazék. R: alj-oldal (2 db). ASZ: foltosan átégett, sötétszürke-okkerbarna. S: mészszemcse, kavics, hematit. AJ: kissé krétaszerű. FSZ: foltos, belül feketésszürke, kívül világosszürke-okkerbarna. FJ: egyenetlen, a mészszemcséknél cserepesen repedezett, alja durva. FK: oldalán kívül és belül eldolgozott. Át: 8. Vf: 0.9-1.1. LH: XXVI. felület, ipari létesítmény betöltése. LTSZ: 95.1.4061. *(3. kép. 8.)*

23. F: fazék. R: alj-oldal. ASZ: foltosan átégett, sötét szürkésbarna-barnásvörös. S: apró mészszemcse, kvarc. AJ: igen kemény. FSZ: foltos, kívül világos barnásszürke, belül barnásvörös. FJ: apró szemcsés, érdes. FK: alján simított. Át: 9. Vf: 0.5-1. LH: XI. felület, NY-i tanúfal, 80-100 cm. LTSZ: 95.1.4059. *(3. kép. 9.)*

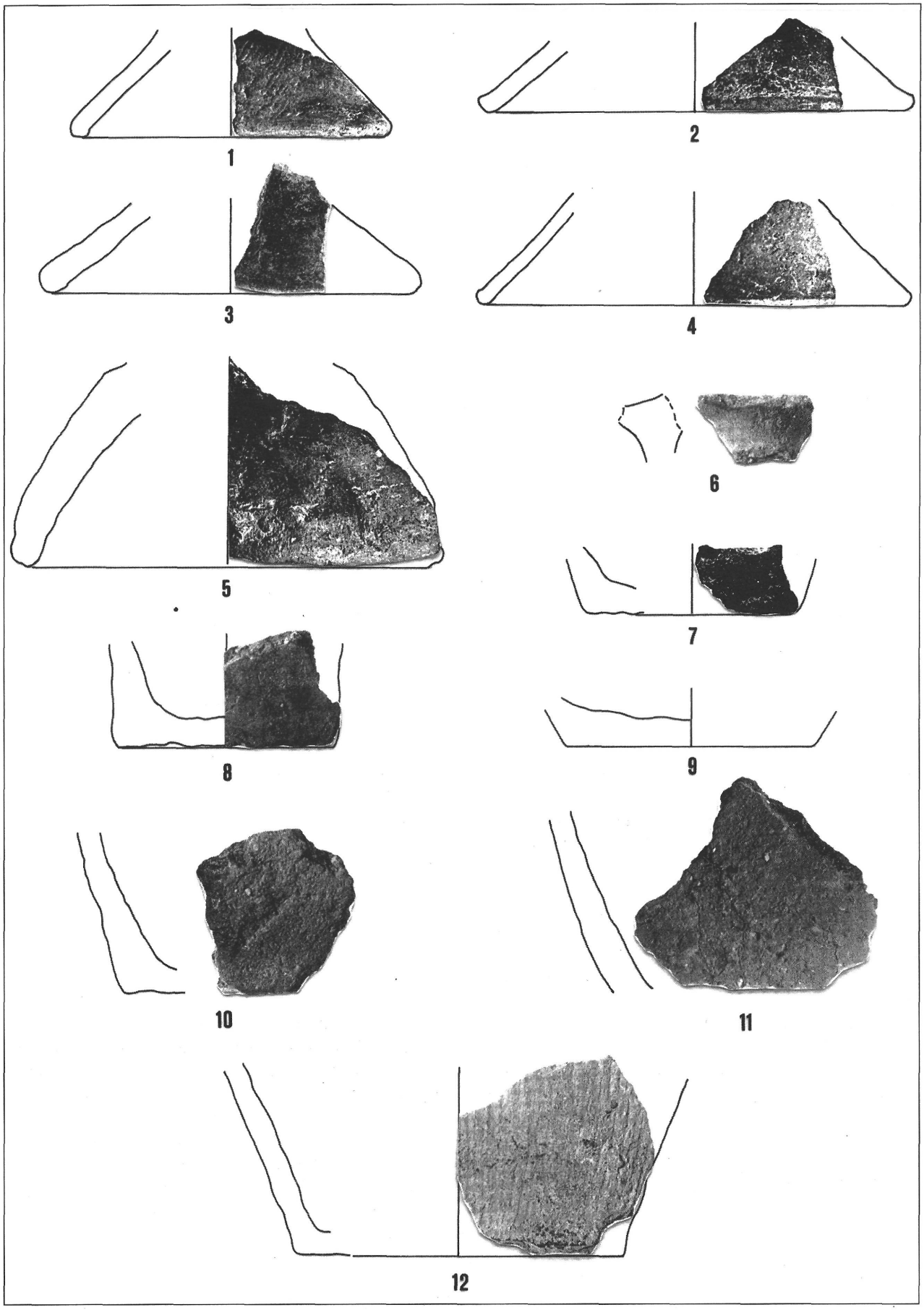
24. R: oldal. ASZ: rétegesen átégett, sötétszürke-vöröses-barna. S: apró mészszemcse, hematit. AJ: igen kemény. FSZ: kívül középszürke, belül barnásvörös. FJ: mészszemcséknél kipattogzott. FK: kívül eldolgozott. Vf: 0.7-0.9. LH: II/A felület, DK-ÉNy-i fal melletti mélyítés, 90-110 cm. LTSZ: 95.1.4069. *(3. kép. 10.)*

25. R: oldal. ASZ: rétegesen átégett, magja sötétszürke, köpenye barna, ill. vörös. S: kisebb-nagyobb kavics, mészszemcse, hematit, eldolgozatlan agyagszemcse. AJ: igen kemény. FSZ: kívül vörös, belül sötétszürke. FJ: külső felülete lekopott, belül a kavicsoknál kipattogzott, durva. Vf: 0.7-1.2. LH: XXVII. felület nyesésből. LTSZ: 95.1.4078. *(3. kép. 11.)*

26. F: fazék. R: alj-oldal, oldal (9 db). ASZ: rétegesen átégett, magja középszürke, köpenye világos vörösesbarna. S: mészszemcse. AJ: igen kemény. FSZ: foltos, belül középszürke, kívül világosszürke, ill. barnásvörös. FJ: mészszemcséknél kipattogzott. D: nyaktól lefele függőlegesen fésült. Át: 12. Vf: 0.4-1.2. LH: II. felület, 35-55 cm, szürke, kevert réteg, II. felület, kövezés tisztításából. LTSZ: 95.1.4064. a–b. *(3. kép. 12.)*

27. R: oldal. ASZ: barnás feketésszürke. S: mészszemcse, hematit, kvarc. AJ: krétaszerű. FSZ: kívül foltos, barnásvörös-sötétszürke, belül barnásszürke. FJ: egyenetlen. MNY: égés. Vf: 0.7-1. LH: XII. felület, házikó Ny-i fele, 0-40 cm. LTSZ: 95.1.4058.

28. R: oldal. ASZ: foltosan átégett, középszürke-okkerbarna. S: mészszemcse, kvarc. FSZ: kívül okkerbarna, belül világosvörös. FJ: apró szemcsés, érdes, belül a mészszemcséknél erősen kipattogzott. FK: kívül eldolgozott.

3. kép. Albertfalva, kézzel formált kerámia (1:2)

Vf: 0.8-1.4. LH: 10., 50-70 cm, szürke. LTSZ: 95.1.4060.

29. R: oldal (3 db). ASZ: foltosan átégett, világos- és sötétszürke. S: mészszemcse. AJ: igen kemény, durva szemcsézetű. FSZ: kívül világos-, belül sötétszürke. FJ: kipattogzott, lyukacsos. D: függőleges, sekély fésülés. MNY: belül égés. Vf: 0.6-1.4. LH: II. felület, szürke, 50-70 cm. LTSZ: 95.1.4065.

30. F: fazék. R: alj-oldal. ASZ: rétegesen átégett, magja világosszürke, köpenye barnásvörös. S: apró mészszemcse. AJ: igen kemény. FSZ: belül barnásvörös, kívül barnásszürke. FJ: belül a mészszemcséknél kipattogzott. FK: kívül alján és oldalán simított. MNY: kívül égés. Vf: 0.6-0.9. LH: II. felület, szürke, 50-70 cm. LTSZ: 95.1.4066.

31. R: oldal (7 db). ASZ: foltosan átégett, barnásvörös-sötétszürke. S: kvarc, apró kavics, mészszemcse. AJ: kissé kréta szerű. FSZ: foltos, sötétszürke-barnásvörös. FJ: apró szemcsés, érdes. FK: kívül eldolgozott. MNY: kívül égés. Vf: 0.7-1. LH: III/A felület, 50-70 cm, szürke réteg, III/A felület, 50-70 cm, szürke, kevert réteg. LTSZ: 95.1.4067.

32. F: fazék. R: alj-oldal. ASZ: sötét barnásszürke-okkerbarna. S: mészszemcse, nagyobb méretű kavics. FSZ: foltos, okkerbarna - világos- és középszürke. FJ: a kavicsoknál kipattogzott, durva, egyenetlen. FK: alján eldolgozott, belül az alj és az oldalfal találkozásánál utólagosan felvitt agyagréteggel megerősített!! Vf: 1-1.6. LH: III/A felület, 50-70 cm, szürke réteg. LTSZ: 95.1.4068.

33. R: oldal. ASZ: rétegesen átégett, magja középszürke, köpenye vörösesbarna, másodlagos égés következtében részben sötét barnásszürke. S: mészszemcse, kavics, hematit. AJ: igen kemény. FSZ: foltos, belül vörös-sötétszürke, kívül barna-sötétszürke. FJ: apró szemcsés, a mészszemcséknél helyenként kipattogzott. FK: kívül eldolgozott. D: belül sekély vízszintes fésülés. MNY: égés. Vf: 0.5-0.9. LH: XV. felület, 60-80 cm, sárga felett. LTSZ: 95.1.4072.

34. R: oldal. ASZ: foltosan átégett, sötétszürke-világos vörösesbarna. S: mészszemcse, nagyobb méretű kavics. FSZ: közép- és sötétszürke. FJ: apró szemcsés, érdes. FK: kívül eldolgozott. Vf: 0.6-1. LH: XXIV. felület, ipari létesítmény betöltése. LTSZ: 95.1.4073.

35. R: oldal (2 db) ASZ: rétegesen átégett, élénkvörös-sötétbarna. S: mészszemcse, kavics, hematit. AJ: igen kemény. FSZ: kívül sötétszürke-barna, belül élénkvörös. FJ: apró szemcsés, érdes. FK: kívül eldolgozott. MNY: égés. Vf: 0.6-0.9. LH: B1 felület, 30-60 cm, B1-C1-D1 rábontás, beásás D-i fele. LTSZ: 95.1.4075., 95.40.76. a.

36. R: oldal. ASZ: rétegesen átégett, vörösesbarna-sötétszürke. S: mészszemcse. FSZ: kívül okkerbarna, belül sötétszürke. FJ: egyenletes, sima. FK: mindkét oldalán eldolgozott. MNY: égés, ételmaradvány. Vf: 0.6-0.9. LH: XIV. felület É-i rész, fekete beásás tetején, 60-80 cm. LTSZ: 95.1.4077.

37. R: oldal. ASZ: sötét barnásszürke. S: tört kagyló, hematit, apró kavics. AJ: igen kemény. FSZ: kívül vörös-sötétszürke foltos, belül vörös. FJ: a kagylódarabkáknál kipattogzott, szemcsés. MNY: égés. Vf: 0.7-0.8. LH: XXVII. felület, nyesésből, 60-80 cm. LTSZ: 95.1.4079.

38. R: oldal. ASZ: rétegesen átégett, magja sötétszürke, köpenye okkerbarna-barna. S: apró kavics, mészszemcse. AJ: igen kemény. FSZ: kívül sötét szürkésbarna, belül okkerbarna. FJ: apró szemcsés. Vf: 0.8-1. LH: XXVII. felület, nyesésből, 60-80 cm. LTSZ: 95.1.4080.

A BENNSZÜLÖTT DURVA KERÁMIA ÉRTÉKELÉSE

Albertfalva vicusának 1994. évi ásatásából 38 darab olyan, kézzel formált kerámiatöredéket ismerünk, melyek nem őskoriak, hanem római kori objektumokból és leletösszefüggésből jöttek napvilágra.

A kézzel formált edények lokális jellege a korábbi feldolgozások során is már nyilvánvalóvá vált, azaz hogy, regionálisan eltérő technológiai nyelvezetről[1] beszélhetünk, mely a kerámiaanyag eltérő 1. formakincsében és főképp formaadásában, 2. a díszítés tendenciájában, 3. soványítási módjaiban, 4. az égetés jellegében fejeződik ki.

A fenti szempontok a tárgyalt anyagot Tokod-Altáró-Erzsébetakna, valamint Úny-Baráthegyi dűlő bennszülött telepeinek (azalus törzsi terület) kézzel formált kerámiájával vetettem össze, ahol bár megtalálhatók a későkelta időszak kerámiaformái, a római kori megtelepedés fázisa sokkal mérvadóbb. Ezek a lelőhelyek jellegükben hasonlóak és közel egykorúak, annyi megjegyzéssel, hogy Tokodon a kézzel formált kerámia rheinzaberni sigillata társaságában is előfordult. Az albertfalvi darabok többsége a Flaviusok, ill. azon belül Traianus–Hadrianus uralkodásának időszakára (általánosságban az I-II. századra) keltezhető, (eraviscus törzsi terület).

1. A kézzel formált kerámia formakincse és formaadása

Az edények funkcionális megoszlását figyelembe véve két alapvető megállapítást tehetünk: mindhárom lelőhelyen a főzőedények, vagyis a fazekak és a fedők alkotják a legnagyobb leletcsoportot, Albertfalva és Tokod anyaga megoszlásuk számarányát nézve is meglehetősen hasonló képet mutat, az únyi telep annyiban tér el, hogy a formához köthető töredékek közt a fedők aránya magasabb, mint a másik két lelőhelyen. A kerámiaformák tekintetében az albertfalvi telep mutatja a legnagyobb szóródást: egyedi leletnek számít a sütőcsésze, tányérformát Tokodról[2] is ismerünk, a tálak egy-két példánnyal mindenhárom helyen képviseltetik magukat, ezzel szemben a csészék Albertfalva vicusának jelenlegi kerámiaspektrumából hiányoznak, hacsak a fültöredéket nem soroljuk hozzájuk.

Egyedülálló az anyagban az a darab, mely egy kézzel

Fazék	Fedő	Tányér	Sütőcsésze?	Fül	Csésze	Tál	Oldal	Összesen	
Albertfalva	18	4	1	1	1	0	1	12	38
Százalékarány	*47,36*	*10,52*	*2,63*	*2,63*	*2,63*	*0*	*2,63*	*31,57*	*100*
Tokod-Erzsébetakna	118	28	1	0	0	8	1	106	262
Százalékarány	*45,03*	*10,68*	*0,38*	*0*	*0*	*3,05*	*0,38*	*40,45*	*100*
Úny-Baráthegyi dűlő	25	15	0	0	0	2	2	18	62
Százalékarány	*40,32*	*24,19*	*0*	*0*	*0*	*3,22*	*3,22*	*29,03*	*100*

A kézzel formált kerámia forma szerinti megoszlása a fenti lelőhelyeken

formált[3], **háromlábú tálhoz** (tripes) tartozó lábtöredék *(2. kép. 4.)*, formáját tekintve kissé domború, felületét pedig függőleges irányú fésüléssel díszítették.[4] Technikailag a lábakat[5] az edény magas, kónikus talpgyűrűjéből alakították ki. Pontosabb formai besorolást a fenti darab nem tesz lehetővé, sajnos a feltárás során egyéb töredékei nem kerültek elő. Soványítása és kidolgozása alapján késő La Téne korinak tekinthetjük.

Ezek az edények formájukat és elnevezésüket tekintve is tálként szerepelnek, de ha a funkciójukat vizsgáljuk, jellemzőbb – bár a kutatásban messze nem általános az a nézet, mely szerint gyakorlatilag a fazekak közé sorolhatók, mivel ezeket nagy valószínűséggel főzőedényként használhatták.[6] A konyhai, használati kerámiának megfelelően soványításuk erőteljesebb, ill. effajta használatuk mellett szól az a megfigyelés is, hogy a magdalensbergi anyagban – gyakran azonos fazekasjellel megjelölt – fedők tartoznak hozzájuk.

Bónis É. a háromlábú tálak párhuzamaira a noricumi anyagban bukkant rá, pannóniai képviselői közül a fésűs díszű példányokat[7] a korai darabokhoz sorolja, mindenesetre egy a késő latène[8] – kora római időszakban általánosan elterjedt pannon-noricumi formáról beszélhetünk,[9] bár szórványos képviselői Germania területéről is ismertek, ugyancsak 1–2. századra keltezhető leletanyagokból.[10]

Amint fentebb már említtem, egyedi forma az a **sütőcsésze**? *(3. kép. 5.)*, melynek fala vastag és az edény felső része fele erőteljesen megvastagodó. Pető M. a gellérthegyi kora császárkori fazekastelep közzétételekor említést tesz egy általa „szarmata jellegű"-nek minősített talpas edényről, mely formaadásában és kidolgozásában is hasonló a fenti töredékhez, bár az a feltevésünk, hogy ez a darab esetlegesen egy ilyen edényhez tartozhatott, meglehetősen bizonytalan.[11]

A **fazekak** között 3 olyan töredék különíthető el, melyek anyagjellegük és formájuk alapján későkelta korúnak tekinthetők *(1. kép. 1-3.)*. Az 1. kép. 1. képén látható kissé megvastagodó peremű, közel függőleges oldalfalú, kisméretű fazék gyakori lelete a La Tène korú leletegyütteseknek.

Az 1. kép. 2. sz. darabja az Esztergom környéki kézzel formált kerámiaanyag feldolgozása során kialakított XI. típushoz (HORVÁTH) sorolható: peremük rövid, kissé ferdén kihajló, vállban kónikusan bővülnek, párhuzamai a fenti területről Esztergom-Szentgyörgymező (16. tábla 1.; 17. tábla 1., 4.), Esztergom-Várhegy (36. tábla 5.) és Tokod-Szorosok (49. tábla 2.) lelőhelyekről ismertek.[12] Az 1. kép. 3. sz. töredékének közvetlen párhuzama nem található meg a fenti anyagban, de a hasonlóan széles szájú, nyakban kissé megtörő és vállban ívelten bővülő formának több képviselője is előfordul: Esztergom-Szentgyörgymező (16. tábla 3.; 20. tábla 5.), Esztergom-Széchenyi tér (8. tábla 6.). A kelták által lakott területeken mindenütt használták.[13]

A fazekak római kori képviselői között egyaránt fellelhetők:

– *a hosszú, ívelten kihajló szájrészű fazekak, lekerekített peremmel, melyek vállrésze többnyire szintén enyhén ívelt (1. kép. 4–8.):*

Mind a korongolt, mind pedig a kézzel formált kerámia-spektrumban a római kor teljes időszakában előforduló forma (HORVÁTH, IX–X. típus). Az utóbbiaknak az alábbi lelőhelyekről jó néhány töredéke ismert, melyek vonalvezetésükben közel állnak az albertfalvi példányokhoz: Bajna (1. tábla 2.), Bajót (2. tábla 6.), Dorog (4. tábla 4.), Esztergom-Hármaskút (5. tábla 9.), Esztergom-Várhegy (37. tábla 2.; 38. tábla 1-2.), Kesztölc (42. tábla 6.), Tokod-Erzsébetakna (52. tábla 2., 61. tábla 7–8.), ebből a felsorolásból is látható, hogy ez esetben nem egy lokálisanlehatárolható formával állunk szemben. A fenti lelőhelyekkel szemben Páty-Herceghalom bennszülött telepe (37. lh.), ahonnan további párhuzamokat említhetünk (XXIX. T. 3–5.),[14] Adony[15] (Abb. 20, 24. és az Abb. 23, 28.), töredék, mely szintén mindkét oldalán fésűvel díszített), ill. Sárbogárd-Virágrész[16] (Abb. 13. I., 3.) már az eraviscus szállásterület részét alkotja.

– *a magas, ferdén kihajló szájrészű fazekak ferdén metszett peremmel, kónikus vállrésszel (2. kép. 1–3.):*

Szintén általánosan elterjedt római kori fazékforma, az Esztergom környéki kézzel formált anyagból számtalan példánya ismert (HORVÁTH, VI. típus). A 2. kép. 1–3. sz. darabjaihoz hasonló fazéktöredékek Dorog (3. tábla 7., 10.),[17] Epöl-Kőkúti dűlő (5. tábla 3.), Esztergom-Várhegy (37. tábla 3.), Tokod-Erzsébetakna (51. tábla 4.; 53. tábla 4.; 59. tábla 5., 8.) Kesztölc-Tatárszállás (42. tábla 7.; 44. tábla 1.) és Úny (69. tábla 9.) lelőhelyeken kerültek elő, Kesztölc kivételével 1–2. századi leletkontextusból. Adonyból,[18] mely Albertfalvához hasonlóan szintén az eraviscusok törzsi területén fekszik, több hasonló formaadású és díszítésű kora római darab jött felszínre (Abb. 19, 12.; Abb. 27, 15–16.), az adonyi (Abb. 18, 15.) töredék a 2. kép. 3. sz. példányával nemcsak abban egyezik meg, hogy mindkét oldalát fésüléssel díszítették, hanem abban is, hogy a peremét ugyancsak egy mély, mandula formájú árkolás tagolja.[19]

Az azonos típusba tartozó fazekak peremátmérője meglehetősen tág értékek között mozog: 12–26 cm, többségük azonban szűkebb értékhatárokkal jellemezhető: 12–16 cm, ami teljesen egészében megfelel a fedőknél mért értékeknek. Űrtartalmuk kiszámítását a töredékes anyag nem teszi lehetővé.

A **fedők** valamennyi darabja a magas, belül üreges formájúak közé tartozik, peremük és oldalfaluk kialakítását tekintve azonban változatos képet mutatnak. A 3. kép. 2. és 4. sz. töredékeinek pereme kissé felhajló, lekerekített, egyikük oldalfala egyenes, a másiké kissé homorú.[20] Az 3. kép. 1. sz. darabjának pereme ugyancsak lekerekített, belső falccal – tehát a fazék peremére kívülről ült rá –, oldalfala enyhén homorú.[21] A 3. kép. 3. sz. fedőjének pereme lekerekített, némileg megvastagodó, oldalfala egyenes.

2. Díszítőmódok

Díszítőmód/Lelőhely	Albertfalva		Tokod		Úny	
Ujjbenyomás	–		12,5	18,38%	3	16,66%
Benyomott sordísz	–		–		4	22,22%
Hullámvonal	–		6	8,82%	2	11,11%
Vonalköteg	–		–		1	5,55%
Bevájt vonal	–		1	1,47%	–	
X	–		–		1	5,55%
Fésülés	11	78,57%	31	45,58%	3,5	19,44%
Összesen	**11 db**	**78,57%**	**50,5 db**	**74,26%**	**14,5 db**	**80,55%**

Bemélyített díszítőmódok elterjedése (darabszám/százalékarányos előfordulása a díszített anyagon belül)

Ujjbenyomással tagolt léc	2	14,28%	10,5	15,44%	3,5	19,44%
Bevágással tagolt léc	–		7	10,29%	–	
Benyomott sordísz+bütyök	1	7,14%	–		–	
Összesen	**3 db**	**21,42%**	**17,5 db**	**25,73%**	**3,5 db**	**19,44%**

A plasztikus és a bemélyített díszítőmódok kombinációjának elterjedése (darabszám/százalékarányos előfordulás a díszített anyagon belül)

Összesen	**14 db**	**36,84%**	**68 db**	**26,56%**	**18 db**	**26,86%**

A díszített anyag megoszlása a teljes anyagon belül (darabszám/százalékarány)

A fenti összeállításból látható, hogy a díszített töredékek számaránya az albertfalvi anyagon belül némileg magasabb, mint a másik két lelőhelyen, de a köztük lévő alapvető eltérés az alkalmazott díszítőmódok megoszlásában jelentkezik. Plasztikus díszek önmagukban egyik lelőhelyen sem fordulnak elő, ezek jóval inkább a La Tène kori anyagban jelentkeznek. Bemélyített díszítőmódokkal való kombinálásuk gyakoribb, ami a rátett bütyköknek, ill. léceknek még dekoratívabb jelleget kölcsönöz. Az albertfalvi példányokon az ujjbenyomással tagolt léc Tokod és Úny fazekaihoz hasonlóan a kagylós soványítású fazekak hasán helyezkedik el.[22] Úgy tűnik, hogy sem ezt a soványításmódot, sem pedig e díszítést nem szabad egyetlen törzsi területre jellemzőnek tekintenünk. A rendelkezésre álló kevés töredék miatt az egyes anyagokon belüli számarányukból nem tudunk továbbvivő megállapítást tenni.

Mindhárom lelőhelyre a bemélyített díszek túlsúlya a jellemző. Az albertfalvi leletanyag abban különbözik lényegesen a másik két telepanyagtól, hogy ennek módozatai közül szinte kizárólag csak a fésülést alkalmazták, kivéve azt a későkelta korú fazekat, melynek hasán benyomott sordísz fut körbe. Különböző sűrűségű fésűvel, a fent említett lelőhelyek római kori anyagához hasonlóan, elsősorban a fazekak és a fedők külső oldalfalát és vállát (3 esetben figyelhető meg), valamint belül a peremét és nyakát, esetleg a vállrészt (4 esetben fordul elő) látták el vonalkötegekkel,[23] további 4 töredéken pedig az edény mindkét oldalát is hasonlóképpen díszítették *(4–6. kép.)*. A fésüléssel kapcsolatosan felvetődött, hogy nem csupán esztétikai funkciót tulajdoníthatunk nekialkalmazásában, hanem célszerűségi szempontok is szerepet játszottak,[24] bár az a megfigyelés, hogy mindössze csak az edény belsejének felső régióját fésülték, az előbbi mellett szól, mivel nagyjából csak azt a részt fedte, mely a belső felületből még látható volt. A belső felületek effajta kezelése az úny anyagban nem fordult elő, de Tokodon a fazekak peremén és a fedőkön (6:2 arányban) is fellelhető.[25]

A római korban széles körben használták a fésülést[26], de nem ekkor tűnik fel először, kezdetei egészen a La Tène időszak elejéig nyúlnak vissza[27].

3. Soványítási mód

Soványítóanyag/Lelőhely	*Albertfalva*		*Tokod*		*Úny*	
kagyló	*7*	*18,42%*	*221*	*86,33%*	*63*	*94,03%*
mész	*29*	*76,32%*	*23*	*8,98%*	*1*	*1,49%*
egyéb (csillám, kő, kavics, homok, kerámia)	*2*	*5,26%*	*12*	*4,69%*	*3*	*4,48%*

Soványítókomponensek lelőhely szerinti megoszlása

A soványítás az edénykészítés előkészületi munkái közül a legfontosabb, az adalékanyagokkal pozitív irányba befolyásolhatók a természetből nyert agyag tulajdonságai; részben csökkenthető az edények a száradás és az égetés során végbemenő súlyvesztesége ill. befolyásolható a porozitása, annak szükségessége szerint. A főzőedények esetében a kor edénykészítői számára ismert volt a szerves adalékanyagok előnyös hatása, ezek az égetés során elégnek, gyakran kipotyognak és az edény lyukacsos, porózus (lime blowing, Kraterporen, mészkráterek) anyaga révén jobban vezeti a hőt illetve törésállóbbá válik[28].

A kerámiaformák elemzésekor már utaltam arra, hogy szinte kizárólag valamennyi darab a főzőedényekhez sorolható, ezért nem meglepő, hogy a soványítókomponensek között mindhárom lelőhelyen igen magas és közel azonos mértékű a kalciumkarbonat tartalmú mészkő ill. a kagylóhéj részesedése. E két soványítóanyag közti arány tekintetében Albertfalva annyiban különbözik a tokodi és az úny lelőhelyektől, hogy a kagylóval szemben itt jóval elterjedtebb volt a mészkő használata.

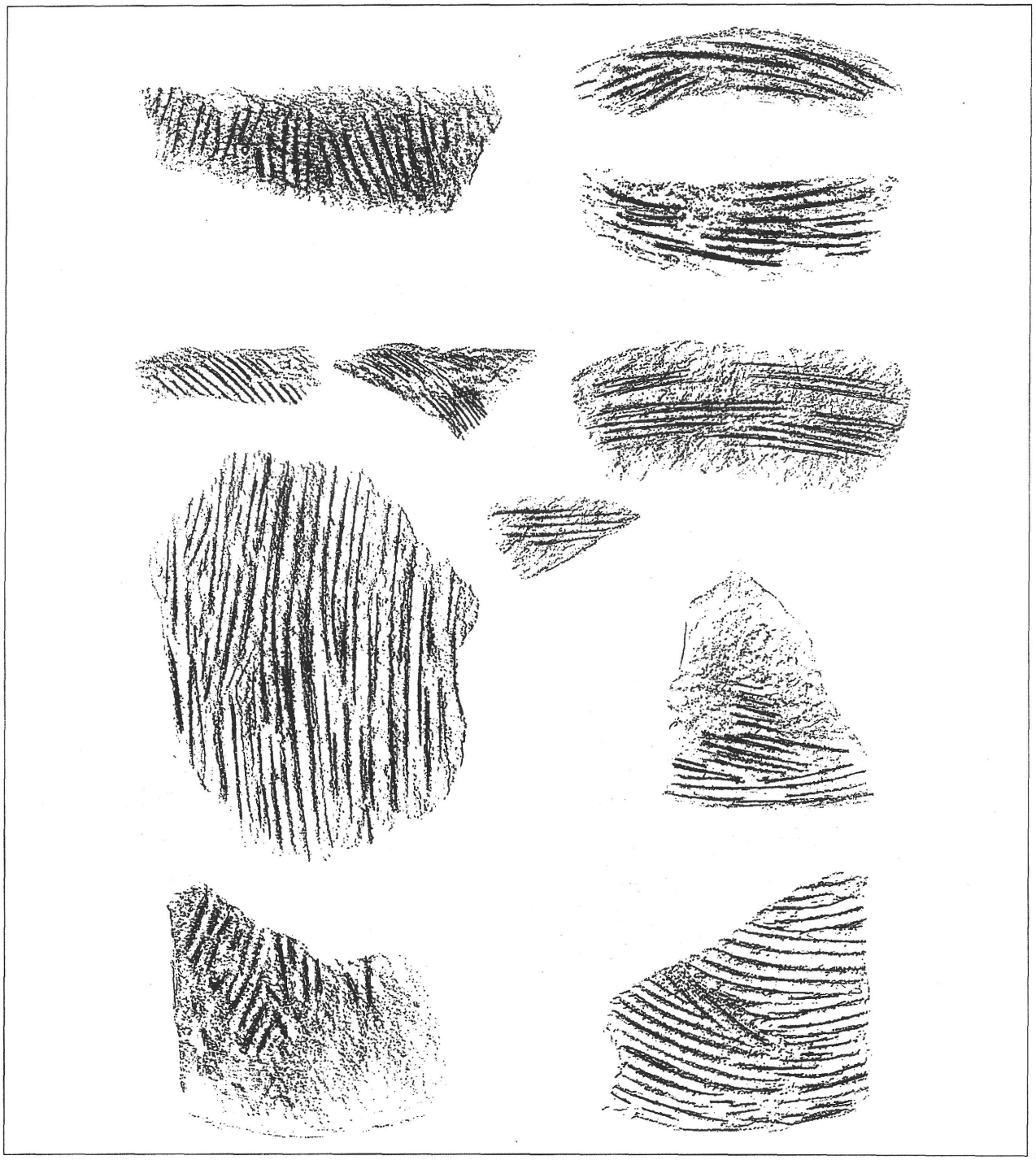
Pannonia területén több helyütt is találkozhatunk kagylós edényekkel (Ménfőcsanak[29], Gorsium[30], Szakály-Réti földek[31], Esztergom környéke[32], Neszmély-Kalinhegy[33], Almásfüzitő[34]), közülük az azal szállásterület összefüggő térséget alkot, ahol a LT D2 és a római kori lelőhelyeken mindenütt – bár más-más arányban – előfordulnak. A Római Birodalomban azonban nem kizárólagosan pannoniai jellegzetességről van szó, hasonló soványítású fazekakat Raetiából[35] és Britanniából[36] is ismerünk.

Alkalmazását nem tekinthetjük csupán a késő kelta–római időszak sajátosságának, Ilon G. Hasonló darabokat figyelt meg a németbányai késő bronzkori anyagban is[37].

4. Égetés jellege

A katalógusban az anyag- és a felületszín kategóriák kapcsán tett megfigyelésünkből, vagyis, hogy az edény színére elsősorban a szürke-fekete vagy a vörös-barna árnyalatok jellemzőek, bizonyos mértékig visszatudunk következtetni az égetés jellegére. Redukciós égetéskor, ha tüzet idő előtt lefojtják a falmagja sötétebb, míg a köpenye világosabb szürke árnyalatot nyer, ezzel szemben oxigéndús égetésnél a falmag vörös-barna színűvé válik, a falköpeny azonban szürke marad. Az edények foltos színüket neutrális égetés ill. másodlagos hőhatás következtében nyerhették. Az égetés szempontjából mindhárom lelőhely vegyesw képet mutat, az oxidációs égetésre utaló nyomok azonban csak a vizsgált darabok harmadánál fordultak elő.

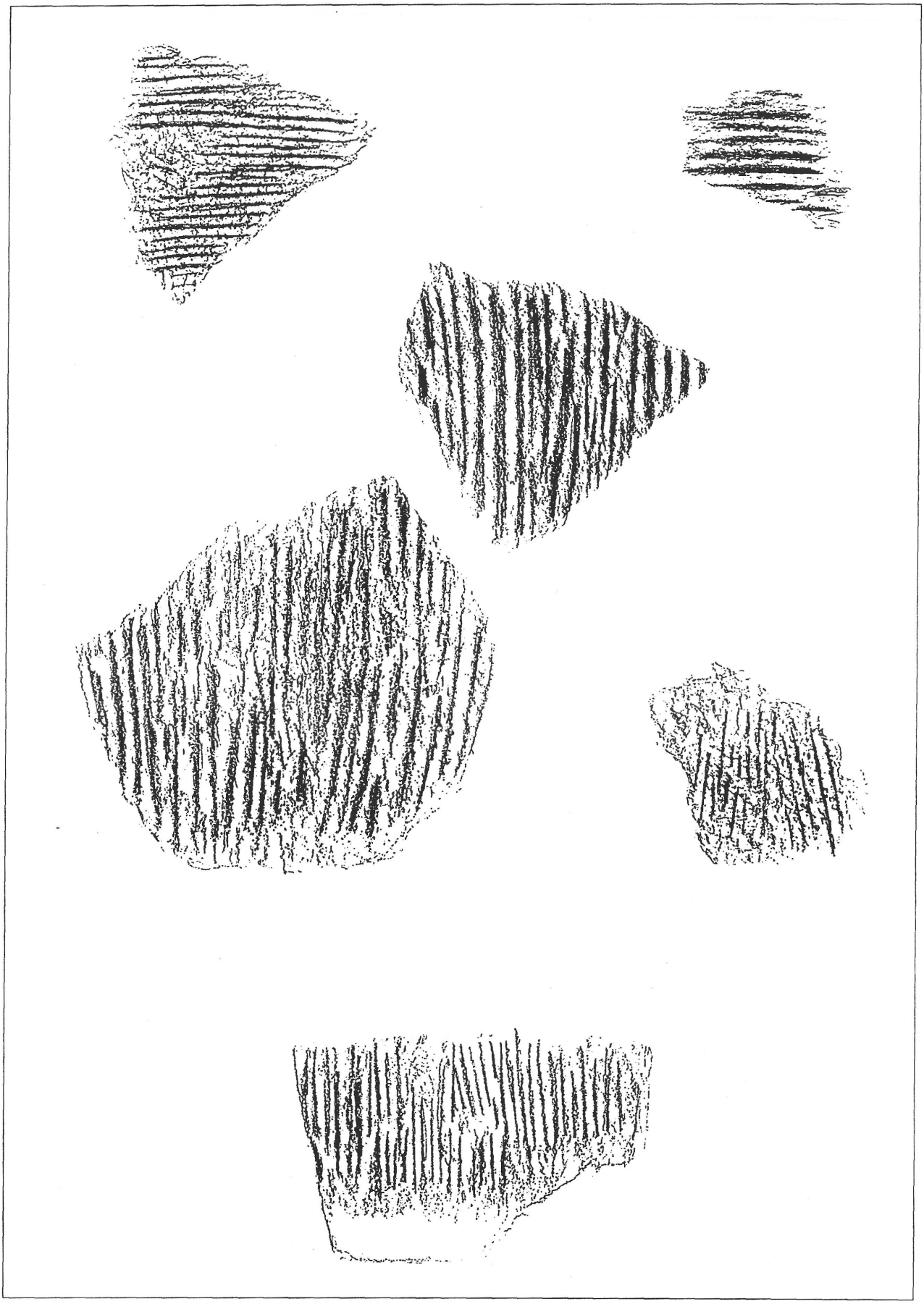
A kézzel formált edények esetében nem egy minőségileg alacsonyabb rendű kerámiafajtáról, hanemegy elsősorban funkcionálisan elkülönülő csoportról van szó, melyet mindennapi konyhai használatra szántak, ehhez igazodik a forma és a kidolgozás jellege is.

4. kép. Albertfalva, kézzel formált kerámián előforduló fésülési módok (1:1)

5. kép. Albertfalva, kézzel formált kerámián előforduló fésülési módok (1:1)

6. kép. Albertfalva, kézzel formált kerámián előforduló fésülési módok (1:1)

JEGYZETEK

1. VOSSEN, 26.
2. HORVÁTH, 64. tábla 1.
3. A magdalensbergi termékek meglehetősen nagy számú példánya alapján a szerző olyan megfigyelést tett, hogy a kézzel formált darabok a legkorábbiak, ezek esetlegesen utánkorongoltak is lehetnek, csak a későbbiek folyamán terjedt el a fazekaskorongon való gyártásuk, ZABEHLICKY–SCHEFFENEGGER, 127.
4. PETZNEK, 228. Carnuntum/Spitzgraben lelőhelyről említ két lábtöredéket, melyeket ugyancsak fésülés borít (Kat.–Nr. 660–661). PIETA, 185., Abb. 1, 13. Bratislava–Altstadt (Pozsony) LT D2 korú leletegyüttesének darabját egymást keresztező vonaldísz borítja.
5. SCHINDLER–KAUDELKA–ZABEHLICKY–SCHEFFENEGGER, 183.; PETZNEK, 227., 552–553. jegyzet.
6. Használatukra és speciális főzőfunkciójukra vonatkozó észrevételeket l. ZABEHLICKY–SCHEFFENEGGER, 127–128.; a füstölőtálakkal – a formai és a díszítőjegyekben – megnyilvánuló hasonlóságuk kapcsán több helyütt felmerült a füstölőedényként való használatuk is, vö. PETZNEK, 226.
7. BÓNIS, 24., XXIV. t. 3 (Rudolfswerth), 4. (Stenjevac).
8. URBAN, 199.
9. KELEMEN, 1980., BARKÓCZI–BÓNIS Adony, Abb. 20, 14.
10. A germaniai lelőhelyek összegyűjtését l. PETZNEK, 227.
11. PETŐ, 16. kép.
12. Hasonló peremképzéssel találkozunk a manchingi oppidum anyagában, STÖCKLI, kat. sz.: 858.
13. WIELAND, Form II: A Schwarzwald és a Nördlinger Ries között az általánosan elterjedt formák közé tartozik. Manching: STÖCKLI, kat. sz.: 324., 736., 802., 862. A Morvaországi La Tène lelőhelyeken szintén meglehetősen gyakori, MEDUNA Taf., 72, 10.; 96, 21.; 110, 14.; 120, 3.; 124, 17–19.
14. OTTOMÁNYI–GABLER
15. BARKÓCZI–BÓNIS, 156., 166.
16. BÁNKI, Abb. 13.
17. Az alábbi táblaszámok a HORVÁTH kézirat táblakötetére vonatkoznak.
18. BARKÓCZI–BÓNIS, 150., 175.
19. BARKÓCZI–BÓNIS, 150., ill. 79–80. jegyzet, velük megegyező darabokat említenek Pátkáról és Balatonaligáról.
20. PETZNEK, 265–266. Typ 24. Birodalomszerte korongolt változatban általánosan elterjedt 1–2. századi forma.
21. PETZNEK, 269. Typ 28. Pannonia, Noricum és Germania területéről ismeri korongolt példányait, az előbbihez hasonlóan szintén 1–2. századi leletösszefüggésből.
22. Az esztergom környéki anyagból jó néhány lelőhelyről ismerünk hasonlókat: Bajna, Bajót, Esztergom–Várhegy, Kesztölc, Máriahalom, Mogyorósbánya, Nagysáp, Pilismarót, Sárisáp, HORVÁTH, 51., valamint a legutóbbi ásatások alapján Almásfüzitőről, ill. az eddig közölt anyagokból Iváncról, BÓNIS 72–73. Balatonfűzfőről, KELEMEN, 1980. 59., Abb. VI., 9. és Ménfőcsanakról, SZŐNYI, 1995. Abb. 2, 2.,4.
23. A dömösi anyaggal kapcsolatban Kelemen M. utalt arra, hogy a felületek belső fésülése a 2. század divatjának tekinthető és Pannónia több, egymástól távolabb fekvő pontjáról is kerültek elő effajta edények. Az Esztergom környéki anyagban azonban két esetben késő kelta korú leletegyüttesben is fellelhető.
24. Az edény a felkarcolt felület révén könnyebben megfoghatóvá az ún. Verdunstungs-Kühleffekt hatására friss élelmiszerek tárolására is alkalmasabbá vált, és a végbemenő cementizálódási folyamat révén tartósabb lett. I. WIELAND, 152.
25. HORVÁTH, kat. Nr. 577., 581., 582., 631., 638., 740., 790.
26. BÓNIS, 10–11.; PALÁGYI, 139.; KELEMEN, 1997. 108.
27. MEDUNA, 105.; WIELAND, 152.
28. WEISS, 117.; FLÜGEL–JOACHIMSKI–FLÜGEL, 278–279.
29. SZŐNYI, 1995. 219.; SZŐNYI, 1996. 254.
30. FITZ, Taf. XVIII. 1. = 243.
31. GABLER–HORVÁTH, 159.
32. HORVÁTH, 16–18. kép.
33. A fenti adatért Vaday Andreának tartozom köszönettel.
34. 1998-ban a vicusban végzett ásatás során ugyancsak kagylós soványítású kézzel formált töredékek kerültek elő, közöletlen.
35. WÄHREN, 1992, 449.; WÄHREN, 1994, 39–59.
36. Irodalmi adatokat l. FLÜGEL–JOACHIMSKI–FLÜGEL, 1997, 278.
37. ILON, 1996, 137., XIX. T. 1–2., 3., 5.

IRODALOMJEGYZÉK

BARKÓCZI–BÓNIS=BARKÓCZI, László–BÓNIS, Éva: Das frührömische Lager und Wohnsiedlung von Adony (Vetus Salina). ActaArchHung 4. 1954. p. 129–199.

BÁNKI=BÁNKI, Zs.: Kelten- und Eraviskergräber in Sárbogárd. CommArchHung 1998, 65–98.

BÓNIS=BÓNIS, Éva: A császárkori edényművesség termékei Pannoniában (A terra sigillatákon kívül). I. A korai császárkor anyaga. DissPann Ser. 2. No. 20. Bp., 1942.

FITZ=FITZ Jenő–LÁNYI Vera–BÁNKI Zs.: Kutatások Gorsiumban 1974-ben. Alba Regia 15. 1976, 121–175.

FLÜGEL–JOACHIMSKI–FLÜGEL=FLÜGEL, Ch.–JOACHIMSKI, M.–FLÜGEL, E.: Römische Keramik mit Marmormagerung: Herkunftsbestimmung mit Hilfe von stabilen Isotopen (Auerbergtöpfe aus Süddeutschland). AKorr 27. 1997, 265–284.

GABLER–HORVÁTH=GABLER Dénes–HORVÁTH Friderika: A szakályi terra sigillaták és helyük a bennszülött telep kerámiaspektrumában. WMMÉ 19. 1996. p. 115–190.

HORVÁTH=HORVÁTH Friderika: Esztergom és környékének késő kelta–római kori kézzel formált kerámiája. Kandidátusi értekezés. Bp. 1997. (Kézirat)

ILON=ILON Gábor: A késő bronzkori–kora urnamezős kultúra temetője és telltelepülése Németbánya határában. Acta Musei Papensis 6. 1996, 89–208.

KELEMEN 1980=H. KELEMEN Márta: Római kori fazekasKemencék Balatonfűzfőn. VMMK 15. 1980, 49–72.

KELEMEN 1997=H. KELEMEN Márta: A legio I adiutrix téglavetője Dömösön. ArchÉrt 121–122. 1996–1997, 97–114.

MEDUNA=MEDUNA, J.: Die latènezeitlichen Siedlungen in Mähren. Praha, 1980.

OTTOMÁNYI–GABLER=OTTOMÁNYI Katalin–GABLER Dénes: Római telepek Herceghalom és Páty határában (A páty terra sigillata). StComit 17. 1985, 185–232.

PALÁGYI=PALÁGYI, Sylvia: Einige Bemerkungen zu den sog. Pátkaer Töpfen. In: Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonaugebiet vom Ausklang der Laténe-Zivilisation bis zum 2. Jahrhundert. Brno–Nitra, 1995, 139–143.

PETŐ=PETŐ Mária: Kora császárkori fazekastelep a Gellérthegy déli oldalán. ArchÉrt 1976, 86–95.

PETZNEK=PETZNEK, B.: Römerzeitliche Gebrauchskeramik aus Carnuntum. Ausgrabungen des Bundesdenkmalamtes 1971 bis 1972. Teil 1. CarnuntumJb 1997. 167–

PIETA=PIETA, Karol: Römischer Import der Spätlatenezeit in der Slowakei. AV 47. 1996, 183–195.

SCHINDLER–KAUDELKA–ZABEHLICKY–SCHEFFENEGGER=SCHINDLER–KAUDELKA E.–ZABEHLICKY–SCHEFFENEGGER, S.: Die bodenständige Keramik vom Magdalensberg. Ein Anfang. In: Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonaugebiet vom Ausklang der Laténe-Zivilisation bis zum 2. Jahrhundert. Brno–Nitra, 1995.

SCHÖRGENDORFER=SCHÖRGENDORFER, A.: Die römerzeitliche Keramik der Ostalpenländer. Brünn–München–Wien, 1942.

STÖCKLI=STÖCKLI, W. E.: Die Grob- und Importkeramik von Manching. Manching 8. Wiesbaden, 1979.
SZŐNYI 1995=T. SZŐNYI, Eszter: Die einheimische Keramik von der frühkaiserzeitlichen Siedlung Győr-Ménfőcsanak. In: Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonaugebiet vom Ausklang der Laténe-Zivilisation bis zum 2. Jahrhundert. Brno–Nitra, 1995, 217–223.
SZŐNYI 1996=T. SZŐNYI, Eszter: Römerzeitliche Altansässigensiedlung von Ménfőcsanak (Umgebung von Győr). AV 47. 1996, 249–256.
URBAN=URBAN, Otto: Zur Chronologie der jüngeren Laténezeit in Ostösterreich. AV 47. 1996, 197–207.
VOSSEN=VOSSEN, R.: Reisen zu Marokkos Töpfern. Forschungsreisen 1980 und 1987. Hamburg, 1990.
WÄHREN 1992=WÄHREN, M.: Krustenuntersuchungen an Kochkeramik. In: Das Fundmaterial aus der Schichtenfolge beim Augster Thermen. (Furger, A. R.–Deschler–Erb, S.) Forschungen in Augst 15. 1992, 447–451.
WÄHREN 1994=WÄHREN, M.–SCHNEIDER, Ch.: Archäologisch-analytischer Teil. Untersuchungen der Beläge und Krusten auf römischer Kochkeramik aus Augusta Raurica. Die Puls, römische Getreidebrei. Augster Museumshefte 14. 1994, 37–65.
WEISS=WEISS, J.: Erfahrungen beim Herstellen und Brennen von prähistorischen Keramikkopien. JSGU 77. 1994, 115–122.
WIELAND=WIELAND, G.: Die Spätlatènezeit in Württemberg. Forschungen zur jüngeren Latènekultur zwischen Schwarzwald und Nördlinger Ries. Forschungen und Berichte 63. 1996.
ZABEHLICKY–SCHEFFENEGGER=ZABEHLICKY–SCHEFFENEGGER, S.: Dreifuss-Schüsseln mit Töpfermarken vom Magdalensberg. RCRF 35. 1997.

FRIDERIKA HORVÁTH

HANDGEMACHTE GEFÄßE AUS ALBERTFALVA

Aus dem Vicus von Altbertfalva liegen 38 solche handgeformte Gefässe vor, die aus den römischen Fundzusammenhängen zum Vorschein kamen. Die Mehrheit kann auf die flavische Zeit datiert werden. Das Lokalkolorit der handgemachten Waren wurde schon bei den früheren Untersuchungen klar geworden, d.h. es handelt sich um die in den bestimmten Regionen voneinander abweichenden Tendenzien, die 1. im Formspektrum und in der Formbildung, 2. in den Verzierungsarten, 3. in der Magerung, 4. in den Brennmethoden zum Ausdruck kommen. Aufgrund dieser Gesichtspunkten wurde das behandelte Material mit den Funden der Siedlungen von Tokod und Úny vergleichen.

1. Die Formen besränken sich fast ausschliesslich auf Töpfe und Deckel. Das grösste Formspektrum ist im Falle von Albertfalva zu registrieren.

2. Im untersuchten Gebiet sind die eingetieften Verzierungen unter den Verzierungsarten weit verbreitet, vowon die Kammstrichverzierung die verbreiteste ist.

3. In allen Fällen spielt die Magerung mit Kalzit (Kalkgesteinbrösel: Alberfalva oder Muschelgrus: Tokod, Úny) eine sehr bedeutende Rolle.

4. Auf die Brennverhältnisse kann man nur mit Beschränkungen zu rückweisen. Nach der Oberflächen- und Tonfarbe (im Bruch) scheint es eher so, dass man mit einer oxydierenden Brennatmosphäre nur bei der bescheidenden Menge der Keramik rechnen darf.

PETŐ MÁRIA

ÚJABB ADATOK A PESTI-SÍKSÁG KELTA KORI TÖRTÉNETÉHEZ

A Pesti-síkság területéről származó gyér számú kelta kori leletanyag elemzése kapcsán már Tompa Ferenc[1] és utóbb Nagy Tibor[2] arra a következtetésre jutottak, hogy a nagy kelta vándorlások elkerülték ezt a vidéket. Az eddig közölt leletek azt mutatják, hogy noha kisebb lélekszámú népmozgások érintették a patakok völgyét és a dunai átkelőhelyek előterét, sem a La Tène kor korai időszakában, sem a kései kelta korban jelentősebb számú letelepült lakosság nem tartózkodott ezen a területen. A leletek többsége szórványként, ismeretlen lelőhelyről vagy magányos sírból származik. Mindesetre a Rákos előnevű helyekről bekerült leletek a Rákos-patak folyása mentén végbement népmozgásról tudósítanak, főleg az LT C időszakában *(1. kép)*.

Nagy Tibor észak-pesti ásatása a Mogyoródi út 42-ben retardáló szkíta és La Tène kultúra együttes előfordulását mutató leleteket hozott napvilágra.[3] A Kárpát-medencei kelta hatalom konszolidációját, az Alföld területének keltaizálódását Szabó Miklós az LT C1 időszakára keltezi, s megállapítja, hogy a keleti kelta művészeti koiné stílusát a balkáni, illetve a hellenisztikus hatásokon kívül a „szkíta" kultúrájú népesség hagyománya is befolyásolta.[4]

A Dunakanyar északkeleti oldalán koncentrálódott kelta műveltség a Pesti-síkság területén is éreztette hatását és kapcsolatba került a helyi kultúrákkal, de ez a kapcsolat az Alföld és az Északi-hegyvidék peremén található kelta temetőkénél kisebb mértékben jelentkezett.[5]

Az elmondottakon kívül a Duna balparti területéről ismert kisszámú leletanyag talán a kutatás hiányosságaival is magyarázható. A Budapesti Történeti Múzeum gyűjteményébe bekerült leletek többsége gyűjtésből, és nem ásatásból származik. Ugyanez vonatkozik a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött, múlt században előkerült balparti kelta leletekre is.

Az 1960–70-es években terepjárások alkalmával a BTM munkatársai több, kelta korinak valószínűsített lelőhelyet figyeltek meg a pesti odalon[6], de e helyek ásatással történő hitelesítésére nem került sor.

A továbbiakban azokat az újabban előkerült kelta kori leleteket kívánjuk bemutatni, amelyek a terület topográfiai képét gazdagítják, anélkül hogy az előzőekben vázolt történeti képet módosítanák.

Az M0-s autópálya nyomvonalán 1988-ban végzett leletmentéseink során a Gyáli-patak jobb partján végeztünk feltárásokat *(2. kép)*, ahol egy III. századra keltezhető szarmatatelep maradványait hoztuk felszínre.[7] A gödröktől távolabb, mintegy 500 m-re, észak-keleti irányban egy magányos, nyújtott csontvázas sírt tártunk fel *(3. kép)*. A csontváz lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörben feküdt, ÉNy–DK-i tájolásban. Koponyáját az útépítést előkészítő munkagép megsértette, de leleteit nem tette tönkre. A fej jobb oldalán elhelyezett, sötétszürke, korongolt, LT C2-re keltezhető edény épségben megmaradt *(4. kép)*.

A sírban, a jobb kézfej közelében egy kissé hajlott, töredékes vas késpengét és a derék táján egy vas csatpecekdarabot találtunk. A tálka gyakori edénytípus az LT C fiatalabb szakaszában, analógiáját közeli lelőhelyekről ismerjük, így a lakihegyi LT C2–LT D átmeneti korba tartozó edény[8] és a Csepel-sziget keleti partján végzett M0-s leletmentésnél előkerült darab[9], valamint a váci temető több edénye[10].

Pesterzsébetről, a Nagyszöllős utca 6. számú ház kertjéből a tulajdonos, dr. Tokodi András múzeumunknak ajándékozott egy szürke, alsó részén hiányos urnát *(5. kép)*, amelyet 1994-ben 1,5 m mélységben talált.[11] Az edény színültig tele volt földdel, de abban semmiféle leletet nem találtunk. Közelében állítólag kutyacsontok voltak, de azokat a találó nem őrizte meg. Feltételesen magányos, hamvasztásos temetkezésnek gondoljuk a leletet, s az LT C első felére keltezzük. Pontos analógiáját a hazai keltaanyagban nem találjuk, a darab kapcsolatai déli területek felé mutatnak.[12] A lelet előkerülési helye a mai Gubacsi hídnál, az egykori természetes átkelőhely közelében lévő, a XX. ker., Teremszeg utcai LT C lelőhely[13] irányába esik *(1. kép)*. Sajnos a Nagyszöllős utcai ház telke teljesen beépített, ezért itt hitelesítő ásatást nem folytathatunk.

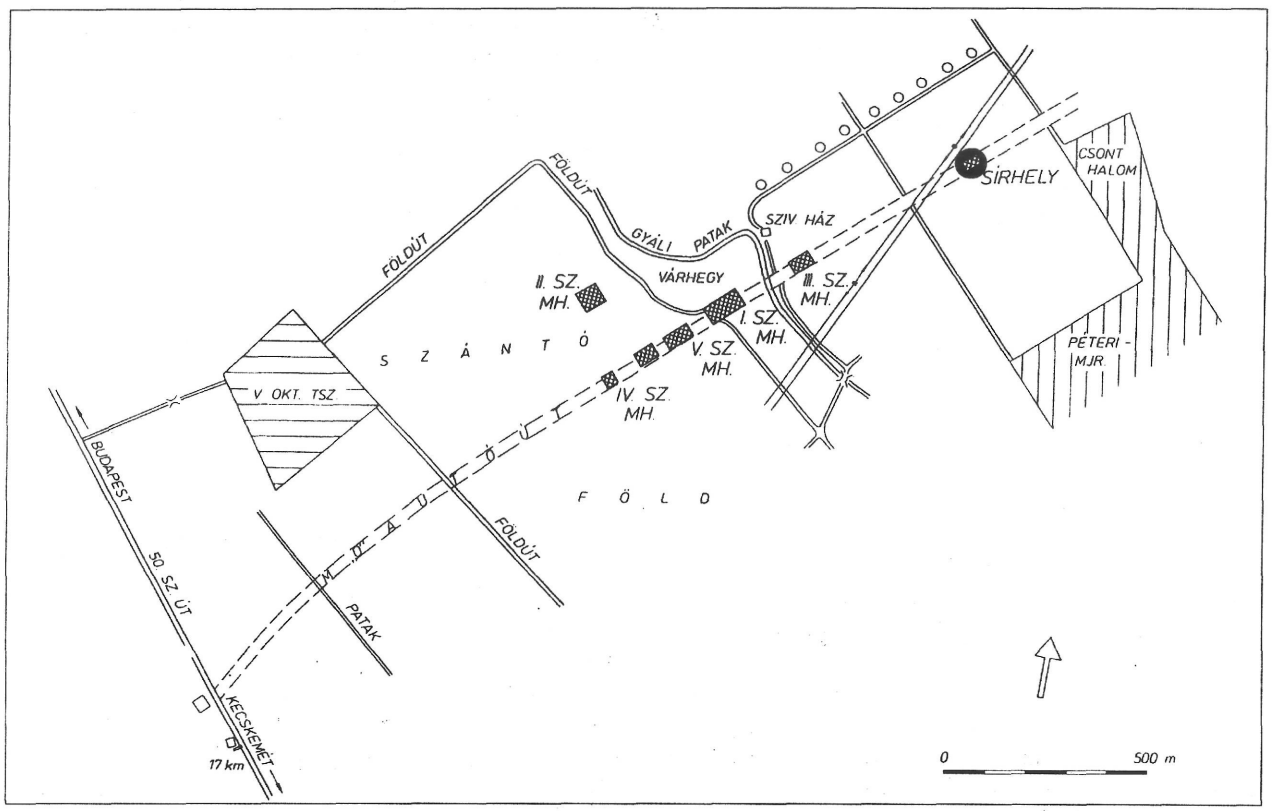
A LT D korszakra keltezhető pesti leletek a Rákos-patak menti, XVII. ker., Szárny u. 5/b-ből és ennek közeléből, a Holt Rákos partjáról[14], Epres Rezső gyűjtéséből kerültek a Budapesti Történeti Múzeum őskori gyűjteményébe *(1. kép)*. A vékony falú, korongolt, világos szürke kerámia perem-, alj- és oldaltöredékek között *(6. kép)* egy 24 cm hosszú, köpűs vas dárdahegy található. Keskeny, levél alakú pengéjén borda fut végig, hengeres köpűje töredékes, ezen a nyél felerősítésére szolgáló lyuk található. A leletek kis lélekszámú településre utalnak, bár a helyszínen ásatás nem történt és települési objektumok előkerüléséről sincs tudomásunk. Ugyanerről a helyről még durva, bronzkori házikerámia is származik. Kőnig Antal terepjárási naplója a közeli Csabai út 27-ből kelta táltöredék előkerülését rögzítette.[15]

A XIV. ker., Paskál út–Cinkotai út tájékáról Kőnig Antal terepjárási gyűjtéséből[16] bronzkorinak meghatározott cserepek között egy korongolt, szürke házikerámia oldaltöredéke is található, mely az LT D korszakra keltezhető.[17]

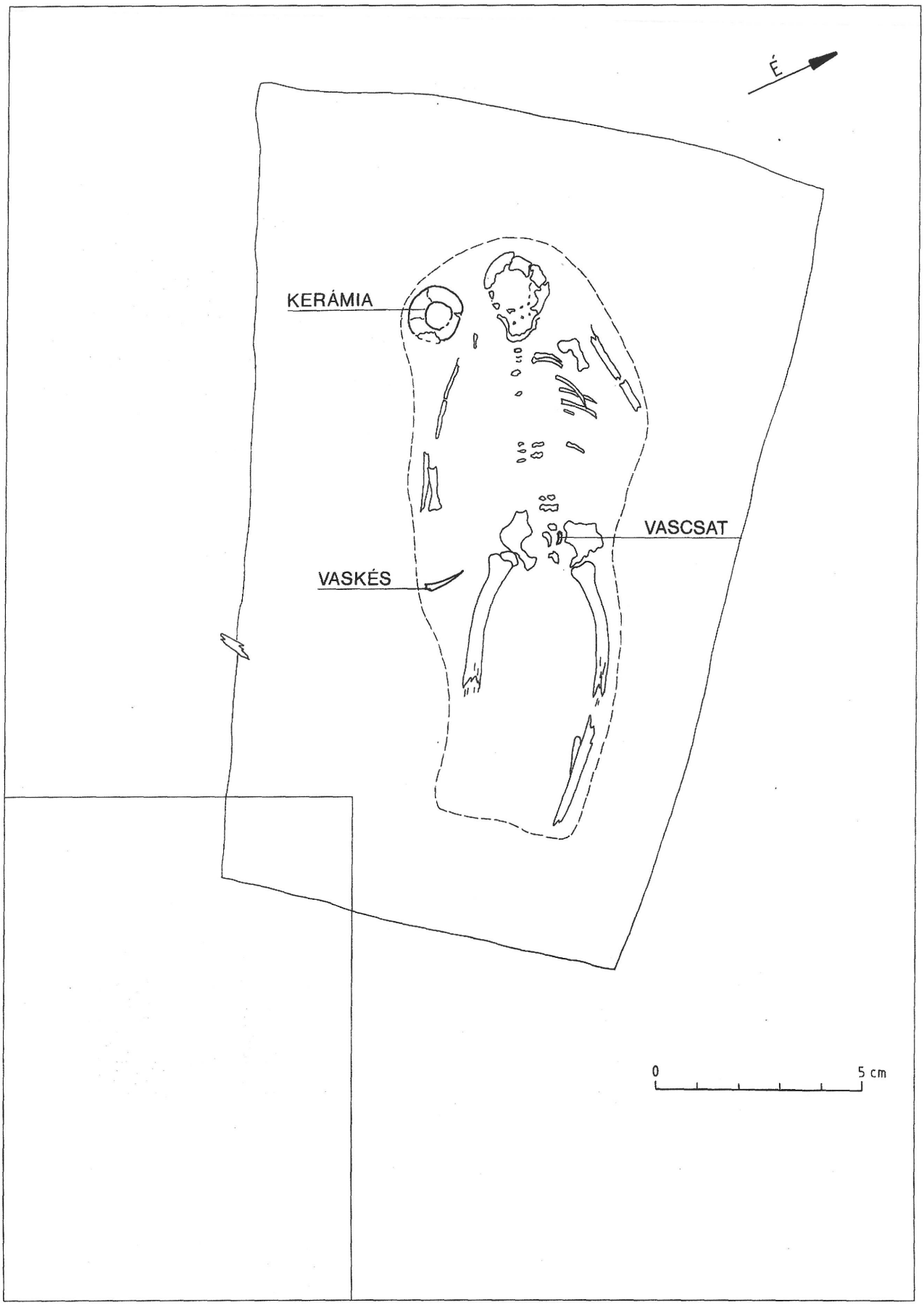
A XVII. ker., Rákoskeresztúr, régi malomárok helyén és a Dózsa Tsz homokbányája területéről származó kelta leletekről ugyancsak Kőnig Antal naplója tanúskodik,[18] de

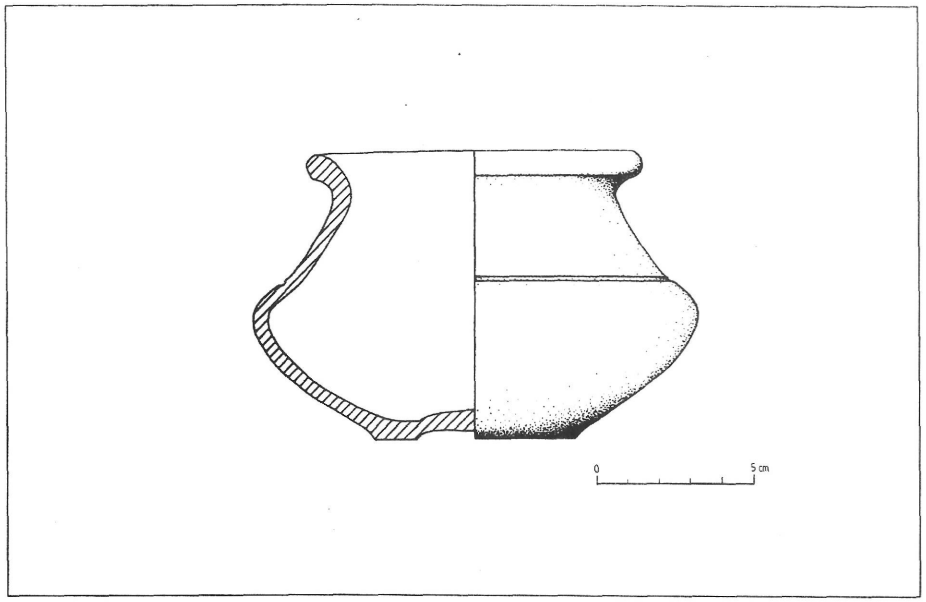
1. kép. A pesti oldal kelta lelőhelyei. (Rajz: Csernus Erzsébet); 1. XX. Teremszeg u. 4.; 2. XXIII. Gyáli patak menti Szivattyúház; 3. XXIII. Gyáli patak jobb oldala, M0-s ásatás; 4. XX. Nagyszőllös u. 6.; 5. Szigetszentmiklós-Üdülősor, Vízművek, M0-s ásatás; 6. XVII Szárny u.; 7. XIV. Paskal utca-Cinkotai út; 8. XV. Mogyoródi u. 42.

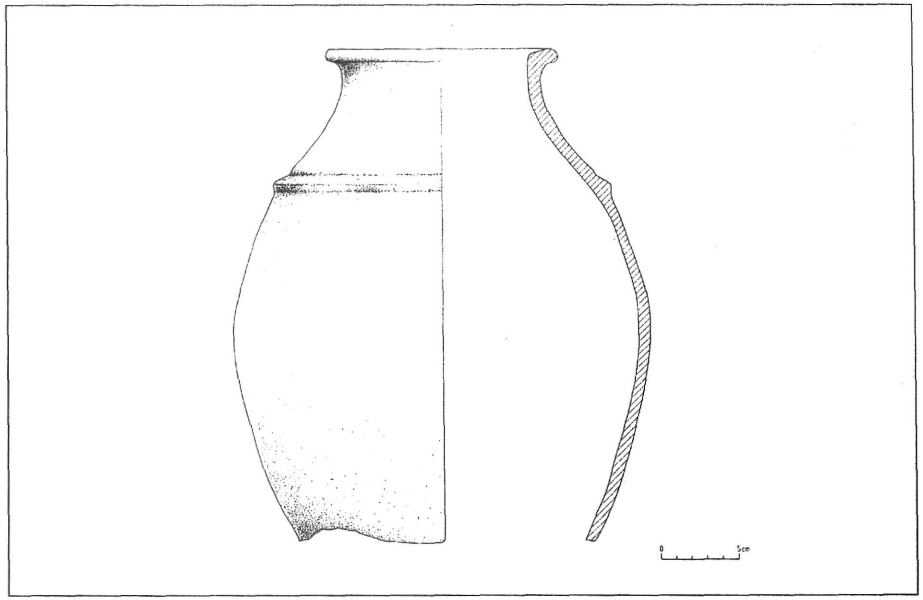
2. kép. M0-s feltárások a Gyáli-patak közelében

3. kép. Kelta sír Soroksárról (Rajz: Horváth Attila)

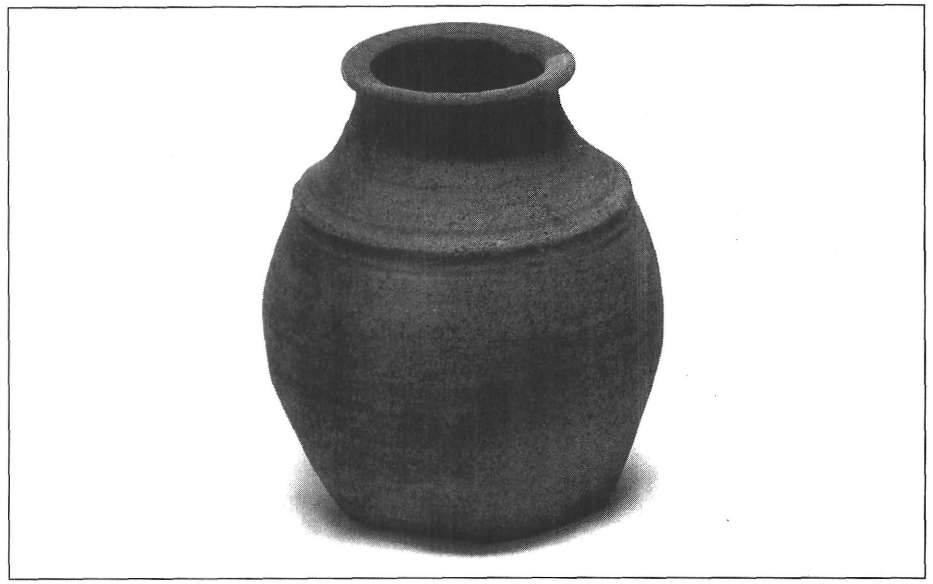

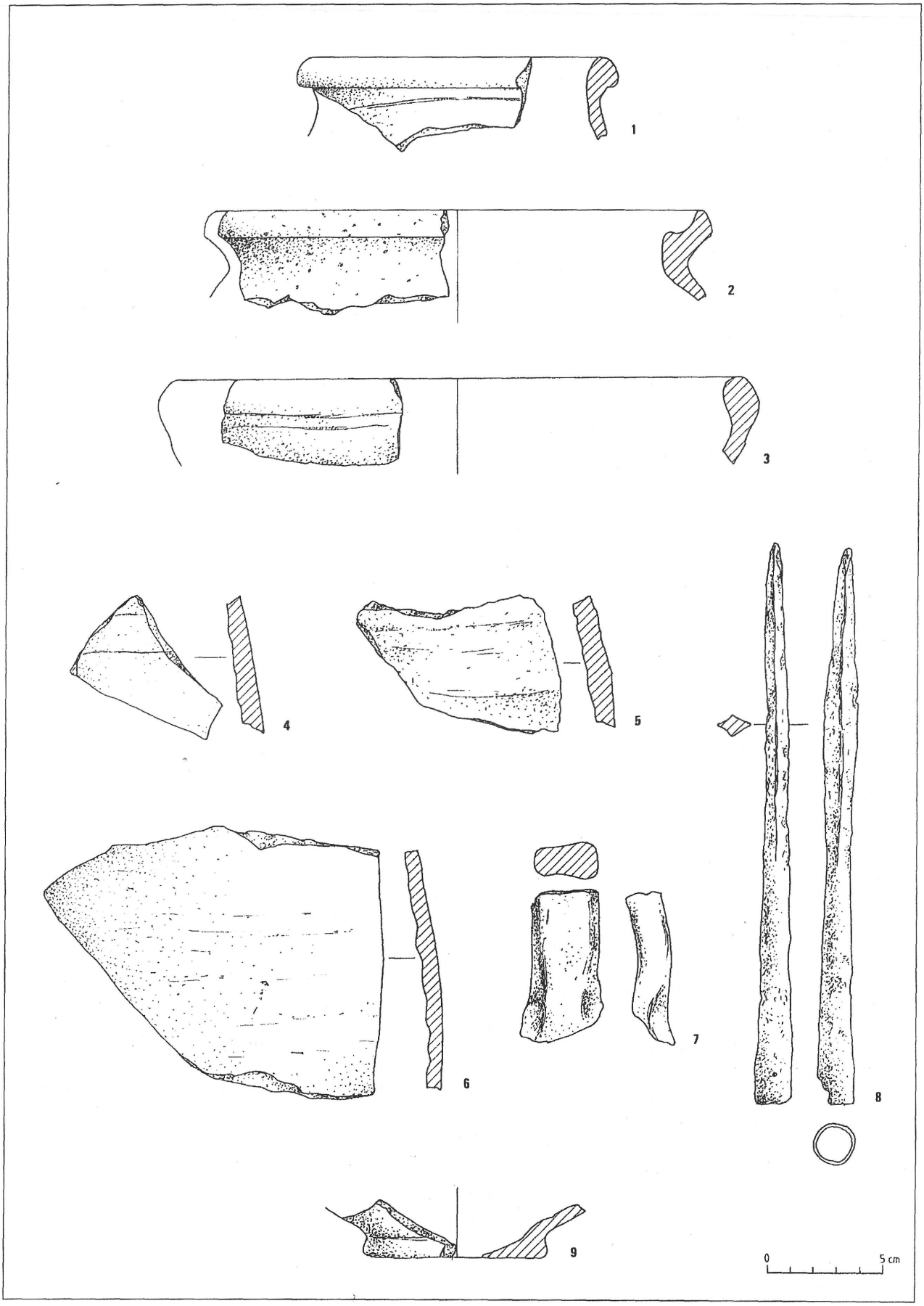
4. a–b kép. LT C2 edény a soroksári sírból (Rajz: Csernus Erzsébet, fotó: Komjáthy Péter)

5. a–b kép. A Nagyszöllős utcából származó kelta edény (Rajz: Csernus Erzsébet, fotó: Hegyi Ferenc)

6. kép. Kelta leletek a XVII., Szárny utcából. (Rajz: Csernus Erzsébet)

az innen származó cserepek ma már nem lelhetők fel a BTM gyűjteményeiben.

A régi, szórványként előkerült Rákos-Vasútállomás, Rákoskeresztúr, Rákospalota lelőhelyű darabok,[19] valamint az újabb terepjárási és gyűjtési eredmények arra mutatnak, hogy a pesti oldal legjelentősebb kelta kori leletei e patak partján sűrűsödnek. A Dél-Pesti-síkság kis számú leletanyaga, a már említett soroksári sírlelet és az 1959-ben C. Elischer Brigitta által a Gyáli-patak menti Szivattyúház közelében végzett leletmentés[20] egy kevésbé jelentős déli csoportot rajzolnak ki. Ez utóbbi helyről előkerült LT D kori leletek – melyek ma már nem lelhetők fel múzeumunkban és a helyszínen végzett hitelesítő ásatásunk 1988-ban nem hozott eredményt – a Csepel-sziget keleti és nyugati partjának lelőhelyeivel állhatnak kapcsolatban. Az M0-s ásatások során a Soroksári-Duna-ág közelében, Szigetszentmiklós határában Hanny Erzsébet tárt fel két LT D telepmaradványt, s publikációjában megállapította, hogy az innen származó leletanyag a Gellért-hegy–Tabán késő kelta anyagával mutat rokonságot.[21] A sziget keleti és nyugati oldalán Schreiber Rózsa kutatásai, valamint Cs. Soós Ágnes leletmentése[22] szintén ezt a budai oldallal rokon anyagot mutatják.

Az M0-s autópálya északi szektorában végzett 1997-es leletmentések során kelta kori leletanyag nem került elő. Az ugyancsak észak-pesti terület, Káposztásmegyer, Lakótelep II/A ütem megnevezéssel végzett leletmentés kelta anyag előkerüléséről tudósít[23], de a feltárás még publikálatlan, így erről nincsenek adataink.

A késő kelta eraviscus törzs bevándorlásának útvonala és annak iránya már hosszú évtizedek óta foglalkoztatja kutatóinkat. A pesti oldal eddig ismert, gyér számú késő kelta leletanyaga alapján a kelet–nyugati irányú beköltözés nehezen képzelhető el. A kérdés megválaszolásához talán közelebb visz bennünket a békásmegyeri kelta telepek anyagának feldolgozása, mely munka folyamatban van – s talán nem zárható ki egy, a Duna-könyök irányából történő bevándorlás útvonala sem.

FÜGGELÉK

Pest és Csepel kelta lelőhelyei

1. Duna, Dunából Pestnél, La Téne, köpűs vas lándzsahegy. MNM RO őskori gyűjtemény VIII. 25. 1. 1957, ajándék.
2. IV., Káposztásmegyer, Lakótelep: II/A ütem területén 1528–87, kelta. Nagy Margit és Topál Judit ásatása, 1986, publikálatlan.
3. IV., Újpest, kelta ezüstérem, MNM Éremtár, 28/1913.
4. V., Szent István körút, 4 db eraviscus érem. Gohl Ödön Numizmatikai Közlöny II. 1903, 74.
5. X., Rákos, vasútállomás, váltótoronytól Hatvan felé, 1894. Bronz karperecek, borostyán-, üveg- és pasztagyöngyök. MNM 37/1894. Bp. ,Tört. I. 1942, Tompa F. Őskor, 1–134.
6. XIV., Paskal utca–Cinkotai út, homokbánya, kelta. Kőnig Antal 1962. BTM Ő leltk. VI. 63. 14. 1., 63.14.4–24.
7. XV., Rákospalota, Mogyoródi u. 42. Nagy Tibor 1959. évi ásatása szkíta – LT C. Nagy Tibor: La Téne kori szkíta jellegű sírlelet Rákospalotáról. BudRég XIX. 1959, 123–138. BTM Ő. 58.7.1–7.
8. XV., Rákospalota 1883, bronzkarperecek, MNM 14. 1883, bronzsarkantyú, bronzfibula. Nagy Géza: Budapest az őskorban. BudRég 1904, 85–157.
9. XVII., Csabai út 26. mellett, 680–78, kelta, Kőnig Antal terepbejárási naplója, 10. old. 1965, táltöredék.
10. XVII., Szárny u. 5/b, Epres Rezső kertje, kelta edénytöredékek. BTM Ő leltk. VII.62.32.1–17.
11. XVII., Szárny u. 1/b, homokozóból, a háztól északra, bronzkori és kelta edénytöredékek, állatcsont. BTM Ő leltk. VII.62.32.18–32.
12. XVII., Rákoskeresztúr, kelta hólyagos bronz karperec, MNM 25/1895.
13. XVII., Rákoskeresztúr, Holt Rákos partjáról, 1961, kelta edénytöredékek, vas dárdahegy. BTM Ő leltk. VII.62.31.1–8. Epres Rezső gyűjtése.
14. XVII., Rákoskeresztúr, régi malomárok helyén, 684–78, kelta, Kőnig Antal 1969, terepbejárási napló 7. old., cserepek.
15. XVII., Rákoskeresztúr, régi malomárok helyén, 685–78. Kőnig Antal 1970, terepbejárási napló 10. old., cserepek.
16. XVII., Rákoskeresztúr, Dózsa Tsz homokbányája, 680–78. Kőnig Antal 1965, terepbejárási napló 10. old., cserepek kelta edénytöredék BTM KO IX. leltk. (kislelet) 65.114.5.
17. XVII., Rákoskeresztúr, Dózsa Tsz homokbányája, kelta edénytöredék BTM KO IX. leltk. (kislelet) 65.114.5.
18. XIX., Kispest határa, homokbánya, kelta cserepek, MNM 1900. Hampel J.: A Nemzeti Múzeum régiségosztályának gyarapodása. Arch Ért XXI. 1901, 186–192., Bp. Tört. I. 1942, Tompa F.: Őskor 1–134. 27. j.
19. XX., Teremszeg u. 4. LT C ezüstfibula és bronz karperec, 1874, MNM, Tompa F. Bp. az őskorban. Bp. Tört. I., 1942. 132.
20. XX., Nagyszöllős u. 6. LT C urna, Tokodi András ajándéka, BTM Kelta gyűjt. 99.4.1.
21. XXI., Csepel-Háros, bronzkor és kelta. Schreiber Rózsa ásatása 1960, BTM Ő leltk. VII. 62.33.1–10. 34.12–44, 35.1–129. publikálatlan.
22. XXI., Csepel, Cementárugyár, LT D kerámia, Cs. Soós Ágnes leletmentése 1957.
23. XXI., Csepel-Háros, LT D telepanyag, Schreiber Rózsa terepjárása, 1972, publikálatlan.
24. XXI., Sügér utca, 1058–79, kelta, Schreiber Rózsa leletmentése, 1958, kerámia, publikálatlan.
25. XXI., Csepel-sziget, kelta, 2 db összehajtogatott vaskard, vásárlás 1940, I. 25., BTM őskori gyűjteménye.
26. XXIII. A Gyáli-patak menti szivattyúház mellett LT D kerámia, C. Elischer Brigitta leletmentése 1959, BudRég XXI. 1963, 429.
27. XXIII. M0–Gyáli-patak mente, Pető Mária 1988, leletmentés, LT C sír, edény, lsz. 88.2.2.
28. Szigetszentmiklós határa, Üdülősor és Vízművek területe. H. Hanny Erzsébet: Kelta település nyomai az M0 autópálya nyomvonalán (Szigetszentmiklós-Üdülősor, Vízművek). BTM Műhely 5. 1992, 241–276.

Az összeállítás a BTM Adattára anyaga alapján készült.

JEGYZETEK

1. TOMPA, 90–134.
2. NAGY, 1973, 73–74.
3. NAGY, 1959, 123–138.
4. SZABÓ, 20–21.
5. HELLEBRANDT, 1992, 33.
6. Kőnig Antal terepbejárási naplói a BTM Adattárában.
7. PETŐ.
8. HUNYADY, XV. 10.
9. HANNY, 254.
10. HELLEBRANDT, 1971, 176–185.

11. A BTM Kelta gyűjteménye, ltsz.: 99.4.1. Dr. Tokodi Andrásnak ezúton is megköszönjük, hogy a leletet múzeumunknak ajándékozta.
12. PETRU, 184.; dr. Szabó Miklósnak köszönöm, hogy az edény keltezésében segítségemre volt; HUNYADY, LXXXIV. 9.
13. TOMPA, 132.
14. Függelék, 10–11.; 13.
15. Függelék, 9.
16. Függelék, 6.
17. BTM Őskori gyűjtemény, lsz.: 63.14.1.
18. Függelék, 14–17.
19. TOMPA, 132.
20. ELISCHER, 429.
21. HANNY, 254.
22. Függelék, 21–24.
23. Függelék, 2.

IRODALOMJEGYZÉK

ELISCHER=C. ELISCHER Brigitta: Ásatási jelentés. BudRég 21. 1963, 429.

HANNY=H. HANNY Erzsébet: Kelta település nyomai az M0 autópálya nyomvonalán (Szigetszentmiklós-Üdülősor, Vízműtelep). BTM Műhely 5. 1991, 241–276.

HELLEBRANDT, 1971=HELLEBRANDT Magdolna: Előzetes jelentés a Vác-kavicsbányai kelta temető 1969–1970. évi feltárásáról. ArchÉrt 98. 1971, 176–185.

HELLEBRANDT, 1992=B. HELLEBRANDT Magdolna: Miskolc kelta kora. In: Miskolc város történetének dokumentumai 2. Miskolc, 1992, 33–73.

HUNYADY=HUNYADY Ilona: Kelták a Kárpát-medencében. 1–2. DissPann 1942, Ser. 2. No. 18.

NAGY, 1959=NAGY Tibor: La-Téne kori szkíta jellegű sírlelet Rákospalotáról. BudRég 19. 1959, 123–138.

NAGY, 1973=NAGY Tibor: Budapest története az őskortól a honfoglalásig. In: Budapest Története 1. Bp. 1973, 39–216.

PETŐ=PETŐ Mária: Római kori (szarmata) település Soroksáron. BudRég 28. 1991, 223–236.

PETRU=PETRU, P.: Hisaste zare Latobikov. Situla 11. 1971.

SZABÓ=SZABÓ Miklós: Pannónia a római foglalás előtt (La Téne-kor). In: Pannónia régészeti kézikönyve. Bp. 1990, 15–29.

TOMPA=TOMPA Ferenc: Budapest Története I/1–2. Bp., 1942.

MÁRIA PETŐ

NEUERE ANGABEN ÜBER DIE GESCHICHTE KELTISCHEN ZEITALTERS DER PESTER EBENE

Das Gebiet auf der linken Seite der Donau, das geographisch zur Tiefebene und zur Csepel Insel gehörte wurde in der Keltenzeit nur dünn besiedelt. Die Streufunde und später das Fundmaterial der bekannten Fundorten weisen darauf, daß die Einwohner sich in den Tälern der Bäche, in der Nähe der Überführungen niederließ. Die Andenken der keltischen Kultur sind in ihrer Mehrheit auf die LT C Periode datierbar, sie sind einsame Grabfunde, oder Sammlungsstücke, die nicht mit Ausgrabungen beweisen ließen. Die LT D Funde weisen auf eine ganz kleine Population hin. Das spätkeltische Fundmaterial zeigt eine Verwandschaft mit den Material der Csepel Insel und der Siedlungen die an der Budaer Seite gefunden worden waren.

Charakteristisch des geschichtlichen Bildes der Studie ist, daß wir uns mit einem langfriestigen Weiterleben der Population der vorkeltischen Einwohner treffen.

Wir müssen als eine weitere Aufgabe die Untersuchung der späteren Phase des skytischen Zeitalters betrachten, sowie die Bestätigung der Ausgrabungen der keltenzeitlichen Fundorte.

Auf Grund der Analyse der spätkeltischen Eravisken-einwanderung, ist ihre Einwanderungsspurlinie von der Pester Seite her stammend unvorstellbar. Es würde mehr seine, westliche oder von den Gegend der Donauknie organisierter nördliche Wanderweg, Richtung Nord–Ost vorstellbar sein. Das würde viel wahrscheinlicher auszusehen.

MEGEMLÉKEZÉS

B. BÓNIS ÉVÁRA EMLÉKEZÜNK

Baranyainé Bónis Éva idén januárban lett 80 éves, és még együtt terveztük múzeumi pályafutása 60. évfordulójának megünneplését, amire annyit készült és készültünk. 1939-ben került a Budapesti Történeti Múzeumba, s tudományos munkásságának minden jelentős lépését budapesti régészeti leletek feldolgozása, közzététele jelenti.

1919-ben született Budapesten, 1942-ben kapta doktori oklevelét a Pázmány Péter Tudományegyetemen. 1967-ben megvédte kandidátusi értekezését, és elnyerte e fokozatot. 1981-ben lett címzetes egyetemi docens. 1988-ban a történettudományok doktorává avatták.

1977 óta volt tagja az MTA Régészeti Bizottsága ókori albizottságának. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulaton kívül tagjává választotta a Rei Cretariae Romanae Fautores nemzetközi egyesülete, levelező tagjává az Osztrák és a Német Régészeti Intézet.

A Művelődésügyi Miniszter kétszer jutalmazta a „Szocialista Kultúráért" kitüntető jelvénnyel (1954, 1977). 1948-ban az elsők között kapott a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulattól Kuzsinszky-érmet, majd 1979-ben Rómer-érmet. 1970-ben szakmai nívódíjban részesítette a Művelődésügyi Minisztérium, 1976-ban a Kulturális Minisztérium Móra Ferenc-éremmel tüntette ki.

1939-ben lépett a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Intézetének szolgálatába, innen került át 1951-ben a Magyar Nemzeti Múzeumba, ahol 47 évi szolgálat után ment nyugdíjba. Az Archaeológiai Értesítő technikai szerkesztője és szerkesztőbizottságának tagja volt 50 éven át! 1962 óta az ELTE Régészeti Tanszékének felkérésére rendszeresen részt vett az egyetemi oktatásban. Anyagismereti tárgyakat oktatott, és foglalkozott a múzeumba beosztott ókor szakos régészhallgatók szakmai és muzeológiai vezetésével.

1942-ben – jóformán egyetemi tanulmányai befejeztével – jelent meg Bónis Éva disszertációja önálló monográfiaként A császárkori edényművesség Pannóniában címmel magyar és német nyelven. Ez a munka rövidesen nemzetközi elismerést hozott a fiatal régésznek, olyan hírnevet, amelyet meg tudott tartani, sőt évtizedeken át fokozatosan továbbfejlesztett és szélesített.

Bizonyos, hogy éppen ez a folyamatosság, az egyenletes tempójú szintemelés a legjellemzőbb vonása tudományos pályájának. A szóban forgó 50 év alatt 50 szakirodalmi tanulmányt, 2 monográfiát jelentetett meg, ezeken kívül 62 könyvismertetés és néhány – munkatársaival közösen összeállított – kiállítási vezető dicséri lankadatlan munkáját. Ezen felül 3 évtizede, átlagosan kétévenként olvashattuk beszámolóit a kerámiakutatók nemzetközi összejöveteleiről, e kutatási terület legújabb eredményeiről. Az RCRF tagja volt annak alapításától kezdve.

Gondolom, pusztán e tényszerű felsorolásból is kitűnik az a roppant szakmaszeretet, ami Bónis Évánál nagy munkabírással és egyenletességgel párosul. Hiszen más is lépést tarthat a szakirodalommal (ami manapság nagy szelektálást igényel), más is részt vehet külföldi kongresszusokon (ha meghívják), de igen kevesen tudják továbbadni az új eredményeket, akár csak könyvismertetések vagy beszámolók formájában. És még szűkebb azon provinciális régészek köre, akik ezen új eredményeket bedolgozva, folyamatosan, szinte évről évre publikálnak. Kétségtelen, hogy Bónis Éva bizonytalan új teóriákat nem írt le, az anyagból indult ki, lépésről lépésre haladt, könnyelmű szakmai kalandokba nem bocsátkozott. De az is tény, hogy a provinciális régészet magyar földön, a környező országokban és az egykori Római Birodalom távoli területein is az általa termelt téglákból építkezett és építkezik.

Most tehát valamit ezekről a „téglák"-ról. Mindenekelőtt a pannóniai fazekasipar volt a kutatási területe. Az ún. házi kerámia, a használati edények tárháza tartozik ide, vagyis az a fajta régészeti anyag, ami az ásatási „leletek" 80-85%-át teszi ki, ezért pontos meghatározásuk a korhatározás szempontjából perdöntő. A kerámia datálási módszeréből következően Bónis Éva több ezer síregyüttessel dolgozott, és szerény számukból következően néhány pannóniai fazekastelep anyagával. Több esetben e műhelyek feltárásánál maga is részt vett (Budapest-Tabán, Almásfüzitő, Balatonaliga, Szőny-Brigetio). A síregyüttesek feldolgozásakor, melléktermékként, egy másik anyagfajta, a bronztárgyak is érdeklődési körébe sodródtak. Több korhatározó értékű közleményt adott ki a kisbronzokról. (Ahogy a kerámia terén sem nyúlt hozzá a látványosabb figurális terrakottákhoz vagy a terra sigillatához, következesen kerülte a bronzoknál is a szobrocskák ingoványos világát.) A sírleletek datálása érdekében, bizonyításuk alátámasztására ugyanakkor a pannóniai lakosság számos temetkezési és vallási szokását figyelte meg. Halomsírok, kocsisírok, ókeresztény sírok elemzése során tett új felismerések publikációival gazdagította a kutatást.

Ennyi kitérő után térjünk rá Bónis Éva kerámiakutatásának eredményeire: teljesen átfogja az i. e. 1. század közepétől az i. sz. 5. század elejéig tartó korszakot! Csak a fontosabb állomásokat említem a fentebb idézett több mint 50 publikációból. A kelta őslakosság fazekasipara és ennek továbbélési lehetőségei a római megszállást követően. Az itáliai import az 1. században és hatása a helyi gyártásra. A katonai műhelyek, főként a légiók ellátását célzó fazekastelepek gyártmányai és helyi sajátosságaik a

2., majd a 3. század folyamán. A Rajna mellékéről és a Pontus mellékéről importált üvegáruk hatása a pannóniai kerámiakészítményeken a 4. század első felében. Az ún. pannóniai mázas kerámia gyártási és elterjedési köre a 4. század második felében. Ez az általunk történelmi sorrendbe csoportosított anyag teljes képet ad Pannónia római kori fazekasanyagáról.

Ez az oka annak, hogy valahányszor bárki tanácstalanul állt kezében egy kétes kerámiatöredékkel, nyomban megszólalt valaki a jelenlevők közül: „Fordulj a Bónishoz, ő majd megmondja!" És ő fáradhatatlanul utánanézett, és megválaszolta a problémát. Mindig segítőkész, jó kolléga volt. S mindenekelőtt híres jó humoráról! Fiatal éveiben nélkülözhetetlen főszereplője a Budapesti Történeti Múzem évente megrendezett farsangi előadásának. Énekelt, szavalt, komédiázott, s remekül utánzott (anélkül hogy bárkit megbántott volna).

Döbbenetes és tiszteletre méltó volt, ahogy életkedvét – látszólag – a nagy megpróbáltatások periódusa után is megtartotta. Három éven belül veszítette el hosszan beteg édesanyját, magatehetetlenné vált férjét és – váratlan baleset következtében – egyetlen fiát! Sohasem panaszkodott, senkit nem terhelt kétségbeesésével. Négyszemközt többször elismételte: az emberekben a létfenntartás ösztöne működik, irtóznak a betegségtől, elfordulnak a bánattól, elkerülik a panaszt, mert nem tudják, hogyan fejezzék ki részvétüket. Márpedig neki szüksége volt az emberek közelségére, a baráti szeretetre. Ettől kezdve hazai és külföldi kollégák pótolták a családját, szobája a Magyar Nemzeti Múzeumban mindig tele volt kutatókkal, látogatókkal. Később, nyugdíjba menetele után a római részleg előtere (ahogyan neveztük, az „antichambre") alakult át fogadószobává. Itt volt a magyar régészek információs központja s a külföldi kollégák kikötője, ahol nemcsak cserépügyben (in Sache-Scherbenologie) folyt a diskurzus a kötelező kávé mellett.

Ugye érthető, mennyire hiányzik, hogy nem ülhetünk be többet Évához – „Frau Bónis"-hoz – egy kis felelőtlen pletykára és megbízható szakmai beszélgetésre. 1999 júliusában távozott közülünk.

PÓCZY KLÁRA

ZUM GEDENKEN AN ÉVA B. BÓNIS

Éva Bónis, verh. Baranyai, wäre heuer 80 Jahre und könnte das 60 jährige Jubiläum ihrer Museumslaufbahn feiern, auf das sie sich gemeinsam mit uns so sehr gefreut hatte.

Sie wurde 1919 in Budapest geboren. 1942 promovierte sie an der Péter-Pázmány-Universität, 1967 verteidigte sie ihre Kandidatendissertation und graduierte. 1981 verlieh man ihr den Titel Universitätsdozent und 1988 den Doktortitel der Geschichtswissenschaften.

Seit 1977 gehörte sie dem Unterausschuß Antike des Ausschusses für Archäologie der Ungarischen Akademie der Wissenschaften an. Neben ihrer Mitgliedschaft in der Ungarischen Gesellschaft für Archäologie und Kunstgeschichte war sie Mitglied der internationalen Gesellschaft Rei Cretariae Romanae Fautores sowie korrespondierender Mitglied des Österreichischen und Deutschen Archäologischen Instituts.

Zweimal zeichnete der Kultusminister sie mit der Plakette „Für die sozialistische Kultur" aus (1954, 1977). 1948 erhielt sie als eine der ersten, die Kuzsinszky-Medaille der Ungarischen Gesellschaft für Archäologie und Kunstgeschichte und danach 1979 die Römer-Medaille. 1970 wurde sie vom Ministerium für Kultur und Bildungswesen mit einem Niveaupreis und 1976 mit der Móra-Ferenc-Medaille geehrt.

Im Jahr 1939 trat Éva Bónis ihren Dienst beim Archäologischen Institut des Budapester Historischen Museums an und wechselte 1951 ins Ungarische Nationalmuseum über, von wo sie nach 47 Dienstjahren in Pension ging. 50 Jahre lang war sie technische Redakteurin und Mitglied des Redaktionskomitees der Reihe Archaeológiai Értesítő. Seit 1962 nahm sie auf Ersuchen des Lehrstuhls für Archäologie der Eötvös-Loránt-Universität regelmäßig Aufgaben als Dozentin wahr. Sie unterrichtete Materialkundefächer, und im Museum beschäftigte sie sich mit der beruflichen und museologischen Anleitung der ihr zugeteilten Archäologiestudenten der Fachrichtung Altertumskunde.

Fast gleichzeitig mit dem Abschluß ihres Studiums erschien 1942 als Monographie Éva Bónis' Dissertation unter dem Titel „Das kaiserzeitliche Keramikhandwerk in Pannonien" in ungarischer und deutscher Sprache. Diese Arbeit brachte der jungen Archäologin bald internationale Anerkennung, begründete ihren Ruf, den sie halten, ja im Laufe der Jahrzehnte ausbauen und erweitern konnte.

Gerade diese Kontinuität, dieses gleichmäßige Anheben des Niveaus, ist mit Sicherheit der meist charakteristische Zug ihrer wissenschaftlichen Laufbahn. Innerhalb der besagten 50 Jahre erschienen 50 fachliterarische Studien und zwei Monographien von ihr. Neben diesen künden 62 Buchrezensionen und einige – gemeinsam mit ihren Mitarbeitern zusammengestellte – Ausstellungsführer von ihrem ungebrochenen Arbeitseifer. Darüber hinaus konnte man drei Jahrzehnte lang im Durchschnitt aller zwei Jahre ihre Berichte über die internationalen Zusammenkünfte der Keramikforscher und die neuesten Ergebnisse auf diesem Forschungsgebiet lesen. Seit ihrer Gründung war sie Mitglied der RCRF.

Allein an dieser sachlichen Aufzählung, denke ich, erkennt man ihre gewaltige Liebe zum Beruf, die bei Éva Bónis mit großer Leistungsfähigkeit und Gleichmaß gepaart war. Denn mit der Fachliteratur Schritt zu halten (was heutzutage starkes Selektieren erfordert) oder an ausländischen Kongressen teilzunehmen (wenn man eingeladen wird), ist auch für andere keine Kunst. Doch nur wenige können die neuen Ergebnisse – ob nun in Form von Rezensionen oder Berichten – weitergeben. Und noch enger ist der Kreis derjenigen Provinzialarchäologen, die nahezu kontinuierlich, von Jahr zu Jahr, diese neuen Ergebnisse aufarbeiten und publizieren. Außer Zweifel steht, daß Éva Bónis keine unsicheren neuen Theorien niederschrieb. Sie stützte sich auf das Material, ging Schritt für Schritt voran, und ließ sich in ihrem Fach nie auf leichtfertige Abenteuer ein. Tatsache ist aber auch, daß sich die Provinzialarchäologie in Ungarn ebenso wie in den Nachbarländern und den entlegenen Gebieten des ehemaligen Römischen Reiches aus den von ihr produzierten „Ziegeln" aufbaute und aufbaut.

In Kürze also etwas über diese „Ziegel". Ihr Forschungsgebiet war vor allem anderen das pannonische Töpferhandwerk. Hierzu gehört die sog. Haushaltskeramik, der Fundus der Gebrauchsgefäße, d. h. jene Art des archäologischen Materials, das bei Grabungen 80-85% der „Funde" ausmacht, weshalb seine exakte Bestimmung im Hinblick auf die Zeitstellung entscheidend ist. Aus der Datierungsmethode der Keramik folgend arbeitete Éva Bónis mit dem Material von mehreren tausend Grabkomplexen und, aufgrund ihrer bescheidenen Zahl, einigen pannonischen Töpfersiedlungen. In mehreren Fällen nahm sie auch selbst an der Freilegung dieser Werkstätten teil (Budapest-Tabán, Almásfüzitő, Balatonaliga, Szőny-Brigetio). Beim Aufarbeiten der Grabkomplexe erweckte, sozusagen als Nebenprodukt, eine andere Materialgruppe ihre Aufmerksamkeit, die Bronzegegenstände. Sie gab mehrere zur Altersbestimmung beitragende Mitteilungen über die Kleinbronzen heraus. (So, wie sie sich auf dem Gebiet der Keramik absichtlich nie mit den repräsentativeren Terrakottafiguren oder den Terra Sigillaten beschäftigte, vermied sie es auch bei den Bronzen beharrlich, das schwankende Terrain der Statuetten zu betreten.) Gleich-

zeitig beobachtete sie, um die Grabfunde zu datieren und die Datierung zu bekräftigen, zahlreiche Bestattungs- und religiöse Bräuche der pannonischen Einwohnerschaft. Mit ihren Publikationen der im Zuge der Analyse von Hügelgräbern, Wagengräbern oder frühchristlichen Gräbern gewonnenen neuen Erkenntnisse bereicherte sie die Forschung.

Nach diesem kurzen Abstecher kommen wir nun zu den Ergebnissen der Keramikforschung Éva Bónis'. Sie umfaßt den gesamten Zeitraum von der Mitte des 1. Jahrhunderts v. Chr. bis zum Anfang des 5. Jahrhunderts n. Chr.! Um nur die wichtigsten Stationen der fünfzig oben zitierten Publikationen zu erwähnen: Die Töpferindustrie der keltischen Ureinwohnerschaft und die Möglichkeiten ihres Weiterlebens im Anschluß an die römische Besetzung. Der italische Import im 1. Jahrhundert und sein Einfluß auf die lokale Produktion. Die Produkte der Militärwerkstätten, hauptsächlich der die Legionen versorgenden Töpfersiedlungen, und ihre lokalen Eigenheiten im 2. bzw. im Laufe des 3. Jahrhunderts. Der Einfluß der rheinischen und pontischen Importglaswaren an den pannonischen Keramikerzeugnissen in der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts. Diese in historischer Reihenfolge aufgezählten Arbeiten geben ein vollständiges Bild vom römerzeitlichen Töpfermaterial Pannoniens.

Das ist der Grund für den uns allen wohlbekannten Satz: „Wende dich an die Bonis, sie wird es schon wissen!" Denn sooft irgendwer ratlos mit einer zweifelhaften Keramikscherbe in der Hand dastand, erhielt er von einem der Anwesenden mit Sicherheit dies zur Antwort. Und sie ging der Sache nach und fand eine Lösung für das Problem. Sie war unermüdlich, hilfsbereit, eine gute Kollegin und vor allen Dingen berühmt für ihren Humor... In ihren jungen Jahren war sie eine der unentbehrlichen Hauptdarstellerinnen bei den jährlichen Faschingsveranstaltungen der Museen. Sie sang, rezitierte, parodierte und konnte hervorragend imitieren (ohne dabei irgendjemandem zu nahe zu treten).

Es war bewunderswert, wie sie ihre Lebenslust – scheinbar – auch nach einer Periode schwerer Schicksalsschläge bewahrte. Innerhalb von drei Jahren verlor sie ihre seit langem kranke Mutter, ihren gelähmten Mann und – infolge eines tragischen Unfalls – ihren einzigen Sohn! Doch sie beklagte sich nie, ließ niemals Verzweiflung erkennen. Unter vier Augen sagte sie desöfteren: In den Menschen arbeitet der Instinkt der Existenzerhaltung, sie schrecken instinktiv vor Krankheiten zurück, wenden sich ab vom Leid und vermeiden das Klagen, weil sie nicht wissen, wie sie ihre Anteilnahme ausdrücken sollen. Dabei hatte gerade sie menschliche Nähe und freundschaftliche Anteilnahme so nötig. Von diesem Zeitpunkt an ersetzten ihr einheimische und ausländische Kollegen die Familie. Ihr Zimmer im Ungarischen Nationalmuseum war immer voll mit Forschern oder Besuchern. Später, nach ihrer Pensionierung, wurde der Vorraum der römischen Abteilung (wie wir sagen, das „Antichambre") zu ihrem Empfangszimmer. Hier war das Informationszentrum der ungarischen Archäologen und der Hafen der ausländischen Kollegen, wo man neben dem obligatorischen Kaffee nicht nur in Sachen Scherbenologie diskutierte.

Es ist verständlich, nicht wahr, wie sehr wir es vermissen, nun nie mehr auf einen kleinen unbeschwerten Klatsch und ein vertrauliches Fachgespräch bei Éva – bei „Frau Bónis" – einkehren zu können. Im Juli 1999 ist sie von uns gegangen.

KLÁRA PÓCZY

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

ActaAntHung=Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
ActaArchHung=Acta Archaeologica Scientiarum Hungaricae (Budapest)
AALov=Acta Archaeologica Lovaniensia (Leuven)
ActaHAHung=Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
Acta Musei Papensis=Acta Musei Papensis. Pápai múzeumi értesítő. Szerk. Ilon Gábor. (Pápa)
AKorr=Archäologisches Korrespondenzblatt (Mainz)
Alba Regia=Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis (Székesfehérvár)
Antička bronza=Antička bronza u Jugoslaviji. Beograd, 1969.
ANRW=Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt (Berlin–New York)
AntHung=Antiquitas Hungarica (Budapest)
Apulum=Apulum. Acta Musei Apulensis (Alba Iulia)
ArchA=Archaeologia Austriaca (Wien)
ArchÉrt=Archaeologiai Értesítő (Budapest)
ArchHung=Archaeologia Hungarica (Budapest)
ArsHung=Ars Hungarica. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatóintézetének Közleményei (Budapest)
Aquileia–Aquincum=Aquileia–Aquincum. A Budapesti Történeti Múzeum, az udinei városi múzeumok és a magyarországi olasz kultúrintézet közös kiállításának katalógusa. Budapest, BTM, 1995.
Aquincumi Füzetek=Aquincum:A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései. (Budapest)
AT=Antik Tanulmányok. Studia Antiqua. (Budapest)
AV=Arheološki Vestnik (Ljubjana)
BAR Int. Ser.=British Archaeological Reports, International Series (Oxford)
BAR Suppl. Ser.=British Archaeological Reports, Supplementary Series (Oxford)
BJ=Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseum in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande (Köln)
BJ-Bh=Bonner Jahrbücher, Beiheft (Köln)
BMon=Bulletin Monumental (Paris)
BMHB=Bulletin du Musée National Hongroise des Beaux Arts (Budapest)
BTM=Budapesti Történeti Múzeum
BTMA=Budapesti Történeti Múzeum Adattára
BTM Műhely=BTM Műhely. BTM Scientific Workshop (Budapest)
BTOE=BDCB
Budapest im Mittelalter=Budapest im Mittelalter. (Ausstellungskatalog von Historischen Museum der Stadt Budapest) Hg.: Biegel, Gerd. (Schriften des Braunschweigischen Landesmuseums; 62.) Braunschweig, 1991.
Budapest Története=Budapest Története. Főszerk.: Gerevich László
BudRég=Budapest Régiségei (Budapest)
BVbl=Bayerische Vorgeschichtsblätter (München)
CarnuntumJb=Carnuntum Jahrbuch (Graz)
Castrum Bene 1.=Castrum Bene, 1989. Várak a 13. században. A magyar várépítés fénykora. Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 1990.
Castrum Bene 2.=Castrum Bene, 1990. Várak a késő középkorban. Szerk. Juan Cabello. Bp. 1992.
CIL=Corpus Inscriptionum Latinarum
CNH=Corpus Nummorum Hungariae. Összeáll. Réthy László (Budapest)
CommArchHung=Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
CVMAe=Corpus Vitrearum Medii Aevi (Berlin, DDR)
D=Dicke
DissMon=Dissertationes et monographiae Saveza Arheoloskih Drustava Jugoslavije (Beograd)
DissPan=Dissertationes Pannonicae (Budapest)
FolArch=Folia Archaeologica (Budapest)
FontArchHung=Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
Forschungen und Berichte=Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg (Stuttgart)
FÖ=Fundberichte aus Österreich (Wien)
Gallia=Gallia. Fouilles et Monuments Archéologiques en France Métropolitaine (Paris)
Germania=Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Komission des Deutschen Archäologischen Instituts (Mainz)
H=Höhe
Hesperia=Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens (Princeton)
HOMÉ=A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
Inv. Nr.=Inventarnummer
JGS=Journal of Glass Studies (Corning, USA)
JSGU=Jahrbuchder Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte (Basel)
JÖAI=Jahreshefte des Österrichischischen Archäologischen Institut in Wien (Wien)
JÖAI Bbl=Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes Wien–Beiblatt
KHJb=Kunsthistorisches Jahrbuch (Graz)
LCI=Lexikon der christlichen Ikonographie. 1–8. kötet Szerk. Kirschbaum, Engelbert. Rom–Freiburg–Basel–Wien, 1974.
ltsz.=leltári szám
Lübecker Schriften=Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte. (Lübeck)
MAGS=Mitteilungen der Archäologischen Gesellschaft Steiermark
Magyarországi Művészet=Magyarországi művészet 1300–1470 körül. 1–2. Szerk. Marosi Ernő. Bp. 1987.
MDCB=Monumenta Diplomatica Civitatis Budapest – Budapest történetének okleveles emlékei (Budapest)
MÉ=Magyar Éremhatározó. Összeáll. Unger Emil. (Budapest)
Medium Regni=Medium Regni. Középkori magyar királyi székhelyek. Szerk.: Buzás Gergely. Bp. 1996.
MHB=Monumenta Historica Budapestinensia (Budapest)
MittArchInst=Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest)
MJb=Münchener Jahrbuch der Bildenden Kunst (München)
MKÉ=Múzeumi és Könyvtári Értesítő (Budapest)
MNM=Magyar Nemzeti Múzeum
MSZ=Műemlékvédelmi Szemle (Budapest)
MűÉ=Művészettörténeti Értesítő (Budapest)
MűF=Művészettörténeti Füzetek (Budapest)
Művészet Zsigmond király korában 1387–1437=Művészet Zsigmond király korában. 1387–1437. 1. Tanulmányok, 2. Katalógus. Szerk. Beke László, Marosi Ernő, Wehli Tünde. Bp., 1987.
MVGN=Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg (Nürnberg)
n. Ch.=nach Christus
OL=Magyar Országos Levéltár
ORL=Der Obergermanische–Raetische Limes des Römerreiches
Öst. Arch. Inst.=Österreichischen Archäologisches Institut
ÖZKD=Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege (Wien)

Pannonia régészeti kézikönyve=Pannonia régészeti kézikönyve. Szerk. Mócsi András. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1990. 386 p.
Pannonia Regia=Pannonia regia, művészet a Dunántúlon 1000–1541. Szerk: Mikó Árpád, Takács Imre, Tóth Sándor. (A Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai 1994/3.) Bp., 1994.
PSAL=Proceedings of the Society of Antiquaries of London (London)
RASMI=Rasegna di Studi del Civico Museo Archeologico e dell Civico Gabineto Numismatico di Milano (Milano)
RCRF=Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta (Tongres–München)
RDK=Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte. Begr. von Otto Schmidt. Stuttgart–München, 1937–87.
RégFüz=Régészeti Füzetek (Budapest)
RSL=Rivista di Studi Liguri (Bordighera)
RFS=Roman Frontiers Studies (Exeter)
RLÖ=Der Römische Limes in Österreich (Wien)
RLU=Der römische Limes in Ungarn (Székesfehérvár)
Situla=Situla. Dissertationes Musei Nationalis Labacensis (Ljubjana)
SJ=Saalburg Jahrbuch (Berlin)
SlA=Slovenská Archeologia (Bratislava)
SSz=Soproni Szemle (Sopron)
StädelJb=Städel Jahrbuch (München)
StComit=Studia Comitatensia. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból (Szentendre)
Suppl.=Supplementum
Századok=Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata. (Budapest)
TBM=Tanulmányok Budapest Múltjából (Budapest)
TSz=Történelmi Szemle (Budapest)
XJM=Xantus János Múzeum, Győr
VAH=Varia Archaeologia Hungarica (Budapest)
VHAD=Vjesnik Hrvatskog Arheološkog Društva (Zagreb)
VMMK=A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)
WMMÉ=A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
ZfAM=Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters (Köln)
ZfK=Zeitschrift für Kunstgeschichte (München)